

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII

**ATLAS HISTORYCZNY
POLSKI**

**KUJAWY I ZIEMIA DOBRZYŃSKA
W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU**

CZEŚĆ II

KOMENTARZ

INDEKSY

INSTYTUT HISTORII PAN

**KUJAWY I ZIEMIA DOBRZYŃSKA
W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU**

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII

**ATLAS HISTORYCZNY
POLSKI**

Pod redakcją
HENRYKA RUTKOWSKIEGO
i MARKA SŁONIA

MAPY SZCZEGÓŁOWE XVI WIEKU

6

WYDAWNICTWO INSTYTUTU HISTORII PAN

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII

KUJAWY I ZIEMIA DOBRZYŃSKA W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

Pod redakcją

WIESŁAWY DUŻY

przy współpracy

ARKADIUSZA BORKA i MICHAŁA SŁOMSKIEGO

opracowali

Arkadiusz Borek, Wiesława Duży, Marcin Fraś, Marcin Hlebionek,
Dariusz Karczewski, Andrzej Kwiatkowski, Dawid Maciuszek, Tomasz Michalski,
Tomasz Panecki, Katarzyna Słomska-Przech, Michał Słomski, Paweł Swoboda,
Patrycja Szwedo-Kiełczewska, Urszula Zachara-Związek, Tomasz Związek

CZĘŚĆ II

KOMENTARZ

INDEKSY

WARSZAWA 2021

Recenzje wydawnicze
dr hab. prof. UMCS Beata Konopska
dr hab. prof. UKW Zbigniew Zyglewski

Redakcja i korekta
Jolanta Rudzińska

Opracowanie graficzne i projekt okładki
Dariusz Górski

© Copyright by Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

ISBN: 978-83-65880-93-2

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”. Projekt „Atlas historyczny Polski XVI wieku – dopełnienie serii” realizowano w latach 2015–2021 pod kierunkiem dr. hab. Marka Słonia, prof. IH PAN.

Nr projektu 1aH15037383

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

Wydanie I, Warszawa 2021

Instytut Historii PAN
Rynek Starego Miasta 29/31
00-272 Warszawa
22 831 02 61–62, w. 44
www.ihpan.edu.pl
<http://ksiegarnia-ihpan.edu.pl>
wydawnictwo@ihpan.edu.pl

Druk i oprawa Fabryka Druku

<http://rcin.org.pl>

SPIS TREŚCI

Wstęp	<i>Wiesława Duży</i>	7
Wykaz skrótów		9
ŹRÓDŁA		
Źródła pisane	<i>Arkadiusz Borek</i>	13
Źródła kartograficzne	<i>Katarzyna Słomska-Przech</i>	19
METODA I WYNIKI		
Środowisko geograficzne	<i>Katarzyna Słomska-Przech, Tomasz Panecki</i>	26
Podziały administracyjne		
Granice państwowych jednostek terytorialnych	<i>Wiesława Duży</i>	38
Granice jednostek administracji kościelnej	<i>Arkadiusz Borek</i>	49
Aneks. Zestawienie jednostek administracji kościelnej na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej		68
Reformacja na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI wieku	<i>Arkadiusz Borek</i>	71
Osadnictwo		
Lokalizacja miejscowości	<i>Urszula Zachara-Związek, Tomasz Związek</i>	80
Charakter i wielkość osiedli: osady wiejskie	<i>Wiesława Duży</i>	90
Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI wieku	<i>Patrycja Szewdo-Kielczewska</i>	96
Charakter i wielkość osiedli: zamki i opactwa	<i>Michał Słomski</i>	111
Przynależność własnościowa osiedli	<i>Michał Słomski</i>	122
Aneks I. Dobra królewskie w końcu XVI w.		148
Aneks II. Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI w.		151
Aneks III. Własność miejska w drugiej połowie XVI w.		155
Aneks IV. Więksi właściciele ziemscy		156
Aneks V. Komentarz do mapy: Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.		158
Nazewnictwo	<i>Paweł Swoboda</i>	159
Drogi	<i>Tomasz Związek</i>	167
Plany miast		
Brześć Kujawski	<i>Dariusz Karczewski</i>	178
Inowrocław	<i>Marcin Frąs</i>	189
Dobrzyń nad Wisłą	<i>Wiesława Duży</i>	202
Włocławek	<i>Tomasz Michalski, Andrzej Kwiatkowski</i>	211
Herby wojewódzkie i miejskie	<i>Marcin Hlebionek</i>	221
Indeks miejscowości		226
Indeks nazw fizjograficznych		255

The Historical Atlas of Poland. Cuyavia and Dobrzyń Land in the Second Half of the 16 th Century	259
Historischer Atlas Polens. Kujawien und Dobriner Land in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts	264
Spis tabel (Tables, Tabellen)	270
Spis map tekstowych (List of Text Maps, Verzeichnis von Textkarten)	271
Spis ilustracji (Illustrations, Illustrationen)	271
Spis map w części I (List of Maps in Part I, Kartenverzeichnis im Teil I)	272
Legenda mapy głównej (Legend of the Main Map, Legende der Hauptkarte)	273

WSTĘP

Wiesława Duży

Opracowanie, które oddajemy w ręce Czytelników, jest szóstym tomem serii Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku. Jest to jednocześnie jeden z dwóch ostatnich tomów całej serii, obok opracowania obejmującego Podlasie, publikowanego równoległe pod redakcją Bogumiła Szadego i Michała Gochny¹.

Tom ten obejmuje obszar Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Taki zasięg terytorialny wynika z planu pracy nad kolejnymi zeszytami serii AHP², z tą uwagą, że wyodrębniliśmy ziemię dobrzyńską również w tytule tomu, co ma swoje uzasadnienie zarówno w XVI-wiecznej strukturze urzędniczej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, wskazującej na samodzielność tej drugiej, jak i w podstawie źródłowej – o specyfice rejestrów poborowych z obszaru ziemi dobrzyńskiej piszemy więcej w rozdziałach poświęconych źródłom pisany i charakterystyce osad wiejskich. Wyodrębnienie ziemi dobrzyńskiej od Kujaw ma też swoje uzasadnienie w historycznych podziałach administracyjnych, dokładniej opisanych w rozdziale poświęconym granicom państwowych jednostek administracyjnych. Granice i podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej kształtowały się dość długo. Od XV w. utrwalił się podział Kujaw na województwa brzeskie i inowrocławskie. Charakterystyczny dla Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w. jest brak granic państwowych. Omawiany obszar otaczały inne województwa Korony. Bez wątpienia granicą wojewódzką w interesującym nas okresie była granica z Prusami Królewskimi. W całym tomie konsekwentnie stosujemy nazwę „województwo brzeskie”. Nawiązujemy w ten sposób do historycznej praktyki określania tego obszaru, ignorującej tożsamość nazwy z litewskim województwem brzeskim.

Warto dodać, że Kujawy i ziemia dobrzyńska charakteryzowały się brakiem dużych ośrodków miejskich (ponad 5 tys. mieszkańców). Największymi miastami na interesującym nas obszarze w drugiej połowie XVI w. były: Brześć Kujawski, Włocławek, Kowal, Przedecz, Radziejów, Bydgoszcz, Koronowo, Inowrocław, Pakość, Nieszawa, Rypin. Na opisywanym terenie przeważały niezbyt ludne miasteczka o liczbie mieszkańców nieprzekraczającej tysiąca, do których należał stołeczny Dobrzyń nad Wisłą. Charakterystykę sieci miejskiej znajdziemy w osobnym rozdziale tego opracowania. Brześć Kujawski, Inowrocław, Dobrzyń nad Wisłą i Włocławek zostały szerzej przedstawione w osobnych rozdziałach, towarzyszących planom tych miast.

Spis kolejnych rozdziałów i zawartości całego tomu komentarza odpowiada schematowi przyjętemu w serii AHP, z niezbędnymi uzupełnieniami. Nad spójnością przekazywanych tu treści czuwał cały zespół. Tom ten powstał zgodnie z metodologią zaproponowaną i wdrożoną podczas przygotowywania wielkopolskiego tomu Atlasu Historycznego Polski. Zmiany wprowadzone od 2015 do 2017 r., dzięki zastosowaniu oprogramowania GIS, pozwoliły na pełniejsze wykorzystanie możliwości prezentacji danych oraz – paradoksalnie – na powrót do pierwotnej koncepcji atlasu, zaproponowanej przez Stanisława Smolkę jeszcze w XIX w.³

Najważniejszą częścią tego tomu AHP, jak i całej serii, są mapy. Składają się one w większości na pierwszą część zeszytu. Na mapie głównej w skali 1:250 000 przedstawiono sieć osadniczą Kujaw

¹ Pomijam w tym miejscu tom obejmujący Prusy Królewskie, ponieważ według pierwotnej koncepcji AHP nie mieścił się on w serii. Nad aktualizacją tego opracowania, wykorzystując pracę wykonaną przez M. Biskupa i J. Koca, pracują Marek Słoń i Krzysztof Mikulski z zespołem.

² W. Pałucki, *Przedmowa*, [w:] AHP Lubelskie, s. 11.

³ Szerzej na ten temat zob. M. Słoń, K. Chłapowski, *Wstęp*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 8.

i ziemi dobrzyńskiej z końca XVI w. Wszystkie miejscowości opisano pod względem charakteru, wielkości i typu własności. Przypisano im też nazwy stosowane w XVI w. W tym miejscu wyjaśnienia wymaga kwestia użycia przymiotnika raciążeczki od współczesnej nazwy miejscowości Raciążek (w XVI w. Raciąż). Formę tę zastosowaliśmy w celu odróżnienia od Raciąża na Mazowszu. Na mapie pokazano granice administracji świeckiej i kościelnej oraz ważniejsze drogi. Obiekty fizjograficzne (hydrografię i zalesienie) odtworzono na podstawie informacji z przełomu XVIII i XIX w., po raz kolejny przypominając, że z uwagi na dostępny materiał źródłowy stanu wcześniejszego nie da się ustalić dostatecznie precyzyjnie. Mapy w skali 1:500 000 prezentują tematy analogicznie jak mapy zamieszczone w poprzednich tomach. Przedstawiają: podziały kościelne, gminy różnowiercze, rozmieszczenie własności ziemskiej, sieć dróg. Wspomniane wcześniej plany czterech miast w skali 1:10 000 z omawianego obszaru dopełniają materiał kartograficzny. W wybranych rozdziałach znalazły się też małe mapy tekstowe.

Integralną częścią każdego tomu serii AHP są indeksy: miejscowości oraz nazw fizjograficznych. Pierwszy z nich pozwala zorientować się w przynależności miejscowości do powiatów i parafii oraz charakterze własności. Obejmuje wszystkie zidentyfikowane miejscowości, w tym również te, których lokalizacji nie udało się ustalić.

Grono osób pracujących nad tym tomem składało się nie tylko z autorów rozdziałów. Podział prac przygotowawczych, których efektem są poszczególne części komentarza oraz opracowane mapy, był następujący:

Arkadiusz Borek	osadnictwo powiatów brzeskiego i kowalskiego w województwie brzeskim, granice jednostek administracji kościelnej, przestrzenny zasięg reformacji, opisanie zasobu źródeł pisanych, opieka nad planem Włocławka, redakcja tomu
Wiesława Duży	osadnictwo i weryfikacja lokalizacji osiedli w ziemi dobrzyńskiej, plan Dobrzynia, opieka nad planami Brześcia i Inowrocławia, redakcja tomu (razem z A. Borkiem i M. Słomskim)
Dawid Maciuszek	opracowanie kartograficzne planów Dobrzynia, Brześcia, Inowrocławia i Włocławka oraz wybranych herbów
Tomasz Panecki	mapa główna, mapy tekstowe (razem z K. Słomską-Przech)
Katarzyna Słomska-Przech	mapy przeglądowe i tekstowe (razem z T. Paneckim), zalesienie i hydrografia, nazewnictwo fizjograficzne
Michał Słomski	osadnictwo i weryfikacja lokalizacji osiedli województwa inowrocławskiego, wstępna bibliografia źródeł i opracowań, zestawienie zamków i opactw, przynależność własnościowa osiedli, redakcja tomu
Paweł Swoboda	sprawdzenie i ustalenie nazw w bazie miejscowości
Marcin Woźniak	konsultacja i uwagi archeologiczne do planu Inowrocławia
Tomasz Związek	osadnictwo i weryfikacja lokalizacji osiedli powiatów kruszwickiego, przedeckiego i radziejowskiego w województwie brzeskim

WYKAZ SKRÓTÓW

- AAG – Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie
AAG, ACons. – Archiwum Konsystorza Generalnego w Gnieźnie
ABMK – „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”
ADP – Archiwum Diecezjalne w Płocku
ADWł – Archiwum Diecezjalne we Włocławku
AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa
AHP – Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku (seria)
AHP Krakowskie – *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. H. Rutkowski, oprac. K. Chłapowski i in., Warszawa 2008 (Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 1)
AHP Lubelskie – *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, oprac. S. Wojciechowski, Warszawa 1966 (Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 3)
AHP Mazowsze – *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. W. Pałucki, oprac. A. Dunin-Wąsowiczowa i in., Warszawa 1973 (Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 7)
AHP Płockie – *Województwo płockie około 1578 r.*, red. S. Herbst, oprac. I. Gieysztorowa i in., Warszawa 1958 (Atlas Historyczny Polski. Seria A: Mapy szczegółowe, t. 2)
AHP Prusy Królewskie – *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, oprac. M. Biskup, S. Herbst, L. Koc, Warszawa 1960 (Atlas Historyczny Polski. Seria B: Mapy przeglądowe)
AHP Sandomierskie – *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. W. Pałucki, oprac. K. Chłapowski i in., Warszawa 1993 (Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 2)
AHP Sieradzkie – *Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. H. Rutkowski, oprac. K. Chłapowski i in., Warszawa 1998 (Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 5)
AHP Wielkopolska – *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. K. Chłapowski, M. Słoń, oprac. A. Borek i in., Warszawa 2017 (Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 4)
ASK – Archiwum Skarbu Koronnego (w AGAD)
ASR – *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 1–4, oprac. M. Sipayłło, Warszawa 1966–1997
Brzeskie 1494 – W. Posadzy, H. Kowalewicz, *Inwentarz dóbr starostwa brzeskiego na Kujawach z roku 1494*, SMDWP, t. 2, 1956, z. 2, s. 355–398
BUW, Ławn. Brz. – Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. 19, Księga ławnicza miasta Brześcia Kujawskiego 1418–1476
Czaykowski – „*Regestr Diecezjów*” *Franciszka Czaykowskiego czyli Właściciele ziemscy w koronie 1783–1784*, wyd. K. Chłapowski, S. Górzyński, Warszawa 2006
d – własność duchowna
Degórska, Transformacja krajobrazu – B. Degórska, *Transformacja krajobrazu wschodnich Kujaw w kontekście zmian użytkowania ziemi i osadnictwa (1770–1970)*, Warszawa 2015
dm – własność duchowno-miejska
ds – własność duchowno-szlachecka
Ducillorum contributionum 1578 – *Ducillorum contributionum a cervisia et aliis liquoribus ex civitatibus et oppidis in anno 1578 percepta*, [w:] *Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576–1586 w dwóch częściach*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1881 (Źródła Dziejowe, t. 9), cz. 2, s. 272–274
ESHp – *Elektroniczny słownik hydronimów Polski*, eshp.ijp.pan.pl
Gilly 1802 – *Special Karte von Südproussen aus der Königlich Grossen Topographischen Vermessungs Karte unter Mitwirkung des Directors Langner reducirt und herausgegeben von Geheimen Bau-Rath Gilly*, Berlin 1802–1803, Simon Schropp und Comp. [1:150 000]

- Grodecki – W. Grodecki, *Poloniae Tabula*, Bazylea 1562, [ok. 1:1 680 000]
- Guerquin, Zamki – B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, wyd. 2, Warszawa 1984
- Guldon, Dobrzyń – Z. Guldon, *Mapy ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w. I. Podziały administracyjne. II. Rozmieszczenie własności ziemskiej*, Toruń 1967 (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 73, z. 1)
- Guldon, Kujawy – Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.*, Toruń 1964 (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 69, z. 2)
- Guldon, Lokacje – Z. Guldon, *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich w XIII–XVI w.*, ZK, t. 2, 1968, s. 19–46
- Guldon, Zaludnienie – Z. Guldon, *Zaludnienie miast kujawskich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, PKHBTN, t. 1, 1963, s. 51–74
- Guldon, Powierski, Podziały – Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII–XIV wieku*, Warszawa–Poznań 1974
- IH PAN – Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk
- Inw. 1534 – *Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa włocławskiego z roku 1534*, wyd. B. Ulanowski, „Archiwum Komisji Historycznej”, t. 10, 1916, s. 1–128
- Inw. 1582 – *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z roku 1582 / Revisio bonorum episcopatus Wladislaviensis facta a. 1582*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1953 (Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Fontes, t. 37)
- Inw. 1598 – *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z roku 1598 / Revisio bonorum episcopatus Wladislaviensis facta a. 1598*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1950 (Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Fontes, t. 36)
- Inw. 1616 – *Inwentarz starostwa dobrzyńskiego z 1616 roku*, oprac. Z. Górski, ZK-D, t. 7: *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, 1990, s. 229–238
- Inw. XVII – *Inwentarze dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z XVII w.*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1957 (Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Fontes, t. 38)
- k – własność królewska
- kd – własność królewsko-duchowna
- KDW – *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1–11, wyd. I. Zakrzewski, F. Piekosiński, S. Kutrzeba i in., Poznań 1877–1999
- KDP – *Kodeks dyplomatyczny Polski*, t. 1, wyd. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski, A. Helcel, Warszawa 1847; t. 2, cz. 1–2, wyd. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski, Warszawa 1848–1852
- KHKM – „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”
- km – własność królewsko-miejska
- Kosecki, Miasta – A. Kosecki, *Miasta kujawskie w średniowieczu: lokacje, ustrój i samorząd miejski*, Kraków 2018
- ks – własność królewsko-szlachecka
- Kujawski, Parafie – W. Kujawski, *Parafie diecezji włocławskiej. Archidiaconaty: kruszwicki i włocławski*, Włocławek 2014
- Kwatermistrzostwo – *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego*, Warszawa 1843, [1:126 000]
- LBG – *Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej*, t. 1–2, wyd. J. Łukowski, Gniezno 1880–1881
- Leksykon – L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2001
- Lustracja 1489 – J. Senkowski, *Lustracja poradlnego i rejestr łanów województw brzesko-kujawskiego i inowrocławskiego z roku 1489*, „Teki Archiwalne”, t. 7, 1961, s. 69–214
- LWWK 1564 – *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565*, cz. 1, wyd. A. Tomczak, C. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1961; cz. 2, wyd. A. Tomczak, Bydgoszcz 1963
- LWWK 1569 – *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1569 r.*, oryg.: AGAD, ASK XLVI, sygn. 103d
- LWWK 1616 – *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1616–1620*, cz. 1–2, wyd. Z. Górski, R. Kabański, J. Pakulski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1994
- LWWK 1628 – *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628–1632*, cz. 1–2, wyd. Z. Guldon, Wrocław 1969; cz. 3, wyd. Z. Guldon, Bydgoszcz 1967
- LWWK 1659 – *Lustracje województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, cz. 2: *Województwa sieradzkie, łączyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i Ziemia Dobrzyńska*, wyd. Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak, Toruń 1996
- LWWK 1789 – *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789*, cz. 3: *Województwa łączyckie i brzesko-kujawskie*, wyd. Z. Kędzierska, A. Tomczak, Poznań–Warszawa 1977.
- m – własność miejska
- MDKSBR – „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”
- MHDW – *Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis*, t. 1–24, Wladislaviae 1881–1910
- MK – Metryka Koronna (w AGAD)
- MRPS – *Matricularum Regni Poloniae summaria*, t. I–V/1, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1905–1919; t. V/2, wyd. J. Płocha i in., Warszawa 1961; t. VI, wyd. M. Woźniakowa, Warszawa 1999

- MTB – *Messtischblätter (Topographische Karte)*, ok. 1880–1945, 1:25 000
- NMP – Najświętszej Marii Panny
- P. Wielkopolska – *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 1–2: *Wielkopolska*, oprac. A. Pawiński, Warszawa 1883 (Źródła Dziejowe, t. 12–13)
- PAN – Polska Akademia Nauk
- PDP – „Przeszłość Demograficzna Polski. Materiały i Studia”
- Perthées, Brześć – K. Perthées, *Mappa szczegulna woiewodztwa brzeskiego kujawskiego i inowroclawskiego*, 1785, [1:225 000], kopia w zbiorach ZAH
- Perthées, Płock – K. Perthées, *Mappa szczegulna województwa płockiego i ziemi dobrzyńskiej*, 1784, [1:225 000], kopia w zbiorach ZAH
- PH – „Przegląd Historyczny”
- PKHBTN – „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego”
- Podymne 1634 – Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 334/II, k. 81r–107v: Regestr fuma-
lium palatinatus Brzestensis triplae in conventu generali Warszeviensi laudatae anno 1634 pro
festo s. Michaelis Archangeli per manus generosi Ioannis Moszczynsky utriusque palatinatus
Cuiaviensium exactoris (mkf w Bibliotece Narodowej w Warszawie, nr 4260)
- PRNG – Państwowy Rejestr Nazw Geograficznych
- PSB – *Polski słownik biograficzny*, t. 1–52, Kraków 1935–2019
- RDSG – „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”
- reg. – regest
- rej. pob. – rejestr poborowy
- Repertorium 68 – W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych
w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku*, cz. 1: *Wizytacje XVI i XVII wieku*, ABMK, t. 68, 1997,
s. 27–161
- Repertorium 71 – W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych
w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku*, cz. 2: *Wizytacje XVIII wieku*, z. 1: *Wizytacje pierwszej
połowy XVIII wieku*, ABMK, t. 71, 1999, s. 141–252
- Repertorium 73 – W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych
w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku*, cz. 2: *Wizytacje XVIII wieku*, z. 3: *Wizytacje drugiej
połowy XVIII wieku*, ABMK, t. 73, 2000, s. 277–397
- Repertorium 77 – W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych
w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie*, cz. 1, ABMK, t. 77, 2002, s. 149–268
- Repertorium 78 – W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych
w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie*, cz. 2, ABMK, t. 78, 2002, s. 71–159
- RMZDR – „Rocznik Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej w Rypinie”
- s – własność szlachecka
- Schrötter – *Karte von Ost-Preussen und Preussisch-Lithauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict auf-
genommen unter Leitung des Königl. Preuss. Staats Ministers – von Schroetter in den Jahren von
1796 bis 1802*, [1:150 000], Historisch-geographischer Atlas des Preussenlandes, Lieferung 6,
Wiesbaden 1978
- SGKP – *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1–15, Warszawa 1880–1902
- SMDWP – „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”
- SMK – *Sumariusz Metryki Koronnej*, seria nowa, t. 2, oprac. A. Kot, Kraków 2001; t. 4, oprac. W. Krawczuk,
M. Kulecki, Warszawa 2010; t. 6, oprac. K. Chłapowski, Warszawa 2012; t. 7, oprac. K. Chł-
apowski, Warszawa 2014; t. 9, oprac. K. Chłapowski, Warszawa 2019
- Szkice Perthéesa – *Geograficzno-statystyczne opisanie parafiiów Królestwa Polskiego z roku 1796 przez K. Perthesa
[Perthéesa] geografa króla Stanisława Augusta*, Biblioteka Ukraińskiej Akademii Nauk im. Władim-
mira Wernadskiego, sygn. I 5975
- SŻ – „Studia Źródłoznawcze”
- Teki Dworzaczka – *Teki Dworzaczka. Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej
XV–XX wieku*, www.teki.bkpan.poznan.pl
- Textor – J.Ch. Textor, *Topographisch-Militaerische Karte vom vormaligen Neu Ostpreussen*, Berlin 1806–1808,
[1:150 000]
- UMTB – *Urmesstischblätter (Gradabteilungskarte)*, ok. 1830, [1:25 000], Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. N 729
- Urzednicy I/2 – *Urzednicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. A. Bieniaszewski, red. A. Gąsiorowski,
Wrocław 1987 (Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku, t. 1, z. 2)
- Urzednicy VI/1 – *Urzednicy kujawscy i dobrzyńscy XII–XV wieku. Spisy*, oprac. J. Bieniak, S. Szybkowski,
red. A. Gąsiorowski, Kórnik 2014 (Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku,
t. 6, z. 1)

- Urzednicy VI/2 – *Urzednicy kujawscy i dobrzyńscy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Mikulski, W. Stanek, współudz. Z. Górski, R. Kabaciński, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1990 (Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku, t. 6, z. 2)
- VAP – *Visitationes archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski Vladislaviensi et Pomeraniae episcopo factae*, t. 1–2, wyd. S. Kujot, Toruń 1897–1898 (Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Fontes, t. 1–2)
- VC – *Volumina constitutionum*, t. 1–2, oprac. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 1996–2008
- VL – *Volumina legum*, t. 1–8, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859–1860
- von Pfau – T.P. von Pfau, *Militärische Karte von Gross-Pohlen*, [1:87 500] Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. Q 16.939/6–Q 16.939/10
- WIG – mapa topograficzna Wojskowego Instytutu Geograficznego, [1:100 000], kopie w zbiorach ZAH
- ZAH – Zakład Atlasu Historycznego (dawniej Pracownia Atlasu Historycznego), IH PAN
- ZD – „Ziemia Dobrzyńska. Zeszyty Historyczne Dobrzyńskiego Oddziału WTN”
- ZH – „Zapiski Historyczne”
- ZK – „Ziemia Kujawska”
- ZK-D – „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”

ŹRÓDŁA

ŹRÓDŁA PISANE

Arkadiusz Borek

Seria AHP od samego początku korzysta z określonego korpusu źródeł pisanych wykorzystywanych przy pracach nad rekonstrukcją sieci osadniczej, struktur administracji państwowej i kościelnej, charakteru, nazewnictwa oraz własności osad. Korpus ten wynika bezpośrednio z propozycji przedstawionych przez Stanisława Smolkę w referacie z 1880 r., w którym wskazywał bazę źródłową do przygotowania spójnego opracowania geograficznego całego terytorium przedrozbiorowej Polski¹. Również w niniejszym tomie nie wprowadzono większych zmian w tej materii. Zasadniczą podstawę w opracowywaniu atlasu Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XVI w. stanowią źródła o charakterze masowym, przeważnie rejestrowo-inwentarzowym, które pozwalają na uchwycenie całości lub większej części sieci osadniczej tego terenu.

Podobnie jak w poprzednich tomach AHP, największe znaczenie w naszych pracach miały rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w., czyli spisy podatku nadzwyczajnego uchwalanego przez sejm na cele wojenne. Zakres każdego poboru normowały uniwersały. Opodatkowane były głównie: areal uprawny, obiekty gospodarcze oraz przedstawiciele różnego rodzaju grup społeczno-zawodowych. Informacje te były podawane według pojedynczych miejscowości, względnie w ramach ich działów własnościowych. Rejestry poborowe obejmują większość ówczesnej sieci osadniczej; nie była opodatkowana ziemia folwarczna. Z tego powodu, jeśli w osadzie był tylko areal tego typu i brakowało innych przedmiotów opodatkowania, osada nie pojawiała się w spisach. Tak samo nie rejestrowano nowo utworzonych osad korzystających z wolnizny (problem ten nie dotyczy jednak opracowywanego terenu, zob. dalej, s. 85). Sama struktura rejestrów poborowych ma istotną wartość informacyjną dla rozpoznania podziałów administracyjnych na danym terenie – miejscowości układano według powiatów, a te dzielono na parafie, czasami osobno traktując osady wchodzące w skład wielkiej własności ziemskiej. Rejestry poborowe w swojej strukturze cechowały się też pewnego rodzaju zachowawczością, na tyle dużą, że zdarzało się odnotowywanie wsi, które opustoszały i nie płaciły podatku. W spisach z lat 50. XVI w. i wcześniejszych powiaty dzielono przeważnie według przedmiotów opodatkowania (osobne listy miejscowości z łanami kmiecymi, sołtysimi, młynami itd.). Kolejna, wypracowana w następnej dekadzie, struktura rejestrów, w której wszystkie opodatkowane przedmioty wymieniano w ramach jednej osady, była kopiowana w późniejszych spisach, nie wykazując większych różnic w tym zakresie. Zmiany zachodziły jedynie w informacjach mających znaczenie fiskalne. Wynikało to z potrzeb administracji skarbowej, dla której takie rozwiązanie było pomocne przy kontroli wnoszonych wpłat i przygotowywaniu rejestrów retent, czyli zaległych podatków. Jednocześnie zdarzają się rejestry wyróżniające się na tle pozostałych, np. ziemi dobrzyńskiej z 1564 r., wymieniający imiennie kmieci w danej wsi, czy województwa inowrocławskiego z 1573 r., odnotowujący różnice między spodziewaną sumą podatku a faktycznie wpłaconą. Oprócz rekonstrukcji sieci osadniczej i podziałów administracyjnych rejestry poborowe stanowią podstawę do oszacowania wielkości osiedli (zob. dalej, s. 93–95) i nazw XVI-wiecznych prezentowanych na mapach AHP. Mają również zastosowanie przy określaniu przynależności własnościowej osad. Najpowszechniej stosowany kwestionariusz rejestrów poborowych obejmował bowiem odnotowywanie właścicieli lub płatników podatku (np. dzierżawców) we wsi w przypadkach, gdy było ich więcej niż jeden, wyróżnianie wielkich kompleksów własnościowych i szlachty bezkmiecej.

---

¹ S. Smolka, *O przygotowawczych pracach do geografii historycznej Polski (1880)*, „Studia Geohistorica”, t. 1, 2014, s. 11–13.

Nie wyczerpuje to co prawda w pełni problematyki struktur własności ziemskiej, ale daje dość szeroką podstawę do jej rekonstrukcji. Mimo podnoszonych w literaturze braków i wątpliwości dotyczących wartości informacyjnej rejestrów poborowych, ich znaczenie dla badań geograficzno-historycznych nie ulega wątpliwości².

Dla opracowywanego terenu Kujaw i ziemi dobrzyńskiej wykorzystano 29 rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w., które zachowały się w całości przynajmniej dla obszaru jednego powiatu. Występuje jednak rażąca dysproporcja między Kujawami a ziemią dobrzyńską. Dla województw brzeskiego i inowrocławskiego zachowało się po trzynastu rejestrów poborowych, w większości wzajemnie pokrywających się czasowo. Z kolei dla ziemi dobrzyńskiej mamy tylko trzy rejestry z interesującego nas półwiecza – z lat 1564, 1565 i 1573; cechuje je więc dość mała rozpiętość chronologiczna, co ogranicza dający się wykorzystać zasób informacyjny. W przypadku Kujaw i ziemi dobrzyńskiej jednostką administracyjną, w ramach której spisywano rejestry, były województwa (i odpowiednio ziemia), te dopiero dzielono na powiaty. Listę rejestrów prezentuje tabela 1.

Tabela 1. Rejestry poboru łanowego Kujaw i ziemi dobrzyńskiej z lat 1550–1600 w zbiorach AGAD

Lp.	Województwo	Rok	Źródło (tom ASK w dziale I)	Uwagi
1.	brzeskie	1553	29, k. 191r–211v	Pierwsza rata z tego roku.
2.	brzeskie	1553	30, k. 267r–285v	Druga rata z tego roku.
3.	brzeskie	1557	29, k. 235r–279v i 334r–338v	Obok rejestru z 1566 r., podstawa wydania A. Pawińskiego: P. Wielkopolska, t. 2, s. 3–45. Na k. 334r–338v pow. kruszwicki. Wydawca wykorzystał go do uzupełniania brakujących w rejestrze z 1566 r. właścicieli działów.
4.	brzeskie	1566	29, k. 381r–417v	Obok rejestru z 1557 r., podstawa wydania A. Pawińskiego: P. Wielkopolska, t. 2, s. 3–45. Ten rejestr był źródłem większości informacji zawartych w tamtej edycji.
5.	brzeskie	1570	50, k. 778r–783v	Rejestr z dóbr duchownych. Tworzy całość z rejestrem inowrocławskim z tego roku.
6.	brzeskie	1576	29, k. 326r–331v; 51, 325r–332v	Z tego rejestru zachowały się tylko fragmenty pow. brzeskiego, przedeckiego i radziejowskiego.
7.	brzeskie	1577	29, k. 418r–451v	
8.	brzeskie	1579	29, k. 453r–507v	
9.	brzeskie	1580	29, k. 573r–647v	Treść tego rejestru jest przemieszana, karty z poszczególnych powiatów są w przypadkowej kolejności.
10.	brzeskie	1581	30, k. 560r–615v	
11.	brzeskie	1582	30, k. 630r–683v	
12.	brzeskie	1583	30, k. 684r–741v	
13.	brzeskie	1589	30, k. 744r–778v	
14.	inowrocławskie	1552	50, k. 544r–568v	
15.	inowrocławskie	1553	50, k. 837r–857r	

² Więcej o rejestrach zob. K. Górska, *Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI wieku*, SŻ, t. 1, 1957, s. 185–190; Z. Guldon, *Uwagi w sprawie przydatności badawczej rejestrów poborowych z XVI w.*, ZH, t. 31, 1966, nr 1, s. 73–79; I. Gieysztorowa, *Źródła pisane*, [w:] AHP Mazowsze, s. 17–22; też, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 145–161; K. Boroda, *Kmieć, łan czy profit? Co było podstawą poboru łanowego w XV i XVI wieku?*, [w:] *Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości*, red. P. Guzowski, M. Liedke, Kraków 2007, s. 152–170; tenże, *O przydatności rejestrów poborowych z XVI wieku w badaniach demograficznych*, PDP, t. 33, 2014, s. 21–38; M. Słomski, *Spis kmieci klucza zduńskiego arcybiskupów gnieźnieńskich z 1553 roku*, [w:] *Fines testis temporum. Studia ofiarowane Profesor Elżbiecie Kowalczyk-Heyman w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, red. M. Dziki, G. Śnieżko, współpr. M. Starski, Rzeszów 2017, s. 117–125; K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016, s. 63–81; M. Gochna, T. Związek, *Spatio-Temporal Aspects of the Extraordinary Tax Collecting System in Greater Poland (1492–1613)*, RDSG, t. 80, 2019, s. 65–111.

16.	inowrocławskie	1563	92, k. 1r–18r	
17.	inowrocławskie	1564	50, k. 800r–818v	
18.	inowrocławskie	1565	50, k. 784r–799r	
19.	inowrocławskie	1570	50, k. 773r–777v	Rejestr z dóbr duchownych. Tworzy całość z rejestrem brzeskim z tego roku.
20.	inowrocławskie	1573	50, k. 741r–769v	
21.	inowrocławskie	1576	50, k. 717r–740v	Z. Guldon podał, że jest to rejestr z 1574 r. ³ , najprawdopodobniej sugerując się datą widoczną nad nagłówkiem pierwszej strony rejestru. Jednak znajdujące się w rejestrze odwołania do zjazdu w Jędrzejowie (k. 717r, 719v, 740r) i bezpośrednie odniesienia do 1576 r. (k. 720r, 740v) jednoznacznie wskazują na pobór uchwalony w tym właśnie roku.
22.	inowrocławskie	1577	50, k. 695r–716v	
23.	inowrocławskie	1581	50, k. 659r–694v	
24.	inowrocławskie	1582	50, k. 622r–658v	Wydany przez A. Pawińskiego: P. Wielkopolska, t. 1, s. 246–268.
25.	inowrocławskie	1583	50, k. 582r–621v	
26.	inowrocławskie	1589	30, k. 780r–798v	
27.	ziemia dobrzyńska	1564	30, k. 290r–352v	Wydany przez A. Pawińskiego: P. Wielkopolska, t. 1, s. 269–333.
28.	ziemia dobrzyńska	1565	30, k. 354r–493v	
29.	ziemia dobrzyńska	1573	30, k. 500r–512v	

W inwentarzu rejestrów poborowych znajdującym się w AGAD można również znaleźć informację o rejestrze dobrzyńskim z 1578 r.⁴ Data ta, wzięta z karty poprzedzającej ten rejestr⁵, z pewnością nie odnosi się jednak do niego, gdyż ten został spisany na wzór rejestrów z lat 50. XVI w. i wcześniejszych, z podziałem na dwie raty. Na podstawie dostępnego materiału nie da się go jednak uznać za któryś z rejestrów z lat 50. Uwzględnia on jedynie łany kmiecie, sołtysie i szlachty bezkmiczej oraz koła młyńskie, a stawki w nim stosowane nie odpowiadają tym znanym z uniwersałów czy innych rejestrów. W tej sytuacji rejestru tego nie uznano za pochodzący z drugiej połowy XVI w. W swojej pracy nie uwzględnił go również Zenon Guldon⁶.

Wszystkie materiały wymienione w tabeli 1 w ramach prac na kujawskim tomem AHP zostały wydane w postaci elektronicznej, zgodnie z metodą edycji rejestrów poborowych wypracowaną przy publikacji rejestrów województw kaliskiego i poznańskiego towarzyszącej tomowi wielkopolskiemu⁷. Treść rejestrów kujawskich i dobrzyńskich została więc wprowadzona do bazy danych i udostępniona w Internecie w postaci mapy i plików arkusza kalkulacyjnego, których uzupełnieniem są skany oryginalnych rękopisów z ASK. Całość zostanie udostępniona po ukazaniu się niniejszego tomu na stronie www.atlasfontium.pl.

Drugą kategorią źródeł istotnych dla przygotowania kujawskiego tomu AHP były wizytacje kościelne⁸. Obok rejestrów poborowych są one jedynym źródłem odnotowującym na ogół całą sieć

³ Guldon, Kujawy, s. 9.

⁴ ASK I 30, k. 515r–558v.

⁵ Tamże, k. 514r.

⁶ Guldon, Dobrzyń, s. 6.

⁷ *Atlas historyczny Polski. Rejestry poborowe województwa kaliskiego w XVI w.*, red. M. Słoń, „Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski”, t. 2, 2015, www.atlasfontium.pl/index.php?article=kaliskie (dostęp: 9.01.2020); *Atlas historyczny Polski. Rejestry poborowe województwa poznańskiego w XVI w.*, red. M. Słoń, „Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski”, t. 3, 2015, www.atlasfontium.pl/index.php?article=poznanskie (dostęp: 9.01.2020); zob. też M. Gochna, *Elektroniczna edycja rejestrów poborowych województwa kaliskiego z drugiej połowy XVI w.*, „Studia Geohistorica”, t. 2, 2014, s. 143–150.

⁸ S. Litak, *Akta wizytacyjne parafii z XVI–XVIII wieku jako źródło historyczne*, „Zeszyty Naukowe KUL”, t. 5, 1962, nr 3, s. 41–58; S. Librowski, *Źródła do wewnętrznych dziejów Kościoła w Polsce w rękopiśmiennych zbiorach kościelnych*, ABMK, t. 7, 1963, s. 81–83; H.E. Wyczawski, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kalwaria Zebrzydowska 1990, s. 256–260.

osadniczą danego terenu i obejmującym zasięgiem ziemie polskie Korony. Wziąwszy pod uwagę, że nie wykluczają one w swoich założeniach żadnego typu miejscowości, inaczej niż rejestry, pomijające osady folwarczne, dają one większe możliwości rekonstrukcji osadnictwa w porównaniu do przedstawionych wyżej spisów podatkowych. Jednak z perspektywy całej serii są one mniej użyteczne, gdyż nie dla wszystkich terenów Korony istnieją wizytacje XVI-wieczne, a nawet jeśli, to nie zawsze wymieniają wsie należące do poszczególnych parafii. Z taką sytuacją mamy do czynienia np. dla ziemi dobrzyńskiej. O ile Kujawy pod tym względem są świetnie udokumentowane (siedem wizytacji archidiakonatów wrocławskiego i kruszwickiego diecezji wrocławskiej z lat 1577, 1578, 1582, 1584, 1594, 1596, 1598), to dla ziemi dobrzyńskiej (a dokładniej jej największej części należącej do diecezji płockiej) dysponujemy tylko wizytacją archidiakonatu dobrzyńskiego z 1597 r., która nie podaje okręgów parafialnych. W tej sytuacji konieczne było wykorzystanie wizytacji z XVII i XVIII w. Wizytacje późniejsze stanowiły materiał uzupełniający również dla diecezji wrocławskiej. Dokładniej listę wykorzystanych wizytacji wraz z informacjami o ich wydaniach przedstawiono w rozdziale poświęconym strukturom administracji kościelnej (zob. dalej, s. 49–51). Akta wizytacji kościelnych oprócz uzupełnień sieci osadniczej i rekonstrukcji struktur kościelnych wnoszą także przydatny materiał do ustalenia XVI-wiecznych nazw miejscowości i ich odmian, szczególnie, że są niezależne w swoim przekazie od rejestrów poborowych. Wizytacje mogą również podawać wiadomości o własności ziemskiej, ale zdarza się to incydentalnie⁹.

Obok rejestrów poborowych i wizytacji innymi tradycyjnymi dla serii AHP rodzajami źródeł są dokumenty o charakterze inwentarzowym, opisujące dobra królewskie i kościelne, a więc ujmujące jedynie część sieci osadniczej – w zależności od terenu większą lub mniejszą. Dla Kujaw i ziemi dobrzyńskiej wykorzystano wydane lustracje dóbr królewskich z lat 1564–1565, 1569, 1616–1620 i 1628–1632¹⁰. Uzupełnieniem lustracji są inwentarze starostw. Dla interesującego nas obszaru wykorzystaliśmy następujące: inwentarz starostwa brzeskiego z 1494 r.¹¹, inowrocławskiego z 1510¹² i 1647 r.¹³, starostwa przedeckiego z 1556 r.¹⁴, starostwa dobrzyńskiego z 1616 r.¹⁵, dzierżawy gniewkowskiej z 1567 r.¹⁶, wsi Skulsk z 1620 r.¹⁷, starostwa radziejowskiego z 1767 r.¹⁸, rejestr dochodów starostwa bydgoskiego z 1514 r.¹⁹ oraz opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765²⁰. Kolejne informacje o własności monarszej przynoszą kontrole tytułów dzierżawy królewskiej, czyli tzw. rewizje listów z lat 1564/1565²¹. Z opisów dóbr kościelnych wykorzystaliśmy inwentarze biskupstwa wrocławskiego z czasów pontyfikatu Macieja Drzewickiego i lat 1534, 1582, 1598 oraz z XVII w.²², a także inwentarz dóbr klasztoru koronowskiego z lat 1564–1567²³. Inwentarze tych dużych kompleksów dóbr dostarczyły nam nie tylko wiadomości o osadach wchodzących w ich skład, ale też, przy opisie granic danej wsi, o miejscowościach znajdujących się w posiadaniu szlachty. Dla większych kompleksów dóbr szlacheckich zachowały się tylko inwentarze majątku Skępe w ziemi dobrzyńskiej z lat 1581 i 1627²⁴.

Dla biskupstw wrocławskiego i płockiego nie dysponujemy księgami uposażeń beneficjów, czyli jednym z podstawowych źródeł do rekonstrukcji sieci osadniczej i struktur kościelnych przełomu

⁹ Wizytacja dekanatu radziejowskiego z 1582 r. częstokroć wspomina, które wsie są własnością szlachty katolickiej, a które protestanckiej (MHDW 22, passim).

¹⁰ LWWK 1564; LWWK 1569; LWWK 1616; LWWK 1628.

¹¹ Brzeskie 1494, s. 355–398.

¹² R. Guldon, Z. Guldon, *Inwentarz starostwa inowrocławskiego z 1510 roku*, ZK, t. 3, 1971, s. 187–214.

¹³ AGAD, ASK LVI 85, k. 78r–87r.

¹⁴ AGAD, ASK LVI 204, k. 171r–186v.

¹⁵ Inw. 1616, s. 229–238.

¹⁶ Z. Guldon, K. Wajda, *Zarys dziejów Gniewkowa*, Bydgoszcz 1970, s. 87–93.

¹⁷ Z. Górski, *Inwentarz skulski z 1620 roku*, „Studia z Dziejów Pogranicza Kujawsko-Wielkopolskiego”, t. 3, 2012, s. 91–118.

¹⁸ Tenże, *Inwentarz starostwa radziejowskiego z 1767 roku*, ZK-D, t. 7: *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, 1990, s. 239–254.

¹⁹ AGAD, ASK I 30, k. 1r–89v.

²⁰ *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765*, wyd. Z. Guldon, Bydgoszcz 1966.

²¹ AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B 8, f. 590–636.

²² MHDW 12, s. 72–81; Inw. 1534, s. 1–128; Inw. 1582; Inw. 1598; Inw. XVII.

²³ AGAD, Varia Oddziału I, sygn. 16 [dawna: IV.7.4.3.].

²⁴ *Materiały do dziejów rolnictwa w Polsce w XVI i XVII wieku, poprzedzone wiadomością o życiu i pismach Jana Ostroroga, wojewody poznańskiego*, oprac. W. Chomętowski, Warszawa 1876, s. 97–117.

średniowiecza i epoki nowożytnej, szeroko wykorzystywanych w poprzednich tomach AHP. Diecezja wrocławska dysponuje jedynie księgą retaksacji beneficjów z 1527 r.²⁵ Mimo pewnych zbliżonych założeń i przekazywania analogicznych informacji, jest ona zdecydowanie uboższa w treść w porównaniu do *libri beneficiorum* z Krakowa, Gniezna czy Poznania²⁶. Jej największym brakiem, z perspektywy naszych badań, jest niepodawanie okręgów parafialnych. Niemniej jej główna treść – czyli opis uposażenia poszczególnych instytucji kościelnych diecezji wrocławskiej na Kujawach, na który składa się lista miejscowości obciążonych różnego rodzaju daninami na rzecz Kościoła – dostarcza informacji o prawie pełnej sieci osadniczej tego terenu w pierwszej połowie XVI w. Problem z wykorzystaniem tego źródła polega jednak na tym, że w przypadku instytucji innych niż kościoły parafialne trudniejsze jest identyfikowanie poszczególnych miejscowości, ponieważ pozbawieni jesteśmy dokładniejszego kontekstu przestrzennego.

Prócz wymienionych na początku rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w. w pełni przeanalizowane zostały wcześniejsze i późniejsze źródła skarbowe: rejestr łanowego województw brzeskiego i inowrocławskiego z 1489 r.²⁷ oraz rejestr podymnego województwa brzeskiego z 1634 r.²⁸ Pierwszy z nich, podobnie jak księga retaksacji, dostarczył wielu informacji o osadach opustoszałych i folwarkach, które w drugiej połowie XVI w. już się nie pojawiały. Większość wymienionych wyżej źródeł w ramach prac nad kujawsko-dobrzyńskim tomem AHP została wpisana do bazy danych, która stała się podstawą do dalszych prac i określenia statusu poszczególnych osad w drugiej połowie XVI w. Jako materiał uzupełniający, w wymagających tego przypadkach, wykorzystywano rejestry poborowe z pierwszej połowy XVI w.²⁹, rejestry podymnego z 1662 r.³⁰ i pogłównego z lat 1673 i 1674³¹ dla obu województw kujawskich i ziemi dobrzyńskiej. Większość opracowywanego obszaru (bez terenu pierwszego zaboru pruskiego) obejmuje *Regestr diecezjów* Franciszka Czajkowskiego³², również wykorzystywany pomocniczo. Na wyjaśnienie wielu kwestii szczegółowych pozwolił *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Wrocławku* opracowany przez Stanisława Librowskiego³³ i Metryka Koronna, wykorzystywana przeważnie poprzez jej sumariusze³⁴.

Opublikowane na witrynie atlasfontium.pl *Materiały do słownika historyczno-geograficznego Kujaw i – ziemi dobrzyńskiej*, przygotowane pierwotnie przez Zenona Guldon, mimo ich poważnych braków i błędów³⁵, okazały się użyteczne jako podstawowy przewodnik po wzmiankach źródłowych. Tak samo korzystano z odnoszących się do okresu późniejszego – opracowanych przez Romanę i Zenona Guldonów – materiałów do osadnictwa, które obejmują jednak tylko część województwa brzeskiego³⁶.

²⁵ MHDW 11.

²⁶ A. Borek, *Liber beneficiorum Jana Łaskiego – przyczynek do krytyki gnieźnieńskiej księgi uposażeń*, ABMK, t. 112, 2019, s. 44–45.

²⁷ J. Senkowski, *Lustracja poradlnego i rejestr łanów województw brzesko-kujawskiego i inowrocławskiego z roku 1489*, „Teki Archiwalne”, t. 6, 1961, s. 69–214.

²⁸ Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 334/II, k. 81r–107v, *Regestr fumulium Palatinatus Brestensis. Triplae in conventu generali Warszeviensi laudatae anno 1634. Pro festo s. Michaelis Archangeli per manus generosi Ioannis Moszczynsky utriusque palatinatus Cuiaviensium exactoris*, wyd.: *Rejestr podymnego województwa brzesko-kujawskiego z 1634 roku*, wyd. R. Guldon, Z. Guldon, PKHBTN, t. 9, 1973, s. 211–241.

²⁹ Większość XVI-wiecznych rejestrów Kujaw i ziemi dobrzyńskiej znajduje się w tomach 29 (woj. brzeskie), 30 (woj. brzeskie i ziemia dobrzyńska) i 50 (woj. inowrocławskie).

³⁰ AGAD, ASK I 65, k. 277r–320v (woj. brzeskie, inowrocławskie i pow. rypiński).

³¹ AGAD, ASK I 73, k. 2r–116v, 127r–223v; AGAD, ASK I 74, k. 837r–902v. Rejestr z 1674 r. został wydany: R. Guldon, Z. Guldon, *Rejestr pogłównego województwa brzesko-kujawskiego z 1674 roku*, PKHBTN, t. 12, 1976, s. 129–192.

³² „*Regestr Diecezjów*” Franciszka Czajkowskiego, czyli *Właściciele ziemscy w Koronie 1783–1784*, wyd. K. Chłapowski, S. Górzyński, Warszawa 2006.

³³ S. Librowski, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Wrocławku. Dział I. Dokumenty samoistne*, t. 1–7, Wrocław 1994–1999; tenże, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Wrocławku. Dział II. Dokumenty w kopiariuszach oraz innych księgach*, t. 1–12, Wrocław 1999–2015.

³⁴ MRPS, t. I–V/1–2; *Sumariusz Metryki Koronnej. Seria nowa*, t. 1–10, Kraków–Warszawa 1999–2019.

³⁵ www.atlasfontium.pl (dostęp: 25.02.2021). Oprócz właściwej publikacji zob. też tam recenzje i komentarze J. Karczewskiej i M. Danielewskiego.

³⁶ R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu przeddeckiego w XVII–XVIII wieku*, ZK-D, seria B: *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, 1979, s. 165–185; ciż, *Materiały do osadnictwa powiatu kowalskiego w XVII–XVIII w.*, ZK-D, seria C: *Oświata i kultura*, 1980, s. 275–290; ciż, *Materiały do osadnictwa powiatu brzesko-kujawskiego w XVII–XVIII wieku*, ZK-D, seria E: *Kształtowanie środowiska*, 1985, s. 143–172.

Tradycyjnie dla serii nie wykorzystano ksiąg sądowych grodzkich i ziemskich. Mimo zawartej w nich bogactwa informacji o sieci osadniczej i stosunkach własnościowych, wysiłek włożony w przeprowadzenie w nich efektywnej kwerendy czyni księgi sądowe nieużytecznymi w przygotowaniu AHP. Pod tym względem wyjątkiem w serii był jedynie tom wielkopolski, gdzie mogliśmy wykorzystać wypisy z ksiąg sądowych zgromadzone w Tekach Dworzaczka³⁷.

Podsumowując, należy stwierdzić, że dla terenu objętego tym tomem AHP zasób źródłowy prezentuje się bardzo nierówno. Z jednej strony mamy do dyspozycji szeroką bazę źródłową dla osadnictwa na Kujawach, a z drugiej bardzo słabo udokumentowaną ziemię dobrzyńską.

Oprócz materiałów wymienionych powyżej autorzy tomu sięgali również do innych źródeł, uzupełniających podstawowy zestaw zebranych danych o wiadomości potrzebne do opracowania zagadnień szczegółowych. Informacje na ten temat zostały przedstawione w odpowiednich rozdziałach.

---

³⁷ M. Słoń, *Źródła pisane*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 25.

ŹRÓDŁA KARTOGRAFICZNE

Katarzyna Słomska-Przech

Źródła kartograficzne wykorzystane w pracy nad tym tomem AHP dobrano na podstawie kwerendy bibliograficznej¹. Każda z wybranych map była już wykorzystywana przy wcześniejszych pracach nad seria². W nawiązaniu do tomu wielkopolskiego mapy omawianego obszaru podzielono na cztery grupy³:

1. mapy niewykorzystane lub wykorzystane w stopniu minimalnym;
2. mapy wykorzystane do analizy ogólnych relacji przestrzennych;
3. mapy będące źródłem danych do wyrysowania sieci drogowej, fizjografii, częściowo do lokalizowania miejscowości;
4. mapy referencyjne (kanwowe).

Tabela 2. Spis map wykorzystanych do prac nad AHP

Nazwa mapy	Autor	Skala	Data	Grupa
<i>Mappa in qua illustrantur ditiones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars</i>	B. Wapowski	ok. 1:1 000 000	1526	1
<i>Tabula Poloniae</i>	W. Grodecki	ok. 1:1 680 000	1562	1
<i>Partis Sarmatiae Europaeae, quae Sigismundo Augusto Regi Poloniae potentissimo subiacet, nova descriptio</i>	A. Pograbka	ok. 1:1 950 000	1570	1
<i>Gross Polen aufgenommen durch den Conducteur Kayser um 1770 auf Veranlassung des Generals von Reitzenstein</i>	Kayser, K.E. Reitzenstein	ok. 1:100 000 (1:120 000)	1770	2
<i>Militärische Karte von Gross-Polen</i>	T.P. von Pfau	1:87 500	1772–1773	2
<i>Mappa szczegulna województwa plockiego i ziemi dobrzyńskiej</i>	K. Perthées	1:225 000	1784	2

¹ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, Warszawa 1921; K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, Kraków 1935 (Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, t. 3); tenże, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław 1963; T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne ziem polskich 1576–1870*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1983 (Centralny Katalog Zbiorów Kartograficznych w Polsce, t. 5); H. Rutkowski, *Znaczenie wybranych map z XIX wieku dla badań dawnej Polski*, [w:] *Kartografia Królestwa Polskiego 1815–1915. Materiały XVIII Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Kartografii, Warszawa, 21–22 listopada 1997*, red. L. Szaniawska, J. Ostrowski, Warszawa 2000 (Z *Dziejów Kartografii*, t. 10), s. 219; tenże, *Polska na wybranych mapach z pierwszej połowy XVI wieku*, [w:] *Dawna mapa źródłem wiedzy o świecie*, red. S. Alexandrowicz, R. Skrycki, Szczecin 2008 (Z *Dziejów Kartografii*, t. 14), s. 221–234; B. Medyńska-Gulij, D. Lorek, *Pruskie mapy topograficzne dla Wielkopolski do 1803 roku*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią. Seria A: Geografia Fizyczna”, t. 59, 2008, s. 29–42; A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk 2010.

² *Historical Atlas of Poland in the 2nd Half of the 16th Century. Voivodeships of Cracow, Sandomierz, Lublin, Sieradz, Leczyca, Rawa, Plock and Mazovia*, t. 2–4, red. M. Słoń, Frankfurt am Main 2014 (Geschichte – Erinnerung – Politik, t. 6); T. Panecki, *Źródła kartograficzne*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 29–37.

³ T. Panecki, *Źródła kartograficzne*.

<i>Mappa szczegulna woiewodztwa brzeskiego kuiawskiego y inowroclawskiego</i>	K. Perthées	1:225 000	1785	2
<i>Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Litthauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict</i>	F.L. Schrötter, F.B. Engelhardt	1:150 000	1796–1802	3
<i>Special Karte von Südproussen aus der Königlichen Grossen Topographischen Vermessungs Karte unter Mitwirkung des Directors Langner reducirt und herausgegeben von Geheimen Bau-Rath Gilly</i>	D. Gilly, Langner, W.H. Matthias	1:150 000	1802–1803	3
<i>Topographisch-Militaerische Karte vom vormaligen Neu Ostpreussen oder dem jetziger Nördlichen Theil des Herzogthums Warschau nebst dem Russischen District</i>	J.Ch. Textor, D.F. Sotzmann	1:150 000	1806– –1807/1808	3
<i>Urmessstischblätter</i>	Pruski Sztab Generalny	1:25 000	1820–1876	3
<i>Topograficzna Karta Królestwa Polskiego</i>	Kwatermistrzostwo Generalne	1:126 000	1843	3
mapa taktyczna WIG	Wojskowy Instytut Geograficzny	1:100 000	1919–1939	4

Do grupy pierwszej należą mapy XVI-wieczne, które umożliwiają zapoznanie się z ówczesnym postrzeganiem i interpretacją przestrzeni. Jednak z wielu względów mapy te nie mogą być wykorzystane do pracy nad AHP. Główną przeszkodą jest niska dokładność i szczegółowość opracowań z XVI w. Co więcej, ze względu na skalę (od 1:1 000 000 do 1:1 950 000) mają one charakter ogólny, a przez to zbyt mały zakres treści.

Pierwszym i najważniejszym dziełem kartograficznym z grupy pierwszej jest *Mappa in qua illustrantur ditiones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars* (tytuł zrekonstruowany przez Karola Buczka) w skali ok. 1:1 000 000, autorstwa Bernarda Wapowskiego, datowana na 1526 r. i wydana w Krakowie przez Floriana Unglera⁴. Do dzisiaj zachowały się kopie jedynie dwóch fragmentów mapy⁵ – w tym jeden obejmujący Kujawy oraz część ziemi dobrzyńskiej. Na treść mapy składają się: sieć osadnicza, hydrografia oraz granice, które oznaczono nietypową sygnaturą liniową przypominającą szpaler drzew⁶. Na interesującym nas fragmencie mapy oprócz dwudziestu miast oznaczono i podpisano jezioro Gopło, a spośród rzek: Wisłę, Drwęcę, Brdę i Noteć. Na analizowanym obszarze znalazła się także jedna wieś – Warzymowo (s). Wyjątkowość tej sytuacji należy tłumaczyć tym, że w XVI w. była to główna siedziba rodziny Sokołowskich, posiadającej duże dobra na Kujawach⁷. Wcześniej z tej miejscowości pochodzili kasztelan brzeski Mikołaj z Warzymowa herbu Pomian (zm. 1455 r.) oraz jego synowie, piastujący kolejno urząd podstolego brzeskiego: Tomasz, Andrzej i Jakub⁸. Stanisław Pietkiewicz przeprowadził analizę dokładności mapy Bernarda Wapowskiego. Na Kujawach błędy w odległościach pomiędzy miastami wahają się od 3,5 km (Inowrocław–Włocławek) do 33 km (Bydgoszcz–Inowrocław)⁹. Dość dokładnie oznaczono Inowrocław – błąd położenia wynosi 1 km.

Mapę Bernarda Wapowskiego wykorzystał do swojego opracowania Waclaw Grodecki. *Tabula Poloniae* (tytuł znany pośrednio) jego autorstwa została wydana w Bazylei prawdopodobnie w 1562 r. i jest przeróbką mapy Wapowskiego¹⁰. Mapa ustępuje jakością pierwowzorowi, ponieważ Grodecki

⁴ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 28; S. Pietkiewicz, *Mapa Polski – „milionówka” Bernarda Wapowskiego (1526)*, Warszawa 1980 (Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej, Seria C), s. 37–62; *Wapowski Bernard*, [w:] *Polski wkład w przyrodznawstwo i technikę. Słownik polskich i związanych z Polską odkrywców, wynalazców oraz pionierów nauk matematyczno-przyrodniczych i techniki*, t. 4, red. B. Orłowski, Warszawa, 2015, s. 351–353.

⁵ M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, Lublin 1999, s. 166.

⁶ H. Rutkowski, *Polska na wybranych mapach z pierwszej połowy XVI wieku*, s. 229.

⁷ Por. M. Słomski, *Przynależność własnościowa osiedli* w tym tomie.

⁸ J. Karczewska, *Ród Pomianów na Kujawach w średniowieczu*, Poznań 2003, s. 77–85.

⁹ S. Pietkiewicz, *Mapa Polski – „milionówka” Bernarda Wapowskiego*, s. 40.

¹⁰ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 32; B. Kmiciekowa, *Mapa Polski Waclawa Grodeckiego*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 6, 1974, nr 1, s. 23–29; *Grodecki Waclaw*, [w:] *Polski wkład w przyrodznawstwo i technikę. Słownik*

zredukował treść i zmniejszył skalę do ok. 1:1 680 000. Popełnił jednak kilka wyraźnych błędów, np. opisując Wisłę jako Drwęcę (*Drwenzca fl.*). Znajdujące się na interesującym nas obszarze Gopło jest jedynym jeziorem podpisanym na tej mapie¹¹. Porównując zachowany fragment mapy Wapowskiego z mapą Grodeckiego, da się zauważyć, że drugi z autorów pominął kilka miast. Dwukrotnie natomiast oznaczył Bydgoszcz – jako *Bidgifa* o poprawnej lokalizacji nad rzeką Brdą i jako *Bromberg* na północ od Koronowa (*Corunau*).

Błąd ten powtórzył Andrzej Pograbka na mapie *Partis Sarmatiae Europaeae, quae Sigismundo Augusto Regi Poloniae potentissimo subiacet, nova descriptio*, którą wydano w 1570 r. w Wenecji. Pograbka korzystał z prac Wacława Grodeckiego i Gerarda Merkatora¹². Warto zauważyć, że poprawnie opisał rzekę Wisłę, a także uzupełnił opracowanie o miasta, których nie było na mapie z 1562 r. Jednak niektóre miejscowości mają błędne położenie, przykładowo Przedecz umieszczono bezpośrednio na południe od jeziora Gopło.

Kolejną grupą są mapy późniejsze o dwa stulecia, wykorzystane głównie do analizy ogólnych relacji przestrzennych. Należy do niej mapa *Gross Polen aufgenommen durch den Conducteur Kayserum 1770 auf Veranlassung des Generals von Reitzenstein*¹³. Według karty katalogowej mapa ma skalę 1:100 000, jednak zarówno Karol Buczek, jak i Andrzej Konias jako poprawną wskazują skalę 1:120 000¹⁴. Składającą się z 25 arkuszy mapę opracował ok. 1770 r. konduktor Kayser na polecenie generała Karola Erdmanna Reitzensteina. Opracowanie to jest oceniane dość nisko pod względem kartograficznym. Jest jednak cenne ze względu na wysoką poprawność pisowni nazw w porównaniu do ówczesnych niemieckich prac kartograficznych¹⁵.

Podczas ustalania położenia miejscowości posiłkowano się również mapą pt. *Militärische Karte von Gross-Polen*¹⁶. Mapę tę wykonano w latach 1772–1773 pod kierownictwem majora Teodora von Pfaua¹⁷. Celem tego przedsięwzięcia było opracowanie mapy tych ziem, które miały być przyłączone do Prus w wyniku rozbioru Rzeczypospolitej. Opracowanie w skali 1:87 500 składa się z 41 arkuszy, które obejmują całe województwo brzeskie i południową część województwa inowrocławskiego.

Do grupy drugiej należą również mapy województw w skali 1:225 000, przygotowane przez Karola Perthéesa w latach 1783–1804. Seria ta jest największym osiągnięciem polskiej kartografii z okresu panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego¹⁸. Mapy opracowano, wykorzystując dotychczasowe materiały kartograficzne, a przede wszystkim na podstawie danych zebranych w ankiecie, którą rozesłano w tym celu do parafii rzymskokatolickich. Ankietę przeprowadzono w latach 1783–1784. Dotyczyła ona szczegółowych elementów topograficznych, takich jak położenie miejscowości i stosunki własnościowe, obiekty gospodarcze, drogi, brody i mosty, elementy fizjografii (rzeźba terenu, hydrografia, lasy), a także toponimy. W pracach nad bieżącym tomem AHP korzystaliśmy z arkuszy, które powstawały jako jedne z pierwszych – w latach 1784 (*Mappa szczegulna woiewództwa płockiego i ziemi dobrzyńskiej*)¹⁹ i 1785 (*Mappa szczegulna woiewództwa brzeskiego kuiawskiego y inowrocławskiego*)²⁰. Mapę województwa płockiego wydano drukiem w 1802 r. w Paryżu. *Mappa szczegulna woiewództwa brzeskiego kuiawskiego y inowrocławskiego* obejmuje fragment województwa inowrocławskiego po pierwszym rozbiore, nie zaś w jego XVI-wiecznym kształcie. Mapy te nie były wykorzystywane bezpośrednio do opracowania treści mapy głównej, ale pozwoliły na całościowy ogląd opracowanych ziem. Posiłkowaliśmy się nimi przy odtworzeniu sieci osadniczej, dróg, granic administracyjnych oraz własności.

polskich i związanych z Polską odkrywców, wynalazców oraz pionierów nauk matematyczno-przyrodniczych i techniki, t. 1, red. B. Orłowski, Warszawa, 2015, s. 485–486.

¹¹ M. Boczyńska, J. Midzio, *Analiza dokładności Mapy Polski Wacława Grodeckiego*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 6, 1974, nr 1, s. 29–33.

¹² K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 35.

¹³ Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. Q 16.939.

¹⁴ K. Buczek, *Prace kartografów pruskich*, s. 164–166, A. Konias, *Kartografia topograficzna*, s. 104–109.

¹⁵ K. Buczek, *Prace kartografów pruskich*, s. 166.

¹⁶ Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. Q 16.940/5.

¹⁷ A. Konias, *Kartografia topograficzna*, s. 109–119; K. Buczek, *Prace kartografów pruskich*, s. 167–172; B. Medyńska-Gulij, D. Lorek, *Pruskie mapy topograficzne*, s. 29–42.

¹⁸ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 80–81; tenże, *Kartograf króla Stanisława Augusta. Życie i dzieła*, [w:] *Karol Perthées (1739–1815) fizjograf pierwszej Rzeczypospolitej. Życie oraz działalność kartograficzna i entomologiczna*, red. J. Pawłowski, Warszawa 2003, s. 21–134; T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 37; H. Rutkowski, *Mapy Perthéesa*, [w:] tenże, *Fundamenta historiae. Pisma wybrane*, red. M. Zbieranowski, M. Słoń, Warszawa 2014, s. 269–282.

¹⁹ Biblioteka Jagiellońska, sygn. M 47/12.

²⁰ AGAD, sygn. 1/403/0/-/AK 108.

Mapy z grupy trzeciej służyły do lokalizacji miejscowości oraz opracowania (wektoryzacji) warstwy fizjograficznej i sieci dróg. Wszystkie powstały w pierwszej połowie XIX w., a zatem niewiele później niż opracowania Karola Perthéesa, są od nich jednak znacznie dokładniejsze. Mapa 1 przedstawia zasięg każdej z serii map z grupy trzeciej na terenie województw brzeskiego i inowrocławskiego oraz ziemi dobrzyńskiej.

Chronologicznie pierwszą mapą z grupy trzeciej jest *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Litthauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict*, opracowana w latach 1796–1802 z inicjatywy Friedricha Leopolda Schröttera. Nad pracami kartograficznymi czuwał Friedrich Bernhardt Engelhardt²¹. Opracowanie w skali 1:150 000 (na podstawie zdjęcia 1:50 000) przygotowano dla terenów pierwszego i fragmentu drugiego rozbioru Polski. Część spośród 25 arkuszy obejmuje większość województwa inowrocławskiego, fragmenty brzeskiego i ziemi dobrzyńskiej. Mapę wydrukowano w Berlinie z datą 1802–1812 w technice miedziorytu²². W tomie wykorzystano ją do rekonstrukcji elementów fizjografii, a także do odtworzenia przebiegu dróg.

Kolejna mapa to *Special Karte von Südproussen aus der Königlichen Grossen Topographischen Vermessungs Karte* w skali 1:150 000. Składa się ona z trzynastu arkuszy wydanych w latach 1802–1803²³. Mapę wykonano w technice miedziorytu²⁴. Opracowano ją pod kierownictwem Davida Gilly'ego na podstawie zdjęcia w skali 1:50 000 wykonanego w latach 1793–1796 na obszarze drugiego i fragmentie trzeciego rozbioru. Według badaczy mapa ta ma dość niską dokładność²⁵. Poza treścią topograficzną zawiera także treść tematyczną – znajdują się na niej szczegółowe oznaczenia dróg pocztowych i głównych, a także urzędów pocztowych i odległości między nimi²⁶. Mapa obejmuje całe województwo brzeskie, a inowrocławskie do rzeki Flisy. Na ziemi dobrzyńskiej miejscowości, rzeki, lasy oznaczono tylko na terenach przy Wiśle.

Następną z map z tej grupy jest *Topographisch-Militaerische Karte vom vormaligen Neu Ostpreussen* wydana w Berlinie w latach 1806–1807 przez Daniela Friedricha Sotzmanna²⁷. Mapę opracowano na podstawie zdjęcia w skali 1:33 300, które wykonano w latach 1795–1798 pod kierunkiem von Steina oraz pod nadzorem Levina von Geusau. W wyniku generalizacji przeprowadzonej przez Johanna Christoph Textora powstała mapa składająca się z trzynastu arkuszy. Autorzy nie są zgodni co do skali tego opracowania – Karol Buczek podaje 1:155 000, według obliczeń Tadeusza Lankamera skala wynosi 1:152 500, a Teresa Paćko i Wojciech Trzebiński w swoim opracowaniu wskazali 1:150 000. Mapę opracowano dla części ziem drugiego oraz całości obszaru trzeciego rozbioru Polski. Z omawianego w tomie terytorium mapa obejmuje ziemię dobrzyńską bez jej północnych krańców.

W grupie trzeciej mieści się również *Topograficzna karta Królestwa Polskiego*, zwana również Mapą Kwatermistrzostwa (od wykonawcy, czyli Kwatermistrzostwa Generalnego Wojska Polskiego)²⁸. Jest uważana za najważniejsze dzieło polskiej kartografii XIX w., m.in. ze względu na jej szczegółowość. Mapa obejmuje obszar Królestwa Polskiego utworzonego w 1815 r. W 1822 r. rozpoczęto prace nad zdjęciem terenowym w skali 1:42 000. Na podstawie pomiarów oraz istniejących map topograficznych (m.in. map Heldensfelda, Gilly'ego, Textora) opracowywano mapę w skali 1:126 000. Zaplanowano wykonanie 59 arkuszy. Upadek powstania listopadowego przerwał działania Kwatermistrzostwa.

²¹ J. Szeliga, *Pierwsza szczegółowa mapa północno-wschodniej Polski oparta na triangulacji (1810 r.) [Schröttera-Engelhardta]*, „Zeszyty Geograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Gdańsku”, t. 11, 1969, s. 79–101; T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 48; P. Grabowski, *Szczegółowa topografia Prus Wschodnich i Zachodnich na mapie Fryderyka Leopolda Schröttera (1796–1802)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, t. 4, 2005, s. 555–559.

²² B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 59.

²³ Tamże, s. 60; T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 33; B. Medyńska-Gulij, D. Lorek, *Pruskie mapy topograficzne*, s. 29–42.

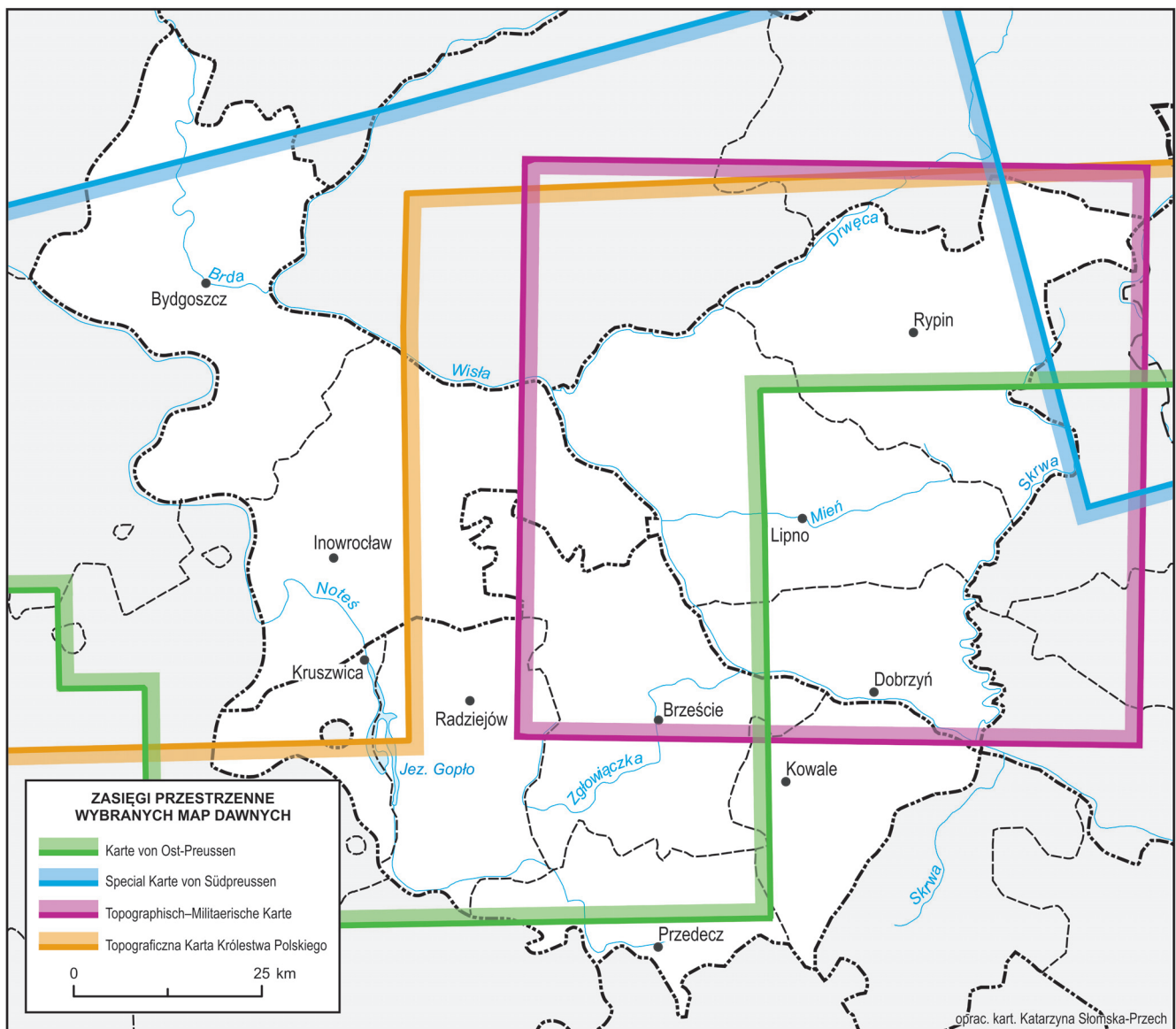
²⁴ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 99.

²⁵ T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 33; T. Panecki, *Źródła kartograficzne*, s. 33.

²⁶ H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, [w:] tenże, *Fundamenta historiae*, s. 292.

²⁷ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 99; B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 61; T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 40; T. Lankamer, *Mapa J.C. Textora pod tytułem „Nowe Prusy Wschodnie” z lat 1795–1800*, „Rocznik Białostocki”, t. 7, 1966 (1967), s. 181–206.

²⁸ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 119–175; B. Krassowski, *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego (1822–1843)*, Warszawa 1978 (Zabytki Polskiej Kartografii, t. 1); T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 104; J. Babicz, *Nowe materiały kartograficzne i opisowe do dziejów powstania Mapy Kwatermistrzostwa w kontekście źródeł i literatury*, [w:] *Dwudziestolecie Zespołu Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN*, red. J. Ostrowski, W. Wernerowa, Warszawa 1995 (Z Dziejów Kartografii, t. 7), s. 141–179.

Mapa 1. Zasięgi przestrzenne wybranych map dawnych

Do 1830 r. opracowano 27 sekcji, a nad ośmioma rozpoczęto prace. Realizację mapy dokończyli Rosjanie, na podstawie założeń opracowanych przez Polaków. Mapę wysztychowano w zakładzie Karla Friedricha Mintera w latach 1831–1843, jednak na arkuszach jako data wydania wskazany jest rok 1839²⁹. Z interesującego nas w tym tomie obszaru mapa ukazuje większość województwa brzeskiego i ziemi dobrzyńskiej, a także mały fragment województwa inowrocławskiego.

Najdokładniejszą i najbardziej szczegółową mapą epoki przedindustrialnej jest pruskie zdjęcie stolikowe w skali 1:25 000 (pierwotnie zwane *Urmessstischblätter*)³⁰, wykonane w latach 1820–1876 według instrukcji szefa pruskiego Sztabu Generalnego armii – gen. Friedricha Karla Ferdinanda von Müfflinga. Pierwotnie rękopiśmienne arkusze nie były przeznaczone do publikacji, a na ich podstawie miała powstać mapa przeglądowa. W 1875 r. zainicjowano nowe zdjęcie stolikowe w skali 1:25 000, a rok później rozpoczęto reprodukcję arkuszy metodą litografii. Arkusze tego pruskiego zdjęcia zwane są *Messtischblätter*, od niemieckiego terminu ‘stolik mierniczy’ (*Messtisch*)³¹. W pracach nad tomem korzystano z tych arkuszy przy ustalaniu przebiegu dróg w pobliżu miast, a także dla dokładnego wyznaczenia położenia miejscowości.

W celu określenia matematycznej dokładności opracowywanej mapy głównej AHP przeprowadzono analizę średniego błędu kwadratowego położenia obiektów dla trzech map, które były głównymi źródłami danych geometrycznych: Textora, Schröttera i Kwatermistrzostwa. Przy użyciu programu ArcGIS 10.3 mapom nadano georeferencję za pomocą transformacji afinicznej (wielomian pierwszego stopnia), zgodnie z postępowaniem przeprowadzonym w czasie prac nad tomem poprzednim³². Jakość kalibracji poszczególnych map oceniono ze względu na średni błąd kwadratowy (RMSE, *Root Mean Squared Error*), czyli względny błąd różnicy położenia punktów kontrolnych z mapy kalibrowanej przed i po kalibracji. Wynik obliczeń wskazuje w metrach odległość, na jaką punkty te zostały przesunięte, aby dopasować mapę do mapy referencyjnej. Błąd wyliczany jest jako średnia dla wszystkich punktów kontrolnych. RMSE nie jest tożsamy z dokładnością mapy, a jedynie dokładnością kalibracji. Dla każdej z trzech map wyznaczono punkty kontrolne tak, aby pokrywały one obszar ze zbliżoną gęstością (od 1,4 do 1,5 pkt./tys. km²).

Tabela 3. Wyniki analizy dokładności kalibracji trzech map

Mapa	RMSE	STD	MIN	MAX	Pietkiewicz
<i>Karte von Ost-Preussen</i> (F.L. Schröttera)	586	306	49	1353	ok. 2400–3300
<i>Topographisch-Militaerische Karte vom vormaligen Neu Ostpreussen</i> (J.Ch. Textora)	838	496	117	1896	ok. 1300
<i>Topograficzna karta Królestwa Polskiego</i> (Mapa Kwatermistrzostwa)	1027	548	138	2072	ok. 750

Legenda: Wartości podane w metrach. RMSE – średni błąd kwadratowy, STD – odchylenie standardowe, MIN – wartość minimalna błędu, MAX – wartość maksymalna błędu, Pietkiewicz – błąd położenia obiektów obliczony przez Stanisława Pietkiewicza³³.

W przypadku map Schröttera i Kwatermistrzostwa wynik jest analogiczny do rezultatów obliczeń wykonanych dla tomu wielkopolskiego – błąd na mapie starszej jest prawie dwukrotnie niższy³⁴. Według wyliczeń najmniejszym błędem cechuje się *Karte von Ost-Preussen* (586 m), a największym *Topograficzna karta Królestwa Polskiego* (1027 m). Biorąc pod uwagę skalę naszego opracowania (1:250 000),

²⁹ H. Rutkowski, *Znaczenie wybranych map z XIX wieku*, s. 219.

³⁰ A. Konias, *Kartografia topograficzna*, s. 38–41, 173–190; D.J. Lorek, *Potencjał informacyjny map topograficznych Urmessstischblätter z lat 1822–33 z terenu Wielkopolski*, Poznań 2011; tenże, *Informacja topograficzna na Urmessstischblätter a objaśnienia w legendzie*, [w:] *Dawne mapy jako źródła historyczne*, „Biblioteka Polskiego Przeglądu Kartograficznego”, t. 3, 2012, s. 55–61.

³¹ A. Konias, *Kartografia topograficzna*, s. 41–42.

³² T. Panecki, *Źródła kartograficzne*, s. 29–37.

³³ G. Bonatowski, *Działalność profesora S. Pietkiewicza w zakresie badania dawnych map Polski*, „Prace i Studia Geograficzne”, t. 17, 1995, s. 53–86; S. Pietkiewicz, *Analiza dokładności niektórych map z XVII, XVIII i XIX wieku, obejmujących Polskę w dawnych granicach*, „Prace i Studia Geograficzne”, t. 17, 1995, s. 103–109.

³⁴ T. Panecki, *Źródła kartograficzne*, s. 29–37.

błędy na mapie mogą wynosić od 2,35 mm (mapa Schröttera) do 4,11 mm (Mapa Kwatermistrzostwa). Wykorzystanie map z XX w. i współczesnych baz danych pozwoliło zniwelować część błędów.

Wyniki obliczeń porównano z kalkulacjami Stanisława Pietkiewicza. Według jego analiz średni błąd położenia punktów na mapie Schröttera wynosi od 2400 do 3300 m, z zaznaczeniem, że na niektórych obszarach jest mniejszy, np. na Pomorzu Środkowym wynosi 600 m, w okolicach Ostródy 900 m, a w pobliżu Pisz 1300 m³⁵. Na analizowanym obszarze w przypadku obliczeń RMSE błąd ten jest również niższy i porównywalny z wynikami, jakie Stanisław Pietkiewicz uzyskał dla Pomorza Środkowego. Mniejsza rozbieżność występuje w przypadku mapy Textora, gdzie według Pietkiewicza błąd położenia obiektów wynosi ok. 1300 m, a w przypadku arkuszy mapy dla ziemi dobrzyńskiej z nadaną georeferencją jedynie 838,5 m. Warto wspomnieć, że obliczenia dla mapy Textora wykonywał również Tadeusz Lankamer³⁶, a wyznaczony przez niego średni błąd położenia – 1542 m – był zbliżony do wyników Pietkiewicza. Rozbieżność w przypadku Mapy Kwatermistrzostwa wynosi ok. 320 m.

Ostatnia kategoria to mapy referencyjne (kanwowe), które powstały już w XX i XXI w. Stanowiły one punkt odniesienia przy nanoszeniu treści z map starszych. Zgodnie z założeniami serii AHP wszystkie obiekty powinny być umieszczone na mapie z dokładnością 1:100 000. Między innymi z tego powodu główną pomocą była bardzo szczegółowa mapa taktyczna w skali 1:100 000, obejmująca cały omawiany w tomie obszar. Została ona opracowana w latach 1919–1939 przez Wojskowy Instytut Geograficzny. Korzystano również ze współczesnych danych przestrzennych pochodzących z Państwowego Zasobu Geodezyjnego i Kartograficznego (PZGiK), który jest dostępny m.in. poprzez Geoportal³⁷.

Źródła kartograficzne wykorzystane podczas opracowywania planów miast omówiono w rozdziałach dotyczących tych planów.

---

³⁵ G. Bonatowski, *Działalność profesora S. Pietkiewicza*, s. 64.

³⁶ T. Lankamer, *Mapa J.C. Textora pod tytułem „Nowe Prusy Wschodnie”*.

³⁷ www.geoportal.gov.pl/ (dostęp: 19.08.2019).

METODA I WYNIKI

ŚRODOWISKO GEOGRAFICZNE

Katarzyna Słomska-Przech, Tomasz Panecki

Na mapie województw brzeskiego i inowrocławskiego oraz ziemi dobrzyńskiej zaprezentowano trzy elementy fizjografii: rzeźbę terenu, hydrografię oraz zalesienie. Zgodnie z założeniami serii AHP dokonano rekonstrukcji sieci wodnej i lasów dla przełomu XVIII i XIX w. na podstawie najstarszych kartometrycznych źródeł kartograficznych¹, ze względu na brak XVI-wiecznych pozwalających na odtworzenie fizjografii. Korzystając zatem z mapy głównej, należy mieć świadomość, że dane dotyczące osadnictwa czy administracji kościelnej różnią się od warstwy fizjograficznej o dwa wieki. Metoda rekonstrukcji sieci wodnej i zalesienia była zbliżona do tej stosowanej w poprzednich tomach serii. Rzeźbę terenu przedstawiono metodą poziomnicową i efekt końcowy jest wprawdzie podobny do wcześniej opracowanych map, ale uzyskano go na podstawie półautomatycznego generowania poziomnic z numerycznego modelu terenu (NMT lub DEM, *Digital Elevation Model*) z pomocą algorytmu ANUDEM².

Problematykę przeobrażeń środowiska, jakie zaszły od XVIII w. na obszarze Kujaw i ziemi dobrzyńskiej podejmowali m.in. Ryszard Kukier³ czy Bożena Degórska⁴. Hydrografię Kujaw w drugiej połowie XV w. przedstawił przez Jana Długosza ocenił w świetle obecnej wiedzy Zbigniew Zyglewski⁵.

W dotychczas wydanych tomach AHP regionalizację fizycznogeograficzną Polski omawiano na podstawie prac Jerzego Kondrackiego⁶. W 2018 r. zespół pod kierunkiem Jerzego Solona⁷ dokonał weryfikacji oraz uszczegółowienia dotychczasowego podziału, odwołując się do jego podstaw teoretycznych. W przypadku większości jednostek doprecyzowano jedynie przebieg ich granic w odniesieniu do aktualnych danych geomorfologicznych i geologicznych. W porównaniu z pracą Kondrackiego zwiększono liczbę mezoregionów z 316 do 344. Dane są dostępne również w formie plików GIS⁸.

Według obu podziałów tereny prezentowane w tym tomie leżą na obszarze dwóch podprovincji. W większości położone są na Pojezierzu Południowobałtyckim z krajobrazem młodoglacjalnym przecinanym dolinami rzek: Wisły, Brdy i Drwęcy. Południowe krańce opisywanego obszaru (woj. brzeskie) położone są na terenie Nizin Środkowopolskich. Sąsiaduje z nimi również północno-wschodni kraniec

¹ J. Plit, *Analiza historyczna jako źródło informacji o środowisku przyrodniczym*, „Problemy Ekologii Krajobrazu”, t. 16, 2006, s. 217–226.

² M.F. Hutchinson, T. Xu, J.A. Stein, *Recent Progress in the ANUDEM Elevation Gridding Procedure*, [w:] *Geomorphometry*, red. T. Hengel, I.S. Evans, J.P. Wilson, M. Gould, Redlands 2011, s. 19–22 (www.geomorphometry.org/HutchinsonXu2011, dostęp: 25.02.2020); E. Rutkowska, *Środowisko geograficzne*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 38–45.

³ R. Kukier, *Przeobrażenia środowiska geograficznego na Kujawach w świetle źródeł etnograficznych i kartograficznych z XVIII–XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe UMK w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne, Archeologia”, t. 33, 1969, nr 2, s. 105–134.

⁴ Degórska, *Transformacja krajobrazu*.

⁵ Z. Zyglewski, *Kujawy w „Chorografii” Jana Długosza*, [w:] *Jan Długosz – 600. lecie urodzin: region, Polska, Europa w jego twórczości*, red. J. Maciejewski, P. Oliński, W. Rozynkowski, S. Zonenbergas, Toruń–Bydgoszcz 2016, s. 31–48.

⁶ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 1998.

⁷ J. Solon, J. Borzyszkowski, M. Bidłasik, A. Richling, K. Badora, J. Balon, T. Brzezińska-Wójcik, Ł. Chabudziński, R. Dobrowolski, I. Grzegorzczak, M. Jodłowski, M. Kistowski, R. Kot, P. Krąż, J. Lechnio, A. Macias, A. Majchrowska, E. Malinowska, P. Migoń, U. Myga-Piątek, J. Nita, E. Papińska, J. Rodzik, M. Strzyż, S. Terpiłowski, W. Ziaja, *Physico-Geographical Mesoregions of Poland. Verification and Adjustment of Boundaries on the Basis of Contemporary Spatial Data*, „Geographia Polonica”, t. 91, 2018, nr 2, s. 143–170; *Studia nad regionalizacją fizycznogeograficzną Polski*, red. M. Kistowski, U. Myga-Piątek, J. Solon, Warszawa 2018.

⁸ Zob. [www.rcin.org.pl/dlibra/publication/84324](http://rcin.org.pl/dlibra/publication/84324) (dostęp: 7.05.2020).

Mapa 2. Regiony fizycznogeograficzne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej

ziemi dobrzyńskiej. W dalszej części tekstu oraz na mapie 2 przedstawiono aktualną regionalizację omawianego obszaru.

W obrębie prezentowanych w tym tomie terenów Pojezierzy Południowobałtyckich najbardziej na północ wysunięty jest makroregion Pojezierza Południowopomorskiego. Na północnym krańcu województwa inowrocławskiego obejmuje on dwie wysoczyzny młodoglacjalne (Pojezierze Południowokrajęskie i Wysoczyznę Świecką) rozcięte przez Dolinę Brdy. Północno-wschodni kraniec tego województwa jest położony również częściowo w makroregionie Doliny Dolnej Wisły (mezoregion Doliny Fordońskiej), który na południu łączy się z makroregionem rozległej Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej, przecinającej z północnego zachodu na południowy wschód obszar omawiany w tym tomie. Pradolina dzieli się na trzy mezoregiony. Pierwszy z nich, Kotlina Toruńska, to piaszczysty taras między dorzeczem Wisły i Noteci, porośnięty Puszcza Bydgoską. Drugim mezoregionem jest wydzielony w 2018 r. w zwężającej się południowo-wschodniej części Kotliny Toruńskiej Nieszawski Przełom Wisły. Ostatni z trzech mezoregionów – Kotlina Płocka – to rozciągający się na lewym brzegu Wisły rozległy piaszczysty taras z wytopiskowymi jeziorami polodowcowymi i Lasami Włocławsko-Gostyńskimi.

Od północnego wschodu z Pradolina Toruńsko-Eberswaldzką sąsiaduje makroregion Pojezierza Chełmińsko-Dobrzyńskiego, gdzie w granicach ziemi dobrzyńskiej znajdują się kolejne trzy mezoregiony. Dolina Drwęcy na tym terenie składa się z szeregu kotlinowych rozszerzeń i zwężeń. Przylegające do niej od południowego wschodu Pojezierze Dobrzyńskie charakteryzuje się zróżnicowaną rzeźbą ze wzgórzami morenowymi, kemami, ozami i wałami drumlinowymi. We wschodniej części ziemi dobrzyńskiej rozciąga się sandrowa Równina Urszulewska, w znacznej części porośnięta lasami zwanymi współcześnie Skrwileńskimi i Lidzbarskimi. Na jej terenie na zachód od Jeziora Bryńskiego występują największe wysokości na analizowanym obszarze (ok. 159 m n.p.m.).

Od południowego zachodu z Pradolina Toruńsko-Eberswaldzką graniczy makroregion Pojezierze Wielkopolskie z następującymi mezoregionami: Równiną Inowrocławską, Pojezierzem Kujawskim oraz Pojezierzem Żnińsko-Mogileńskim. Ostatni z wyżej wymienionych mezoregionów został wydzielony z Pojezierza Gnieźnieńskiego w 2018 r. Równina Inowrocławska to płaska wysoczyzna morenowa, której piaszczystą część wschodnią pokrywają lasy. W zachodniej części mezoregionu małe nachylenie powierzchni i słaby drenaż spowodowały nadmierne uwilgocenie gleby, co przyczyniło się do powstania czarnych ziem, od których obszar ten jest nazywany Kujawami Czarnymi. Na południe od równiny położone jest Pojezierze Kujawskie z dwoma równoleżnikowymi pasmami wzgórz morenowych. Pomiędzy nimi rozciąga się równina, którą płynie Noteć, wpadająca następnie do jeziora Gopło na Pojezierzu Żnińsko-Mogileńskim.

Południowe krańce województwa brzeskiego leżą na obszarze Nizin Środkowopolskich w makroregionie Niziny Południowowielkopolskiej. Północny kraniec mezoregionu Wysoczyzny Kłodawskiej wyznacza zasięg zlodowacenia wiślanego, dlatego też obszar ten charakteryzuje się rzeźbą młodoglacjalną.

Kończąc opis regionów fizycznogeograficznych oraz związanej z nimi rzeźby terenu, warto wspomnieć, że w lustracji ziemi dobrzyńskiej z 1564 r. wzmiankowane jest jedno wzniesienie – góra Trumieńska⁹, położona najprawdopodobniej nieopodal współczesnej miejscowości Truminy (ok. 6 km na północny wschód od Bobrownik). Trudno jednak wskazać, o które z istniejących wzgórz chodzi, ponieważ przysiółek jest położony pomiędzy kilkoma wzniesieniami, z czego te najbliższe niego mają wysokość ok. 100 m n.p.m., a te nieco oddalone – do 117,6 m n.p.m.

Młodoglacjalna geneza rzeźby terenu przekłada się na rozmieszczenie i układ gleb. Na omawianym obszarze dominują gleby płowe i deluwialne¹⁰. Równiny z sandrami i piaszczyste terasy rzeczne pokrywają gleby bielcowe i rdzawe. Miejscami, w początkowym biegu rzeki Mień, a także w dolinach rzek Noteci, Zielonej, Rypienicy i Bachorzy, występują gleby murszowe i torfowe. W dolinach Wisły, Brdy, Drwęcy i Skrwy występują mady rzeczne. W okolicach Inowrocławia i Radziejowa na płaskiej wysoczyźnie wykształciły się czarne ziemie, współcześnie uważane za najżyźniejsze na tym terenie. Na podstawie współczesnej klasyfikacji bonitacyjnej gleb nie sposób jednak z wysokim

⁹ LWWK 1564, cz. 2, s. 266.

¹⁰ S. Białousz, *Gleby – klasyfikacja genetyczna*, [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1993, tabl. 41.1; R. Bednarek, M. Świtoniak, *Gleby*, [w:] *Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego*, red. A. Radziwiński, Toruń 2017, s. 87–94; *Internetowy atlas województwa kujawsko-pomorskiego*, red. Z. Kozieł, www.atlas.kujawsko-pomorskie.pl (dostęp: 7.05.2020); Degórska, *Transformacja krajobrazu*, s. 37–40.

prawdopodobieństwem wnioskować o wysokości plonów na tym obszarze w XVI w.¹¹ Różnica w przydatności gleb wynika ze stosowania wówczas odmiennych technik uprawy i nawożenia, a także występowania innych stosunków wodnych.

Wzmiankę o glebach można napotkać m.in. w lustracji z lat 1564–1565. Grunty w okolicach Dobiegniewa (Dobiegniew, k) i Dębu Wielkiego (Dąb, k)¹², położone nad Wisłą, określono jako piaszczyste. Na tym terenie na tarasach pradoliny wykształciły się gleby rdzawe i arenosole. Nieco więcej informacji o charakterze gleb zapisano w inwentarzach dóbr biskupa włocławskiego z początku XVII w.¹³ Zaczynając opis od zachodniego brzegu Wisły, gdzie występują mady, grunty wsi Siarzewo (Psarzewo, d)¹⁴, Tupadły (s)¹⁵ oraz leżącej bardziej na północny zachód wsi Brzoza (s)¹⁶ opisywane były jako „piaskowate”. W przypadku Siarzewa zaznaczono dodatkowo, że grunt był dobry przed powodzią. Dalej na zachód, w okolicach Raciążka (Raciąż, d) występują różne rodzaje gleb – zarówno mady doliny Wisły, jak i gleby rdzawe, bielcowe oraz płowe, ale także połącz gleb glejowych na południe od miasta. W inwentarzu grunty należące do miejscowości określono jako „mierne, ikrzaste, miejscami piaski, wymokliny”¹⁷, a grunt położonej na południe od niego wsi Dąbrówka (d)¹⁸ opisano jako „sapowaty”¹⁹, miejscami czarny. Grunty wsi leżących dalej na zachód, w okolicach Brzeźna (d)²⁰ i Mleczkowa (d)²¹, również określano jako sapowate, a w okolicach Chlewisk (d)²² i Straszewa (d)²³ jako miejscami piaszczyste. W przypadku wsi takich jak Brudnia (Brodnia, d)²⁴, Wanorze (Wonorze, d)²⁵, Parchanie (Parkanie, d)²⁶ czy Szadłowice (Szawłowice, d)²⁷ do gleb odnosi się jedynie wzmianka, że są to „grunty dobre”. W źródle tym wspomniany jest także „grunt dobry, czarny” w ziemiach należących do wsi Sławsk Wielki (Sławsko, d)²⁸. Na współczesnych mapach glebowych w tej okolicy oznaczane są czarne ziemie. Należy jednak pamiętać, że opisane zapiski dają jedynie fragmentaryczny obraz przestrzeni, uwarunkowany także sposobem sporządzania materiału źródłowego.

Przez badany obszar przepływa największa rzeka Polski – Wisła – najpierw przez Pradolinę Toruńsko-Eberswaldzką, aby następnie skręcić na północny wschód, gdzie płynie Doliną Dolnej Wisły. Jej główne prawe dopływy to Drwęca i Skrwa, a lewe to Brda i Zgłowiączka. Na terenie województwa brzeskiego zaczyna swój bieg Noteć, będąca dopływem Warty. Większość obszaru stanowi zlewnię Wisły²⁹, jednak zachodnie części województw brzeskiego i inowrocławskiego należą do zlewni Odry właśnie za sprawą płynącej tędy Noteci. Dział wodny zlewni przecina województwa brzeskie i inowrocławskie z północnego zachodu na południowy wschód. Zestawienie dotyczące pochodzenia nazw rzek z tego obszaru opracował Adam Wróbel³⁰.

Przebieg rzek zrekonstruowano na podstawie źródeł kartograficznych z przełomu XVIII i XIX w. Przebieg Wisły oraz położenie kęp wiślanych wyrysowano na podstawie mapy Schröttera oraz Mapy Kwatermistrzostwa. Skorygowano jednak brzeg w okolicach Siarzewa i Słońska, gdzie – bazując na mapie Textora i Gilly’ego – można zauważyć pewne zmiany w przebiegu Wisły. Na tym obszarze taras zalewowy jest szerszy, przez co łatwiejsza jest zmiana koryta rzeki³¹. Lucjan Koc wspomniał, że na

¹¹ A. Wyczański, *O badaniu plonów zbóż w dawnej Polsce*, KHKM, t. 16, 1968, nr 2, s. 251–271.

¹² LWWK 1564, cz. 2, s. 184.

¹³ Inw. XVII.

¹⁴ Tamże, s. 5.

¹⁵ Tamże, s. 6.

¹⁶ Tamże, s. 10.

¹⁷ Tamże, s. 3.

¹⁸ Tamże, s. 7.

¹⁹ Czyli bagnisty, wilgotny; sjp.pwn.pl/sjp/sapowaty;2519335.html (dostęp: 7.10.2020).

²⁰ Inw. XVII, s. 10.

²¹ Tamże, s. 14.

²² Tamże, s. 13, 143.

²³ Tamże, s. 15.

²⁴ Tamże, s. 18.

²⁵ Tamże, s. 20.

²⁶ Tamże, s. 22.

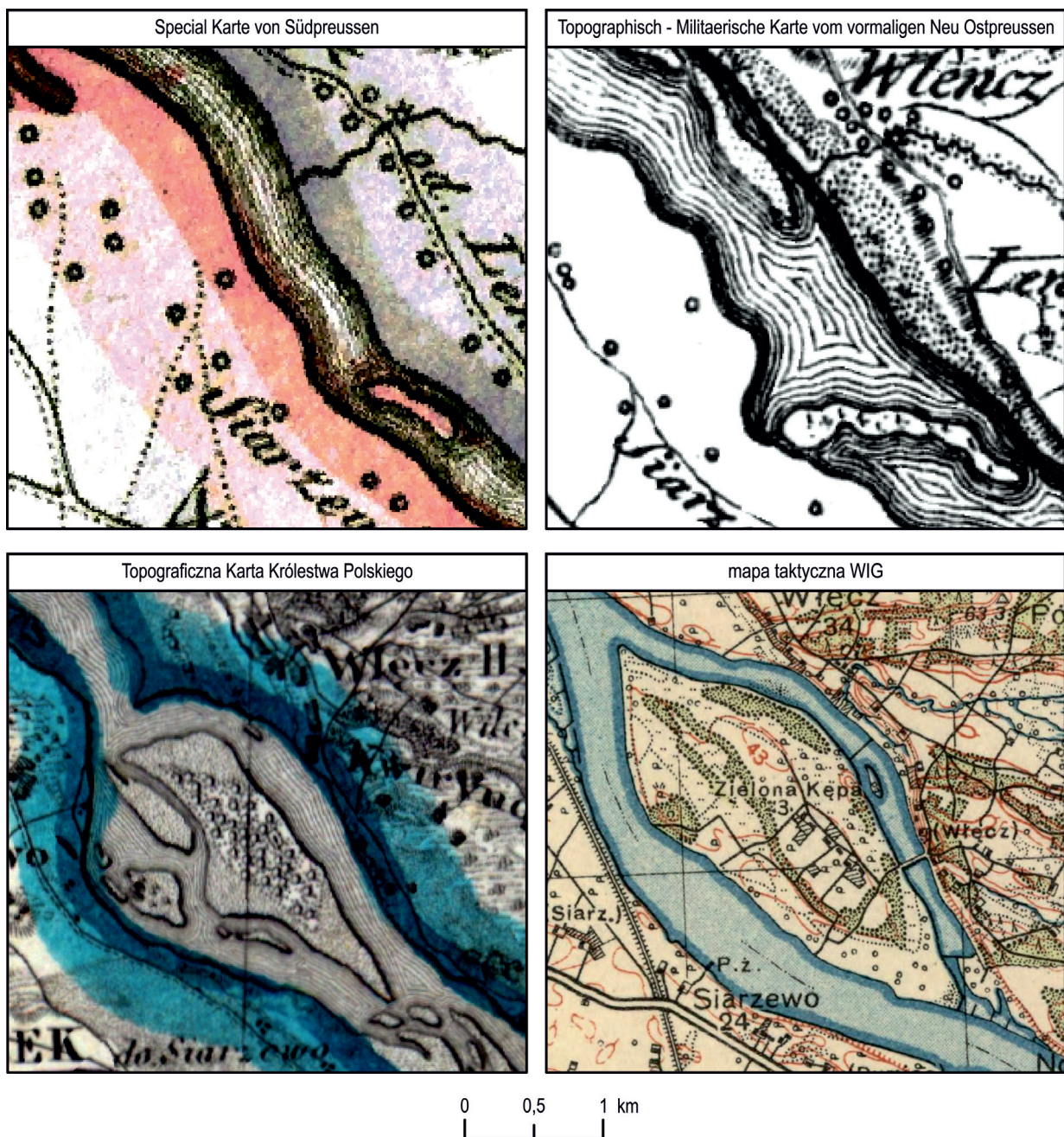
²⁷ Tamże, s. 26.

²⁸ Tamże, s. 30.

²⁹ A. Czerny, *Wody powierzchniowe*, [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, tabl. 32.1.

³⁰ A. Wróbel, *O pochodzeniu nazwy królowej polskich rzek oraz o nazwach jej kujawskich i dobrzyńskich dopływów*, ZK-D, t. 32: *Wisła w życiu regionu*, 2017, s. 9–34.

³¹ L. Koc, *Zmiany koryta Wisły w XIX i XX wieku między Płockiem a Toruniem*, „Przegląd Geograficzny”, t. 44, 1972, nr 4, s. 703–719.

Ilustracja 1. Okolice współczesnej Zielonej Kępy na mapach dawnych

niektórych mapach z XVII i XVIII w. Słońsk jest położony na prawym, a nie lewym brzegu Wisły, lecz niestety nie wskazał konkretnych opracowań³². Obecnie rozległa Zielona Kępa, której nazwa pojawia się na mapach WIG i jest stosowana współcześnie w Państwowym Rejestrze Nazw Geograficznych (PRNG), na początku XIX w. była przedstawiana jako dużo mniejsza (zob. il. 1). W źródłach z początku XVII w. pojawia się wzmianka o ostrowie na Wiśle przy Siarzewie³³, a także jeziorze („kędy nieć przed tym bela, uczyniło się jezioro”), które powstało w okolicach wsi Tupadły³⁴.

W źródłach wzmiankowane są także kępy na Wiśle przy Dobrzyniu nad Wisłą (Dobrzyń, k)³⁵ oraz w okolicach wsi Brzoza (d)³⁶. W lustracji z 1626 r. wymieniono cztery kępy (Koziniec, Strząpska, Sarka,

³² Por. W. Duży, *Granice państwowych jednostek terytorialnych* w tym tomie.

³³ Inw. XVII, s. 3.

³⁴ Tamże, s. 6.

³⁵ LWWK 1564, cz. 2, s. 268; LWWK 1628, cz. 3, s. 64–65.

³⁶ Inw. 1598, s. 72; Inw. XVII, s. 11.

Goździenka), należące do zamku w Dybowie³⁷. Kępa na Wiśle przynależała też do osady młyńskiej Zieleniec (obie lokalizacje stanowią dziś część Torunia)³⁸, a kilka kęp na Wiśle było własnością Fordonu (Fordan, k, ob. część Bydgoszczy)³⁹. W inwentarzu dóbr biskupstwa włocławskiego z początku XVII w. wspomniany jest również ostrów na Drwęcy w okolicach Ciechocina⁴⁰, jednak zlokalizowanie go na mapach nie było możliwe.

Wylewy Wisły, jakkolwiek oczywiście mogły być zjawiskiem corocznym, są w źródłach wzmiankowane kilkakrotnie. Jedna z informacji odnosi się do wspomnianych wyżej miejscowości Dobiegniewo i Dąb z lat 1564–1565⁴¹. Można napotkać też wzmiankę z 1598 r. o zalewaniu przez Wisłę pól we wsi Siarzewo⁴², a także późniejsze potwierdzenia tego wydarzenia⁴³. Podobne wzmianki o zalewaniu gruntów pojawiają się w odniesieniu do wsi Słońsk znajdującej się nieopodal Siarzewa w dalszym biegu Wisły⁴⁴. Zapisy o powodzi z 1573 r., spowodowanej prawdopodobnie śryżem lub krą na Wiśle, pojawiły się także w kontekście okolic zamku w Dybowie⁴⁵.

Jednym z głównych dopływów Wisły na terenie Kujaw jest Zgłowiączka. Jej obszar źródłkowy znajduje się w jednej z odnóg Jeziora Głuszyńskiego⁴⁶ (na mapie jezioro Orle). Na mapach dawnych (Perthéesa, Gilly'ego, Kwatermistrzostwa) ciek ten zaczyna się pomiędzy Witowem (d) i Samszycami (Samszyce Małe, s i Samszyce Wielkie, s). Współcześnie ten odcinek nazywany jest Kanałem Głuszyńskim, a swój bieg zaczyna w okolicach miejscowości Płowce, a zatem nieco dalej niż przedstawiają to mapy z początku XIX w. Odwrotna sytuacja występuje natomiast w przypadku rzeki Bzura Południowa⁴⁷, która miała prawdopodobnie w przeszłości znacznie dłuższy przebieg. Na mapach z początku XIX w. widoczny jest tylko krótki odcinek tuż przy ujściu do Wisły w okolicach Duninowa Nowego (Duninowo, k), ale na mapie Perthéesa jej obszar źródłkowy znajduje się w okolicach wsi Dziankowo (Dziankowo Wielkie, s).

Omawiając hydroografię Kujaw, warto również odnieść się do dyskusji o źródłach Noteci. Współcześnie rzeka ta zaczyna swój bieg na zachód od Jeziora Kromszewskiego i Jeziora Chodeckiego, jednak na mapach źródłowych dla serii AHP (Kwatermistrzostwa, Gilly'ego) ciek ten zaczyna się nieco wcześniej, w okolicach wsi Arkuszewo (Jarkuszewo, k). Dalej jego przebieg jest taki sam: rzeka przepływa przez jeziora Przedecz, Modzerowskie, Długie, Brdowskie, następnie płynie na północny zachód, by w okolicach Mąkoszyna (s) łukiem skręcić na południowy zachód (na tym odcinku łączy się z nią dopływ z jeziora Lubotyń, wspomniany już przez Jana Długosza⁴⁸), by po kilku kilometrach skręcić w stronę Gopła. Władysław Mrózek pisząc o zmianach sieci hydrograficznej Kujaw, a zarazem źródeł Noteci, powoływał się m.in. na mapę von Pfaua z 1772 r. czy *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*⁴⁹. Na tej podstawie lokalizował ówczesne źródła Noteci na południe od jeziora Lubotyń. Za to okolice jezior Brdowskiego, Modzerowskiego i Przedckiego stanowiły według niego zlewisko Wisły (obszar źródłkowy Zgłowiączki). Tak głębokie zmiany w stosunku do współczesnego obrazu sieci hydrograficznej badacz tłumaczył pracami melioracyjnymi i pionowymi ruchami skorupy ziemskiej. Warto zauważyć, że również na mapie Perthéesa z 1785 r. oznaczono południkowo biegnący ciek łączący jeziora Brdowskie i Długie ze Zgłowiączką. Andrzej Tomczak polemizował z Władysławem Mrózkiem, podając w wątpliwość przytaczane przez

³⁷ LWWK 1628, cz. 3, s. 148.

³⁸ LWWK 1616, cz. 1, s. 299.

³⁹ M. Gorączko, *Zarys zmian hydrograficznych w obrębie dawnych kęp wiślanych w Bydgoszczy w oparciu o wybrane źródła kartograficzne*, „Kronika Bydgoska”, t. 22, 2000, s. 235–238; E. Okoń, R. Czaja, *Fordon. Historia i rozwój przestrzenny miasta*, [w:] *Fordon*, oprac. hist. E. Okoń, R. Czaja, oprac. kart. R. Golba, Z. Kozieł, A. Pilarska, Toruń 2016 (Atlas Historyczny Miast Polskich, t. 2: Kujawy, z. 3), s. 11.

⁴⁰ Inw. XVII, s. 139.

⁴¹ LWWK 1564, cz. 2, s. 184.

⁴² Inw. 1598, s. 72.

⁴³ Inw. XVII, s. 4–6.

⁴⁴ ASK I 92, k. 4v (1563 r.); ASK I 50, k. 747r (1573 r.); LWWK 1628, cz. 3, s. 149.

⁴⁵ ASK I 50, k. 754r (1573 r.).

⁴⁶ L. Andrzejewski, *Dolina Zgłowiączki – jej geneza oraz rozwój w późnym glacie i holocenie*, Warszawa 1984 (Dokumentacja Geograficzna, z. 3), s. 10; A. Bartzak, *Wieloletnia zmienność odpływu rzecznego z dorzecza Zgłowiączki*, Warszawa 2009 (Prace Geograficzne, nr 209), s. 40–41.

⁴⁷ Zob. www.eshp.ijp.pan.pl/search/results/35566 (dostęp: 7.05.2020).

⁴⁸ Z. Zyglewski, *Kujawy w „Chorografii” Jana Długosza*, s. 44.

⁴⁹ W. Mrózek, *Zagadnienie źródeł Noteci*, „Zeszyty Naukowe UMK. Nauki Matematyczno-Przyrodnicze”, t. 10, 1964, s. 109–123.

niego źródła kartograficzne (powołując się na ustalenia Karola Buczka⁵⁰), w zamian powołując się na przedstawienie sytuacji hydrograficznej m.in. na mapach Gilly'ego i Kwatermistrzostwa⁵¹. Przywołał także szereg wzmianek źródłowych z XVI w., głównie z lustracji królewskich z lat 60., potwierdzających przedstawiony na tych mapach przebieg rzeki. Dlatego też ostatecznie przyjęto przebieg Noteci za Andrzejem Tomczakiem.

Warto również bliżej przyjrzeć się jednemu z dopływów Noteci. Rzeka Kwieciszewica (zwana również Kwieciszówką, obecnie znana jako Noteć Mała) jest wymieniana u Długosza jako granica między Kujawami a Wielkopolską⁵². W lustracjach z początku XVII w.⁵³ przy opisie miejscowości Gębice (k) wspomniano młyn na rzece Kiiianicy. W *Elektrycznym słowniku hydronimów Polski* (ESHPP) jest opisana jako obecnie nieistniejąca⁵⁴, ale wskazany tam jej przebieg jest zgodny z biegiem rzeki Kwieciszewicy. Może to sugerować, że nazwy odnoszą się do tego samego ciek.

Należy również wspomnieć o Kanale Bydgoskim, który łączy Noteć i Brdę, a zatem Odrę z Wisłą. Jest on oznaczony na mapach wykorzystywanych do rekonstrukcji sieci hydrograficznej, ale nie wyrysowaliśmy go na mapie głównej ze względu na to, że jest tworem sztucznym, wybudowanym w latach 1773–1774⁵⁵. Wcześniej na tym terenie były rozległe bagna i tak też przedstawiono sytuację na mapie głównej. W opracowaniu dotyczącym tego kanału Walenty Winid podał przykłady znalezisk z XIX w., które świadczyły o tym, że ten bagnisty wcześniej teren mógł być wykorzystywany jako przeprawa wodna⁵⁶.

W lustracjach z XVI i XVII w. pojawiają się nie tylko nazwy głównych cieków, takich jak Wisła czy Zgłowiączka, ale także cieków niższego rzędu, jak np. Chodeczka⁵⁷ czy Rypienica⁵⁸. Dzięki informacjom z tych źródeł możliwe było zastosowanie dawnej nazwy rzeki Rakutówka, zwanej na początku XVII w. Ciemięgą⁵⁹, a także odtworzenie nazw cieków, które na mapach wykorzystywanych w pracach nad tomem oraz w PRNG nie mają swoich nazw. Jeden z nich to wpadający do Gopła na południe od wsi Mietlica (s) ciek Rzeczycza⁶⁰ (Rzeczicza). Kolejne dwa wzmiankowane były przy wskazaniu młynów w okolicach Dybowa. Strumień Dulowie⁶¹ jest wspomniany przy młynach Dulew oraz Jasin. Pobliski, młyn Chrzast był zlokalizowany na rzece Wierdziałowie (zwanej też Zielona)⁶². Kolejnym przypadkiem jest opis gruntów należących do wsi Gnojno (k) w ziemi dobrzyńskiej. Wspomniany jest tam ciek nazywany Kolano⁶³, uchodzący do Wisły w okolicach Bobrownik. Wzmiankowana jest również struga Gnoynicza⁶⁴, ale niestety nie było możliwe wskazanie jej przebiegu. Nie udało się także jednoznacznie określić lokalizacji ciek nazwanego w lustracji z 1564 r. Wilkoria⁶⁵. Znajdował się on w okolicach wsi Kubłowo (k). Wydawcy źródła sugerowali, że był to prawdopodobnie dopływ rzeki Ochni.

Mimo młodoglacjalnego charakteru rzeźby terenu na omawianym obszarze znajduje się stosunkowo niewiele jezior. Najwięcej występuje na Pojezierzu Dobrzyńskim, Pojezierzu Kujawskim i w Kotlinie Płockiej⁶⁶. Powstawanie tamtejszych jezior ma swoją genezę w ostatnim zlodowaczeniu. Obecnie jeziora

---

⁵⁰ K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, Kraków 1935 (Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, t. 3), s. 158–159, 173–174, 212.

⁵¹ A. Tomczak, *Źródła Noteci w dobie historycznej*, ZK, t. 2, 1968, s. 5–18.

⁵² Z. Zyglewski, *Kujawy w „Chorografii” Jana Długosza*, s. 38; H. Rutkowski, *Jednostki terytorialne Królestwa Polskiego w „Annales” Jana Długosza*, [w:] *Jan Długosz – 600. lecie urodzin*, s. 115; M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 55; por. W. Duży, *Granice państwowych jednostek terytorialnych w tym tomie*, s. 40.

⁵³ LWWK 1616, cz. 1, s. 252; LWWK 1628, cz. 3, s. 89.

⁵⁴ Zob. www.eshp.ijp.pan.pl/search/results/1982701 (dostęp: 7.05.2020).

⁵⁵ SGKP, t. 7, s. 189; W. Winid, *Kanal Bydgoski*, Warszawa 1928.

⁵⁶ W. Winid, *Kanal Bydgoski*, s. 40.

⁵⁷ LWWK 1564, cz. 2, s. 219, 226; LWWK 1616, cz. 1, s. 318; LWWK 1628, cz. 3, s. 79.

⁵⁸ LWWK 1628, cz. 3, s. 63.

⁵⁹ Tamże, s. 107.

⁶⁰ LWWK 1564, cz. 2, s. 261.

⁶¹ LWWK 1616, cz. 1, s. 297.

⁶² Tamże, s. 298.

⁶³ LWWK 1564, cz. 2, s. 265.

⁶⁴ Tamże.

⁶⁵ Tamże, s. 176.

⁶⁶ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, s. 95–96, 132–133, 147–148; R. Skowron, K. Kubiak-Wójcicka, *Hydrologia i zasoby wodne*, [w:] *Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego*, s. 77–86.

te stopniowo zanikają. W wyniku antropopresji w ciągu ostatnich 240 lat zmniejszyła się zarówno powierzchnia, jak i objętość jezior Gopło i Ostrowskiego⁶⁷.

Gopło jest największym jeziorem na Kujawach, a w przeszłości jego powierzchnia była z pewnością większa. Prawdopodobnie najwyższy poziom wody występował w jeziorze we wczesnym średniowieczu, a od XII albo XV w. zaczął opadać⁶⁸. W XVI w. Kruszwica, Mysia Wieża i wczesnośredniowieczny gród były rozdzielone wodą. Według opisu jeziora z lustracji z 1564 r. rozciągało się ono od Warzymowa (s) i Noci (ks) na południu do Mątów (ks) na północy⁶⁹. Na późniejszej o dwa wieki mapie Perthéesa Gopło sięga do miejscowości Szarlej. Jezioro Szarlejskie jest uznawane przez badaczy za historyczną część Gopła również na podstawie źródeł pisanych⁷⁰. Do wyrysowania linii brzegowej Gopła, podobnie jak do rekonstrukcji przebiegu Wisły, wykorzystano mapy Schröttera oraz Kwatermistrzostwa. Na tej ostatniej jednak Jezioro Szarlejskie jest już przedstawione jako osobny akwen. Na pewno Gopło miało większą powierzchnię niż przedstawiono to na mapie głównej. Wskutek regulacji rzek i prac melioracyjnych od XV do XX w. poziom jego wód spadł o 6,2 m⁷¹.

Prawdopodobnie z powodu wyższego poziomu wód w XVI w. poprzez Zgłowiączkę i bagna przez pewną część roku utrzymywało się połączenie wodne Wisła – Gopło⁷². W lustracjach rzeka Bachorz („na rzece Bachorzej”) jest wspomniana zarówno w opisach ziem należących do powiatu brzeskiego⁷³, jak i w odniesieniu do wsi w powiecie inowrocławskim⁷⁴. Na mapie Perthéesa oznaczono meandrujący ciek pośrodku terenu podmokłego od okolic Woli Wapowskiej (d) do połączenia ze Zgłowiączką nieopodal Falborza (km). Za to na mapie Gilly’ego oznaczono krótszy, przzerwany ciek, zaczynający się na południe od Gosławic (s). W latach 1836–1858 przekopano na tym terenie Kanał Bachorze, zwany również Piastowskim⁷⁵. Próby zebrania kompleksowych informacji na temat tego kanału dokonał Cezary Wawrzyński⁷⁶.

W lustracji z XVI w. znajduje się obszerny opis miejscowości znajdujących w okolicach Gopła i bagna Bachorz, których grunty były zalewane przez 30 lat⁷⁷, dlatego też kwestia rozległego terenu podmokłego rozciągającego się od Gopła do Zgłowiączki zasługiwała na wspólne omówienie. Sprawa ta była podnoszona również na sejmie walnym piotrkowskim w 1567 r.⁷⁸ Zniszczenia dotknęły łąk i pól uprawnych, a były spowodowane wybudowaniem na Noteci grobli i młyna na wysokości wsi Mątwy. W sumie w lustracji wymieniono 85 miejscowości, które doznały szkody z powodu spiętrzenia wody. W tekście nie pojawiły się nazwy trzech wsi (Grodztwo, Świątniki, Probstwo), jednak wspomniano je w opisie jako „role, łąki, pasze proboszcza też kruszwickiego i dziekańskie i łąka kantorowska; i folwark z gumnem zamku kruszwickiego”⁷⁹. Zastanawiać może brak wzmianki o wsi Karczyn, położonej pomiędzy innymi zalewanymi miejscowościami. Na mapie 3 oznaczono 79 miejscowości, dla których możliwe było ustalenie dokładnego położenia. Dodatkowo podjęto próbę rekonstrukcji przebiegu rzeki Bachorza od strony Gopła na podstawie wypisu wsi znajdujących się na prawym i lewym brzegu strugi.

W źródłach można odnaleźć wiele wzmianek o jeziorach z mezoregionu Kotliny Płockiej. Powstały one w rynnach subglacialnych oraz zagłębieniach pozostałych po bryłach martwego lodu⁸⁰. W inwentarzu dóbr biskupstwa włocławskiego z początku XVII w. wymieniono siedem jezior położonych w lasach

⁶⁷ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, s. 143; A. Piasecki, R. Skowron, *Changing the Geometry of Basins and Water Resources of Lakes Gopło and Ostrowskie under the Influence of Anthropopressure*, „Limnological Review”, t. 14, 2014, nr 1, s. 33–43.

⁶⁸ Z. Mastyński, S. Rogiński, *Studium historyczno-hydrologiczne jeziora Gopła*, Łódź 1964 (Prace Wydziału Nauk Przyrodniczych – Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Seria B, nr 3), s. 11–23.

⁶⁹ LWWK 1564, cz. 2, s. 262.

⁷⁰ W. Kowalenko, *Przewłoka na szlaku żegludowym Warta-Gopło-Wisła*, „Przegląd Zachodni”, t. 8, 1952, nr 5/6, s. 46–100; Z. Zyglewski, *Kujawy w „Chorografii” Jana Długosza*, s. 39.

⁷¹ Z. Mastyński, S. Rogiński, *Studia historyczno-hydrologiczne jeziora Gopła*, s. 17.

⁷² W. Kowalenko, *Przewłoka na szlaku żegludowym*, s. 46–100.

⁷³ LWWK 1564, cz. 2, s. 214, 225.

⁷⁴ Tamże, s. 259.

⁷⁵ SGK, t. 1, s. 77.

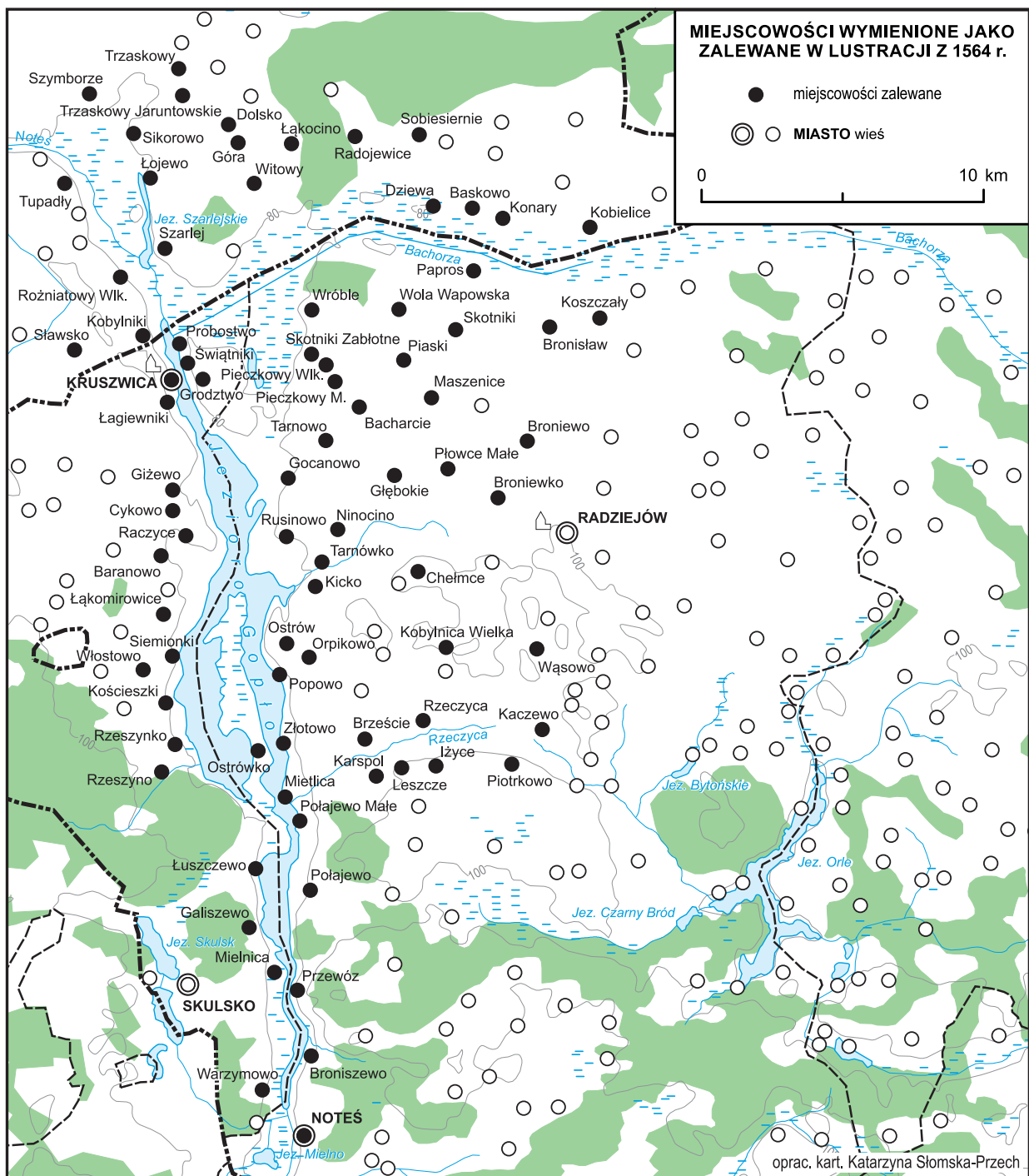
⁷⁶ C. Wawrzyński, *Żegluga i kanały żeglowne dawnej Rzeczypospolitej*, Olsztyn 2019, s. 22–27.

⁷⁷ LWWK 1564, cz. 2, s. 259–262.

⁷⁸ VC, t. 2, z. 1, s. 203.

⁷⁹ Tamże, s. 260.

⁸⁰ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, s. 133; Degórska, *Transformacja krajobrazu*, s. 28.

Mapa 3. Miejscowości wymienione jako zalewane w lustracji z 1564 r.

w okolicach wsi Łęg⁸¹. Zlokalizowano i opisano na mapie AHP jeziora: Rybnica, Łąki, Radyszyńskie. Nie udało się ustalić położenia jezior: Łomno, Czarne Wielkie, Czarne Małe oraz Dziemionek, chociaż w przypadku ostatniego wiadomo, że znajdowało się pomiędzy jeziorem Rybno a pobliskimi Jeziarami Witomskimi (obecnie Wikaryjskie)⁸². W źródłach dla okolic Dobiegniewa wymieniane są jeziora: Gościąż, Wierzchoń, Święte, Chrapka, Łąkie i Mrokowo⁸³, które można dziś jednoznacznie zidentyfikować. Mrokowo nie zostało oznaczone na mapach Kwatermistrzostwa czy WIG, ale zlokalizowanie go było możliwe dzięki współczesnym mapom topograficznym. Dostępne były również informacje o jeziorach w powiecie kowalskim. Na obszarze współczesnych jezior Rakutowskiego i Krzewent na mapie Gilly'ego widnieje jeden akwen, a na Mapie Kwatermistrzostwa dwa oddzielne z rozległym terenem podmokłym dookoła. W lustracjach wspomniane jest głównie jezioro Krzewent⁸⁴. Nazwa ta pojawia się również u Jana Długosza⁸⁵. Trudno powiedzieć, czy istniał wówczas jeden akwen, czy może używano jednej nazwy na określenie obydwu akwenów i przyległych terenów podmokłych. Zbigniew Zyglewski przypuszcza, że jeziora wydzieliły się wskutek obniżenia poziomu wody⁸⁶. Wśród innych dużych jezior w lustracjach wymieniane są Goreńskie, Lubiechowskie, Telążna⁸⁷ – te zlokalizowano i podpisano na mapie. Nie udało się jednak zlokalizować jeziora Długie. W ESHP podano, że nazywano tak czasami jezioro Krzewent⁸⁸. Ponadto na mapie Perthéesa z 1785 r. opisano tak zbiornik położony na północny wschód od miejscowości Krzewent.

Nieścistość w zakresie nazw wystąpiła też w przypadku jezior Skulsk znajdujących się w okolicach miejscowości Skulsk (Skulsko, k) i Skulska Wieś (Skulsko Małe, k). Współcześnie mają one inne nazwy, pochodzące od nazw obu miejscowości. Na mapach Perthéesa i Kwatermistrzostwa określone są wspólnie jako Skulskie. W lustracji z 1616 r. z kolei jezioro przy Skulskiej Wsi nazwano „Białe”⁸⁹.

Część jezior wspomnianych w lustracjach zanikała już w XVI w. i trudno je obecnie zlokalizować na mapie. Przykładem mogą być dwa akweny przy wsi Bodzanowo (k), w przypadku których w źródłach zaznaczono, że nie przynoszą wielkiego pożytku⁹⁰. Pierwszy z nich – nazywany w lustracji Okrażkiem albo Okraskiem – znajdował się na południe, a drugi na północ od miejscowości. Na Mapie Kwatermistrzostwa na tych obszarach oznaczono niewielkich rozmiarów podmokłości. Trudne do identyfikacji były także jeziora Zolwincza i Koczielka⁹¹, położone w okolicach wsi Gnojno (pow. lipnowski).

W źródłach znajdują się także informacje o stawach istniejących w XVI w. Często są one wzmiankowane przy okazji młynów lub wpisów o połowie ryb. Stawy wspomniano m.in. przy miejscowościach takich jak Raciążek⁹², Włocławek (Włocław, d)⁹³, Gębice⁹⁴, Lipno (k)⁹⁵, Zalesie (k)⁹⁶ czy Przedecz (s)⁹⁷. W lustracji z 1564 r. można natrafić na nazwy niektórych stawów w okolicach Brześcia. Wspomniany jest staw Piaseczny⁹⁸ (położony nad młynem Piaski) oraz staw nazywany Swarowski, leżący w pobliżu współczesnej wsi Bachórka⁹⁹ (w XVI w. znajdowała się tam wieś Swarowo, s). Należy zaznaczyć, że w wielu wypadkach zastosowanie na mapie nazw XVI-wiecznych lub najbardziej do nich zbliżonych nie byłoby możliwe bez ESHP.

Wspomniane wcześniej bagna na terenach współcześnie zmeliorowanych (Kanał Bydgoski, Kanał Bachorze) to niejedynie duże obszary podmokłe na Kujawach. Spore bagna zaznaczono również pomiędzy

⁸¹ Inw. XVII, s. 87.

⁸² Zob. www.eshp.ijp.pan.pl/search/results/70667 (dostęp: 7.06.2020).

⁸³ LWWK 1564, cz. 2, s. 185.

⁸⁴ Tamże, s. 230; LWWK 1616, cz. 1, s. 259, 264.

⁸⁵ Z. Zyglewski, *Kujawy w „Chorografii” Jana Długosza*, s. 45.

⁸⁶ Tamże.

⁸⁷ LWWK 1616, cz. 1, s. 264.

⁸⁸ Zob. www.eshp.ijp.pan.pl/search/results/155746 (dostęp: 7.06.2020).

⁸⁹ LWWK 1616, cz. 1, s. 354.

⁹⁰ Tamże, s. 255; LWWK 1628, cz. 3, s. 99.

⁹¹ LWWK 1564, cz. 2, s. 266.

⁹² Inw. XVII, s. 1.

⁹³ Tamże, s. 86.

⁹⁴ LWWK 1628, cz. 3, s. 89.

⁹⁵ Tamże, s. 68.

⁹⁶ LWWK 1564, cz. 2, s. 174.

⁹⁷ Tamże, s. 168.

⁹⁸ Tamże, s. 223.

⁹⁹ Tamże, s. 214.

korytami rzek Jezuicka Struga i Zielona Struga, a także w okolicach jezior w Kotlinie Płockiej. Mniejsze tereny podmokłe znajdują się np. na wschód od Szadłowic, między Gniewkowem a Inowrocławiem. Były one wzmiankowane także w źródłach jako miejsce połowu drobnych ryb¹⁰⁰. W okazaniu gruntu należącego do wsi Gnojno wzmiankowane są bagna Kaliska, Owisska oraz Łaziska¹⁰¹, jednak nie udało się ich zlokalizować. Jak zauważa Ryszard Kukier: „na omawianym terenie na skutek osobliwej budowy geologicznej podłoża trzecio- i czwartorzędowego istniały bardzo sprzyjające warunki do utrzymywania się bardziej rozległych terenów bagiennych”¹⁰².

Przy rekonstrukcji zalesienia wykorzystywane były mapy zaborcze z przełomu XVIII i XIX w.: Schröttera, Gilly’ego, Textora oraz – rzadziej ze względu na późną datę opracowania – Kwatermistrzostwa. Z uwagi na skalę wydawniczą naszego opracowania (1:250 000) i czytelność mapy głównej do prezentacji przyjęto, podobnie jak we wcześniejszych tomach serii, obszary leśne o minimalnych rozmiarach 4 x 4 mm w skali roboczej 1:100 000, co odpowiada ok. 16 ha.

Na Kujawach można wskazać dwa większe i zwarte kompleksy leśne, porastające ten obszar wzdłuż doliny Wisły, istniejące tak współcześnie, jak i w XVI w.¹⁰³ Największym jest Puszcza Bydgoska w Kotlinie Toruńskiej w województwie inowrocławskim (tzw. Bydgoskie Bory Królewskie; *Die Königliche Bombergsche Forst* na mapie Schröttera), rozciągająca się na południe od Brdy i Wisły od Slesina przez Bydgoszcz, Podgórz aż po Raciążek. Administrację nad puszczą w XVIII w. sprawowali wójtowie bydgoscy, a ich uposażenie było częścią starostwa bydgoskiego¹⁰⁴. Potwierdzenie źródłowe z okresu bliskiego XVI-wiecznej rzeczywistości ma w tym miejscu Puszcza Gniewkowska¹⁰⁵ oraz Bory Dybowskie¹⁰⁶. Drugim dużym skupiskiem są Lasy Włocławsko-Gostynińskie w Kotlinie Płockiej, dla których potwierdzone nazwy z XVI w. to Bór Dąbski i Bór Dobiegniewski¹⁰⁷. Oba porastają głównie bory rosnące na glebach bielicowych, o niskiej przydatności rolniczej. Sporym zalesieniem (ok. 75%) jeszcze w końcu XVIII w. cechowała się ziemia dobrzyńska, a większe połaci ziemi uprawnej zlokalizowano jedynie na północy i zachodzie tego obszaru; pozostałą część porastały lasy¹⁰⁸. Południowa część Kujaw charakteryzowała się raczej wyspowym charakterem występowania kompleksów leśnych¹⁰⁹. Procesy wylesień były związane głównie z pozyskiwaniem terenów pod uprawę. Stosunkowo szybko zostały wylesione obszary obejmujące powiaty inowrocławski i radziejowski, ale jeszcze do pierwszej połowy XIX w. lasy (już o wyspowym charakterze) zachowały się w powiecie brzeskim i ziemi dobrzyńskiej. Ze względu na gorsze pod względem przydatności rolniczej gleby na przeważających obszarach powiatów kowalskiego i bydgoskiego zachowały się do końca XVIII w. duże kompleksy leśne¹¹⁰.

Lasy były jednak nie tylko przeszkodą dla kształtującego się osadnictwa, ale pełniły także niezwykle istotną funkcję gospodarczą: w uroczyskach znajdowały się barcie, wypalano smołę i węgiel drzewny, pozyskiwano drewno na budulec czy wydobywano rudę darniową¹¹¹. Za eksploatację lasów królewskich naliczano opłaty, tzw. borowe, które mogło być płacone zarówno w formie pieniężnej, jak i w naturze¹¹². Przy eksploatacji lasu zwracano uwagę na jego skład gatunkowy i przydatność budowlano-gospodarczą różnych rodzajów drzew. Najwyżej ceniono dęby, najniżej zaś bory iglaste¹¹³, ale wymieniano także

¹⁰⁰ Inw. XVII, s. 26, 123.

¹⁰¹ LWWK 1564, cz. 2, s. 265–267.

¹⁰² R. Kukier, *Przeobrażenia środowiska geograficznego*, s. 124.

¹⁰³ T. Trampler, A. Kliczkowska, E. Dmytrenko, B. Degórska, *Regiony przyrodniczo-leśne*, [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, tabl. 42.2; *Internetowy atlas województwa kujawsko-pomorskiego*, www.atlas.kujawsko-pomorskie.pl (dostęp: 7.05.2020).

¹⁰⁴ *Inwentarz wójtostwa bydgoskiego z 1744 roku*, wyd. R. Guldon, Z. Guldon, PKHBTN, t. 7, 1970, s. 98–99.

¹⁰⁵ LWWK 1628, cz. 3, s. 135.

¹⁰⁶ LWWK 1616, cz. 1, s. 298.

¹⁰⁷ LWWK 1564, cz. 2, s. 184.

¹⁰⁸ E. Kwiatkowska, *Osadnictwo wiejskie Ziemi Dobrzyńskiej w świetle planów z XVIII i XIX w. i jego przemiany pod wpływem uwłaszczenia i parcelacji*, Warszawa 1963 (Studia Societatis Scientiarum Torunensis, t. 4, nr 3), s. 20–21.

¹⁰⁹ R. Kukier, *Przeobrażenia środowiska geograficznego*, s. 121.

¹¹⁰ Degórska, *Transformacja krajobrazu*, s. 157.

¹¹¹ J. Broda, *Przemysł leśno-drewny i rzemiosła*, [w:] *Dzieje lasów i leśnictwa w Polsce*, red. J. Broda, Warszawa 1965, s. 100–105.

¹¹² LWWK 1628, cz. 3, s. 87–89; por. J. Broda, *Eksploatacja lasu przez chłopów i mieszczan*, [w:] *Dzieje lasów i leśnictwa w Polsce*, s. 80–85.

¹¹³ LWWK 1564, cz. 2, s. 265–266: „Od tej **strużki Gnoinicze** idzie grunt gnojeński do wioski Gnoina, wszystko **borem, w którym jest popolite drzewo, dębina rodzajna, brzezia i sośnina** [podkr. K.S.-P., T.P.]”.

brzozy czy olchy¹¹⁴. Drewno jako budulec pozyskiwali mieszczanie Gniewkowa (pow. inowrocławski) na mocy przywileju z 1450 r. umożliwiającego im wykorzystywanie do tego celu pobliskiej Puszczy Gniewkowskiej¹¹⁵. Nie był to jedyny tego typu przypadek: na „wolne rąbanie drzewa” w Borach Dybowskich mogli sobie pozwolić także młynarze z młyna Kukiełka oraz mieszkańcy wsi Nieszawka (Wielka i Mała), Rudaka i Gosorzyna (pow. inowrocławski)¹¹⁶. W kujawskich lasach pozyskiwano również smołę, o czym świadczą osady smolne o charakterze efemerycznym, wzmiankowane na początku XVII w. w powiecie lipnowskim (ziemia dobrzyńska): Wilczenie, w których „mieszkał przedtym smolarz” i Celiny, gdzie „tylko w boru smolarz mieszka”¹¹⁷. Na wschód od Koronowa mieliśmy osadę smolną (Dębowa Góra, pow. bydgoski), a smolarze wzmiankowani byli także w Dąbrówce Kościelnej (pow. bydgoski)¹¹⁸.

O zbyt intensywnej eksploatacji zasobów leśnych, przede wszystkim nadmiernym wyrębie lasu, świadczą liczne wzmianki z inwentarzy i lustracji dóbr królewskich o niedoborach dobrego drewna. Na początku XVII w. w wielu miejscowościach wskazywano na nadmierne wycinanie lasów, szczególnie w ostatnim czasie. We Włocławku młynarze wytrzebili bór, we wsi Łęg (Łąg, d) „w przeszłych latach” wyrąbano las tak, że nie pozostało w nim już dobrego drewna na budulec. „Dobre i gęste” lasy, które zostały wycięte na początku XVII w., porastały wcześniej okolice Modzerowa, Wieńca, Lubotynia i Orli w województwie brzeskim¹¹⁹. W ziemi dobrzyńskiej okolice Gnojna i Bobrownik również podlegały intensywnym karczunkom w XVII w.¹²⁰

Eksploatacja lasu nie zawsze szła w parze z jego wyrębem. Mniej degradujący środowisko charakter miało bartnictwo czy zbieractwo. W województwach brzeskim i inowrocławskim bartników wzmiankowano na przełomie XVI i XVII w. w jedenastu miejscowościach, przy czym w większości był to jeden albo dwóch bartników. Najwięcej było ich w Dębju – ośmiu¹²¹ – i Duninowie – siedmiu¹²² (obie miejscowości w pow. kowalskim). We wsiach Łęg i Modzerowo (Modzurowo, d; obie w pow. brzeskim) znajdowało się odpowiednio ponad 200 i ponad 300 barci¹²³. Mamy też informację, że w 1598 r. w lasach okalających Brzozie (pow. inowrocławski) znajdowało się 110 barci, z czego 29 było użytkowanych¹²⁴. Bartnicy wzmiankowani są także w ziemi dobrzyńskiej (pow. lipnowski): w Ciechocinie, gdzie spośród 95 barci 85 było w końcu XVI w. pustych (podobne proporcje jak w poprzednim przypadku)¹²⁵ oraz w Gnojnie, gdzie na początku XVII w.: „Nie masz tam żadnego poddanego osiadłego, tylko bartnicy tam mieszkający dają do zamku fl. 30. Powinność ich barci zamkowe opatrować”¹²⁶. Rolą bartników mogło być nie tylko pozyskiwanie miodu z barci, ale także dogładanie lasu w zamian za zwolnienie z czynszu¹²⁷. Kujawskie lasy były też źródłem suszu i żołądź, którym karmiono bydło i trzodę chlewną, jednak za takie wykorzystywanie leśnych zasobów również należało zapłacić tzw. borowe¹²⁸.

¹¹⁴ Tamże, s. 184.

¹¹⁵ LWWK 1616, cz. 1, s. 291; LWWK 1628, cz. 3, s. 135.

¹¹⁶ LWWK 1616, cz. 1, s. 298, 300–301; LWWK 1628, cz. 3, s. 144–146.

¹¹⁷ LWWK 1616, cz. 1, s. 307.

¹¹⁸ ASK I 50, 707v.

¹¹⁹ Inw. XVII, s. 88, 90, 97, 100.

¹²⁰ LWWK 1654, cz. 2, s. 267.

¹²¹ LWWK 1628, cz. 3, s. 53.

¹²² LWWK 1616, cz. 1, s. 262.

¹²³ Inw. 1598, s. 41–42.

¹²⁴ Tamże, s. 71.

¹²⁵ Tamże, s. 44.

¹²⁶ LWWK 1628, cz. 3, s. 61.

¹²⁷ LWWK 1616, cz. 1, s. 263; LWWK 1628, cz. 3, s. 109, 114.

¹²⁸ LWWK 1616, cz. 1, s. 251, 260.

PODZIAŁY ADMINISTRACYJNE

GRANICE PAŃSTWOWYCH JEDNOSTEK TERYTORIALNYCH

Wiesława Duży

Celem tego rozdziału jest przedstawienie przebiegu granic administracji państwowej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej zgodnie z zasadami serii AHP. Przyjmując podział ziem Korony na prowincje, należy uznać, że omawiany obszar należał do Wielkopolski w jej najszerszym rozumieniu. Wynikało to zarówno z kształtowania się zasięgu tej prowincji pod wpływem statutu Kazimierza Jagiellończyka z 1456 r., jak i zakresu jurysdykcji Trybunału Koronnego w Piotrkowie, utworzonego w 1578 r.¹

We wczesnym państwie polskim Kujawy prawdopodobnie ograniczały się do ziemi kruszwickiej i należały do rdzennej Wielkopolski, a w XII w. rozszerzyły się na pogranicze Mazowsza². Pierwsze księstwo kujawskie powstało zapewne w 1186 r., jego władcą był syn Mieszka III Starego, Bolesław, który poległ w 1195 r.³ Książę mazowiecki Konrad I, panujący od ok. 1200 r., władał również Kujawami, które w 1230 r. wydzielił jako osobne księstwo dla swego syna Kazimierza. Wchodząca w skład Mazowsza ziemia dobrzyńska przestała należeć do tej dzielnicy w 1248 r., po przyłączeniu do księstwa kujawskiego (od 1287 r. była osobnym księstwem). Po śmierci Kazimierza I w 1267 r. nastąpił podział Kujaw na dwie dzielnice: południową – brzeską i północną – inowrocławską. Z tej drugiej na początku XIV w. wydzielono księstwa: gniewkowskie i wyszogrodzkie (bydgoskie), ich żywot nie był jednak długi, nie przetrwały bowiem wymienionego stulecia. Granice ziem kujawskich i dobrzyńskiej przez długi czas pozostawały na różnych odcinkach zmienne.

Częścią omawianego obszaru władali przejściowo również Krzyżacy⁴. Od pierwszej połowy XIII w. na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, w pewnym stopniu powielając zasięg księstw dzielnicowych, kształtowała się sieć kasztelanii, która bezpośrednio wpłynęła na strukturę późniejszej sieci powiatów na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej. Spośród trzynastu kasztelanii funkcjonujących w XIII w. pięć zniknęło już w pierwszej połowie XIV w. Pozostałe kasztelanie (oprócz słońskiej) – bydgoska, inowrocławska, kruszwicka, włocławsko-brzeska, kowalska, dobrzyńska, rypińska – stały się załączkami późniejszych starostw i powiatów. Wyjątkiem były powiaty lipnowski w ziemi dobrzyńskiej i przedecki w województwie brzeskim. Część obszaru pierwszego z nich należała zapewne od drugiej połowy XIV w. do kasztelanii słońskiej. Powiat przedecki z kolei wykształcił się z pogranicznego terytorium przedeckiego prawdopodobnie w drugiej połowie XIV w.⁵ Granice województw kujawskich ukształtowały się ostatecznie w ciągu XV w., po połączeniu województw gniewkowskiego z inowrocławskim oraz zakończeniu wojen z Krzyżakami.

W XVI w. Kujawy dzieliły się na dwa województwa: brzeskie i inowrocławskie. Jednostkami podziału administracyjnego niższego rzędu zarówno na Kujawach, jak i w ziemi dobrzyńskiej były powiaty. Różnica między Kujawami i ziemią dobrzyńską polegała na tym, że na ziemi dobrzyńskiej nie wykształcił się urząd wojewody. Z tego względu krótkiego wyjaśnienia wymaga tu status ziemi dobrzyńskiej. Spór o to, czy należy traktować ją na równi z innymi województwami Korony, czy też jako

¹ Zob. M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 46.

² Por. W. Pałucki, *Wstęp*, [w:] AHP Mazowsze, s. 8.

³ H. Rutkowski, *Zajęcie Kujaw przez Mieszka Starego*, [w:] tenże, *Fundamenta historiae. Pisma wybrane*, oprac. M. Zbieranowski, M. Słoń, Warszawa 2014, s. 217–235.

⁴ J. Bieniak, *Średniowiecze na ziemi dobrzyńskiej*, cz. 1, [w:] *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej*, t. 1, red. Z. Goźdz, Dobrzyń nad Wisłą 1997, s. 7–26; cz. 2, [w:] tamże, t. 2, red. Z. Goźdz, Dobrzyń nad Wisłą 1998, s. 7–33.

⁵ Guldon, Powierski, *Podziały*, s. 109, 160–162, 170, 177–182, 229, 231, 236–237.

część województwa inowrocławskiego pozostaje nierozstrzygnięty⁶. Dodać przy tym należy, że sprawy nie rozwiązuje kwestia tytułatury, ponieważ określenie *terra* znajdujemy w źródłach z XVI w. zarówno w odniesieniu do ziemi dobrzyńskiej, jak i kujawskich województw brzeskiego i inowrocławskiego. Dla przykładu: mianem *terra* określono w pierwszej połowie XVI w. oba województwa kujawskie (w 1507 r. Gębice odnotowano jako leżące „in terra Juniwladislaviensi”⁷, w 1524 r. zaś Płowce jako leżące „in terra Brzestensi et districtu Radzieoviensi”⁸, a w 1525 r. Niemojewko „in terra Juniwladislaviensi”⁹). Z kolei w wybranych źródłach z drugiej połowy XVI w. określano tak całe Kujawy, niekiedy pominąwszy podział na województwa. Warto przywołać tu kilka przykładów. Pierwszym są informacje o opustoszałej wsi Pniewy „in terra Cuiaviensi et palatinatu Brzestensi”, która w 1552 r. została nadana w dożywocie Mikołajowi Trzebuchowskiemu z Roszek, podkomorzemu inowrocławskiemu¹⁰ i ponownie, w 1554 r., nadano ją jako „fundum seu hereditatem snostram [sic!] desertam Pniewy dictam in pallatinatu et capitaneatu Brzestensi sittam”¹¹. Innym przykładem jest informacja z 1564 r. o wsiach królewskich Świętosławice, Sarnowo i Skaszyn, które określono jako położone „in terra Cuiaviae et districtu Predecensi”¹². Z kolei w 1566 r. Gniewków wzmiankowano jako leżący „in terra Cuiavie et districtu Juniwladislaviensi”¹³, a w 1569 r. – „in terra et districtu Juniwladislaviensi”¹⁴. Wskazany podział chronologiczny nie jest jednak sztywny, o czym świadczy zapis z 1552 r., umiejscawiający wieś Tupadły „in terra et districtu Juniwladislaviensi”¹⁵. Dodać też należy, że określenie *terra* stosowano również w przypadku jednostek terytorialnych mniej samodzielnych niż Kujawy czy ziemia dobrzyńska. Dla przykładu ziemię wschowską w hierarchii podziałów administracyjnych należy umieścić raczej bliżej powiatu niż województwa, choć – jak widać w analizowanych źródłach – określenie tej jednostki jednocześnie jako *terra* i *districtus* nie wykluczało się¹⁶. Z uwagi na samodzielność administracyjną, pełną hierarchię urzędniczą (z wyjątkiem wojewody), funkcjonowanie sądów ziemskich i osobny sejmik szlachty dobrzyńskiej uznajemy ziemię dobrzyńską za jednostkę równą województwom¹⁷.

Kujawy i ziemia dobrzyńska nie graniczyły z innymi władztwami, stąd brak granicy państwowej na mapie głównej. W odległości ok. 6 km od północno-wschodniego krańca ziemi dobrzyńskiej przebiegała granica z Prusami Książęcymi, lecz na tym odcinku to Prusy Królewskie, a nie ziemia dobrzyńska, łączyły się z Mazowszem, omijając interesujący nas obszar. Wszystkie zewnętrzne granice Kujaw i ziemi dobrzyńskiej były granicami wojewódzkimi.

Granica między Kujawami i ziemią dobrzyńską przebiegała wzdłuż Wisły z niewielkimi odchyleniami – największym jest obszar miasta **Nieszawa (Nowa Nieszewa, k)**, należący do powiatu lipnowskiego w ziemi dobrzyńskiej, lecz znajdujący się na lewym brzegu Wisły. Oba województwa kujawskie (brzeskie i inowrocławskie) graniczyły na zachodzie z województwem kaliskim w Wielkopolsce. Na północy inowrocławskie stykało się z województwem pomorskim w Prusach Królewskich. Na południu zaś województwo brzeskie łączyło się z łęczyckim i rawskim. Ziemia dobrzyńska graniczyła na północy z województwem chełmińskim w Prusach Królewskich oraz na wschodzie z województwem płockim należącym do Mazowsza. Granice Kujaw i ziemi dobrzyńskiej z województwami ościennymi w większości scharakteryzowano już w poprzednich tomach serii AHP. Nie wymagają one rewizji. Warto jednak przypomnieć dotychczasowe ustalenia w tym zakresie i nieco je uszczegółowić.

⁶ J. Siemiński, *Organizacja sejmiku Ziemi Dobrzyńskiej*, Kraków 1906, s. 1; Urzędnicy VI/2, s. 7; Guldon, Kujawy, s. 23–24.

⁷ MK 23, s. 191; MRPS IV/1, nr 213.

⁸ MK 36, s. 530.

⁹ MK 38, s. 184; MRPS IV/1, nr 4634.

¹⁰ MK 83, k. 284v; MRPS V/1, nr 1622.

¹¹ MK 86, k. 363r; MRPS V/2, nr 6575. Także w 1553 r. wspomniano *bona deserta Pniewa*: MK 84, k. 155r–155v; MRPS V/2, nr 6213.

¹² MK 96, k. 355v; MRPS V/2, nr 9409.

¹³ MK 99, k. 286r.

¹⁴ MK 105, k. 13r.

¹⁵ MK 82, k. 73v; MRPS V/2, nr 5585.

¹⁶ Zob. A. Borek, *Ziemia wschowska w drugiej połowie XVI w.*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Rejestry poborowe województwa poznańskiego w XVI w.*, red. M. Słoń, „Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski”, t. 3, 2015, atlasfontium.pl/index.php?article=poznanskie (dostęp: 7.10.2020).

¹⁷ Urzędnicy VI/2, s. 7; por. A. Dunin-Wąsowiczowa, *Podziały administracyjne*, [w:] AHP Mazowsze, s. 35; H. Rutkowski, *Jednostki terytorialne Królestwa Polskiego w „Annales” Jana Długosza*, [w:] *Jan Długosz – 600. lecie urodzin: region, Polska, Europa w jego twórczości*, red. J. Maciejewski, P. Oliński, W. Rozynkowski, S. Zonenberg, Toruń–Bydgoszcz 2016, s. 111–120.

Granica kujawsko-wielkopolska między województwami inowrocławskim i kaliskim wiodła od Mąkowska i Hamra (leżących w Wielkopolsce) wzdłuż szeregu jezior oraz rzek Płytwicy i Noteci. W tym miejscu należy dodać kilka informacji dotyczących biegu Noteci w okolicach Pakości. Niewykluczone, że kwestia ta wpływała na zmiany przebiegu granicy w tym miejscu, o czym niżej. Rynek w Pakości rozplanowano na wyspie w widłach dwóch odnóg Noteci. Obecnie koryto rzeki biegnie na wschód od rynku, ale jeszcze na UMTB zaznaczono kanał na zachód od rynku (Blatt 1651). Informację tę trudno potwierdzić w innych źródłach kartograficznych. Kanału czy odnogi Noteci nie znajdujemy na mapie Schröttera, choć możemy się domyślać rozwidlenia tuż pod Pakością. Na podstawie reprodukcji planu Pakości z 1836 r. sporządzonej przez Henryka Müncha również nie sposób odtworzyć przebiegu kanału, jednak warto zwrócić uwagę na teren na zachód od miasta lokacyjnego, między miastem a wsią Ludkowa, gdzie zaznaczono podmokły teren zwany Łakami Ludkowa¹⁸. Zmiany w zagospodarowaniu terenu, zanik mniejszej wyspy w rejonie miasta lokacyjnego oraz jednej z odnóg Noteci najpewniej można wiązać z pracami melioracyjnymi przeprowadzonymi w latach 60. XIX w.¹⁹

Wracając do przebiegu granicy kujawsko-wielkopolskiej, należy zauważyć, że kolejny jej odcinek ciągnął się wzdłuż jeziora Pakoskiego i rzeki Małej Noteci przez ok. 150 km aż do okolic Kwieciszewa. Od tego punktu na południowy wschód przez ok. 80 km wiodła granica między województwami brzeskim i kaliskim aż do okolic wielkopolskiego Brdowa, wsi Psary, leżącej na południowym krańcu Jeziora Modzerowskiego, oraz wsi Korzecznik i jeziora o tej samej nazwie²⁰. Krótki, liczący ok. 50 km odcinek granicy z województwem łęczyckim biegł najpierw na południowy wschód od Przedcza aż do wsi Łążek, a następnie nieznacznie na północny wschód do rzeki Ochni²¹. Na okolicznych mokradłach kończy się granica kujawsko-łęczycka i zaczyna kujawsko-mazowiecka z województwem rawskim, prowadząc w kierunku północno-wschodnim, do wsi Białotarce, Jeziora Trzebowskiego i dalej aż do Wisły, równoległe do terenów leżących na Mazowszu, a należących do klasztoru norbertanek płockich²² nad jeziorem Soczewką i rzeką Skrwą.

Nieopodal wspomnianej wielkopolskiej osady Hamer zaczynała się również granica kujawsko-pruska. Na krótkim odcinku biegła wzdłuż rzeki Brdy (do okolic pruskiego Suskiego Młyna), miedrując następnie w pasie lasu aż do pruskiej Strugi Granicznej i dalej prawdopodobnie do rzeki Kotomierzycy w okolicach wsi Nieciszewo. Następnie wiodła na południowy wschód, okalając wsie należące do cystersów koronowskich: Trzeciewicz (Cietrzewiec, d) i Włóki (d), aż do Wisły. Ostatni odcinek granicy kujawsko-pruskiej biegł wzdłuż Wisły, aby powyżej Torunia, między Kaszczorkiem i Złotorią, przejść w granicę z ziemią dobrzyńską²³.

Granica na Wiśle między Kujawami a ziemią chełmińską uwzględniała podział licznych na tym odcinku rzeki kęp – tradycyjnie znaczna ich część należała do Fordonu²⁴ i do Torunia, zgodnie ze średniowiecznymi nadaniami na rzecz Krzyżaków²⁵. Z kolei przebieg dalszego odcinka granicy – wzdłuż Wisły, między Kujawami a ziemią dobrzyńską – ustalił się m.in. na drodze sporów sądowych. Dla przykładu, w 1545 r. król Zygmunt August zatwierdził wyrok komisji, która zdecydowała o podziale Wisły między miasto Bobrowniki (k) w ziemi dobrzyńskiej a wieś Kucierz (d), należąca do kapituły włocławskiej i leżąca na kujawskim brzegu rzeki, lecz sprawa ta toczyła się jeszcze przez kilka lat²⁶.

Granica ziemi dobrzyńskiej z Prusami Królewskimi przebiegała prawie na całej długości wzdłuż rzek. Długi odcinek tej granicy – od Złotorii do obszaru na północ od wsi Radziki Małe (s), Łapinówek

¹⁸ H. Münch, *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, Kraków 1946, tabl. XLVII.

¹⁹ R. Kabaciński, *W czasach staropolskich*, [w:] *Dzieje Pakości*, red. W. Jastrzębski, Warszawa-Poznań 1978, s. 43–44.

²⁰ Zob. M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 55.

²¹ H. Rutkowski, *Granice państwowych jednostek terytorialnych*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 26.

²² M. Stawski, *Początki norbertanek w Płocku*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica”, t. 5, 2007, s. 36–51; por. Z.H. Kuźniewska, *Norbertanki płockie*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego”, t. 10, 2018, s. 37, 39–42.

²³ Por. AHP Prusy Królewskie, s. 28.

²⁴ *Fordon*, oprac. hist. E. Okoń, R. Czaja, oprac. kart. R. Golba, Z. Kozieł, A. Pilarska, Toruń 2016 (Atlas Historyczny Miast Polskich, t. 2: Kujawy, z. 3), s. 11.

²⁵ Zob. Guldon, Powierski, *Podziały*, s. 172–173.

²⁶ Por. S. Librowski, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Dział II. Dokumenty w kopiarzyszach*, t. 4: *Kopiarzysze Kan. P. Piotrkowskiego z 1551 roku*, Włocławek 2000, s. 86; tenże, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku*, t. 1: *1232–1550*, Włocławek 1994, s. 283; MRPS V/1, nr 965.

(Łapinos Mały, s) i Łapinóż (Łapinos Wielki, s) – wyznaczała Drwęca. Rypienica uchodząca do Drwęcy stanowiła kolejny odcinek granicy dobrzyńsko-pruskiej. Był to niewielki jej fragment, ponieważ przy wsi Łapinówek rzeką graniczną między ziemią dobrzyńską i Prusami Królewskimi stawała się Pisa. Kolejny odcinek – począwszy od okolic na zachód od Księtego i Gołkowa – biegł przez teren klucza górzneńskiego należącego do biskupa płockiego, otaczając wieś Grażawy i dalej wzdłuż rzeki Brynicy na wschód, aż do rzeki Wkry.

Granica między kujawskimi województwami brzeskim i inowrocławskim prowadziła od zachodu przez wieś Łąkie (zob. niżej) do północnego krańca jeziora Gopło, a następnie przez obszar bagien i błot bachorskich aż do wsi Sędzino i Koczkowo w okolicach źródeł rzeki Bachorza²⁷. Kolejny jej odcinek wiódł na północ, meandrując między miejscowościami przynależnymi do obu województw, by w okolicach wsi Starograbie skręcić na wschód przy południowej granicy Puszczy Gniewkowskiej. Następnie – znów wijąc się między poszczególnymi miejscowościami – kończył się w okolicach Nieszawy (Nowa Nieszewa, k), która należała administracyjnie do ziemi dobrzyńskiej, mimo że leżała na lewym brzegu Wisły.

Komentarza wymaga przede wszystkim przynależność administracyjna kilku miejscowości zlokalizowanych na pograniczu województw.

W pracy poświęconej własności na Kujawach Zenon Guldon podał, że wieś **Górki Górne (Górki, s)** w parafii Białotarsk (Białotarczek, d) znajdowała się w granicach powiatu kowalskiego w województwie brzeskim na Kujawach²⁸. Z kolei w trakcie prac nad tomem AHP Mazowsze zakwestionowano ustalenia Gulдона i podano, że wieś ta przynależała administracyjnie do powiatu gostynińskiego w województwie rawskim na Mazowszu²⁹. Z zachowanych przekazów źródłowych wynika, że Górki płaciły część danin w każdym z tych województw, w związku z czym na mapie głównej niniejszego tomu granicę poprowadzono w taki sposób, aby odpowiednio zaprezentować tę podwójną przynależność.

Podobną sytuację znajdujemy w przypadku wsi **Łąkie** na Kujawach, należącej do klasztoru norbertanek w Strzelnie. Na podstawie zapisów z licznych kujawskich rejestrów poborowych ustalono, że wieś ta charakteryzowała się podwójną przynależnością administracyjną. Sugeruje to już zapis z rejestru poradlnego z 1489 r., gdzie wyraźnie zaznaczono, że połowa wsi Łąkie zapłaciła podatek z powiatu kruszwickiego, a połowa – z inowrocławskiego³⁰. Decyzję o podwójnej klasyfikacji podjęto po stwierdzeniu, że Łąkie płaciło podatek zarówno w powiecie kruszwickim w województwie brzeskim w parafii Ostrów, jak i w powiecie inowrocławskim w województwie inowrocławskim w parafii Rzadkwin. Świadczą o tym równoległe zapisy w dwóch parafiach (Rzadkwin i Ostrów) w rejestrach z lat: 1553, 1577, 1581, 1582 i 1583³¹. W latach, gdy zarejestrowano wieś wyłącznie w jednej parafii, liczba łanów, od których zapłacono podatek, była zawsze mniejsza niż w tych rejestrach, w których podano informację o podatku zapłaconym od dwóch części wsi; wyjątkiem jest zapis z 1570 r., gdy podatek od 11 łanów kmiecych zapłacono tylko w parafii Rzadkwin w powiecie inowrocławskim³². W kilku rejestrach zanotowano podatek od wsi Łąkie zapłacony tylko w jednej parafii. Do parafii Rzadkwin zaklasyfikowano wieś w latach 1552, 1563, 1564, 1565, 1570, 1573 i 1576³³. Wyłącznie do parafii Ostrów zaklasyfikowano Łąkie w latach 1557, 1567, 1579, 1580 i 1589³⁴. W związku z omówioną sytuacją na mapie głównej Łąkie jest wsią leżącą na granicy województw brzeskiego i inowrocławskiego.

O procesie kształtowania się granicy między województwami brzeskim i inowrocławskim świadczy nie tylko przypadek wsi Łąkie, lecz również przykład **Strzelna**. W tym samym rejestrze poradlnego z 1489 r. podano, że miasteczko to zapłaciło podatek zarówno z części przynależnej do powiatu kruszwickiego, jak i do powiatu inowrocławskiego³⁵. W rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w.

²⁷ Por. K. Słomska-Przech, T. Panecki, *Środowisko geograficzne* w tym tomie, s. 33.

²⁸ Guldon, Kujawy, s. 26, 65.

²⁹ A. Dunin-Wąsowiczowa, *Podziały administracyjne*, [w:] AHP Mazowsze, s. 39.

³⁰ Lustracja 1489, s. 151: „Lankye miedietas” (tu w parafii Strzelno, pow. kruszwicki); s. 170: „Lankye, medietas cuius ad districtum Juniwladislaviensem pertinet”.

³¹ ASK I 50, k. 842r; ASK I 29, k. 209v; ASK I 30, k. 279v; ASK I 29, k. 445r; ASK I 50, k. 704r; ASK I 30, k. 605v; ASK I 50, k. 674r, 638r; ASK I 30, k. 665; ASK I 50, k. 599r; ASK I 30, k. 728v.

³² ASK I 50, k. 775v.

³³ ASK I 92, k. 8v; ASK I 50, k. 549r, 726r, 753v, 775v, 791v, 808v.

³⁴ ASK I 29, k. 334r, 410v, 503v, 594v; ASK I 30, k. 771r.

³⁵ Lustracja 1489, s. 151: „Parochia Strelno opidum, in cuius medietate, que Crusviciensem spectat districtum”; s. 170: „Item in medietate opidi Strelno, que ad districtum Juniwladislaviensem pertinent”.

Strzelno figuruje konsekwentnie jako własność klasztoru norbertanek w Strzelnie, płacąca podatek w powiecie kruszwickim w województwie brzeskim.

Nie są to zresztą przypadki odosobnione. Stopniowe regulowanie kwestii przynależności administracyjnej, a co za tym idzie – przebiegu granic, obserwujemy również w okolicach miasteczka **Przedecz**³⁶. Część starostwa przedeckiego (z Kłodawą) znajdowała się w granicach województwa łęczyckiego³⁷, co znajduje wyraz w lustracjach dóbr królewskich, gdzie starostwo to umieszczono wśród królewskich łęczyckich, nie zaś brzeskich³⁸. Sam Przedecz określono jako *Wola Parzysz* w parafii Boniewo w województwie brzeskim na Kujawach w lustracji poradnego z 1489 r., mimo lokacji miasta na prawie niemieckim około połowy XIV w.³⁹ W rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. Przedecz już konsekwentnie klasyfikowany był jako miasteczko z własną parafią, zlokalizowane w województwie brzeskim.

Zmiany przebiegu granic wojewódzkich od XIV do XVI w. obserwujemy również w okolicy **Pakości**. W tym przypadku dostępne źródła informują o zmianie przynależności administracyjnej Pakości z powiatu gnieźnieńskiego w województwie kaliskim na powiat inowrocławski w województwie inowrocławskim. Kwestia przebiegu granicy kujawsko-wielkopolskiej na tym obszarze nie jest jednak jednoznaczna. Kiedy bowiem w 1359 r. doszło do lokacji miasta na prawie niemieckim, zaznaczono, że miasto miało być założone „in fundo sue ville Pakosecz in terra Cuyaviensi sittuate”⁴⁰. Pakości nie znajdujemy jednak w lustracji poradnego z 1489 r. dla województw brzeskiego i inowrocławskiego. Z kolei w 1512 r. miejscowość znalazła się w wykazie miast kujawskich, w których mieszczan brzeskich zwolniono z płacenia cła⁴¹. Kwestii nie wyjaśniają późniejsze przekazy źródłowe, ponieważ w 1520 r. w aktach sprawy związanej z posagiem Anny Krotoskiej z Kościelca Pakość pojawia się jako miasto (*oppidum*) leżące w powiecie gnieźnieńskim w Wielkopolsce. Posag ten był zapisany na licznych dobrach w powiatach inowrocławskim i gnieźnieńskim, w tym częściowo również na Pakości⁴². Z kolei w rejestrach poborowych z lat 1534 i 1535 zanotowano, że Pakość zapłaciła szos w powiecie gnieźnieńskim⁴³. Księgi sądowe z lat 40. XVI w. dostarczają jednak informacji o jej przynależności do kujawskiego powiatu inowrocławskiego⁴⁴. Istnieją też wskazówki sugerujące, że w 1541 r. na wniosek właściciela miasta król Zygmunt August przeniósł Pakość do województwa inowrocławskiego, ale nie udało się tego potwierdzić w analizowanych źródłach⁴⁵.

Ciekawym przypadkiem miejscowości zlokalizowanej na granicy dwóch województw, na rzece Skrwie, jest **Mieszczk** (s), notowany w źródłach zarówno w powiecie rypińskim w ziemi dobrzyńskiej, jak i w powiecie sierpeckim w województwie płockim. Na mapie głównej wyodrębniono dwa punkty dla ośrodka o tej nazwie. Decyzję tę podjęto z uwagi na różne typy miejscowości: Mieszczk dobrzyński to wieś szlachecka odnotowywana we wszystkich rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. w powiecie rypińskim. We wsi była karczma, lecz nie podano żadnej informacji o młynie. Z kolei Mieszczk mazowiecki był osadą młyńską z młynem dziedzicznym. Oprócz nazwy obie miejscowości miały też tę samą przynależność parafialną – była nią parafia Sierpc (Sierpc, s), stąd domniemanie o możliwym podziale jednej miejscowości na dwie osobne. Nie sposób jednak ustalić, czy i kiedy dokładnie mogłoby to nastąpić, sprawy nie rozstrzygają informacje zebrane w *Słowniku historyczno-geograficznym województwa płockiego w średniowieczu* ani nawet kartoteka Adama Wolffa

³⁶ Guldon, Powierski, Podziały, s. 110, 198.

³⁷ O kształtowaniu się granicy kujawsko-łęczyckiej w XIII i XIV w. zob. tamże, s. 238–262.

³⁸ Zob. M. Słomski, *Przynależność własnościowa osiedli* w tym tomie, s. 123; Guldon, Powierski, Podziały, s. 110–111.

³⁹ Lustracja 1489, s. 98; por. Guldon, Powierski, Podziały, s. 109.

⁴⁰ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 3, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1879, nr 1397.

⁴¹ MRPS IV/2, nr 10284 = MK 26, k. 139r.

⁴² MRPS IV/1, nr 3193 = MK 34, k. 210v.

⁴³ ASK I 12, k. 396v, 497r.

⁴⁴ Teki Dworzaczka, 1540 r.: 830 (nr 1394) 1540: „M D. Janusz Latalski, w. pozn. i st. inowrocł., całe cz. dziedz. m. Pakość i wsi Rybitwy w p. inowrocł. i całe cz. przedm. m. Pakości i wsi Liutkowo [Ludkowo – W.D.] i Bielawy w p. gn. G. Zofji Jaktorowskiej, ż. G. Sylwestra z Kretkowa wdzica brzesk. za 3000 zł. wyd. (f. 368v)”; tamże, 1548 r.: 2044 (nr 213) 1548: „M. Andrzej Krotoski, klan inowrocłowski, całe m. Łobzenica i wsie: Piessna p. nakł., miasto Barcin i wsie: Krotoszyno, Sadłogoszcz, Pieczyno, Mikołajkowo, Jankowo os. oraz części wsi Lutkowo, Bielawy, Wierzejcze pustki p. gn. i kc., oraz cz. miasta Pakość i wsi: Rybitwy, Wielawieś oba, Radłówko, Wierzbiczano w inowrocł., Ptur, Barczino w bydg. daje wiecz. synowi Janowi klanowi rogozińskiemu (f. 131)”.

⁴⁵ Z. Wojciechowski, *Pakość. Miasto nad Notecią*, Toruń–Pakość 2013, s. 9.

z materiałami do tegoż. *Regestr diecezjów* Franciszka Czaykowskiego z XVIII w. wymienia dwie osobne miejscowości⁴⁶.

Dopełnieniem informacji na temat przebiegu granic wojewódzkich jest jeszcze uwaga o wsi **Mirosławice**, będącej eksklawą powiatu gnieźnieńskiego województwa kaliskiego, zlokalizowanej jednak w powiecie kruszwickim województwa brzeskiego. Wieś Mirosławice wymieniano w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. w powiecie gnieźnieńskim i na tej podstawie uznano jej przynależność administracyjną do tego powiatu⁴⁷.

Bardziej skomplikowane były podziały administracyjne niższego rzędu na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej. Granice powiatowe miały charakter znacznie bardziej umowny, rzadziej wykorzystując elementy krajobrazu naturalnego. W efekcie przynależność administracyjna niektórych miejscowości zmieniała się lub była trudna do jednoznacznego określenia na podstawie dostępnych źródeł.

Jednym z takich przypadków jest **Arciszewo** (s) na Kujawach. W XV w. lustratorzy zanotowali dwa folwarki szlacheckie Arciszewo Lasota i Arciszewo Krczonka w powiecie brzeskim⁴⁸. Następnie w rejestrze poborowym z 1531 r. pojawiają się Arciszewo Rozdziałowe i Arciszewo Pagowe w części obejmującej wykaz szlachty bezkmiecej powiatu przedeckiego⁴⁹. Sytuacja jeszcze bardziej komplikuje się w kolejnych latach. W rejestrze poborowym z 1539 r. zanotowano Arciszewo w parafii Boniewo w powiecie brzeskim i Arciszewo Rozdziałowe w spisie szlachty bezkmiecej w powiecie przedeckim⁵⁰. Następnie w rejestrze z 1553 r. (notującym podatek zapłacony w dwóch ratach) podano informację o Arciszewie w parafii Boniewo w powiecie brzeskim przy obu ratach⁵¹, tę przynależność administracyjną potwierdza rejestr z 1557 r.⁵² Jednak już dekadę później, w rejestrze poborowym z 1567 r., podano informację o wsiach Arciszewo Rozdziałowe i Arciszewo Długoszowe w spisie szlachty bezkmiecej powiatu przedeckiego⁵³. Taka sama sytuacja oddana została w rejestrze z 1577 r.⁵⁴ Z kolei dwa lata później, w czasie sporządzania kolejnego rejestru, wsie Arciszewo Rozdziałowe i Arciszewo Długoszowe znalazły się w parafii Boniewo w powiecie brzeskim, aby następnie w latach 1580, 1581, 1582, 1583 i 1589 znów figurować w spisie szlachty bezkmiecej powiatu przedeckiego⁵⁵. Z kolei w drugiej połowie XVII w. wsie Arciszewo Rozdziałowe i Arciszewo Długoszowe zostały wpisane zarówno w powiecie brzeskim, jak i w powiecie przedeckim, z tym że w 1673 r. Arciszewo Długoszowe zarejestrowane w powiecie brzeskim oznaczono jako *deserta*, podatek zapłacono zaś we wsi Arciszewo Długoszowe przypisanej do powiatu przedeckiego. W przypadku wsi Arciszewo Rozdziałowe sytuacja była odwrotna: w powiecie brzeskim zapłacono podatek, w przedeckim zaś podano informację o wsi opustoszałej⁵⁶. Nieliczne wzmianki w protokołach powizytacyjnych mogą sugerować niewielką samodzielność tych osiedli. W wizytacjach z XVIII w. zanotowano wsie Arciszewo Maior i Arciszewo Minor, co utrudnia identyfikację⁵⁷. Nowego ujęcia dostarcza wizytacja z 1779 r. Zanotowano tam informację o miejscowościach „Wolka Paruszewska cum Jarciszewo Długoszowe deserta” oraz „Jarciszewo Rozdziałowe villa”⁵⁸. W *Regestrze diecezjów* Czaykowskiego, a zatem i na mapie Perthéesa wsie Arciszewo zlokalizowano w powiecie brzeskim⁵⁹. Przeanalizowany materiał źródłowy dla XVI w. nie pozwala na rozstrzygnięcie kwestii przynależności administracyjnej, ponieważ wydaje się, że na przypisanie do jednego z powiatów miała wpływ kwestia szlachty bezkmiecej wymienianej w rejestrze. Sprawę tylko częściowo wyjaśnia analiza późniejszych źródeł, które już w XVIII w. przypisują obie wsie do

⁴⁶ Czaykowski, s. 625; por. Słownik *historyczno-geograficzny województwa płockiego w średniowieczu*, z. 3, oprac. A. Borkiewicz-Celińska, Warszawa 1998, s. 190.

⁴⁷ Szczegółowe informacje na ten temat podaje M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 55–56.

⁴⁸ Lustracja 1489, s. 98.

⁴⁹ ASK I 29, k. 108r.

⁵⁰ Tamże, k. 166r, 187r.

⁵¹ Tamże, k. 194v; ASK I 30, k. 269r.

⁵² ASK I 29, k. 239r.

⁵³ Tamże, k. 400v.

⁵⁴ Tamże, k. 436v.

⁵⁵ Tamże, k. 466v, 591r, 602r; ASK I 30, k. 654v, 715r, 761r. Należy tu podkreślić, że rejestracja z 1580 r. nie jest pewna z uwagi na przemieszanie stron w tej części księgi nr 29 ASK.

⁵⁶ ASK I 65, k. 284v, 290v; ASK I 74, k. 844r, 850r.

⁵⁷ Repertorium 71, s. 150, 215.

⁵⁸ Repertorium 73, s. 312.

⁵⁹ Czaykowski, s. 839.

powiatu brzeskiego. Nie mając jednoznacznych informacji odnośnie do drugiej połowy XVI w., przyjęto, że na mapie głównej obie omawiane wsie zostaną zlokalizowane na granicy powiatów brzeskiego i przedeckiego, w indeksie zaś wskazano przy nich przynależność alternatywną: w powiecie brzeskim lub przedeckim. Zdecydowało o tym kilka powodów. Pierwszym z nich jest opisana kwestia rejestracji wsi w spisach szlachty bezkmiecej. Drugim – stan z XVIII w. przypisujący wsie jednoznacznie do powiatu brzeskiego. Trzeci element wniosku wpływa na określenie charakteru lokalizacji. Jak wspomniano, w latach 30. XVI w. jedna z omawianych wsi została zarejestrowana jako Arciszewo Pagowe. Pagowo jako osobna miejscowość, niezależna od Arciszewa, pojawiła się jeszcze dwukrotnie w latach 30. XVII w. W rejestrze podymnego z 1634 r. odnotowano je jako Pągowo Grodzki w parafii Zgłowiączka⁶⁰, a w wizytacji z 1639 r. jako Pągowo w parafii Boniewo⁶¹ i jest to ostatnia znana wzmianka tego typu. Z uwagi na charakter źródła z 1639 r. należy przyjąć podaną tam przynależność parafialną jako właściwą, a lokalizację wskazaną w rejestrze podymnego jako efekt przyjmowania wpłaty od Grodzkiego (z Grójca?). Należy przypuszczać, że Pągowo było częścią jednej z dwóch wsi Arciszewo, usamodzielnioną na krótko w XVII w. Wskazuje na to tak nazwa osady, jak i informacja podana na mapie Gilly'ego, gdzie znajdujemy Pangowo sąsiadujące z Arciszewem od północy. Jest to jedyna wzmianka o tej miejscowości zidentyfikowana w materiale kartograficznym. Prawdopodobnie było ono związane z Arciszewem Długoszowym, ponieważ analizowane wzmianki źródłowe każą utożsamiać tę wieś ze wzmiankowanym Arciszewem Pagowym. Jak wspomniano, z późniejszej wizytacji (z 1779 r.) wiadomo, że Arciszewo Długoszowe opustoszało, co pozwala uznać, że folwark Arciszewo widoczny na mapie WIG jest tożsamy z Arciszewem Rozdziałowym. Folwark Arciszewo (jako jedyna osada o tej nazwie) znalazł się w *Tabelli miast i wsi* z 1827 r.⁶² Lokalizację Arciszewa Długoszowego (Pagowego) można rozpoznać na podstawie mapy Perthéesa, lecz z uwagi na charakter tej mapy nie można jej określić precyzyjnie. Dodatkowo wyodrębniono również Pągowo, gdyż przez krótki czas rejestrowano je jako niezależną osadę. Ponieważ jedyne wzmianki o Pągowie pochodzą z lat 1634–1639, nie znalazła się ona na mapie głównej.

Innym przykładem zmiany przynależności administracyjnej jest grupa miejscowości na granicy kujawskich powiatów brzeskiego i radziejowskiego. W okolicach wsi Drwalewo, Faliszewo, Powalkowice Wielkie, Powalkowice Małe, Sadług, Sadłużek i Torzewo doszło do nieregularnych przesunięć prawdopodobnie w XVII w. W lustracji poradnego z 1489 r. sześć z tych wsi (oprócz Drwalewa) zarejestrowano w powiecie radziejowskim w parafii Witowo⁶³. W rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. wszystkie wsie występują w powiecie brzeskim i zgodnie z tymi zapisami poprowadzono granicę powiatową na mapie głównej. W rejestrze podymnego z 1634 r. wsie Faliszewo i Drwalewo znalazły się w powiecie radziejowskim, a pozostałe w brzeskim⁶⁴. W XVII i XVIII w. następowały na tym obszarze dalsze przesunięcia, wymienione wsie częściej klasyfikowano jednak w powiecie radziejowskim⁶⁵. Granicę na mapie Perthéesa poprowadzono w taki sposób, że wszystkie wymienione wsie znalazły się w powiecie radziejowskim.

W omawianej okolicy funkcjonowały dwa młyny – Gąska i Tornuczka – które wymieniono w wizytacji z 1598 r. w parafii Witowo. Być może należy je utożsamiać z młynami bez nazwy wymienionymi w rejestrach poborowych przy wsiach Sadług i Sadłużek. Dwa młyny bez nazwy pojawiają się również w późniejszych wizytacjach przy wsiach Sadług, Sadłużek i Faliszewo, i na podstawie zarejestrowanej tam przynależności parafialnej określono ich przynależność administracyjną do powiatu brzeskiego.

Sytuację analogiczną do omówionej powyżej obserwujemy w przypadku wsi Jarantowice i Jarantowiczki. W 1489 r. zarejestrowano je w powiecie radziejowskim⁶⁶, lecz w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. występują one w powiecie brzeskim. Identyczną przynależność administracyjną

⁶⁰ Podymne 1634.

⁶¹ ADWł, sygn. 0213/1, s. 114.

⁶² *Tabella miast, wsi, osad, Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożona*, t. 1, Warszawa 1827, s. 5.

⁶³ Lustracja 1489, s. 134–135: „Item ville, que districtum Brzestensem spectant et ad suprascriptam parrochiam pertinent”.

⁶⁴ *Rejestr podymnego województwa brzesko-kujawskiego z 1634 r.*, wyd. R. i Z. Guldonowie, PKHBTN, t. 9, 1973, s. 211–241.

⁶⁵ Z. Guldon, *Osadnictwo powiatu radziejowskiego w XVII–XVIII wieku*, ZK-D, seria A: *Historia*, 1978, s. 221–254.

⁶⁶ Lustracja 1489, s. 106.

obie wsie miały w XVII w.⁶⁷ Tę samą sytuację – zmiany w zakresie przynależności administracyjnej między powiatami radziejowskim i brzeskim – zaobserwowano w przypadku wsi Borek (d; parafia Orle), którą w rejestrze podymnego z 1634 r. zaklasyfikowano do powiatu radziejowskiego, mimo że wcześniejsze źródła informują o przynależności do powiatu brzeskiego. Z kolei wsie Nagórki i Szalonki, które w rejestrze poradnego z 1489 r. wykazano w powiecie radziejowskim, w późniejszych źródłach znalazły się w powiecie brzeskim⁶⁸. Wątpliwości dotyczące przynależności administracyjnej wsi Wola Zagajkowa zadecydowały o włączeniu jej do powiatu brzeskiego. Przynależność do powiatu radziejowskiego sugerują informacje z rejestru poradnego z 1489 r. oraz mapy Perthéesa. Wieś znajdujemy w rejestrze poborowym z 1531 r. – w wykreślonym wpisie – w powiecie brzeskim, do którego przynależała również według rejestru z lat 1673–1674⁶⁹.

Przebieg granic między powiatami wyznaczało również kilka młynów. Między innymi młyn w Orlu, który zanotowano w powiecie brzeskim w rejestrach z lat 1531–1557, mimo że wieś **Orle** (d) zlokalizowana była w powiecie radziejowskim⁷⁰. W przypadku granicy między powiatami brzeskim i przedeckim zidentyfikowano trzy młyny zlokalizowane w powiecie brzeskim: młyn we wsi Ryn (s) występuje w powiecie brzeskim w rejestrach z lat 1531–1557⁷¹, mimo że wieś przynależy do powiatu przedeckiego, młyny we wsiach Kołatki (s) i Kucice (s) w rejestrze z 1557 r. występują w powiecie brzeskim, osada młyńska Kołatki i wieś Kucice zaś w rejestrach z drugiej połowy XVI w. występują już w powiecie przedeckim⁷².

Z kolei granica między powiatami kowalskim i brzeskim zmieniała się m.in. w okolicach wsi **Lutoborz**⁷³. W rejestrze poradnego z 1489 r. zanotowano ją w powiecie kowalskim, w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. zaś znajdujemy ją w powiecie brzeskim. W zapisie z rejestru podymnego z 1634 r. podano dwa działy wsi: jeden w powiecie kowalskim, drugi zaś w brzeskim. Inne materiały z XVII i XVIII w., w tym mapa Perthéesa, lokalizują Lutoborz w powiecie kowalskim⁷⁴. Na mapie głównej wieś znalazła się w powiecie brzeskim z uwagi na przynależność administracyjną wskazaną w rejestrach poborowych.

Określenie przynależności administracyjnej w drugiej połowie XVI w., a zatem wytyczenie granic, staje się niekiedy skomplikowane nie tylko z powodu zmieniającego się stanu prawnego, lecz również rejestracji poszczególnych miejscowości w analizowanych źródłach. Dla przykładu: informację o **Nakonowskim Młynie** zamieszczono w powiecie kowalskim w rejestrach poborowych z lat 1577–1589 (z wyjątkiem rejestru z 1579 r.). Zapiska ta znalazła się na końcu wpisu dotyczącego parafii Kłótno. Tymczasem w innych źródłach młyn zarejestrowano przy wsi Nakonowo w powiecie brzeskim⁷⁵. Nakonowski Młyn był najpewniej tożsamy z młynem w Nakonowie, co potwierdza rejestr poborowy z 1579 r.⁷⁶, w którym przy wpisie dotyczącym wsi Nakonowo w powiecie brzeskim odnotowano młyn o dwóch kołach – identyczny jak ten, który zapisano w innych źródłach w Nakonowskim Młynie. Jednocześnie wśród wpisów obejmujących powiat kowalski w rejestrze z tego roku nie ma wzmianki o Nakonowskim Młynie. Wieś Nakonowo z młynem znajdujemy również w wizytacji z 1639 r.⁷⁷ Późniejsze źródła kartograficzne jasno wskazują, że młyn przy Nakonowie nie stanowił jednostki odrębnej przestrzennej. Z tego powodu – wbrew zapisom w rejestrach poborowych – należy uznać przynależność tego młyna do wsi Nakonowo w powiecie brzeskim, a zapisy z rejestrów potraktować jako efekt dzierżawienia młyna przez płatnika podatku z powiatu kowalskiego.

⁶⁷ Podymne 1634; R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu brzesko-kujawskiego w XVII–XVIII wieku*, ZK-D, seria E: *Kształtowanie środowiska*, 1985, s. 155.

⁶⁸ Lustracja 1489, s. 136; w przypadku wsi Szalonki por. też Z. Guldon, *Osadnictwo powiatu radziejowskiego*, s. 250, ponieważ autor klasyfikuje tę wieś w pow. radziejowskim.

⁶⁹ ASK I 74, k. 875r.

⁷⁰ ASK I 29, k. 198v, 207v, 208r, 247r, 257v, 258r, 259v; ASK I 30, k. 271v, 278r, 278v.

⁷¹ ASK I 29, k. 198v, 277r; ASK I 30, k. 271v.

⁷² ASK I 29, k. 248v; 397v, 398v, 401v, 437r, 484v, 603r, 608v; ASK I 30, k. 587v, 592r, 651v, 655r, 711v, 716r, 758v, 761v.

⁷³ Lustracja 1489, s. 119.

⁷⁴ R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu kowalskiego w XVII–XVIII w.*, ZKD, seria C: *Oświata i kultura*, 1980, s. 275–290.

⁷⁵ Lustracja 1489, s. 93; ASK I 29, k. 86v, 91r, 120v, 125r, 157r, 164r, 177r; Podymne 1634, k. 84v; ASK I 74, k. 818v, 839r.

⁷⁶ ASK I 29, k. 462r.

⁷⁷ ADWł, sygn. 0213/1, s. 65.

Inny przykład niejasnej reprezentacji informacji źródłowych dotyczy wsi **Żórawice**, która znalazła się w powiecie kowalskim (w parafii Wola Pierowa) w rejestrach poborowych z lat 1577 oraz 1580–1583 i 1589 jako wieś z zagrodnikami i wiatrakiem⁷⁸. Należy jednak podejrzewać, że została ona błędnie zarejestrowana w powiecie kowalskim, wpisy te dotyczą zaś wsi Żórawice w powiecie przedeckim w parafii Chodzecz, ponieważ taka wieś znana jest z późniejszych rejestrów poborowych oraz źródeł kościelnych⁷⁹. W rejestrach z drugiej połowy XVI w. Żórawice w powiecie przedeckim pojawiają się tylko raz, w rejestrze z 1579 r.⁸⁰ W tym samym źródle obejmującym wsie z powiatu kowalskiego nie znajdujemy wsi o tej nazwie. Podjęto decyzję o poprowadzeniu granicy między powiatami, włączając wieś Żórawice do powiatu przedeckiego.

Grażawy leżące na pograniczu dobrzyńsko-pruskim są kolejnym przykładem wątpliwości wynikających z niejasnego przekazu źródłowego. Według ustaleń Zenona Gulдона i Jana Powierskiego wieś lokowana na prawie niemieckim w 1322 r. Była ona siedzibą parafii w dekanacie rypińskim, powstałej w latach 30. XIV w. Na początku XV w. miejsce zlokalizowania wsi (razem z innymi okolicznymi wsiami należącymi do biskupa płockiego) nazwano terytorium krzyżackim, co wynika zapewne z wcześniejszego zamieszania spowodowanego tym, że na początku XIV w. Krzyżacy otrzymali 200 łanów w tej wsi, po czym okazało się, że przynależą ona do biskupa płockiego (w ramach klucza górzeńskiego), w efekcie Krzyżacy otrzymywali więc czynsz z takiego samego areалу we wsi Księża⁸¹. Grażawy nie występują w rejestrach poborowych ziemi dobrzyńskiej z XVI w. Wsi nie znajdziemy jednak również w pruskim rejestrze poborowym z 1570 r. obejmującym ziemię michałowską. Marian Biskup w AHP Prusy Królewskie zaznacza, że wieś Łaszewo w ziemi michałowskiej należała do parafii Grażawy, leżącej w ziemi dobrzyńskiej⁸². Guldon nie wymienia Grażaw wśród wsi klucza górzeńskiego, korzysta przy tym z inwentarza dóbr biskupstwa płockiego z 1595 r. Podaje, że Grażawy (i inne wsie) należały do dekanatu rypińskiego tylko w latach 1506–1510⁸³. Wieś Grażawy (parafii własnej) wymieniono jednak w wizytacji z 1597 r., podając przy tym informację o opuszczonym kościele we wsi w dekanacie rypińskim⁸⁴. Wieś pojawia się w rejestrze podymnego powiatu rypińskiego z 1662 r. w parafii Księża, lecz zapis nie jest jasny, nie tylko z uwagi na wcześniej funkcjonującą parafię w Grażawach, lecz również dlatego, że jest to jedyna wieś wymieniona w parafii Księża⁸⁵. Być może zapis ten należy interpretować jako dodanie przez pisarza informacji o wsi biskupiej w formularzu, który sporządzono na podstawie wcześniejszych formularzy, niezawierających wpisów o Grażawach. Wieś znajdujemy w rejestrach pogłównego z 1673 i 1674 r.⁸⁶, z tym że w drugim z wymienionych źródeł wpisano *Jankowo seu Grażawy*, mimo że rok wcześniej Grażawy i Jankowo spisano osobno, podobnie jak w rejestrze podymnego z 1662 r.⁸⁷ Ostatecznie, z uwagi na powtarzającą się rejestrację wsi w źródłach fiskalnych, podjęto decyzję o umieszczeniu na mapie wsi Grażawy w granicach ziemi dobrzyńskiej, w powiecie rypińskim⁸⁸.

Kolejnym zagadnieniem wpływającym na przebieg granic administracji terytorialnej w drugiej połowie XVI w. jest kwestia mereologii poszczególnych miejscowości przygranicznych. Obrazuje ją przykład wsi (lub części wsi) o nazwie **Wilkowia** leżącej w pobliżu wsi Mysłakowo w powiecie lipnowskim i Mysłakówko w powiecie dobrzyńskim w ziemi dobrzyńskiej. Wilkowia była pierwotnie wsią, a następnie częścią jednej z tych wsi, nie sposób jednak ustalić, kiedy przestała być odrębną miejscowością;

⁷⁸ ASK I 29, k. 430v, 623r; ASK I 30, k. 581r, 646r, 705r, 754v; dodać należy, że zapiska z 1583 r. (ASK I 30, k. 705r) informuje o podatku zapłaconym od łanów kmiecych, lecz stawka tego podatku – po porównaniu z informacją z uniwersału – jasno wskazuje, że chodzi o podatek od zagrodników.

⁷⁹ Por. Z. Guldon, *Uwagi w sprawie przydatności badawczej rejestrów poborowych z XVI w.*, ZH, t. 31, 1966, nr 1, s. 73–79.

⁸⁰ ASK I 29, k. 485.

⁸¹ Guldon, Powierski, *Podziały*, s. 52, 151–152, 205; A. Bogucki, *Grody a osadnictwo drobnorycerskie w ziemi dobrzyńskiej*, PH, t. 63, 1972, nr 2, s. 230; por. W. Kętrzyński, *O ludności polskiej w Pruszech niegdyś krzyżackich*, Lwów 1882, s. 86, gdzie zaliczono Grażawy do ziemi michałowskiej na podstawie XIV-wiecznych wzmianek.

⁸² AHP Prusy Królewskie, [mapy]; por. Guldon, *Dobrzyń*, s. 15, przyp. 2.

⁸³ Guldon, *Dobrzyń*, s. 7 (tab. 3), 22.

⁸⁴ ADP, sygn. 2, Akta wizytacji z 1597 r., k. 35.

⁸⁵ ASK I 65, k. 315.

⁸⁶ ASK I 73, k. 103r; tamże, k. 165r.

⁸⁷ Tamże, k. 314r.

⁸⁸ Czaykowski, s. 462.

należała do rodziny Mysłakowskich⁸⁹. Antoni Biliński podaje, że dziedzicem w Wilkowii był Wojciech Mysłakowski Świeszek, przynajmniej w latach 1564–1568, dodając, że był to „dziedzic części w Mysłakówku, zwanej Wilkowja”, lecz wsi Wilkowia nie notują rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. Biliński informuje jeszcze, że Wilkowia należała do parafii Ligowo w powiecie lipnowskim⁹⁰. Taką przynależność parafialną Wilkowii potwierdza wizytacja z 1609 r., wymieniając tę wieś na liście „Villae Parochiales in Ereptione originali contentae” razem z Mysłakowem⁹¹. Problem polega na tym, że w tej samej wizytacji obie wsie wymienione są również jako przynależące do parafii Tłuchowo⁹². W obu wpisach obejmujących wsie parafialne nie ma jednak wsi Mysłakówko, wymienianej w rejestrach poborowych powiatu dobrzyńskiego w parafii Tłuchowo. Niewykluczone, że wsie Mysłakówko i Wilkowię należy utożsamić (a nie tylko podkreślić ich zależność mereologiczną), lecz nie sposób tego stwierdzić, ponieważ – jeśli przyjąć ustalenia Bilińskiego – obie nazwy mogły występować w XVI i XVII w. W tej sytuacji podjęto decyzję o utrzymaniu odrębności Wilkowii i ustalono przebieg granicy między powiatami lipnowskim i dobrzyńskim, uwzględniając jej przynależność do powiatu dobrzyńskiego, zgodnie z informacjami o przynależności administracyjnej Mysłakówka.

Na mapie głównej oznaczone zostały **stolice** obu województw kujawskich (Brześć i Inowrocław) oraz ziemi dobrzyńskiej (Dobrzyń), jak również stolice powiatów skarbowych. W województwie brzeskim były to: Brześć, Kowal, Kruszwica, Przedecz, Radziejów, a w województwie inowrocławskim Bydgoszcz i Inowrocław. W ziemi dobrzyńskiej na mapie zaznaczono jako siedziby powiatów: Dobrzyń (który był także stolicą ziemi), Lipno i Rypin. Na mapie głównej oznaczono również **siedziby starostw** grodowych. Na Kujawach były to miasta tożsame z siedzibami powiatów: Brześć, Kowal, Kruszwica, Przedecz, Radziejów, Bydgoszcz, Inowrocław. W ziemi dobrzyńskiej siedziba starostwa grodowego dla całej ziemi znajdowała się w Bobrownikach, a siedziby powiatów skarbowych dobrzyńskich były jednocześnie siedzibami starostw niegrodowych.

Sejmiki ziemskie na Kujawach zbierały się w Radziejowie⁹³. Sejmik ziemski dla ziemi dobrzyńskiej zbierał się w Lipnie⁹⁴. Informację tę ukazano na mapie głównej. Oznaczono tam również **siedziby kasztelanów**. Zgodnie z precedencją senatorską (od najważniejszego) byli to kasztelanowie więksi: brzeski i inowrocławski oraz kasztelanowie mniejsi: dobrzyński, bydgoski, kruszwicki, kowalski, rypiński, słoński. W senacie zasiadali oczywiście wojewodowie brzeski i inowrocławski⁹⁵.

Kolejne konstytucje sejmowe określały miejsca odbywania **okazowania szlachty**, w przypadku Kujaw potwierdzając regularnie, że były to miasta wojewódzkie Brześć i Inowrocław. Popis szlachty dobrzyńskiej odbywał się w Lipnie⁹⁶.

---

⁸⁹ ADP, sygn. 6, Akta wizytacji z 1609 r., k. 345; P. Mysłakowski, [rec.] Piotr Galkowski, *Genealogia ziemiaństwa ziemi dobrzyńskiej XIX i XX w.*, Rypin 1997, PH, t. 89, 1998, nr 2, s. 317.

⁹⁰ A. Biliński, *Szlachta Ziemi Dobrzyńskiej za ostatnich Jagiellonów. Studium historyczno-heraldyczne*, przyg. do dr. Z. Wdowiszewski, Warszawa 1932, s. 116–117.

⁹¹ ADP, sygn. 6, Akta wizytacji z 1609 r., k. 345.

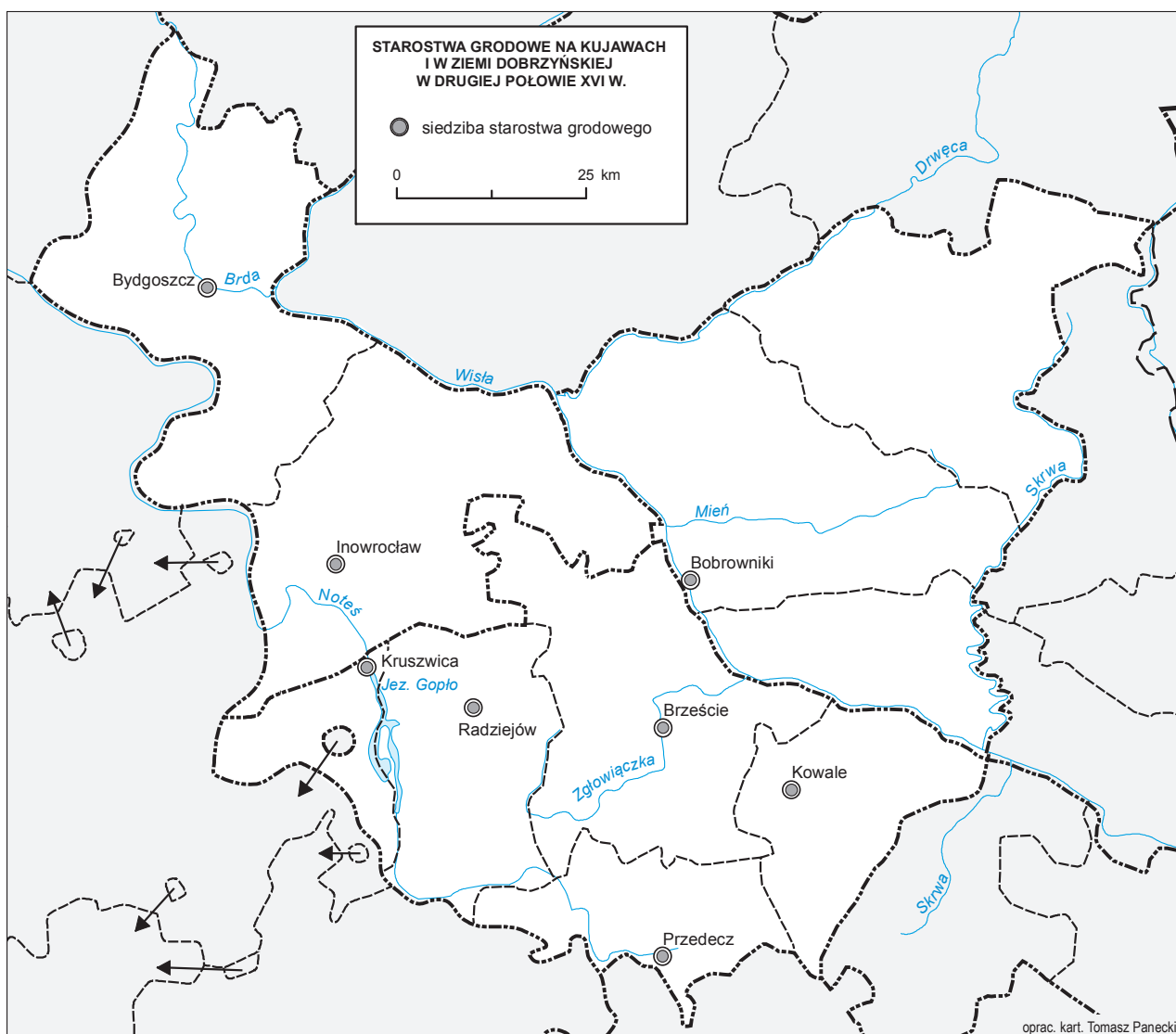
⁹² Tamże, k. 348v.

⁹³ VL, t. 1, s. 167; Urzędniczy VI/2, s. 8.

⁹⁴ VC, t. 2, cz. 1, s. 203 (por. VL, t. 1, s. 641); J. Siemiński, *Organizacja sejmiku Ziemi Dobrzyńskiej*, s. 6; W. Kriegseisen, *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1991, s. 29.

⁹⁵ VL, t. 2, s. 93 (778); por. Urzędniczy VI/2, s. 11.

⁹⁶ 1563 r.: VL, t. 2, s. 28; 1587 r.: tamże, 229; 1607 r. („na mieyscach tych, gdzie Seymiki partykularne”); tamże, s. 438; 1620 r. („na mieyscach tych gdzie Seymiki partykularne”): VL, t. 3, s. 176.

Mapa 4. Starostwa grodowe na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.

GRANICE JEDNOSTEK ADMINISTRACJI KOŚCIELNEJ

Arkadiusz Borek

Podobnie jak w poprzednich tomach AHP, struktury organizacji Kościoła katolickiego przedstawiono na dwóch mapach. Szczegółowa mapa główna prezentuje siedziby jednostek administracji kościelnej oraz granice diecezji, archidiecezji i parafii. Na przeglądowej mapie „Podziały kościelne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w końcu XVI wieku” zaznaczono z kolei stolice diecezji, archidiecezji, dekanatów i parafii oraz granice diecezji, archidiecezji i dekanatów. Obie mapy przedstawiają stan na koniec XVI w. Opracowywany w tym tomie obszar Kujaw i ziemi dobrzyńskiej należał wówczas do diecezji wrocławskiej¹ (Kujawy i fragment ziemi dobrzyńskiej), płockiej (większość ziemi dobrzyńskiej i niewielki fragment Kujaw) i w marginalnym zakresie do diecezji gnieźnieńskiej. Poniższy tekst stanowi komentarz do tego statycznego obrazu, mający na celu przybliżenie przemian struktur kościelnych w drugiej połowie XVI w. oraz zwrócenie uwagi na przypadki niepewne lub dyskusyjne. Z racji faktycznych stosunków terytorialnych tekst jest poświęcony w większości diecezji wrocławskiej.

Zasób źródeł dla diecezji wrocławskiej i płockiej kształtuje się odmiennie. Pewne różnice są również widoczne na poziomie niższych struktur administracyjnych w ramach konkretnego biskupstwa. Bardzo dobrą dokumentacją dysponujemy dla diecezji wrocławskiej. Podstawowymi źródłami dla rozpoznania jej struktur jest szereg wizytacji z ostatniej ćwierci XVI w. Treść wszystkich z nich została opublikowana. Dla archidiecezji wrocławskiej i częściowo kruszwickiego pełne teksty wizytacji zostały wydane w seriach *Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis*² i *Visitationes archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski Wladislaviensi et Pomeraniae episcopo factae*³ (znalazły się tam wizytacje kilku parafii dekanatu bydgoskiego). Treść wizytacji archidiecezji kruszwickiego, przechowywanych obecnie w AAG, jest znana z dość dokładnych streszczeń Witolda Kujawskiego zamieszczonych w *Repertoriach ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej* publikowanych w ABMK⁴. Rękopisy wizytacji zostały rozproszone w archiwach kościelnych we Wrocławku, Gnieźnie i Pelplinie w wyniku porozbiorowych zmian granic diecezji. Najwcześniejsza zachowana wizytacja diecezji wrocławskiej pochodzi z 1577 r.⁵, kolejna jest tylko o rok późniejsza – z 1578 r.⁶ Obie zostały przeprowadzone na zlecenie biskupa Stanisława Karnkowskiego, nie obejmują wszystkich kościołów na Kujawach i nie da się określić

¹ Na synodzie w Piotrkowie w 1551 r. jako oficjalny został przyjęty tytuł biskupów wrocławskich jako wrocławsko-pomorskich; *Statuta synodalia Dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, wyd. Z. Chodyński, Varsaviae 1890, s. VIII; I. Subera, *Terytorium diecezji wrocławskiej i pomorskiej*, „Prawo Kanoniczne”, t. 4, 1961, nr 1–4, s. 681–768, tu s. 686; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, ABMK, t. 19, 1969, s. 302; S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1: *Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*, t. 1: *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, z. 1, Lublin 1964 (ABMK, t. 8), s. 25–30; A. Tomczak, *Kancelaria biskupów wrocławskich w okresie księgi wpisów (XV–XVIII w.)*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 69, 1964, nr 3, s. 17. W niniejszym tekście podległą im diecezję będą określał tylko pierwszym członem.

² MHDW 1, 11, 17, 19–23.

³ VAP 1–2.

⁴ Repertorium 77, s. 149–268; Repertorium 78, s. 71–159.

⁵ MHDW 17, s. 45–135; MHDW 19, s. 28–40.

⁶ MHDW 17, s. 6–44. Od s. 31 spis problemów poszczególnych parafii. Można spotkać opinie uznające akta wizytacji z lat 1577 i 1578 za wynik jednej akcji (M. Pawlak, *Reformacja na Kujawach w świetle wizytacji duszpasterskich biskupów Stanisława Karnkowskiego i Hieronima Rozrażewskiego z lat 1577–1584*, [w:] *Polska w kręgu polityki, kultury i gospodarki europejskiej. Księga pamiątkowa z okazji 70-lecia urodzin prof. Maksymiliana Grzegorza*, red. Z. Zyglewski, Bydgoszcz 2007, s. 179), jednak w obu spisach powtarza się 27 parafii, co każe widzieć w nich raczej efekty osobnych wizytacji, ale temat wymaga głębszych badań.

ich konkretnego klucza terytorialnego. Następne wizytacje pochodzą z czasów pontyfikatu Hieronima Rozdrażewskiego. Pierwsza – z 1582 r. – obejmuje właściwie całość kujawskiej części diecezji, ale dla archidiaconatu włocławskiego niejednokrotnie pomija wiadomości o okręgach parafialnych⁷. Znacznie bardziej kompletna pod względem zasięgu terytorialnego i informacji o wsiach parafialnych jest wizytacja lat 1584–1585 archidiaconatów włocławskiego i kruszwickiego⁸. W 1586 r. zwizytowano dekanaty kruszwicki i inowrocławski (dość pobieżnie)⁹, w 1594 r. archidiaconat włocławski¹⁰, w 1596 r. archidiaconat kruszwicki¹¹, a w 1598 r. ponownie włocławski¹². Prócz tych akt zachowały się również wizytacje pojedynczych kościołów¹³. W przypadkach tego wymagających sięgano do źródeł z XVII i XVIII w.¹⁴ Uzupełnieniem pełnych wizytacji są wykazy świątyń diecezji: z ok. 1570 r. (według patronatu), 1577 r. (najpewniej rejestry wizytacji z tego roku), 1583 r. (z podziałem na dekanaty i archidiaconaty)¹⁵ oraz spis synodalny z 1620 r.¹⁶ Ciekawym źródłem jest rękopiśmienna mapa diecezji włocławskiej, przedstawiająca kościoły i podziały dekanalne, której powstanie Paweł Groth wydatował na lata 1620–1630¹⁷. Ta datacja jest jednak problematyczna, gdyż większość mapy prezentuje wcześniejsze podziały dekanalne, a nawet nie uwzględnia przeniesienia siedziby dekanatu z Raciążka (Raciąż, d) do Nieszawy (Nowa Nieszewa, k). Do tego obrazu nie pasuje jedynie obecność późniejszego dekanatu bobrownickiego (zob. niżej). Mapa musiała być więc w większości sporządzona na podstawie wizytacji Rozdrażewskiego, co zauważył Stanisław Librowski¹⁸. Niestety nie sprawdza się zupełnie jako źródło kartograficzne, ze względu na brak jakiegokolwiek kartometryczności. Również możliwość wykorzystania jej jako wykazu kościołów jest ograniczona, ze względu na ilość błędów i niejasności¹⁹.

Nie dysponujemy żadnym źródłem kościelnym dla szerszej rekonstrukcji granic parafialnych sprzed wyżej wymienionych wizytacji. *Liber retaxationum* diecezji włocławskiej z 1527 r.²⁰ informuje prawie wyłącznie o zobowiązaniach płatniczych poszczególnych wsi wobec kościołów parafialnych, co oczywiście w znacznym stopniu pokrywało się z okręgami parafialnymi, jednak wielokrotnie też się z nimi rozmiękało. Dlatego, o ile nie podano, że płaconą daniną jest meszne, które było związane z podległością duszpasterską wobec danej świątyni, to możemy traktować informacje z księgi retaksacji tylko jako sugestie do rekonstrukcji okręgów parafialnych²¹.

Znacznie mniej korzystnie przedstawia się zasób źródeł kościelnych do odtworzenia struktur administracyjnych części ziemi dobrzyńskiej należącej do diecezji płockiej. Pierwsze wizytacje większości parafii archidiaconatu dobrzyńskiego pochodzą z lat 1597–1598. Zachowały się dwie redakcje. Wcześniejsza znajduje się w tomie wizytacji o sygnaturze 1 w Archiwum Diecezjalnym w Płocku i obejmuje 40 kościołów archidiaconatu dobrzyńskiego zwizytowanych jesienią 1597 r. (przemieszanych z parafiami z innych terenów)²². Późniejsza redakcja, z informacjami z początku 1598 r., obejmuje

⁷ MHDW 19, s. 41–72; VAP 1, s. 96–102; Repertorium 77, s. 151–161.

⁸ MHDW 22; VAP 1, s. 172–188; Repertorium 77, s. 161–168.

⁹ Repertorium 77, s. 168–172.

¹⁰ MHDW 23, s. 4–62.

¹¹ VAP 2, s. 276–290; Repertorium 77, s. 182–190; Repertorium 78, s. 106–117.

¹² MHDW 20, 21.

¹³ Na przykład wizytacja Lubrańca i podległych mu kościołów z 1583 r. (MHDW 19, s. 73–80), kościołów w Nieszawie, Brześciu, Kowalu z 1584 r. (MHDW 19, s. 81–109), parafii Piaski z 1595 r. (Repertorium 77, s. 181), kościołów w Skulsku, Warzymowie, Rządawkinie, Kobielicach i Sędzinie z końca XVI w. (MHDW 23, s. 63–77).

¹⁴ Repertorium 68, s. 113–160; Repertorium 71, s. 141–252; Repertorium 77, s. 190–267; Repertorium 78, s. 71–102, 117–134.

¹⁵ MHDW 1, s. 7–24.

¹⁶ *Statuta synodalia Dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, s. 178–180.

¹⁷ P. Groth, *Nieznana mapa diecezji włocławskiej z XVII w.*, ZH, t. 25, 1960, nr 2, s. 119–126.

¹⁸ S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, cz. 1, t. 1, z. 1, s. 41.

¹⁹ Między innymi w granicach diecezji włocławskiej znalazły się Pakość i Kwieciszewo, należące do diecezji gnieźnieńskiej, ominięta została utworzona pod koniec XVI w. parafia w Modzurewie, Barcin zaś zaliczony do dekanatu kruszwickiego.

²⁰ MHDW 11; A. Borek, *Liber beneficiorum Jana Łaskiego – przyczynek do krytyki źródłoznawczej gnieźnieńskiej księgi uposażeń*, ABMK, t. 112, 2019, s. 44–45.

²¹ K. Kaczmarczyk, *Ciężary ludności wiejskiej i miejskiej na prawie niemieckim w Polsce XIII i XIV w.*, PH, t. 11, 1910, s. 157; J. Matuszewski, *Missalia – mensalia*, [w:] *Cultus et cognitio: studia z dziejów średniowiecznej kultury*, red. S.K. Kuczyński, Warszawa 1976, s. 375, 378–379; A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej. A. Diecezja gnieźnieńska i włocławska*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 83.

²² ADP, sygn. 1.

już kompleksowo dekanaty dobrzyński, lipnowski i rypiński²³. Co ciekawe, zachodzą między nimi istotne różnice w treści. Nie jest to jednak miejsce na głębszą analizę kwestii źródłowych. Wykorzystano oba rękopisy. Dla omawianego tutaj tematu istotne jest głównie to, że jest to w większości wizytacja wewnętrzna i z reguły pomija kwestie zasięgów parafii, wyjątkiem jest część parafii dekanatu rypińskiego. Z interesujących nas wizytacji parafii diecezji płockiej leżących w ziemi dobrzyńskiej wydania doczekały się jedynie opisy kilku parafii z późniejszego dekanatu górzeńskiego²⁴. Z 1605 r. pochodzi wizytacja kilku kościołów ziemi dobrzyńskich, ponownie jednak bez informacji o okręgach parafialnych²⁵. Pierwsza pełna wizytacja, która pozwala na uchwycenie sieci parafialnej wraz z okręgami parafialnymi dla dekanatów dobrzyńskiego i lipińskiego, pochodzi z 1609 r.²⁶, dla dekanatu rypińskiego z 1623 r. (niestety podaje tylko okręgi uposażeniowe parafii, a nie duszpasterskie)²⁷, kolejna zaś dla tych terenów dopiero z 1694 r.²⁸ Dla rekonstrukcji samej sieci parafialnej pomocny był również spis kościołów z taksy beneficjów z 1628 r.²⁹ Dla archidiakonatu dobrzyńskiego nie mamy więc w pełni użytecznych źródeł kościelnych z drugiej połowy XVI w.

Do opracowania fragmentów diecezji gnieźnieńskiej wykorzystano te same źródła, jak w tomie wielkopolskim AHP³⁰.

Oprócz wizytacji, pomocniczo, wykorzystano rejestry poborowe, które stosowały układ parafialny. Należy jednak jasno stwierdzić, że parafie w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. służyły organizacji treści spisów i ich celem nie było oddanie faktycznych stosunków kościelnych. Jednocześnie w przytłaczającej większości przypadków informacje z rejestrów potwierdzają akta kościelne, dlatego – mimo błędów³¹ – uzasadnione jest korzystanie z rejestrów przy braku źródeł proveniencji kościelnej.

Problematyka historii struktur administracji kościelnej dla Kujaw i ziemi dobrzyńskiej była już przedmiotem różnych opracowań. Oprócz Zenona Guldona³² dużo informacji zebrał w swoich pracach Witold Kujawski, jednak w większości są one oparte na źródłach wykorzystanych tutaj bezpośrednio³³. Na tym materiale bazuje również artykuł Ignacego Subery. Niestety autor popełnia tam wiele błędów i uproszczeń (pomija np. kwestię zmian granic diecezjalnych między diecezjami włocławską i plocką w średniowieczu)³⁴. Struktury administracyjne archidiakonatu włocławskiego omówił w swojej książce Stanisław K. Olczak³⁵, ale wyjaśnienie to ma charakter dość pobieżny i nie stanowi głównego tematu jego pracy. Informacje o strukturach kościelnych w ziemi dobrzyńskiej zbierają też artykuły Zofii Kuźniewskiej³⁶. Podziałami administracyjnymi diecezji płockiej zajmowali się: Wiesław Müller³⁷, Bolesław Kumor³⁸ i Eugeniusz Wiśniowski³⁹. Są to jednak ujęcia statystyczne, niepomocne w rozstrzygnięciu

²³ ADP, sygn. 2.

²⁴ *Visitationes moderni Decanatus Gorznensis nec non ecclesiae parochialis in Bialuty*, wyd. P. Czaplewski, Toruń 1910 (Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Fontes, t. 14), s. 633–768.

²⁵ ADP, sygn. 4, k. 1r–12r.

²⁶ ADP, sygn. 6.

²⁷ ADP, sygn. 14.

²⁸ ADP, sygn. 47.

²⁹ ADP, Ep. 34/59, s. 92–114.

³⁰ A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej. A. Diecezja gnieźnieńska i włocławska*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 65–66.

³¹ Tamże, s. 66.

³² Guldon, Kujawy; Guldon, Dobrzyń.

³³ W. Kujawski, *Źródła kościelne do dziejów zawiślańskich terenów diecezji kujawsko-pomorskiej*, ZK-D, t. 14: *Wyznania na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej*, 2000, s. 225–268; tenże, *Podziały administracyjno-kościelne Kujaw wschodnich (od początku do 1925 r.)*, ZK-D, t. 29: *Administracja państwowa, samorządowa i kościelna na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej od średniowiecza do 1975 roku*, 2014, s. 9–26; Kujawski, Parafie; W. Kujawski, *Zmiany przynależności parafii pomiędzy diecezjami plocką i włocławską w ciągu dziejów*, „Studia Włocławskie”, t. 20, 2018, s. 555–574.

³⁴ I. Subera, *Terytorium diecezji włocławskiej i pomorskiej*.

³⁵ S.K. Olczak, *Kościół parafialny w archidiakonacie włocławskim XVI–XVIII wieku*, Lublin 2004, s. 19–29.

³⁶ Z.H. Kuźniewska, *Sąsiedztwo diecezji płockiej i włocławskiej oraz problemy z tym związane*, „Notatki Płockie”, t. 49, 2004, nr 3, s. 4–13; też, *Kościelne podziały administracyjne ziemi dobrzyńskiej na tle jej dziejów (od początku do 1925 r.)*, ZK-D, t. 29, 2014, s. 27–44.

³⁷ W. Müller, *Organizacja terytorialna diecezji płockiej w XVI–XVIII w.*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 15, 1967, nr 2, s. 129–174; tenże, *Diecezja plocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, „Studia Płockie”, t. 3, 1975, s. 153–226.

³⁸ B. Kumor, *Granice diecezji płockiej*, „Studia Płockie”, t. 3, 1975, s. 45–58.

³⁹ E. Wiśniowski, *Diecezja plocka u progu czasów nowożytnych*, „Studia Płockie”, t. 3, 1975, s. 119–152.

problemów szczegółowych, a ponadto sama ziemia dobrzyńska nie doczekała się wyczerpującego opracowania pod względem kościelnym⁴⁰.

W niniejszym tomie przyjęto ustalone w serii kryteria oznaczania na mapie ośrodków parafialnych⁴¹. Wyróżniono więc te centra parafii i ich okręgi, których prawne istnienie zostało potwierdzone w końcu XVI w. Na równi z nimi potraktowano kościoły filialne posiadające odrębny okręg duszpasterski (na mapie ta sama sygnatura i granice). Trzeba jednak zaznaczyć, że określenia jakiegoś kościoła jako filialnego może oznaczać dość szerokie spektrum związków między dwoma świątyniami, o charakterze genetycznym lub hierarchicznym, a źródła nie zawsze są jednoznaczne w tej materii⁴². Drugim istotnym założeniem jest to, że decydującym dla uwzględnienia parafii było uznawanie przez administrację kościelną istnienia danego ośrodka parafialnego, a nie jego faktyczne funkcjonowanie. Tak więc nawet jeśli parafia pozostawała bez obsady i nie pełniła realnie funkcji duszpasterskich trafiała na mapę. Jednym z częstszych powodów wakowania kościoła w drugiej połowie XVI w. było zajęcie go przez protestantów. Nawet w takich sytuacjach władze kościelne z reguły nie likwidowały formalnie parafii, co było zgodne z zaleceniami synodów polskich, ale traktowały ją jako zajętą i uwzględniały jej istnienie w wizytacjach, chociaż faktycznie tamtejsi katolicy w celu przyjęcia sakramentów udawali się do sąsiednich kościołów⁴³.

Bardziej skomplikowana jest kwestia ustalenia przynależności parafialnej poszczególnych osad. W zależności od dostępnego zasobu źródłowego przyjęto kilka założeń, którymi kierowano się przy rozstrzygnięciu wątpliwości. Dla diecezji wrocławskiej za rozstrzygający przyjmowano przeważnie przekaz wizytacji z drugiej połowy XVI w., nawet jeśli rejestry poborowe poświadczały inną przynależność parafialną. Nierzadko występowały różnego rodzaju problemy (np. niezgodność wizytacji XVI-wiecznych między sobą), wówczas sięgano do wizytacji późniejszych, aby rozstrzygnąć wątpliwości. Ze względu na bazę źródłową inny sposób postępowania przyjęto w przypadku diecezji płockiej, gdzie w większości wypadków za wystarczające uznawano potwierdzenie przynależności z rejestrów przez źródła kościelne z XVII i XVIII w. Jeśli jednak wizytacje i rejestry były ze sobą sprzeczne, zazwyczaj dawano wiarę tym pierwszym, zwłaszcza jeśli pochodziły z pierwszej połowy XVII w. lub istniały wątpliwości co do przekazu rejestrów (np. ze względu na położenie danej miejscowości). Zarówno w przypadku diecezji wrocławskiej, jak i płockiej były miejscowości, których przynależność parafialną można było określić tylko na podstawie rejestrów poborowych lub tylko na podstawie wizytacji (również późniejszych). Ostatecznie kierowano się lokalizacją danej miejscowości. Dla 10 miejscowości (9 z nich to osady młyńskie) nie udało się ustalić właściwej parafii – lokalizacja wszystkich jest nieznaną. Dalej w komentarzu opisano te przypadki, przy których uznano, że przypisana przynależność parafialna wymaga dodatkowego wyjaśnienia.

Diecezja wrocławska

Granice obu województw kujawskich w przeważającej większości odpowiadały granicom diecezji wrocławskiej. Istniały niewielkie odstępstwa od tej zasady na granicach zachodniej i południowej oraz dość duże rozbieżności wzdłuż linii Wisły. Północna granica województwa inowrocławskiego przebiegała wewnątrz samej diecezji. Zarówno granice zachodnie, jak i południowa diecezji wrocławskiej zostały już przedstawione w poprzednich tomach AHP przy okazji opisu granic diecezji gnieźnieńskiej⁴⁴.

⁴⁰ Za przyczynek do tego można by uznać pracę Czesława Białego *Kościół archidiaconatu dobrzyńskiego w średniowieczu* (Lublin 1960, Archiwum Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, mps), ale ze względów na trwające obostrzenia epidemiczne w momencie kończenia tego tekstu (marzec – maj 2020 r.) nie udało się do niej dotrzeć. Tematu nie wyczerpuje też praca Z.H. Kuźniewskiej, *Kościelne dzieje Dobrzyń nad Wisłą*, Płock 2014.

⁴¹ M. Piber-Zbieranowska, *Granice jednostek administracji kościelnej*, [w:] AHP Krakowskie, s. 36; A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej. A. Diecezja gnieźnieńska i wrocławska*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 76.

⁴² A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej. A. Diecezja gnieźnieńska i wrocławska*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 76; B. Szady, *Granice jednostek administracji kościelnej. B. Diecezja poznańska i wrocławska*, [w:] tamże, s. 112.

⁴³ Praktykę tę usankcjonowano na synodzie prowincjonalnym w 1607 r.; B. Kumor, *Dzieje ustroju kościelnego w Polsce*, [w:] *Historia kościoła w Polsce*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań–Warszawa 1974, s. 106; I. Subera, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich*, Warszawa 1981, s. 116, 256–257; A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej. A. Diecezja gnieźnieńska i wrocławska*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 76–77.

⁴⁴ A. Dunin-Wąsowiczowa, *Podziały administracyjne*, [w:] AHP Mazowsze, s. 52–53; H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 31–32; A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej. A. Diecezja gnieźnieńska i wrocławska*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 65–67.

Prócz punktów spornych wymienionych w poprzednich tomach dyskusyjna pozostawała kwestia zasięgu granicznej parafii w Warzymowie (pow. kruszwicki, dzisiejsza Kolonia Warzymowska), należącej do diecezji włocławskiej. Jest ona względnie słabo udokumentowana źródłowo. W tej parafii wzmiankowane były dwie miejscowości, zakwalifikowane w AHP Wielkopolska do parafii Lisewo (pow. koniński) w diecezji gnieźnieńskiej. Wizytacje diecezji włocławskiej wspominają zaś o przynależności do parafii warzymowskiej zarówno samego Lisewa, jak i należącej do jego parafii wsi Dąb (Krasny Dąb). Informację o przynależności Lisewa można uznać za pomyłkę – pojawia się w bliżej niedatowanej wizytacji z końca XVI w.⁴⁵ i niewątpliwą samodzielność tamtejszej parafii (choć słabo uposażonej i przeważnie nieobsadzonej) potwierdzają źródła gnieźnieńskie⁴⁶. Dąb również z pewnością należał do parafii w Lisewie (chłopi płacili meszne plebanowi)⁴⁷. W parafii warzymowskiej Dąb wymieniają wizytacje z końca XVI w.⁴⁸, w obu jednak informacja o tej miejscowości pojawia się z zastrzeżeniem, że wieś nie poczuwa się do przynależności do tej parafii. Brak też wzmianki o Dębie w wizytacji z 1577 r.⁴⁹ Wydaje się zatem, że wymienianie Dębu wśród wsi parafialnych Warzymowa wynikało raczej z jego obecności w uposażeniu parafii (a dokładniej ufundowanych tam mansjonarii)⁵⁰, a nie faktycznej przynależności parafialnej. Z tego powodu nie dokonano na tym odcinku korekty granicy diecezjalnej i Dąb pozostał w parafii Lisewo⁵¹.

Nie ma też podstaw do zmiany przebiegu granicy diecezji ustalonej w sieradzko-łęczyckim tomie AHP w przypadku parafii Korzecznik (s)⁵². Choć warto tutaj dokładniej przybliżyć jej sytuację, ponieważ to wizytatorzy diecezji włocławskiej podnosili kwestię jej przynależności diecezjalnej, sugerując się zapewne położeniem na Kujawach tej jednowioskowej i ubogiej parafii. Problem ten był wspomniany w wizytacjach archidiakonu włocławskiego z lat 80. i 90. Wyjaśnieniu sytuacji nie sprzyjały również brak stałej obsady i niechęć patronów do przyjęcia wizytatora⁵³. Wizytatorzy włocławscy uzasadniali przynależność Korzecznika do diecezji włocławskiej dwojako. Po pierwsze płaceniem przez tę wieś dziesięciny biskupowi włocławskiemu – jednak z innych pól płacono również arcybiskupowi gnieźnieńskiemu⁵⁴. Drugim argumentem było zobowiązanie się plebana z Korzecznika w 1539 r. do rezydencji przy swoim kościele parafialnym przed oficjałem włocławskim⁵⁵. Jednak stulecie wcześniej, w 1437 r., pleban w Korzeczniku był skarżony przed konsystorzem gnieźnieńskim, co wskazałoby na zaliczanie wówczas Korzecznika do diecezji gnieźnieńskiej⁵⁶. Z kolei na początku lat 40. XVII w. w wizytacji włocławskiej stwierdzono, że Korzecznik leży w innej diecezji⁵⁷. Po stronie gnieźnieńskiej parafia pojawia się w XVI w. w dekanacie bedleńskim, a następnie kłodawskim archidiakonu łęczyckiego⁵⁸.

Bardziej skomplikowany był bieg granic diecezji włocławskiej od strony południowo-wschodniej (granica powiatu kowalskiego) i wschodniej (wzdłuż Wisły na wysokości województwa brzeskiego). Na tym odcinku granice diecezji znacznie odbiegają zarówno od granic świeckich, jak i naturalnej linii

⁴⁵ MHDW 23, s. 77.

⁴⁶ LBG 1, s. 206–207; ADWł, sygn. 033 (Ośrodek ABMK, mkf 3812), k. 247–249.

⁴⁷ LBG 1, s. 206–207.

⁴⁸ MHDW 23, s. 66; Repertorium 78, s. 113. Wydawca MHDW podał dla niej datę 1599 r., ale treściowo jest ona zbieżna z tym, co znajdujemy w rękopisie przechowywanym w Gnieźnie pod datą 1596 r. Mogą być to więc dwie kopie tego samego tekstu.

⁴⁹ MHDW 17, s. 109.

⁵⁰ MHDW 11, s. 55; MHDW 23, s. 65–66, 77.

⁵¹ Podanie w jednej wizytacji Lisewa, a w drugiej Krasnego Dębu nasuwa przypuszczenie, że w pierwszym przypadku również chodziło o Krasny Dąb.

⁵² H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 33. Do diecezji włocławskiej zaliczył Korzecznik Z. Guldon; Guldon, Kujawy, s. 26–27.

⁵³ MHDW 19, s. 55; MHDW 20, s. 117–118; MHDW 23, s. 54, 94.

⁵⁴ LBG 2, s. 448; *Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły gnieźnieńskiej z XVI wieku*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920, s. 254.

⁵⁵ ADWł, sygn. 107, s. 445.

⁵⁶ *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, t. 2, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1902, nr 328.

⁵⁷ Repertorium 68, s. 142.

⁵⁸ LBG 2, s. 448; S. Librowski, *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*, cz. 4: *Indeks geograficzno-historyczny*, z. 1: *Indeks do części 1 (zasób włocławski)*, ABMK, t. 37, 1978, s. 109. Pierwsza wizytacja, która wspomina o Korzeczniku po stronie gnieźnieńskiej, pochodzi dopiero z 1759 r. Wcześniejsze wizytacje archidiakonu łęczyckiego spłonęły w 1944 r. w Warszawie; tenże, *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej: część 3: akta przechowywane w Częstochowie, Łodzi, Łowiczu, Pelplinie, Poznaniu i Warszawie*, ABMK, t. 34, 1977, s. 44.

wyznaczonej Wisłą. Na południu na terytorium rawskie wchodziły wrocławskie parafie w Łanietach (s; w całości w województwie rawskim) i Białotarsku (Białotarczku, d; przebieg granicy w tym rejonie ustalono w 1444 r.⁵⁹), dalej to diecezja plocka sięgała w głąb powiatu kowalskiego, obejmując parafię Duninów (Duninowo, k, dekanat gostyniński)⁶⁰ i osady lewobrzeżnej części parafii Dobrzyń nad Wisłą (Dobrzyń, k; wokół Dobiegniewa, k, które w XVII w. otrzymało kościół filialny z własnym okręgiem, ale stało się też przedmiotem sporu między diecezjami⁶¹), leżące w wąskim pasie osadnictwa nadwiślańskiego wspomnianego powiatu. Patrząc w dół Wisły, sytuacja ponownie się odwracała i diecezja wrocławska wchodziła na ziemię dobrzyńską, obejmując parafie w Zadusznikach (s), Szpetalu Dolnym (Szpital Nadolny, ds), Chełmicy (s), Ostrowitem, Bobrownikach (k) i część kujawskiej parafii Przyrust – wieś Stare Rybitwy (Rybitwy, k) i nieistniejący współcześnie folwark Starkowiec (s). Kształt granicy diecezjalnej na tym odcinku został określony wyrokiem arcybiskupa gnieźnieńskiego Janisława z 3 IX 1321 r., rozstrzygającego spór między diecezjami wrocławską i plocką o jurysdykcję nad tym obszarem⁶². Kolejna zmiana przebiegu granicy między diecezjami wrocławską i plocką miała miejsce już w latach 30. XVII w., kiedy to bracia Maciej i Stanisław Łubieńscy, biskupi odpowiednio wrocławski i plocki, zawarli ugodę w sprawie przyłączenia czterech parafii, będących własnością biskupów wrocławskich i leżących wzdłuż południowego brzegu Drwęcy, do diecezji wrocławskiej⁶³.

***

Diecezja wrocławska w drugiej połowie XVI w. dzieliła się na trzy archidiakonaty: wrocławski, kruszwicki i pomorski. Podział ten znany jest już z przełomu XII i XIII w.⁶⁴ i utrzymał się do likwidacji diecezji w 1817 r. Kujawska część diecezji wrocławskiej właściwie w całości pokrywała się z archidiakonatami wrocławskim i kruszwickim, ten pierwszy obejmował również parafie w ziemi dobrzyńskiej. Granica północna województwa inowrocławskiego pokrywała się z granicą archidiakonatu kruszwickiego i tylko w niewielkim zakresie na teren województwa wkraczał archidiakonatu pomorski. Ta zbieżność wynikała z kształtu granicy między Królestwem Polski a państwem zakonu krzyżackiego przed drugim pokojem toruńskim. W skład archidiakonatu wrocławskiego wchodziły dekanaty: brzeski, radziejowski i nieszawski (wcześniej raciążecki), w skład archidiakonatu kruszwickiego: kruszwicki, inowrocławski i bydgoski. Wydaje się, że podział dekanatów między archidiakonaty pozostawał nieuregulowany jeszcze do interesującego nas okresu. Dekanat nieszawski w 1583 r. został wymieniony w archidiakonacie kruszwickim⁶⁵. Notka w wizytacji z 1586 r. wskazuje, że przynależność tego dekanatu mogła być przedmiotem wcześniejszych kontrowersji⁶⁶. Ostatecznie jednak do końca XVI w. sprawa została rozstrzygnięta na korzyść archidiakonatu wrocławskiego. Sytuacja dekanatu raciążecko-nieszawskiego

⁵⁹ *Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*, wyd. J.T. Lubomirski, Warszawa 1863, nr 192; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 303; Guldon, Powierski, *Podziały*, s. 7; B. Kumor, *Granice diecezji plockiej*, s. 46; Z.H. Kuźniewska, *Sąsiedztwo diecezji plockiej i wrocławskiej*, s. 8–9.

⁶⁰ Do diecezji wrocławskiej parafia ta została włączona w 1800 r.; Guldon, Powierski, *Podziały*, s. 6–7, 54–55; B. Kumor, *Granice diecezji plockiej*, s. 51; W. Kujawski, *Podziały administracyjno-kościelne Kujaw wschodnich*, s. 18; Z.H. Kuźniewska, *Kościelne podziały administracyjne ziemi dobrzyńskiej*, s. 35.

⁶¹ ADP, sygn. 47, s. 1267; Kujawski, *Parafie*, s. 310.

⁶² *Statuta synodalia Dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, s. VIII–IX; S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1, t. 1, z. 1, s. 32; S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1: *Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*, t. 1: *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, z. 2: *Wizytacje w latach 1123–1421*, ABMK, t. 10, 1965, s. 144; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 302–303; Guldon, Powierski, *Podziały*, s. 6; B. Kumor, *Granice diecezji plockiej*, s. 46; Z.H. Kuźniewska, *Sąsiedztwo diecezji plockiej i wrocławskiej*, s. 5–7; też, *Kościelne podziały administracyjne ziemi dobrzyńskiej*, s. 34–35; W. Kujawski, *Źródła kościelne do dziejów zawiślańskich terenów diecezji kujawsko-pomorskiej*, s. 229–230.

⁶³ *Statuta synodalia Dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, s. IX; S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1, t. 1, z. 1, s. 32; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 303; tenże, *Granice diecezji plockiej*, s. 46–47; W. Kujawski, *Źródła kościelne do dziejów zawiślańskich terenów diecezji kujawsko-pomorskiej*, s. 230; Z.H. Kuźniewska, *Sąsiedztwo diecezji plockiej i wrocławskiej*, s. 7–8; też, *Kościelne podziały administracyjne ziemi dobrzyńskiej*, s. 35.

⁶⁴ *Statuta synodalia Dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, s. IX; S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1, t. 1, z. 1, s. 34–35; Guldon, Powierski, *Podziały*, s. 9–10; W. Kujawski, *Struktury Kościoła katolickiego na Kujawach wschodnich ze szczególnym uwzględnieniem biskupstwa wrocławskiego*, ZK-D, t. 15: *Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska w średniowieczu*, 2001, s. 25–26; tenże, *Podziały administracyjno-kościelne Kujaw wschodnich*, s. 12.

⁶⁵ MHDW 1, s. 21.

⁶⁶ S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1, t. 1, z. 1, s. 37; Repertorium 77, s. 172.

koresponduje z informacjami o dekanacie bydgoskim, który aż do początków XVI w. był zaliczany do archidiakonatu włocławskiego, a jego przeniesieniu do archidiakonatu kruszwickiego towarzyszyło zapewne jednoczesne oddanie dekanatu radziejowskiego pod władzę archidiakona włocławskiego⁶⁷. Granice archidiakonatów w ogólnym obrazie opierały się na granicach świeckich. Archidiakoniat kruszwicki obejmował powiat kruszwicki i prawie całe województwo inowrocławskie z wyjątkiem jego południowo-wschodniej części. Ta należała do archidiakonatu włocławskiego wraz z resztą województwa brzeskiego i zawiślańskimi terenami diecezji włocławskiej.

***

Podział diecezji włocławskiej na dekanaty znany jest już ze spisu świętopietrza z lat 1325–1327, a wcześniejsze wzmianki o dziekanach każą datować ich powołanie najpóźniej na początek XIV w. Obraz struktur terytorialnych diecezji włocławskiej ze wspomnianego wykazu znacznie odbiega od tego znanego później⁶⁸. Następnym źródłem, które podaje dekanaty diecezji, jest krótki spis sprzed 1479 r., zdecydowanie bliższy stanowi z XVI w.⁶⁹ Ze źródeł XVI-wiecznych znamy sześć dekanatów: brzeski, nieszawski (wcześniej zwany raciążeckim, obejmujący także zawiślańskie tereny diecezji), radziejowski, kruszwicki, inowrocławski i bydgoski. W świetle zachowanych wizytacji przeniesienie stolicy dekanatu z Raciążka do Nieszawy miało miejsce między 1586 i 1594 r.⁷⁰ Podobnie jak w innych diecezjach prowincji gnieźnieńskiej, w odpowiedzi na wyzwania wynikające z reformacji⁷¹, również w diecezji włocławskiej doszło do zmian w sieci dekanalnej, ale na Kujawach miało to miejsce w pierwszej połowie XVII w.⁷²

Granice dekanatów na wielu odcinkach były zbieżne z granicami powiatów, przy czym żaden z dekanatów nie pokrywał się w całości z odpowiednim powiatem. Między innymi granica między dekanatami bydgoskim i inowrocławskim opierała się na naturalnej granicy, którą był niezasiedlony teren puszczy na południe od Bydgoszczy, inaczej niż w przypadku granicy powiatowej. Dekanat nieszawski swoją zachodnią granicę prawie w całości opierał na fragmencie granicy województwa brzeskiego (które na tym odcinku wchodziło klinem w inowrocławskie), jednocześnie rozciągając się na terytorium obu kujawskich województw.

Do momentu reformy z początków XVII w. przynależność dekanalna kościoła w Dybowie-Podgórzu (k, obecnie część Torunia) nie była w świetle źródeł stała (zob. niżej). W 1582 r. został on wymieniony w dekanacie raciążeckim⁷³, w 1583 r. w inowrocławskim⁷⁴, w 1584 r. ponownie w raciążeckim⁷⁵, w 1596 r. znów w inowrocławskim⁷⁶, a w 1598 r. w nieszawskim⁷⁷. Od 1620 r. pozostawał

⁶⁷ S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, cz. 1, t. 1, z. 2, s. 155; Guldon, Powierski, *Podziały*, s. 11. Niestety *Liber retaxationum* z 1527 r. nie informuje o archidiakonatach.

⁶⁸ S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, cz. 1, t. 1, z. 1, s. 36–39; tamże, z. 2, s. 145, 155–160; Guldon, Powierski, *Podziały*, s. 9–11; W. Kujawski, *Struktury Kościoła katolickiego na Kujawach wschodnich*, s. 28–29; tenże, *Podziały administracyjno-kościelne Kujaw wschodnich*, s. 13–14.

⁶⁹ MHDW 1, s. 6. Co do datacji tego wykazu zob. S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, cz. 1, t. 1, z. 2, s. 185. Ta lista dekanatów jest właściwie zgodna ze stanem znanym z XVI w. Jedynym wyjątkiem jest pojawiający się na niej dekanat włocławski. Można się jednak domyślać, że jest to błąd. *Vladislavensis* ma się odnosić do całej kujawskiej części diecezji, tak jak dalej *Pomeraniae* do pomorskiej, i nie oznacza dekanatu. Niestety wykaz nie zachował się do naszych czasów (tamże) i nie można potwierdzić tego przypuszczenia.

⁷⁰ W. Kujawski, *Podziały administracyjno-kościelne Kujaw wschodnich*, s. 16.

⁷¹ M. Przybyłko, *Urząd dziekana w rozwoju historycznym*, „Prawo Kanoniczne”, t. 5, 1962, nr 1–2, s. 136; W. Müller, *Diecezje w okresie trydenckim*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 180–181; B. Kumor, *Dzieje ustroju kościelnego w Polsce*, s. 107, 249; W. Müller, *Diecezja plocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, s. 169–170; I. Subera, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich*, s. 106.

⁷² W tym okresie ostatecznie z dekanatu brzeskiego wyodrębniono dekanat kowalski, z radziejowskiego izbicki (w jego skład weszły także parafie Świerczyna i Chalno z dekanatu brzeskiego), z nieszawskiego służewski i bobrownicki oraz z inowrocławskiego gniewkowski; S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, cz. 1, t. 1, z. 1, s. 38; *Statuta synodalia Dioecesis Vladislaviensis et Pomeraniae*, s. 178–179; W. Kujawski, *Struktury Kościoła katolickiego na Kujawach wschodnich*, s. 38; tenże, *Podziały administracyjno-kościelne Kujaw wschodnich*, s. 17.

⁷³ MHDW 19, s. 70. Wcześniejsze wizytacje nie mają układu dekanalnego.

⁷⁴ MHDW 1, s. 21.

⁷⁵ MHDW 22, s. 78.

⁷⁶ Repertorium 77, s. 185; AAG, ACons. E44, k. 30v (pominięte w repertorium W. Kujawskiego).

⁷⁷ MHDW 21, s. 186.

już niezmiennie w dekanacie gniewkowskim⁷⁸. Nie ma więc jednoznacznej podstawy do określenia przynależności dekanalnej tej parafii w interesującym nas okresie. Wyraźnie nie mamy tu do czynienia ze zmianami natury administracyjnej, ale raczej z błędami kancelaryjnymi lub brakiem ostatecznych ustaleń w tej kwestii. W tej sytuacji na mapie podziałów kościelnych i w aneksie przedstawiającym jednostki administracji kościelnej przynależność dekanalną tej parafii zdecydowano się pokazać jako alternatywną i na mapie wyróżnić osobną sygnaturą. Nie jest wykluczone, że są to efekty opisanych wyżej zmian granic administracji kościelnej na poziomie archidiakonatów i dekanatów. Jakimś przejawem tego jest też przynależność dekanalną parafii w Orlu (d, pow. radziejowski) i Solcu Kujawskim (Solec, k, pow. bydgoski) – w *Liber retaxationum* z 1527 r. inna niż ta, którą podają wizytacje z drugiej połowy XVI w.⁷⁹

Za zwyczajny, powielany błąd kancelaryjny, wynikający z kopiowania starszych układów wizytacji, należy uznać wymienianie parafii Barcin (s, pow. kcyński, woj. kaliskie) i Dąbrówka Barcińska (Dąbrówka, s) w dekanacie raciążeckim⁸⁰. Z perspektywy geograficznej nie ma to bowiem żadnego sensu.

Pewne problemy, jeśli chodzi o przynależność dekanalną, może nasuwać świątynia w Wudzynie (Wodzino, d; czasami też określana jako kościół w Wudzyńku, Wodzinek, d), wsi opatów koronowskich leżącej na pograniczu kujawsko-pomorskim. Istniejący tam kościół parafialny nie miał własnego plebana i w drugiej połowie XVI w. był obsługiwany przez kapłanów z Serocka (k; zob. niżej). Z tego powodu znajdujemy w 1583 r. wzmiankę o kościele wudzynskim w opisie parafii Serock w dekanacie z siedzibą w Świeciu⁸¹. Do dekanatu świeckiego kościół w Wudzynie jednoznacznie zaliczyła mapa diecezji włocławskiej z początków XVII w.⁸² Jednak w źródłach z lat 70. XVI w. jest on zawsze wymieniany wśród kościołów kujawskiej części diecezji⁸³, a w 1598 r. nie pojawia się w spisie kościołów dekanatu świeckiego⁸⁴. W dekanacie bydgoskim Wudzyń pojawia się ponownie od 1699 r.⁸⁵ Przypisanie Wudzyna do dekanatu świeckiego należy więc uznać za odzwierciedlenie jego związku z Serockiem, a nie faktyczne informacje o przynależności.

Utworzona pod koniec XVI w. parafia w Modzerowie (Modzurowo, s) w powiecie przedeckim (zob. niżej) wcześniej występuje jako wieś w parafii izbickiej (dekanat radziejowski), a później należała do dekanatu izbickiego (po jego utworzeniu w początkach XVII w.)⁸⁶, co sugeruje, że po erygowaniu powinna znaleźć się w granicach dekanatu radziejowskiego. Jednak jedyny przekaz dotyczący tej kwestii z drugiej połowy XVI w. – z 1598 r. – jest jednoznaczny i umieszcza Modzerowo w dekanacie brzeskim⁸⁷.

***

Status wielu świątyń w omawianej diecezji włocławskiej w drugiej połowie XVI w. wymaga szerszego wyjaśnienia. Chodzi tutaj zarówno o parafie niedziałające ze względu na reformację, jak i kościoły filialne z własnymi okręgami parafialnymi, pozostające w unii z sąsiednimi parafiami lub inkorporowane do innych instytucji kościelnych, co oznaczało *de facto* ten sam stan braku samodzielności prawnej.

Od około połowy przedostatniej dekady XVI w. związane zostały dzieje sąsiadujących ze sobą parafii w Siniarzewie (Świniarzewo, s) i Kościelnej Wsi (Kościół, s) w powiecie brzeskim. Patroni obu kościołów przeszli na protestantyzm – w Kościelnej Wsi pojawił się minister protestancki, a w Siniarzewie patron dążył do zupełnej likwidacji kościoła. Sytuację wykorzystał właściciel wsi Ruszki (Roszki, s), należącej do parafii Kościelna Wieś, zakupił on od dziedzica Siniarzewa Filipa Zakrzewskiego (według wizytacji z 1594 r. – za dwa psy) budynek kościoła czy też budulec, który się na niego składał, i postawił w Ruszkach nową świątynię, która służyła katolikom z parafii Kościelna Wieś i była obsługiwana przez dominikanów z Brześcia. Nie została ona jednak konsekrowana i ufundowana, a liturgię odprawiano

⁷⁸ *Statuta synodalia Dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, s. 179; Repertorium 77, s. 192, 215.

⁷⁹ MHDW 11, s. 37, 73. Solec w dekanacie raciążeckim pojawia się jeszcze w 1583 r.; MHDW 1, s. 21.

⁸⁰ MHDW 1, s. 21; MHDW 11, s. 72; MHDW 19, s. 62, 65.

⁸¹ VAP 1, s. 86, 123.

⁸² P. Groth, *Nieznana mapa diecezji włocławskiej*, s. 123.

⁸³ MHDW 1, s. 7, 18; MHDW 17, s. 130.

⁸⁴ MHDW 1, s. 26.

⁸⁵ Repertorium 77, s. 199, 213, 229, 255.

⁸⁶ *Statuta synodalia Dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, s. 178.

⁸⁷ MHDW 20, s. 119.

tam na mocy specjalnego indultu biskupa. Działalność tej świątyni nie trwała długo, ponieważ w latach 1609–1615 kościół w Kościelnej Wsi ponownie objęli katolicy, a Ruszki funkcjonowały jako kaplica. W przypadku kościoła w Siniarzewie konflikt między biskupem Hieronimem Rozdrażewskim i Filipem Zakrzewskim, cieszącym się sporym poparciem wśród miejscowej szlachty, toczył się najpierw przed sądem ziemskim, a następnie Trybunałem Koronnym. W 1598 r. biskup i patron zawarli umowę, w której Zakrzewski zgodził się ponownie ufundować kościół parafialny w Siniarzewie. Układ nie został jednak zrealizowany. Kościół został odbudowany dopiero w 1642 r.⁸⁸ W tej sytuacji zdecydowano się pozostawić na mapie centrum parafialne w Kościelnej Wsi, ponieważ świątynia w Ruszkach, mimo iż faktycznie pełniła funkcję kościoła parafialnego, działała tymczasowo i nie była pełnoprawną parafią. Również w przypadku Siniarzewa doszło tylko do przerwy w funkcjonowaniu parafii, a nie jej likwidacji, chociaż wieś tej parafii w 1598 r. wspomniano także przy parafii Łowiczek⁸⁹.

Inaczej potoczyły się losy kościoła w Zakrzewie (s, pow. brzeski), także pod patronatem wspomnianego Filipa Zakrzewskiego. Budynek świątyni również został sprzedany przez patrona. W 1584 r. kupił go Stanisław Wilkowstowski, patron kościoła parafialnego w Osiecinach (s), gdzie świątynia spłonęła w tym samym roku. Parafia w Zakrzewie, w przeciwieństwie do tej w Siniarzewie, nie została reaktywowana. W 1598 r., kiedy Rozdrażewski układał się z Zakrzewskim w sprawie Siniarzewa, nie widać podobnych zabiegów w stosunku do Zakrzewa. Nie jest jednak jasne, czy i kiedy parafia zakrzewska została formalnie rozwiązana. Nowa świątynia katolicka w Zakrzewie pojawiła się dopiero w połowie XVII w., ale była to tylko kaplica, w 1745 r. wzniesiono tam nawet klasztor karmelitów, ale parafia ciągle nie została przywrócona, nastąpiło to dopiero w 1924 r.⁹⁰ W kolejnych wizytacjach miejscowości z parafii zakrzewskiej odnajdujemy w sąsiednich parafiach: w 1598 r. Gęsin (Gęsino, s) wymieniono jako wieś w parafii Koneck⁹¹; inne osady pojawiają się później: nieistniejąca współcześnie wieś Krajewice (s) w 1711 r. w parafii Siniarzewo⁹², Wola Bachorna (s) w 1764 r. w parafii Sędzin⁹³. Samo Zakrzewo zaś od 1598 r. było odnotowywane jako miejscowość, w której kiedyś znajdował się kościół parafialny, a w 1764 r. zostało wspomniane w parafii Chlewiska⁹⁴. Jak zaznaczono, brak było aktu prawnego zatwierdzającego te zmiany, dopiero wizytacja z 1711 r. wspomina, że wieś parafii zakrzewskiej trafiły do sąsiednich parafii⁹⁵. W tej sytuacji nie da się jednoznacznie dowiedzieć, czy w końcu XVI w. parafia zakrzewska istniała formalnie, a do wyboru pozostają dwie możliwości rekonstrukcji podziałów parafialnych: z istniejącą parafią zakrzewską lub według podziałów znanych z XVIII w. Ostatecznie przyjęto tę drugą wersję. Uzasadnieniem tego jest brak informacji o próbach przywrócenia kościoła pod koniec XVI w. Można się domyślać, że biskup Hieronim Rozdrażewski, tocząc spory z Filipem Zakrzewskim, musiał mieć na uwadze oba zlikwidowane przez różnowiercę kościoły, jednocześnie zawarta ugoda wymagała zapewne ustępstw obu stron. Zatwardziały protestant, którym niewątpliwie był Zakrzewski, zgodził się na ponowne wybudowanie, wyposażenie i ufundowanie kościoła i beneficjum, ze strony biskupa zaś ustępstwem było najwyraźniej odpuszczenie sprawy kościoła w Zakrzewie. Oznaczałoby to, że pod koniec XVI w. władze kościelne faktycznie pogodziły się z likwidacją parafii zakrzewskiej i nie miały zamiaru jej reaktywować. Co z kolei powoduje, że podziały parafialne na naszej mapie powinny uwzględnić ten stan.

Poważne skutki reformacji są widoczne również w przypadku kościoła w Lisewie Kościelnym (Lisewo, s). Patroni tejże świątyni w miejsce plebana sprowadzili ministra. Inaczej niż w podobnych przypadkach, doszło do pełnego i formalnego przeniesienia centrum parafialnego. Nową świątynię wybudowali właściciele Pęchowa i tam biskup Stanisław Karnkowski erygował w 1579 r. nową parafię, przypisując jej wszystkie osady podległe wcześniej kościołowi w Lisewie Kościelnym (choć w drugiej połowie XVI w. wizytacjach obie świątynie były opisywane osobno). Sytuacja ta zmieniła

⁸⁸ MHDW 17, s. 114; MHDW 19, s. 63; MHDW 20, s. 133–137; MHDW 21, s. 193–197; MHDW 23, s. 18, 57–58; L. Dombek, *Reformacja na Kujawach w XVI wieku*, PKHBTN, Seria C, t. 3, 1966, s. 60; Kujawski, *Parafie*, s. 260–267, 870–879.

⁸⁹ MHDW 21, s. 174.

⁹⁰ MHDW 17, s. 116; MHDW 19, s. 63–64; MHDW 20, s. 137; MHDW 22, s. 51; MHDW 23, s. 20, 44; Kujawski, *Parafie*, s. 285–296, 886–888.

⁹¹ MHDW 21, s. 195.

⁹² Repertorium 71, s. 182.

⁹³ ADWł, sygn. 0224, k. 88v.

⁹⁴ ADWł, sygn. 0226, s. 172; Czaykowski, s. 859.

⁹⁵ Repertorium 71, s. 183.

się dopiero w 1611 r. Katolicy odzyskali kościół w Lisewie Kościelnym i wydzielono dla niej osobny okręg z parafii w Pęchowie⁹⁶. W tej sytuacji na mapie jako parafię właściwą dla końca XVI w. oznaczono kościół w Pęchowie⁹⁷.

Wiele innych kościołów zostało również zajętych przez protestantów w drugiej połowie XVI w., jednak katolicy odzyskali wszystkie najpóźniej w ciągu XVII w. i nie skutkowało to tak istotnymi zmianami w sieci parafialnej, jak przedstawione powyżej. Więcej informacji na ten temat przedstawiono w rozdziale poświęconym świątynom protestanckim (zob. dalej, s. 76–79).

Do faktycznej, ale nieuprawomocnionej unii kościołów doszło pod sam koniec XVI w. między świątyniami w Broniszewie (s, pow. radziejowski) i Warzymowie. Zarówno rejestry poborowe, jak i wizytacja z 1598 r. jednoznacznie wskazują, że leżące na południowo-wschodnim brzegu Gopła Broniszewo było wyludnione i znajdował się tam tylko kościół parafialny. Wieś należała do Sokołowskich, którzy byli właścicielami leżącego po przeciwnej stronie Gopła Warzymowa, również centrum parafialnego pod ich patronatem. Właśnie działalność patronów doprowadziła do nieformalnego połączenia parafii. Wizytacja parafii w Warzymowie z 1599 r. wspomina, że tamtejszy komendariusz pobierał dziesięcinę z Noci, należącej do parafii broniszewskiej, w zamian za obsługę liturgiczną w Broniszewie. Kontrakt między Jarosławem Sokołowskim a pewnym kapłanem z 1617 r. dość jednoznacznie sugeruje, że obsadzanie obu kościołów jedną osobą było stałą praktyką w tym okresie, przy czym pozycja Warzymowa była nadrzędna⁹⁸. Z tego powodu parafia w Broniszewie w późniejszych wizytacjach była łączona z dekanatem kruszwickim⁹⁹ zamiast z radziejowskim, w którym Broniszewo było wymieniane w XVI w. Niezależnie od tego, do sformalizowania związku obu parafii nie doszło. Z uwagi na pełnioną funkcję Broniszewo zostało na mapie oznaczone jako pustka parafialna.

Parafii filialnych z własnymi okręgami na Kujawach było kilka. Filią był jeden z bardziej znanych zabytków architektury romańskiej w Polsce: kościół NMP w Inowrocławiu (k). Choć starszy i pierwotnie macierzysty, z czasem stał on się formalnie podległy kościołowi św. Mikołaja wewnątrz murów miejskich Inowrocławia – przy tym ostatnim w XVI w. rezydował pleban, a kościół NMP obsługiwał wikariusz. Parafia św. Mikołaja obejmowała miasto lokacyjne, a parafia NMP przedmieścia i okoliczne wsie, jej centrum znajdowało się na Staromieściu (m; obecnie część Inowrocławia)¹⁰⁰. Podobne związki łączyły kościoły w Nieszawie i Przypuście. Przeniesiona w 1460 r. na nowe miejsce Nieszawa znalazła się w granicach parafii Przypust i mimo że dość długo wspomniano o filialności kościoła w Nieszawie względem świątyni w Przypuście, to realne znaczenie nowego ośrodka spowodowało, że to ten pierwszy stał się dominujący i przy nim rezydował pleban. Obie parafie posiadały własne okręgi¹⁰¹. Filią była również jednowioskowa parafia Orłowo (k), położona na północ od Inowrocławia, inkorporowana do kościoła w Dybowie-Podgórzu (być może była to zależność jeszcze z czasów przed przeniesieniem Nieszawy)¹⁰². Parafią filialną kościoła w Lubieniu Kujawskim (Lubień, s) była parafia Wola Pierowa (Pierowa Wola, s), inkorporowana w 1516 r.¹⁰³

Wizytacja z 1577 r. określa kościół w Brannie (s) jako macierzysty względem kościoła w Murzynnie (Murzyno, k)¹⁰⁴, ale należy rozumieć to wyłącznie w kontekście genetycznym i zależności historycznej (parafia w Murzynnie powstała przed końcem XIV w.¹⁰⁵), a nie XVI-wiecznych formalnych stosunków między obiema parafiami.

⁹⁶ MHDW 17, s. 121; S. Librowski, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku*, t. 2: *Lata 1551–1760*, Włocławek, nr 661; Repertorium 77, s. 157, 165, 171, 183–184, 196; Repertorium 78, s. 108; Kujawski, Parafie, s. 200–201, 214–215.

⁹⁷ Taką wersję przyjął również Z. Guldon, nie mając jednak pełnych informacji; Guldon, Kujawy, s. 35.

⁹⁸ ASK I 29, k. 206r, 256r, 441v, 498v; MHDW 22, s. 69; MHDW 23, s. 66; Kujawski, Parafie, s. 730–739.

⁹⁹ *Statuta synodalia Dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, s. 179; Repertorium 77, s. 208, 225.

¹⁰⁰ MHDW 17, s. 154; Guldon, Powierski, Podziały, s. 21–22; Repertorium 77, s. 167–168, 182, 194.

¹⁰¹ MHDW 11, s. 70; MHDW 1, s. 12–13; MHDW 19, s. 57–58; MHDW 21, s. 117, 120, 128, 130; MHDW 22, s. 77; MHDW 23, s. 4–5; W. Rozynkowski, *Z dziejów kościelnych Nieszawy*, [w:] *Dzieje Nieszawy*, t. 1: *Do 1945 roku*, red. R. Czaja, Toruń 2004, s. 269–271; Kujawski, Parafie, s. 597, 629–631.

¹⁰² MHDW 11, s. 62; MHDW 17, s. 15, 117; Repertorium 77, s. 155, 167, 184; Repertorium 78, s. 109; Kujawski, Parafie, s. 208–210.

¹⁰³ MHDW 11, s. 39; MHDW 17, s. 100; MHDW 20, s. 74; MHDW 22, s. 29–31; MHDW 23, s. 51; Kujawski, Parafie, s. 588.

¹⁰⁴ MHDW 17, s. 81.

¹⁰⁵ S. Józwiak, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej na terenach komturstwa nieszawskiego i domen krzyżackich na Kujawach inowrocławskich do początku XV w.*, ZK, t. 10, 1994, s. 11.

Dość szczególnymi więzami były połączone parafie w Lubrańcu (s), Bytoniu (Bytom, k) i Zgłowiączce (Zgłowiątka, d). Do tego pierwszego w 1497 r. sprowadzono kanoników regularnych i inkorporowano do ich klasztoru tamtejszy kościół parafialny. W drugiej dekadzie XVI w. dzięki działaniom biskupa poznańskiego Jan Lubrańskiego do klasztoru kanoników lubrańskich inkorporowano jeszcze kościoły parafialne w Bytoniu i Zgłowiączce, które od tej pory były określane jako filie kościoła lubrańskiego, z własnymi okręgami parafialnymi, a obsługę liturgiczną zapewniali oddelegowywani kanonicy¹⁰⁶.

Niejednoznaczna jest sytuacja kościoła w Wudzynie. W latach 70. XVI w. jest on wzmiankowany jako kościół parafialny (wówczas w Budzinku), ale bez własnego plebana, obsługiwany przez kapłana z Serocka¹⁰⁷. W 1583 r. Wudzyn znalazł się w opisie parafii Serock, należącej do dekanatu świeckiego w archidiaconacie pomorskim i został określony jako wakująca *cappella* opactwa koronowskiego, którą należy konsekrować, dawniej parafia¹⁰⁸. Później parafia ciągle funkcjonowała bez plebana, administrowana przez kapłanów sąsiednich parafii¹⁰⁹. Ze względu na ubóstwo informacji nie jest łatwo określić jej status prawny w drugiej połowie XVI w. Twierdzenie, że była to wówczas filia Serocka¹¹⁰ nie jest jednak podparte jednoznacznymi wzmiankami źródłowymi. Niezależnie od tego kościół w Wudzynie posiadał własny okręg parafialny i jako parafia został oznaczony na mapie.

Wiele parafii w diecezji włocławskiej było w drugiej połowie XVI w. inkorporowanych do innych niż kościoły parafialne instytucji kościelnych, co wiązało się z przejęciem uposażenia i prawa patronatu nad parafią. Kościół parafialny w Brześciu Kujawskim (Brzeście, k) inkorporowano w 1578 r. do uposażenia kapituły włocławskiej¹¹¹, parafię w Byczynie (d) do kolegium mansonarzy katedry włocławskiej¹¹², parafię w Piaskach (ds) pod Kruszwicą do kolegium wikariuszy kolegiaty kruszwickiej¹¹³, parafię w Wieńcu (d) w 1569 r. do beneficjum kaznodziei katedry włocławskiej¹¹⁴, a włocławską parafię św. Jana Chrzciciela do kolegium wikariuszy wspomnianej katedry¹¹⁵. Klasztorom w Koronowie (d) i Strzelnie (d) podlegały tamtejsze parafie (w drugim przypadku świątynia klasztorna była tożsama z parafialną)¹¹⁶.

Przy wielu kaplicach wspominano również o ich filialnym charakterze, ale nie posiadały one własnych okręgów duszpasterskich. Do takich należała kaplica św. Floriana leżąca w lasach izbickich przy drodze na Chotel (d), nazywana *ecclesia Chotlensis* i określana jako filia kościoła w Izbicy Kujawskiej (Izbica, s)¹¹⁷. Podobnie kaplica św. Marka przy młynie Diabełek w parafii Kruszyn¹¹⁸ (k, dzisiaj kościół św. Marka zwany Diabełek znajduje się w granicach wsi Nakonowo, k). Z kolei za dawny macierzysty kościół parafialny wobec świątyni w Przedczu (k) uważana była kaplica św. Katarzyny, leżąca na terenie folwarku Święta Katarzyna¹¹⁹. Prócz nich można wspomnieć jeszcze m.in. kościoły św. Idziego pod Bydgoszczą (k)¹²⁰, św. Piotra w Starym Brześciu (Stare Miasto, kd)¹²¹ czy kościół wyszogrodzki pod Fordonem¹²².

¹⁰⁶ MHDW 11, s. 35, 45; MHDW 17, s. 28, 66, 102–103; MHDW 19, s. 69, 77, 78; MHDW 20, s. 38, 45, 47; MHDW 22, s. 53, 155; MHDW 23, s. 32, 38–40; S. Muznerowski, *Lubraniec (monografia)*, Włocławek 1910, s. 39–52; J. Pakulski, *Krąg rodzinny biskupa Jana Lubrańskiego*, [w:] *Jan Lubrański i jego dzieło*, red. J. Wiesiołowski, Poznań 1992, s. 30–31; Kujawski, Parafie, s. 281–284, 319–322, 749–751.

¹⁰⁷ MHDW 1, s. 7, 18.

¹⁰⁸ VAP 1, s. 86, 123.

¹⁰⁹ Repertorium 77, s. 199, 213, 229, 255; R. Jurasz, T. Jurasz, *Bydgoszcz i okolice*, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1977 (Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 11: Dawne województwo bydgoskie, z. 3), s. 77; Kujawski, Parafie, s. 130–131.

¹¹⁰ *Diecezja chełmińska: zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, s. 263.

¹¹¹ MHDW 17, s. 55; MHDW 19, s. 94; MHDW 20, s. 4, 12; Kujawski, Parafie, s. 228.

¹¹² MHDW 17, s. 69; MHDW 22, s. 111; MHDW 23, s. 37; Kujawski, Parafie, s. 740.

¹¹³ MHDW 11, s. 46; MHDW 22, s. 151, 153; MHDW 21, s. 94; Repertorium 77, s. 173, 181; Kujawski, Parafie, s. 69–73.

¹¹⁴ MHDW 17, s. 114; MHDW 19, s. 54; MHDW 20, s. 140; MHDW 22, s. 63–64; MHDW 23, s. 57; Kujawski, Parafie, s. 301.

¹¹⁵ MHDW 23, s. 60; Kujawski, Parafie, s. 313.

¹¹⁶ MHDW 11, s. 56, 67; MHDW 17, s. 60; Repertorium 77, s. 153, 179; Repertorium 78, s. 116; Kujawski, Parafie, s. 86–90, 117–120.

¹¹⁷ MHDW 17, s. 51; MHDW 21, s. 46; MHDW 22; Kujawski, Parafie, s. 385–388.

¹¹⁸ MHDW 22, s. 7; MHDW 23, s. 47; Kujawski, Parafie, s. 272–273.

¹¹⁹ MHDW 17, s. 46; MHDW 20, s. 112; MHDW 22, s. 41; MHDW 23, s. 53; Kujawski, Parafie, s. 570.

¹²⁰ Repertorium 77, s. 187.

¹²¹ MHDW 19, s. 97–98; Guldon, Powierski, Podziały, s. 41.

¹²² Repertorium 77, s. 159, 199; Repertorium 78, 166; Z. Zyglewski, *Wyszogrodzki kościół i grodzisko w XIV–XVIII stuleciu*, [w:] *Promotio historica. Zbiór prac adiunktów Instytutu Historii Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy*, red. Z. Biegański, Bydgoszcz 1998, s. 31–43.

Na interesującym nas obszarze diecezji wrocławskiej w drugiej połowie XVI w. erygowano tylko jedną parafię – w Modzerowie, na styku Kujaw, Wielkopolski i ziemi łęczyckiej. Wieś ta odłączona została od parafii w Izbicy Kujawskiej wraz z wsią Stypin (Stypino, s). Parafia modzerowska została ufundowana 27 XI 1591 r., erygowana 8 stycznia kolejnego roku, a kościół konsekrowano w 1595 r.¹²³

Wyjaśnienia wymaga sprawa lokalizacji centrum parafialnego w parafii Podgórz-Dybowo obejmującej obszar położony naprzeciw Torunia. Sam kompleks osadniczy ma dość skomplikowaną historię, wynikającą z przeniesienia w 1460 r. z tego miejsca Nieszawy, po której pozostał zamek Dybów wraz z osadą przyzamkową. W Dybowie znajdował się kościół św. Mikołaja, położony na nadwiślańskich terenach zalewowych, na zachód od zamku¹²⁴. Osadę przeniesiono w 1555 r. na wysoki brzeg Wisły i była od tej pory nazwana Podgórzem. Wspomniane położenie kościoła powodowało jego ciągle zalewanie i ostatecznie, po powodzi w 1570 r., zrezygnowano z urządzania w nim nabożeństw. Przez kilkanaście lat podejmowano starania o wzniesienie nowej świątyni w bezpieczniejszym miejscu. Z 1598 r. pochodzi informacja o wybudowaniu kościoła, jeszcze niekonsekrowanego. Do konsekracji, pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP i św. Jacka, doszło zapewne niedługo później¹²⁵. Jego lokalizacja była zapewne tożsama z później wzmiankowanym kościołem św. Anny – to jest na zachodnim krańcu Podgórza w stronę Gniewkowa (Gniewków, k)¹²⁶. Biorąc to pod uwagę, Podgórze oznaczono jako centrum parafii¹²⁷.

***

Prócz statusu kościołów parafialnych wyjaśnień i komentarza wymaga oznaczona przynależność parafialna niektórych osad. Chodzi o przypadki, gdy rościły sobie do nich prawo dwie parafie lub źródła pozostawiały pewną dwuznaczność w interpretacji.

Podzielona między parafie w Piotrkowie Kujawskim (Piotrkowo, s) i Kaczewie (d) była wieś Wąsewo¹²⁸ (Wąsowo, s, pow. radziejowski), podobnie między Piotrków Kujawski i Bytów – wieś Świesz (s)¹²⁹ (pow. radziejowski), między Górę (s) i Parchanie (Parkanie, d) – Niemojewe¹³⁰ (s, pow. inowrocławski), między Parchanie i kościół NMP na inowrocławskim Staromieściu – Słońsko¹³¹ (s, pow. inowrocławski). Za podzielone uznano również wsie Pławinek (Pomianowice, s) i Wierzchosławice (s) w powiecie inowrocławskim oraz Łęg (Łąg, s) w powiecie kruszwickim. Wszystkie wymienione jeszcze w latach 80. występowały tylko w jednej parafii (kolejno Góra¹³², Płonkowo¹³³ i Kościeszki¹³⁴), od ostatniej dekady do początków XVIII w. pojawiały się jednocześnie w innych parafiach (odpowiednio Parchanie¹³⁵, Ostrowo¹³⁶ i Polanowice¹³⁷),

¹²³ MHDW 20, s. 119; F.H. Czerwiński, *Catalogus Ecclesiarum et Utriusque Cleri tam Saecularis quam Regularis Dioecesis Vladislaviensis seu Calissiensis pro Anno Domini 1876*, Varsaviae 1876, s. 37; S. Librowski, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Wrocławiu*, t. 2, nr 630; Kujawski, Parafie, s. 444–445.

¹²⁴ K. Ciesielska, T. Zakrzewski, *450 lat toruńskiego Podgórza 1555–2005*, Toruń 2005, s. 28–29.

¹²⁵ ADWł, sygn. 029, k. 171. Wizytacja podaje, że konsekracji dokonał sufragan wrocławski Franciszek Łącki, który sakrę biskupią otrzymał 24 VIII 1598 r., a zmarł w 1617 r.; *Biskupi sufragani wrocławscy. Z akt kapituły wrocławskiej*, wyd. S. Chodyński, Wrocław 1906, s. 46–50.

¹²⁶ Literatura nie jest jednoznaczna w kwestii interpretacji tożsamości obu świątyń, ale ta lokalizacja odpowiada jednej z dwóch rozważanych w 1582 r.; zob. MHDW 19, s. 70; K. Ciesielska, *Kościół Świętej Anny w Podgórzu*, „Rocznik Toruński”, t. 25, 1998, s. 69, 77; P. Machala, *Kościół parafialny pod wezwaniem NMP Wniebowziętej i św. Jacka oraz św. Anny. Przyczynek do topografii sakralnej Podgórza*, „Rocznik Toruński”, t. 31, 2004, s. 71, 73, 79–80, 87, 97–98.

¹²⁷ MHDW 17, s. 82; MHDW 19, s. 70; MHDW 21, s. 184–185; MHDW 22, s. 78; Repertorium 68, s. 122; I. Janosz-Biskupowa, *Dzieje miasta Podgórza (1555–1938)*, ZH, t. 27, 1962, nr 3, s. 360–361, 364; P. Machala, *Kościół parafialny*, s. 67–75; K. Ciesielska, T. Zakrzewski, *450 lat toruńskiego Podgórza*, s. 23–26, 41–48; Kujawski, Parafie, s. 168–171.

¹²⁸ Zob. m.in. MHDW 22, s. 139, 144.

¹²⁹ MHDW 20, s. 47; MHDW 21, s. 27.

¹³⁰ Wizytacje z XVI w. wymieniają ją w tych parafiach naprzemiennie. Dopiero wizytacje z XVIII w. informują o tym jednoznacznie i wspominają o podziale na dwór i wieś; Repertorium 77, s. 210, 253; Repertorium 78, s. 94, 98.

¹³¹ Repertorium 77, s. 154–155, 163, 186; Repertorium 78, s. 110. Od końca XVII w. miejscowość ta znika z parafii NMP i pojawia się w parafii Szadłowice; Repertorium 77, s. 191–192, 208, 210.

¹³² Repertorium 77, s. 158, 164, 172.

¹³³ Tamże, s. 171.

¹³⁴ Tamże, s. 161.

¹³⁵ Tamże, s. 181, 186, 191, 193, 210; Repertorium 78, s. 110.

¹³⁶ Repertorium 77, s. 185–186, 191–192; Repertorium 78, s. 109–110.

¹³⁷ Repertorium 77, s. 180, 201; Repertorium 78, s. 112–113.

a później ponownie tylko w swoich parafiach z początków ostatniej ćwierci XVI w. Jako że ta podwójna przynależność jest potwierdzona w końcu XVI w. i później, zdecydowano się oddać ją na mapie głównej.

Kilka zmian w przebiegu granic parafialnych nastąpiło na terenie zakola Noteci w południowej części powiatu bydgoskiego. Wyżej wspomniano o likwidacji parafii w Lisewie, co przyczyniło się zapewne do przeniesienia z niej wsi Mochel (s) do parafii w Dźwierzchnie¹³⁸. Podobnie Gniewkowice (Gniewkowiec, s) i Dobrogościce (s) trafiły do parafii w Tucznie¹³⁹. Te trzy wsie znalazły się co prawda w dokumencie ponownie erygującym parafię w Liskowie, jako do niej należące¹⁴⁰, ale późniejsze wizytacje jednoznacznie wskazują, że do niej nie powróciły (z wyjątkiem Dobrogościc w połowie XVIII w.¹⁴¹). Prócz tego z parafii Dźwierzchno do parafii Dąbrówka Barcińska przeszła wieś Złotowo (s)¹⁴².

W końcu XVI w. doszło do zmiany przynależności parafialnej młyna Kut (obecnie część Otłoczyna). W większości źródeł z XVI w. pojawia się on w parafii Raciążek. W 1598 r. został już zanotowany jednocześnie w parafii Raciążek (z dopiskiem niepodanym przez wydawcę: „parochie y catechismu nie wiesz”) oraz Słońsk¹⁴³. Wizytacje z początku XVII w. wspominają ten młyn tylko przy Słońsku¹⁴⁴, w XVIII w. zaś pojawia się z powrotem w parafii Raciążek¹⁴⁵. Przy czym warto wspomnieć, że w drugiej połowie XVIII w. Słońsk był w zarządzie plebana z Raciążka¹⁴⁶. Za właściwą dla końca XVI w. przyjęto więc przynależność Kuta do parafii Słońsko, jako wynik zmiany z końca XVI w., potwierdzonej na początku kolejnego stulecia.

W ostatniej dekadzie XVI w. jakieś prawa parafialne do wsi Niszczewy (Niszczewy, s) rościł sobie pleban w Zbrachlinie (Zbrachlino, d), chociaż wówczas (jak i wcześniej) była ona wymieniana w parafii Koneck, którą to parafię jako właściwą wskazywał wizytator w 1594 r.¹⁴⁷ Była to jednak krótkotrwała sytuacja, w XVII w. przynależność Niszczew nie wzbudzała kontrowersji i pojawiały się one tylko przy Konecku.

Młyn Jarki, chociaż został wymieniony pod koniec XVI w. jako jeden z młynów dybowskich¹⁴⁸, należy uznać za przynależny do parafii w Gniewkowie, w tych dobrach został bowiem wybudowany¹⁴⁹ i w tamtejszej parafii był wspominany w XVIII w.¹⁵⁰

Niepewna jest przynależność parafialna osady smolnej Dębowa Góra (d) w powiecie bydgoskim przy granicy z województwem pomorskim. Wieś, której osada ta była pozostałością, zaniknęła jeszcze przed XVI w. (w *Liber retaxationum* jest już pustką¹⁵¹) i od XVII w. nie pojawia się w źródłach. Nie odnaleziono żadnej wzmianki o jej przynależności parafialnej. Znana jest jedynie jej lokalizacja zachowana w postaci nazwy terenowej widocznej na współczesnych mapach. Prócz tego jedyną wskazówką są informacje ze średniowiecza, wiążące tę miejscowość z terytorium świeckim¹⁵². Biorąc pod uwagę obie te przesłanki, wydaje się, że właściwą parafią dla Dębowej Góry był Wudzyń, również ciężący ku dekanatowi świeckiemu. Do tej parafii na początku XX w. zaliczano także miejscowość Stary Jasieniec¹⁵³, w której współczesnych granicach znajduje się wzniesienie Góra Dębowa.

Jako pewną określono przynależność parafialną Rudzka Dużego (Rucko Wielkie, s), chociaż należy zwrócić uwagę na pewne wątpliwości. W rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. Rudzka Duży

¹³⁸ AAG, ACons. E1, k. 60; AAG, ACons. E44, k. 27v.

¹³⁹ Repertorium 77, s. 195; Repertorium 78, s. 109. Tak jak przy Mochelu dokument ponownej erekcji Lisewa twierdził inaczej, ale nie widać potwierdzenia tego faktu w wizytacjach (zob. poprzedni przypis).

¹⁴⁰ AAG, ACons. E9b, s. 79.

¹⁴¹ Repertorium 77, s. 237.

¹⁴² AAG, ACons. E1, k. 60, 170v; AAG, ACons. E44, k. 27.

¹⁴³ ADWł, sygn. 024, k. 158v; MHDW 21, s. 139, 190.

¹⁴⁴ ADWł, sygn. 028, k. 14r; Repertorium 68, s. 156.

¹⁴⁵ ADWł, sygn. 0222, k. 76 i późniejsze wizytacje.

¹⁴⁶ Kujawski, Parafie, s. 672–673.

¹⁴⁷ MHDW 21, s. 168, 195; MHDW 23, s. 15, 23.

¹⁴⁸ ASK I 30, k. 788r, Rejestr poborowy z 1589 r.

¹⁴⁹ MRPS V/1, nr 2816.

¹⁵⁰ Repertorium 77, s. 216, 250.

¹⁵¹ MHDW 11, s. 69.

¹⁵² Zob. *Materiały do słownika historyczno-geograficznego Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w średniowieczu*, oprac. Z. Guldon, do druku przyg. J. Wijaczka, atlasfontium.pl (dostęp: 24.10.2020), s. 154–155.

¹⁵³ *Diecezja chełmińska: zarys historyczno-statystyczny*, s. 264.

i Mały pojawiają się z reguły, odpowiednio, w parafiach Połajewo i Rzeczyca¹⁵⁴. Wizytacje z tego okresu nie rozróżniają obu wsi, jedynie wizytacja z 1594 r. podaje *Rudzki 2* w parafii Rzeczyca¹⁵⁵. Dopiero XVIII-wieczne wizytacje oddzielają od siebie obie osady i podają ich przynależność zgodną ze wspomnianymi rejestrami – Rudzk Wielki w parafii Połajewo, Rudzk Mały w parafii Rzeczyca¹⁵⁶. Ze względu jednak na jednoznaczność wizytacji XVI-wiecznych, niewspominających o żadnym Rudzku w parafii Połajewo, Rudzk Duży przypisano do parafii Rzeczyca.

Pod koniec XVI w. występują pewne niejasności w kwestii granic parafii Grabie i Chlewiska. Miejscowości Zduny (Zdunowo, s) i Wilkostowo (s) pojawiają się w obu parafiach w latach 1594¹⁵⁷ (obie osady) i 1598¹⁵⁸ (Wilkostowo). W wizytacjach późniejszych, z XVII i XVIII w., sytuacja ta się nie powtarza¹⁵⁹. W 1594 r. przy Wilkostowie w parafii Chlewiska zanotowano krótkie *do Grabia*. Każę to uznać informacje z końca XVI w. za pomyłkę. Dlatego też obie wsie przypisano jednoznacznie – Zduny do parafii w Chlewiskach, Wilkostowo do Grabi.

Wsie Lipie (Lipie Górne, s) i Lipionka (Lipie Dolne, s) w powiecie inowrocławskim przypisano odpowiednio do Branna i Gniewkowa. W rejestrach Lipie pojawia się przy Gniewkowie, a Lipionka przy Brannie¹⁶⁰. Wizytacje jasno jednak wskazują, że Lipie należało do parafii w Brannie, a Lipionka do Gniewkowa. Zmianę sygnalizują dopiero wizytacje z końca XVI w., które wspominają, że parafianie z Lipia udawali się do Gniewkowa w celu przyjmowania sakramentów, kiedy ich kościół parafialny był zajęty przez protestantów¹⁶¹. W późniejszym okresie doprowadziło to do sytuacji, że oba Lipia (Górne i Dolne) trafiły do parafii gniewkowskiej¹⁶².

Jako jednoznaczną oznaczono przynależność Uniechowa. Wizytacja z 1599 r. stwierdza co prawda, że wieś była przedmiotem sporu między kościołami w Szpetalu i Zadusznikach¹⁶³. Jednak zarówno wcześniej, jak i później miejscowość ta pojawia się tylko w parafii Szpetal¹⁶⁴. Uznano więc te pretensje kościoła w Zadusznikach za nieuzasadnione.

Wizytacje z lat 1584 i 1598 wspominają o istnieniu wsi *Chrząszczewo* lub *Chrząszczewo seu Kałęczyno* w parafii Kościelna Wieś¹⁶⁵. Identyfikować należy ją jednoznacznie z leżącym na lewym brzegu Bachorzy Kałęczynem (Kałęczyno, s), który aż do XVIII w. należał do Chrząszczewskich¹⁶⁶. Jednak tenże Kałęczyn jest jednocześnie wymieniany w parafii Bądkowo, również stosunki terenowe – oddzielenie od Kościelnej Wsi bagnami Bachorzy – właściwie wykluczają podzieloną przynależność parafialną tym przypadkiem. W wizytacjach wcześniejszych i późniejszych Kałęczyn jest zaliczany tylko do Bądkowa i tak też zostało przyjęte w niniejszym tomie.

Kontrowersje wokół zasięgu parafii w Warzymowie opisano wyżej (zob. s. 53).

Na terytorium kujawskim istniała jedna eksklawa parafialna – Myślęcinek (Myślęcino, s), który zaliczany był do parafii w Żołędowie, a nie w bliższym Osielsku, chociaż należy zaznaczyć, że nie są to duże różnice w odległościach (odpowiednio 6 i 3 km). Przy Osielsku Myślęcinek wspomina jedynie wizytacja z 1577 r.¹⁶⁷ Wszystkie rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. oraz wizytacje z lat 1584, 1596 i 1699 zaliczają ją do parafii w Żołędowie¹⁶⁸.

***

¹⁵⁴ ASK I 29, k. 205r, 206v, 254r, 257r, 407v, 442v, 495r, 501r, 589r, 596r; ASK I 30, k. 276v, 277v, 596v, 659r, 662r, 720r, 724r, 765r, 767v.

¹⁵⁵ MHDW 23, s. 31.

¹⁵⁶ Poczawszy od 1711 r.; Repertorium 71, s. 174.

¹⁵⁷ MHDW 23, s. 12, 58.

¹⁵⁸ MHDW 21, s. 180, 183.

¹⁵⁹ Poczynając od 1639 r.; Repertorium 68, s. 151–152.

¹⁶⁰ ASK I 30, k. 782r, 782v; ASK I 50, k. 546v, 553r, 588r, 588v, 628r, 628v, 664v, 665r, 698v, 720r, 745v, 786v, 803v, 839v, 844v; ASK I 92, k. 3v.

¹⁶¹ Repertorium 77, s. 185; Repertorium 78, s. 110.

¹⁶² Repertorium 77, s. 191.

¹⁶³ MHDW 21, s. 208, 212; Guldon pomylił tu Uniechowo z Zarzyczewem; Guldon, Dobrzyń, s. 24, przyp. 84.

¹⁶⁴ MHDW 23, s. 16; Repertorium 71, s. 190.

¹⁶⁵ MHDW 22, s. 61; MHDW 20, s. 136.

¹⁶⁶ ASK I 29, k. 330v, 421v, 460v; Czaykowski, s. 858.

¹⁶⁷ MHDW 19, s. 33.

¹⁶⁸ VAP 1, s. 186; Repertorium 77, s. 200; Repertorium 78, s. 116.

W średniowieczu oba archidiakonaty kujawskie diecezji włocławskiej znajdowały się pod jurysdykcją oficjała generalnego włocławskiego. Drugi oficjaliał diecezji miał siedzibę w Gdańsku i obejmował część pomorską. Sytuacja ta uległa zmianie w drugiej ćwierci XVI w., kiedy powołano oficjaliał okręgowy w Bydgoszczy, obejmujący dekanaty bydgoski i świecki, a więc przełamujący granice archidiakonatów¹⁶⁹.

***

Ogółem na opracowanym terenie diecezji włocławskiej liczba wszystkich kościołów parafialnych wynosiła 123, w tym 3 parafie wychodziły poza to terytorium, a 5 miało centra na terytoriach sąsiednich. Z tej ogólnej liczby kościołów 6 to parafie filialne z okręgami. 27 parafii miało swoje centra w miastach, 92 we wsiach, 2 w osadach folwarcznych, 1 w pustce i 1 na przedmieściach. Z miast kujawskich tylko Noć (Noteś, ks) nie była stolicą parafii. Siedziby parafii w osadach folwarcznych Byszewo (d) i Zgłowiączka (Zgłowiątko, d) oznaczono na mapie jako osada folwarczna parafialna.

Diecezja płocka

Granica między diecezjami włocławską i płocką została przedstawiona wyżej (zob. s. 53–54). Na terenie ziemi dobrzyńskiej północna granica ziemi pokrywała się z granicą diecezjalną, biegnąc wzdłuż rzeki Drwęcy. Na tym odcinku dochodziło jedynie do rozejścia się tej granicy przy parafii Ciechocin, która obejmowała leżącą na północnym brzegu Drwęcy wieś Elgiszewo (d)¹⁷⁰. Na północnym wschodzie granica diecezji odchodziła od granicy ziemi, ciągnąc dalej Drwęcą, i obejmowała kilka parafii w województwie chełmińskim (ziemię michałowską), po czym wracała do biegu granicy świeckiej na północ od Górzna (d). Te północno-wschodnie odcinki granic były przedmiotem sporów z diecezją chełmińską w XIV w.¹⁷¹

***

Większość terytorium diecezji płockiej, które obejmuje niniejszy tom, znajdowała się w granicach archidiakonatu dobrzyńskiego (był on najstarszym wzmiankowanym archidiakonatem diecezji, wyodrębnionym zapewne w końcu XIII w.¹⁷²), dzielącego się na dekanaty: dobrzyński, lipnowski i rypiński. Pojedyncze parafie i wsie należały do archidiakonatu płockiego i leżały w dekanatach gostyńskim (Duninów na lewym brzegu Wisły) i sierpeckim (fragmenty na granicy ziemi dobrzyńskiej i Mazowsza, parafie Sikórz i Sierpc). Parafie Rokice, Bądkowo Kościelne, Tłuchowo¹⁷³ i Skrwilno¹⁷⁴ z archidiakonatu dobrzyńskiego wchodziły również na teren Mazowsza. Granica między archidiakonatami, podobnie jak granica administracji państwowej, w większości opierała się na rzekach.

Najwcześniej, bo w XIV w., na terenie archidiakonatu dobrzyńskiego potwierdzony jest dekanat lipnowski¹⁷⁵. XVI-wieczny kształt sieci dekanalnej diecezji wynikał z reformy dekanalnej Erazma

¹⁶⁹ S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, cz. 1, t. 1, z. 1, s. 35–36; A. Mietz, *Oficjaliał foralny bydgoski (ok. 1530–1765). Rzut oka na dzieje i strukturę organizacyjną*, [w:] *Bydgoszcz jako ośrodek administracyjny na przestrzeni wieków*, t. 16, red. Z. Biegański, W. Jastrzębski, Bydgoszcz 1998, s. 65–69; W. Kujawski, *Struktury Kościoła katolickiego na Kujawach wschodnich*, s. 27.

¹⁷⁰ Guldon, Powierski, Podziały, s. 8.

¹⁷¹ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 279; tenże, *Granice diecezji płockiej*, s. 46; Guldon, Powierski, Podziały, s. 9.

¹⁷² Guldon, Powierski, Podziały, s. 11; W. Müller, *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, s. 156; E. Wiśniowski, *Diecezja płocka u progu czasów nowożytnych*, s. 128; Z.H. Kuźniewska, *Kościelne podziały administracyjne ziemi dobrzyńskiej*, s. 32.

¹⁷³ W ramach prac nad niniejszym tomem zweryfikowano niektóre twierdzenia zawarte w AHP Mazowsze, gdzie wsie parafii Tłuchowo leżące po stronie mazowieckiej zakwalifikowano do parafii Bożewo i Mochowo. Chodzi o miejscowości Obręb Wielki i Mały oraz Sułkowo- Bariany, -Rzeczne, -Błony, -Jasionki (te w wizytacjach występują jako jedna miejscowość). Wszystkie je do parafii Tłuchowo zalicza wizytacja z 1609 r.; ADP, sygn. 6, 348v.

¹⁷⁴ W przypadku tej parafii jako pewną uznano przynależność do niej miejscowości Mościska i Czarnia Duża. W AHP Mazowsze było to oznaczone jako wątpliwe.

¹⁷⁵ E. Wiśniowski, *Diecezja płocka u progu czasów nowożytnych*, s. 129.

Ciołka przeprowadzonej w 1506 r. i dla ziemi dobrzyńskiej skorygowanej w 1510 r. Jednak ze względu na fatalny stan zachowania spisu dokumentującego tę reformę dokładne ustalenie podziału parafii między dekanaty jest trudne¹⁷⁶. Również wizytacja z 1597 r. ma dla rekonstrukcji granic dekanalnych ograniczone znaczenie – pierwsza redakcja nie wymienia wszystkich parafii, a w drugiej nie wyróżniono dekanatu rypińskiego i jego parafie wpisano między kościoły dekanatu lipnowskiego. W tej sytuacji wątpliwości rozstrzygała przynależność dekanalna z wizytacji dekanatów dobrzyńskiego i lipińskiego z 1609 r., a niewymienienie danej parafii wskazywało na jej położenie w dekanacie rypińskim. Stan widoczny w wizytacjach z 1609 i 1623 r. (dekanat rypiński) jest identyczny z tym ze spisu parafii z 1628 r., co należy uznać za potwierdzenie stabilności tej struktury. Uzyskane wyniki pokrywają się z tymi znanymi z *Map ziemi dobrzyńskiej* Zenona Gulдона, który również oparł się na wizytacji z 1609 r.

W świetle tak zrekonstruowanych podziałów dekanalnych tylko granice dekanatu rypińskiego były w większości zbieżne z granicą odpowiadającego mu powiatu, choć i w jego przypadku widoczne są różnice – parafie Ruże, Sudragi i te leżące w ziemi michałowskiej. Dekanat lipnowski zajmował tylko północno-zachodnią część powiatu lipnowskiego, a dekanat dobrzyński wschodnie części powiatów dobrzyńskiego i lipnowskiego oraz kilka miejscowości w powiecie kowalskim. Zmiana struktur dekanalnych na omawianym terenie zaszła dopiero na synodzie w 1643 r., kiedy z dekanatu rypińskiego został wyodrębniony dekanat górzeński¹⁷⁷.

***

W archidiaconacie dobrzyńskim istniało kilka świątyń, których status i prawa parafialne wymagają omówienia. Nie jest jasny pierwotny status świątyni w Osieku nad Wisłą (Osieczek, s, pow. lipnowski), która jeszcze w XVI w. była filią parafii Łążyn. Informacja o erygowaniu parafii w Osieku w 1388 r. nie ma potwierdzenia źródłowego¹⁷⁸. Faktycznie pierwsza wzmianka źródłowa o tamtejszym kościele pochodzi dopiero z wizytacji z 1597 r., w której występuje jako filia Łążyna; nie pojawia się w spisach z początku XVI w. Jednak obie redakcje tej wizytacji dostarczają nieco innych, ale wzajemnie niewykluczających się informacji na temat tego kościoła. Pierwsza sugeruje, że jakiś *parochus* był kiedyś obecny przy kościele, druga jednoznacznie stwierdza, że *secullum* w Osieku było filią Łążyna, w którym też od dawna nie było plebana¹⁷⁹. Wizytacja z 1609 r. jasno zaś stwierdza brak jakichkolwiek wsi parafialnych¹⁸⁰. W późniejszych wizytacjach także nie mamy informacji o jakichś prawach parafialnych tej świątyni. Również rejestry poborowe nie sugerują wydzielenia osobnego okręgu parafialnego, chociaż stosunki przestrzenne sprzyjałyby temu. Istnieje więc prawdopodobieństwo, że kaplica ta powstała dopiero w ciągu XVI w. Być może osobny okrąg parafialny miał kościół w Wielgiem (Wielkie, s, pow. lipnowski), będący filią Działynia. Nie jest to jednak pewne i mimo że wizytacja z 1694 r. wspo-

---

¹⁷⁶ W literaturze (J. Sawicki, *Synody diecezji płockiej i ich statuty*, [w:] tenże, *Concilia Poloniae: źródła i studia krytyczne*, t. 6, Warszawa 1952, s. 79–80; W. Müller, *Organizacja terytorialna diecezji płockiej*, s. 154; tenże, *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, s. 156–157, 170) jako rok przeprowadzenia reformy przeważnie podaje się 1506, za nagłówkiem w aktach biskupów płockich, po którym następuje bardzo zniszczony spis nowo utworzonych dekanatów wraz z ich kościołami (ADP, sygn. 9, s. 103–108). Jednak pod nagłówkiem *Decanatus Dobrzinensis* znajduje się niewyraźny dopisek, który należy czytać: „[O]rd[o] de Anno Domini 1510 die s. Marci in sinodo factus in archi[diac]ona[tu] Dobrzinensi”. O synodzie tym wspominał H. Folwarski, a za nim J. Sawicki (H. Folwarski, *Erazm Ciołek, biskup i dyplomata*, Varsoviae 1935 (Studia Historico-Ecclesiastica, t. 1), s. 113; J. Sawicki, *Synody diecezji płockiej i ich statuty*, s. 83). Pierwszy z badaczy podał jako datę odbycia synodu 5 marca zamiast 25 kwietnia, co jest wynikiem niepoprawnego odczytu: *5 marcii* zamiast *S Marci*, a to zaś wynika z korzystania przez historyków z odpisów ks. J. Mąkowskiego (obecnie niedostępnych, być może zaginionych) zamiast oryginału. Tytuł ten odnosi się do korekty reformy dekanalnej w archidiaconacie, o czym świadczy zmiana liczby parafii w dekanacie dobrzyńskim, niejasne zapisy o dekanacie michałowskim w tymże wykazie na s. 107 (W. Müller, *Organizacja terytorialna diecezji płockiej*, s. 161; Guldon, Powierski, Podziały, s. 12, 45, 47). Jako zupełne nieporozumienie należy traktować powielane bezrefleksyjnie twierdzenie H. Folwarskiego o wydzieleniu dekanatów dobrzyńskiego, lipińskiego i rypińskiego z dekanatu ciechanowskiego (tenże, *Erazm Ciołek, biskup i dyplomata*, s. 110), wysnute zapewne na podstawie błędnej interpretacji odpisów Mąkowskiego i bez choćby rzutu oka na jakąkolwiek mapę.

¹⁷⁷ J. Sawicki, *Synody diecezji płockiej i ich statuty*, s. 159; W. Müller, *Organizacja terytorialna diecezji płockiej*, s. 161; tenże, *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, s. 181.

¹⁷⁸ SGK, t. 7, s. 628; Guldon, Powierski, Podziały, s. 48.

¹⁷⁹ ADP, sygn. 1, k. 178v; ADP, sygn. 2, k. 12v; Guldon, Powierski, Podziały, s. 48–49.

¹⁸⁰ ADP, sygn. 6, k. 303r: „villas parochiales non habet”.

mina dawne prawa parafialne świątyni i określa okręg parafialny¹⁸¹, to brak wiadomości o tym kościele sprzed 1609 r.¹⁸² nakazuje umieszczać jego założenie najwcześniej w XVI w. Świątynią, która utraciła prawa parafialne na przełomie XV i XVI w., był kościół parafialny w Grodzieńcu (s, pow. lipnowski). Wizytacja z 1597 r. określa go jako filię Kikołu, bez określonego okręgu parafialnego; inkorporacji miał dokonać biskup płocki Wincenty Przerębski. Zależność tę potwierdzono również w 1609 r.¹⁸³ W tym przypadku zdecydowano się jednak na wydzielenie jednowioskowego okręgu Grodzieńca, ze względu na poświadczenie jego istnienia w rejestrach poborowych i wspomnienie w wizytacji z 1694 r.¹⁸⁴ W 1502 r. do kościoła w Chojnem został inkorporowany kościół w Chrostkowie¹⁸⁵. Zależność ta musiała zniknąć dość szybko, ponieważ jej śladów nie odnajdujemy w źródłach późniejszych – kościół w Chrostkowie ma własnego kapłana (komendarza) w 1597 r.¹⁸⁶, a zasięg okręgu parafialnego jest dobrze poświadczony. Również w 1502 r. erygowana miała zostać parafia Wola (pow. lipnowski)¹⁸⁷. Kolejną zmianą z tego roku było podporządkowanie plebanowi w Rypinie (k) kościoła w Pręczkach (Pręczkowo, s). W przeciwieństwie do Chrostkowa nie odzyskał on jednak samodzielności¹⁸⁸. Kaplicą bez jakichkolwiek praw parafialnych, mimo starej metryki, była świątynia w Szczutowie (d) w parafii Górzno¹⁸⁹. W początkach XVII w., między 1609 i 1628 r., powstała w archidiakonacie dobrzyńskim jednowioskowa parafia w Czarnem (s)¹⁹⁰, wyodrębniona z Wierzbicka (s).

***

Przedstawione na wstępie założenia metodologiczne pozwoliły na rozwiązanie większości problemów wynikających ze skąpej bazy źródłowej archidiakonatu dobrzyńskiego. Niemniej kilka sytuacji zdecydowano się tutaj szerzej skomentować.

Za podzieloną między dwie parafie uznano wieś Zarzeczewo (s). W wizytacjach wrocławskich z drugiej połowy XVI w. pojawia się ona stale w parafii Szpetal Dolny¹⁹¹, po stronie płockiej dopiero w 1609 r. w parafii Grochowalsk (s), jednak jest to pierwsza wizytacja wymieniająca miejscowości parafialne¹⁹². Późniejsze wizytacje z obu diecezji mówią już o podziale wsi między te dwie parafie, sugerują również podział na wieś (Szpetal) i dwór z młynem (Grochowalsk)¹⁹³. Również wieś Szczepanki (s) oznaczono jako podzieloną między parafie Wierzbick (diecezja płocka) i Ostrowite (diecezja wrocławska). Chociaż w 1541 r. biskup płocki Jakub Buczacki przeniósł tę wieś do tej drugiej parafii¹⁹⁴ i pojawia się ona w diecezji wrocławskiej zarówno w drugiej połowie XVI w., jak i później¹⁹⁵, to w diecezji płockiej jest wymieniana do 1694 r.¹⁹⁶ Z tego powodu Szczepanki otrzymały podwójną przynależność parafialną. Oczywiście istnieje duże prawdopodobieństwo, że obecność tej wsi w wizytacjach płockich wynika z powtarzania w nich nieaktualnego stanu prawnego. Zarzeczewo i Szczepanki były więc podzielone nie tylko między dwie parafie, ale również dwie diecezje. Za istniejący w XVI w. uznano podział wsi Głodowo (s) między parafie w Lipnie i Wierzbicku, potwierdzony w wizytacjach z XVII w.¹⁹⁷

¹⁸¹ W 1694 r. miał osobny okrąg obejmujący również Klonowo; ADP, sygn. 6, s. 1151, 1167.

¹⁸² ADP, sygn. 6, k. 313r–v.

¹⁸³ ADP, sygn. 1, k. 176v; ADP, sygn. 2, k. 9r; ADP, sygn. 6, k. 293r–v.

¹⁸⁴ ADP, sygn. 47, k. 1198.

¹⁸⁵ *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, t. 3, cz. 1, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1908, nr 206.

¹⁸⁶ ADP, sygn. 1, k. 181r.

¹⁸⁷ Tamże, k. 177r.

¹⁸⁸ *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, t. 3, cz. 1, nr 206; Guldon, Powierski, Podziały, s. 54.

¹⁸⁹ Guldon, Powierski, Podziały, s. 53; ADP, sygn. 4, k. 19v.

¹⁹⁰ W 1609 r. jest jeszcze wsią w parafii Wierzbick (ADP, sygn. 6, k. 371v), a już w 1628 r. odnotowano tam osobne beneficjum (ADP, Ep. 34/59, s. 106).

¹⁹¹ MHDW 19, s. 69; MHDW 21, s. 212; MHDW 23, s. 16.

¹⁹² ADP, sygn. 6, k. 367v.

¹⁹³ Repertorium 71, s. 190, 238; ADP, sygn. 47, s. 1259; ADP, sygn. 257, k. 14r.

¹⁹⁴ S. Librowski, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Wrocławku*, t. 1: *Lata 1232–1550*, Wrocław 1994, nr 495.

¹⁹⁵ MHDW 19, s. 71; MHDW 21, s. 205; Repertorium 68, s. 159; Repertorium 71, s. 188.

¹⁹⁶ ADP, sygn. 6, k. 288r, 372r (pierwsza wzmianka dotyczy parafii Lipno, co uznano za pomyłkę); ADP, sygn. 47, s. 1215.

¹⁹⁷ ADP, sygn. 6, k. 288v, 372r; ADP, sygn. 257, s. 1201, 1215.

Wizytacja z 1609 r. zalicza wieś Cebryszewo (Czebrzyszewo, s) do parafii w Wierzbicku¹⁹⁸, zarówno dokument erekcyjny parafii w Karnkowie, rejestry z drugiej połowy XVI w. i późniejsze wizytacje¹⁹⁹ do parafii w Karnkowie. I do tej ostatniej zakwalifikowano Cebryszewo. To, że przekaz z 1609 r. jest błędny, definitywnie potwierdza lokalizacja tej wsi, bezpośrednio przyległej do Karnkowa.

Eksklawą parafii Kikół była wieś Brzeźno (s) w powiecie lipnowskim, oddzielona od swojego kościoła miejscowościami z parafii Sumin i Lipno. Stan ten jest potwierdzony również w XVIII w.²⁰⁰

***

Teren ziemi dobrzyńskiej leżący w granicach diecezji płockiej w całości podlegał oficjalemu generalnemu w Płocku, którego jurysdykcja rozciągała się na archidiakonaty dobrzyński i płocki²⁰¹.

***

Ogółem na omówionym tu terenie diecezji płockiej liczba wszystkich kościołów parafialnych wynosiła 54, w tym 8 parafii, które wychodziły poza to terytorium oraz 2 parafie z centrami na terytoriach sąsiednich. Z tej ogólnej liczby kościołów tylko 1 był parafią filialną z okręgami. 6 parafii miało swoje centra w miastach, 48 we wsiach.

Diecezja gnieźnieńska

Na obszar Kujaw marginalnie wchodziła diecezja gnieźnieńska, łącznie obejmowała ona 12 miejscowości w 7 parafiach. Nie był to zwarty obszar, ale fragmenty porozrzucane wzdłuż granicy z województwami łęczyckim i kaliskim. Każda z tych parafii wchodziła w skład innego dekanatu. Dekanaty z kolei znajdowały się w granicach trzech archidiakonatów i tym samym podlegały trzem różnym oficjaletom (łęczyckiemu, gnieźnieńskiemu i kamieńskiemu)²⁰². W całości na terenie Kujaw znajdowały się tylko jednowioskowa parafia w Korzeczniku, mająca dość problematyczny status (zob. wyżej, s. 53), i Sompolno. Ta druga, choć obejmująca niewiele miejscowości i leżąca na skraju diecezji, była stolicą dekanatu, co wynikało zapewne z faktu, że miasto Sompolno (Sąpolno, d) należało do arcybiskupów gnieźnieńskich²⁰³.

Doprecyzowania wymaga również pewne uproszczenie dokonane w tomie wielkopolskim AHP. Stwierdzono tam, że XVIII w. miała miejsce „zamiana klucza wolskiego biskupów kujawskich położonego w diecezji gnieźnieńskiej na dekanat bydgoski”²⁰⁴. Dokładniej: w 1765 r. ogłoszono wymianę terytoriów między diecezjami gnieźnieńską i włocławską. Biskupi włocławscy objęli wówczas jako ordynariusze osiem parafii leżących na pograniczu województw sieradzkiego i łęczyckiego, m.in. miasta Wolszów i Łódź, wchodzące w skład ich tamtejszego klucza dóbr, które to parafie utworzyły dekanat wolski – ekskławę diecezji włocławskiej. W zamian arcybiskupi gnieźnieńscy otrzymali parafie przygraniczne diecezji włocławskiej, zarówno w archidiakonacie kruszwickim, jak i włocławskim. Zaczynając od północy, były to: Dąbrówka Kujawska, Strzelewo, Bydgoszcz, Barcin, Ostrowo, Ludziska, Gębice, Skulsk, Borniszewo, Warzymowo, Brdów i Modzerewo²⁰⁵.

¹⁹⁸ ADP, sygn. 6, k. 372r.

¹⁹⁹ ADP, sygn. 257, k. 37v

²⁰⁰ Czaykowski, s. 489.

²⁰¹ W. Müller, *Organizacja terytorialna diecezji płockiej*, s. 170–171; tenże, *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, s. 181.

²⁰² A. Gąsiorowski, I. Skierska, *Oficjalety okręgowe w późnośredniowiecznej archidiecezji gnieźnieńskiej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 47, 1995, s. 101, 103–104.

²⁰³ A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej. A. Diecezja gnieźnieńska i włocławska*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 68–69.

²⁰⁴ Tamże, s. 69.

²⁰⁵ I. Subera, *Terytorium diecezji włocławskiej i pomorskiej*, s. 688–689; S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, cz. 1, t. 1, z. 1, s. 33–34.

Kujawy i ziemia dobrzyńska pod względem liczby kościołów

Ogółem na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej liczba wszystkich kościołów parafialnych na terytoriach trzech diecezji wynosiła 184, w tym 13 parafii, które wychodziły poza to terytorium, oraz 10 parafii z centrami na terytoriach sąsiednich. Z parafii mających centra na opracowywanym obszarze 71 leżało w województwie brzeskim, 46 w inowrocławskim, 57 w ziemi dobrzyńskiej. Z tej ogólnej liczby kościołów 7 to parafie filialne z okręgami – 4 w województwie brzeskim, 2 w inowrocławskim, 1 w ziemi dobrzyńskiej. 31 parafii miało swoje centra w miastach (w woj. brzeskim 14, w inowrocławskim 10, w ziemi dobrzyńskiej 7), 143 w osadach wiejskich (w woj. brzeskim 57, w inowrocławskim 36, w ziemi dobrzyńskiej 50). Średnio na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej jeden kościół przypadał na 54 km², w województwie brzeskim na 46 km², w inowrocławskim na 60 km², a w ziemi dobrzyńskiej na 53 km².

ANEKS

ZESTAWIENIE JEDNOSTEK ADMINISTRACJI KOŚCIELNEJ NA KUJAWACH I W ZIEMI DOBRZYŃSKIEJ

Wykaz przedstawia stan na koniec XVI w. W spisie uwzględniono parafie położone w granicach Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w całości lub częściowo, a wśród nich także parafie, których kościoły znajdowały się poza granicami tego terytorium, ale należące do nich wsie położone były na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Ośrodki parafii, których granice wychodziły poza Kujawy i ziemię dobrzyńską, oznaczono *, ośrodki parafii spoza tego terytorium oznaczono **. W wykazie podano, w porządku alfabetycznym, ówczesne nazwy siedzib parafii, w nawiasie zaś nazwę obecną, jeżeli różni się od dawnej. Miasta oznaczono literą „m”. W przypadku kościoła filialnego z własnym okręgiem w nawiasie podano nazwę jego parafii macierzystej poprzedzoną literą „f.”.

Diecezja włocławska

Archidiakonat kruszwicki

Dekanat bydgoski

Bydgoszcz m., Byszewo, Dąbrówka (Dąbrówka Nowa), Dobrecz, Fordan m. (Fordon, część Bydgoszczy), Koronowo m., Osielsko, Solec m. (Solec Kujawski), Strzelewo, Włóki, Wtelno, Wodzino (Wudzyn), Żołędowo

Dekanat inowrocławski

Barcin** m., Branno, Brodnia (Brodnia), Dąbrówka (Dąbrówka Barcińska), Dźwierzno (Dźwierzchno), Gniewków m. (Gniewkowo), Góra, Inowrocław m., Jaksice, Kobielice, Kościelec, Łabiszyn** m., Liskowo (Liszkowo), Murzyno (Murzynno), Orłowo (f. Podgórze), Ostrów, Ostrów, Parkanie (Parchanie), Pęchowo, Pieranie, Płomykowo (Płonkowo), Sędzino (Sędzin), Staromieście (część Inowrocławia [f. Inowrocławia m.]), Szawłowice (Szadłowice), Tuczo

Dekanat kruszwicki

Gębice m., Kościeszki*, Kruszwica m., Ludzicko (Ludzisko), Ostrowo, Polanowice, Rzodkwino (Rzadzkwino), Skulsko* m. (Skulsk), Sławsko (Sławsk Wielki), Stodoły, Strzelno m., Warzymowo (Kolonia Warzymowska)

Archidiakonat kruszwicki lub włocławski

Dekanat inowrocławski lub nieszawski (raciążecki)

Podgórze m. (Podgórze, część Torunia)

Archidiakonat pomorski

Dekanat świecki

Niewieścina**, Serock**

Archidiecezja włocławska

Dekanat brzeski

Białotarczek* (Białotarsk), Błędna (Błenna), Boniewo, Brzeście m. (Brześć Kujawski), Chalno, Choceń, Chodecz m., Dąbie (Dąbie Kujawskie), Grabkowo, Kłobia, Kłobia Mała (Kłóbka), Kłotno (Kłótno), Kościół (Kościelna Wieś), Kowale m. (Kowal), Kruszyn (Kruszyno), Lubień Kujawski m. (Lubień), Lubomin (Lubomino), Lubraniec m., Modzurowo, Osięciny, Pierowa Wola (Wola Pierowa [f. Lubienia]), Przedecz m., Śmiłowice, Świerczyno (Świerczyn), Wieniec, Wisłka Szlachecka (Wistka Szlachecka), Włocław m. (Włocławek), Zgłowiątka (Zgłowiączka [f. Lubrańca])

Dekanat nieszawski (raciążecki)

Bądkowo, Bobrowniki m., Chełmica (Chełmica Duża), Chlewiska, Grabie, Koneck, Łowiczek (Łowicz), Lubanie, Nowa Nieszawa m. (Nieszawa), Ostrowąs, Ostrowite, Przypust (f. Nowej Nieszewy), Raciąż m. (Raciążek), Świniarzewo (Siniarzewo), Słońsko (Słońsk Górny, część Ciechocinka), Służewo m., Straszewo, Szpital Nadolny (Szpetal Dolny), Zaduszniki, Zbrachlino (Zbrachlin)

Dekanat radziejowski

Brdowo** m. (Brdów), Broniewo, Bronisław, Broniszewo, Buczyna, Bytom (Bytoń [f. Lubrańca]), Chełmce, Izbica m. (Izbica Kujawska), Kaczewo, Krzywosądz (Krzywosądz), Lubotyń, Mąkoszyno (Mąkoszyn), Orle, Ostrów (Ostrowo), Piaski, Piotrkowo (Piotrków Kujawski), Płowce, Połajewo Stare, Radziejów m., Rzeczyca, Sadlno, Witowo

Diecezja plocka

Archidiecezja dobrzyńska

Dekanat dobrzyński

Bądkowo* (Bądkowo Kościelne), Dobrzyń m. (Dobrzyń nad Wisłą), Grochowalsk, Karnków, Ligowo, Mokowo, Rokicie*, Siecinie (Sieceń), Skąpe m. (Skąpe), Sobowo, Tłuchowo*, Wielkie (Wielgie), Wierzbick

Dekanat lipnowski

Ciechocin*, Czernikowo, Dobrzejowice (Dobrzejewice), Działyń, Grodzień (f. Kikoła), Kikoł (Kikół), Chrostkowo, Łążyń (Łążyn), Lipno m., Mazowsze, Nowogród, Sumino (Sumin), Wola, Złotaria

Dekanat rypiński

Chojno, Dulsk, Gośck (Gójsk), Górzno* m., Grażawy*, Gulbiny, Kłosno (Kłusno), Księża, Łukomie, Osiek*, Płonne, Radomino (Radomin), Radziki (Radziki Duże), Rogowo, Ruż (Ruże), Rypin m., Sadłowo, Skwino (Skrwilno)*, Strzygi, Sudrągi, Świedziebna (Świedziebnia), Szczutowo, Trąbino (Trąbin), Żałe

Archidiecezja plocka

Dekanat gostyniński

Duninowo (Nowy Duninów)

Dekanat sierpecki

Sieprc** m. (Sierpc), Sikorz**

Diecezja gnieźnieńska

Archidiecezja gnieźnieńska

Dekanat Iekieński

Samokłęski**

Dekanat sompoleński

Mąkolino**, Sapolno m. (Sompolno)

Dekanat żniński

Pakość* m.

Archidiecezja kamieńska

Dekanat sępoleński

Ślesino* (Ślesin)

Archidiecezja łączycycka

Dekanat kłodawski

Kłodawa** m., Korzecznik

REFORMACJA NA KUJAWACH I W ZIEMI DOBRZYŃSKIEJ W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

Arkadiusz Borek

Od tomu AHP poświęconego województwu sandomierskiemu jednym z tematów opracowywanych w serii jest geografia gmin, względnie zborów protestanckich. W zależności od dostępnego materiału prezentacja wyników badań przybierała różne formy: tomy sandomierski, krakowski i wielkopolski zawierały mapy sieci gmin różnowierczych w skali 1:500 000¹, z których tylko na mapie Wielkopolski zaznaczano poszczególne wyznania; z kolei w tomie sieradzko-łęczyckim poświęcono reformacji tylko jedną stronę komentarza bez jakiegokolwiek mapy². Również sam przedmiot zainteresowania definiowano nieco inaczej. Do tomu krakowskiego włącznie na mapach oznaczano gminy wyznań reformowanych, niekoniecznie posiadające własne świątynie³. W tomie wielkopolskim przyjęto jednak, że gmina powinna dysponować własnym miejscem zgromadzeń religijnych⁴. Stosowano też różne kryteria przy oznaczeniu zboru na mapie – w tomach krakowskim i sandomierskim były to gminy istniejące co najmniej 10 lat⁵.

To podsumowanie dotychczasowych sposobów prezentacji sieci gmin różnowierczych w serii AHP ma za zadanie wskazać, że kartograficzna wizualizacja tego zagadnienia jest dość problematyczna. Możliwości w tym zakresie są określane przez dostępną bazę źródłową. Jednocześnie istnieje wiele trudności natury koncepcyjnej. Przed przedstawieniem metodologii opracowania mapy w obecnym tomie wymagane jest więc wskazanie źródeł i literatury, którymi dysponujemy, a także podstawowych faktów o przebiegu reformacji na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej.

Z tradycyjnie wykorzystywanych w serii AHP *Akt synodów różnowierczych*⁶ oraz kartotek Marii Sipayłło i Wacława Urbana⁷ tylko te pierwsze okazały się przydatne, choć tylko w ograniczonym zakresie. Ostatecznie najbardziej wartościowe informacyjnie okazały się wizytacje kanoniczne diecezji włocławskiej. Wizytacje płockie, ze względu na chronologię najstarszych z nich, miały niewielkie znaczenie. Pełny spis wykorzystanych wizytacji przedstawiono w rozdziale dotyczącym granic administracji kościelnej (zob. wyżej, s. 49–51). Wizytacje katolickie odnotowywały nie tylko fakt zajęcia kościoła przez protestantów dla własnych celów kultowych czy też jego nieobsadzenie przez patrona protestanta, ale również informowały o różnowiercach mieszkających w parafii. Do rozstrzygnięcia kilku sytuacji istotny był, obok właściwych wizytacji, również spis kościołów z podziałem na obsadzone i wakujące, pochodzący najpewniej z pierwszej połowy lat 70. XVI w.⁸

¹ AHP Sandomierskie, Mapa 4. Gminy różnowiercze w woj. sandomierskim w drugiej połowie XVI w.; AHP Krakowskie, Mapa 3. Gminy różnowiercze województwa krakowskiego w drugiej połowie XVI wieku; AHP Wielkopolska, Mapa 3. Gminy różnowiercze w Wielkopolsce w końcu XVI wieku.

² K. Chłapowski, H. Rutkowski, *Gminy wyznań reformowanych*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 38.

³ K. Chłapowski, *Gminy wyznań reformowanych*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 65; K. Chłapowski, H. Rutkowski, *Gminy wyznań reformowanych*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 38; K. Chłapowski, *Gminy wyznań różnowierczych*, [w:] AHP Krakowskie, s. 55; zob. też J. Tazbir, *Spoleczny i terytorialny zasięg polskiej reformacji*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 82, 1975, nr 4, s. 723, przyp. 7.

⁴ M. Kuc-Czerep, *Zbory różnowiercze w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 128.

⁵ K. Chłapowski, *Gminy wyznań reformowanych*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 65; tenże, *Gminy wyznań różnowierczych*, [w:] AHP Krakowskie, s. 56.

⁶ ASR.

⁷ Obie kartoteki przechowywane są w Gabinecie Starych Druków w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie.

⁸ MHDW 21, s. 229–232. H. Merczyng datował ten spis na okres przed 1571 r. (tenże, *Zbory i senatorowie protestanczy w dawnej Rzeczypospolitej. Z mapą Dawnej Polski pod względem kościelnym ewangelickim*, Warszawa 1904, s. 23, przyp.) na bazie informacji o ministrze Jerzyku, który miał umrzeć w 1571 r. Tenże Jerzyk jest jednak wzmiankowany jeszcze w 1577 r.

W sytuacji, kiedy dysponujemy tylko jednym dającym szerszy obraz źródłem, istotna staje się literatura przedmiotu, która w odniesieniu do Kujaw bazuje w dużym stopniu na wykorzystanych tutaj wizytacjach włocławskich. Sięgnięto więc po opracowanie Henryka Merczynga⁹, który prócz wspomnianych wizytacji opierał się także na studium Józefa Łukaszewicza o braciach czeskich w Wielkopolsce¹⁰. Zbory i świątynie katolickie zajęte przez protestantów oznaczył na swojej mapie Zenon Guldon (korzystając z przedstawionych tu źródeł i prac)¹¹. Literatura poświęcona ściśle reformacji na Kujawach jest uboga. Można wymienić tylko teksty Lucjana Dombka¹², Mariana Pawłaka¹³, Wojciecha Sławińskiego¹⁴ i ostatnio Tomasza Krzemińskiego¹⁵, z których ten pierwszy ma największe znaczenie. Jeśli chodzi o ziemię dobrzyńską, nie dysponujemy żadną pracą poświęconą reformacji na tym terenie w interesującym nas okresie¹⁶.

Lucjan Dombek w swojej rozprawie dotyczącej dziejów protestantyzmu na Kujawach wydzielił dwa okresy: od początków (połowa XVI w.) do ok. 1585 r. i od tej daty do 1645 r. (zniesienie zboru w Łabiszynie). Pierwszy okres ukazał jako rozwojowy, drugi jako czas kontrreformacji i właściwie upadku reformacji na Kujawach. Za obszary najsilniej poddane wpływom nowych wyznań uznał kolejno powiaty: inowrocławski, brzeski, radziejowski i bydgoski. Odnotował nieobecność protestantyzmu w powiecie kowalskim¹⁷. Reformacja swoje pierwsze sukcesy na Kujawach zawdzięczała Rafałowi Leszczyńskiemu, staroście radziejowskiemu, jednemu z najbogatszych magnatów i najaktywniejszych zwolenników protestantyzmu w drugiej połowie XVI w.¹⁸ Ocenia się, że inspirował on pozostałych przedstawicieli kujawskiej szlachty do opowiedzenia się po stronie nowych prądów religijnych. To on zorganizował w 1554 r. w Radziejowie zбір kalwiński i ściągnął do niego na stanowisko seniora Andrzeja z Przasnysza (zwanego też Prażmowskim), wybitnego kaznodzieję, polemistę i organizatora kalwinizmu w Polsce, przed konwersją plebana lub wikarego kościoła św. Jana w Poznaniu, wygnanego przez biskupa poznańskiego w 1549 r., zmarłego w 1592 r.¹⁹ W ten sposób powstał centralny ośrodek protestantyzmu na Kujawach. Po rezygnacji Rafała Leszczyńskiego z urzędu opiekę nad zбором przejęli kolejni starostowie radziejowscy: Jan Leszczyński, syn Rafała, a później Świętosław Orzelski²⁰. Z kolei wspomniany Andrzej z Przasnysza już wcześniej działał na Kujawach. Po wygnaniu z Poznania osiadł w Lisewie w powiecie bydgoskim, gdzie prowadził swoją działalność pod opieką Jakuba Niemojewskiego²¹. Jakub oraz jego bracia Jan i Wojciech byli przedstawicielami jednej z najważniejszych rodzin wspierających reformację na Kujawach, a także znanymi uczestnikami sejmów i polemistami religijnymi²².

(MHDW 17, s. 118). Na to, że bardziej prawdopodobne jest pochodzenie tekstu właśnie z pierwszej połowy lat 70. niż końca lat 60. wskazuje pobieżne porównanie listy duchownych z tego spisu z wizytacją z 1577 r. – wielu się powtarza, ale jednocześnie część z nich została już zastąpiona.

⁹ H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej*.

¹⁰ J. Łukaszewicz, *O kościołach Braci Czeskich w dawnej Wielkiej Polsce*, Poznań 1835.

¹¹ Guldon, Kujawy, s. 39.

¹² L. Dombek, *Reformacja na Kujawach w XVI wieku*, PKHBTN, t. 3, 1966, s. 55–89.

¹³ M. Pawlak, *Reformacja na Kujawach w świetle wizytacji duszpasterskich biskupów Stanisława Karnkowskiego i Hieronima Rozrażewskiego z lat 1577–1584*, [w:] *Polska w kręgu polityki, kultury i gospodarki europejskiej. Księga pamiątkowa z okazji 70-lecia urodzin prof. Maksymiliana Grzegorza*, red. Z. Zyglewski, Bydgoszcz 2007, s. 178–198. Tekst ten właściwie w całości opiera się tylko na danych z wizytacji i zawiera zarówno bardzo dużo błędów merytorycznych, jak też sporo pomylnych przypisów, co dyskwalifikuje go jako źródło informacji.

¹⁴ W. Sławiński, *Udział różnowierców kujawskich w toruńskim synodzie generalnym 1595 roku*, ZK, t. 13, 1998, s. 65–76. Praca ta nie porusza większości interesujących nas tutaj problemów.

¹⁵ T. Krzemiński, *Protestanci na Kujawach wschodnich od XVI do połowy XX wieku*, [w:] *Ewangelicy w regionie kujawsko-pomorskim na przestrzeni wieków*, red. J. Kłaczkow, Toruń 2020, s. 97–170. Reszta tomu jest poświęcona zjawiskom późniejszym, niewchodzącym w zakres tej pracy.

¹⁶ Opracowania doczekała się tylko powstała pod koniec XVIII w. gmina w Lipnie; K. Kłodawski, *Z dziejów parafii ewangelicko-augsburskiego wyznania w Lipnie (od końca XVIII wieku do roku 1914)*, „Notatki Płockie”, t. 53, 2008, nr 3, s. 3–12.

¹⁷ L. Dombek, *Reformacja na Kujawach*, s. 58–59.

¹⁸ M. Sipayłło, *Leszczyński Rafał*, [w:] PSB, t. 17, s. 132–135.

¹⁹ Taż, *Prażmowski (Prasmovius) Andrzej*, [w:] PSB, t. 28, s. 350–351.

²⁰ L. Dombek, *Reformacja na Kujawach*, s. 84.

²¹ W literaturze powtarzana jest często informacja podana przez J. Łukaszewicza, że Andrzej osiadł przy Jakubie Niemojewskim w Liszkowie (tenże, *O kościołach Braci Czeskich*, s. 341), co jest błędem wynikającym z podobieństwa nazw, sąsiedztwa Lisewa (należącego do Niemojewskich) i Liszkowa (własności Kaczkowskich) i faktu, że oba kościoły zamieniono na zbory. J. Tazbir twierdził, że Jakub Niemojewski udzielił wówczas schronienia nie Andrzejowi z Przasnysza, ale Wawrzyńcowi Discordii z Przasnysza (tenże, *Niemojewski Jakub*, [w:] PSB, t. 23, s. 11).

²² J. Łukaszewicz, *O kościołach Braci Czeskich*, s. 341; J. Płokarz, *Jan Niemojewski: studium z dziejów arjan polskich, „Reformacja w Polsce”*, t. 2, 1922, nr 5–6, s. 71–117; L. Dombek, *Reformacja na Kujawach*, s. 59, 60–61.

Warto wspomnieć również rodzinę Zakrzewskich. Najaktywniejszym jej przedstawicielem był Filip, wymieniony już wcześniej przy opisie sporu o kościół w Świniarzewie (Siniarzewie, zob. s. 56–57), który również parał się pisarstwem religijnym²³. Biorąc pod uwagę majątek, znaczną osobą był senior Jednoty Jan Krotoski, właściciel m.in. Łobzenicy, Barcina (w woj. kaliskim, na granicy wielkopolsko-kujawskiej) i Pakości oraz wojewoda inowrocławski²⁴. Aktywne zaangażowanie wymienionych rodzin w rozwój protestantyzmu na Kujawach poświadcza udział ich przedstawicieli w synodzie toruńskim w 1595 r.²⁵ W okresie postępów reformacji na omawianym obszarze protestanci mieli, jak się wydaje, znacznie silniejszą pozycję niż wynika to z zapisów wizytacji z ostatniej ćwierci XVI w. Sprzyjał im brak zdecydowanych działań biskupów włocławskich. Sytuacja zmieniła się diametralnie wraz z objęciem biskupstwa przez Stanisława Karnkowskiego w 1567 r.²⁶ Koniec XVI w. to coraz bardziej widoczny upadek reformacji: w 1615 r. zamknięto zbor w Radziejowie, a w 1627 r. ostatni zbor na interesującym nas terenie znajdował się w Świerczyńsku²⁷.

Na Kujawach dominującymi wyznaniem protestanckimi były kalwinizm i konfesja braci czeskich. 18 IX 1565 r. w Liszkowie Andrzej z Przasnysza, jako przywódca kalwinów kujawskich, w ramach ugody z braćmi czeskimi przyjął ich konfesję, zachowując niewielkie różnice w liturgii. Świątynie obu zborów miały być używane wspólnie. Andrzej z Przasnysza uległ w tym przypadku zapewne namowom swoich patronów, zarówno ówczesnego – Rafała Leszczyńskiego, jak i wcześniejszego – Jakuba Niemojewskiego, którzy należeli już do Kościoła braci czeskich²⁸. O dominującej pozycji zboru radziejowskiego na Kujawach świadczy wypowiedź Klemensa, ministra w Kościele (Kościelnej Wsi), który – chociaż pierwotnie został ordynowany w wyznaniu augsburskim – po otrzymaniu przed 1584 r.²⁹ posady na Kujawach przyjął doktrynę zboru radziejowskiego³⁰.

Na Kujawach pewną popularność zdobył także antytrynitaryzm. Od początku lat 60. XVI w. czołowym reprezentantem i propagatorem tego nurtu był Jan Niemojewski (pozostali bracia Niemojewscy pozostali przy Jednocie³¹), działający wraz z Marcinem Czechowicem. Z czasem, po przeniesieniu się do Lublina, Jan stał się jedną z głównych postaci ruchu³². Kolejnym aktywnym reprezentantem braci polskich (ale zdecydowanie mniej radykalnym) był wspomniany już Filip Zakrzewski³³.

Nie jest jasna struktura organizacji zborów kujawskich. Istnieje szereg wzmianek o podziale zborów w Wielkopolsce i na Kujawach na dystrykty, ale nie da się wyciągnąć z nich żadnych wniosków. W kolejnych latach i w różnych kontekstach pojawiają się dystrykty: kujawsko-pomorski, kujawski, radziejowski, inowrocławski i kcyński. Nie ma pewności, jak należy rozumieć tę organizację w świetle ugody z 1565 r. między braćmi czeskimi i ewangelikami reformowanymi. Nie ma też podstaw do wytyczania granicy tych dystryktów. Można jednak stwierdzić, że dystrykt kujawski pod koniec XVI w. obejmował także północną Wielkopolskę³⁴.

²³ W. Neothebel, „Acrostichis” własnego wyobrażenia Kniaża Wielkiego Moskiewskiego, oprac. G. Franczak, Warszawa 2016 (Biblioteka Dawnej Literatury Popularnej i Okolicznościowej, t. 25), s. 22.

²⁴ J. Dworzaczkowa, *Krotoski (Krotowski) Jan*, [w:] PSB, t. 15, s. 345–346.

²⁵ L. Dombek, *Reformacja na Kujawach*, s. 61–62; W. Sławiński, *Toruński synod generalny 1595 roku. Z dziejów polskiego protestantyzmu w drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa 2002, s. 304–305.

²⁶ L. Dombek, *Reformacja na Kujawach*, s. 63–66, 72–75.

²⁷ Tamże, s. 86–88; J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1997, s. 103, 107–108.

²⁸ ASR 2, s. 195–196; J. Płokarz, *Jan Niemojewski: studium z dziejów arjan polskich*, s. 75; L. Dombek, *Reformacja na Kujawach*, s. 63; H. Gmiterek, *Bracia czescy a kalwini w Rzeczypospolitej: połowa XVI – połowa XVII wieku. Studium porównawcze*, Lublin 1987, s. 36; J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce*, s. 37. Wydarzenie to nie doczekało się w literaturze głębszej interpretacji. H. Gmiterek w swoich pracach poświęcał mu niewiele miejsca, za istotniejsze uznając podobne umowy z początku XVII w.; tenże, *Bracia czescy a kalwini w Rzeczypospolitej*, s. 144–148, 167; podobnie J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce*, s. 107.

²⁹ MHDW 22, s. 59.

³⁰ ASR 1, s. 129; W. Sławiński, *Udział różnowierców kujawskich w toruńskim synodzie generalnym*, s. 71–72.

³¹ J. Płokarz, *Jan Niemojewski: studium z dziejów arjan polskich*, s. 75–76.

³² Tamże, s. 79–81; L. Szucki, *Marcin Czechowic (1532–1613). Studium z dziejów antytrynitaryzmu polskiego XVI wieku*, Warszawa 1964, s. 64–83.

³³ L. Dombek, *Reformacja na Kujawach*, s. 70–71; W. Neothebel, „Acrostichis” własnego wyobrażenia, s. 31–32. Być może jego następcy przeszli na wyznanie reformowane; W. Sławiński, *Toruński synod generalny 1595 roku*, s. 305.

³⁴ H. Gmiterek, *Bracia czescy a kalwini w Rzeczypospolitej*, s. 144–145; J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce*, s. 53, 103; zob. też M. Ptaszyński, *O ustroju kościoła. Uwagi na marginesie edycji Akt synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 56, 2012, s. 206–209.

Przekazy o protestantach na terenie ziemi dobrzyńskiej, a szczególnie jej części należącej do diecezji płockiej są nieliczne. W samej diecezji płockiej reformacja rozwijała się bardzo słabo, przy czym w porównaniu z mazowiecką częścią diecezji w archidiakonacie dobrzyńskim wpływy nowych nurtów religijnych były najsilniejsze³⁵. Wiadomo, że wśród szlachty tej ziemi już od 1550 r. znajdowali się wyznawcy luteranizmu, na popularność tej konfesji miała wpływać bliskość Prus Książęcych. Wiele kościołów zostało zajętych³⁶. W swojej relacji do Rzymu z 1595 r. biskup płocki Wojciech Baranowski wspominał, że pod koniec XVI w. w archidiakonacie dobrzyńskim zajęto i sprofanowano dwa kościoły³⁷. Na podstawie wizytacji udało się ustalić, że jednym z nich był kościół w Wierzbicku (s; zob. niżej, s. 79, miał tam znajdować się zbór). Drugiej świątyni nie udało się zidentyfikować, nie wiadomo, czy w wyniku reformacji pozostawała nieobsadzona, czy też została zamieniona na zbór. Nic też nie wiemy o jakichkolwiek własnych świątyniach protestantów.

Zmiany reformacyjne w miastach kujawskich są słabo uchwytny. Zbór w Radziejowie był jednoznacznie związany z protestantyzującą szlachtą, a nie mieszczanami. Wiadomo jedynie, że jakieś większe znaczenie nowe nurty religijne miały wśród mieszczan bydgoskich³⁸ i nieszawskich (zob. dalej, s. 78, 79). Ogółem kujawska reformacja widoczna jest w dobrach szlacheckich, a jej obecność w królewskich czynach wynikała głównie z działań Rafała Leszczyńskiego jako starosty radziejowskiego. Plebejskiego charakteru nadało reformacji na Kujawach dopiero osadnictwo olęderskie, poczynając od przełomu XVI i XVII w. Było to jednak zjawisko zupełnie inne niż protestantyzm szlachty z drugiej połowy XVI w.³⁹

Ostatecznie na mapie „Reformacja na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI wieku” zaprezentowano przestrzenny zasięg protestantyzmu poprzez ukazanie trzech zjawisk. Po pierwsze, oznaczono świątynie protestanckie, rozumiane szeroko jako miejsca wspólnej modlitwy różnowierców, a zatem zarówno zajęte kościoły katolickie, jak i miejscowości, w których protestanci mieli własne miejsca modlitw. Sugestią do oznaczenia tych ostatnich mogły być informacje, że różnowiercy z okolicy spotykają się w dworze konkretnego szlachcica lub o obecności ministra. Drugim zjawiskiem jest wakowanie kościołów katolickich ze względu na protestanckie wyznanie ich patronów (podobne założenie przyjął Zenon Guldon⁴⁰). Po trzecie, odnotowano występowanie protestantów w parafii. W wizytacjach opisywano to zjawisko na dwa sposoby: wspominając ogólnie, że na terenie parafii przebywali protestanci lub wymieniając konkretne miejscowości. To pierwsze ujęcie nie zostało na mapie oddane, gdyż oznaczałoby to wyróżnienie terytoriów prawie wszystkich parafii na Kujawach. Z większych obszarów tylko dla północno-zachodniej części powiatu bydgoskiego (posiadłości klasztoru koronowskiego), okolic klucza raciążeckiego i centrum powiatu kowalskiego nie ma żadnych wzmianek o protestantach z drugiej połowy XVI w. Na mapie zaznaczono zatem jedynie obecność różnowierców w konkretnych miejscowościach. Na równi traktowano informacje o zamieszkiwaniu przez protestanta w danej wsi i posiadaniu osady przez protestanta, traktując je jako przejawy wpływów reformacji.

Mapa prezentuje obraz zbiorczy dla całego okresu drugiej połowy XVI w. Nie zastosowano żadnych kryteriów w zakresie długości funkcjonowania zboru lub obecności protestantów w miejscowości. Jest to więc maksymalny zasięg reformacji na Kujawach, widoczny w źródłach z drugiej połowy XVI w. Podstawą dla tego przedstawienia jest sieć parafii katolickich, co wynika ze specyfiki głównego źródła, którym są wizytacje kościelne. W przypadku archidiakonatu dobrzyńskiego, ze względu na późną podstawę źródłową, obraz widoczny na mapie jest raczej niepełny.

Problemem w opracowaniu dokładnej mapy świątyń protestanckich, tak jak je zdefiniowano powyżej, jest widoczna w źródłach mobilność ministrów. Andrzej z Przasnysza przed 1577 r. przeniósł ministra z Płowiec do Góry⁴¹. Sam Andrzej też prawdopodobnie głosił kazania w różnych miejscowościach⁴².

³⁵ W. Müller, *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, „Studia Płockie”, t. 3, 1975, s. 156, 197; J. Tazbir, *Spoleczny i terytorialny zasięg polskiej reformacji*, s. 724; W. Budka, *Przejawy reformacji na Mazowszu w latach 1548–1572*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 30, 1985, s. 143–177.

³⁶ W. Budka, *Przejawy reformacji na Mazowszu*, s. 146–147, 162, 171–172.

³⁷ W. Müller, *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, s. 167.

³⁸ VAP 2, s. 313; S. Pastuszewski, *Karta czesko-braterska i kalwińska w dziejach Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska”, t. 19, 1989, s. 55–63; F. Mincer, *Kultura, nauka i szkolnictwo w latach 1466–1772*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1: *Do roku 1920*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań 1991, s. 304–309.

³⁹ T. Krzemiński, *Protestanci na Kujawach wschodnich*, s. 111–127.

⁴⁰ Guldon, *Kujawy*, s. 39.

⁴¹ MHDW 17, s. 70.

⁴² ASR 2, s. 100.

W dwóch różnych wsiach (pobliskich) w ciągu dwóch lat spotykamy jako ministra Walentego Neothebla⁴³. W Boniewie, ponieważ nie było stałego duchownego protestanckiego, w celu odprawiania pogrzebów pojawiali się ministrowie z innych miejscowości⁴⁴. Można więc przypuszczać, że krótko istniejących miejsc wspólnych modlitw było znacznie więcej. Przemieszczali się w końcu sami wierni: Hieronim Bieliński, sędzia brzeski, który mieszkał w parafii Kłobia Mała (Kłóbka), odwiedzał w celach religijnych (jak sugeruje to wizytacja) Radziejów⁴⁵. Podobnie czynili m.in. protestanci z parafii Błędna (Błenna) lub Zbrachlin⁴⁶.

Można mieć oczywiście wątpliwości, czy wizytatorzy byli wiarygodni w podawaniu wiadomości na interesujący nas temat (szczególnie w odniesieniu do wyznania konkretnych osób), zwłaszcza że sami czerpali informacje od miejscowego plebana lub innych świadków (np. wityrków). Ogółem jednak wizytatorzy wydają się ostrożnie wydawać osądy na ten temat, starając się odróżniać protestantów od osób ekskomunikowanych i niespowiadających się. Dlatego też brano pod uwagę tylko jednoznaczne wiadomości o protestantach, pomijając osoby nieprzyjmujące komunii lub te, co do których wiary istniały nieokreślone wątpliwości. Nie wydaje się, aby administracji kościelnej zależało na przecenianiu zasięgu reformacji w swoich sprawozdaniach i oddzielano prawdziwych różnowierców od krnąbrnej i niechętnej instytucjom kościelnym katolickiej szlachty⁴⁷. Można więc uznać wizytacje kościelne za dość wiarygodne źródło w tej materii.

Na mapie wyznanie przypisano tylko do zborów. Ze względu na wspomnianą wyżej zgodę z 1565 r. między zborom radziejowskim i braćmi czeskimi nie odróżniano tych wyznań (w legendzie mapy jako „reformowani i bracia czescy”). Do tych połączonych konfesji należały prawie wszystkie świątynie⁴⁸. Widoczne jest to także w spisie kujawskich uczestników synodu toruńskiego z 1595 r.⁴⁹ Wyznanie do zboru w większości przypadków przypisywano nie na podstawie bezpośredniej informacji ze źródeł, bo takich jest niewiele, ale znanego z literatury przedmiotu kontekstu, np. osoby patrona.

Wśród zborów wymienianych w literaturze za Henrykiem Merczyngiem nie oznaczono na mapie kościoła w Dźwierzchnie (Dźwierzno, d)⁵⁰. Merczyng oparł się tutaj na błędnie odczytanym przez wydawcę MHDW fragmencie spisu wakujących kościołów, gdzie słowo *odardum* nie jest imieniem kapłana, ale formą biernika od przymiotnika *odartus*⁵¹. Kapłan (katolicki, bo takie znaczenie ma w spisie słowo *sacerdos*) był po prostu bardzo ubogi. Dodatkowo Dźwierzchno było wsią biskupów wrocławskich, co właściwie wyklucza obecność protestanckiego ministra.

⁴³ Repertorium 77, s. 154; W. Neothebel, „*Acrostichis*” własnego wyobrażenia, s. 20.

⁴⁴ MHDW 20, s. 102; ADWł, sygn. 0213/1, s. 257.

⁴⁵ MHDW 22, s. 12.

⁴⁶ MHDW 17, s. 49; MHDW 22, s. 73.

⁴⁷ Jako równych protestantom w gnębieniu Kościoła opisał wizytator katolików w parafii Pieranie: „Parochiani nobiles promiscue religionis, sed catholici excepta fidei confessione in omnibus hereticorum mores induerunt”, AAG, E1, k. 71v. W swoich relacjach do Rzymu biskup płocki Wojciech Baranowski również opisywał, jak katolicka szlachta często po prostu zagarniała majątki kościelne i zamiast prawidłowo prezentować plebanów, zatrudniała wędrownych kapłanów za niewielką pensję; W. Müller, *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, s. 167.

⁴⁸ Propozycję podziału zborów kujawskich między braci czeskich i ewangelików reformowanych przedstawiono w bazie danych *Zestawienie zborów protestanckich w Rzeczypospolitej czynnych w XVI–XVIII wieku*, red. M. Ptaszyński, atlasfontium.pl (dostęp: 31.01.2020). Te same informacje M. Ptaszyński z krótkim komentarzem powtórzył na marginesie artykułu recenzyjnego; tenże, *O ustroju kościoła*, s. 208. Nie odniósł się jednak do ugody z 1565 r., tak jak inni autorzy skupiając się na umowach z początku XVII w. W mojej opinii, w świetle kwerendy przeprowadzonej na potrzeby niniejszego tekstu, dla drugiej połowy XVI w. nie ma podstaw do dokonywania tego rodzaju kategoryzacji zborów kujawskich. Informacje o umowach z początków XVII w., wspominających tylko włączenie seniorów kujawskich bezpośrednio w strukturę Jednoty (ASR 4, s. 310), potwierdzają, że wcześniejsze podziały należy raczej postrzegać jako utrzymanie przez Andrzeja z Przasnysza dominującej pozycji jako przywódcy gminy kujawskiej. Różne wzmianki źródłowe mogą co prawda sugerować, że w drugiej połowie XVI w. Jednota organizacyjnie odpowiadała za zbory położone na północ i zachód od Inowrocławia, ale próby dokładnej delimitacji nie mają wystarczających podstaw. Sprawy nie ułatwia też interpretacja oddzielająca wyznanie „świętyni” od wyznania obsługującego go duchownego; zob. J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce*, s. 55, 197; też, *Bracia czescy – kalwiniści – ewangelicy reformowani. Problem terminologii*, „Biblioteka”, t. 9 (18), 2005, s. 143–148; zob. też ASR 4, s. VIII.

⁴⁹ W. Sławiński, *Toruński synod generalny 1595 roku*, s. 302–305. Spis ten nie może służyć jednak jako podstawa do wyznaczenia podziałów na zbory braci czeskich i kalwinów ze względu na ograniczony zasięg.

⁵⁰ H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanczy w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 25. Za nim Z. Guldon; Guldon, Kujawy, s. 39.

⁵¹ MHDW 21, s. 231.

Zenon Guldon na podstawie wykorzystanej literatury oznaczył na swojej mapie zbor w Radojewicach (s)⁵². Nie udało się jednak odnaleźć informacji, z której skorzystał. Najprawdopodobniej jest to wynik pomyłki i oznaczone miało być Niemojewo⁵³ (zob. niżej).

Lucjan Dombek wśród kościołów odebranych przez biskupa Stanisława Karnkowskiego protestantom wymienił Przedecz i Inowrocław⁵⁴. Nie jest jasne, skąd pochodzi informacja o Przedczu, nie pojawia się on bowiem w cytowanym przez Dombka materiale. Wzmianka o Inowrocławiu pochodzi z *Ratio rerum* diecezji włocławskiej Karnkowskiego dla Hieronima Rozdrażewskiego, kiedy ten drugi obejmował biskupstwo włocławskie. Jednak w tym fragmencie chodzi o miasta, które są szczególnie podatne na herezję⁵⁵. O protestantach w Inowrocławiu nie ma żadnych informacji⁵⁶. Obu miast zatem na mapie nie oznaczono.

Dość interesująca sytuacja miała miejsce w Lubrańcu. Jakub Chlewicki, właściciel miasta od końca lat 50., kalwinista, ok. 1568 r. wypędził tamtejszych kanoników regularnych. Kościół nie został jednak zamieniony na zbor ani nieobsadzony. Chlewicki wprowadzał jako prepozytów świeckich swoich krewnych, co władze kościelne akceptowały, a nawet zatwierdzały, i chociaż owi nominaci nie prezentowali wysokiego poziomu jako kapłani i duszpasterze, to jednak byli katolikami⁵⁷. Lubraniec nie został więc oznaczony na mapie jako zbor.

Ogółem ustalona lista zborów na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej obejmuje 28 świątyń. Większość z nich to dawne kościoły katolickie zajęte przez patronów, odzyskane przeważnie przez Kościół jeszcze na przełomie XVI i XVII w. Prócz nich wyróżniono 7 kościołów nieobsadzonych ze względu na patronów protestantów i 81 miejscowości, w których mieli przebywać różnowiercy (trzech z nich nie ma na mapie, ze względu na nieznaną lokalizację tych osad). Najsilniejszy wpływ reformacji zaznaczył się w centralnej części Kujaw – na obszarze od posiadłości Niemojewskich na północnym zachodzie do starostwa radziejowskiego na południu, obejmującym południowy zachód powiatu inowrocławskiego, większość radziejowskiego i zachodnią część brzeskiego. Jak jednak zaznaczono wcześniej, protestantów można było znaleźć na terenie całych Kujaw.

Świątynie różnowiercze

Województwo brzeskie

Boniewo, powiat brzeski – na początku lat 80. XVI w. Jan Siewierski (patron kościoła) nakłonił tamtejszego plebana do ustąpienia z beneficjum (choć ten wracał co drugą niedzielę do Boniewa i najwyraźniej odprawiał mszę) i wraz z Sebastianem Osieckim starali się sprowadzić na jego miejsce ministra, nie mogli jednak dojść między sobą do porozumienia w sprawie wynagrodzenia dla duchownego⁵⁸. Ostatecznie w Boniewie nie było ministra na stałe. Jednak wizytacje z końca XVI i końca pierwszej połowy XVII w. podają, że Boniewo stało się główną protestancką nekropolią Kujaw, zmarłych sprowadzano tu „ex tota terra Cuiaviensi”, a w uroczystościach pogrzebowych brał każdorazowo duchowny różnowierczy, najczęściej z Radziejowa⁵⁹. Z tego względu oznaczono

⁵² Nie jest to jeden ze zborów dodanych przez niego na podstawie własnej kwerendy, ponieważ tych, zapewne przez pomyłkę, na mapie nie oznaczył; por. Guldon, Kujawy, mapa i s. 39.

⁵³ O Niemojewie wspomina niewielki popularnonaukowy artykuł Z. Czapli, *Heretycy na Kujawach*, „Dziennik Kujawski”, 5 XII 1926, z którego Z. Guldon korzystał i który wspomina o ministrze w tej miejscowości. W innym kontekście wspomniane są tam też Radojewice.

⁵⁴ L. Dombek, *Reformacja na Kujawach*, s. 75. Wymienia też wśród nich Boniewo (dając błędny przypis do: M. Borucki, *Ziemia kujawska pod względem historycznym, geograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1882), ale jest to pomyłka.

⁵⁵ MHDW 10, s. 6.

⁵⁶ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej i początkach zabory pruskiego (1466–1815)*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, t. 1: *Do 1919 r.*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań–Toruń 1978, s. 275.

⁵⁷ MHDW 19, s. 48–49, 73–77; MHDW 20, s. 38–45; MHDW 23, s. 38–40; S. Muznerowski, *Lubraniec (monografia)*, Włocławek 1910, s. 48–52; J. Pielas, *Drobna własność szlachecka w rejonie Szydłowca w XVI–XVII wieku*, [w:] *Z dziejów powiatu szydłowieckiego*, red. M. Przeniosło, Kielce 2009, s. 65–67 (tam więcej o Chlewickim).

⁵⁸ MHDW 19, s. 47–48; MHDW 22, s. 59.

⁵⁹ MHDW 20, s. 102; ADWł, sygn. 0213/1, s. 257.

Boniewo jako miejscowość ze świątynią różnowierczą. Kościół katolicki konsekrowano ponownie dopiero w 1682 r.⁶⁰

Borucin, powiat brzeski – pod koniec XVI i na początku XVII w. miał tam funkcjonować zbór ariański⁶¹.

Broniewo, powiat radziejowski – własność Zakrzewskich z kościołem ich patronatu. Pleban katolicki był tam jeszcze pod koniec lat 70.⁶² Przez krótki okres prawdopodobnie odprawiano tam nabożeństwa protestanckie, ale już w 1584 r. patron, wobec braku zainteresowanych, zamknął świątynię⁶³. Katolicy odzyskali świątynię przed 1624 r. wraz z powrotem do katolicyzmu kolejnego pokolenia Zakrzewskich⁶⁴.

Bytoń, powiat radziejowski – kiedy Jan Chlewicki wypędził kanoników regularnych z Lubrańca (zob. wyżej, s. 76), do których zgromadzenia inkorporowano bytońską parafię, Rafał Leszczyński, jako posiadacz starostwa radziejowskiego, do którego należał Bytoń, zajął tamtejszy kościół i jego dobra⁶⁵. Stanisław Muznerowski, opierając się na lokalnej tradycji, podał, że wiązało się to z wprowadzeniem ministra protestanckiego⁶⁶. Biorąc pod uwagę osobę Leszczyńskiego i jego podobne działania w Płowcach, istnienie zboru należy uznać za prawdopodobne.

Grabie, powiat brzeski – możliwe, że przez krótki czas na początku lat 90. XVI w. był tam minister⁶⁷, miał tam również miejsce pochówek protestancki⁶⁸.

Izbica, powiat przedecki – ostatnia z wizytacji z XVI w. nie potwierdza jednoznacznie istnienia zboru, ale fakt, że różnowierca był właścicielem miasta⁶⁹ oraz późniejsze wydarzenia⁷⁰ zdecydowanie to uprawdopodobniają. Zbór upadł w 1627 r.⁷¹

Koneck, powiat brzeski – jedyna wzmianka o ministrze, a właściwie plebanie, który pozbawił świątynię wyposażenia, kierując się najwyraźniej zasadami wyznań reformowanych, pochodzi sprzed 1577 r.⁷² Późniejsze informacje o pochówkach protestanckich (w czasie gdy był już tam pleban katolicki) nie wydają się z tym związane⁷³.

Kościelna Wieś, powiat brzeski – pierwsza wzmianka o zajęciu świątyni przez protestantów pojawia się w 1577 r.⁷⁴, minister potwierdzony jest w 1584 r.⁷⁵, kościół rekuncyliowany był w latach 1609–1615⁷⁶.

Kruszwica, powiat kruszewicki – według Józefa Łukaszewicza pod koniec XVI w. ówczesny starosta kruszewicki Adam Baliński utrzymywał na zamku ministra braci czeskich⁷⁷.

Płowce, powiat radziejowski – wieś należąca do starostwa radziejowskiego, a później przejęta przez Leszczyńskich (zob. s. 125–126). Rafał Leszczyński wprowadził tam ministra kalwińskiego, później przeniesionego do Góry. Kościół został odzyskany przez katolików przed 1594 r.⁷⁸

Radziejów, powiat radziejowski – centrum kujawskiej reformacji. Zborem był dawny kościół parafialny św. Jana Chrzciciela⁷⁹. Minister Andrzej z Przasnysza został sprowadzony przez starostę Rafała Leszczyńskiego w 1554 r. Zbór istniał do 1615 r.⁸⁰

⁶⁰ ADWł, sygn. 0214, k. 20v.

⁶¹ H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanccy w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 106.

⁶² MHDW 17, s. 37, 67.

⁶³ MHDW 22, s. 155.

⁶⁴ ADWł, sygn. 0213/1, s. 256.

⁶⁵ MHDW 20, s. 41–42.

⁶⁶ S. Muznerowski, *Bytoń*, „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej”, t. 3, 1909, nr 7–8, s. 237–238.

⁶⁷ MHDW 23, s. 11.

⁶⁸ MHDW 21, s. 181.

⁶⁹ Tamże, s. 50. Pod koniec XVI w. miasto dostało się w ręce Latałskich, którzy w 1570 r. utrzymywali własnego ministra; ASR 2, s. 252.

⁷⁰ ASR 4, s. 156, 206, 297.

⁷¹ H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanccy w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 27.

⁷² MHDW 21, s. 232.

⁷³ H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanccy w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 29.

⁷⁴ MHDW 1, s. 12.

⁷⁵ MHDW 22, s. 59.

⁷⁶ Kujawski, *Parafie*, s. 263.

⁷⁷ J. Łukaszewicz, *O kościołach Braci Czeskich*, s. 298.

⁷⁸ MHDW 17, s. 70; MHDW 21, s. 231; MHDW 23, s. 30.

⁷⁹ MHDW 21, s. 18.

⁸⁰ J. Łukaszewicz, *O kościołach Braci Czeskich*, s. 340–342; H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanccy w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 38.

Warzymowo, powiat kruszwicki – kościół został zajęty najprawdopodobniej w latach 50., a odzyskany w drugiej połowie lat 80.⁸¹

Zakrzewo, powiat brzeski – własność Zakrzewskich, minister protestancki potwierdzony w 1582 r. (zob. też wyżej, s. 57)⁸².

Województwo inowrocławskie

Branno, powiat inowrocławski – w latach 80. XVI w. kościół został zajęty przez różnowierców⁸³. Ministra po raz pierwszy wzmiankowano w 1594 r., ale nie przebywał w Brannie na stałe⁸⁴. Odzyskany przez katolików w ciągu XVII w.⁸⁵

Bydgoszcz, powiat bydgoski – w 1582 r. Zuchokowski(?), nadzorca żup bydgoskich, miał organizować spotkania protestantów⁸⁶. Pod koniec XVI w. na przedmieściu w kierunku Osielska funkcjonował szpital dla różnowierców⁸⁷. Reformacja znajdowała w Bydgoszczy pewne grono zwolenników⁸⁸.

Gądecz, powiat bydgoski – ok. 1582 r. Wojciech Gądecki sprowadził tam ministra z Lisewa⁸⁹.

Góra, powiat inowrocławski – kościół zamieniono na zbór już w 1557 r.⁹⁰ W 1577 r. do Góry został z Płowców przeniesiony minister przez seniora z Radziejowa Andrzeja z Przasnysza, chociaż w tym samym czasie był tam pleban katolicki (być może wzmianka ta odnosi się do Niemojewa, zob. niżej)⁹¹. O przejściu kościoła świadczy wizytacja z 1582 r.⁹² Parafię katolicy odzyskali w ciągu XVII w.⁹³

Lisewo Kościelne, powiat bydgoski – wieś Niemojewskich. Prawdopodobnie najstarszy zbór na Kujawach, w którym rozpoczynał działalność Andrzej z Przasnysza (zob. wyżej). Minister poświadczony w 1577 r.⁹⁴ Odzyskany przez katolików w 1611 r. (zob. s. 57–58).

Liszkowo, powiat inowrocławski – minister zapewne już od lat 50.⁹⁵ Kościół odzyskany przez katolików przed końcem XVI w.⁹⁶

Ludziska, powiat inowrocławski – minister potwierdzony w 1577 r. (jako działający tam od 2 lat)⁹⁷. Parafia odzyskana przez katolików być może w 1599 r.⁹⁸

Miedzyń, powiat bydgoski – w parafii Fordon (Fordan, k). Niedługo przed 1597 r. Wojciech Gądecki miał tam wybudować zbór, do którego uczęszczali także Szkoci i pewni mieszczanie bydgoscy⁹⁹. Osoba patrona każe widzieć w nim kontynuację domu modlitw z Gądecza (zob. wyżej), a nie jakiegoś bydgoskiego, które to twierdzenie można spotkać w literaturze¹⁰⁰.

Modliborzyce, powiat inowrocławski – wieś w parafii Parchanie. Około 1581 r. jako minister występuje tam Walenty Neothebel, autor pism politycznych i religijnych, działający pod patronatem właściciela wsi Sebastiana Osieckiego¹⁰¹.

---

⁸¹ MHDW 22, s. 187; MHDW 23, s. 77; S. Chodyński, *Warzymowo*, „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej”, t. 7, 1913, nr 4, s. 101.

⁸² MHDW 19, s. 63.

⁸³ Repertorium 77, s. 155, 166, 170.

⁸⁴ MHDW 23, s. 12.

⁸⁵ Repertorium 78, s. 110; Kujawski, Parafie, s. 143–145.

⁸⁶ *Documenta ecclesias civitatis Bidgostiensis (Bromberg) concernentia*, wyd. E. Becker, Berlin 1918, s. 18.

⁸⁷ Repertorium 77, s. 188; S. Pastuszewski, *Karta czesko-braterska i kalwińska w dziejach Bydgoszczy*, s. 60.

⁸⁸ F. Mincer, *Kultura, nauka i szkolnictwo w latach 1466–1772*, s. 304–309.

⁸⁹ VAP 1, s. 101.

⁹⁰ Z. Czapla, *Heretycy na Kujawach*, s. 28.

⁹¹ MHDW 17, s. 70, 126.

⁹² Repertorium 77, s. 158.

⁹³ Kujawski, Parafie, s. 149.

⁹⁴ MHDW 17, s. 121.

⁹⁵ MHDW 1, s. 16; MHDW 17, s. 118; MHDW 21, s. 231.

⁹⁶ ASR 4, s. 360; Repertorium 77, s. 185.

⁹⁷ MHDW 1, s. 14; MHDW 17, s. 111.

⁹⁸ K. Hewner, *Ludzisko. Historia parafii*, Ludzisko 2005, s. 22. Jeszcze w 1595 r. na synodzie w Toruniu pojawił się Jakub z Jarocina Pruskiego „minister verbi Dei in Ludziczko”; W. Sławiński, *Toruński synod generalny 1595 roku*, s. 303.

⁹⁹ VAP 2, s. 313.

¹⁰⁰ S. Pastuszewski, *Karta czesko-braterska i kalwińska w dziejach Bydgoszczy*, s. 56, 60–61.

¹⁰¹ W. Neothebel, „Acrostichis” własnego wyobrażenia, s. 5–61; H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 34.

Niemojewe, powiat inowrocławski – własność Niemojewskich. Od 1563 r. działał tam zbor arianski¹⁰². Wizytacja z 1577 r. informuje, że różnowiercza szlachta z parafii Góra zbierała się w domu Jana Niemojewskiego, który utrzymywał kaznodzieję Marcina¹⁰³. W 1577 r. nie mogło już chodzić o Jana Niemojewskiego, działacza arianskiego, który przebywał w tym czasie w Małopolsce, po wcześniejszym zrzeknięciu się swoich dóbr¹⁰⁴, ale o jego bratanka kalwinistę¹⁰⁵. Zaznaczenie w tej miejscowości zborów obu wspomnianych wyznań oznacza ich następstwo w czasie.

Pakość, powiat inowrocławski – kościół zamieniony na zbor braci czeskich, odzyskany przez katolików pod koniec XVI w.¹⁰⁶

Pieranie, powiat inowrocławski – własność m.in. Sebastiana Osieckiego, zajęty przed 1577 r.¹⁰⁷ Minister potwierdzony w 1582 r. – był nim wówczas wspomniany wyżej Walenty Neothebel¹⁰⁸. Kościół został odzyskany przez katolików w ciągu XVII w.¹⁰⁹

Płonkowo, powiat inowrocławski – minister protestancki przed 1577 r., przed końcem XVI w. zwrócony katolikom¹¹⁰.

Ziemia dobrzyńska

Nieszawa, powiat lipnowski – w mieście w drugiej połowie XVI w. istniała mała społeczność protestancka, gromadząca się na wspólnych modlitwach¹¹¹.

Wierzbick, powiat lipnowski – według wizytacji z lat 1597 i 1609 kościół przez pewien czas w drugiej połowie XVI w. był zajęty przez luteranów¹¹². To określenie wyznania należy jednak traktować z dystansem, gdyż wizytacje miały tendencję do jego nadużywania.

---

¹⁰² L. Dombek, *Reformacja na Kujawach*, s. 67.

¹⁰³ MHDW 17, s. 117, 127.

¹⁰⁴ J. Płokarz, *Jan Niemojewski: studium z dziejów arjan polskich*, s. 72; L. Szczucki, J. Tazbir, *Niemojewski Jan*, [w:] PSB, t. 23, s. 14.

¹⁰⁵ W. Sławiński, *Udział różnowierców kujawskich w toruńskim synodzie generalnym*, s. 73, przyp. 41.

¹⁰⁶ ADWł, sygn. 033 (Ośrodek ABMK, mkf 3812), k. 339r; ASR 4, s. 159, 164, 360; J. Łukaszewicz, *O kościołach Braci Czeskich*, s. 333; H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanczy w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 35; J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce*, s. 196.

¹⁰⁷ MHDW 1, s. 17.

¹⁰⁸ Repertorium 77, s. 154.

¹⁰⁹ Kujawski, Parafie, s. 161.

¹¹⁰ MHDW 21, s. 231; MHDW 1, s. 16; ASR 4, s. 360; H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanczy w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 36; J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce*, s. 196.

¹¹¹ MHDW 19, s. 58, 88; MHDW 20, s. 120; MHDW 23, s. 5; H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanczy w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 34; L. Dombek, *Reformacja na Kujawach*, s. 75.

¹¹² ADP, sygn. 2, k. 6v–7; ADP, sygn. 6, k. 371v.

OSADNICTWO

LOKALIZACJA MIEJSCOWOŚCI

Urszula Zachara-Związek, Tomasz Związek

Podczas lokalizacji osad na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej przyjęto takie same zasady jak w poprzednich tomach serii, a w szczególności w tomie wielkopolskim¹. Na mapie głównej przedstawiającej stan osadnictwa w drugiej połowie XVI w. znalazły się osady zarówno istniejące przez cały analizowany okres, jak i opustoszałe w pewnym momencie oraz nowo lokowane². Proces lokalizacji (identyfikacji) polegał na zestawieniu list miejscowości opracowanych na podstawie źródeł pisanych z interesującego nas okresu z dostępnymi źródłami kartograficznymi. Sieć osadniczą Kujaw i ziemi dobrzyńskiej zrekonstruowano, kierując się trzema zasadniczymi czynnikami identyfikującymi: położeniem, nazwą i odrębnością³. Mapa główna prezentuje więc obraz osadnictwa aktualny dla drugiej połowy XVI w.⁴

Podobnie jak w poprzednich tomach serii, lokalizacja (rozumiana jako identyfikacja i lokalizacja miejscowości *sensu stricto*) osad na mapie była określana jako pewna, przybliżona lub wiązana; w indeksie do tomu odnotowane zostały także miejscowości o nieznanym lokalizacji (zob. tab. 6). Oznaczając punkty na mapach referencyjnych, kierowaliśmy się występowaniem w poszczególnych miejscowościach punktów centralnych – kościołów lub dworów. Jeśli we wsi nie było takiego miejsca, punkt na mapie stawiany był w przestrzennym centrum danej osady. Lokalizacją **przybliżoną** określaliśmy osady, o których wiedzieliśmy, że znajdowały się w pewnej okolicy, tzn. wiemy, z którymi wsiami sąsiadowały, jednak nie udało się ich odnaleźć na dawnych mapach. Natomiast lokalizacja **wiązana** oznacza, że pewna osada znajdowała się w bliskim sąsiedztwie innej jednostki i bardzo często była z nią związana zarówno w sensie przestrzennym, jak i gospodarczym.

Celem niniejszego komentarza jest opisanie przykładów najbardziej dyskusyjnych lub takich, które w zebranych materiale mogą być potraktowane jako ciekawe lub charakterystyczne dla Kujaw⁵. W niniejszym komentarzu omówione zostaną wsie, osady młyńskie i przedmieścia.

Niektóre osady powstawały w wyniku podziałów i łączenia innych miejscowości. Tak było z Przyłubiem (Przyłubie Nowe, s) w województwie inowrocławskim, które nie zostało zlokalizowane przez Zenona Guldoną⁶. Wiadomo natomiast, że Maciej Przyłubski wydzielił w 1594 r. z Przyłubia (Przyłubia Starego, s) część wsi osadnikom ołederskim⁷. Doszło więc do podziału wsi na część starą i nową. Dawna wieś Przyłubie została na początku XX w. włączona do Solca Kujawskiego (Solec, k). Kolejnym przykładem może być wchłonięcie między 1573 a 1576 r. Stankowic przez Piotrkowice (s)

¹ Kompleksowe streszczenie poprzednich zasad dali A. Borek i M. Słomski w AHP Wielkopolska, s. 177–202.

² Na mapie głównej nie występują jednak osady odnotowane jako opustoszałe przez całą drugą połowę XVI w.

³ Por. P. Garbacz, A. Ławrynowicz, B. Szady, *Identity Criteria for Localities*, [w:] *Formal Ontology in Information Systems. Proceedings of the 10th International Conference, FOIS 2018*, red. S. Borgo, P. Hitzler, O. Kutz, Amsterdam 2018, s. 47–54; G. Myrda, B. Szady, A. Ławrynowicz, *Modeling and Presenting Incomplete and Uncertain Data on Historical Settlement Units*, „Transactions in GIS”, 5 II 2020, <https://doi.org/10.1111/tgis.12609> (dostęp: 8.10.2020).

⁴ Trzeba jednak zaznaczyć, że rok 1600 jest w serii decydujący dla rozstrzygnięcia konkretnych przypadków, jeśli doszło do zmiany charakteru, przynależności i własności. Na mapie głównej liczba osad jest skumulowana dla całej drugiej połowy XVI w.

⁵ Trzeba zaznaczyć, że duża część omawianych poniżej przykładów pochodzi z woj. inowrocławskiego. Wynika to głównie z charakteru własnościowego tego obszaru, na którym znajdowało się stosunkowo dużo dóbr duchownych i królewskich.

⁶ Guldon, Kujawy, s. 113.

⁷ Z. Guldon, R. Kabaciński, *Przywileje lokacyjne Przyłubia z lat 1359–1594*, [w:] *Dokumenty do dziejów Kujaw i ziemi dobrzyńskiej XIV–XIX w.*, wyd. Z. Guldon, R. Kabaciński i in., Warszawa–Poznań 1974, s. 23–27.

w powiecie inowrocławskim. Do 1573 r. obydwie wsie występowały w rejestrach poborowych osobno⁸. Od 1576 r.⁹ w rejestrach stale pojawia się określenie *Piotrkowicze seu Stankowicze*¹⁰. Z tego też względu Stankowice zostały na mapie głównej osadnictwa podczipione pod Piotrkowice. Innym przykładem może być Beryno, wchłonięte przez Stary Dwór. Ostatnia wzmianka o Berynie jako samodzielnej wsi pochodzi z 1527 r.¹¹ W późniejszym okresie została ona wchłonięta przez folwark Stary Dwór, o czym świadczą wzmianki w kopiariuszach klasztoru koronowskiego wprost potwierdzające ten stan¹². W latach 60. XVI w. wzmiankowane były także łąki na Berzinach, z których korzystali mieszczanie koronowscy¹³. Dla drugiej połowy XVI w. traktujemy Beryno jako wieś opustoszałą, dlatego też nie zaznaczono jej na mapie głównej.

Rejestry poborowe często zawierały również informacje o drobnych działach, które w wyniku rozwoju procesów osadniczych niekiedy ulegały scaleniu z okolicznymi jednostkami osadniczymi¹⁴. Przykładem tego typu zależności mogą być Popowiczki (Smolsko, d), położone w parafii Brześć Kujawski (Brzeście, k). Osada ta w drugiej połowie XVI w. wchłonięta Ardziankowo (ob. część Popowiczek)¹⁵. W drugiej połowie XVI w. Ardziankowo na podstawie występowania w nim 1 łana kmiecego zostało uznane za samodzielną wieś¹⁶. Osada ta nie występuje jednak w rejestrach u schyłku XVI w., co mogłoby oznaczać jej wchłonięcie przez pobliskie Popowiczki. Lokalizujemy ją na zachód od Popowiczek na podstawie dostępnych materiałów kartograficznych. Warto przy tej okazji wspomnieć, że w Popowiczkach doszło z czasem do zmiany nazwy. Od lat 30. XVII w. było ono określane jako *Smolsko alias Popowiczki*¹⁷, podobnie zresztą w późniejszych rejestrach podymnego z lat 1662¹⁸ i 1673¹⁹. Zarówno materiały kartograficzne, jak i wizytacja z 1711 r. potwierdzają finalną zmianę nazwy na Popowiczki²⁰.

Dużych problemów lokalizacyjnych dostarczył Kruszynek-Kolonia (Kroszyno Wielkie, s)²¹. Wiadomo, że był on wymieniony w opisie granicy biskupiej wsi Brzeźno w 1598 r.²², jednak na mapie Gilly'ego z 1802 r. widać, że to Kruszynek (Kroszyno Małe, s) znajdował się bliżej Brzeźna niż Kruszyn, położony na południowy wschód od Kruszynka. Na Mapie Kwatermistrzostwa widoczny jest już tylko Kruszynek, na mapie Perthéesa zaś źle określono relacje przestrzenne. Zatem o ile lokalizacja Kruszynka jest pewna, o tyle lokalizacja Kruszynka-Kolonii na południe od Kruszynka została określona jako niepewna.

Pełczyce (ob. prawdopodobnie część Grodzta) zlokalizowano w miejscu dawnego cmentarza żydowskiego, istniejącego w Kowalu przed II wojną światową. Dziś jest to orientacyjnie koniec ulicy Jędrzejewskiego. Tę lokalizację opieramy na poświadczeniu nabycia przez Żydów kowalskich gruntu pod kirkut w pobliżu wsi Pełczyce w 1568 r.²³

Z kolei leżące pod Włocławkiem Korabniki zlokalizowano poza terenem współczesnej części Włocławka o tej nazwie. Istnieje co prawda pogląd, że średniowieczne Korabniki znajdowały się

⁸ Zob. np. ASK I 50, k. 549r (1552 r.), 791r (1565 r.), 753v (1573 r.).

⁹ Tamże, k. 725v: „Piotrkowicze seu Stankowicze simul de decem mansis possessionatis, de taberna manuali una molendinoque ventili manuali uno solvit”.

¹⁰ Tamże, k. 725v (1576 r.), 673v (1581 r.), 637v (1582 r.), 598r (1583 r.), 787v (1589 r.).

¹¹ MHDW 11, s. 69.

¹² *Materiały do słownika historyczno-geograficznego Kujaw w średniowieczu*, oprac. Z. Guldon, przyg. J. Wijaczka, atlasfontium.pl (dostęp: 22.11.2020), s. 83: „Berino seu Stary dwor, Starydwor olim Beryno (BR 134, f. 251, OMC 145)”; por. Guldon, Kujawy, s. 33, przyp. 152.

¹³ AGAD, VO1, k. 3v, 37v, 95v, 96v, 125r.

¹⁴ Por. K. Fokt, *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie na Dolnym Śląsku w świetle badań archeologicznych*, Kraków 2012, s. 258–273.

¹⁵ *Materiały do słownika historyczno-geograficznego Kujaw w średniowieczu*, s. 350; MHDW 11, s. 7: „item predium in Smolsko dictum Jardzyakonstho”; por. MHDW 12, s. 26.

¹⁶ ASK I 29, k. 381r (1567 r.); ASK I 50, k. 778r (1570 r.); ASK I 29, k. 327r (1576 r.), 418r (1577 r.), 454v (1579 r.).

¹⁷ Podymne 1634, k. 81v.

¹⁸ ASK I 65, k. 279r.

¹⁹ ASK I 74, k. 837r.

²⁰ Por. Perthées, Brześć; Repertorium 71, s. 148.

²¹ Lokalizacja pobliskiego Kruszynka została oparta na podstawie inwentarzy biskupstwa włocławskiego z 1598 i 1604 r.; zob. Inw. 1598, s. 69; Inw. XVII, s. 8. Punkt osadniczy został postawiony na mapie na miejscu dzisiejszego Kruszynka.

²² Inw. 1598, s. 70.

²³ Z. Guldon, *Żydzi w miastach kujawskich w XVI–XVIII wieku*, ZK, t. 9, 1993, s. 101.

tam, gdzie dzisiejsze (w odległości ok. 6 km na północ od centrum Włocławka)²⁴. Mapy z przełomu XVIII i XIX w. wskazują jednak, że było to późniejsze osadnictwo olęderskie. Faktycznie grunty interesującej nas osady obejmowały w średniowieczu obszar od granic Włocławka do wsi Lubanie²⁵. Jednak jak wskazują inwentarze z początków XVII w., wieś znajdowała się niedaleko zamku włocławskiego²⁶, a pod koniec XVIII w. ta najbliższa część Korabników była już nazywana Zazamczem²⁷. I na terenie tej dzielnicy Włocławka oznaczono jej XVI-wieczne centrum.

Duże znaczenie przy lokalizowaniu niektórych osad miały dostępne zabytki kartograficzne. W tym kontekście warto wspomnieć o osadzie folwarcznej Zamyślin (Zamyślino)²⁸. W XVII w. była ona już opustoszała²⁹. Na mapie Perthéesa oznaczono tuż przy granicy z województwem brzeskim, na południowy wschód od Kruszyna i Kruszynka, osadę o nazwie Zamyślin, którą należy uznać za tożsamą z XVI-wiecznym Zamyśłowem. Na mapie Gilly'ego z 1802 r. widać *Zamyslin Hol.* na południe od drogi łączącej Kruszyn z Brudnowem (Blatt C1). Na Mapie Kwatermistrzostwa również jest oznaczony folwark Zamyślin, między Kruszynkiem a Brudnowem, na południe od drogi łączącej obydwie wsie. Jednak już na MTB, a później na mapie WIG w tym rejonie znajdują się osady Wiktoryn i Michalin. Zachowując relacje przestrzenne na wymienionych trzech mapach (Perthéesa, Gilly'ego z 1802 r. i Kwatermistrzostwa), XVI-wieczne Zamyśłowo zidentyfikowano z Zamyślinem położonym na południe od linii łączącej Kruszyn z Brudnowem. Obecne Zamyślin stanowi kolonię wsi Kruszynek-Kolonia (PRNG).

Podobnie zresztą Mątwy, znane z mapy Kaysera z 1770 r., gdzie zostały przedstawione po lewej, południowej stronie Noteci (Blatt 8), tak samo na mapach von Pfaua (Blatt 4) i Schröttera (sekcja 21+25). Na UMTB zabudowania oznaczono po obu stronach Noteci, ale etykieta pozostała wciąż na lewej stronie rzeki (Blatt 1722). Na MTB większe skupisko osadnicze znajduje się już na prawym brzegu rzeki, co związane było z wybudowaniem na tym terenie na przełomie lat 70. i 80. XIX w. cukrowni i fabryki sody³⁰. Dzisiaj południowa część Mątew stanowi część Tupadł, ale nie jest tożsama z dzielnicą Inowrocławia o nazwie Mątwy. Także lokalizacja Sławsko Dolnego (Sławsko Małe, d) była możliwa dzięki analizie kartograficznej. Na UMTB (Blatt 1794) widać wieś i kolonię Sławsko, ale u Schröttera pojawia się tylko jedna wieś – Sławsko Małe, choć o podobnym kształcie jak na arkuszu UMBT. Osadę zlokalizowano w części obecnego Sławsko Dolnego, która na MTB nosi nazwę *Kaiserhöf*, a na mapie WIG Sławsko Małe. Z kolei w kwestii osady Ptur (ob. część Pturka) u Schröttera widać osobno Ptur i Pturk (Blatt Schubin i Blatt Inowraclaw). Podział ten widoczny jest także na UMTB, lecz rozmieszczenie etykiet nazw wskazuje na inne położenie obu wsi niż u Schröttera. Na UMTB bliżej Barcina jest Ptur, a dalej Pturk (Blatt 1650), podczas gdy u Schröttera to Pturk jest bliżej Barcina niż Ptur. Podobnie u Gilly'ego (Blatt B1), to Pturk (*Klein Turke*) jest bliżej Barcina niż Ptur (*Gross Turke*). Na MTB występuje już tylko Pturk, podobnie na mapie WIG. W związku z tym, podążając za wykładnią Schröttera i Gilly'ego, punkt z Pturkiem oznaczamy na oddalonej od Barcina części dzisiejszej wsi Pturk, choć trzeba przyznać, że relacje przestrzenne między Barcinem, Pturkiem i Pturkiem w podobny sposób jak na UMTB przedstawione zostały na mapach von Pfaua (Blatt 4) i Gilly'ego.

Ciekawie wygląda z kolei historia relacji osadniczych w okolicach Swarowa (ob. część Bachórki). Wieś ta znana jest już od średniowiecza i funkcjonowała aż do drugiej połowy XVII w.³¹ XVI-wieczna osada, w której mogło mieszkać około 100 osób, po potopie szwedzkim była już opustoszała: rejestr pogłównego z 1673 r. nie odnotował żadnego kmiecia, a młyn wodny nie działał³². Rok później rejestr wymienił tylko 8 kmieci, a młyn nadal nie był użytkowany³³. Swarowo straciło na znaczeniu na korzyść sąsiedniej

²⁴ K. Jażdżewski, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo miasta Włocławka i jego najbliższej okolicy*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 4, 1956, s. 121, 134.

²⁵ J. Bieniak, *Powstanie miasta samorządowego – najstarsze lokacje miejskie*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 1: *Od początków do 1918 r.*, red. J. Staszewski, Włocławek 1999, s. 88–90, 100; J. Pakulski, *Władze i społeczność miejska w dobie polokacyjnej (XIV–XV w.)*, [w:] tamże, s. 125–126.

²⁶ MHDW 24, s. 19; Inw. XVII, s. 91.

²⁷ Szkice Perthéesa, t. 9, k. 42r; Czaykowski, s. 843.

²⁸ ASK I 30, k. 783v; MHDW 21, s. 62.

²⁹ ASK I 65, k. 303r; ASK I 73, k. 4r, 18r.

³⁰ Por. J. Brzezichowa, *Przeobrażenia gospodarcze miasta w okresie zaboru pruskiego (1815–1919)*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, t. 1: *Do 1919 r.*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań–Toruń 1978, s. 325, 329.

³¹ Por. *Materiały do słownika historyczno-geograficznego Kujaw w średniowieczu*, s. 74–75.

³² ASK I 74, k. 839r.

³³ Tamże, k. 872r.

Bachórki, która pojawia się jako wieś w XVII w.³⁴ Można się domyślać, że w XVI w. była to część pola lub wsi, która z czasem przekształciła się w regularną osadę, wchłaniając Swarowo, o czym świadczy XVIII-wieczne określenie *Bachorka seu Swarowo*³⁵. Na mapie głównej Swarowo zostało określone jako wieś o lokalizacji przybliżonej.

Jedną z potencjalnych pustek osadniczych miał być Osiek Wielki (Osiek, k). Osada ta występowała zarówno w lustracji poradnego z 1489 r., jak i w późniejszym czasie jako *deserta*³⁶. Tymczasem w *Liber relaxationum* przy Osieku wspomniano o jednym świeckim, który uiszczal opłaty plebanowi w Płonkowie³⁷, z kolei w wizytacji z 1577 r. ta jednostka osadnicza była określona jako *praedium dictum Osiek* w parafii Płonkowo³⁸. Oznacza to, że pewna część Osieka była w XVI w. opuszczona, inna zaś została przekształcona w folwark szlachecki. Stąd też na naszej mapie Osiek został określony jako osada folwarczna³⁹.

Przykładem wsi o wiązanej lokalizacji są Tupadły (ob. część wsi Siarzewo). Osada ta nie występowała na żadnych dostępnych mapach dawnych. Na podstawie danych z inwentarza klucza raciążeckiego z 1604 r. ustalono, że znajdowała się nad Wisłą i graniczyła z Nieszawą, Niestuszewem, Raciążkiem i Siarzewem (Psarzewo, d)⁴⁰. Późniejsze wzmianki sugerują bliskie relacje przestrzenne właśnie z Siarzewem⁴¹. Dane te potwierdzają relikty w lokalnej mikrotoponimii, skąd dowiadujemy się, że Tupadły były określane jako część wspomnianego Siarzewa⁴². Z tego też względu zdecydowaliśmy się określić tę osadę jako podwiązaną do Siarzewa.

Bliskie relacje przestrzenne między poszczególnymi miejscowościami można było określić także dzięki informacjom z rejestrów poborowych o wnoszeniu opłat łącznie z kilku jednostek osadniczych. Widać to dobrze na przykładzie relacji Paprosa (d) z Droszewem (pustką) w powiecie przedeckim. W rejestrze z 1580 r. w zapisach poświęconych Paprosowi wspomniano o 2 łanach położonych we wsi Droszewo⁴³. Z kolei zapisy dotyczące Droszewa za każdym razem podawały, że podatek był opłacany wspólnie z Paprosem⁴⁴. Przestrzenne zlokalizowanie Droszewa na mapie było niemożliwe, stąd ze względu na bliskie relacje łączące obydwie jednostki osadnicze zdecydowano się na określenie ich lokalizacji jako wiązanej. Droszewo zostało podłączone pod możliwy do zlokalizowania Papros.

Przybliżoną lokalizację otrzymywały także osady, które mimo istnienia bardzo dokładnych opisów ich granic w źródłach pisanych nie były możliwe do jednoznacznego umieszczenia w przestrzeni. Taką wsią było m.in. Unimierze (s). Graniczyło ono z Dąbrówką i Niestuszewem⁴⁵. Wstępna lokalizacja umiejscawiała tę osadę między Dąbrówką, Sierzchowem, Markuszewicami, Niestuszewem i Raciążem. Jeszcze w 1661 r. osada ta była zamieszkała⁴⁶, jednak w 1674 r. określona została już jako *deserta*⁴⁷, nie wystąpiła także w późniejszych źródłach⁴⁸. Warto jednak odnotować, że w XVIII w. była wymieniana razem z Sierzchowem i Markuszewicami⁴⁹. Unimierz występuje jeszcze na mapie von Pfaua (Blatt 11) między Niestuszewem a Chromowolą, oddzielony od tej drugiej rzeką – leży na jej prawym brzegu. Pomimo bardzo szczegółowego opisu granic nie byliśmy w stanie umiejscowić tej osady, stąd też określiliśmy jej lokalizację jako przybliżoną.

³⁴ Tamże, k. 872v.

³⁵ Por. MHDW 11, s. 39 (1527 r.); Inw. 1598, s. 10; *Materiały do słownika historyczno-geograficznego Kujaw w średnio-wieczu*, s. 74.

³⁶ Lustracja 1489, s. 158; MK 50, k. 510r (=MRPS IV, nr 17242); LWWK 1616, cz. 1, s. 303.

³⁷ MHDW 11, s. 61: „Ossiek 1 Laicus qui nihil dat, dicit habere ius, quod per quinque gr. debet solvere”.

³⁸ MHDW 17, s. 135.

³⁹ Por. Guldon, Kujawy, s. 90.

⁴⁰ Inw. XVII, s. 5–6.

⁴¹ R. Guldon, Z. Guldon, *Osadnictwo województwa inowrocławskiego w latach 1775–1789*, ZK, t. 6, 1981, s. 111, nr 62 i s. 112, nr 71.

⁴² *Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych*, t. 172: *Powiat aleksandrowski, województwo bydgoskie*, b.m.w. 1971, s. 18.

⁴³ ASK I 29, k. 590r.

⁴⁴ Było tak w latach 1577 (ASK I 29, k. 443r), 1581 (ASK I 30, k. 601v), 1582 (tamże, k. 662v), 1583 (tamże, k. 725r) i 1589 (tamże, k. 768).

⁴⁵ Inw. 1598, s. 67, Inw. XVII, s. 6.

⁴⁶ ASK I 65, k. 302v.

⁴⁷ ASK I 73, k. 4r.

⁴⁸ Por. Czaykowski, s. 854.

⁴⁹ R. Guldon, Z. Guldon, *Osadnictwo województwa inowrocławskiego*, s. 111, nr 64.

Z kolei w województwie brzeskim Starczewę podłączono do Kąkowej Woli. Bliskie relacje przestrzenne między tymi dwiema osadami poświadczone są zarówno w XVI, jak i XVII w.⁵⁰

Istnienie niektórych osad określano na podstawie pojedynczych wzmianek źródłowych. Zaliczamy do nich np. dwie osady folwarczne w województwie inowrocławskim: niezlokalizowany Podgaj⁵¹ i Kiełczew o lokalizacji przybliżonej⁵². Dodatkową domniemaną wsią (o nieznannej lokalizacji) jest wspomniane w materiałach Stanisława Kozierowskiego Kurzelowo, znane ze wzmianki z 1591 r.⁵³ Z kolei z 1596 r. znana jest nazwa *na Prądziech*, która pojawiła się w kontekście uposażenia kaplicy św. Idziego za murami miasta Bydgoszczy⁵⁴. Była to jednak łąka, na terenie której faktycznie powstała wieś Prądy; jako wieś wspomniana jest dopiero w drugiej połowie XVII w.⁵⁵

Warto także wspomnieć, że w kujawskim tomie AHP nie została uwzględniona niewielka grupa miejscowości zaproponowana przez Zenona Gulдона w jego opracowaniu sieci osadniczej XVI-wiecznych Kujaw, co wynikało z przyjmowania przez nas odmiennych interpretacji zachowanego materiału źródłowego. Do takich osad należą np. Jabłowo⁵⁶, hipotetycznie położone w parafii Wudzyn, które znalazło się w wykazie miejscowości należących do klasztoru koronowskiego i w 1527 r. określone zostało jako wieś opuszczona⁵⁷. Na początku XV w. (1420 r.) oraz w stuleciach XVI i XVII nazwa ta funkcjonowała jednak jako określenie łąki⁵⁸. Domniemana wieś nie została także wymieniona w wykazie osad z 1489 r. Nawet zakładając, że Jabłowo przez krótki czas we wczesnej nowożytności było wsią, to zgromadzone dane dla drugiej połowy XVI w. nie pozwalają określić jej jako funkcjonującej wówczas osady tego typu. Z tego też względu miejscowość ta nie znalazła się na mapie ani w indeksie. W podobny sposób postąpiliśmy z Nową Górą⁵⁹, która także znana jest z jednej tylko wzmianki z 1527 r.⁶⁰

W trakcie opracowywania sieci osadniczej Kujaw zauważyliśmy też, że Zenon Guldon utożsamiał miejscowość Dębice (s) z Poddębicami Wielkimi (s). Wynikało to z tego, że większość rejestrów poborowych podaje albo parę nazw Poddębice Wielkie – Poddębice Małe, albo Poddębice – Dębice. Jedynie rejestr z 1579 r. jasno utożsamia Poddębice Małe z Dębicami⁶¹ i ten przekaz był dla nas podstawą do odniesienia obu tych nazw do jednej miejscowości.

Z kolei z miejscowości niezlokalizowanych przez Gulдона warto wymienić Kopanie, będące obecnie kolonią wsi Górki. Znane jest z map UMTB, MTB i WIG. Podobnie Mochelek: został zlokalizowany na podstawie UMTB między Lisewem Kościelnym i Jordanowem przy południowo-zachodnim brzegu jeziora. Obecnie jest to część Lisewa Kościelnego. Z kolei osadę folwarczną Kopanina⁶² identyfikujemy przestrzennie z Chrustami (Chrostami) na mapie Perthéesa na podstawie informacji z SGKP⁶³.

Niektóre z osad w XVI w. były wtórnie lokowane. Ze względu na charakter zachowanej bazy źródłowej na terenie całych Kujaw udało się potwierdzić dwa takie przypadki. Pierwszym są Szczutki (Szczutrkowy, d), które do lat 60. XVI w. były określane jako wieś opustoszała⁶⁴, w 1570 r. zaś w osadzie tej został osadzony sołtys na 2 łanach⁶⁵. Podobnie było z Kobelnikami w parafii Tuczo,

⁵⁰ MRPS IV, nr 3167 (1519 r.); LWWK 1616, cz. 1, s. 272.

⁵¹ MHDW 17, s. 135.

⁵² MHDW 19, s. 65.

⁵³ Guldon, Kujawy, s. 87; S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*, t. 1, Poznań 1921, s. 439; zob. Archiwum Państwowe w Poznaniu, Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Bydgoszczy, Gr. 18, k. 258v–259v (*non vidi*).

⁵⁴ *Documenta Ecclesias civitatis Bidgostiensis (Bromberg) concernentia*, wyd. E. Becker, Berlin 1918, s. 23.

⁵⁵ *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765*, wyd. Z. Guldon, Bydgoszcz 1966, s. 21, 28.

⁵⁶ Guldon, Kujawy, s. 84.

⁵⁷ MHDW 11, s. 69.

⁵⁸ *Materiały do słownika historyczno-geograficznego Kujaw w średniowieczu*, s. 491; AGAD, VO1, k. 2v, 36v, 95r, 96v, 124v; S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych*, s. 292.

⁵⁹ Guldon, Kujawy, s. 85.

⁶⁰ MHDW 11, s. 69.

⁶¹ ASK I 29, k. 462r: „Poddąbicze Minor seu Dąbicze”; *Materiały do słownika historyczno-geograficznego Kujaw w średniowieczu*, s. 141 i 345; zob. też Guldon, Kujawy, s. 57.

⁶² MHDW 21, s. 156.

⁶³ SGKP, t. 4, s. 373; por. R. Guldon, Z. Guldon, *Osadnictwo województwa inowrocławskiego*, s. 106, nr 7 i s. 108, nr 27.

⁶⁴ ASK I 50, k. 559v (1552 r.), 851v (1553 r.). Podobnie zresztą w 1563 r.: ASK I 92, k. 13r: „Istę villae [także Stronno i Mokre – U.Z.-Z., T.Z.] dudum sunt desertate, quod in registris vetustioribus patet nullosque agros habent cultos”. Wpisy z lat 1564 i 1565 pozostawały puste.

⁶⁵ ASK I 50, k. 775v: „Scultetus ibidem Thomas Chirurgus de mansis 2 sculteciae suae noviter extirpatis contributionem adhuc nunquam solvebat”.

zasiedlonymi na nowo w 1562 r.⁶⁶ Wieś ta potwierdzona jest w dokumencie sprzedaży Wojciechowi Tupadlskiemu przez kapitułę wrocławską w 1557 r.⁶⁷

Warto podkreślić, że podczas prac nad poszczególnymi powiatami Kujaw i ziemi dobrzyńskiej nie zaobserwowano na tych obszarach we wczesnej nowożytności wzmożonej kolonizacji.

W serii AHP o kwalifikowaniu młynów wodnych jako niezależnych osad młyńskich decydują następujące czynniki: 1) **przestrzenne**, rozumiane jako położenie z dala od wsi lub miasta i 2) **toponomastyczne**, wyrażające się w samodzielnie funkcjonującej nazwie takiego obiektu. Ich opracowanie było w niniejszym tomie dużym wyzwaniem. Wynikało to przede wszystkim z tego, że w kujawskich rejestrach poborowych bardzo często wydzielano ze wsi lub miast młyny posiadające własne nazwy. Szczególnie nagromadzenie tego typu nazw miało miejsce w powiecie radziejowskim, gdzie wymieniono młyny: Chrzan, Jęczmion, Kaczka i Kozubek, z kolei istnienie tych młynów poświadczono jest jedynie w najstarszych rejestrach z drugiej połowy XVI w. (1553 i 1557 r.)⁶⁸. Dobrym przykładem może tu być także młyn w Noci, który w 1577⁶⁹, 1580⁷⁰, 1581⁷¹, 1582⁷², 1583⁷³ i 1589 r.⁷⁴ był wypisywany osobno w formularzu poborowym. Obiektu tego nie udało się jednak zlokalizować na dostępnych mapach, wszystkie więc dotyczące go wzmianki przypisano do wpisów związanych z miastem.

Ciekawym przykładem z punktu widzenia lokalizacji jest Ruda Otorowska (ob. część Otorowa). Założenie rudnicze *prope opidum Solecz* jest poświadczono już w pierwszej połowie XVI w. Młyn mógł wówczas nosić jednak inną nazwę, pochodzącą od imienia (lub przydomka) rudnika – Kośka⁷⁵. Pierwotne złożo limonitu musiało się z czasem wyczerpać, z tego też względu potrzebne było przeniesienie kuźnicy w inne dogodne miejsce, co w epoce przedprzemysłowej było stałą praktyką⁷⁶. O dawnym (opustoszałym) i nowym młynie rudnym na tym obszarze informacje można znaleźć w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w.⁷⁷ Młyn rudny w Otorowie, mimo że osadniczo związany z pobliską wsią, uznajemy za niezależną jednostkę osadniczą: *Ottorower Mühle*, widoczny jest u Gilly’ego, na UMTB (Blatt nr 1508) i MTB (jako *Friedrich Wilhelms Mühle*) oraz na mapie WIG (bez nazwy). Późniejsze informacje o nim łączymy z przekazami o dwóch obiektach – młynie i kuźnicy – wydzierżawianych w drugiej połowie XVI w. rodzinie Wilde⁷⁸.

W podobny sposób zidentyfikowano i zlokalizowano jedną z dawnych kuźnic w powiecie radziejowskim o nazwie Ruda. W rejestrze z 1557 r. w wykazie młynów dziedzicznych występuje Ruda (bez dodatkowych informacji) i „Ruda circa Ruskowo generosi Joannis Ruskowski”⁷⁹. Młyn Ruda (bez dookreślenia miejscowości) nie pojawia się we wcześniejszych ani późniejszych materiałach, natomiast młyn w okolicach Ruszkowa był odnotowywany w późniejszych źródłach⁸⁰. Mimo że młyn Ruda znany jest tylko ze wzmianki z 1557 r. i nie pojawiał się w źródłach w kolejnych latach, to kontekst wpisów z tego roku jasno wskazuje na istnienie (przynajmniej w tym jednym roku) dwóch osobnych obiektów. Lokalizację tego obiektu ustaliliśmy na podstawie mapy WIG, na której pojawia się miejscowość Stara Ruda.

Osada młyńska w Jasnowie (ob. część Torunia) nie została oznaczona na mapach przez Zenona Guldona. W niniejszym tomie AHP jej lokalizację utożsamiono z młynem Klucznik, znanym z lustracji

⁶⁶ Tamże, k. 802r: „Kobilniki non solvunt, quia a duobus annis locari noviter incepit, de quo relatio ministerialis habetur”.

⁶⁷ MK 89, k. 141r–141v (=MRPS V, nr 7756).

⁶⁸ Por. np. ASK I 29, k. 209r; ASK I 30, k. 279r; ASK I 29, k. 261r.

⁶⁹ ASK I 29, k. 442r.

⁷⁰ Tamże, k. 599v.

⁷¹ ASK I 30, k. 600r.

⁷² Tamże, k. 661v.

⁷³ Tamże, k. 723v.

⁷⁴ Tamże, k. 767.

⁷⁵ Por. Z. Guldon, *Dzieje hutnictwa żelaznego na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej do XVI wieku*, ZK, t. 4, 1974, s. 36.

⁷⁶ T. Związek, *Kuźnica w Stobnie. Uwagi osadnicze na marginesie edycji przywileju dla rudnika Jana Gelinghausa z 1560 r.*, [w:] *Fines testis temporum. Studia ofiarowane Profesor Elżbiecie Kowalczyk-Heyman w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, red. M. Dzik, G. Śnieżko, współpr. M. Starski, Rzeszów–Warszawa 2017, s. 127–147. Kwestia ta wymaga jednak dalszych badań, związanych z pytaniem, czy mamy do czynienia z przenoszeniem całego zakładu, czy też chodzi tu raczej o wędrujący *locus molendini* rozumiany jako miejsce wydobycia limonitu.

⁷⁷ ASK I 50, k. 727r (1576 r.), 705r (1577 r.).

⁷⁸ MK 82, k. 406v–408v (=MRPS V, nr 5912) z 1551 r.; MK 108, k. 365 (=MRPS V, nr 10536) i SMK VI, nr 300 z 1592 r.

⁷⁹ ASK I 29, k. 260v.

⁸⁰ Zob. np. ASK I 29, k. 499r, gdzie jest „molendinum ibidem [...] Ruda” lub ASK I 30, k. 723v (1581 r.), gdzie pojawia się z kolei jako „Molendinum Ruskowski”; por. Z. Guldon, *Dzieje hutnictwa żelaznego*, s. 40–41.

starostwa dybowskiego z 1765 r.⁸¹ Klucznik obecny jest na mapach UMTB i MTB. Na podobnej zasadzie późnonowożytny młyn Dolny pod Lubrańcem został utożsamiony z młynem Szychem (ob. Marysin)⁸². Wilunt (ob. część Torunia) został natomiast podwiązany pod wieś Staw⁸³. Młyn Zieleniec (ob. część Torunia) lokalizowany był w źródłach pisanych *circa villam Nieszewka*⁸⁴. Umieszczenie ustalono na podstawie UMTB (Blatt 1583), gdzie jest on wyraźnie zaznaczony.

Choć na mapie w skali 1:250 000 nie umieszczamy przedmieść, to warto tu wspomnieć o tych, które nie były możliwe do zlokalizowania w trakcie naszych prac. Zaczniemy od Obór, wzmiankowanych w inwentarzu dóbr królewskich w województwie brzeskim z 1494 r. jako części Radziejowa⁸⁵. W lustracji z 1616–1620 były wymienione domy przy ulicy Obornej⁸⁶, co oznacza, że ulica albo biegła w kierunku Obór, albo znajdowała się na miejscu dawnego przedmieścia. Z dokumentu Zygmunta Starego z 1519 r. wiadomo jednak, że Obory (przynajmniej w początkach XVI w.) były przedmieściem Radziejowa⁸⁷. Na podstawie wzmianki z 1596 r.⁸⁸ za przedmieście uznaliśmy także Babią Wieś, która w XVII w. traktowana była jako przedmieście Bydgoszczy⁸⁹.

Tabela 4. Liczba miejscowości niezlokalizowanych

Powiat	Liczba miejscowości niezlokalizowanych	Liczba miejscowości o przybliżonej lokalizacji	Liczba miejscowości o lokalizacji związanej
brzeski	10	13	9
kowalski	2	2	1
kruszwicki	4	3	1
przedecki	4	3	2
radziejowski	10	–	3
woj. brzeskie	30	21	16
bydgoski	4	1	–
inowrocławski	11	5	10
woj. inowrocławskie	15	6	10
dobrzyński	3	–	4
lipnowski	5	–	–
rypiński	2	–	1
ziemia dobrzyńska	10	–	5

⁸¹ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich: 1765. Województwo inowrocławskie*, wyd. Z. Górski, R. Kabaciński, A. Mietz, Bydgoszcz 2011, s. 31: „Jasnow czyli Klucznik”; por. MK 143, k. 250v–251v.

⁸² R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu brzesko-kujawskiego w XVII–XVIII wieku*, ZK-D, seria E: *Kształtowanie środowiska*, 1985, s. 152: „Nadolny alias Sych”.

⁸³ MK 78, k. 526v (=MRPS V, nr 5303) z 1551 r. i MK 138, k. 447v (=SMK VII, nr 632): „molendinum Weland dictum penes villam nostram Staw nuncupatam situm prope civitatem nostram Toruń et arcem”.

⁸⁴ MK 136, k. 321v (=SMK VI, nr 396).

⁸⁵ Brzeskie 1494, s. 385.

⁸⁶ LWWK 1616, cz. 1, s. 348.

⁸⁷ LWWK 1628, cz. 3, s. 92: „śp. król Zygmunt divisionem prati, Obora nuncupati, inter suburbanos praedictos per venerabilem olim Stanislaum de Budzow, custodem Crusviciensem et canonicum Gnesnensem et capitaneum Radzieioviensem, volens capitaneatus praedicti commoda ampliare et augere”.

⁸⁸ *Documenta Ecclesiae civitatis Bidgostiensis*, s. 35: „Pro dote habet [szpital św. Stanisława w Bydgoszczy – U.Z.-Z., T.Z.] villam Babiawies ad suburbium Bidgostiense sitam”.

⁸⁹ Jako przedmieście została określona na pewno w drugiej połowie XVII w.; zob. *Opisy starostwa bydgoskiego*, s. 12; M. Czachorowska, M. Czapliska-Jedlikowska, M. Jaracz, A. Paluszak-Bronka, *Słownik toponimów miejskich Bydgoszczy*, Bydgoszcz 2008, s. 33. Babią Wieś mogła także stanowić mniej lub bardziej integralną część bydgoskiego przedmieścia kujawskiego (zwanego też czasem toruńskim); por. tamże.

Tabela 5. Zagęszczenie osadnictwa na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej u schyłku XVI w.

Powiat	Powierzchnia w km ²	Liczba miejscowości ogółem	Liczba miejscowości na 100 km ²
brzeski	1157,2	268	23,2
kowalski	611,5	79,5	13,0
kruszwicki	302,9	59,5	19,6
przedecki	494,5	122	24,7
radziejowski	727,2	150	20,6
woj. brzeskie	3293,3	679	20,6
bydgoski	1386	115	8,3
inowrocławski	1389,1	228,5	16,4
woj. inowrocławskie	2775,1	343,5	12,4
dobrzyński	508,5	108	21,2
lipnowski	1323,2	146	11,0
rypiński	1231,6	133	10,8
ziemia dobrzyńska	3063,3	388	12,7

Tabela 6. Miejscowości niezlokalizowane na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej

Województwo	Parafia	Nazwa	Ostatnia wzmianka (* jedyna wzmianka)
brzeskie	powiat brzeski		
	Zgłowiątka	Borzygniew	1634
	[nieznana]	Ciepliński Młyn	1557
	Witowo	Gąska	1598*
	Chalino?	Lędwiczyny	1598
	Świniarzewo	Krajewice	1639
	Choceń	Krzykosz	1634
	Zgłowiątka lub Lubraniec	Przeborowski Młyn	1557*
	[nieznana]	Ruda	1557
	Lubraniec	Stępa	1582
	Witowo	Toruńczka	1598*
	powiat kowalski		
	[nieznana]	Grodzeń	1557
	[nieznana]	Zygmunt	1557*
	powiat kruszwicki		
	Kościeszki	Gościejewo	1699
	Gębice?	Kłopot	1589*
	Warzymowo?	Oldrzenica	1557
	Warzymowo	Sokołowo	1577*

Województwo	Parafia	Nazwa	Ostatnia wzmianka (* jedyna wzmianka)
brzeskie	powiat przedecki		
	[nieznana]	Bardy	1557
	Chodecz	Głębozeczek	1639
	[nieznana]	Kruszewski Młyn	1557
	Korzecznik?	Nadolny Młyn	1583
	powiat radziejowski		
	[nieznana]	Chrzan	1557
	[nieznana]	Jęczmień	1557
	[nieznana]	Kaczka	1557
	Ostrów	Kokoszyce	1639
	Sadlno	Kozubek	1598
	Piaski	Krery	1634
	Lubotyń	Nasiegniewice	1639
	Radziejów	Obora	1589
	Radziejów	Zacieżny	1589
	Bytom	Złotniki	1639
inowrocławskie	powiat bydgoski		
	Bydgoszcz?	Koska	1589
	[nieznana]	Kurzelowo	1591*
	Dźwierzno	Mochel	1699
	Bydgoszcz	Nowy	1577*
	powiat inowrocławski		
	Staromieście	Bądkówko	1628
	Góra	Dupki	1699
	Służewo	Kobyle Błota Sobiesierskie	1598
	Parkanie	Łagiewniki	1699
	Płomykowo	Podgaj	1577*
	Staromieście	Rogowo	1628
	Płomykowo	Ściborze Małe	1699
	Staromieście	Wierzbie	1628
	Góra	Wilczkowice	1699
Kościelec	Wilkowo	1577	
Ostrów	Wioteski	1699	
ziemia dobrzyńska	powiat dobrzyński		
	Bądkowo	Gołębki	1573
	Szpital Nadolny	Łuszkowo	1639
	Tłuchowo	Rusławy	1609

Województwo	Parafia	Nazwa	Ostatnia wzmianka (* jedyna wzmianka)
ziemia dobrzyńska	powiat lipnowski		
	Ciechocin	Czajka	1639
	Bobrowniki	Czerwino	1584*
	Bobrowniki	Rudawa	1639
	Karnkowo	Sroki	1725
	Bobrowniki	Szerbino	1639
	powiat rypiński		
	Sieprc	Paprotki-Kłobuki	1565
	Sieprc	Paprotki-Ogony	1573*

CHARAKTER I WIELKOŚĆ OSIEDLI: OSADY WIEJSKIE

Wiesława Duży

Zgodnie z zasadami serii AHP, na mapie głównej oznaczono:

- wsie,
- osady młyńskie,
- osady kuźnicze,
- osady folwarczne,
- osady smolne,
- osady karczemne.

Analogicznie jak w poprzednich tomach serii AHP, w poniższych zestawieniach podajemy w nawiasie nazwę XVI-wieczną w przypadku tych miejscowości, których nazwa zmieniła się lub zniekształciła.

Osady młyńskie, które znalazły się na mapie głównej, miały własną nazwę i były zlokalizowane poza miejscowościami. Są to:

- na Kujawach:
    - w województwie brzeskim:
      - w powiecie brzeskim: Chaliński Młyn (s), Dulewski Młyn (s), Janiszewski Młyn (s), Kawka (d), Kłobski Młyn (k), Lisek (d), Luba (d), Lubrański Młyn (s), Olszak (s), Olszak (Olszowy, s), Ośła (d), Piaski (k), Poraza (d), Prusak (d), Ruda (d), Słodowo (d), Starobrzezki Młyn (Staromiejski, d), Sych (s), Wulsk (d), Zawada (d), Zochel (s);
      - w powiecie kowalskim: Bobrek (s), Diabełek (k), Maślanka (Motorąg, s), Słapa (Człapa, k);
      - w powiecie kruszwickim: Koszewski Młyn (s);
      - w powiecie przedeckim: Kołatki (s), Pasięka (s);
      - w powiecie radziejowskim: Dziadoch (s), Łysek (s), Nykiel (s), Ruda (s), Żelasko (d);
    - w województwie inowrocławskim:
      - w powiecie bydgoskim: Chełczonka (Chełszczący, d), Miedzyn (Miedzna, k), Rudy (Rudny, k), Smukała (d), Wojdał (d);
      - w powiecie inowrocławskim: Chrzęst (Chrzast, k), Czerniak (s), Dulinów (k), Filipia (Kukiełka, k), Jarki (k), Jasień (k), Jasnowski Młyn (Jasnow, k), Kąkol (k), Kuczek (d), Kuta (Kot, d), Osikowy (s), Zieleniec (k);
  - w ziemi dobrzyńskiej:
    - w powiecie dobrzyńskim: Kuzki (d), Soszki (s), Uniechowo (s);
    - w powiecie lipnowskim: Bierzgło (d), Dulnik (Nadolny, d), Mień (s), Miszek (k), Ruda (Rudny, s), Sęk (d);
    - w powiecie rypińskim: Gniazdek (k), Kwaśno (s), Mały Zakroczy (k), Rudny (Rudne, k).
- Mapa główna nie uwzględnia osad młyńskich o nieznanym, przybliżonej ani wiązanej lokalizacji. Są to:
- na Kujawach:
    - w województwie brzeskim:
      - w powiecie brzeskim: Czepliński (s), Gaska (s), Przeborowski Młyn (s), Ruda (s), Stępa (s), Tornuczka (s) – wszystkie o lokalizacji nieznanym; Swarowski Młyn (s), Świech (d), Wilcze

- Gardło (k), Zawada (s) – o lokalizacji przybliżonej; Wierzbowy (s) o lokalizacji związanej ze wsią Dębice (s);
- w powiecie kowalskim: Grodzień (s) i Zygmunt (s) o lokalizacji nieznanej; Piątczyna (k) o lokalizacji związanej z miastem Kowal (k);
- w powiecie kruszwickim: Kłopot (s) i Ołdrzenica (s) o lokalizacji nieznanej oraz Trzcionka (Trzcioneek, s) o lokalizacji przybliżonej;
- w powiecie przedeckim: Bardy (d), Kruszewski (s), Nadolny (s) – wszystkie o lokalizacji nieznanej;
- w powiecie radziejowskim: Chrzan (s), Jęczmion (Jęczmień, s), Kaczka (s), Kozubek (s) – wszystkie o lokalizacji nieznanej – oraz Pogorzały (s) i Ruda (s) – oba o lokalizacji przybliżonej;
- w województwie inowrocławskim:
  - w powiecie bydgoskim: Koska (k) i Nowy (s) o lokalizacji nieznanej;
  - w powiecie inowrocławskim: Wilczak (d) o lokalizacji przybliżonej; Olender (d) o lokalizacji związanej ze wsią Otłoczyn (d); Podgórski Młyn (k) o lokalizacji związanej z miastem Podgórz (dziś część miasta Toruń); Rwęca (k) o lokalizacji związanej z osadą młyńską Dybowo/Cierpice (Chrzast/Chrzest, k); Wilunt (k) o lokalizacji związanej ze wsią Stawki (Staw, k), która współcześnie stanowi część miasta Torunia.
- w ziemi dobrzyńskiej:
  - w powiecie dobrzyńskim: Zazdrość (s) o lokalizacji związanej ze wsią Szpetal Dolny (ds);
  - w powiecie lipnowskim: Czajka (Czayka, d) o lokalizacji nieznanej (prawdopodobnie w pobliżu wsi Ciechocin, d); Rudawa (s) o lokalizacji nieznanej (zlokalizowany prawdopodobnie koło późniejszej miejscowości Wąkolek, ale brak potwierdzenia w materiale kartograficznym).

Osady kuźnicze, które znalazły się na mapie, spełniały te same kryteria, co miejscowości dwóch wymienionych wyżej typów: miały nazwę własną i były wyodrębnione przestrzennie. Są to następujące miejscowości na Kujawach: Ruda Otorowska (k) w powiecie bydgoskim, Ruda (k) i Ruda (s) w powiecie kowalskim. Na ziemi dobrzyńskiej jest to Ruda (d) w powiecie rypińskim. Podkreślenia wymaga wielkość jednej z nich: Ruda (k) należąca do starostwa przedeckiego w powiecie kowalskim liczyła prawdopodobnie nawet do 100 mieszkańców. Osady młyńskie oraz osady kuźnicze oznaczono na mapie tą samą sygnaturą. Uzasadnieniem dla takiego oznaczenia jest fakt, że młyny zbożowe i kuźnice (zakłady hutnictwa żelaznego) wykorzystywały energię wodną, zatem ich położenie było tak samo zależne od warunków w terenie i tworzyło ten sam typ osadnictwa¹.

Kolejnym typem miejscowości wyróżnionym na mapie głównej są osady folwarczne, cechujące się posiadaniem nazwy własnej i lokalizacją poza granicami miejscowości. Są to:

- na Kujawach:
  - w województwie brzeskim:
    - w powiecie brzeskim: Chromowola (s), Falborek (k), Głuszynek (s), Gołębin (k), Janiszewko (s), Kalinowiec (k), Kopanina (s), Krukowo (k), Kucierz (d), Łopatki (d), Stawiec (s), Turowo (s), Wola Zagajkowa (s), Zduny (s), Zgłowiączka (d);
    - w powiecie kowalskim: Dąbrowka (s), Dziardonice (d), Grodztwo (Grodzkie, k), Kaliska (s), Rzegocin (s), Stępka (s);
    - w powiecie kruszwickim: Janikowo (s), Probostwo (d);
    - w powiecie przedeckim: Arkuszewo (k), Nowa Wieś Wielka (k), Ślázewo (k), Święta Katarzyna (k), Uklejnicza (s), Wolka Komorowska (s), Żórawice (s);
    - w powiecie radziejowskim: Brylewo (s), Pruchnowo (k), Świętniki (s), Świesz (s), Zakrzewek (s);

¹ Por. Z. Guldon, *Dzieje hutnictwa żelaznego na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej do XVI wieku*, ZK, t. 4, 1974, s. 31–45, który wymienia też inne osady kuźnicze, zwracając uwagę, że od XVI w. często stawały się one osadami młyńskimi. Miejscowości te są rejestrowane na mapie głównej właśnie jako osady młyńskie. Trudności z identyfikacją osad kuźniczych w ziemi dobrzyńskiej na przykładzie miejscowości Zakroczek (Mały Zakrocze, k) przedstawiła A. Andrzejewska, *Przyczynek do dziejów hutnictwa żelaznego na ziemi dobrzyńskiej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica”, t. 24, 2004, s. 157–165; T. Związek, *Człowiek i środowisko we wzajemnych relacjach. Powiat kaliski od schyłku XV w. do około 1600 r.*, Warszawa 2020, mps rozprawy doktorskiej przyg. w IH PAN pod kier. M. Słonia.

- w województwie inowrocławskim:
  - w powiecie bydgoskim: Borówno (s), Byszewo (d), Krężoły (s), Kusowo (s), Miedzyn (Miedzna, s), Nowy Dwór (dm), Osowiec (Osowice, s), Stary Dwór (d), Trzebień (s), Trzęsacz (d), Wudzynek (Wodzinek, d), Żółwin (s), Żurczyn (s);
  - w powiecie inowrocławskim: Balin (Balino, s), Ciechocinek (Ciehocino, s), Dalkowo (d), Gnojno (s), Kopanie (s), Niemojowo (s), Osiek Wielki (Osiek, k), Ossówka (s), Podgaj (s), Popowiczki (Popowice, d), Raciążek Wola (Wola, m), Sławęcın (Sławęcino, s), Sławęcinek (Sławęcinko, k), Truszczyzna (d), Zamysłowo (Zamyślino, s);

- w ziemi dobrzyńskiej:

- w powiecie dobrzyńskim: Strachoninek (k);
- w powiecie lipnowskim: Ostrowitko (s).

Warto zwrócić uwagę na dwie osady folwarczne w powiecie bydgoskim wyróżniające się wielkością wśród osad tego typu: Osowiec (Osowice) i Trzebień mogło zamieszkiwać nawet do 100 mieszkańców. Osady folwarczne wyróżniono na mapie głównej osobną sygnaturą.

Podobnie jak w przypadku osad młyńskich, osady folwarczne o lokalizacji nieznannej, przybliżonej i związanej nie znalazły się na mapie głównej. Są to:

- na Kujawach:

- w województwie brzeskim:
  - w powiecie brzeskim: Ciemięga (d), Popowiczki (d), Zagurówko (Zagarówko, s), Załuskowo (s) – wszystkie cztery o lokalizacji przybliżonej; Dąbrowa (s) o lokalizacji związanej ze wsią Toporzyszczewo (s), Kaniewko (d) o lokalizacji związanej ze wsią Kaniewo (s), Starczewo (Starczewa, k) o lokalizacji związanej ze wsią Kąkowa Wola (k), Zaduśniki (s) o lokalizacji związanej ze wsią Borzymie (s);
  - w powiecie kruszwickim: Gościejewo (k) o lokalizacji nieznannej; Poświętne (s) o lokalizacji przybliżonej;
  - w powiecie radziejowskim: Maszonki (d) o lokalizacji związanej ze wsią Rusinowo (s), Posikowo (s) o lokalizacji związanej ze wsią Pścınno (s);
- w województwie inowrocławskim:
  - w powiecie inowrocławskim: Podgaj (s), Ściborze Małe (s), Wilkowo (d) – wszystkie trzy o lokalizacji nieznannej; Kielczew (s) o lokalizacji przybliżonej; Balinek (Balinko, s) o lokalizacji związanej ze wsią Balin (s);

- w ziemi dobrzyńskiej:

- w powiecie rypińskim: Mantyki (s) o lokalizacji związanej ze wsią Dzierzno (s).

Warto w tym miejscu jeszcze raz wspomnieć o osadzie folwarcznej Ciemięga (d), która przez znaczną część drugiej połowy XVI w. była osadą młyńską. Można identyfikować ją z młynem Kokoszka wymienionym w rejestrach poborowych z lat 50. XVI w., znanym też jako młyn Lasek. Spłonął przed 1594 i do 1607 r. Ciemięga występuje w źródłach jako niezagospodarowany folwark².

W ostatnich latach XVI w. nadwiślańskie tereny północnych Kujaw zostały objęte osadnictwem olęderskim. Rozwijało się ono w Dolinie Dolnej Wisły już od pierwszej połowy stulecia za sprawą migrantów z Niderlandów, którzy na mocy kontraktów zawieranych z właścicielami dóbr ziemskich otrzymywali prawo długoletniej dzierżawy zasiedlanych gruntów (emfiteuza) oraz korzystne uprawnienia osobiste i rzeczowe (tzw. prawo olęderskie)³. W świetle zachowanych informacji źródłowych najstarszą wsią olęderską na kujawskim brzegu Wisły było Przyłubie (Przyłubie Nowe, s). Właściciel wsi, szlachcic Maciej Przyłubski, osadził w niej olędrów na podstawie kontraktu zawartego z grupą osadników w styczniu 1594 r.⁴ Dwa lata później zgodę na wydzierżawienie olędom wsi Łęgnowo (Łęg, k), położonej między Bydgoszczą a Solcem Kujawskim, otrzymał starosta bydgoski Jan Kościelecki⁵. Trzecią najstarszą wsią olęderską na analizowanym obszarze była Wielka Nieszawka (k), położona na terenie starostwa

² M. Morawski, *Monografia Włocławka (Włocławia)*, Włocławek 1933, s. 100–101; Inw. XVII, s. 86.

³ Z. Chodyła, *Zarys dziejów osadnictwa olęderskiego w Polsce*, [w:] *Olędry. Przestrzenie obok nas*, Poznań 2006, s. 32–34.

⁴ Z. Guldon, R. Kabaciński, *Przywileje lokacyjne Przyłubia z lat 1359–1594*, [w:] *Dokumenty do dziejów Kujaw i ziemi dobrzyńskiej XIV–XIX w.*, wyd. Z. Guldon, R. Kabaciński i in., Warszawa–Poznań 1974, s. 23–27.

⁵ Ph. Rudolf, *Z historii Solca Kujawskiego i okolicznych wsi*, tłum. A. Domanowski, Solec Kujawski 2003, s. 41–43.

dybowski. W jej skolonizowaniu wzięli udział olędrzy z Przyłubia, którzy na początku 1600 r. otrzymali kontrakt na dzierżawę położonych w niej gruntów od starosty Wojciecha Padniewskiego⁶. We wszystkich omówionych przypadkach osadnicy olęderscy osiedlani byli na terenie już istniejących wsi o średniowiecznej metryce, co zapewne wiązało się ze zmianami ich układu przestrzennego oraz przesiedleniami zamieszkującej je wcześniej ludności⁷. Osadnictwo olęderskie na Kujawach rozwijało się intensywnie również w kolejnych latach, aż do końca XVIII w. Na mapie głównej miejscowości te oznaczono sygnaturą oznaczającą wieś.

W ten sam sposób na mapie oznaczono osadę smolną Dębowa Góra (d) w powiecie bydgoskim – jedyną tego typu, którą udało się zidentyfikować. Zebrany materiał źródłowy pozwolił też wyodrębnić jedną osadę karczemną zlokalizowaną na Kujawach. Chodzi o Dunaj (s) w powiecie brzeskim, który wyróżniał się nie tylko typem, lecz również wielkością – według przeprowadzonych szacunków w drugiej połowie XVI w. mogło tam mieszkać nawet do 100 osób. Zgodnie z zasadami serii osad karczemnych nie umieszczamy na mapie głównej. Dunaj oznaczono na mapie prezentującej drogi i karczmy.

Wzorem poprzednich tomów serii AHP na mapie głównej wyróżniono wsie duże (liczące prawdopodobnie powyżej 200 mieszkańców) i małe. Tak samo jak w poprzednich tomach do oszacowania wielkości wsi posłużyły dane zaczerpnięte z rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w. Zgodnie z zasadami przyjętymi do tej pory, dane z rejestrów przeliczono na liczbę mieszkańców za pomocą odpowiednich mnożników. Zastosowano je przede wszystkim dla poszczególnych kategorii ludności: zagrodników wszystkich kategorii, czyli z ziemią, bez ziemi, z domem i niesprecyzowanych (mnożnik 5), rzemieślników, ratajów, rybaków, pasterzy, komorników z dobytkiem (mnożnik 4), komorników niesprecyzowanych (mnożnik 3), komorników bez dobytku oraz czeladników (2), ludzi luźnych i komornic (1). Z kolei dla młynów, karczem i wiatraków zastosowano mnożnik 6. Mnożniki te pozwalają szacować liczbę osób w gospodarstwie domowym każdego wymienionego w rejestrze. W szacunkach tych uwzględniono również mnożnik dla liczby łąnów w danej miejscowości. Zgodnie z ustaleniami z poprzednich tomów serii, zastosowano mnożnik 11 osób na łąn. Tę samą wartość mnożnika zastosowano do łąnów kmiecych, sołtysich oraz uprawianych przez szlachtę bezkmicą⁸. Dla łąnów pustych zastosowano mnożnik 1 za łąn. Szczegółową analizę możliwości wykorzystania takich przeliczników przedstawiono w literaturze przedmiotu⁹.

Należy przy tym podkreślić, że podane informacje mają charakter szacunkowy oraz są pewnym modelem, uśrednionym w skali poszczególnych województw i ziem. Z uwagi na zróżnicowaną podstawę źródłową należy również z dużą ostrożnością prowadzić porównania między poszczególnymi województwami kujawskimi i powiatami ziemi dobrzyńskiej. Na tę podstawę źródłową składają się przede wszystkim rejestry poborowe z całej drugiej połowy XVI w. dla województwa brzeskiego i inowrocławskiego oraz rejestry poborowe z lat 60. XVI w. dla ziemi dobrzyńskiej¹⁰. Rejestry z powiatów kujawskich są liczniejsze, prowadzone według podobnego schematu (co oznacza, że rejestrowano w nim liczbę łąnów, od których płacono podatek) i dające przez to bogatszy materiał do analizy. W przypadku ziemi dobrzyńskiej dysponujemy tylko trzema rejestrami poborowymi z drugiej połowy XVI w., co powoduje dodatkową nierównomierność. Najpóźniejszy z nich – z 1573 r. – nie podaje jednak informacji o wielu miejscowościach znanych z wcześniejszych rejestrów i późniejszych źródeł. Sprawę komplikuje również schemat rejestracji wybranych kategorii podatkowych, odmienny od dwóch pozostałych rejestrów: w wykazie z 1573 r. nie uwzględniono działów własnościowych w poszczególnych wsiach. Z kolei najwcześniejszy rejestr z 1564 r. ma strukturę odmienną od dwóch pozostałych rejestrów dobrzyńskich i rejestrów z obszaru Kujaw w części dotyczącej podatku od łąnów. W rejestrze z 1564 r. podano bowiem listę kmieci oraz sumę podatku zapłaconego z danej wsi (lub jej działu) oraz stawkę podatku za 1 łąn, jednak bez wskazania liczby łąnów w danej wsi (lub jej części). Również stawka podatku pobieranego w 1564 r. za łąny kmieci nie odpowiada zapisom z uniwersału poborowego,

⁶ MK 145, k. 264–270; o miejscowościach tych, jak również o Małej Nieszawce (k), w której również notowano osadnictwo olęderskie; zob. M. Słomski, *Przynależność własnościowa osiedli* w tym tomie, s. 125.

⁷ M. Targowski, *Olędrzy z Wielkiej Nieszawki i okolic. Studium z dziejów osadnictwa olęderskiego w starostwie dybowskim w XVII–XVIII w.*, Toruń 2020, s. 22, 28–29.

⁸ Por. M. Gochna, *Charakter i wielkość osiedli: Osady wiejskie*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 205.

⁹ Zob. K. Boroda, P. Guzowski, *Przeliczniki demograficzne w szacunkach zaludnienia terenów wiejskich w Królestwie Polskim w drugiej połowie XVI wieku*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 53–75.

¹⁰ Szczegółowe informacje na temat poszczególnych rejestrów zob. A. Borek, *Źródła pisane* w tym tomie, s. 14–15.

w którym ogłaszano 20 gr za łan¹¹. Według omawianego rejestru podatek płacony od 1 łanu kmiecego wynosił zaś 16 gr i 2 solidy. W tej sytuacji mamy do czynienia z rejestrem, w którym odnotowano przede wszystkim kmieci osiadłych (dzięki czemu dysponujemy imiennymi listami poddanych), nie zaś liczbę łanów w danej wsi. Taki zapis utrudnia zastosowanie przelicznika dla łanów, przyjętego na całym badanym obszarze. Przeprowadzone analizy wskazują, że można utożsamiać liczbę kmieci wymienionych w rejestrze z liczbą łanów w danej wsi (lub jej dziale). Wskazują na to przeliczenia sumy podatku ze wsi na podstawie stawki podatku i liczby kmieci oraz porównanie liczby łanów z 1564 r. z danymi o rok późniejszymi, pochodzącymi z rejestru z 1565 r. Wstępne wyniki badań wskazują, że różnice areału wykazane w rejestrach z 1564 i 1565 r. występują głównie w tych przypadkach, w których odnotowano łany opuszczone lub spalone, które nie podlegały opodatkowaniu. Dostępne dane mogą sugerować częste występowanie gospodarstw jedno- lub półłanowych w ziemi dobrzyńskiej, lecz są to bardzo wstępne obserwacje, wymagające dalszych badań, a przede wszystkim analiz porównawczych przeprowadzonych na większej próbie rejestrów, w których zastosowano podobny schemat rejestracji podatku (na podstawie liczby kmieci, nie zaś liczby łanów). W tej sytuacji, w przypadku miejscowości z obszaru ziemi dobrzyńskiej wielkość szacowano przede wszystkim na podstawie danych z rejestru poborowego z 1565 r., uzupełniając dane informacjami z rejestru z 1564 r. i tylko wyjątkowo zapisami z rejestru z 1573 r.

Uwzględniając powyższe zastrzeżenia i warunki, na mapie głównej znalazły się następujące wsie liczące powyżej 200 mieszkańców:

- na Kujawach:
  - w województwie brzeskim:
    - w powiecie brzeskim: Bądkowo (d), Brzezcie (s), Chocień (s), Czamanin (s), Gęsin (s), Grabie (s), Jaranowo (s), Kłobia (k), Koneck (s), Kościelna Wieś (s), Kruszyn (k), Łowiczek (s), Opoki (d), Paniewo (s), Przybranowo (s), Przypust (m), Redecz Wielki (s), Śmiłowice (k), Smogorzewo (d), Sokołowo (kd), Święte (s), Ujma Wielka (d), Wieniec (d);
    - w powiecie kowalskim: Białotarsk (Białotarczek, d), Duninów (k), Grabkowo (d), Kłótno (d), Kurowo (d), Pierowa Wola (s);
    - w powiecie kruszewickim: Młyny (d), Stodoły (d);
    - w powiecie przedeckim: Dziwie (k), Kubłowo (k), Rybno (k), Wierzbie (s), Zakrzewo (d);
    - w powiecie radziejowskim: Bronisław (d), Chełmce (d), Dobrze (s), Latkowo (s), Sadlno (s), Stary Radziejów (k), Szóstka (d), Wąsewo (s), Wola Wapowska (d);
  - w województwie inowrocławskim:
    - w powiecie bydgoskim: Będzito (s), Dobrcz (Dóbrcz, d), Gądecz (s), Gogolin (Gogolina Wielka, s), Gościeradz (d), Nieciszewo (s), Osielsko (d), Sienno (s), Ślesin (Ślesino, s), Strzelce (s), Trzeciewiec (Cietrzewiec, d), Więzowno (d), Wtelno (d), Żołędowo (s);
    - w powiecie inowrocławskim: Broniewo (k), Dulsko (Dolsko, k), Łojewo (d), Markowice (s), Markowo (s), Murzynno (Murzyno, k), Niszczewice (Miszczewice, k), Orłowo (k), Ośno Dolne (Ośno, s), Ostrowąs (d), Parchanie (Parkanie, d), Przybysław (d), Rojewo (s), Rządkwino (Rzotkwino, d), Sędzin (Sędzino, d), Sławsko Wielkie (d), Szadłowice (Szawłowice, d), Tuczno (k), Wielowieś (Wielawieś, s), Wierzbiczany (s);
- w ziemi dobrzyńskiej:
  - w powiecie dobrzyńskim: Bogucin (s), Chalin (s), Chełmca Mała (s), Chełmice (s), Glewo (s), Głowina (s), Grochowalsk (s), Jasień (s), Lanie Wielkie (k), Michałkowo (s), Mokówko (d), Mysliborzyce (s), Nasięgniewo (s), Nowa Wieś (s), Oleszno (s), Szpetel Górny (s), Tłuchowo (s), Uniejewo (s), Więclawice (s), Wielgie (s), Witkowo (s), Zaduszniki (s);
  - w powiecie lipnowskim: Biskupin (d), Ciechocin (d), Czarne (s), Czerniakowo (d), Czerniakówko (k), Głodowo (s), Jankowo (k), Karnków (s), Kijaszkowo (s), Kłokock (s), Liciszewy (s), Lubin (s), Łachocin (s), Łążyn (s), Maliszewy (d), Małszyce (d), Młyniec (s), Moszczonne (s), Oborowo (s), Osiek (s), Osówka (s), Radomice (k), Rudaw (d), Silno (k), Sitno (d), Steklin (s), Steklinek (s), Sudraży (s), Sumin (s), Świętosław (s), Węgiersk (d), Wielgie (s), Wola (s), Zębowiec (s), Zębowo (s), Złotopole (s);

¹¹ VC, t. 1, s. 147.

- w powiecie rypińskim: Długie (s), Dobre (s), Dylewo (s), Giżynek (s), Godziszewy (s), Gulbiny (s), Janowo (d), Kłósno (s), Kotowy (s), Kretki Wielkie (s), Księża (s), Linne (s), Łukomie (s), Miesiączkowo (d), Nadroż (s), Nowa Wieś (s), Piórkowo (s), Półwiesk (s), Pręczki (s), Radomin (s), Radziki Małe (s), Rętfiny (Rentyfin, s), Rokitnica (s), Sadłowo (s), Sokołowo (s), Starorypin (ks), Świdziebnia (s), Trąbin (d), Ugoszcz (s), Wąpieliska (s), Wojnowo (s), Zasady (s), Zduniec (Sznancz, s), Żałe (s).

W wykazie tym zwraca uwagę znaczna liczba dużych wsi z ziemi dobrzyńskiej, znacznie wykraczająca ponad średnią z całego analizowanego obszaru (por. tab. 7), co może wynikać ze specyficznej podstawy źródłowej, opisanej wyżej. Dla pełnego obrazu sytuacji należy zwrócić uwagę na znaczne rozdrobnienie własnościowe wsi szlacheckich na tym obszarze, o czym szerzej w rozdziale *Przynależność własnościowa osiedli* w tym tomie (s. 139).

Z kolei największe wsie (mieszczące się prawdopodobnie w przedziale powyżej 500 i do 1000 mieszkańców) w drugiej połowie XVI w. z obszaru Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, które znalazły się na mapie głównej, to:

- na Kujawach:
  - w województwie brzeskim:
    - w powiecie brzeskim: Guźlin (m), Lubanie (d);
    - w powiecie kowalskim: Rakutowo (k);
  - w województwie inowrocławskim:
    - w powiecie inowrocławskim: Jaksice (k);
- w ziemi dobrzyńskiej:
  - w powiecie lipnowskim: Dobrzejewice (d), Działyń (s), Grodzień (s), Kikół (ks), Mazowsze (s);
  - w powiecie rypińskim: Dulsk (s), Osiek (s), Płonne (s).

Tabela 7. Udział wsi dużych w ogólnej liczbie wsi na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Liczba wszystkich miejscowości	Liczba osad wiejskich	Liczba wsi dużych (powyżej 200 mieszkańców)	Udział wsi dużych w ogólnej liczbie wsi (w %)
brzeski	268	265	25	9,4
kowalski*	79,5	77,5	7	8,9
kruszwicki*	59,5	55,5	2	3,6
przeddecki	122	119	5	4,2
radziejowski	150	147	9	6,1
woj. brzeskie	679	664	48	7,2
bydgoski	115	111	14	12,6
inowrocławski*	228,5	222,5	21	9,5
woj. inowrocławskie	343,5	332,5	35	10,5
Kujawy	1022,5	997,5	83	8,3
dobrzyński	109	108	22	20,4
lipnowski	146	142	41	29,1
rypiński	133	131	37	28,7
ziemia dobrzyńska	388	381	100	26,5
Razem	1410,5	1378,5	183	13,3

* W przypadku 2 miejscowości stwierdzono podwójną przynależność administracyjną. Są to wsie: Łąkie (d) – zlokalizowane częściowo w woj. inowrocławskim (pow. inowrocławski), a częściowo w woj. brzeskim (pow. kruszwicki) oraz Górki (s) w parafii Białotarsk (Białotarczek), zlokalizowane częściowo w woj. rawskim (pow. gostyniński), częściowo w woj. brzeskim (pow. kowalski). Aby nie zawyżać bezwzględnej liczby miejscowości, w powyższym zestawieniu w poszczególnych jednostkach administracyjnych uwzględniono po połowie z obu miejscowości.

CHARAKTER I WIELKOŚĆ OSIEDLI: MIASTA I MIASTECZKA NA KUJAWACH I W ZIEMI DOBRZYŃSKIEJ W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

Patrycja Szwedo-Kielczewska

Zgodnie z zasadami przyjętymi w serii AHP, w niniejszym tomie na mapach szczegółowych została oznaczona sieć miejska na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w. Tradycyjne, podstawowe kryterium pozwalające na wyodrębnienie miast spośród pozostałych typów osiedli stanowił ich status prawno-ustrojowy, poświadczony przez przywilej lokacyjny (jeśli jest znany) oraz źródłowe określenia charakteru miejscowości (*civitas*, *oppidum*, *miasto*, *miasteczko* itd.). Decydujące znaczenie miały również informacje na temat uiszczania przez mieszkańców opłaty szosu. Na tej podstawie określiliśmy miejscowości, które były uznawane za miasta, uwzględniając ich rolę w administracji państwowej i kościelnej. Poszczególne ośrodki zostały opracowane pod względem ich własności i wielkości. W poczet liczby miast nie zostały natomiast zaliczone te miejscowości, które mimo poświadczonej źródłowo lokacji na prawie niemieckim nie uzyskały statusu miasta bądź status ten z czasem zanikł.

W dotychczasowej literaturze przedmiotu podstawowe informacje na temat miast znajdujących się na terytorium Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, chronologii procesu lokacji, charakteru własności oraz szacunkowej wielkości zostały przedstawione przede wszystkim w studiach Zenona Gulдона¹. Tematem częściowo zajmowali się również Henryk Samsonowicz², Maria Bogucka³, Ryszard Kabaciński⁴, Ryszard Szczygieł⁵, Dariusz Karczewski⁶, Joanna Karczewska⁷, Daniela Szymańska⁸ oraz – w najnowszej pracy dotyczącej tego zagadnienia – Adam Kosecki⁹. Do dyspozycji badaczy pozostają także liczne opracowania monograficzne poszczególnych ośrodków, w których autorzy poruszali przedstawione wyżej zagadnienia. W dalszym ciągu brakuje jednak kompleksowych studiów nad siecią miast kujawskich i ich klasyfikacją.

Według dotychczasowych ustaleń w okresie od XIII do końca XVI w. na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej miało miejsce 41 inicjatyw lokacyjnych¹⁰. Proces ten najintensywniej przebiegał w XIV i XV w. (70% podjętych lokacji), w kilku przypadkach zakończył się jednak niepowodzeniem. W literaturze przedmiotu brakuje zgodności co do liczby miast funkcjonujących na tym obszarze pod koniec

---

¹ Guldon, *Zaludnienie*, s. 51–74; Z. Guldon, *Zaludnienie Bydgoszczy w XVI–XVIII wieku*, PKHBTN, t. 2, 1964, s. 99–126; Guldon, *Kujawy*; Guldon, *Lokacje*, s. 19–46.

² H. Samsonowicz, *Liczba i wielkość miast późnego średniowiecza Polski*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 86, 1979, nr 4, s. 917–931; tenże, *Tendencje rozwoju sieci miejskiej w Polsce późnośredniowiecznej*, KHKM, t. 28, 1980, nr 3, s. 343–344; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 87, 116 n.

³ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 353 n.; 393 n.

⁴ R. Kabaciński, *Geneza i rozwój miast kujawskich do końca XIV w.*, Toruń 1970, mps rozprawy doktorskiej, Biblioteka UMK w Toruniu.

⁵ R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989.

⁶ D. Karczewski, *Urbanizacja regionu nadgoplańskiego do połowy XVI w.*, „Studia z Dziejów Pogranicza Kujawsko-Wielkopolskiego”, t. 1, 2011, s. 25–30.

⁷ J. Karczewska, *Własność szlachecka na pograniczu wielkopolsko-kujawskim w pierwszej połowie XV wieku*, Kraków 2010.

⁸ D. Szymańska, *Przemiany miejskiej sieci osadniczej województwa bydgoskiego, toruńskiego i wrocławskiego ze szczególnym uwzględnieniem miast małych*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Geografia”, t. 24, 1993, s. 181–199.

⁹ Kosecki, *Miasta*.

¹⁰ Guldon, *Lokacje*, s. 31–33; por. M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 87; Kosecki, *Miasta*, s. 153–158; R. Szczygieł, *Lokacje miast*, s. 33.

XV i w XVI w. Zestawienia zaprezentowane w studiach Samsonowicza¹¹, Koseckiego¹², Guldonga¹³ i Szczygła¹⁴ różnią się pod tym względem. Dotychczasowe stanowisko badaczy w tej kwestii zestawia poniższa tabela.

Tabela 8. Liczba miast na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej – stan badań

Województwo	XV w.		XVI w.	
	Samsonowicz	Kosecki	Guldon	Szczygiel
brzeskie	10	15	14	15
inowrocławskie	12	11	9	11
ziemia dobrzyńska	6	–	7	7
Razem	28	26	30	33

Do drugiej połowy XVI w. status miasta utracił Kościelec. Ośrodek lokowano w 1443 r., w 1489 r. został określony terminem *oppidum*¹⁵, jeszcze w 1512 r. właściciele uzyskali od Zygmunta Starego konfirmację przywileju lokacyjnego¹⁶. Można przypuszczać, że ostatnie przedsięwzięcie stanowiło próbę pobudzenia rozwoju gospodarczego ośrodka, który nie rozwinął się w sposób oczekiwany bądź z czasem podupadł¹⁷. W rejestrach poborowych z 1536 i 1541 r. Kościelec pojawia się wśród miast powiatu inowrocławskiego, nie zapłacił jednak poboru ani czopowego, rozliczał się z podatku z 2 łanów¹⁸. Do lat 50. XVI w. ośrodek występuje niekiedy jako miasto, taką informację podaje jeszcze rejestr z 1552 r., wzmianka dotyczy jednak pustego wpisu, miejscowość nie pojawia się zaś w wykazie czopowego¹⁹. W kolejnych latach konsekwentnie brakuje przesłanek świadczących o miejskości tego ośrodka, nie ma informacji na temat opłaty szosu, głównie natomiast mowa jest o należnościach z łanów kmiecych²⁰. Mianem miasta określają natomiast Kościelec wizytacje z lat 1577²¹, 1578²² i 1596²³, choć pojawiająca się w ostatnim z wymienionych źródeł formuła *villa vel oppidum* wskazuje na wątpliwości w kwestii statusu tego ośrodka. W rejestrach pogłównego z lat 1673²⁴ i 1674²⁵ miejscowość odnotowana została wśród wsi, podobnie jak w rejestrze podymnego z 1662 r.²⁶ Biorąc pod uwagę powyższe przesłanki, na mapie głównej Kościelec nie został oznaczony jako miasto.

¹¹ H. Samsonowicz, *Liczba i wielkość miast*, s. 925–926: ziemia dobrzyńska: Bobrowniki, Dobrzyń, Górnio [sic!], Lipno, Rypin, Skępe; woj. brzeskie: Brześć, Chodecz, Izbica, Kowal, Łubień [sic!], Nieszawa, Przedecz, Radziejów, Smulsko [sic!], Włocławek; woj. inowrocławskie: Bydgoszcz, Fordon, Gniewków, Inowrocław, Koronowo, Kruszwica, Łabiszyn, Pakość, Raciążek, Solec, Służewo, Strzelno. Obecny w zestawieniu Łabiszyn, leżący na granicy woj. inowrocławskiego i kaliskiego, w drugiej połowie XVI w. administracyjnie przynależał do Wielkopolski. W wykazie pominięto natomiast Gębice, Sompolno, Kościelec i Noć; por. Guldon, *Lokacje*, s. 26–30; Kosecki, *Miasta*, s. 153–157.

¹² Kosecki, *Miasta*, s. 152. Badacz charakteryzuje liczbę miast w końcu XV w. Publikacja nie uwzględnia lokacji miejskich realizowanych na ziemi dobrzyńskiej.

¹³ Guldon, *Lokacje*, s. 33. Wśród osad, które posiadały przejściowo status miasta w XV w., badacz wymienia także Przypust. Ze względu na uzyskany w 1611 r. przywilej prawa magdeburskiego nie uwzględnia w zestawieniu Podgórze.

¹⁴ R. Szczygiel, *Miasta prywatne w Polsce od XIV wieku do 1772 roku – chronologia, właściciele, pełnione funkcje*, RDSG, t. 77 (specjalny), 2016, s. 30.

¹⁵ Lustracja 1489, s. 154.

¹⁶ MK 25, k. 210; MRPS IV/1, nr 1683: W nagłówku Kościelec określony został jako wieś: „Innovatio et confirmatio litterarum super villam Coszelecz”. Prośba o potwierdzenie, przedłożona przez Stanisława Kościeleckiego, umotywowana była z kolei przedawnieniem i zniszczeniem poprzedniego dokumentu: „Supplicat humiliter nostre Maiestati ut eidem privilegium tenor[is] infrascripti vetustatis rubigine et timearum corrosione pene iam consumptum de gratia et munificentia nostr[is] Regiis innovare, approbare, ratificare, confirmare dignaremur”.

¹⁷ Por. Guldon, *Lokacje*, s. 32; Kosecki, *Miasta*, s. 151–152.

¹⁸ ASK I 50, k. 503–503v, 874–874v. Brak określenia charakteru ośrodka w *Liber retaxationum* z 1527 r.; zob. MHDW 11, s. 63.

¹⁹ ASK I 50, k. 556v, 557v.

²⁰ Tamże, k. 583; 623v, 660v, 696, 717, 780, 784v, 801, 838.

²¹ MHDW 1, s. 17: „Kościelec oppidum Magnifici D. Joannis Koszelecki Capitanei Bithgostiensis”; s. 124 n.

²² MHDW 17, s. 17: „oppidum Kościelec”.

²³ AAG, sygn. E44, k. 22 r.: „villa vel oppidum”.

²⁴ ASK I 73, k. 2r, 8v.

²⁵ Tamże, k. 16r, 22v.

²⁶ ASK I 65, k. 22v, 301r, 308r.

Dość niejasno prezentuje się status Noci, lokowanej przed 1489 r. W rejestrze poborowym z 1557 r. miejscowość została określona jako *oppidum*²⁷. To samo określenie, jak i *oppidulum* występuje także w *Liber retaxationum* z 1527 r.²⁸ i wizytacjach z lat 1527, 1584²⁹ i 1598³⁰. W lustracji z 1564–1565 Noć została opisana jako miasteczko w powiecie radziejowskim, będące w połowie własnością królewską, a w połowie w posiadaniu Krzysztofa Sokołowskiego, starosty rogozińskiego³¹. Sformułowanie to pojawia się także w późniejszych lustracjach. Miejscowość, znajdująca się wówczas w dzierżawie, została jednak po raz pierwszy odwiedzona przez urzędników królewskich dopiero w XVIII w.³² Krótka wzmianka o uiszczeniu opłaty z tytułu czopowego, gdzie miejscowość została umieszczona w wykazie miast, znajduje się w rejestrze z 1564 r.³³ W sumariuszu z 1564 r. wśród miast zapisano pobór 30 fl. 12 gr czopowego³⁴. Podobnie w 1565 r. uiszczono 28 fl. 24 gr³⁵. Noć nie pojawia się wprawdzie w sumariuszu z 1569 r., nie została jednocześnie wymieniona wśród wsi województwa brzeskiego³⁶. W rejestrze retent z 1571 r. ośrodek został natomiast wymieniony wśród miast, które zapłaciły czopowe³⁷. W rejestrach poborowych z lat 70. i 80. XVI w. miejscowość nie występuje już jako miasto, w żadnym nie odnotowano również informacji na temat opłaty szosu i czopowego, brak także przesłanek świadczących o udzieleniu Noci w tym czasie libertacji podatkowej. Irena Gieysztorowa zwracała jednak uwagę na fakt, że na Mazowszu miasteczka, które nie płaciły szosu z powodu ubóstwa, umieszczano zazwyczaj w układzie parafialnym³⁸. Osada nie pojawia się wśród miast wymienionych w rejestrze podymnego z 1634 r.³⁹ W rejestrach podymnego z 1662 r.⁴⁰ i pogłównego z lat 1673⁴¹ i 1674⁴² konsekwentnie wymieniana jest wśród wsi. Zdaniem Zenona Guldon, mimo wzmianek źródłowych przemawiających na korzyść miejskości tego ośrodka, w drugiej połowie XVI w. był on na powrót osadą wiejską⁴³. Na podstawie podanej w rejestrach poborowych liczby rzemieślników można jednak wnosić, że częściowo miejscowość mogła pełnić pewne funkcje gospodarcze wobec sąsiednich wsi i funkcjonowała jako osada o charakterze miejskim⁴⁴. Wzmianki na temat statusu ośrodka są niejednoznaczne również dla drugiej połowy XVII w. Poświadczą to dokument wpisany do Metryki Koronnej z datą 7 VII 1667 r., dotyczący sum zastawnych na królewskiej połowie miasteczka, gdzie miejscowość określona została jako „*oppidi Notes dicti ad fluvium Notes siti*”⁴⁵. Biorąc pod uwagę powyższe przesłanki, mimo braku udokumentowanych danych o płaceniu szosu, na podstawie świadectw z innych źródeł przyjmujemy, że Noć w drugiej połowie XVI w. miała status miasteczka, była jednak ośrodkiem bardzo słabo rozwiniętym.

Podobne wątpliwości dotyczące charakteru miejscowości może budzić także status Lubienia, niewielkiego miasta szlacheckiego. W latach 1581, 1582, 1583 i 1589 pobór z tego ośrodka odnotowany został wśród wsi⁴⁶. We wcześniejszych rejestrach miejscowość – określana co prawda jako *oppidum* – nie płaciła szosu⁴⁷. Jednakże w 1579 r. pojawił się zapis informujący o spaleniu miasta⁴⁸,

²⁷ ASK I 29, k. 256.

²⁸ MHDW 11, s. 46.

²⁹ MHDW 22, s. 134: „*oppidulum Notes regium*”.

³⁰ MHDW 21, s. 70: „*oppidum Noc*”.

³¹ LWWK 1564, cz. 2, s. 261.

³² LWWK 1616, cz. 1, s. 269: „*Pół miasteczka Notes*”; LWWK 1789, cz. 3, s. 198: „*Komisiji Skarbu Koronnego dn. 18 m. grudnia roku tegoż naznaczonego, JKM dworzanina, dn. 16 m. stycznia r. 1767 na gruncie półmiasteczka królewskiego wsi Noci spisane, wwiązane posesora zostającego, zjechaliśmy*”.

³³ ASK I 29, k. 316r.

³⁴ ASK II 24, k. 149v.

³⁵ Tamże, k. 276 r.

³⁶ ASK I 112, k. 25v–28v.

³⁷ Tamże, k. 73r.

³⁸ I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [w:] AHP Mazowsze, s. 77 (przyt. 2), 78 n.

³⁹ Podymne 1634, k. 106r–106v.

⁴⁰ ASK I 74, k. 830r, 831r.

⁴¹ Tamże, k. 855r, 857r.

⁴² Tamże, k. 889r, 891r.

⁴³ Guldon, *Lokacje*, s. 32.

⁴⁴ ASK I 29, k. 499; ASK I 30, k. 599v: w rejestrze wymieniony m.in. handlarz; tamże, k. 661: w rejestrze wymieniono 2 przekupniów; tamże, k. 723: w rejestrze wymieniony m.in. przekupień; tamże, k. 767.

⁴⁵ MK 206, k. 327–327v.

⁴⁶ ASK I 30, k. 580, 645, 704.

⁴⁷ ASK I 29, k. 266, 392r, 449, 477.

⁴⁸ Tamże, k. 477: „*Lubien conflagratum*”.

podobna wzmianka o spalonych łąkach powtarza się w 1581 r.⁴⁹ Dwojakię określenie wobec Lubienia stosuje wizytacja z 1594 r.⁵⁰, inne – z lat 1584⁵¹ i 1598⁵² – traktują miejscowość już wyłącznie jako miasto. Według dokumentu wpisanego do Metryki Koronnej z datą 24 XII 1613 r. Zygmunt III Waza, na prośbę ówczesnego właściciela, odnowił akt przeniesienia miasta na prawo magdeburskie, a także ustanowił w Lubieniu dwa jarmarki i targ tygodniowy⁵³. W 1634 r. osada wymieniona została wśród miast płacących podymne⁵⁴, jako miasteczko zamieszkałe przez 32 mieszkańców opisuje ją także inwentarz z 1665 r.⁵⁵ Na mapach oznaczyliśmy Lubień jako miasto, interpretując wszelkie przeczące temu statusowi przesłanki jako świadectwo trwałego w skutkach zniszczenia miasta w wyniku pożaru.

Warto zwrócić uwagę, że w poszczególnych rejestrach wśród wsi odnotowany został także podatek zebrany w Chodczu⁵⁶, Przedczu⁵⁷, Izbicy Kujawskiej⁵⁸, Lubrańcu⁵⁹ i Radziejowie⁶⁰ (rej. pob. z 1557 r.), Podgórzu (rej. pob. z 1552⁶¹ i 1553 r.⁶²) Skulsku (rej. pob. z 1579⁶³, 1580⁶⁴ i 1583 r.⁶⁵), Służewie (rej. pob. z 1553⁶⁶, 1564⁶⁷ i 1565 r.⁶⁸), Strzelnie (rej. pob. z 1553 r.⁶⁹) i Sompolnie (rej. pob. z 1581 r.⁷⁰). Wpisy te przeważnie dotyczą jednak kwot płaconych od urzędzeń i kategorii, z których wnoszono opłaty również ze wsi, bądź świadczą o ich zniszczeniu na skutek pożaru.

W XVI w. na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej mamy do czynienia z tylko jedną lokacją miejską zakończoną powodzeniem. 14 IV 1509 r., na prośbę biskupa poznańskiego Jana Lubrańskiego, Zygmunt Stary wystawił przywilej zezwalający na lokację Lubrańca na prawie magdeburskim⁷¹. Pierwsza lokacja mogła jednak nie dojść do skutku, gdyż z nieznanymi przyczynami władca ponowił ten akt 5 III 1512 r.⁷² Niemniej w drugiej połowie XVI w. ośrodek funkcjonował na prawach miejskich, o czym świadczą m.in. płacony szos i nieliczne zachowane informacje na temat funkcjonowania rady miejskiej⁷³. Nieudane okazały się natomiast próby lokacji dwóch miast szlacheckich w ziemi dobrzyńskiej: Strzyg w 1552 r.

⁴⁹ ASK I 30, k. 580.

⁵⁰ MHDW 23, s. 72.

⁵¹ MHDW 22, s. 31.

⁵² MHDW 20, s. 70.

⁵³ MK 156, k. 154v–156. Powyższe dane zostały pozyskane w wyniku badań przeprowadzonych w ramach grantu Narodowego Centrum Nauki nr 2016/21/P/HS3/04034 pt. „Annual fairs in Greater Poland from the late Middle Ages to the Deluge”. Projekt zrealizowany ze środków przeznaczonych na program finansowania badań naukowych i innowacji UE „Horyzont 2020” na podstawie umowy nr 665778 o dofinansowanie działań pt. „Marie Skłodowska-Curie”.

⁵⁴ Podymne 1634.

⁵⁵ Za: Guldon, *Zaludnienie*, s. 60.

⁵⁶ ASK I 29, k. 276v.

⁵⁷ Tamże, k. 277.

⁵⁸ Tamże, k. 277. W 1579 r. miasto zostało spalone i w ciągu kolejnych 4 lat częściowo zwolnione od podatku. W 1578 r. nieuwzględnione wśród miast w wykazie czopowego; *Ducillorum contributionum 1578*, s. 274.

⁵⁹ ASK I 29, k. 247.

⁶⁰ Tamże, k. 253, 261.

⁶¹ ASK I 50, k. 549v.

⁶² Tamże, k. 847v.

⁶³ ASK I 3, k. 413.

⁶⁴ ASK I 13, k. 723.

⁶⁵ ASK I 30, k. 728v.

⁶⁶ ASK I 50, k. 839v.

⁶⁷ Tamże, k. 803v.

⁶⁸ Tamże, k. 787. Przy Służewie również kilkakrotnie odnotowano informacje o spaleniu miasta.

⁶⁹ ASK I 29, k. 211v.

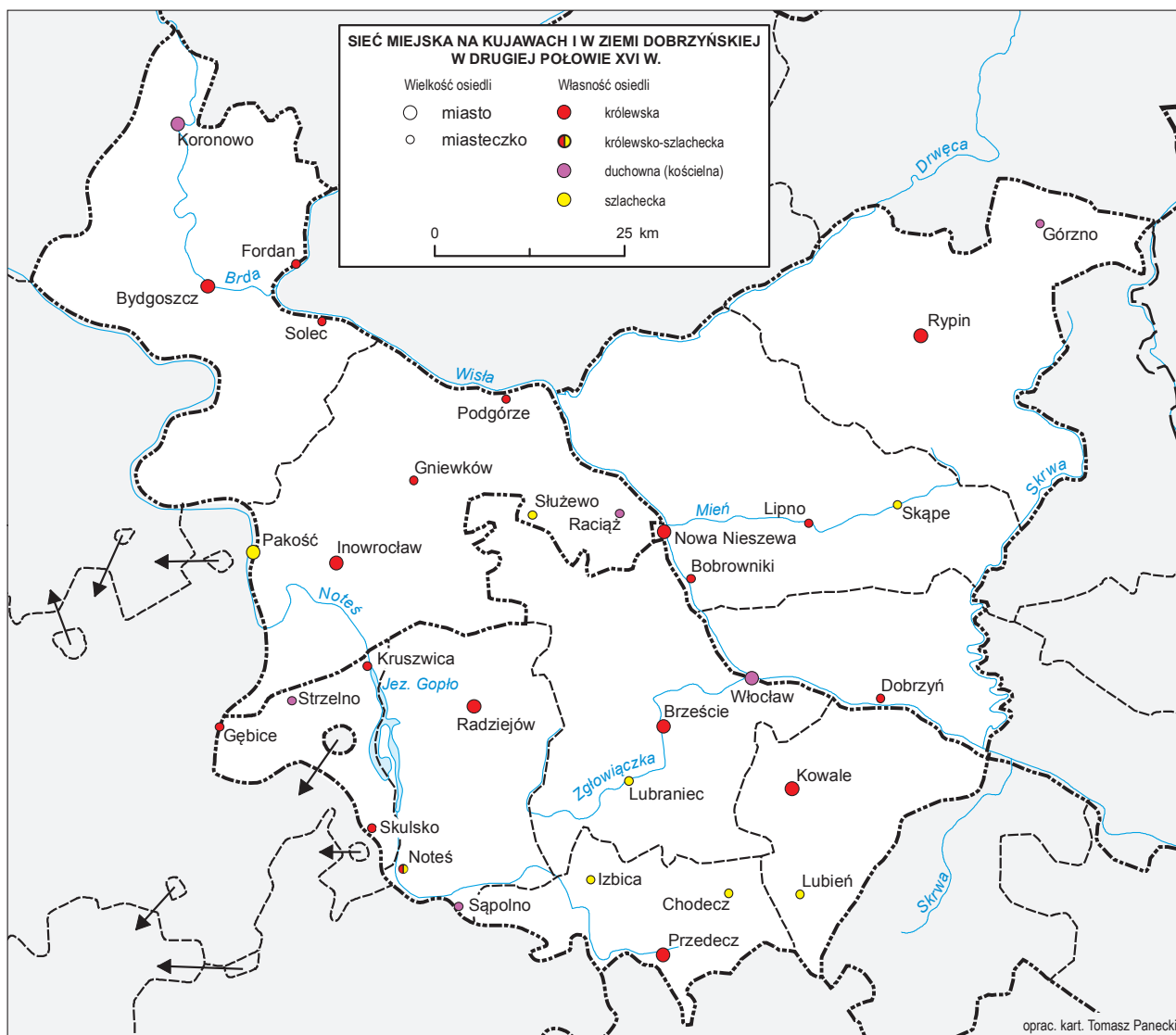
⁷⁰ ASK I 30, k. 601.

⁷¹ MK 24, k. 94; MRPS IV/2, nr 8972.

⁷² MK 25, k. 140; MRPS I, nr 1440. S. Muznerowski sądził, że pierwszy przywilej nie wszedł w życie, dlatego konieczna była powtórna lokacja; zob. tenże, *Lubraniec (monografia)*, Włocławek 1910, s. 156–157. Z. Guldon jako datę lokacji przyjął 1509 r., odnotowując również powtórne zezwolenie na lokację z 1512 r.; zob. Guldon, *Lokacje*, s. 30, przyp. u. W. Kubiak stwierdził natomiast, że niezrealizowanie pierwszego aktu lokacyjnego mogło wynikać z protestu sąsiednich miast Izbicy Kujawskiej, Radziejowa, a przede wszystkim Brześcia Kujawskiego; zob. tenże, *Dzieje Lubrańca*, Toruń 2006, s. 40.

⁷³ W. Kubiak, *Dzieje Lubrańca*, s. 41. W dokumencie Zygmunta Starego z 1513 r. dotyczącym włączenia parafii w Bytomiu do parafii w Lubrańcu ośrodek określony został mianem *oppidum*; AGAD, Nabytki niedokumentowane Oddziału I, sygn. 20, k. 51. W dokumentach klasztoru kanoników laterańskich w Lubrańcu z lat 1511–1513 w sprawie włączenia do klasztoru lubrańskiego parafii w Zgłowiączce, wpisanych do tego samego kopiarusza, brak określeń precyzujących status tego ośrodka. Za uwagę dziękuję dr. hab. Zbigniewowi Zyglewskiemu, prof. Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy.

Mapa 5. Sieć miejska na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.

i Płonno w roku następnym⁷⁴. Według Ryszarda Szczygła w 1589 r. miała również miejsce nieudana próba przekształcenia w miasto wsi parafialnej Piotrków Kujawski, należącej do Jana Rusinowskiego⁷⁵. Wzmianki źródłowe z drugiej połowy XVI w. świadczą o funkcjonowaniu ośrodka o miejskim charakterze także w Podgórzu (Dybowie). Najprawdopodobniej już na przełomie XV i XVI w. odbudował się on po zburzeniu i przeniesieniu w latach 1460–1462 Nieszawy na obecne miejsce, funkcjonował jako osada handlowa uczestnicząca w handlu wiślanym⁷⁶. Podgórz-Dybów zapewne formalnie uzyskał prawo magdeburskie dopiero na mocy dokumentu Zygmunta III Wazy z 7 XI 1611 r.⁷⁷ Z tego powodu nie został uwzględniony w opublikowanym przez Gulдона wykazie miast kujawskich⁷⁸. Nie ulega jednak wątpliwości, że ośrodek jeszcze na długo przed uzyskaniem wspomnianego aktu pełnił funkcje miasta. W 1555 r. na mocy dokumentu Zygmunta Augusta Podgórz, określony również jako Stara Nieszawa, stanowiący szkodliwą dla Torunia konkurencję, został przeniesiony na oddalone od brzegów Wisły wzniesienie⁷⁹. W 1576 r. od Stefana Batorego uzyskał z kolei istotne przywileje handlowe⁸⁰. Jako miasteczko „Dibow alias Podgorze” ośrodek został określony w pierwszej lustracji 1564–1565⁸¹. Również w rejestrach poborowych od 1563 r. w sposób ewidentny poświadczony jest jego miejski status⁸².

W niniejszym tomie AHP przyjmujemy zatem, że ok. 1600 r. na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej funkcjonowały 32 miasta i miasteczka: 15 w województwie brzeskim, 10 w województwie inowrocławskim i 7 w ziemi dobrzyńskiej. Poniżej, według podziału na województwa, zestawiono liczbę miast wraz z określeniem ich przynależności własnościowej:

Tabela 9. Liczba miast na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.

Województwo	Miasta			Razem
	królewskie	duchowne	szlacheckie	
brzeskie	7,5	3	4,5	15
inowrocławskie	6	2	2	10
ziemia dobrzyńska	5	1	1	7
Razem	18,5	6	7,5	32

- powiat brzeski: Brześć Kujawski (Brzeście, k), Lubraniec (s), Włocławek (Włocław, d);
- powiat kowalski: Kowal (Kowale, k), Lubień Kujawski (Lubień, s);
- powiat kruszewicki: Gębice (k), Kruszwica (k), Skulsk (Skulsko, k), Strzelno (d);
- powiat radziejowski: Noć (Noteś, ks), Radziejów (k), Sompolno (Sąpolno, d);
- powiat przedeczki: Chodecz (s), Izbica Kujawska (Izbica, s), Przedecz (k);
- powiat bydgoski: Bydgoszcz (k), Fordon (Fordan, k), Koronowo (d), Solec Kujawski (Solec, k);
- powiat inowrocławski: Gniewkowo (Gniewków, k), Inowrocław (k), Pakość (s), Podgórz (Podgórze, k), Raciążek (Raciąż, d), Służewo (s);
- powiat dobrzyński: Dobrzyń nad Wisłą (Dobrzyń, k);

⁷⁴ Guldon, Lokacje, s. 29; tenże, *Osadnictwo ziemi dobrzyńskiej w XVI–XVII wieku*, ZK-D, seria D: *Gospodarka*, 1981, s. 235.

⁷⁵ R. Szczygieł, *Lokacje miast*, s. 33.

⁷⁶ I. Janosz-Biskupowa, *O położeniu i przeniesieniu Nieszawy (z dziejów handlu wiślanego w XV w.)*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 20, 1954, s. 190; też: *Dzieje miasta Podgórza (1555–1938)*, ZH, t. 27, 1962, nr 3, s. 360; por. *Dzieje Nieszawy*, t. 1: *Do 1945 r.*, red. R. Czaja, Toruń 2004; M. Duda, S. Józwiak, *Nowa Nieszawa in the Late Middle Ages According to New Research. The Town on the Border of Countries, Cultures and Nations*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” t. 43 (4), 2017, s. 23–45.

⁷⁷ K. Ciesielska, T. Zakrzewski, *450 lat toruńskiego Podgórza 1555–2005*, Toruń 2005, s. 58–59.

⁷⁸ Guldon, Lokacje, s. 20 n.

⁷⁹ Tamże, s. 56; I. Janosz-Biskupowa, *Dzieje miasta Podgórza*, s. 361; K. Mikulski, *Komturstwo nieszawskie i starostwo dybrowskie w XIII–XVII wieku – zasięg, osadnictwo*, [w:] *Zamek dybowski: archeologia, historia, przyszłość. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 10 września 1999 roku w Toruniu z okazji Dni Dziedzictwa Europejskiego*, Toruń 1999, s. 13.

⁸⁰ Guldon, Lokacje, s. 56; I. Janosz-Biskupowa, *Dzieje miasta Podgórza*, s. 361; K. Mikulski, *Komturstwo nieszawskie*, s. 13.

⁸¹ LWWK 1564, cz. 2, s. 239: „Miasteczko Dibow alias Podgorze, ku zamkowi Dybowskiemu należące”.

⁸² ASK I 30, k. 796v; ASK I 50, k. 615v, 652, 688v, 751v, 739, 766, 793; ASK I 92, k. 11.

- powiat rypiński: Górzno (d), Rypin (k);
- powiat lipnowski: Bobrowniki (k), Lipno (k), Nieszawa (Nowa Nieszewa, k), Skąpe (Skąpe, s).

Na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej mamy do czynienia z przewagą ośrodków należących do domeny królewskiej, które stanowią ok. 58% ogólnej liczby wszystkich miast znajdujących się na tym terenie. Przy czym biorąc pod uwagę rozmieszczenie własności na analizowanym obszarze, dobra królewskie znajdowały się na ostatniej pozycji. Dominowała natomiast własność szlachecka, co zostało szczegółowo omówione w osobnym rozdziale niniejszego tomu⁸³. Odsetek miast duchownych (kościelnych) i prywatnych (szlacheckich) wynosił tutaj odpowiednio 18,75% oraz 23,4%. Ośrodki królewskie dominowały zarówno w województwach brzeskim (50%) i inowrocławskim (60%), jak też w ziemi dobrzyńskiej (71,4%), choć w żadnym z analizowanych powiatów nie było więcej niż cztery ośrodki. Żadne miasto kościelne nie znajdowało się na terenach powiatów: kowalskiego, przedeckiego, dobrzyńskiego i lipnowskiego. Miasta szlacheckie nie występowały z kolei w powiatach: kruszwickim, bydgoskim, dobrzyńskim i rypińskim.

Pod tym względem proporcje własnościowe dotyczące miast znajdujących się na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej odbiegają nieco od ogólnych tendencji charakteryzujących sieć miejską w XVI-wiecznej Koronie, gdzie dominowały przede wszystkim niewielkie ośrodki szlacheckie. Zjawisko to jest możliwe do zaobserwowania w sąsiednich województwach. W województwie płockim (16 miast) własność królewska stanowiła zaledwie 25% (4 miasta) ogółu przy 68% (11 miast) odnoszących się do ośrodków szlacheckich⁸⁴. Jeszcze wyraźniej tendencja ta występowała w Wielkopolsce, gdzie odsetek miast prywatnych szacuje się na 68% w województwie kaliskim (63,5 miasta) i 57% (38 miast) w poznańskim, przy stosunkowo niskim udziale miast królewskich, wynoszącym odpowiednio 17% (16 miast) i 24% (16 miast)⁸⁵. Również w niewielkim województwie łęczyckim wśród 27 miast 63% (17) stanowiło własność szlachecką, 39% zaś królewską (6 miast)⁸⁶. Podobnie w województwie sieradzkim, gdzie stosunek ten wynosił odpowiednio 47,8% (21,5 miasta) i 35,5% (16 miast)⁸⁷. Względną przewagę miast królewskich można wskazać w województwie rawskim – wśród 23 ośrodków 43% (10 miast) stanowiło część domeny, 34% zaś (8 miast) własność prywatną. Miasta szlacheckie nie występowały natomiast na obszarze województwa chełmińskiego, gdzie odsetek miast królewskich wynosił 64,28% (9 miast), pozostałe 35,71% stanowiły miasta kościelne (5 miast)⁸⁸. Do króla należały także wszystkie ośrodki położone na obszarze województwa pomorskiego (16)⁸⁹. Procentowy udział miast królewskich leżących na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej odpowiada również szacunkom przeprowadzonym dla województwa krakowskiego (54,8%), niemniej obszary te różniły się diametralnie, zarówno jeśli chodzi o wielkość, jak i stopień ich zurbanizowania⁹⁰.

Najwięcej trudności przy opracowaniu materiału źródłowego nastęrcza próba oszacowania ówczesnej wielkości miast i miasteczek. Kwestia ta jest dyskusyjna zarówno biorąc pod uwagę podstawy obliczeń, jak i przyjmowane przez badaczy wskaźniki⁹¹. Materiał wykorzystany w niniejszym opracowaniu

⁸³ M. Słomski, *Przynależność własnościowa osiedli* w tym tomie.

⁸⁴ I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [w:] AHP Mazowsze, s. 84–85.

⁸⁵ J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 213–214.

⁸⁶ K. Chłapowski, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 56–57.

⁸⁷ Tamże.

⁸⁸ AHP Prusy Królewskie, cz. 1, s. 46–47.

⁸⁹ Tamże, s. 53.

⁹⁰ J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Krakowskie, s. 82–83.

⁹¹ *Źródła dziejowe*, t. 12–24, oprac. A. Pawiński, A. Jabłonowski, I.T. Baranowski, J.F. Jakubowski, J. Kordzikowski, Warszawa 1883–1915; J. Kleczyński, *Spisy ludności w Rzeczypospolitej polskiej*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny”, II, t. 5 (30), 1894, s. 33–61; W. Czerkawski, *Metoda badania zaludnienia Polski w XVI wieku*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności” 1897, nr 2, s. 8–12; W. Kula, *Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku)*, RDSG, t. 13, 1951, s. 23–106; K. Górka, *Przyczynki do krytyki rejestrów poborowych z XVI wieku*, SŻ, t. 1, 1957, s. 184–189; E. Vielrose, *Ludność Polski od X do XVIII wieku*, KHKM, t. 5, 1957, nr 1, s. 37–42; I. Gieysztorowa, T. Ładogórski, *W sprawie nowych badań nad zaludnieniem dawnej Polski*, KHKM, t. 6, 1958, nr 1–2, s. 134–135; I. Gieysztorowa, *Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII w.*, KHKM, t. 10, 1962, nr 3–4, s. 575–593; Z. Guldon, *Uwagi w sprawie przydatności badawczej rejestrów poborowych z XVI w.*, ZH, t. 31, 1966, nr 1, s. 73–80; Guldon, *Zaludnienie*, s. 55 (badacz obliczając zaludnienie miast kujawskich, przyjmował przelicznik 6 osób na dom/rodzinę); I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [w:] AHP Mazowsze, s. 77–87

stanowiły głównie rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w., lustracje i inwentarze dóbr królewskich i kościelnych. Jednostkowy przypadek stanowił także inwentarz dóbr szlacheckich⁹². Za podstawę obliczeń przyjęliśmy przede wszystkim odnotowane informacje na temat liczby domów, wobec ich braku wykorzystano dane dotyczące rzemieślników opodatkowanych w poszczególnych ośrodkach. Porównawczo uwzględnione zostały wzmianki na temat wysokości szosu⁹³ oraz zapłaconej kwoty podatku od wyrobu i sprzedaży trunków, tj. czopowego.

Postanowiliśmy również pozostać przy dotychczasowym systemie szacowania wielkości poszczególnych ośrodków, przyjmując współczynnik 9 osób na dom (gospodarstwo domowe), tak jak to miało miejsce w poprzednich tomach. Biorąc pod uwagę rozwój badań w zakresie demografii historycznej i jej najnowsze ustalenia, zasadność tego stanowiska może być dyskusyjna. W tomie wielkopolskim problem ten podniósł już Jarosław Suproniuk⁹⁴. W związku z tym opieramy się na wybranym przez niego rozwiązaniu, którego celem jest przede wszystkim utrzymanie spójności serii.

Problem stanowił również zasób informacji zawartych w źródłach. Okazał się on wysoce niesatisfakcjonujący, zwłaszcza w przypadku ziemi dobrzyńskiej, gdzie brak danych na temat liczby domów, a także szczątkowe informacje na temat liczby rzemieślników zmusiły nas do uwzględnienia informacji pochodzących ze źródeł znaczenie późniejszych bądź posiłkowania się ustaleniami literatury. Decydujące znaczenie w przypadku miast dobrzyńskich miały zatem przede wszystkim informacje dotyczące wysokości opłaty z tytułu czopowego, pozwalające oszacować potencjał gospodarczy poszczególnych ośrodków. Biorąc pod uwagę narosłą wokół zagadnienia dyskusję i założenia leżące u podstaw serii, należy zatem podkreślić, że prezentowane ustalenia w dużym stopniu obarczone są dozą prawdopodobieństwa, zestawienie należy traktować jedynie jako wyobrażenie na temat rzędu wielkości liczby ludności miast znajdujących się na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.

Zgodnie z zasadą przyjętą w poprzednich tomach, miasta zostały podzielone na trzy kategorie: miasteczka (liczące według przybliżonego oszacowania do 1 tys. mieszkańców), miasta (z większą liczbą ludności, dochodzącą do 5 tys. mieszkańców) oraz duże miasta (ponad 5 tys. mieszkańców). Na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej brak ośrodków należących do ostatniej kategorii. Podział rozkłada się w następujący sposób:

Miasta w województwie brzeskim:

- powiat brzeski: Brześć Kujawski⁹⁵, Włocławek⁹⁶,

(badaczka zastosowała przelicznik 6–7 osób na dom, później jednak postulowała o zwiększenie tej liczby; zob. też, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 182). W kolejnych tomach AHP przyjęto zatem przeliczniki 9 osób na dom (rodzinę): A. Dunin-Wąsowiczowa, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 81; K. Chłapowski, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 53; J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Krakowskie, s. 71; tenże, *Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 215; por. A. Wyczański, *Historyk wobec liczby*, [w:] *Metody i wyniki. Z warsztatu historyka dziejów społeczeństwa polskiego*, red. S. Kalabiński, Warszawa 1980, s. 11–31; H. Samsonowicz, *Większość osad miejskich w późnym średniowieczu*, [w:] *Civitas & villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, Wrocław–Praha 2002, s. 13–16; C. Kukło, *Badania nad demografią rodzin w mieście doby preindustrialnej*, [w:] *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*, red. P. Guzowski, C. Kukło, Białystok 2014, s. 51–78; P. Guzowski, R. Poniak, *Przeliczniki demograficzne w szacunkach zaludnienia miast w Królestwie Polskim w drugiej połowie XVI wieku*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 90; P. Guzowski, *Stan i perspektywy badań nad liczbą ludności Polski w późnym średniowieczu i w początkach epoki nowożytnej*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 7–26; K. Boroda, *Przeszość przeliczników demograficznych dla szesnastowiecznych źródeł podatkowych*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 27–52.

⁹² *Materiały do dziejów rolnictwa w Polsce w XVI i XVII wieku, poprzedzone wiadomością o życiu i pismach Jana Ostroroga, wojewody poznańskiego*, oprac. W. Chomętowski, Warszawa 1876.

⁹³ Z uwagi na zryczałtowany charakter tego świadczona informacja o jego wysokości podane w przypisach mają wyłącznie charakter uzupełniający.

⁹⁴ J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 215.

⁹⁵ Stawka szosu w Brześciu Kujawskim wynosiła 96 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 95 fl. czopowego; *Ducillorum contributionum 1578*, s. 274. Podstawowych danych do obliczeń dostarczają nam lustracje informujące o 192 domach znajdujących się wewnątrz murów. Brak informacji o przedmieszczanach, którzy byli zwolnieni od podatku. Wspomniano o 115 rzemieślnikach oraz 108 piekarkach i przepiwniach; zob. LWWK 1564, cz. 2, s. 207–208. Taką samą liczbę domów podaje lustracja z 1569 r. Wymienia ona również 109 rzemieślników oraz 28 piekarek z kramarkami; LWWK 1569, k. 325. Liczba domów pozostała bez zmian w lustracji z 1616–1620, zmalała wówczas do 89 liczba rzemieślników, piekarek z przepiwniami odnotowano 69. W rejestrach poborowych wymienia się 48 czeladników w 1577 r. (ASK I 29, k. 447), 106 rzemieślników w 1579 r. (tamże, k. 453), 109 rzemieślników, 3 rybaków i 17 komorników w 1581 r. (ASK I 30, k. 610), 95 rzemieślników, 13 rybaków i 1 komornika w 1582 r. (tamże, k. 662), 96 rzemieślników, 2 rybaków, 1 komornika w 1583 r. (tamże, k. 733), 119 rzemieślników i 29 komorników

- powiat kowalski: Kowal⁹⁷,
- powiat przedecki: Przedecz⁹⁸,
- powiat radziejowski: Radziejów⁹⁹.

Miasteczka w województwie brzeskim:

- powiat brzeski: Lubraniec¹⁰⁰,
- powiat kowalski: Lubień Kujawski¹⁰¹,

w 1589 r. (tamże, k. 774). Pod koniec XV w. w Brześciu znajdowało się 48 rodzin przedmieszczańskich, łącznie z zamieszkującymi w obrębie murów ok. 220 rodzinami; zob. Brzeskie 1494, s. 363–369; por. Guldon, Zaludnienie, s. 56–57.

⁹⁶ Szos pobierany w wysokości 48 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 503 fl. 29 gr czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Liczba domów we Włocławku została dość dobrze udokumentowana. Inwentarz z 1534 r. wymienia 117 rodzin zamieszkujących w obrębie murów i na przedmieściach. W miejscu, gdzie rozpoczyna się wykaz opodatkowanych mieszczan i ich nieruchomości brakuje jednak jednej karty; zob. Inw. 1534, s. 5–6. Inwentarz z 1582 r. wspomina ok. 170 mieszczan płacących czynsz z placów miejskich, z czego 65 określone zostały jako *combustae*, 17 przedmieszczan i 15 rybaków; zob. Inw. 1582, s. 2–6; Inw. 1598, s. 1: „Domus in civitate 194 exceptis domibus civitati donatis et advocatilibus. Domus in nova civitate et in duobus suburbiis 61”; Inw. XVII, s. 85: „Placów osiadłych nro 110”. Rejestry poborowe z 1570 r. wspominają o bliżej nieokreślonej liczbie rzemieślników, 9 rybakach, cukierniku i 9 szynkarzach (ASK I 50, k. 9); w 1577 r. zapisano pobór od 4 rzemieślników, 4 czeladników, 16 rybaków i 31 komorników (ASK I 29, k. 448); w 1581 r. od 63 rzemieślników i 15 rybaków (ASK I 30, k. 681); w 1582 r. od 62 rzemieślników, 20 komorników i 15 rybaków (tamże, k. 673); w 1583 r. od 66 rzemieślników, 16 rybaków, 24 komorników (tamże, k. 737v); w 1589 r. od 76 rzemieślników, 14 rybaków i 20 komorników; por. S. Ingot, *Stosunki społeczno-gospodarcze ludności w dobrach biskupstwa włocławskiego w pierwszej połowie XVI wieku*, Lwów 1927, s. 80; M. Morawski, *Monografia Włocławka (Włocławia)*, Włocławek 1933, s. 40. Z. Guldon informuje o 43 potwierdzonych źródłowo domach wikariuszy zwolnionych z czynszu, szacując, że ich liczba mogła dochodzić nawet do 100; por. Guldon, Zaludnienie, s. 64.

⁹⁷ Stawka szosu wynosiła w Kowalu 76 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 167 fl. 16 gr czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Lustracja z 1616–1620 podaje informację o 240 domach mieszczańskich, łącznie z żydowskimi, i 2 rzeźnikach; LWWK 1616, cz. 1, s. 257. Brzeskie 1494, s. 379–383, podaje liczbę 66 rzemieślników oraz 207 domów w wykazie podymnego. Według wizytacji z 1598 r. organista w Kowalu opłacany był przez mieszczan, którzy płacili 1,5 gr od każdego domu, uzyskana kwota wynosiła 10 fl., co w przeliczeniu daje sumę zebraną od 200 domów; por. T. Nowak, *Zarys dziejów powiatu kowalskiego do końca XVIII wieku*, [w:] *Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach XIII–XVIII wieku*, Łódź 1991, s. 73. Rejestry poborowe informują o 6 rybakach, 13 komornikach, 14 czeladnikach w 1577 r. (ASK I 29, k. 447), 92 rzemieślnikach, 4 rybakach i 18 komornikach w 1579 r. (tamże, k. 473v), 67 rzemieślnikach, 16 komornikach, 5 rybakach w 1582 r. (ASK I 30, k. 671), 59 rzemieślnikach, 14 komornikach i 5 rybakach w 1583 r. (tamże, k. 735), 47 rzemieślnikach i 7 komornikach w 1589 r. (tamże, k. 776). Z. Guldon podaje liczbę 950 mieszkańców do 1583 r.; Guldon, Zaludnienie, s. 59.

⁹⁸ Stawka szosu wynosiła 32 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 166 fl. 8 gr czopowego; Ducillorum contributionum 1578, k. 274. Według inwentarza z 1500 r. w Przedczu znajdowało się 45 domów, późniejszy inwentarz z 1538 r. informuje z kolei o 78 domach. W inwentarzu z 1556 r. liczba domów została oszacowana na 88; za: Guldon, Zaludnienie, s. 61. Ta sama liczba widnieje w późniejszej lustracji z 1616–1620; LWWK 1616, cz. 1, s. 217. Lustracja z 1564–1565 wskazuje na 124 opodatkowane place, wymienia także 28 piwowarów, 2 kowali, 1 kuśnierza, 7 szewców, 1 bednarza, 4 krawców i 6 rybaków, LWWK 1564, cz. 2, s. 167. Kolejna lustracja, z 1569 r., podaje liczbę 125 domów wraz z informacją o 32 piwowarach, 2 kowalach, 7 szewcach, 1 bednarzu, 1 cieśli i 5 krawcach; LWWK 1569, k. 304v–305. Rejestry poborowe wymieniają 8 komorników w 1577 r. (ASK I 29, k. 447v), 13 rzemieślników, 5 rybaków i 8 komorników w 1579 r. (tamże, k. 480), 26 rzemieślników w 1581 r. (ASK I 30, k. 612v), 31 rzemieślników i 6 komorników w 1582 r. (tamże, k. 651v), 25 rzemieślników, 6 rybaków w 1583 r. (tamże, k. 736), 13 rzemieślników w 1589 r. (tamże, k. 776v); por. Guldon, Zaludnienie, s. 61.

⁹⁹ Stawka szosu wynosiła 80 fl. W 1578 r. miasto Radziejów uiściło 334 fl. czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Lustracja z 1616–1620 wymienia 24 domy znajdujące się na rynku, 113 „domów ulicznych”, 29 domów przy ulicy Obornej, 40 przy ulicy Krakowskiej, 8 domów szlacheckich i 8 ewangelickich. Co daje razem liczbę 198 domów. Źródło wymienia również 47 placów spalonych i nieodbudowanych po pożarze. Informuje także o 23 szewcach i 8 rzeźnikach funkcjonujących w mieście; LWWK 1616, cz. 1, s. 348. Brzeskie 1494, s. 383–390, podaje informację o ok. 155 domach. Rejestry poborowe wymieniają 11 rzemieślników, 12 komorników, 3 ludzi luźnych i 47 czeladników w 1577 r. (ASK I 29, k. 447), 169 rzemieślników, 14 komorników w 1579 r. (tamże, k. 491), 140 rzemieślników i 13 komorników w 1581 r. (ASK I 30, k. 611v); 158 rzemieślników i 17 komorników w 1582 r. (tamże, k. 657, 670), 149 rzemieślników, 24 komorników w 1583 r. (tamże, k. 734), 110 rzemieślników, 10 rybaków, 15 komorników w 1589 r. (tamże, k. 775); por. Guldon, Zaludnienie, s. 62. Badacz szacuje liczbę mieszkańców na ok. 980.

¹⁰⁰ Szos pobierany w wysokości 4 fl. W 1578 r. miasto Lubraniec zapłaciło 15 fl. 15 gr czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Rejestry poborowe wymieniają 4 czeladników w 1577 r. (ASK I 29, k. 448v), 13 rzemieślników w 1579 r. (tamże, k. 469), 14 rzemieślników i 3 komorników w 1581 r. (ASK I 30, k. 614), 9 rzemieślników w 1582 r. (tamże, k. 675), 9 rzemieślników w 1583 r. (tamże, k. 740), 7 rzemieślników i 2 komorników (tamże, k. 777v). Jurament z 1634 r. wpisany do ksiąg grodzkich brzeskich podaje liczbę 47 domów; za: Guldon, Zaludnienie, s. 61.

¹⁰¹ Najprawdopodobniej z powodu poważnego zniszczenia miasta w czasie pożaru Lubień zwolniony był z opłaty szosu. W 1578 r. zapłacono 5 fl. czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Rejestry poborowe wymieniają 13 rzemieślników i 2 komorników w 1567 r. (ASK I 29, k. 392) i 7 rzemieślników w 1579 r. (tamże, k. 477); por. Guldon, Zaludnienie, s. 60: dokładniejsze dane są dostępne dopiero po potopie szwedzkim, badacz szacuje liczbę ludności na ok. 129 osób.

- powiat kruszwicki: Gębice¹⁰², Kruszwica¹⁰³, Skulsk¹⁰⁴, Strzelno¹⁰⁵,
- powiat przedeczki: Chodecz¹⁰⁶, Izbica Kujawska¹⁰⁷,
- powiat radziejowski: Noć¹⁰⁸, Sompolno¹⁰⁹.

Miasta w województwie inowrocławskim:

- powiat bydgoski: Bydgoszcz¹¹⁰, Koronowo¹¹¹,

¹⁰² Stawka szosu wynosiła 48 fl. W 1578 r. miasto Gębice uiściło 108 fl. 26 gr opłaty z tytułu czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Rejestry poborowe podają: 6 rzemieślników i 10 komorników w 1577 r. (ASK I 29, k. 449), 41 rzemieślników i 8 komorników w 1579 r. (tamże, k. 507), 78 rzemieślników i 18 komorników w 1581 r. (ASK I 30, k. 605), 65 rzemieślników i 13 komorników w 1582 r. (tamże, k. 665, 672v), 76 rzemieślników i 21 komorników w 1583 r. (tamże, k. 737, 776v), 47 rzemieślników w 1589 r. (tamże, k. 776v); Guldon, Zaludnienie, s. 58.

¹⁰³ Stawka szosu 4 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 40 fl. 4 gr czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Rejestry informują o 2 rybakach i 1 komorniku w 1577 r. (ASK I 29, k. 448), 6 rzemieślnikach i 2 rybakach w 1579 r. (tamże, k. 503), 9 rzemieślnikach i 3 komornikach w 1581 r. (ASK I 30, k. 612v), 8 rzemieślnikach w 1582 r. (tamże, k. 672), 15 rzemieślnikach i 2 komornikach w 1583 r. (tamże, k. 736v), 10 rzemieślnikach i 5 komornikach w 1589 r. (tamże, k. 777); por. Guldon, Zaludnienie, s. 60; K. Górski, *Dzieje Kruszwicy do końca XVII wieku*, [w:] *Kruszwica. Zarys monograficzny*, red. J. Grzeškowiak, Toruń 1965, s. 210.

¹⁰⁴ Stawka szosu wynosiła 10 fl. 6 gr. W 1578 r. miasto Skulsk nie zapłaciło czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Według rejestrów poborowych w Skulsku było 5 rzemieślników i 2 komorników w 1579 r. (ASK I 29, k. 445), 5 rzemieślników, 9 rybaków i 2 komorników w 1581 r. (ASK I 30, k. 504), 5 rzemieślników, 9 rybaków i 2 komorników w 1582 r. (tamże, k. 665), 7 rzemieślników i 6 komorników w 1589 r. (tamże, s. 777). Natomiast rejestr z 1583 r. informuje o 21 domach znajdujących się w mieście. Lustracja z 1616–1620 podaje informacje o 28 osiedlonych i 2 pustych placach; LWWK 1616, cz. 1, s. 349; por. Guldon, Zaludnienie, s. 63.

¹⁰⁵ Stawka szosu w Strzelnie wynosiła 32 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 113 fl. czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Rejestry poborowe podają liczbę 31 rzemieślników w 1570 r. (ASK I 50, k. 782), 3 rzemieślników, 15 komorników i 5 czeladników w 1577 r. (ASK I 29, k. 448), 45 rzemieślników i 8 komorników w 1579 r. (tamże, k. 506v), 62 rzemieślników i 15 komorników w 1581 r. (ASK I 30, k. 613), 46 rzemieślników i 9 rybaków w 1582 r. (tamże, k. 673v), 63 rzemieślników w 1583 r. (tamże, k. 738); w 1589 r. miasto zostało zwolnione z poboru w wyniku pożaru (tamże, k. 777v); por. Guldon, Zaludnienie, s. 64.

¹⁰⁶ Stawka szosu w Chodczu wynosiła 16 fl. W 1578 r. miasto uiściło 49 fl. 4 gr opłaty z tytułu czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Rejestry poborowe wymieniają 12 rzemieślników i 5 komorników w 1579 r. (ASK I 29, k. 486), 23 rzemieślników i 3 komorników w 1581 r. (ASK I 30, k. 613v), 16 rzemieślników i 3 komorników w 1582 r. (tamże, k. 674v), 25 rzemieślników i 2 komorników w 1583 r. (tamże, k. 739), 8 rzemieślników i 3 komorników w 1589 r. (tamże, k. 777v); por. Guldon, Zaludnienie, s. 58.

¹⁰⁷ Stawka szosu płaconego z Izbicy Kujawskiej wynosiła 12 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 24 fl. czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Rejestry poborowe podają 4 komorników w 1577 r. (ASK I 29, k. 449), 2 rzemieślników i 4 komorników w 1582 r. (ASK I 30, k. 675), 2 rzemieślników i 4 komorników w 1583 r. (tamże, k. 739v), 5 rzemieślników i 3 komorników w 1589 r. (tamże, k. 777). W 1579 r. miasto zostało spalone, z tego powodu obniżono także stawkę szosu w latach 1582–1583 (ASK I 29, k. 483v; ASK I 30, k. 675, 739v); por. Guldon, Zaludnienie, s. 59.

¹⁰⁸ ASK I 29, k. 499: w 1579 r. 4 rzemieślników i 2 rzeźników; ASK I 30 k. 599v: w 1581 r. 4 rzemieślników nieokreślonych, 2 rzeźników, 1 handlarz, 1 piekarka; tamże, k. 661: w 1582 r. 4 rzemieślników, 1 piekarka, 2 przekupniów, 2 rzeźników; tamże, k. 723: w 1583 r. 4 rzemieślników, 1 piekarka, 1 przekupień, 2 rzeźników; tamże, k. 767: w 1589 r. 4 rzemieślników nieokreślonych, 1 rzeźnik.

¹⁰⁹ Stawka szosu pobieranego z Sompolna wynosiła 2 fl. 6 gr. W 1578 r. miasto zapłaciło 7 fl. 23 gr czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Cytowana przez A. Gajdę rewizja miasta i wsi Sompolno z 1590 r. podaje informacje o 56 opodatkowanych domach w mieście; zob. tenże, *Monografia Sompolna: z dodatkiem o Lubustwie i okolicy (z zastosowaniem nowej pisowni)*, Koło 1936, s. 33. Rejestry poborowe podają liczbę 6 rzemieślników, 15 komorników i 5 czeladników w 1577 r. (ASK I 29, k. 449), 7 rzemieślników, 3 komorników w 1579 r. (tamże, k. 501), 11 rzemieślników i 2 komorników (ASK I 30, k. 674), 10 rzemieślników i 2 komorników w 1583 r. (tamże, k. 738v), 6 rzemieślników w 1589 r. (tamże, k. 777v); por. Guldon, Zaludnienie, s. 63.

¹¹⁰ Stawka szosu pobieranego z Bydgoszczy wynosiła 240 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 1352 fl. 27 gr; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Wizytacja z 1596 r. podaje liczbę 300 domów znajdujących się w murach Bydgoszczy; zob. *Documenta ecclesias civitatis Bidgostiensis (Bromberg) concernentia*, wyd. E. Becker, Berlin 1918, s. 25. Tę samą liczbę podaje wyrok sądowy z 1600 r. wydany w sporze między miastem a wójtostwem, wpisany do Liber privilegiorum civitatis Bidgostiensis (Archiwum Państwowe w Bydgoszczy); za: Z. Guldon, *Zaludnienie Bydgoszczy*, s. 109–110. Badacz szacuje liczbę przedmieszczan na ok. 240 osób, jest to stan aktualny w drugiej połowie XVII w.; por. *Dzieje Bydgoszczy*, t. 1: *Do roku 1920*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań 1991, s. 156–157. Wcześniejsze opracowania niesłusznie umieszczały Bydgoszcz w gronie największych ówczesnych miast polskich; por. K. Kantak, *Przedmowa*, [w:] *Kronika Bernardynów bydgoskich*, wyd. K. Kantak, Poznań 1907, s. 19–20. Rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. notują: 98 opodatkowanych rzemieślników, 3 kupców, 2 Szkotów i 42 komorników w 1563 r. (ASK I 92, k. 17), 12 rzemieślników w 1565 r. (ASK I 50, k. 798), 17 rzemieślników i 20 szynkarek w 1573 r. (tamże, k. 763), w 1576 r. pojawiło się tylko 2 rybaków i 8 karczmarzy (tamże, k. 734), w 1577 r. jedynie 2 rybaków (tamże, k. 711v 712), w 1581 r. 94 rzemieślników i 2 rybaków (ASK I 30, k. 689), w 1582 r. 102 rzemieślników, 2 rybaków (ASK I 50, k. 652v), w 1583 r. 105 rzemieślników i 2 rybaków (tamże, k. 616), w 1589 r. 89 rzemieślników, 15 komorników (ASK I 30, k. 797v).

- powiat inowrocławski: Inowrocław¹¹², Pakość¹¹³.
Miasteczka w województwie inowrocławskim:
- powiat bydgoski: Fordon¹¹⁴, Solec Kujawski¹¹⁵,
- powiat inowrocławski: Gniewkowo¹¹⁶, Raciążek¹¹⁷, Podgórz¹¹⁸, Służewo¹¹⁹.

¹¹¹ Stawka szosu w Koronowie 12 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 249 fl. 12 gr czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Inwentarz dóbr klasztoru koronowskiego z lat 1564–1565 (AGAD, Oddział I, Varia IV, k. 4–7v, 38–41v) wymienia: 153 mieszczan płacących z lanów, 5 budniczek, 3 rzeźników, 8 piekarek, 20 szewców w 1564 r. W następnym roku zaś 149 mieszczan, 4 budniczki, 10 piekarek, 6 rzeźników, 22 szewców. W rejestrach poborowych znajdują się informacje na temat 53 rzemieślników, 2 rybaków i 1 Żyda w 1563 r. (ASK I 92, k. 17v), 52 rzemieślników i 17 czeladników w 1564 r. (ASK I 50, k. 818–181v), 22 rzemieślników, 14 komorników i 15 czeladników w 1565 r. (tamże, k. 798), 35 rzemieślników, 26 komorników, 9 czeladników w 1573 r. (tamże, k. 764v–767), 39 rzemieślników, 8 komorników w 1576 r. (tamże, k. 737), 30 rzemieślników w 1577 r. (tamże, k. 713v–714), 38 rzemieślników i 6 komorników w 1581 r. (tamże, k. 690), 52 rzemieślników i 6 komorników w 1582 r. (tamże, k. 653v), 55 rzemieślników i 6 komorników w 1583 r. (tamże, k. 617), 60 rzemieślników i 34 komorników w 1589 r. (ASK I 30, k. 798); por. Guldon, Zaludnienie, s. 66: podaje liczbę 975 mieszczan.

¹¹² Stawka szosu 120 fl. W 1578 r. miasto Inowrocław zapłaciło 489 fl. 11 gr; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Lustracja z 1564–1565 podaje informację o 220½ zamieszkałych placach i 6 rzeźnikach (LWWK 1564, cz. 2, s. 244) oraz 27 domach żydowskich (tamże, s. 274); tę samą liczbę placów miejskich podaje także lustracja z 1569 r., wymienia też 13 szewców i 5 rzeźników (LWWK 1569, k. 340v). Na początku XVII w. liczba domów wzrosła do 310; zob. LWWK 1616, cz. 1, s. 276. Rejestry poborowe w 1553 r. wymieniają 15 opodatkowanych Żydów (ASK I 50, k. 848), 156 Żydów w 1563 r. (ASK I 92, k. 10), 168 Żydów w 1564 r. (ASK I 50, k. 810–810v), 50 rzemieślników, 8 przekupek, 7 komorników i ludzi luźnych, 16 czeladników i 136 Żydów (tamże, k. 792), 4 komorników, 7 ludzi luźnych, 12 czeladników i 1 szynkarkę w 1573 r. (tamże, k. 672v), 2 szynkarki w 1576 r. (tamże, k. 766v), 3 komorników, 11 czeladników, 2 ludzi luźnych w 1577 r. (tamże, k. 711v), 57 rzemieślników, 3 rybaków, 10 komorników w 1581 r. (tamże, k. 686), 83 rzemieślników, 16 komorników z 1583 r. (tamże, k. 613), 98 rzemieślników, 32 komorników z 1589 r. (ASK I 30, s. 795); por. Guldon, Zaludnienie, s. 66: 1860 mieszkańców; *Dzieje Inowrocławia*, t. 1: *Do 1919 r.*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań–Toruń 1978, s. 250–251.

¹¹³ Stawka szosu w Pakości wynosiła 30 fl., w latach 1582 i 1583 wzrosła do 84 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 864 fl. 14 gr czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. W rejestrach z lat 1534 (ASK I 12, k. 396v) i 1535 (tamże, k. 497) pobór z Pakości odnotowany został w pow. gnieźnieńskim. Rejestry z drugiej połowy XVI w. podają: 74 rzemieślników, 172 Żydów, 36 ludzi luźnych i komorników oraz 10 przekupek w 1563 r. (ASK I 92, k. 10), 173 Żydów (podatek od rzemieślników zebrany kolektywnie) w 1564 r. (ASK I 50, k. 548, 810), 9 rzemieślników, 140 Żydów, 40 czeladników w 1565 r. (tamże, k. 792v), 15 rzemieślników w 1573 r. (tamże, k. 764), 1 rzemieślnika, 23 komorników i 24 czeladników w 1576 r. (tamże, k. 735v–736), 2 piekarzy, 1 czeladnika w 1577 r. (tamże, k. 712v–713), 7 rybaków, 70 rzemieślników i 46 komorników w 1581 r. (tamże, k. 687), 121 rzemieślników, 7 rybaków, 45 komorników w 1582 r. (tamże, k. 650v), 119 rzemieślników, 7 rybaków, 21 komorników w 1583 r. (tamże, k. 614), 104 rzemieślników, 7 rybaków, 35 komorników w 1589 r. (tamże, k. 796); por. Guldon, Zaludnienie, s. 67: badacz na podstawie jednego rejestru z 1583 r. podaje dla interesującego nas okresu liczbę 850 mieszkańców.

¹¹⁴ Wysokość szosu wynosiła 4 fl. W 1578 r. miasto Fordon uiściło 13 fl. 5 gr; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Rejestry poborowe wymieniają: 6 rzemieślników w 1564 r. (ASK I 50, k. 818), 3 rzemieślników w 1573 r. (tamże, k. 767), 4 rzemieślników w 1576 r. (tamże, k. 740), 4 rzemieślników, 4 rybaków w 1581 r. (tamże, k. 691), 3 rzemieślników i 2 rybaków w 1582 r. (tamże, k. 654), 24 mieszczan, 4 rzemieślników i 3 rybaków wspomniano w rejestrze z 1583 r.; w 1589 r. odnotowano natomiast 25 komorników i 3 rybaków (ASK I 30, k. 798); por. Guldon, Zaludnienie, s. 65.

¹¹⁵ Stawka szosu w Solcu Kujawskim wynosiła 9 fl. 18 gr. W 1578 r. miasto zapłaciło 120 fl. 19 gr opłaty z tytułu czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Rejestry poborowe wspominają o 4 rzemieślnikach w 1563 r. (ASK I 92, k. 18), 5 rzemieślnikach i 6 komornikach w 1564 r. (ASK I 50, k. 818), 24 rzemieślnikach i 14 komornikach w 1581 r. (tamże, k. 690v), 22 rzemieślnikach i 14 komornikach w 1582 i 1583 r. (tamże, k. 617v, 654), 6 rzemieślnikach i 12 komornikach w 1589 r. (tamże, k. 798v); por. Guldon, Zaludnienie, s. 68.

¹¹⁶ Stawka szosu wynosiła 24 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 293 fl. 13 gr opłaty z tytułu czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Według lustracji z 1569 r. w Gniewkowie znajdowało się 37½ placu i 2 browary, źródło wspomina także o 7 zagrodnikach; LWWK 1569, k. 350. Tę samą liczbę podaje wcześniejszy o 2 lata inwentarz dzierżawy gniewkowskiej; zob. Z. Guldon, K. Wajda, *Zarys dziejów Gniewkowa*, Bydgoszcz 1970, s. 87. Rejestry poborowe wspominają o 10 rzemieślnikach i 14 komornikach w 1563 r. (ASK I 92, k. 11), 8 komornikach w 1564 r. (ASK I 50, k. 810v), 2 rzemieślnikach i 8 komornikach w 1565 r. (tamże, k. 793), 24 komornikach w 1576 r. (tamże, k. 737v–738), 11 rzemieślnikach, 20 komornikach w 1581 r. (tamże, k. 678v), 3 rzemieślnikach i 6 komornikach w 1583 r. (tamże, k. 651), 9 rzemieślnikach i 4 zagrodnikach w 1589 r. (ASK I 30, k. 797); por. Guldon, Zaludnienie, s. 66: nie podaje liczby mieszkańców ze względu na ogólnikowość źródeł.

¹¹⁷ Szos w Raciążku wynosił 3 fl. 6 gr. W 1578 r. miasto zapłaciło 90 fl. 22 gr czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Inwentarz dóbr biskupstwa włocławskiego z 1582 r. wymienia 76 rodzin mieszczkańskich uiszczających różnego rodzaju opłaty; zob. Inw. 1582, s. 184–188. Późniejszy inwentarz z 1598 r. podaje z kolei: „Sunt in eodem oppido domus cum suis partibus familias nro 94; arceae desertae nro 21”; zob. Inw. 1598, s. 64; por. S. Ingot, *Stosunki społeczno-gospodarcze*, s. 79. Rejestry poborowe podają liczbę 35 rzemieślników w 1563 r. (ASK I 92, k. 11), 26 rzemieślników w 1564 r. (ASK I 50, k. 810), 21 rzemieślników i 5 komorników w 1570 r. (tamże, k. 777v), 16 rzemieślników i 5 komorników w 1573 r. (tamże, k. 765v), 17 rzemieślników w 1576 r. (tamże, k. 738), 7 rzemieślników i 8 komorników w 1581 r. (tamże, k. 688), 7 rzemieślników i 4 komorników w 1589 r. (ASK I 30, k. 796), w latach 1582 i 1583 miasto zostało zwolnione od poboru z powodu pożaru (ASK I 50, k. 652, 615v); por. Guldon, Zaludnienie, s. 68.

Miasta w ziemi dobrzyńskiej:

- powiat lipnowski: Nieszawa¹²⁰,
- powiat rypiński: Rypin¹²¹

Miasteczka w ziemi dobrzyńskiej:

- powiat dobrzyński: Dobrzyń nad Wisłą¹²²,
- powiat lipnowski: Bobrowniki¹²³, Lipno¹²⁴, Skepe¹²⁵,
- powiat rypiński: Górzno¹²⁶.

---

¹¹⁸ Stawka szosu w Podgórzu wynosiła 14 fl. W 1578 r. miasto nie zapłaciło czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Lustracja z 1616–1620 wymienia 103 domy w mieście; LWWK 1616, cz. 1, k. 295. Rejestry poborowe podają natomiast 12 rzemieślników i 12 komorników w 1564 r. (ASK I 50, k. 810v), 12 rzemieślników, 7 rybaków, 10 komorników, 6 luźnych i 1 czeladnika w 1565 r. (tamże, k. 793), 9 rzemieślników, 5 czeladników, 6 rybaków w 1573 r. (tamże, k. 766–766v), 7 rzemieślników, 5 rybaków i 25 zagrodników w 1576 r. (tamże, k. 739–739v), 6 rybaków w 1577 r. (tamże, k. 715v), 14 rzemieślników i 8 komorników w 1581 r. (tamże, k. 688v), 23 rzemieślników, 10 komorników i 5 rybaków z 1582 r. (tamże, k. 652), 20 rzemieślników, 10 komorników i 5 rybaków w 1583 r. (tamże, s. 615v), 20 rzemieślników i 15 komorników w 1589 r. (tamże, k. 796v); por. Guldon, Zaludnienie, s. 67.

¹¹⁹ Stawka szosu wyniosła 24 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 122 fl. 24 gr czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Według rejestrów poborowych w 1576 r. funkcjonowało w mieście 22 rzemieślników, 3 zagrodników i 2 czeladników (ASK I 50, k. 738v), 2 rzemieślników, 3 zagrodników i 3 czeladników w 1577 r. (tamże, k. 715), 26 rzemieślników w 1581 r. (tamże, k. 688), 40 rzemieślników i 5 zagrodników w 1582 r. (tamże, k. 651v), 42 rzemieślników i 5 zagrodników w 1583 r. (tamże, k. 615). Na skutek pożaru miasto zostało zwolnione z podatku w latach 1563, 1573, 1577 (ASK I 92, k. 4; ASK I 50, k. 766, 715); por. Guldon, Zaludnienie, s. 68.

¹²⁰ Stawka szosu w Nowej Nieszawie wynosiła 76 fl. 24 gr. W 1578 r. miasto zapłaciło 308 fl. 12 gr czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. W latach 1564 i 1565 miasto konsekwentnie płaciło dość wysoką roczną sumę czopowego, tj. 363 fl. 10 gr (ASK II 24, k. 156v) i 207 fl. 20 gr (tamże, k. 282v). W 1569 r. z powodu zarazy kwota ta spadła do 174 fl. (ASK I 112, k. 79v). Rejestry poborowe nie podają konkretnej liczby rzemieślników, podatek płacony był najczęściej kolektywnie (ASK I 30, k. 446 i 349). Pierwsze informacje na temat liczby domów pochodzą dopiero z lustracji z drugiej połowy XVII w.; zob. LWWK 1659, s. 290: „W tym mieście znajduje się osiadłych domów i z kamienicami miejskich 61, szlacheckich domów 7, wólk w mieście 31”. Weźniejszej, w zeznaniu podatkowym z 1659 r., złożonym przez przedstawicieli władz miasta przed urzędem grodzkim bobrownickim, w 1654 r. w Nieszawie wskazano 117 domów. Według tychże ksiąg liczba mieszkańców Nieszawy w 1658 r. wynosiła z kolei 666 osób; za: Z. Guldon, *Osadnictwo ziemi dobrzyńskiej*, s. 249. Na podstawie wysokiej kwoty czopowego płaconego przez miasto, porównywalnej z innymi większymi ośrodkami, należy uznać, że Nieszawa była wówczas miastem liczącym ponad 1 tys. mieszkańców. Ośrodek zyskiwał w tym czasie na intensywnej sprzedaży i splawie zboża, o czym świadczy także duża liczba znajdujących się tam spichlerzy; zob. J. Dumanowski, *Czasy nowożytnie*, [w:] *Dzieje Nieszawy*, t. 1, s. 56 n. W mieście znajdował się także konwent franciszkanów.

¹²¹ Stawka szosu wynosiła 60 fl. W 1578 r. miasto Rypin zapłaciło 180 fl. czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. W latach 1564 i 1565 natomiast uiściło 129 fl. 7 gr (ASK II 24, k. 155v) oraz 115 fl. 24 gr (tamże, k. 283r), w 1569 r. zaś 136 fl. 5 gr. (ASK I 112, k. 80v). W rejestrach poborowych z 1565 r. wymieniono 6 rzemieślników nieokreślonych oraz 15 czeladników (ASK I 30, k. 354–355). Pozostałe rejestry nie przekazują żadnych informacji na ten temat. Lustracja z 1628–1632 podaje, że w miasteczku zniszczonym przez Szwedów w tym czasie zostało tylko 9 domów, zamieszkiwanych przez 13 mieszczan, przedtem było ich zaś 150; zob. LWWK 1628, cz. 3, s. 62. W ślad za tym Z. Guldon podaje, że na przełomie XVI i XVII w. miasto zamieszkiwało ok. 150 rodzin; zob. tenże, *Dzieje powiatu rypińskiego*, [w:] *Szkice rypińskie. Materiały z sesji popularno-naukowej [sic!] zorganizowanej z okazji 900-lecia Rypina w dniu 27 listopada 1965 r.*, Bydgoszcz 1967, s. 87; por. P. Bokota, P. Gałkowski, *Rypin w czasach nowożytnych (XVI–XVIII wiek)*, [w:] *Rypin – dzieje miasta*, t. 1: *Do 1918 roku*, red. K. Mikulski, Rypin 2010, s. 201–206. Dla porównania w XVIII w. Z. Guldon podaje liczbę 72 dymów; zob. tenże, *Zaludnienie ziemi dobrzyńskiej w końcu XVIII wieku*, ZH, t. 39, 1974, nr 1, s. 101. Jeszcze w XIV w. miasto zostało otoczone murami. Znajdowało się w nim trzy kościoły i szpital; zob. C. Biały, *Parafie rypińskie oraz kościoły i kaplice na ich terenie*, Rypin 1983. Biorąc pod uwagę powyższe przesłanki, a także kwotę czopowego, pobieraną w podobnym wymiarze od innych ośrodków, które plasują się w przedziale powyżej 1 tys. mieszkańców, przyjmujemy, że Rypin w analizowanym okresie należał do tego grona.

¹²² Stawka szosu wynosiła 80 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 80 fl. czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. W latach 1564 i 1565 kwota czopowego wynosiła natomiast odpowiednio 121 fl. 27 gr (ASK II 24, k. 157v) i 74 fl. 14 gr (tamże, k. 281v), w 1569 r. zaś 78 fl. (ASK I 112, k. 78v). Rejestry z lat 1564, 1565 i 1573 nie podają liczby opodatkowanych rzemieślników. Podana jest łączna suma zebranego podatku, która niekiedy obejmuje również inne grupy ludności. W lustracji z 1565 r. podano informację na temat 9 domów żydowskich i 3 wynajmowanych przez Żydów u chrześcijan; zob. LWWK 1564, cz. 2, s. 274. Późniejsza lustracja z drugiej połowy XVII w. wskazuje na 30 osiadłości. Z. Guldon podaje natomiast, że pogłównie w tym czasie (1658 r.) płaciło 363 osoby, miasto poważnie ucierpiało jednak wskutek szwedzkiego najazdu w latach 1626–1629. W innym miejscu, dla XVIII w., badacz podaje, że w Dobrzyniu znajdowały się 162 dymy; zob. tenże, *Zaludnienie ziemi dobrzyńskiej*, s. 101. Pobierana stawka szosu i suma czopowego stanowi przesłankę, że miasto w drugiej połowie XVI w. prawdopodobnie znajdowało się w grupie do 1 tys. mieszkańców.

¹²³ Bobrowniki płaciły 12 fl. szosu. W 1578 r. miasto uiściło 80 fl. czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. W latach 1564 i 1565 zapłaciło natomiast 55 fl. (ASK II 24, k. 156v) oraz 52 fl. 8 gr (tamże, k. 282v) z tego tytułu, w 1569 r. zaś 54 fl. 12 gr (ASK I 112, k. 79v). Na podstawie danych z rejestrów poborowych trudno określić przypusz-

Tabela 10. Gęstość sieci miejskiej na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Powierzchnia w km ² wg AHP	Miasta powyżej 1000 mieszkańców	Miasteczka	Razem	Liczba km ² na 1 miasto
brzeski	1157,2	2	1	3	386
kowalski	611,5	1	1	2	306
kruszwicki	302,9	0	4	4	76
przeddecki	494,5	1	2	3	165
radziejowski	727,2	1	2	3	242
woj. brzeskie	3293,3	5	10	15	220
bydgoski	1386	2	2	4	347
inowrocławski	1389,1	2	4	6	232
woj. inowrocławskie	2775,1	4	6	10	278
dobrzyński	508,5	0	1	1	508
lipnowski	1323,2	1	3	4	331
rypiński	1231,6	1	1	2	616
ziemia dobrzyńska	3063,3	2	5	7	438
Razem	9131,7	11	21	32	285

czalny rząd wielkości tego ośrodka: ASK I 30, s. 507: 6 rzemieślników nieokreślonych i 1 młynarz; ASK I 30, k. 352: 6 ludzi luźnych; tamże, k. 452v: 6 ludzi luźnych; za nieokreśloną liczbę komorników zapłacono 5 fl. podatku. Pierwsze informacje na temat liczby domów pochodzą z lustracji z drugiej połowy XVII w.; LWWK 1659, s. 292: „Bywało osady nro 80. Teraz ich tylko nro 20 domów osiadłych”. K. Mikulski w tabeli dotyczącej zaludnienia miast kujawskich i dobrzyńskich w drugiej połowie XVI w. wskazuje liczbę 200 mieszkańców; zob. tenże, *Dzieje nowożytne*, [w:] *Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego*, red. A. Radziwiński, Toruń 2017, s. 258. Z. Guldon podaje liczbę 61 dymów jako stan na 1775 r.; por. tenże, *Zaludnienie ziemi dobrzyńskiej*, s. 101.

¹²⁴ Stawka szosu w Lipnie wynosiła 64 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło 89 fl. 18 gr; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. Natomiast w latach 1564 i 1565: 67 fl. 20 gr (ASK II 24, k. 156v) oraz 46 fl. 12 (tamże, k. 282v), w 1569 r. z kolei 90 fl. (ASK I 112, k. 79v). Rejestry wymieniają: 31 zagrodników (ASK I 30, k. 333 i 413) oraz 54 rzemieślników nieokreślonych (tamże, k. 507). Według lustracji z pierwszej połowy XVII w. w mieście znajdowało się 46 domów zamieszkałych, 160 parcel zostało opuszczonych. LWWK 1628, cz. 3, s. 68 informuje: „Osiałości w tym mieście jest 46. Ostatek pustakami stoi, których jest pustek 160 tak w mieście jako i na przedmieściu”. Z. Guldon podaje z kolei informację na temat liczby osób zamieszkujących przedmieścia, dotyczą one jednak drugiej połowy XVII w. Autor wskazuje 11 przedmieszczan osiadłych na Zastawiu i 5 na przedmieściu św. Barbary. Podaje również, że wedle lustracji z 1661 r. wymieniono 13 domów, z zaznaczeniem, że „bywało quondam osiałości numero 300”; zob. tenże, *Osadnictwo ziemi dobrzyńskiej*, s. 249.

¹²⁵ Stawka szosu wynosiła 4 fl. W 1578 r. miasto zapłaciło nie zapłaciło czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. W latach 1564 i 1565 uiszczyło odpowiednio: 9 fl. 3 gr (ASK II 24, k. 156v) i 11 fl. 12 gr (tamże, k. 282v), a w 1569 r. – 14 fl. (ASK I 112, k. 79v). Według rejestru z 1564 r. w mieście funkcjonowało 9 rzemieślników, 3 karczmarzy i 1 zagrodnik (ASK I 30, k. 352). Rejestr z 1573 r. wspomina o opodatkowaniu 3 nieokreślonych rzemieślników (tamże, k. 507). Według inwentarza tamtejszych dóbr z 1571 r. w mieście znajdowało się 230 domów: „Mieszczanie Skempego płacą od morgów po gr 1, ile morgów; tyle groszy. Z domu płacą każdy po gr 1. A domów wszystkich jest dwieście i trzydzieści. Z ogrodów płacą po gr 1 ½ które mają w polu. Kołodziejów jest 3 osiadłych”; zob. *Materiały do dziejów rolnictwa w Polsce*, s. 105; por. Z. Guldon, *Osadnictwo ziemi dobrzyńskiej*, s. 250. Informacja budzi jednak pewne wątpliwości, jest to bowiem liczba porównywalna ze stanem zaludnienia Brzeźcia Kujawskiego.

¹²⁶ W 1578 r. miasto nie zapłaciło czopowego; Ducillorum contributionum 1578, s. 274. W latach 1564 i 1565 odnotowano natomiast następujące sumy: 18 fl. 3 gr 6 denarów (ASK II 24, k. 155v) i 17 fl. 3 gr 6 denarów (tamże, k. 282r), w 1569 r. kwota ta wyniosła 14 fl. 6 gr. Rejestry wymieniają w 1564 r. 8 rybaków (ASK I 30, s. 325v), w 1565 r. pobór w kwocie 6 fl. i 6 gr zebrany został od nieokreślonej liczby rzemieślników, w rejestrach z 1573 r. wspomniany został 1 kotlarz i 5 luźnych ludzi, szos policzony został razem z podatkiem od liczby rzemieślników. Nieco więcej informacji na temat zaludnienia miasta dostarcza inwentarz dóbr biskupstwa płockiego z 1595 r., który wymienia 43 mieszczan zajmujących się uprawą roli, 8 krawców, 11 szewców, 2 kuśnierzy, 3 kowali, 1 bednarza i 1 zduna; za: Z. Guldon. *Osadnictwo ziemi dobrzyńskiej*, s. 250.

Tabela 11. Liczba osad przypadających na jedno miasto na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Miasta	Wsie	Wszystkie osady wiejskie (bez miast i pustek)	Liczba osad wiejskich przypadających na 1 miasto	Liczba wszystkich osad przypadających na 1 miasto
brzeski	3	209	265	70	88
kowalski	2	62,5	77,5	31	39
kruszwicki	4	47,5	55,5	12	14
przedecki	3	108	120	36	40
radziejowski	3	128	147	43	49
woj. brzeskie	15	555	665	37	44
bydgoski	4	88	111	22	28
inowrocławski	6	179,5	222,5	30	37
woj. inowrocławskie	10	267,5	333,5	27	33
dobrzyński	1	103	108	103	108
lipnowski	4	133	142	33	35,5
rypiński	2	124	131	62	65,5
ziemia dobrzyńska	7	360	381	51	55
Razem	32	1182,5	1378,5	37	43

Prezentowane zestawienia liczebności miast znajdujących się na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, uwzględniające ich przynależność własnościową i rozróżnienie pod względem wielkości, świadczą o stosunkowo niskim poziomie zurbanizowania tego obszaru. Należy jednak zwrócić uwagę, że stan zagęszczenia sieci miejskiej poszczególnych terenów był nierównomierny. Najwięcej miast, w tym również ośrodków powyżej 1 tys. mieszkańców, znajdowało się w województwie brzeskim (1 miasto na 220 km²), gdzie stosunek liczby miast do pozostałych typów osiedli wynosił w przybliżeniu 1:44. Przy czym kształtował się on różnie w poszczególnych powiatach. Jedno miasto przypadało na ok. 14 osiedli w powiecie kruszwickim, były to jednak niewielkie, słabo rozwinięte ośrodki. W powiecie brzeskim na 1 miasto przypadało natomiast 88 osad, w tym ok. 70 wsi. Nieco mniejsze zagęszczenie występowało w województwie inowrocławskim (1 miasto na 278 km²). Stosunek liczby miast do pozostałych typów osiedli wynosił tam natomiast 1:33, przy czym większe nasilenie ośrodków miejskich występowało w powiecie bydgoskim (1 miasto na ok. 28 osiedli). Szczególną uwagę zwraca jednak wyjątkowo słabo rozwinięta sieć miejska w ziemi dobrzyńskiej (1 miasto na 438 km²). W powiecie dobrzyńskim 1 miasto obejmowało swym zasięgiem ok. 508 km², w powiecie rypińskim zaś nawet 616 km². W ziemi dobrzyńskiej 1 miasto przypadało na ok. 55 osiedli, tylko jeden ośrodek funkcjonował natomiast przy 108 osadach innego typu na terenie powiatu dobrzyńskiego. Najwięcej miast w stosunku do pozostałych typów osad (1 na 35,5) występowało w powiecie lipnowskim, jednak podobnie jak w przypadku powiatu kruszwickiego wszystkie stanowiły słabo rozwinięte, małe, lokalne ośrodki.

Gęstość tkanki miejskiej na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej była mniejsza niż w sąsiadującej Wielkopolsce (1 miasto na 220 km²)¹²⁷, w województwie łęczyckim (1 miasto na 160 km²)¹²⁸ czy sieradzkim (1 miasto na 234 km²)¹²⁹. Jak się wydaje, można ją porównać z ówczesnym stanem zurbanizowania Mazowsza (1 miasto na 313 km²)¹³⁰. Pod względem gęstości rozmieszczenia osiedli miejskich terytorium Kujaw i ziemi dobrzyńskiej przewyższało natomiast obszar Prus Królewskich, gdzie

¹²⁷ J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 213–214.

¹²⁸ K. Chłapowski, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 56–57.

¹²⁹ Tamże.

¹³⁰ I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [w:] AHP Mazowsze, s. 84–85.

w województwach chełmińskim i malborskim 1 miasto przypadało odpowiednio na 332 km² i 349 km², a nawet na 806 km² w województwie pomorskim¹³¹. Niewielkie zagęszczenie tkanki miejskiej na tym obszarze wynikało jednak z obecności silnych, najlepiej rozwiniętych w skali kraju ośrodków oraz braku miasteczek szlacheckich. Na terytorium Kujaw i ziemi dobrzyńskiej nie wystąpiło na większą skalę zjawisko charakterystyczne dla pozostałych obszarów Korony w XV i XVI w. – intensywny proces lokacji miast prywatnych. Jedyne założony z sukcesem ośrodek – Lubraniec – nie rozwinął się dostatecznie, pozostając niewielkim miasteczkiem. Nieliczne, podejmowane w późniejszym czasie przedsięwzięcia kończyły się fiaskiem. Być może wpływ na to miały warunki geograficzne, a także nieco peryferyjne usytuowanie względem wiodących lądowych traktów handlowych oraz zmonopolizowanie handlu wiślanego przez większe ośrodki zlokalizowane poza omawianym terytorium.

Na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej, podobnie jak na pozostałych obszarach Korony, przeważały miasta małe (do 1 tys. mieszkańców), które stanowiły 68,75% ogólnej liczby ośrodków miejskich na tym terenie. W województwie brzeskim procentowy stosunek liczby miasteczek w stosunku do ogółu liczby wynosi 53,3%. Wyłącznie same miasteczka znajdowały się w powiecie kruszwickim. Przewaga tego typu ośrodków widoczna jest także w województwie inowrocławskim (60%), zwłaszcza w powiecie inowrocławskim, gdzie wynosiła 66,7% ogólnej liczby miast. W obrębie tej grupy znalazły się niemal wszystkie miejscowości stanowiące własność szlachecką i kościelną, wyjąwszy Koronowo, Pakość i Włocławek. Znalazło się w niej również 11 miasteczek królewskich, czyli w sumie 61,1% miast należących do domeny. Na terenie ziemi dobrzyńskiej miasteczka stanowią natomiast 71,42% ogółu wszystkich ośrodków.

Najwięcej miast (ponad 1 tys. mieszkańców) znajdowało się w województwie brzeskim. Do tej grupy należały wszystkie niemal miasta będące stolicami powiatów (z wyjątkiem Kruszwicy), stanowiące własność królewską. Największym ośrodkiem był Włocławek – stolica biskupstwa ze sporą liczbą zamieszkującego miasto kleru (ponad 3 tys. mieszkańców). Nieco mniej zaludnione były natomiast pozostałe ośrodki, do których należały: Brześć Kujawski, Kowal, Przedecz i Radziejów (do 2 tys. mieszkańców). Wśród miast województwa inowrocławskiego najbardziej zaludniona była stolica powiatu bydgoskiego – Bydgoszcz (ponad 3 tys. mieszkańców), nieco mniejszy pod tym względem był Inowrocław, pełniący istotne funkcje administracyjne jako stolica powiatu i województwa (do 3 tys. mieszkańców). Większe ośrodki, jak się okazuje, stanowiły również Pakość i Koronowo (do 2 tys. mieszkańców), na terenie ziemi dobrzyńskiej zaś zaangażowana w handel zbożowy Nieszawa, niegdyś konkurent Torunia, a także Rypin – stolica powiatu. Na badanym obszarze nie funkcjonował żaden ośrodek, który moglibyśmy zaklasyfikować jako duże miasto, zamieszkiwane przez ponad 5 tys. mieszkańców.

---

¹³¹ M. Biskup, *Zagęszczenie osadnictwa*, [w:] AHP Prusy Królewskie, cz. 1, s. 34.

CHARAKTER I WIELKOŚĆ OSIEDLI: ZAMKI I OPACTWA

Michał Słomski

Uwagi wstępne

Podobnie jak w poprzednich tomach serii AHP, również w tomie kujawsko-dobrzyńskim na mapie głównej oznaczono zamki funkcjonujące w drugiej połowie XVI w. na terenie województw brzeskiego i inowrocławskiego oraz ziemi dobrzyńskiej. Podstawą do tego były hasła zamieszczone w *Leksykonie zamków w Polsce*. Wymieniono tam 17 zamków z obszaru Kujaw i ziemi dobrzyńskiej¹, z których większość została uwzględniona na mapie głównej. W mniejszym stopniu wykorzystaliśmy katalog zamków Bohdana Guerquina². Dodatkową pomocą były liczne prace dotyczące kujawsko-dobrzyńskich zamków, publikowane w stosunkowo obszernej literaturze przedmiotu, związanej głównie z terenami Kujaw brzeskich oraz ziemi dobrzyńskiej³. Dość dużo pisano również o zamkach biskupów włocławskich⁴.

Jako zamki potraktowano obiekty określane w źródłach łacińskimi terminami *castrum*, *arx* i polskim słowem *zamek*, które były obronnymi siedzibami, stanowiącymi stałe lub tymczasowe miejsce pobytu właściciela bądź wyznaczonego przez niego urzędnika, zazwyczaj ulokowanymi w centrum włości lub klucza dóbr i odgrywającymi określoną rolę w administracji majątkiem, dodatkowo pełniącymi funkcje reprezentacyjne i będącymi nośnikami pewnych idei symbolicznych⁵. Zdajemy sobie sprawę z wielu problemów, jakie powoduje wybór tego rodzaju kryterium.

Na stosowanie różnych terminów do określenia tej samej budowli wskazywano już w literaturze, podobnie jak na używanie tego samego pojęcia w stosunku do budowli o różnym stopniu obronności

---

¹ Leksykon. W kolejności alfabetycznej są to: Bobrowniki, Brześć Kujawski (Brzeście), Bydgoszcz, Dobrzyń nad Wisłą (Dobrzyń), Dybów, Inowrocław, Kowal (Kowale), Kruszwica, Mała Nieszawka (Nieszewka Mała), Pakość, Przedecz, Raciążek (Raciąż), Radziejów, Radziki Duże (Radziki), Sadłowo, Włocławek (Włocław), Złotoria. Odwołania do stron Leksykonu wskazaliśmy w przypisach poświęconych poszczególnym zamkom.

² Guerquin, Zamki.

³ L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne ziemi dobrzyńskiej. Wstęp do badań*, Włocławek 1995; L. Kajzer, *Warownie Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej w świetle nowszych badań*, [w:] *Stolica i region. Włocławek i jego dzieje na tle przemian Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej. Materiały z sesji naukowej (9–10 maja 1994 roku)*, red. O. Krut-Horonziak, L. Kajzer, Włocławek 1995, s. 105–122; tenże, *Z badań zamków kujawskich i pałuckich*, [w:] *Z dziejów Kujaw i Pałuk. Studia dedykowane pamięci dr. Czesława Sikorskiego. Materiały z sesji naukowej w Inowrocławiu (22 kwietnia 2005)*, red. J. Kozłowski, M. Woźniak, Inowrocław 2005, s. 62–68; J. Pietrzak, *Zamki i dwory obronne w dobrach państwowych prowincji wielkopolskiej. Studium z dziejów państwowych siedzib obronnych na przełomie średniowiecza i nowożytności*, Łódź 2003; T. Olszacki, *O trzech zamkach ziemi dobrzyńskiej w piętnaście lat później*, RMZDR, t. 2, 2011, s. 119–152; A. Andrzejewska, A. Andrzejewski, *Zamki Kujaw brzeskich i ziemi dobrzyńskiej w badaniach Profesora Leszka Kajzera*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 26, 2018, s. 9–24 oraz literatura, którą zamieszczono w przypisach poświęconych poszczególnym zamkom.

⁴ S. Chodyński, *Zamki, pałace i rezydencje biskupów włocławskich*, [w:] MHDW 24, s. 66–93; L. Kajzer, *Z problematyki budownictwa obronnego biskupów włocławskich*, „Nasza Przeszłość”, t. 82, 1994, s. 281–298; E. Kubiak, *Rezydencje biskupów włocławskich w okresie nowożytnym*, Łódź 2010 oraz literatura, którą zamieszczono w przypisach poświęconych zamkom w Włocławku i Raciążku.

⁵ Szeroki kontekst funkcjonowania zamków zarysował ostatnio S. Gawlas, *Zamek średniowieczny: geneza i funkcje społeczno-ustrojowe*, [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce do połowy XIV w. Materiały z I Ogólnopolskiej Konferencji Colloquia Castrensia zorganizowanej przez Zamek Królewski w Warszawie - Muzeum i Zakład Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej: 15–16 października 2015 r.*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa 2017 (Colloquia Castrensia, t. 1), s. 17–46.

i rozbudowania⁶. Semantyka terminów mogła się różnić w zależności od postrzegania opisywanej budowli przez autora zapiski lub od informacji, jakie uzyskał on o wzmiankowanej budowli od osoby zainteresowanej zapisaniem informacji o niej. Zakres pojęciowy mógł się również zmieniać wraz z upływem czasu⁷. W literaturze przyjmuje się na ogół, że terminu *castrum/zamek* używano w kontekście opisanego „ufortyfikowanych siedzib pełniących zarówno funkcje militarne, jak i gospodarcze, administracyjne itp.”⁸. Taki charakter mogły mieć również licznie powstające w XV i XVI w. na terenach wszystkich ziem polskich *dwory obronne*, przede wszystkim możnowładcze i szlacheckie (wznoszone też w dobrach królewskich i kościelnych). Mogły to być murowane kamienice, stanowiące rezydencję ich właścicieli, których wielkość i wykorzystany budulec powodowały zwiększoną obronność w stosunku do innych rezydencji dworskich, ale też drewniane budynki wzniesione na kopcach lub nasypach ziemnych i otoczone fosą, parkanem lub wałem⁹. Nawiązywały one do założeń zamkowych poprzez schemat budowy lub rozplanowania, miały jednak zredukowany program architektoniczny i użytkowy, choć odznaczały się pewnymi walorami obronnymi. Z tego powodu niekiedy trudno zdecydować, z jakiego rodzaju budowlami mamy do czynienia (zob. dalej przykład Lubrańca w pow. brzeskim)¹⁰.

Wiąże się z tym rozbieżność między terminologią historyczną a wykorzystywaną obecnie przez badaczy: historyków, archeologów, architektów i historyków sztuki. Podstawowym kryterium służącym do odróżniania w literaturze przedmiotu grodów od zamków (określanych po łacinie tym samym określeniem *castrum*) jest wykorzystany budulec oraz sama konstrukcja umocnień z wykorzystaniem wałów drewniano-ziemnych¹¹. W rozróżnieniu między *zamkiem* a *dworem obronnym* (bardzo często nazywanych w źródłach *castrum* lub *fortalicium*) głównym kryterium różnicującym wydaje się wielkość omawianego założenia¹², ale także skala rozbudowania i rozplanowania przestrzennego czy ocena walorów obronnych¹³.

Omówione powyżej wątpliwości przy jednoznacznym zakwalifikowaniu obiektów obronnych do kategorii *zamku* lub *dworu* pojawiły się w kontekście dwóch oznaczonych na mapie głównej zamków. Leszek Kajzer zwracał uwagę na używanie wobec założeń w Kowalu (pow. kowalski) i Radziejowie (pow. radziejowski) określenia *zamek* w rozumieniu siedziby administracji starościńskiej, w której odprawiano sądy i przechowywano księgi grodzkie¹⁴. Badacz ten wspomniane założenia traktował raczej

⁶ J. Dobrzański, *Castrum. Problematyka badawcza*, [w:] *Początki zamków w Polsce*, Wrocław 1978 (Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. Studia i Materiały, 5), s. 5–21; J. Rozpędowski, *Gród a zamek w Polsce – problem genezy i typologii*, [w:] tamże, s. 91–92; L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X–XVIII wieku*, Łódź 1993, s. 12–14; S. Kołodziejcki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 13; A. Marciniak-Kajzer, *The Term Castle – what it Means to Us, and what it Meant to Medieval People*, [w:] *Building a Castle. Preparing for War or Keeping the Peace? Proceedings of a Symposium Held in Vordingborg, Nyborg and Elsinore in Denmark on the 24th to the 28th August 2015*, red. N. Engberg i in., Bonn 2018 (Castella Maris Baltici, t. 13), s. 177–186.

⁷ J. Pietrzak, *Zamki i dwory*, s. 19–21.

⁸ Tamże, s. 21.

⁹ L. Kajzer, *Dwory „zwyyczajne” i „obronne” kowalskiego*, [w:] T.J. Horbacz, L. Kajzer, T. Nowak, L. Wojda, *Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach w XIII–XVIII wieku*, Łódź 1991 (Budownictwo Obronno-Rezydencjonalne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej, t. 2), s. 180.

¹⁰ Guerquin, *Zamki*, s. 59; S. Kołodziejcki, *Średniowieczne rezydencje obronne*, s. 12; L. Kajzer, *Czy Zbigniew Bąk mieszkał w prawdziwym zamku?*, KHKM, t. 51, 2003, nr 3–4, s. 337–354. Przykłady określania mianem *zamku* obiektów, które z architektonicznego punktu widzenia *zamkami* nie były, na podstawie inwentarzy dóbr szlacheckich zapisanych w księgach bobrownickich podają L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne*, s. 100.

¹¹ Rozróżnienie wykorzystanego materiału do klasyfikacji założenia na drewniano-ziemny *gród* i murowany *zamek* wykorzystał np. B. Guerquin, *Problematyka zamków na pograniczu polsko-krzyżackim*, [w:] *Średniowieczne zamki Polski Północnej. Wybór materiałów z sesji*, [red. A. Pawłowski], Malbork 1983, s. 9.

¹² L. Kajzer, *Warownie Kujaw*, s. 114: „Dla historyka sztuki i architektury małe założenie o walorach obronno-rezydencjonalnych to przede wszystkim »dwór«; tenże, *Małe czy duże, czyli o tzw. zamkach rycerskich na Niżu Polskim*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa 2002, s. 112: *zamki* to „założenia obronno-mieszkalne, a potem i rezydencjonalne, o sporej skali budowlanej”.

¹³ J. Pietrzak, *Zamki i dwory*, s. 22, gdzie zdefiniował *dwór obronny* jako „założenie o czytelnej funkcji obronno-rezydencjonalnej lub rezydencjonalno-obronnej, dla którego sprawdzają się nie wszystkie (z punktu widzenia historii architektury, a więc w sensie przestrzennym, obronnym i budowlanym) desygnaty pojęcia *zamek sensu stricto*”; zob. też A. Marciniak-Kajzer, *The Term Castle*, s. 183.

¹⁴ L. Kajzer, *Zamek w Radziejowie w świetle badań terenowych 1987 r.*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica”, t. 12, 1991, s. 159; T.J. Horbacz, L. Kajzer, *Zamek w Kowalu w świetle badań 1981–1982 roku*, [w:] T.J. Horbacz, L. Kajzer, T. Nowak, L. Wojda, *Siedziby obronno-rezydencjonalne*, s. 91–92, 116.

jako dwory obronne z murowanymi domami wieżowymi otoczonymi drewnianymi budynkami, zlokalizowane przy obu powiatowych miastach. Uznawał używanie wobec nich pojęcia *zamku* za tradycyjnie ugruntowane zarówno w źródłach z okresu średniowiecza i nowożytności, jak i w literaturze¹⁵. Trzeba przy tym podkreślić, że w lustracyjnym opisie z XVII w. zamek radziejowski wprost określono *dworem*¹⁶.

Podobne wykorzystanie terminu *zamek* zaobserwować można w inwentarzach klucza ciechocińskiego biskupów włocławskich z lat 1598 i 1616–1622. Przy opisanie budowli ciechocińskiej w latach 1616–1622 nazwano ją *dworem*, ale znajdujący się we wsi folwark określony został jako „do zamku należący”. Ponadto kmiecie z biskupiej wsi Pomorzany (pow. lipnowski) mieli pracować w Ciechocinie (pow. lipnowski) „w zamku do straży i do kuchni”, choć w 1598 r. wzmiankowano poddanych z Nowej Wsi i Małszyc (obie w pow. lipnowskim), którzy mieli pełnić straż *curiae Cziehoczinensis*¹⁷.

Warto podkreślić przemiany funkcjonalne, jakim podlegały zamki w epoce wczesnonowożytnej, również na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej. Wiek XVI był schyłkiem funkcjonowania założeń obronno-rezydencjonalnych w formie znanej ze średniowiecza. W tym czasie często przebudowywano dawne założenia zamkowe, aby odpowiadały ówczesnym trendom. Kładziono większy nacisk na rezydencjonalność i reprezentacyjność, co osiągnęto poprzez rozbudowę programów mieszkalnych i zaplecza gospodarczego, z biegiem czasu dominujących w strukturze założeń, choć na ogół nie powodowało to całkowitej utraty walorów obronnych¹⁸. Widać to dobrze zarówno na przykładzie zamków królewskich, jak i prywatnych. W renesansowym stylu przebudowany został zamek w Przedczu (pow. przedecki)¹⁹, obecność renesansowej kamienicy zaobserwowano również w Inowrocławiu (pow. inowrocławski)²⁰. Podobnie jak zamek-dwór radziejowski, również fortyfikację w Przedczu w lustracji z przełomu lat 20. i 30. XVII w. określono *dworem*, choć w tym samym źródle pisano o niej jako o zamku²¹. Przypuszczać można, że wynikało to właśnie z przebudowy założenia w duchu architektury renesansowej. Duży rozmach inwestycyjny cechował pontyfikat biskupa włocławskiego Hieronima Rozdrażewskiego, który przebudował zgodnie z obowiązującymi tendencjami architektonicznymi zamki w Raciążku (Raciążu; pow. inowrocławski) i we Włocławku (Włocławiu; pow. brzeski)²².

Kiedy powstały zamki?

Najstarsze murowane zamki na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej powstawały około połowy XIV w. Ich budowę należy traktować jako element intensywnego zwiększania obronności warowni kujawsko-dobrzyńskich po zakończeniu działań wojennych z państwem zakonu krzyżackiego w latach 1327–1333²³. Z okresem panowania Kazimierza Wielkiego łączone są murowane założenia z Brześcia

¹⁵ Kamienice w Kowalu i Radziejowie były jedynymi murowanymi elementami założeń (L. Kajzer, *Zamek w Radziejowie*, s. 156, 159; tenże, *Warownie Kujaw*, s. 111–112), przy czym kamienicę w Kowalu wzniesiono w drugiej połowie XVI w. lub nawet w pierwszej połowie stulecia następnego; T.J. Horbacz, L. Kajzer, *Zamek w Kowalu*, s. 115; A. Andrzejewska, A. Andrzejewski, *Zamki Kujaw*, s. 13–14. Podobnie założenie w Radziejowie opisali: J. Danielewicz, K. Rolirad, *Zarys dziejów Radziejowa do końca XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Radziejowa Kujawskiego*, red. J. Danielewicz, Bydgoszcz 1982, s. 39.

¹⁶ LWWK 1628, cz. 3, s. 90–91, choć w inwentarzu starostwa z 1767 r. określony jako zamek: Z. Górski, *Inwentarz starostwa radziejowskiego z 1767 roku*, ZK-D, t. 7: *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, 1990, s. 242–243.

¹⁷ Inw. 1598, s. 46–47; Inw. XVII, s. 139–140.

¹⁸ L. Kajzer, *Warownie Kujaw*, s. 113. L. Kajzer pisząc o dworze biskupów włocławskich w pomorskich Subkowach, zauważył, że określenie go *zamkiem* w źródle inwentarzowym z 1600 r. mogło wynikać z tego, że „zespół po przebudowie H. Rozdrażewskiego zyskał wyraźnie na walorach obronnych”; tenże, *Z problematyki budownictwa obronnego*, s. 288, zob. też s. 296.

¹⁹ L. Łbik, *Zamek w Przedczu na Kujawach*, MDKSB, t. 6, 2001, s. 134–136.

²⁰ C. Sikorski, *Świadkowie 800-lecia. Encyklopedia wiedzy o zabytkach Inowrocławia*, oprac. i przyg. J. Sikorska, Inowrocław 2002, s. 534. Przypuszczenie o podobnym przekształceniu zamku w Bydgoszczy na nowożytną rezydencję, z założonym obok parkiem; zob. F. Mincer, *Kultura, nauka i szkolnictwo w latach 1466–1772*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1: *Do roku 1920*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań 1991, s. 258, przyp. 2.

²¹ LWWK 1628, cz. 3, s. 39–40.

²² E. Kubiak, *Tradycja, historia, nowoczesność. Rezydencje biskupa Hieronima Rozdrażewskiego w Subkowach, Raciążku i Wolborzu w latach 1582–1600*, [w:] *Rzeczpospolita domów*, cz. 1: *Zamki, dworki i palace*, red. K. Krawiec-Złotkowska, Słupsk 2008, s. 211; też, *Rezydencje biskupów*, s. 184.

²³ B. Guerquin, *Problematyka zamków*, s. 10–11, 13; L. Kajzer, *Warownie Kujaw*, s. 110–111; A. Andrzejewski, L. Kajzer, *Castles of King Casimir the Great along the Border with State of the Teutonic Order*, [w:] *Building a Castle*, s. 149–162.

Kujawskiego (Brześcia; pow. brzeski), Bydgoszczy (pow. bydgoski), Inowrocławia i Kruszwicy (pow. kruszwicki), a także z Przedcza, który przeszedł na własność królewską w 1347 r.²⁴ Mniej więcej w tym samym czasie biskupi włocławscy Maciej z Gołańczy i Zbylut z Gołańczy przekształcili w murowane warownie grody we Włocławku (Włocławiu) i Raciążku (Raciążu)²⁵. Z trzecią ćwiercią XIV w. łączy się zamek szlachecki w Pakości (pow. inowrocławski)²⁶, a z przełomem trzeciej i czwartej ćwierci XIV w. (lata 70. i 80.) zamki szlacheckie w Sadłowie i Radzikach (oba w pow. rypińskim)²⁷. Wątpliwości dotyczą czasu i osoby fundatora murowanego założenia w Bobrownikach (pow. lipnowski), choć ostatnio wskazuje się raczej na okres przed zastawieniem ziemi dobrzyńskiej Krzyżakom pod koniec XIV w. przez Władysława Opolczyka²⁸. Choć pierwsza i to pośrednia wzmianka o zamku w Radziejowie pochodzi z 1494 r., to przypuszcza się, że założenie obronne mogło powstać na przełomie XIV i XV w.²⁹ Wydaje się, że z przełomu tych stuleci pochodzi również zamek w Kowalu³⁰. Inwestycją XV-wieczną jest zamek w Dybowie (pow. inowrocławski), zbudowany z rozkazu króla Władysława Jagiełły po pokoju mełnieńskim z 1422 r. Jest to obiekt o najmłodszej metryce, jaki oznaczyliśmy na mapie głównej.

Zamki nieoznaczone na mapie głównej

Na mapie nie oznaczono kilku obiektów, które zostały wymienione w Leksykonie czy w pracy Guerquina, a także tych, które pojawiają się w innej literaturze z określeniem *zamku*. Wymaga to krótkiego wytłumaczenia oraz omówienia poszczególnych przypadków. Historia zamków kujawskich i dobrzyńskich związana była z niespokojnym sąsiedztwem krzyżackim. Część z nich została zniszczona w czasie wojny z zakonem krzyżackim w latach 1409–1411, część zaś w czasie wojny trzynastoletniej. Po ustaniu wojen z zakonem w drugiej połowie XV w. kilka z nich utraciło swoje dotychczasowe znaczenie przygranicznych punktów obrony³¹. Zamek w Małej Nieszawce (Nieszewce Małej, pow. inowrocławski), którego budowę Krzyżacy rozpoczęli już w drugiej połowie XIII w., został rozebrany w 1424 r. na mocy pokoju w Mełnie³². Zamek w Złotorii (pow. lipnowski) w drugiej połowie XVI w. był w stanie ruiny wskutek zniszczeń uczynionych w czasie wojny polsko-krzyżackiej z lat 1409–1411 i nie był użytkowany³³. Zamek czy może raczej gród drewniano-ziemny w Dobrzyniu nad Wisłą (Dobrzyń, pow. dobrzyński), ulokowany na nadwiślańskiej skarpie zwanej Górą Zamkową, został zniszczony przez Krzyżaków w 1409 r. i nie odbudowano go³⁴. Opisaną w inwentarzu z 1616 r.

O roli warowni kujawskich i dobrzyńskich w działaniach wojennych toczonych w XIV w. zob. T. Nowak, *Znaczenie budowli obronnych w Wielkopolsce, Kujawach, ziemiach dobrzyńskiej, łęczyckiej i sieradzkiej w działaniach wojennych w XIV w. (1313–1385)*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica”, t. 36, 1989, s. 33–75.

²⁴ L. Łbik, *Zamek w Przedczu*, s. 128–130. Leksykon, s. 403, datuje powstanie zamku na okres po 1364 r. Nieznany autor tekstu *Quomodo regebat regnum et populum*, zawierającego wykaz inwestycji obronnych Kazimierza Wielkiego, wśród wzniesionych przez tego króla zamków na Kujawach wymienił Kruszwicę, Złotorię, Przedecz i Bydgoszcz; T. Poklewski-Kozieł, *Przydatność tekstu „Quomodo regebat regnum et populum” do badania wielkości inwestycji obronnych Kazimierza Wielkiego*, [w:] tenże, *Studia o zamkach średniowiecznych*, oprac. J. Maik, M. Żemigala, Warszawa 2012, s. 65.

²⁵ L. Kajzer, *Warownie Kujaw*, s. 111, 113.

²⁶ Leksykon, s. 368–369.

²⁷ L. Kajzer, *Relikt zamku i jego badania*, [w:] *Zamek w Sadłowie na ziemi dobrzyńskiej*, red. L. Kajzer, Rypin 2004, s. 16; J. Bieniak, *Radziki (Radzikowo) i ich dziedzice w średniowieczu*, [w:] *Zamek w Radzikach Dużych na Ziemi Dobrzyńskiej*, red. L. Kajzer, Rypin 2009, s. 47.

²⁸ T. Olszacki, *O trzech zamkach*, s. 125; inaczej: Leksykon, s. 96, 98.

²⁹ W inwentarzu dóbr starostwa brzeskiego z 1494 r. przy opisie Radziejowa jedną z ulic nazwano *platea castrensis*; Brzeskie 1494, s. 387; L. Kajzer, *Zamek w Radziejowie*, s. 137, 158.

³⁰ T.J. Horbacz, L. Kajzer, *Zamek w Kowalu*, s. 116; Leksykon, s. 231.

³¹ Por. L. Łbik, *Zamek w Przedczu*, s. 134.

³² Leksykon, s. 302; R. Domagała, *Zamek krzyżacki w Małej Nieszawce koło Torunia w świetle badań archeologicznych*, „Rocznik Muzeum Okręgowego w Toruniu”, t. 11, 2002, s. 86–113; S. Józwiak, *Zburzenie zamku komturego w Nieszawie 1422–1423*, „Rocznik Toruński”, t. 30, 2003, s. 19–33. Zob. też interesującą stronę internetową projektu „Stara Nieszawa”, na której dużo informacji o tamtejszym zamku konwentualnym, jego położeniu i rozplanowaniu, <https://staranieszawa.wordpress.com/informacje/>, zakładka „Mała Nieszawa” (dostęp: 10.02.2020).

³³ Guerquin, *Zamki*, s. 342–343 (B. Guerquin przypuszczał, że zamek został odbudowany po zniszczeniach w XV w.); Leksykon, s. 562–563; L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne*, s. 85–86, 214–217; T. Olszacki, *O trzech zamkach*, s. 137–138.

³⁴ Guerquin, *Zamki*, s. 143; Leksykon, s. 159; T. Olszacki, *O trzech zamkach*, s. 121–122; zob. W. Duży, *Dobrzyń nad Wisłą* w tym tomie, s. 208.

siedzibę starostwa dobrzyńskiego określono dworem³⁵. Budowla identyfikowana jako murowane założenie o charakterze zamku lub dworu obronnego w Rypinie (pow. rypiński), pochodząca albo z połowy XIV w.³⁶, albo z przełomu XIV i XV w.³⁷, również nie dotrwała do drugiej połowy XVI w. Znajdowała się najprawdopodobniej we wschodniej lub północno-wschodniej części rypińskiego rynku. Ostatnie o niej wzmianki pochodzą z XV w., co daje asumpt do przypuszczeń, że budowla ta została zniszczona, rozebrana lub utraciła funkcję siedziby władcy właśnie w tym stuleciu³⁸. Podobnie do XVI stulecia nie dotrwał wybudowany w pierwszej połowie XIV w. zamek w Starorypinie (pow. rypiński), którego funkcjonowanie jako (drewnianej) warowni władcy ograniczyło się chyba tylko do okresu ok. 1320–1345³⁹.

Nie oznacza to, że pozostałe zamki, które dotrwały do drugiej połowy XVI w., zachowały się w dobrym stanie. Zamek w Bobrownikach po wojnach z zakonem krzyżackim przestał być warownią graniczną, stanowiąc siedzibę starosty oraz miejsce składowania ksiąg grodzkich. Odbiło się to na jego stanie zachowania. Choć w drugiej połowie XVI i w pierwszych dziesięcioleciach XVII w. podejmowano na jego terenie prace budowlane, to był on w tym okresie już mocno zniszczony⁴⁰.

Inne nieoznaczone obiekty

Nie traktujemy jako zamku dworu biskupów płockich w Górznie (pow. rypiński)⁴¹. Nie oznaczono też na mapie Służewa (pow. inowrocławski), choć w literaturze pojawia się niekiedy informacja, że założenie pałacowe o XVII-wiecznej metryce powstało na miejscu i zachowało w sobie elementy wcześniejszego zamku – przypuszczamy, że był to dwór obronny, stanowiący rezydencję właścicieli miasta. Przypuszczalnie o nim wspominał Jan z Czarnkowa w swojej kronice pod rokiem 1375 („turre Jaroslai in Sluzewo”), że został obsadzony zbrojnymi przez Sędziwoja z Szubina w celu obrony przed wojskami księcia gniewkowskiego Władysława Białego⁴². Jeszcze Marcin Kromer określił siedzibę służewską mianem warownego zamku⁴³, traktujemy go jednak jako murowany dwór. Pojawiające się w XIV-wiecznych

---

³⁵ Z. Górski, *Inwentarz starostwa dobrzyńskiego z 1616 roku*, ZK-D, t. 7: *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, 1990, s. 231–233. Jednak M. Kromer, *Polska czyli o położeniu, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, tłum. S. Kazikowski, wstęp i oprac. R. Machwiński, Olsztyn 1977, s. 33, wymienił Dobrzyń wśród zamków „warownych” leżących nad Wisłą (obok Bobrownik, Raciążka [Raciąża], Służewa, Dybowa i Nieszawy [Nowej Nieszewy]); tamże, s. 33–34.

³⁶ Tak: L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne*, s. 88.

³⁷ Tak za J. Bieniakiem ostatnio: J. Wroniszewski, *Rypin – gród i miasto w czasach średniowiecza*, [w:] *Rypin – dzieje miasta*, t. 1: *Do 1918 roku*, red. K. Mikulski, Rypin 2010, s. 117.

³⁸ Tamże, s. 116–118 i przyp. 144 na s. 118. W okresie nowożytnym w Rypinie nie było dworu starościńskiego (P. Bokota, P. Gałkowski, *Rypin w czasach nowożytnych (XVI–XVIII wiek)*, [w:] *Rypin – dzieje miasta*, s. 184–185), który można by utożsamiać z funkcjonalną kontynuacją siedziby średniowiecznej.

³⁹ L. Kajzer, *Nowy zamek w Starym Rypinie*, [w:] *Archaeologia et historia. Księga jubileuszowa dedykowana Pani Profesor Romanie Barnycz-Gupieńcowej*, [red. L. Kajzer i in.], Łódź 2000, s. 165–173.

⁴⁰ LWWK 1616, cz. 1, s. 304–305. W opisie zamku zamieszczonym w lustracji z lat 1628–1632 wspomniano, że na zamku jest „sklep do chowania ksiąg”: LWWK 1628, cz. 3, s. 58; T.J. Horbach, *Z badań nad zamkiem bobrownickim w ziemi dobrzyńskiej*, ZK, t. 7, 1985, s. 84–85; T. Olszacki, *O trzech zamkach*, s. 126, 135. Guerquin, *Zamki*, s. 107, pisał, że w 1461 r. uchwalono odbudowę zamku zniszczonego po wojnach z zakonem krzyżackim, nie odbudowano go jednak.

⁴¹ L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne*, s. 140–142. Pisząc o dziejach biskupiej rezydencji w Górznie, K. Grażawski, *Z badań archeologicznych w Górznie. Od średniowiecznego grodu do biskupiego dworu i kościoła bożogrobców*, RMZDR, t. 1, 2009, s. 64, używa pojęcia *zamek*. Domyślać się należy, że jest to dosłowne tłumaczenie pojawiającego się w źródłach określenia *castrum*, gdyż w późniejszych częściach pracy K. Głazewski określa siedzibę biskupią *dworem* (np. s. 73). O zamku biskupim w Górznie jako siedzibie centrum górzeńskiego klucza majątkowego w okresie nowożytnym piszą: A. Mietz, J. Pakulski, *Górzno – zarys dziejów*, Toruń 1989, s. 49.

⁴² *Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum*, oprac. J. Kanty Szlachetowski, [w:] *Monumenta Poloniae historica*, t. 2, wyd. A. Bielowski, Lwów 1892, s. 658. L. Kajzer (*Kujawy brzeskie w XVII-wiecznym opisie Andreasa Cellariusza*, ZK-D, t. 7: *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, 1990, s. 262) uważał za prawdopodobne istnienie w okresie wczesnonowożytnym zamku w Służewie. Badacz ten opierał się na opisie Kujaw brzeskich sporządzonym przez Andrzeja Cellariusza z 1659 r., w którym wymieniono Służewo pośród miast woj. brzeskiego (podobnie jak Raciąż [Raciążek] i Nieszawę [Nową Nieszewę]). W opisie tym nie wspomina się o zamku w Służewie, jedynie o tym, że było ono miasteczkiem (tamże, s. 258: *Sluzewia oppidulum*). Wzmianka z kroniki Jana z Czarnkowa nie upoważnia zaś do stwierdzenia, że wspomniana wieża w Służewie wchodziła „w skład większej średniowiecznej fortalicji” (tamże, s. 658).

⁴³ M. Kromer, *Polska*, s. 33–34; S. Paczkowski, *Służewo na Kujawach wschodnich. Zarys dziejów*, Włocławek 1999, s. 41; P. Bokota, P. Nowakowski, *Służewo – zespół pałacowy*, [w:] *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, t. 1, cz. 3, red. S. Kunikowski, Włocławek 2004, s. 186–187.

źródłach *castrum* w Gniewkowie (pow. inowrocławski), zamieszczone w katalogu Guerquina⁴⁴, nie zostało odbudowane po zniszczeniu w czasie walk między wojskami Sędziwoja z Szubina i Władysława Białego w latach 70. XIV w.⁴⁵ W drugiej połowie XVI w. siedzibę niewielkiej tenuty gniewkowskiej konsekwentnie nazywano dworem, który najprawdopodobniej nie został wybudowany na terenie wcześniejszego założenia⁴⁶. Związane z Władysławem Białym było również XIV-wieczne *castrum* w Szarleju (pow. inowrocławski), które w swojej *Chorografii* wspominał jeszcze Jan Długosz⁴⁷. Założenie w Chodczu (pow. przedecki) również przedstawiało najprawdopodobniej cechy typowe raczej dla murowanego – przypuszczalnie dopiero od drugiej połowy XVI w. – dworu obronnego niż zamku, na co wskazywał Leszek Kajzer⁴⁸. Wniosek taki wysnuto dopiero po badaniach archeologicznych przeprowadzonych na terenie Zameczku, wysuniętej na północny zachód części Chodcza, gdzie znajdowało się założenie. W 1489 r. zlokalizowany tam obiekt określono mianem *fortalicium*, później również jako *castrum*⁴⁹. Wizytacja parafii chodeckiej z 1639 r. wspomina o *dworze* patrona kościoła parafialnego w Chodczu oraz dwóch młynach przy nim się znajdujących, z których jeden wzmiankowano również w rejestrze poboru podymnego z 1634 r.⁵⁰ Biskupia rezydencja w Ciechocinie została nazwana *dworem* w inwentarzu klucza ciechocińskiego, spisany między 1616 a 1622 r.⁵¹ Był to najprawdopodobniej murowany dwór wieżowy, stanowiący funkcjonalną kontynuację drewnianego dworu stożkowego, zniszczonego przypuszczalnie w drugiej połowie XIV w.⁵² Nie do końca wiadomo, czy w Lipnie (pow. lipnowski) funkcjonowało założenie zamkowe. Jedyna wzmianka o lipnowskim *castrum* pochodzi z 1330 r. i przypuszczalnie był to gród drewniano-ziemny, wykorzystywany w pierwszej połowie XIV w.⁵³ Najwięcej problemów przy podejmowaniu decyzji o oznaczeniu zamku na mapie głównej mieliśmy w przypadku założenia obronnego w Lubrańcu (pow. brzeski). Wybudowany w pierwszej ćwierci XVI w. dwór wojewody poznańskiego Mikołaja Lubrańskiego w 1598 r. został określony mianem *arx*⁵⁴, również w XVII w. kilkakrotnie budowla ta pojawiła się w źródłach z takim określeniem. Była to zapewne okazała, kilkukondygnacyjna murowana kamienica zbudowana na kopcu w ramionach Zgłowiączki, otoczona drewnianymi budynkami i parkanem. Nieoznaczenie na mapie głównej zamku w Lubrańcu wynika z wątpliwości, jakie względem formy architektonicznej i walorów obronnych typowych dla *zamków* miał badający to założenie Leszek Kajzer⁵⁵. Prawdopodobnie założenie to przypominało nieco wieżę w Ciechocinie, której również nie oznaczyliśmy na mapie.

⁴⁴ Guerquin, *Zamki*, s. 153; B. Guerquin, *Problematyka zamków*, s. 11; zob. też J. Pietrzak, *Zamki i dwory*, s. 74–75 (chyba jako drewniano-ziemny dwór). Zamku w Gniewkowie nie rejestruje Leksykon.

⁴⁵ *Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum*, s. 654–655, 657.

⁴⁶ ASK I 50, k. 570r–571r = Z. Guldon, K. Wajda, *Zarys dziejów Gniewkowa*, Bydgoszcz 1970, s. 92–93; J. Pietrzak, *Zamki i dwory*, s. 74; W. Chorążyczewski, *Gniewkowo i starostwo gniewkowskie w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Pamięć – tradycja – trwanie. Szkice z dziejów Gniewkowa i okolic*, red. T. Łaskiewicz, Gniewkowo 2014, s. 61–62.

⁴⁷ *Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum*, s. 655; *Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, ks. 1–2, wyd. I. Dąbrowski, Varsoviae 1964, s. 91; J. Pietrzak, *Zamki i dwory*, s. 75.

⁴⁸ L. Kajzer, *Czy poznamy zamek prywatny w Chodczu na Kujawach?*, ZK, t. 12, 1997, s. 49.

⁴⁹ Wzmianka o *fortalicium* pochodzi z lustracji poradnego z 1489 r.: Lustracja 1489, s. 129. Za określeniem budowli jako *zamku* opowiadał się J. Pakulski na podstawie źródeł z XVI w., takich jak wykupienie zamku w Chodczu przez Grzegorza Kretkowskiego; A. Mietz, J. Pakulski, M. Pawlak, *Wpisani w dzieje Chodcza*, Chodecz–Włocławek 1989, s. 13, 123–124. O rezydencji chodeckiej jako o zamku piszą też P. Bokota, P. Nowakowski, *Chodeczek – dwór*, [w:] *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, t. 1, cz. 2, red. S. Kunikowski, Włocławek 2001, s. 49, 52–53; T. Sławiński, *Materiały do dziejów własności ziemskiej Kretkowskich w latach około 1500–1613*, ZK-D, t. 17: *Gospodarka (XX – początek XXI wieku)*, 2002, s. 263.

⁵⁰ Podymne 1634, k. 96v: „molendinum Zameczek” (1634 r.); ADWł, sygn. 0213/1, s. 380: „curia magnifici domini patroni alias Zameczek et duo molendina” (1639 r.); zob. też R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu przedeckiego w XVII–XVIII wieku*, ZK-D, seria B: *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, 1979, s. 184, nr 141.

⁵¹ Inw. XVII, s. 136–139. Przykłady nazywania dworu w Ciechocinie *zamkiem* w opracowaniach z XIX i XX w. przytaczają T. Grabarczyk, L. Kajzer, *Średniowieczny dwór murowany biskupów włocławskich w Ciechocinie nad Drwęcą*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica”, t. 8, 1987, s. 112. Ciechocin jako zamek oznaczył na opublikowanej w artykule o zamkach dobrzyńskich mapie T. Olszacki, *O trzech zamkach*, s. 151.

⁵² L. Kajzer, *Z problematyki budownictwa obronnego*, s. 288–289; E. Kubiak, *Rezydencje biskupów*, s. 175–176.

⁵³ L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne*, s. 77–78, 157–160.

⁵⁴ MHDW 20, s. 39: „Autenticum harum indulgentiarum privilegium in arce Lubranensi depositum servatur”; tamże, s. 43: „Habet et hortum spaciosum iuxta viam publicam, versus arcem Conventui contiguum”.

⁵⁵ L. Kajzer, *Średniowieczne „fortalicium” wojewody poznańskiego Mikołaja Lubrańskiego w Lubrańcu na Kujawach*, SMDWP, t. 18, 1991, nr 2, s. 76. Zamku w Lubrańcu nie notują Guerquin, *Zamki* oraz Leksykon.

Lista zamków

W sumie na mapie głównej opracowanego terytorium oznaczyliśmy 14 zamków.

Województwo brzeskie

– w powiecie brzeskim:

Brześć Kujawski (Brzeście, k)⁵⁶, Włocławek (Włocław, d)⁵⁷;

– w powiecie kowalskim:

Kowal (Kowale, k)⁵⁸;

– w powiecie kruszwickim:

Kruszwica (k)⁵⁹;

– w powiecie przedeckim:

Przedecz (k)⁶⁰;

– w powiecie radziejowskim:

Radziejów (k)⁶¹.

Województwo inowrocławskie

– w powiecie bydgoskim:

Bydgoszcz (k)⁶²;

– w powiecie inowrocławskim:

Dybowo (k)⁶³, Inowrocław (k)⁶⁴, Pakość (s)⁶⁵, Raciążek (Raciąż, d)⁶⁶.

---

⁵⁶ Brzeskie 1494, s. 396–397; opis zamku: LWWK 1564, cz. 1, s. 107–111; Guerquin, *Zamki*, s. 118; Leksykon, s. 116–117; L. Kajzer, *Zamek w Brześciu Kujawskim w świetle badań terenowych*, [w:] *Stolica i region*, s. 155–164.

⁵⁷ Opisy zamku we Włocławku (Włocławiu) z 1604 r.: MHDW 24, s. 4–8, z 1607 r.: Inw. XVII, s. 82–85; Guerquin, *Zamki*, s. 332; Leksykon, s. 543–544; L. Kajzer, *Z problematyki budownictwa obronnego*, s. 285; S. Chodyński, *Zamki, pałace i rezydencje*, s. 73–81; L. Wojda, *Zamek we Włocławku na tle średniowiecznego miasta*, [w:] *Stolica i region*, s. 129–135; E. Kubiak, *Rezydencje biskupów*, s. 184.

⁵⁸ Zamek w Kowalu nie został opisany w lustracji z lat 1616–1620 (LWWK 1616, cz. 1, s. 256–265, gdzie opis starostwa); Guerquin, *Zamki*, s. 173–174; Leksykon, s. 231; T.J. Horbacz, L. Kajzer, *Zamek w Kowalu*, s. 86–117.

⁵⁹ Opis zamku: LWWK 1616, cz. 1, s. 247–248; Guerquin, *Zamki*, s. 188; Leksykon, s. 253–255; D. Kurzawa, *Zamek w Kruszwicy w świetle najnowszych badań (zarys problematyki)*, [w:] *Z dziejów pogranicza kujawsko-wielkopolskiego. Zbiór studiów*, red. D. Karczewski, Strzelno 2007, s. 113–123; W. Dzieduszycki, M. Maciejewski, M. Małachowicz, *Zamek kruszwicki*, Kruszwica 2014.

⁶⁰ Opisy zamku: LWWK 1564, cz. 1, s. 99–103; LWWK 1628, cz. 3, s. 39–40; wzmianka o opisanu zamku w 1613 r. w LWWK 1616, cz. 1, s. 216; Guerquin, *Zamki*, s. 262; Leksykon, s. 403; L. Łbik, *Zamek w Przedczu*, s. 123–144.

⁶¹ L. Kajzer, *Zamek w Radziejowie*, s. 135–160. Radziejowa nie uwzględnił Guerquin, *Zamki*.

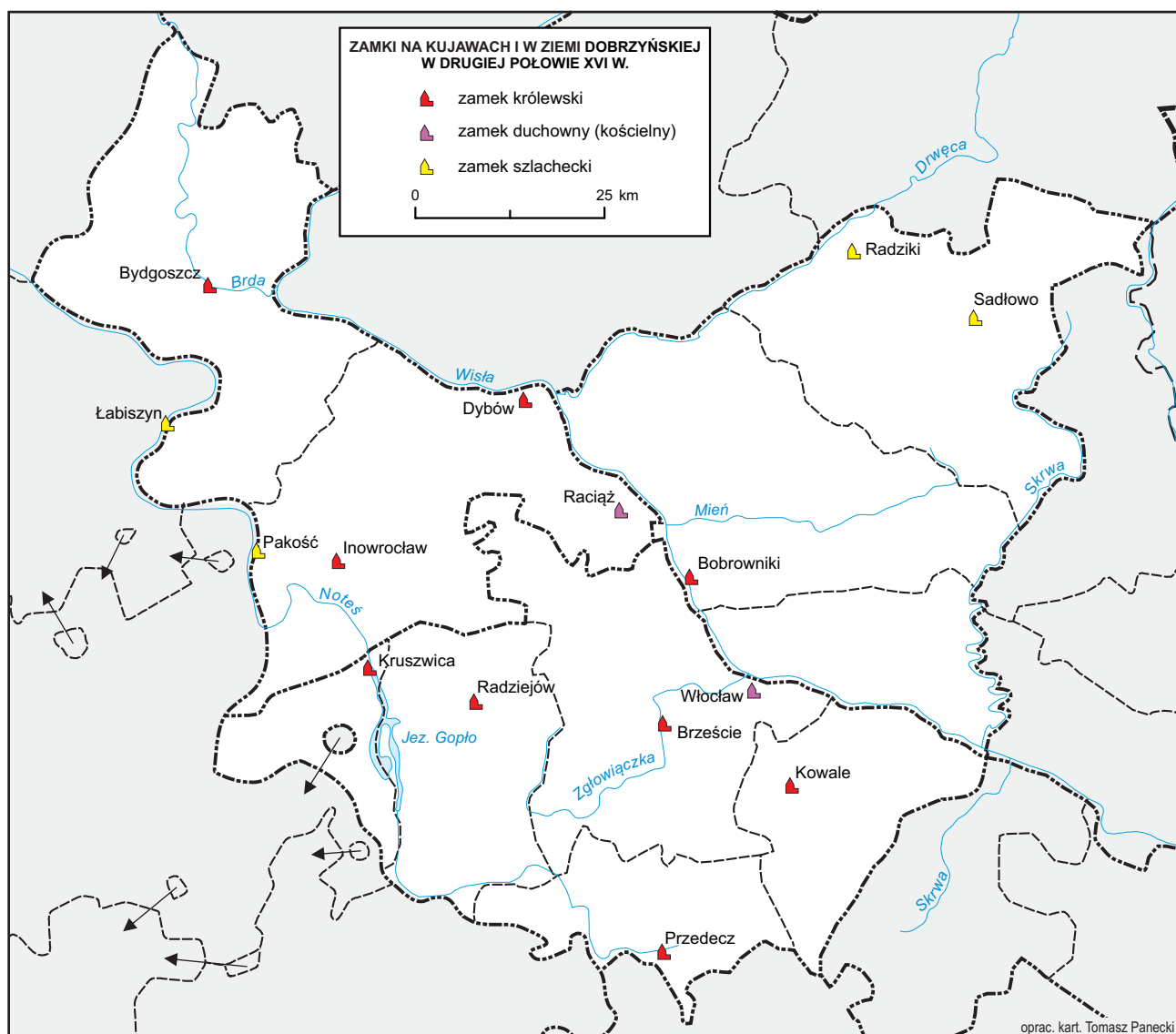
⁶² Guerquin, *Zamki*, s. 118; Leksykon, s. 118–119; J. Woźny, *Zamek bydgoski w świetle źródeł archeologicznych*, MDKSB, t. 1, 1996, s. 14–18; R. Grochowski, *Zamek bydgoski*, „Kronika Bydgoska”, t. 27, 2005, s. 11–74; L. Łbik, *Zamek bydgoski*, „Kalendarz Bydgoski”, t. 39, 2006, s. 216–219; *Bydgoszcz późnośredniowieczna i nowożytna w świetle źródeł archeologicznych*, [red. M.F. Woźniak], Bydgoszcz 2014, s. 27–29.

⁶³ Opis zamku: LWWK 1628, cz. 3, s. 138–139; Guerquin, *Zamki*, s. 146–147; Leksykon, s. 164–166; M. Rzeczkowska-Sławińska, I. Sławiński, *Zamek dybowski w świetle źródeł historycznych, architektonicznych i ikonograficznych*, [w:] *Zamek dybowski – archeologia, historia, przyszłość. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 10 września 1999 roku w Toruniu z okazji Dni Dziedzictwa Europejskiego*, [red. L. Grzeszkiewicz-Kotłowska, L. Kotłowski, T. Zakrzewski], Toruń 1999, s. 17–60; L. Grzeszkiewicz-Kotłowska, *Zamek Władysława Jagiełły w Dybowie w świetle badań archeologicznych w latach 1998–2001*, „Rocznik Toruński”, t. 29, 2002, s. 19–38.

⁶⁴ R. Guldon, Z. Guldon, *Inwentarz starostwa inowrocławskiego z 1510 roku*, ZK, t. 3, 1971, s. 190–191. Opisy zamku: LWWK 1564, cz. 1, s. 114–117; LWWK 1628, cz. 3, s. 122–123. Wzmianka o pieniądzach na naprawę zamku: LWWK 1616, cz. 1, s. 284. Guerquin, *Zamki*, s. 164; Leksykon, s. 205; Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej i początkach zaboru pruskiego (1466–1815)*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, red. M. Biskup, t. 1: *Do 1919 r.*, Warszawa–Poznań–Toruń 1978, s. 259–261; J. Frycz, *Architektura i sztuka Inowrocławia*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, t. 2: *Od 1919 r. do końca lat siedemdziesiątych*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań 1982, s. 486–487; C. Sikorski, *Świadkowie 800-lecia*, s. 516–535; S. Koc, *Panorama Inowrocławia Fryderyka Bernarda Wernera*, MDKSB, t. 11, 2006, s. 73–77.

⁶⁵ Leksykon, s. 368–369; L. Kajzer, *Małe czy duże*, s. 124–125. Pakości nie uwzględnił Guerquin, *Zamki*.

⁶⁶ Guerquin, *Zamki*, s. 267; Leksykon, s. 412–413. Opis zamku: Inw. XVII, s. 1–2 (1604 r.). S. Chodyński, *Zamki, pałace i rezydencje*, s. 81–83; L. Kajzer, *Zamek w Raciążku*, Łódź 1990; L. Kajzer, *Z problematyki budownictwa obronnego*, s. 285–286; E. Kubiak, *Rezydencje biskupów*, s. 181.

Mapa 6. Zamki na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.

Ziemia dobrzyńska

- w powiecie lipnowskim:
Bobrowniki (k)⁶⁷;
- w powiecie rypińskim:
Radziki Duże (Radziki, s)⁶⁸, Sadłowo (s)⁶⁹.

Na terenie województwa brzeskiego zlokalizowaliśmy 6 zamków (43% wszystkich zamków na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w tym czasie), w województwie inowrocławskim 5 (36%), w ziemi dobrzyńskiej zaś 3 (21%). Analizując podział na powiaty, najczęściej zamków znajdowało się w powiecie inowrocławskim (4, czyli 29%). Dwa zamki funkcjonowały w drugiej połowie XVI w. w granicach powiatów brzeskiego oraz rypińskiego. Najczęściej jednak w powiatach było po jednym zamku (pow. bydgoski, kruszewicki, radziejowski, przedecki, kowalski, lipnowski). Żadnego zamku nie było na terenie powiatu dobrzyńskiego. W przypadku województw kujawskich widoczna jest zależność między ulokowaniem zamków królewskich w miejscowościach stanowiących centra administracyjno-sądowe powiatów – jedynie zamek w Dybowie nie znajdował się przy stolicy powiatowej. Zupełnie inaczej było w przypadku ziemi dobrzyńskiej, gdyż w ośrodkach powiatowych nie funkcjonował żaden zamek. Jedyne zamki związane z dobrzyńską administracją państwową znajdowały się w Bobrownikach, które stanowiły siedzibę starostwa grodowego, choć znajdowały się w granicach administracyjnych powiatu, którego siedzibą było Lipno⁷⁰. Większość zamków była założeniami królewskimi (9, czyli 64% wszystkich). Trzy zamki stanowiły własność szlachecką (21%), a dwa należały do biskupów włocławskich (14%). Żadnego zamku szlacheckiego nie zaobserwowano w województwie brzeskim, w ziemi dobrzyńskiej zaś nie było żadnego założenia zamkowego należącego do instytucji kościelnej. Jedynie zamki szlacheckie z ziemi dobrzyńskiej w Sadłowie i Radzikach Dużych (Radzikach) zostały wybudowane przy miejscowościach o charakterze wiejskim, pozostałe wymienione zamki znajdowały się przy miastach.

Na mapie głównej zaznaczono zamki leżące w obrębie zabudowy miejscowości lub w jej pobliżu. To ich sygnatury informują o obecności przy danej miejscowości. Nie oznaczaliśmy ich zatem tak jak na opracowanych przez siebie mapach Kujaw i ziemi dobrzyńskiej uczynił Zbigniew Guldon. Zaznaczył on zamki jako osobne punkty osadnicze zlokalizowane przy miejskich centrach powiatowych oraz dwóch miastach biskupich⁷¹. Jedyne zamki w Dybowie oznaczyliśmy jako osobny punkt osadniczy. Jego historia związana jest z przenoszeniem i zakładaniem nowych ośrodków miejskich na lewym brzegu Wisły w okolicach Torunia. Powstał on obok założonego w 1425 r. miasta Nieszawy (Nowej Nieszewy), a po przeniesieniu ośrodka w 1460 r. w górę Wisły na obecne miejsce, z miejscowościami o charakterze wsi i osad młyńskich w starostwie dybowskim. W drugiej połowie XVI w. przy zamku wykształciło się kolejne miasto – Podgórz, nazywane niekiedy *Podgorz alias Dybow*⁷². Można zatem zauważyć stałość lokalizacyjną założenia w stosunku do procesów osadniczych zachodzących w tej części województwa

⁶⁷ LWWK 1616, cz. 1, s. 304–305; Guerquin, Zamki, s. 107; Leksykon, s. 96–99; T.J. Horbacz, *Z badań nad zamkiem bobrownickim*, s. 71–113; tenże, *Zamek w Bobrownikach. Dzieje i konserwacja – zarys problematyki*, [w:] *Stolica i region*, s. 145–154; L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne*, s. 118–121; T. Olszacki, *O trzech zamkach*, s. 123–136.

⁶⁸ Guerquin, Zamki, s. 269–270; Leksykon, s. 415–416; L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne*, s. 90–91, 176–179; L. Bokota, P. Bokota, G.J. Budnik, *Radziki Duże – zamek i zespół dworski*, [w:] *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Ziemia dobrzyńska*, t. 2, cz. 2, red. S. Kunikowski, Włocławek 2003, s. 85–126; A. Marciniak-Kajzer, L. Kajzer, *Zamek w Radzikach Dużych w świetle badań terenowych 2007 roku*, RMZDR, t. 1, 2009, s. 77–88; P. Gałkowski, *Zamek i wieś w czasach nowożytnych*, [w:] *Zamek w Radzikach Dużych*, s. 53–84.

⁶⁹ Guerquin, Zamki, s. 281; Leksykon, s. 445–446; L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne*, s. 91–93, 186–192; L. Kajzer, *Zamek w Sadłowie na ziemi dobrzyńskiej – wstęp do problematyki badawczej*, ZK-D, t. 11: *Archeologia i etnologia*, 1997, s. 41–51; *Zamek w Sadłowie na ziemi dobrzyńskiej*; L. Kajzer, *Zamek Świnków w Sadłowie i jego badania*, [w:] *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej. XI Konferencja Historyczna „Dzieje Ziemi Dobrzyńskiej”*, Sadłowo, 23 października 2006 r., red. R. Bartoszewski, Dobrzyń nad Wisłą 2007, s. 7–16.

⁷⁰ Zob. więcej W. Duży, *Granice państwowych jednostek terytorialnych* w tym tomie, s. 47.

⁷¹ Z. Guldon wymienił zamki w Brześciu Kujawskim (Brześciu), Bydgoszczy, Dybowie, Inowrocławiu, Kowalu, Kruszwicy, Przedczu, Raciążku (Raciążu), Włocławku (Włocławiu); Guldon, *Kujawy*, s. 100, 102–103, 105, 108, 110–111, 113. Co ciekawe, jako osobnych miejscowości autor ten nie oznaczył zamków w ziemi dobrzyńskiej.

⁷² Zob. P. Szewdo-Kielczewska, *Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI wieku* w tym tomie, s. 101.

inowrocławskiego w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII w.⁷³ Zamek miał również swoją własną nazwę, konsekwentnie określano go mianem zamku dybowskiego, a królewski klucz majątkowy, którego był centrum administracyjnym, starostwem dybowskim⁷⁴. Choć część obiektów zamkowych była położona w niekiedy dość dużej odległości od miasta (przykład Bobrownik, oddalonych od miasta ok. 350 m, dodatkowo odgraniczonych przepływającym między zamkiem a miastem fragmentem koryta Wisły⁷⁵), nie znaleźliśmy przesłanek do oznaczenia ich jako osobnych punktów osadniczych⁷⁶.

Opactwa

Na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej funkcjonowało kilkanaście placówek klasztornych⁷⁷. Wśród nich znajdowało się jednak tylko jedno opactwo – cysterskie w Koronowie⁷⁸, które oznaczyliśmy na mapie, choć nie stanowiło ono osobnej jednostki osadniczej⁷⁹. Było jednak nieco oddalone od miasta w kierunku południowym. W 1563 r. opat koronowski włączył do Koronowa osadę nazywaną Waliszewem (lub Nowym Waliszewem). Znajdowała się ona na prawym brzegu Brdy, między miastem a klasztorem⁸⁰. Pomimo tego wyodrębnienia przestrzennego klasztoru koronowskiego od miasta, nie uznaliśmy go za osobną jednostkę osadniczą⁸¹.

Uzupełnienie do zamków wielkopolskich

W jednym ze swoich artykułów Leszek Kajzer wspomina o zamku w Łabiszynie (pow. keyński woj. kaliskiego), zaliczając go do zamków kujawsko-dobrzyńskich⁸². Przez nieuwagę pominęliśmy go w spisie zamków wielkopolskich⁸³. Zamek ten znajdował się na wyspie łabiszyńskiej, a jedynymi jego pozostałościami są gotyckie piwnice, znajdujące się obecnie obok biblioteki w Łabiszynie⁸⁴. Wyspę łabiszyńską z obu stron opływały koryta Noteci, której bieg wyznaczał granicę między województwami inowrocławskim i kaliskim⁸⁵. Granica administracji państwowej biegła prawą odnogą rzeki, Łabiszyn zaś

---

⁷³ Zob. M. Rzeczkowska-Sławińska, I. Sławiński, *Zamek dybowski*, s. 24: „Z chwilą, kiedy przeniesiono osadę [Podgórz – M.S.] na wysoki brzeg [Wisły – M.S.], nastąpiło oderwanie się jej od zamku dybowskiego, z którym była związana”.

⁷⁴ LWWK 1616, cz. 1, s. 294; LWWK 1628, cz. 3, s. 138–139.

⁷⁵ T.J. Horbacz, *Z badań nad zamkiem bobrownickim*, s. 85.

⁷⁶ Zob. F. Mincer, *Kultura, nauka i szkolnictwo*, s. 258: „Jednak odrębność zamku [w Bydgoszczy – M.S.] w stosunku do miasta była bardzo silnie zaznaczona pod względem administracyjnym i architektonicznym”.

⁷⁷ A.M. Wyrwa, *Rozwój sieci klasztornej zakonów mniszych, kanonicznych i żebrzących na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w średniowieczu*, ZK, t. 12, 1997, s. 53–80; Z. Zyglewski, *Stan badań nad dziejami klasztorów kujawskich do ich kasat*, [w:] *Historiograficzna prognoza 2000. Stan i potrzeby badań nad dziejami regionów kujawsko-pomorskiego i sąsiednich*, red. M. Grzegorz, Bydgoszcz 2000, s. 109–110; M. Biłska-Ciećwierz, *Instytucje życia religijnego*, [w:] *Dzieje diecezji włocławskiej*, t. 1: *Średniowiecze*, red. A. Radziwiński, Włocławek 2008, s. 46–62.

⁷⁸ E. Okoń, P. Oliński, *Byszewo-Koronowo*, [w:] *Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej*, red. A.M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, Poznań 1999, s. 42–63.

⁷⁹ Por. z dwoma tomami serii, w których oznaczano na mapie głównej opactwa. Na mapie woj. sandomierskiego opactwa oznaczano tylko wówczas, gdy stanowiły samodzielne jednostki osadnicze; K. Pacuski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 77, przyp. 6. Na mapie woj. krakowskiego uwzględniono z kolei siedziby opactw nawet wtedy, gdy nie były one samodzielną jednostką osadniczą; M. Piber-Zbieranowska, *Granice jednostek administracji kościelnej*, [w:] AHP Krakowskie, s. 50. Podobnie oznaczyliśmy opactwa na mapie woj. poznańskiego i kaliskiego; M. Słomski, *Charakter i wielkość osiedli: zamki i opactwa*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 229.

⁸⁰ *Koronowo*, oprac. hist. E. Okoń, R. Czaja, oprac. kart. R. Golba, Z. Kozieł, A. Pilarska, Toruń 2016 (Atlas Historyczny Miast Polskich, t. 2: Kujawy, z. 2), s. 11.

⁸¹ Podobnie postąpiliśmy przy oznaczaniu opactw wielkopolskich. Wszystkie klasztory opackie ulokowane były w miejscach nieco oddalonych od miejscowości, przy których się znajdowały; M. Słomski, *Charakter i wielkość osiedli: zamki i opactwa*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 229.

⁸² L. Kajzer, *Małe czy duże*, s. 122–123.

⁸³ M. Słomski, *Charakter i wielkość osiedli: zamki i opactwa*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 222–229.

⁸⁴ T. Zajączkowska, A. Trzcina-Kałużna, *Gotycki zamek w Łabiszynie. Historia ukryta w ziemi*, MDKSB, t. 8, 2003, s. 144–154. Zamek jako od dawna pusty wspomina lustracja majątności łabiszyńskiej z 1742 r.; Archiwum Państwowe w Poznaniu, Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Bydgoszczy, sygn. 90, k. 104v.

⁸⁵ Zob. W. Duży, *Granice państwowych jednostek terytorialnych* w tym tomie, s. 40.

nigdy nie był wymieniany w inowrocławskich rejestrach poborowych jako miasto, które płaciło podatek na Kujawach. Niemniej zdecydowaliśmy, aby oznaczyć zamek w Łabiszynie na mapie głównej, co wynikało z nadgranicznego położenia miasta i budowli oraz konieczności uzupełnienia tego przeoczenia.

Zamku w Łabiszynie nie uwzględniliśmy w zestawieniach kujawskich. Wypada jednak zaktualizować statystyki wielkopolskie, wskazując, że znajdował się on na terenie powiatu kcyńskiego województwa kaliskiego. Był obok Chodzieży, Gołańczy i Szubina jednym z czterech znajdujących się tam zamków. Po dodaniu zamku w Łabiszynie w województwie kaliskim w drugiej połowie XVI w. znajdowało się 20 zamków (przy 21 w woj. poznańskim).

PRZYNALEŻNOŚĆ WŁASNOŚCIOWA OSIEDLI

Michał Słomski

W celu ustalenia przynależności własnościowej miejscowości leżących w granicach województw brzeskiego i inowrocławskiego oraz ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w. wykorzystaliśmy informacje pochodzące z rejestrów poborowych, lustracji królewskich, inwentarzy dóbr, wizytacji kościelnych, dokumentów i wpisów z Metryki Koronnej. W różnym stopniu uwzględniliśmy również źródła z późnego średniowiecza oraz XVII i XVIII w., zostały one opisane w rozdziale *Źródła pisane*¹. Wykorzystano również literaturę przedmiotu, niekiedy znacząco doprecyzowującą informacje pochodzące z przekazów z epoki. Podobnie jak w poprzednich tomach serii AHP, na mapie głównej kolorem czerwonym oznaczyliśmy miejscowości stanowiące własność królewską, barwą fioletową należące do instytucji kościelnych, żółtą – szlacheckie, a pomarańczową – należące do miast². Określaliśmy typ własności na podstawie prawnego tytułu własności, a nie ze względu na użytkowanie danej miejscowości, najczęściej widoczne źródłowo w postaci informacji o licznych dzierżawach szlacheckich w dobrach królewskich (uchwyte źródłowo zwłaszcza dla królewskich woj. brzeskiego) i duchownych (częste w przypadku uposażeń plebańskich) czy wręcz o dziedzicznym posiadaniu danej miejscowości³.

Dobra królewskie

Dobra królewskie w województwach brzeskim i inowrocławskim oraz w ziemi dobrzyńskiej wchodziły w skład kompleksów dóbr nazywanych starostwami grodowymi i niegrodowymi (tenutami), stanowiły również drobne, jedno- lub kilkuwioskowe dzierżawy⁴. W drugiej połowie XVI w. na omawianym terenie funkcjonowało osiem starostw grodowych. Na Kujawach związane były one z miastami będącymi siedzibami powiatów: Brześciem Kujawskim, Kowalem, Kruszwicą, Przedczem i Radziejowem w województwie brzeskim oraz Inowrocławiem i Bydgoszczą w województwie inowrocławskim. Jedyne starostwo grodowe ziemi dobrzyńskiej miało swoją siedzibę w Bobrownikach, które nie stanowiły centrum powiatowego (znajdowały się w granicach pow. lipnowskiego)⁵.

¹ Zob. A. Borek, *Źródła pisane* w tym tomie, s. 16–17.

² Dokładniejsze przedstawienie zagadnień związanych z określaniem i przedstawianiem charakteru własności w formie graficznej zob. W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Mazowsze, s. 88–89.

³ AHP Płockie, s. 34 i przyp. 77 na s. 34; W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Mazowsze, s. 90; tenże, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Wrocław 1974, s. 14–15.

⁴ Literatura dotycząca dóbr królewskich na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej jest stosunkowo obfita: Z. Górski, A. Mietz, *Stosunki własnościowe w dobrach królewskich ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI i początkach XVII wieku*, ZK-D, t. 7: *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, 1990, s. 213–227; Z. Górski, *Z dziejów starostwa rypińskiego w XVI–XVIII wieku*, [w:] Rypin. *Szkice z dziejów miasta*, red. M. Krajewski, Rypin 1994, s. 105–115; tenże, *Dobra królewskie w starostwie konińskim oraz województwach brzeskim i inowrocławskim w świetle lustracji z 1569 roku*, „Studia z Dziejów Pogranicza Kujawsko-Wielkopolskiego”, t. 4, 2013, s. 41–65; W. Chorążyczewski, *Gniewkowo i starostwo gniewkowskie w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Pamięć – tradycja – trwanie. Szkice z dziejów Gniewkowa i okolic*, red. T. Łaszkiwicz, Gniewkowo 2014, s. 57–73. Interesująca charakterystyka własności królewskiej w woj. brzeskim i inowrocławskim w okresie XVI–XVIII w., głównie w kontekście użytkowania dóbr królewskich przez szlachtę i korzystanie przez tę ostatnią z dochodów z królewskich woj. brzeskiego w celu budowy pozycji majątkowej, wyszła spod ręki J. Dumanowskiego, *Hrabiowie na Lubrańcu. Dzieje fortuny magnackiej*, Toruń 1999, s. 31–40.

⁵ Guldon, Kujawy, s. 40–41, 46; Urzędnicy VI/2, s. 8.

Dobra królewskie zgrupowane były wokół miejscowości leżących w granicach administracyjnych obu kujawskich województw i ziemi dobrzyńskiej. Jednak miejscowości wchodzące w skład starostwa grodowego w Przedczu leżały również na północnych terenach województwa łęczyckiego⁶. W związku z tym opisy lustracyjne starostwa przedeckiego z XVI w. włączone były do opisów królewskich znajdujących się w granicach administracyjnych województwa łęczyckiego⁷. Przymusownie wynikało to z faktu, że w pierwszej połowie XVI w. (1501–1539) było ono wydierżawiane jednocześnie ze starostwem łęczyckim⁸. Jeszcze w pierwszej połowie XVII w. starostwo przedeckie opisywane było wśród innych królewskich województwa łęczyckiego⁹. W drugiej połowie XVI w. nie doszło do wydzielenia z istniejących starostw części, tworzących nowe królewskie, aczkolwiek dochodziło do sporadycznego wydierżawiania pojedynczych wsi i traktowania ich jako osobnych dzierżaw¹⁰. Tuczno (pow. inowrocławski) w inwentarzu starostwa inowrocławskiego z 1510 r. zostało wliczone w jego skład¹¹, w czasie lustracji z lat 1564–1565 było wydierżawiane osobno, choć wspomniano jeszcze o jego przynależności do starostwa inowrocławskiego¹², w późniejszym czasie stanowiło już osobną dzierżawę¹³.

W źródłach z drugiej połowy XVI w. nie przestrzegano już ściśle zasady określania terminami *starostwo*, *capitaneatus* czy *praefectura* wyłącznie starostw grodowych, a terminami *dobra*, *bona regalia* czy *tenuta* tylko starostw niegrodowych¹⁴. Sytuacje takie miały miejsce również w przypadku dóbr królewskich na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej. Niewielkie dobra z centrum w Gniewkowie (pow. inowrocławski) w 1567 r. oraz jeszcze w lustracjach z lat 1616–1620 i 1628–1632 określano *dzierżawą*¹⁵. Tak samo określono miasto Nieszawę (Nową Nieszawę; pow. lipnowski) w lustracji z lat 1628–1632 oraz w dokumencie cesji tenuty nieszawskiej na rzecz Pawła Działyńskiego z 1633 r.¹⁶ Dlatego w aneksach oba te niewielkie skupiska dóbr królewskich określamy terminami zaczerpniętymi ze źródeł z epoki. Tak samo uczyniliśmy w przypadku dóbr zlokalizowanych w okolicach Rypina (pow. rypiński) (nazwanych *tenutą* w 1618 r.¹⁷) oraz miasta Lipna (pow. lipnowski) (nazwanego *tenutą* w 1607 r.¹⁸)¹⁹.

⁶ LWWK 1564, cz. 1, s. XLV; K. Chłapowski, A. Dunin-Wąsowiczowa, *Przynależność własnościowa osiedli*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 58; J. Dumanowski, *Hrabiowie na Lubrańcu*, s. 21.

⁷ LWWK 1564, cz. 2, s. 160–186; LWWK 1569, k. 209r–226r (nowszej numeracji); J. Dumanowski, *Hrabiowie na Lubrańcu*, s. 32.

⁸ Urzędniczy VI/2, s. 152–153. Wydawcy lustracji z lat 1564–1565 przypuszczają z kolei, że wynikać to mogło z pełnienia przez Kłodawę – miasto wchodzące w skład starostwa przedeckiego, ale znajdujące się w granicach woj. łęczyckiego – funkcji rezydencjonalnej dla Jana Sierakowskiego, starosty przedeckiego w momencie przeprowadzania lustracji; LWWK 1564, cz. 1, s. XLVII.

⁹ LWWK 1616, cz. 1, s. 216–240; LWWK 1628, cz. 3, s. 38–54. Dopiero w lustracji z lat 1659–1665 starostwo przedeckie opisywano wśród królewskich woj. brzeskiego. Starostwo zostało już rozdzielone na starostwo przedeckie, którego dobra znajdowały się na terenie woj. brzeskiego, i dzierżawę kłodawską, obejmującą królewską część woj. łęczyckiego, ale też dwie wsi z woj. brzeskiego i – co ciekawe – położone nad Wisłą w pow. kowalskim woj. brzeskiego wsi Dąb i Dobiegniew; LWWK 1659, cz. 2, s. 266–268 (starostwo przedeckie), 268–274 (dzierżawa kłodawska).

¹⁰ Zjawisko to nasiliło się dopiero w XVII i XVIII w.; zob. J. Dumanowski, *Hrabiowie na Lubrańcu*, s. 32–40. Pomijam tutaj kwestie ostatecznego wydzielenia ze starostwa brzeskiego osobnych starostw w Kowalu i Radziejowie, co miało się dokonać na przełomie XV i XVI w.; tak np. Urzędniczy VI/1, s. 221–222, 228–229.

¹¹ R. Guldon, Z. Guldon, *Inwentarz starostwa inowrocławskiego z 1510 roku*, ZK, t. 3, 1971, s. 201–202; LWWK 1564, cz. 2, s. 254–256; J. Wiesiołowski, *Rejestr dochodów i rozchodów starostwa inowrocławskiego z 1510/1511 r.*, ZK, t. 8, 1986, s. 292–294; MK 80, k. 309r–309v; MRPS V/1, nr 1336.

¹² LWWK 1564, cz. 1, s. 120; LWWK 1564, cz. 2, s. 254.

¹³ LWWK 1569, k. 348r–349r; LWWK 1616, cz. 1, s. 285–287.

¹⁴ K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565–1795 (materiały źródłowe)*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2017, s. 31–32.

¹⁵ Z. Guldon, K. Wajda, *Zarys dziejów Gniewkowa*, Bydgoszcz 1970, s. 87; LWWK 1616, cz. 1, s. 290; LWWK 1628, cz. 3, s. 134; W. Chorążyczewski, *Gniewkowo*, s. 58.

¹⁶ LWWK 1628, cz. 3, s. 118; MK 180, s. 239: „super tenutam Nieszoviensem” (reg.: *Metryka Koronna Władysława IV Wazy. Sumariusz księgi MK 180 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, z lat 1633–1635, kanclerstwa Jakuba Zadzik*, oprac. W. Krawczuk, Kraków 2015, nr 352).

¹⁷ MK 159, k. 125v: „Tenuta Ripinensi generoso Ioanni Krosnowski confertur”.

¹⁸ MK 151, k. 250v. W królewskim konsensie na wykupienie przez Jakuba Jankowskiego Lipna z 1583 r. miasto określono jako „bona nostra Lipno”; MK 129, k. 262v.

¹⁹ Czynimy zatem inaczej niż K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie*, s. 198, 336, 338, 340. Dzierżawami oba kompleksy królewskie nazwano w: LWWK 1628, cz. 1, s. XIX.

Jedynie starostwa niegrodowe w Dybowie (pow. inowrocławski)²⁰ i Dobrzyniu (pow. dobrzyński)²¹, zgodnie z brzmieniem źródeł, co prawda w większości już XVII-wiecznych, określamy również terminem *starostwa*.

Dla ustalenia przynależności wsi królewskich do poszczególnych starostw i tenut lustracje królewskich województw kujawskich i ziemi dobrzyńskiej z lat 1564–1565 oraz z 1569 r. są przydatne tylko częściowo. W tym czasie bowiem obciążone zapisami dokonanymi zgodnie z prawem, tzw. starymi sumami, były wszystkie królewskie ziemie dobrzyńskiej, a także starostwa kowalskie, kruszwickie i radziejowskie w województwie brzeskim oraz starostwa bydgoskie i dybowskie w województwie inowrocławskim. Nie zostały one zatem opisane w XVI-wiecznych lustracjach. W czasie sporządzania lustracji z lat 1564–1565 nie opisano również dzierżawy gniewkowskiej, co uczyniono już w 1569 r. Pełny wykaz dóbr królewskich na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej został ustalony na podstawie innych źródeł, głównie lustracji dóbr królewskich z XVII stulecia, przede wszystkim z lat 1616–1620 dla Kujaw oraz 1628–1632 dla ziemi dobrzyńskiej. Duże znaczenie miała również tzw. rewizja listów, przeprowadzona podczas sejmu 1563/1564 r., dotycząca kontroli tytułów prawnych na użytkowanie królewskich²². Ponadto wykorzystaliśmy źródła pochodzące z pierwszej połowy XVI oraz pierwszej połowy XVII w.

Pewien problem stwarzało określenie przynależności do konkretnego starostwa kilku miejscowości królewskich w powiatach kruszwickim i radziejowskim. Na podstawie źródeł z początku XVI w. przypuszczać można, że w tym okresie miasto Skulsk (Skulsko) i Skulska Wieś (Skulsko Małe; pow. kruszwicki) oraz wsie Złotowo (pow. radziejowski) i Sadowie (zaginiona) znajdowały się w starostwie kruszwickim²³. Wzmiankę z 1514 r., w której Skulsk (Skulsko), Sadowie i Złotowo zostały wymienione jako osobna tenuta²⁴, można interpretować również jako nie do końca ścisły związek wymienionych miejscowości z zamkiem w Kruszwicy. Podobny wniosek można wysnuć na podstawie dokumentu z 1531 r., w którym król zapisał Janowi Leszczyńskiemu, kasztelanowi brzeskiemu i staroście radziejowskiemu, sumy na miejscowościach starostwa radziejowskiego oraz na osobno wymienionych Skulsku i wsiach Sadowie oraz Złotowo²⁵. Przy rozpatrywaniu organizacyjno-administracyjnej przynależności wymienionych miejscowości w ramach królewskich województw kujawskich najmniej wątpliwości przedstawia Złotowo, które już w rejestrze poborowym z 1557 r. określono jako należące do starostwa radziejowskiego²⁶, a w lustracji 1628–1632 było „od starostwa radziejowskiego odjęte”²⁷. Sadowie z kolei zniknęło. Więcej trudności interpretacyjnych sprawiają źródła w przypadku Skulska i Skulskiej Wsi (Skulska Małego). W cesji starostwa radziejowskiego na rzecz Jana Leszczyńskiego, syna dotychczasowego starosty Rafała Leszczyńskiego, z 1579 r. Skulsk (Skulsko) wraz ze Złotowem i Sadowiem wymieniony został po wsiach określonych jako przynależące do zamku w Radziejowie²⁸. W starostwie radziejowskim miasto umieścił także wizytator kościelny w 1578 r.²⁹ Również w 1589 r., w akcie nadania starostwa radziejowskiego Świętosławowi Orzelskiemu wymieniony został jako jego część³⁰.

²⁰ MK 93, k. 355r: „capitaneatum nostrum Diboviensem” (1562 r.) = reg.: MRPS V/1, nr 2618; MK 145, k. 264v: „et capitaneatum nostrum Diboviensem” (1603 r.); LWWK 1616, cz. 1, s. 294, 309.

²¹ Z. Górski, *Inwentarz starostwa dobrzyńskiego z 1616 roku*, ZK-D, t. 7: *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, 1990, s. 229–238.

²² AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B 8, s. 590–636. Informacje te wykorzystał we wstępie do lustracji wielkopolsko-kujawskiej z 1564 r. A. Tomczak; LWWK 1564, cz. 1, s. L–LVIII.

²³ MK 19, k. 149v: „in bonis nostris oppido Skulsko et villis Slothow et Sadowie [– –] que bona praefata ad castrum Crusswiciense pertinebant” = reg.: MRPS III, nr 1367 (1504 r.).

²⁴ MK 23, s. 412 = reg.: MRPS IV/1, nr 435 (1514 r.).

²⁵ MK 47, k. 422r = reg.: MRPS IV/2, nr 15983. Złotowo określone zostało jako leżące „in districtu Cruswiciensi”. Zob. też dokument Rafała Leszczyńskiego z 1544 r. dotyczący zapisu wiana jego żonie Barbarze, który w podobny sposób wymienia miasto Skulsk (Skulsko) i obie wsie: MK 66, k. 273v = reg.: MRPS IV/3, nr 21430.

²⁶ ASK I 29, k. 256v. Tak samo w 1589 r.: MK 135, k. 711v: „villarum [– –] Złoczowo ad capitaneatum praedictum Radzieiowiensem pertinentium” = reg.: SMK IV, nr 817.

²⁷ LWWK 1628, cz. 3, s. 97.

²⁸ MK 119, k. 363r: „quod super castro oppidoque nostro Radzieiow ac villis earumque haereditariis [sic!] Stary Radzieiow, Bithom, Prochnowo, Bodzanowo, Czolowo, Bieganowo, Skothniki, Ostrow, Płowcze minori ad praefatum castrum et oppidum Radzieiowenses pertinentibus, nec non oppido Skulsko et villis Złothowo ac Sadowie in districtu Crusficiensi sillis ac earum similiter haereditariis”.

²⁹ MHDW 17, s. 40, 109.

³⁰ MK 135, k. 521r = reg.: SMK IV, nr 560.

Jednakże jako miasto należące do starostwa kruszwickiego Skulsk (Skulsko) określono w wizytacji z 1599 r.³¹ Niemniej również w pierwszej połowie XVII w. Skulsk (Skulsko) jest wymieniany w pertynencjach starostwa radziejowskiego³². Dlatego pomimo pewnych wzmianek źródłowych wskazujących na możliwość istnienia jakiegoś związku Skulska ze starostwem kruszwickim w XVI w. uznaliśmy, że stanowiło ono już w drugiej połowie XVI w. część starostwa radziejowskiego. Z kolei Skulska Wieś (Skulsko Małe) w 1504 r. została określona jako należąca do zamku kruszwickiego³³, choć już w 1526 r. wymieniono ją jako osadę należącą do starostwa radziejowskiego³⁴. Pół wieku później, w przywileju dla Adama Balińskiego z 1583 r., potwierdzonym w 1588 r., król nadał temu szlachcicowi starostwo kruszwickie, jednak w narracji dokumentu podkreślono, że z tego nadania wyłączona była Skulska Wieś (Skulsko Małe)³⁵. Została ona nadana Adamowi Balińskiemu i jego żonie w dożywocie dopiero w 1597 r.³⁶ Na związek Skulskiej Wsi (Skulska Małego) ze starostwem kruszwickim wskazywać może również wzmianka z 1590 r., gdy została ona określona jako wieś należąca do starostwa kruszwickiego³⁷. Opisano ją osobno również w czasie lustrwania królewskich na przełomie drugiego i trzeciego dziesięciolecia XVII w.³⁸ Wydaje się zatem, że pod koniec XVI w. Skulska Wieś (Skulsko Małe) stanowiła najczęściej osobną dzierżawę³⁹, choć zaliczaną czasem do któregoś z wymienionych starostw⁴⁰.

Ponadto jako wsie królewskie oznaczyliśmy dwie miejscowości, które w źródłach pojawiają się jako własność wójtostwa kowalskiego (Wołodrza, pow. kowalski) i dobrzyńskiego (Wierzniczka [Wierzbica Mała], pow. dobrzyński)⁴¹.

W drugiej połowie XVI w. nie doszło do większej akcji lokacyjnej w dobrach królewskich na terenie województw kujawskich i ziemi dobrzyńskiej. Na przełomie XVI i XVII w. na terenach należących do starostw bydgoskiego i dybowskiego tamtejsi starostowie przenieśli kilka istniejących wcześniej wsi na prawo olęderskie⁴². W drugiej połowie XVI w. sprowadzono olędrów do Łęgnowa (Łągu) (1596 r.)⁴³ w starostwie bydgoskim oraz do Wielkiej i Małej Nieszawki (Nieszawy i Nieszawki Małej) (1600 r.) w starostwie dybowskim⁴⁴. Wsie takie pojawiły się również na terenie starostwa bobrownickiego w ziemi dobrzyńskiej: Zenon Guldon wspomina o kontrakcie lokacyjnym wsi Silna z 1562 r.⁴⁵

W drugiej połowie XVI w. stan posiadania dóbr królewskich na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej uległ jednej, choć stosunkowo istotnej zmianie. Ze składu starostwa radziejowskiego ubyla wieś Płowce (pow. radziejowski). W 1579 r. starosta radziejowski Rafał Leszczyński przekazał tę wieś, określoną

³¹ MHDW 23, s. 63: „oppidum regium ad capitaneatum Crusviciensem”.

³² LWWK 1616, cz. 1, s. 349; LWWK 1628, cz. 3, s. 92–93; LWWK 1659, cz. 2, s. 261–262.

³³ MRPS III, nr 1691.

³⁴ MK 42, k. 163r = reg.: MRPS IV/1, nr 5126.

³⁵ MK 133, k. 260r = reg.: SMK II, nr 64.

³⁶ MK 141, k. 72r–72v = reg.: LWWK 1616, cz. 2, s. 60, nr 751 (w regescie podano informację o przynależności Skulskiej Wsi [Skulska Małego] do starostwa kruszwickiego, co nie ma potwierdzenia w zapisie pochodzącym z Metryki Koronnej).

³⁷ MK 135, k. 855r = reg.: SMK IV, nr 1043.

³⁸ LWWK 1616, cz. 1, s. 353–355.

³⁹ Z. Górski, *Inwentarz skulski z 1620 roku*, „Studia z Dziejów Pogranicza Kujawsko-Wielkopolskiego”, t. 3, 2012, s. 91; LWWK 1628, cz. 3, s. 102. Guldon, Kujawy, s. 67, wliczył Skulską Wieś (Skulsko Małe) do starostwa radziejowskiego.

⁴⁰ LWWK 1616, cz. 1, s. 353.

⁴¹ Postąpiliśmy analogicznie jak autorzy komentarza własnościowego w tomie sieradzkim, gdzie wieś Wiechucice Wielkie (pow. sieradzki), określaną jako własność wójtostwa sieradzkiego, przyporządkowano do starostwa sieradzkiego; K. Chłapowski, A. Dunin-Wąsowiczowa, *Przynależność własnościowa osiedli*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 58–59.

⁴² K. Ciesielska, *Osadnictwo „olęderskie” w Prusach Królewskich i na Kujawach w świetle kontraktów osadniczych*, SMDWP, t. 4, 1958, nr 2, s. 224–225; K. Mikulski, *Zarys dziejów osadnictwa olęderskiego w Polsce (ze szczególnym uwzględnieniem terenu obecnego województwa bydgoskiego)*, MDKSBR, t. 1, 1996, s. 105–108.

⁴³ SMK IX, nr 116; inaczej: K. Bartowski, *Udział starostwa i wójtostwa bydgoskiego w kolonizacji holenderskiej*, MDKSBR, t. 1, 1996, s. 109.

⁴⁴ MK 145, k. 264r–270r; K. Mikulski, *Komturstwo nieszawskie i starostwo dybowskie w XIII–XVII wieku – zasięg, osadnictwo*, [w:] *Zamek dybowski: archeologia, historia, przyszłość. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 10 września 1999 roku w Toruniu z okazji Dni Dziedzictwa Europejskiego*, Toruń 1999, s. 14. W 1603 r. olędrów osadzono w Rudaku i Gosorzynie; tamże, s. 14.

⁴⁵ Z. Guldon, *Osadnictwo ziemi dobrzyńskiej w XVI–XVIII wieku*, ZK-D, seria D: *Gospodarka*, 1981, s. 237. Przed spisaniem lustracji z 1616–1620 w dobrach starostwa bobrownickiego powstała inna olęderska osada o nazwie Bóg Pomóż (LWWK 1616, cz. 1, s. 309; Z. Guldon, *Osadnictwo ziemi dobrzyńskiej*, s. 241), nie wiadomo jednak, czy miało to miejsce już w drugiej połowie XVI w.

jako dziedziczną, synowi Janowi⁴⁶. Płowce nie zostały wymienione w składzie starostwa radziejowskiego już rok wcześniej⁴⁷. Jak zauważał już Władysław Pałucki, jest to interesujące również dlatego, że Rafał Leszczyński był jednym z przywódców ruchu egzekucyjnego⁴⁸. Fakt potwierdzenia tej zamiany w aktach związanych z kancelarią królewską świadczyć musi o realnym przejęciu tej wsi przez Rafała Leszczyńskiego. W XVII-wiecznych lustracjach starostwa radziejowskiego Płowce nie występują już jako miejscowość wchodząca w skład tego królewskiego klucza majątkowego.

W latach 1565–1566 doszło do zamiany pustej wsi Pniewy (pow. brzeski) na wieś Żakowice (pow. brzeski), stanowiącą wcześniej własność kościelną, co wywoływało uchwytnie źródłowo kontrowersje przez cały badany okres. Dokładniejszy opis tych sporów przedstawiono w części poświęconej dobrom kościelnym (zob. niżej).

W lustracjach królewskich z lat 60. XVI w. rewizji poddana została wieś Dobre (pow. radziejowski)⁴⁹. W 1524 r. król Zygmunt Stary zamienił ją z Mikołajem Kościeleckim za wieś Gnojno w ziemi dobrzyńskiej (pow. lipnowski)⁵⁰. Jednak w czasie tzw. rewizji listów wspomniano, że Dobre zostało już zlustrowane⁵¹, co wynikało przypuszczalnie z wątpliwości co do równowartości wspomnianej zamiany. Sprawę rozstrzygano w 1569 r., kiedy postanowiono z jednej strony zachować Zofię Kościelecką w posiadaniu wsi, ale nakazano również zlustrować Dobre tak samo jak Gnojno i Celiny⁵². Jednak w lustracjach z XVII w. Dobre już nie występuje.

W 1558 r. starosta brzeski Mikołaj Trzebuchowski zamienił z Mikołajem Cieplińskim i innymi posiadaczami wójtostwa we wsi Kłobia (pow. brzeski) 3 puste łany w tejże wsi za młyn wójtowski w Kłobii⁵³. Czynność tę traktujemy jako zamianę ziemi wewnątrz jednej wsi, stanowiącej w całości własność królewską.

Podczas prac nad określeniem charakteru własności miejscowości natrafiono na informacje, które należało wyjaśnić.

W 1555 r. Zygmunt August zezwolił szlachetnemu Piotrowi Gądkowskiemu na wykupienie królewskiej wsi Jachcice („villam regalem Zachcicze dictam”; pow. bydgoski) z rąk dotychczasowych, niepodanych z nazwiska posiadaczy⁵⁴. Jeszcze w 1489 r. określona została ona jako należąca do zamku bydgoskiego⁵⁵, choć z tego samego roku pochodzi informacja o zastawieniu przez Ścibora Nieciszewskiego folwarku Jachcice (Zachcice) u karmelitów bydgoskich⁵⁶. W 1494 r. Mikołaj i Bartłomiej z Nieciszewa nadali połowę tej wsi karmelitom bydgoskim⁵⁷. Jachcice nie zostały wspomniane jako wieś należąca do starostwa bydgoskiego w rachunkach tego starostwa z 1514 r.⁵⁸, a wieś tę w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. określono jako własność wyłącznie duchowną.

W rejestrze poborowym pow. przeddeckiego z 1557 r. wsie Bogusławice i Góraj (Goraj) określono jako wchodzące w skład starostwa przeddeckiego⁵⁹. Najprawdopodobniej był to błąd pisarza, gdyż nie znaleźliśmy ich w inwentarzach starostwa przeddeckiego, w tym w sporządzonym w 1556 r. po śmierci

⁴⁶ MK 121, s. 163–164: „villam suam haereditariam Płowcze Maiorem in districtu Radzieiouiense sitam”; W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej*, s. 16. Nieco inaczej L. Bokota, P. Bokota, G.J. Budnik, *Płowce – dwór*, [w:] *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, t. 1, cz. 2, red. S. Kunikowski, Włocławek 2001, s. 143, gdzie informacja o potwierdzeniu sprzedaży wsi Płowce Wielkie przez Stefana Batorego Janowi Leszczyńskiemu, synowi Rafała, w 1580 r. W dokumencie tym władca potwierdził przekazanie starostwa radziejowskiego przez Rafała Leszczyńskiego synowi Janowi; MK 121, s. 285–286.

⁴⁷ MK 119, k. 363r.

⁴⁸ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej*, s. 15.

⁴⁹ LWWK 1564, cz. 2, s. 233–235; LWWK 1569, k. 243r (nowej numeracji).

⁵⁰ MK 38, s. 33–35; reg.: MRPS IV/2, nr 4484.

⁵¹ AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B 8, s. 600–601 (nowej numeracji); LWWK 1564, cz. 1, s. LII.

⁵² MK 128, k. 50r–52r. Analogiczny przypadek dotyczył dóbr Wieleń-Wronki w Wielkopolsce, gdy lustratorzy dokonali rewizji dóbr, które w 1515 r. Zygmunt August oddał Łukaszowi Górcze w zamian za dobra Pobiedziska i 8 tys. florenów zapisanych na starostwie kościańskim. W lustracji z lat 1564–1565 podano zarówno dobra pobiedziskie, jak i wieleńskie; K. Chłapowski, *Przynależność własnościowa osiedli*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 231–232.

⁵³ MK 91, k. 332r–334r; reg.: MRPS V/2, nr 8390; LWWK 1564, cz. 1, s. LII.

⁵⁴ MK 85, k. 501r; MRPS V/2, nr 7140.

⁵⁵ Lustracja 1489, s. 173.

⁵⁶ M. Hlebionek, *Sumariusz średniowiecznych i wczesnonowożytnych (do końca XVI w.) dokumentów z akt Deputacji Kamery Wojennej i Domen w Bydgoszczy*, ZK, t. 21, 2008, s. 70, nr 8.

⁵⁷ Tamże, s. 70, nr 9.

⁵⁸ ASK I 30, k. 39r–41v.

⁵⁹ ASK I 29, k. 272r.

starosty Wojciecha Korycińskiego⁶⁰. Wsie te nie pojawiają się w późniejszych lustracjach starostwa, a późniejsze dane wskazują na ich przynależność do szlachty⁶¹, dlatego oznaczyliśmy je jako szlacheckie. Podobnie postąpiliśmy w przypadku oznaczonej w rejestrze poborowym powiatu brzeskiego w 1557 r. – i tylko tam – jako królewska wsi Siemnowek (Siemianowo Małe)⁶².

W tzw. rewizji listów z lat 60. XVI w. wspomniany jest Mierzynek (Mierzyno; pow. lipnowski), jako przypadły królowi prawem kaduka po śmierci Jakuba Mierzyńskiego⁶³, przedstawiciela rodziny, której własność stanowił w pierwszej połowie XVI w.⁶⁴ W 1563 r. Mierzynek (Mierzyno) został nadany Janowi Służewskiemu, wojewodzie brzeskiemu, który scedował tę wieś na Jerzego Tolibowskiego, a ten już w rejestrze ziemi dobrzyńskiej z 1564 r. występował jako płatnik z tej wsi⁶⁵. Wynikało to z uchwalonego w 1562 r. prawa zobowiązującego do nadawania dóbr przypadłych prawem kaduka szlachcie tak, aby nie uszczuplić jej stanu posiadania⁶⁶.

Pewien problem interpretacyjny stwarzał fakt nadawania szlachcie dużych części wsi w królewskich województwach brzeskiego, przez co informacje z wykorzystanych rejestrów poborowych sugerowały podział własnościowy miejscowości, które w istocie w całości należały do dóbr monarchicznych. W rejestrach brzeskich często odnotowywano płatników z danej części, którą w tym czasie użytkowali. Lustracje z lat 1564/1565 i 1569 krótko opisywały te nadane części wsi, co ułatwiło podjęcie decyzji w kwestii charakteru własności. Warto przytoczyć przykład wsi Falborz (Chwalibóz; pow. brzeski), stanowiącej część starostwa brzeskiego. We wsi tej pewne działy oraz sołectwo były nadawane i wydzierżawiane szlachcie przez starostów brzeskich⁶⁷. Problemem było określenie charakteru własności części wsi, konkretniej znajdującego się tutaj folwarku i części dzierżonej w latach 60. XVI w. przez Stanisława Bielickiego. W czasie lustracji szlachcie ten okazywał wpisy z brzeskiej księgi grodzkiej oraz z terminat przywilejów województwa brzeskiego na potwierdzenie dziedzicznego prawa do użytkowania tej części wsi⁶⁸. W tzw. rewizji listów brakuje informacji o części Falborza należącej do Bielickiego, a informacje o nim jako o właścicielu działu we wsi pojawiają się w rejestrach poborowych do 1583 r. W 1589 r. wspomniano już o dziale mieszczan brzeskich, który pojawia się również w źródłach XVII-wiecznych⁶⁹. Dlatego na mapie głównej Falborz (Chwalibóz) oznaczyliśmy jako własność mieszaną – królewsko-miejską.

Dobra królewskie w końcu XVI w. w województwie brzeskim obejmowały: 7 miast, 1 część miasta, 58 wsi, 8 części wsi, 6 młynów, 11 folwarków, 1 kuźnicę, 1 przedmieście; w województwie inowrocławskim: 6 miast, 28 wsi, 2 części wsi, 14 młynów, 2 folwarki, 1 kuźnicę, 1 zamek; w ziemi dobrzyńskiej: 5 miast, 21 wsi, 2 części wsi, 4 młyny, 1 folwark. Łącznie na opracowanym terytorium znajdowało się: 18 miast, 1 część miasta, 107 wsi, 12 części wsi, 24 młyny, 14 folwarków, 2 kuźnice i 1 zamek, które wchodziły w skład dóbr królewskich.

Na obszarze Kujaw i ziemi dobrzyńskiej dobra królewskie stanowiły 12,3% wszystkich zlokalizowanych miejscowości, choć na terenie Kujaw odsetek królewskich ziem był większy (13,8%: 15,4% dla woj. inowrocławskiego, 13% dla woj. brzeskiego) niż w ziemi dobrzyńskiej (tutaj tylko 8,2%). Najwięcej, bo 38 miejscowości należących do króla znajdowało się na terenie powiatu inowrocławskiego, na co wpływ miała przede wszystkim struktura osadnicza starostwa dybrowskiego, największego zwartego kompleksu dóbr królewskich na terenie województwa inowrocławskiego, z dużą liczbą

⁶⁰ ASK LVI 204, k. 171r–186v.

⁶¹ R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu przedeckiego w XVII–XVIII wieku*, ZK-D, seria B: *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, 1979, s. 174, nr 6, s. 176–177, nr 39.

⁶² ASK I 29, k. 239r.

⁶³ AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B 8, s. 630.

⁶⁴ A. Biliński, *Szlachta ziemi dobrzyńskiej za ostatnich Jagiellonów. Studium historyczno-heraldyczne*, przejrzał i do druku przyst. Z. Wdowiszewski, Warszawa 1931, s. 111–112.

⁶⁵ AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B 8, s. 630; ASK I 30, k. 351r.

⁶⁶ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej*, s. 16–17.

⁶⁷ AGAD, tzw. Metryka Litewska IV B 8, s. 609; LWWK 1564, cz. 2, s. 213; LWWK 1616, cz. 1, s. 268; MRPS IV/1, nr 8193 (1548 r.); SMK IV, nr 371 (1588 r.), 1003, 1062 (1590 r.); SMK VII, nr 158 (1593 r.); P. Bokota, P. Nowakowski, *Falborz – pałac*, [w:] *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, t. 1, cz. 1, red. S. Kunikowski, Włocławek 2000, s. 92.

⁶⁸ AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 304, s. 334; LWWK 1564, cz. 2, s. 213–214; P. Bokota, P. Nowakowski, *Falborz – pałac*, s. 92.

⁶⁹ LWWK 1616, cz. 1, s. 316; LWWK 1628, cz. 3, s. 76; Podymne 1634, k. 81v; P. Bokota, P. Nowakowski, *Falborz – pałac*, s. 92–93.

osobnych osad młyńskich usytuowanych nad rzeką Zieloną. Mimo wszystko odsetek osad królewskich w stosunku do całości osadnictwa w powiecie inowrocławskim nie był na opracowywanym terenie najwyższy. Wynosił on 16,6% i był niższy od tego samego stosunku zaobserwowanego w powiecie kowalskim, gdzie królewszczyzny stanowiły 20,1% wszystkich miejscowości, i w powiecie kruszewickim – 18,5%. Z racji swojej niewielkiej powierzchni ten ostatni jest dość specyficzny, gdyż w jego granicach znajdowało się tylko 11 miejscowości królewskich, co stanowi trzeci wynik od końca, mniej było tylko w powiecie dobrzyńskim – 7 (6,4% wszystkich miejscowości) i rypińskim – 6,5 (4,9% wszystkich osad). Mimo tego odsetek królewszczyzn w powiecie kruszewickim był relatywnie duży. Jest to sytuacja odwrotna w porównaniu do powiatu brzeskiego, gdzie choć znajdowało się 22,5 miejscowości królewskich (więcej było tylko w pow. inowrocławskim), to z racji liczego osadnictwa o innym charakterze własności stanowiły one tylko 8,4% wszystkich miejscowości. Niskie wartości królewszczyzn w ziemi dobrzyńskiej podwyższa przede wszystkim fakt funkcjonowania na terenie powiatu lipnowskiego stosunkowo liczego osadniczo starostwa bobrownickiego oraz pojedynczych wsi królewskich.

Dobra kościelne

Własność kościelna (w zestawieniach i indeksach nazwano ją własnością duchowną) w województwach brzeskim i inowrocławskich oraz w ziemi dobrzyńskiej to dobra, które były uposażeniami różnych instytucji Kościoła rzymskokatolickiego. Podobnie jak w poprzednich tomach serii AHP, również w wypadku tomu kujawskiego przyjęliśmy zasadę, że jeśli sołectwa we wsiach należących do instytucji kościelnych były w użytkowaniu osób świeckich, to wsie takie traktowaliśmy jako własność kościelną.

Na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej przeważająca część własności kościelnej stanowiła uposażenie instytucji kościelnych, które swoją siedzibę miały na opracowywanym terenie. Do największych dóbr duchownych, takich, które liczyły więcej niż 10 wsi, zaliczyć trzeba majątek biskupstwa włocławskiego, kapituły katedralnej włocławskiej, cystersów koronowskich, kapituły kolegiackiej kruszewickiej oraz norbertanek (premonstratensek) w Strzelnie. Spośród instytucji z innych części Korony 10 lub więcej wsi posiadało tutaj biskupstwo płockie, pojedyncze miejscowości posiadał zaś arcybiskup gnieźnieński, a także kapituła katedralna płocka i klasztor norbertanek płockich. Instytucje kościelne z siedzibą w Płocku (poza wymienionymi również benedyktyni) swoje uposażenia posiadały przede wszystkim w ziemi dobrzyńskiej, choć wsie norbertanek płockich znajdowały się na terenie Kujaw.

W 1569 r. biskup włocławski Stanisław Karnkowski uposażył dwiema wsiami należącymi wcześniej do stołu biskupiego nowo powstałe seminarium duchowne we Włocławku. W dokumencie erekcyjnym wspomniano o przekazaniu seminarium wsi Witowo (pow. radziejowski) i Zbłęg (Zbłąg; pow. brzeski)⁷⁰.

W drugiej połowie XVI w. doszło do kilku zmian w obrębie stanu posiadania instytucji kościelnych na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej. Największą z nich była zmiana właściciela kilkuwioskowego klucza majątkowego z centrum w Dobrczu, na który w województwie inowrocławskim składały się prócz Dobrcza wsie Czarnówko, Osielsko oraz Trzemiętowo (wszystkie w pow. bydgoskim). Klucz dobrski przekazał sufraganowi włocławskiemu Wincenty Przerębski, biskup włocławski w latach 1503–1513⁷¹. Sufragani włocławscy korzystali z dochodów z klucza ponad pół wieku, do czasu gdy biskup włocławski Stanisław Karnkowski nadał kapitulę włocławskiej w 1576 r. wymienione

⁷⁰ *Documenta historica seminarii Wladislaviensis*, wyd. S. Chodyński, Varsaviae 1897, s. 15; tenże, *Seminarium włocławskie. Szkic historyczny na podstawie akt i dokumentów miejscowych*, Włocławek 1904, s. 177; S. Librowski, *Czterechsetlecie erekcji seminarium włocławskiego (1569–1969)*, ABMK, t. 18, 1969, s. 129. Miejscowości te były opisywane w inwentarzach biskupich z lat 1582, 1598 i 1607 jako wsie klucza włocławskiego biskupów włocławskich; Inw. 1582, s. 14; Inw. 1598, s. 13; Inw. XVII, s. 95.

⁷¹ R. Biskup, *Powstanie, ustrój i organizacja diecezji*, [w:] *Dzieje diecezji włocławskiej*, t. 1: *Średniowiecze*, red. A. Radziemiński, Włocławek 2008, s. 18. S. Chodyński (*Biskupi sufragani włocławscy. Z akt kapituły włocławskiej*, wyd. S. Chodyński, Włocławek 1906, s. 16) podawał, że przekazanie to nastąpiło w 1536 r., ale chyba chodziło o włączenie dochodów z parafii w Dobrczu do uposażenia sufragana. Klucz dobrski jako należący do sufragana wspomniany został już w 1527 r. w *Liber relaxationum* oraz w inwentarzu dóbr biskupich z 1534 r.; MHDW 11, s. 25; Inw. 1534, s. 46.

dobra⁷². W zamian sufragan otrzymał należącą wcześniej do kapituły wrocławskiej wieś Lubomin (Lubomino) (pow. brzeski), co potwierdzone zostało w 1589 r. przez papieskiego legata, kardynała Hipolita Aldobrandiniego⁷³. Lubomin (Lubomino) w pierwszej połowie XVI w. wymieniany był wśród dóbr biskupów wrocławskich, ale już w 1557 r. wspomniano o kapitule katedralnej wrocławskiej jako płatniku poboru⁷⁴. Jednakże w wizytacjach kościelnych z 1577 r. Lubomin (Lubomino) określono jako *villa episcopalis*, w 1582 r. jako wieś należącą do dziekana wrocławskiego – był nim wtedy Maciej Wielicki, jednocześnie sufragan wrocławski od 1579 r. – a w 1584 r. znowu jako wieś biskupią (*villa reverendissimi*)⁷⁵. Późniejsze wizytacje (z 1594 i 1598 r.) podają już sufragana jako właściciela wsi⁷⁶, być może sytuacja ustabilizowała się wskutek zatwierdzenia tej zamiany przez legata.

Poza tym na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej doszło do kilku drobniejszych zmian w stanie własności instytucji kościelnych. W 1557 r. Zygmunt August potwierdził sprzedaż przez kapitułę katedralną wrocławską wsi Kobylniki (Kobelniki; pow. inowrocławski, par. Tuczo) Wojciechowi Tupaldskiemu, pisarzowi ziemskiemu inowrocławskiemu⁷⁷. Była to najprawdopodobniej wieś opustoszała; w rejestrze poborowym z 1563 r. określono ją jako „noviter [– –] locata et constructa”⁷⁸. W 1563 r. na sejmie w Piotrkowie król na prośbę Jerzego Racińskiego potwierdził dokument Janusza Latałskiego, wojewody inowrocławskiego, dotyczący zamiany wsi między kapitułą wrocławską a Janem Racińskim w 1544 r. Kapituła w zamian za wsie Jordanowo (*Jardanowko*) i Kręzoły (*Kręzolkowicze*) (obie pow. bydgoski) otrzymała od Jana Racińskiego wieś Murzynko (pow. inowrocławski)⁷⁹. W 1565 r. biskup wrocławski Mikołaj Wolski oddał wieś Młyniec Drugi (Młyniec; pow. lipnowski) wraz z jeziorem Osmolno Stanisławowi Sierakowskiemu, podkomorzemu dobrzyńskiemu, w zamian otrzymując wieś Kaczewo (pow. radziejowski)⁸⁰.

Zmiany dotknęły również dwa kujawskie szpitale w Brześciu i Inowrocławiu, które od XII w. podlegały opiece zakonu krzyżowców z czerwoną gwiazdą⁸¹. W 1565 r. król Zygmunt August włączył brzeską prepozyturę szpitalną Świętego Ducha do plebanii brzeskiej⁸², którą z kolei król Stefan Batory w 1576 r. inkorporował do kapituły katedralnej we Włocławku (Włocławiu)⁸³. Do uposażenia tej prepozytury należała wieś Kąty Małe (Kąty; pow. brzeski)⁸⁴ oraz część wsi Sokołowo (pow. brzeski)⁸⁵.

⁷² MHDW 16, s. 54–56; M. Morawski, *Ks. Stanisław Karnkowski, „Życie Włocławka i Okolicy”*, t. 3, 1928, nr 4, s. 10. Wraz z tymi wsiami leżącymi w pow. bydgoskim kapitule przypadły również wieś Świekatowo (Siekotowo) oraz pustki Świekatówko (Siekotówko), Lipienica (Lipnica) i Zalesie (wszystkie w pow. świeckim woj. pomorskiego; K. Mikulski, *Osadnictwo wiejskie województwa pomorskiego od połowy XVI do końca XVII wieku*, Toruń 1994, s. 175–176). Z. Guldon wymienił Zalesie wśród miejscowości pow. bydgoskiego (Guldon, Kujawy, s. 85).

⁷³ Sufragan wrocławski otrzymał również kanonię kolegiaty kruszwickiej, a później również kanonię w kościele katedralnym wrocławskim; MHDW 10, s. 6; *Biskupi sufragani wrocławscy*, s. 16–17, 98–101; K.R. Prokop, *Biskupi pomocniczy w diecezjach polskich w dobie przedtrydenckiej (2. poł. XIII – 1. poł. XVI w.)*, Kraków 2002, s. 130.

⁷⁴ MHDW 12, s. 75; Inw. 1534, s. 9 (wzmianki o własności biskupiej); ASK I 29, k. 239v (przynależność do kapituły wrocławskiej).

⁷⁵ MHDW 1, s. 11 (1577 r.); MHDW 19, s. 47 (1582 r.); MHDW 22, s. 43 (1584 r.). O Macieju Wielickim: *Biskupi sufragani wrocławscy*, s. 42.

⁷⁶ MHDW 20, s. 99 (1598 r.): „villa reverendissimi seu ipsius suffraganei Wladislaviensis”. MHDW 23, s. 36 (1594 r.): „villa suffraganei”. Jako własność sufraganii wrocławskiej Lubomin wspomniany został również w 1780 r.; R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu brzesko-kujawskiego w XVII–XVIII wieku*, ZK-D, seria E: *Kształtowanie środowiska*, 1985, s. 159, nr 131.

⁷⁷ MK 89, k. 141r–141v; MRPS V/2, nr 7756.

⁷⁸ ASK I 92, k. 2r.

⁷⁹ MK 67, k. 182r–182v; MRPS IV/3, nr 21865; MK 97, k. 30r–32r; MRPS V/1, nr 2759.

⁸⁰ S. Librowski, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Dział II. Dokumenty w kopiariuszach*, t. 5: *Kopiarusz Ogólny wykonany w drugiej połowie XVI wieku*, Włocławek 2000, s. 127, nr 441; zamianę potwierdził w tym samym roku król Zygmunt August (tamże, s. 128, nr 445). Wzmiankę o tej zamianie można znaleźć również w inwentarzu z 1598 r., choć bez podania daty; Inw. 1598, s. 22; Guldon, Dobrzyń, s. 39, przyp. 25.

⁸¹ M. Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 1999, s. 122–123.

⁸² MK 99, k. 180v–181v; reg.: MRPS V/1, nr 3099; S. Kuliński, *Monografia Brześcia Kujawskiego. Pamiątka 700-lecia istnienia kościoła parafialnego*, Włocławek 1935, s. 43.

⁸³ S. Kuliński, *Monografia Brześcia Kujawskiego*, s. 52; wzmianka o inkorporacji do kapituły w wizytacji z 1598 r.: MHDW 20, s. 4.

⁸⁴ W akcie inkorporacji prepozytury szpitalnej do plebanatu brzeskiego wymieniono tylko Kąty; MK 99, k. 181r.

⁸⁵ W 1564 r. wspomniano o 2 łańcach (LWWK 1564, cz. 2, s. 215–216), a w 1598 r. o 4 łańcach szpitalnych (MHDW 20, s. 18).

W 1592 r. biskup wrocławski Hieronim Rozdrażewski inkorporował prepozyturę szpitalną Świętego Ducha w Inowrocławiu do kolegium wikariuszy katedry wrocławskiej. Do uposażenia inowrocławskiej prepozytury należała wieś Szpital (pow. inowrocławski) oraz folwark Dalkowo (pow. inowrocławski)⁸⁶. Ponieważ właściwymi dysponentami tych dóbr, przypisanych do beneficjum szpitalnego, były wrocławskie kolegia kanoników katedralnych oraz wikariuszy katedralnych, to właśnie je uznajemy za właścicieli wymienionych dóbr.

Stanisław Chodyński w pracy poświęconej kolegium wikariuszy wrocławskich podał informację, że w 1551 r. Stanisław Chodowski sprzedał wikariuszowskiej korporacji Szpetal Dolny (Szpital Nadolny; pow. dobrzyński)⁸⁷. W rzeczywistości Chodowski w 1550 r. przekazał wikariuszom czynsz roczny na swoich działach we wsiach Szpetal Górny (Szpital Górny; pow. dobrzyński) i Szpetal Dolny (Szpital Nadolny)⁸⁸.

Inną nie do końca jasną identyfikacją własnościową związaną z kolegium wikariuszy katedralnych wrocławskich był przypadek Czerniewiczek (Czernielic Małych; pow. kowalski). W rejestrach poborowych prawie zawsze jako właściciela tej wsi lub płatnika podatku określano altarystę katedralnego wrocławskiego⁸⁹. W 1557 r. w tej roli wzmiankowano wikariusza wrocławskiego Łazarza Olszówkę⁹⁰, który był jednak równocześnie altarystą ołtarza Niepokalanego Poczęcia NMP w katedrze wrocławskiej⁹¹. Również w inwentarzu dóbr biskupstwa wrocławskiego przy opisie granic wsi Grabkowo (Grabków) wspomniano o należącej do altarysty katedralnego wsi Czerniewiczki (Czernielice Małe), choć w 1607 r. jej posiadaczami określono już kolegium wikariuszy⁹². Tuż przed połową XVI w. w kolegium wikariuszy katedralnych doszło do sporu, który w 1542 r. z polecenia biskupa wrocławskiego Łukasza Górki rozstrzygał Jan Dziaduski, sufragan wrocławski. Jeden z wikariuszy, Stanisław Olszewski, będący altarystą ołtarza Niepokalanego Poczęcia NMP w katedrze wrocławskiej, uważał Czerniewiczki (Czernielice Małe) za należącą do swojego beneficjum wieś, choć była ona, jak argumentowała reszta wikariuszy, „wspólna całego kolegium”. Jan Dziaduski przyznał rację przedstawicielom wikariuszy, choć w ostateczności doszło do kompromisowego rozstrzygnięcia sporu i uznania, że część wsi należała do beneficjum altarysty wspomnianego ołtarza, a część do kolegium wikariuszy wrocławskich⁹³. Jednak pod koniec XVI w. biskup wrocławski Hieronim Rozdrażewski przekazał altarię Niepokalanego Poczęcia NMP – a wraz z nią część Czerniewiczek (Czernieliczek Małych) – wikariuszowi penitencjarzowi: w 1594 r. był nim Jan ze Śremu⁹⁴. Inkorporacja ta nie była korzystna dla członków kolegium (ze względu na sposób wyboru altarysty tego ołtarza) i w 1605 r. biskup wrocławski Piotr Tylicki przywrócił altarię kolegium wikariuszy. W każdym razie ponieważ na mapie głównej oddajemy stan możliwie jak najbliższy 1600 r., inkorporacja ta nie wpłynęła na rodzaj instytucji kościelnej będącej właścicielem połowy Czerniewiczek (Czernieliczek Małych), wciąż był to altarysta ołtarza Niepokalanego Poczęcia NMP.

W 1581 r. wsie arcybiskupstwa gnieźnieńskiego Ujma Duża (Ujma Wielka) i Ujma Mała (pow. brzeski) zostały przekazane kapitule katedralnej gnieźnieńskiej jako tzw. wsie gracjalne⁹⁵. Chociaż realnie we wsiach administrowali kanonicy gnieźnieńscy, co znajduje odbicie w źródłach choćby z drugiej połowy

⁸⁶ *Wikariusze katedry wrocławskiej (collegium vicariorum). Z akt kapituły wrocławskiej*, wyd. S. Chodyński, Wrocław 1912, s. 137–138, 289–294 (dokument króla Zygmunta III Wazy potwierdzający inkorporację).

⁸⁷ *Wikariusze katedry wrocławskiej*, s. 130.

⁸⁸ MK 78, k. 417r–417v; reg.: MRPS V/1, nr 1063.

⁸⁹ ASK I 29, k. 391r (1567 r.), 429r (1577 r.); ASK I 30, k. 578r (1581 r.), 644r (1582 r.), 702r (1583 r.), 753r (1589 r.); ASK I 50, k. 779v (1570 r.).

⁹⁰ ASK I 29, k. 265r.

⁹¹ *Wikariusze katedry wrocławskiej*, s. 118.

⁹² Inw. 1598, s. 38; Inw. XVII, s. 93.

⁹³ MHDW 18, s. 42; *Wikariusze katedry wrocławskiej*, s. 160–161; S. Librowski, *Inwentarz realny II/5*, s. 122, nr 422–424. Wydaje się, że nieporozumienie to wynikało stąd, iż po oddaniu Czerniewiczek (Czernielic Małych) przez biskupa wrocławskiego Henryka, księcia legnickiego w 1392 r. wicekustoszowi wrocławskiemu Mikołajowi z Kowala, który z tej darowizny miał ufundować nowy ołtarz, biskup zaznaczył, że następcą Mikołaja ma być altarysta, wybierany z grona wikariuszy; MHDW 18, s. 41–42; *Wikariusze katedry wrocławskiej*, s. 158–159. Z 1397 r. pochodzi dokument dotyczący włączenia ołtarza Niepokalanego Poczęcia NMP do kolegium wikariuszy, które przeprowadziło lokację Czerniewiczek (Czernielic Małych) na prawie magdeburskim (S. Librowski, *Inwentarz realny II/5*, s. 130, nr 270a), który być może dawał podstawę do dochodzenia swoich praw kolegium wikariuszy, choć można odnieść wrażenie o sceptycyzmie S. Chodyńskiego wobec jego wiarygodności (*Wikariusze katedry wrocławskiej*, s. 159–160).

⁹⁴ *Wikariusze katedry wrocławskiej*, s. 163.

⁹⁵ J. Topolski, *Rozwój latyfundiów arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1955, s. 65.

XVIII w., wspominających o kapitule gnieźnieńskiej jako właścicielu wsi⁹⁶, to obie Ujmy wciąż wchodziły w skład majątku arcybiskupiego⁹⁷.

W przypadku uposażeń plebańskich pod uwagę wzięto jedynie te przypadki, w których uposażenie to przekraczało standardowe uposażenie w postaci poświęconego lub *mansus ecclesiasticus*, zwłaszcza gdy do plebana należała cała wieś lub gdy uposażenie znajdowało się poza wsią parafialną.

W części poświęconej królewszczyznom wspomniano o zamianie wsi Żakowice i pustki Psary. Żakowice (pow. brzeski) w 1489 r. zostały wymienione jako miejscowość należąca do kapituły katedralnej we Włocławku (Włocławiu)⁹⁸. Z 1531 r. pochodzi dokument biskupa włocławskiego Macieja Drzewickiego, w którym potwierdza on, że zamienił ze Stefanem Łochowskim, kanonikiem włocławskim i plebanem w Kowalu, „dziesięciny mensy biskupiej we wsiach Kromszewice i Pyszkowo w parafii Chodecz na wieś Żakowice, beneficjalną jego parafii”⁹⁹. Być może do zamiany tej doszło wcześniej, gdyż w 1527 r. Żakowice zostały już określone jako własność plebana kowalskiego¹⁰⁰. Jednakże z lat 1565–1566 pochodzi informacja o kolejnej zmianie majątkowej. Za wieś Żakowice, która stała się wsią królewską, pleban kowalski otrzymał pustkę Pniewy (pow. brzeski)¹⁰¹, wcześniej wchodzącą w skład dóbr królewskich¹⁰². Przynależność własnościowa tej wsi była jednak sporna. W wizytacji kościelnej z 1584 r. Żakowice wymieniono jako uposażenie parafii w Kowalu¹⁰³. W 1590 r. sprawa tej zamiany była rozpatrywana z inicjatywy plebana w Kowalu¹⁰⁴, choć wsią wciąż dysponował król, który w 1593 r. potwierdził nadanie dożywocia Łukaszowi Mielżyńskiemu¹⁰⁵. Niemniej w źródłach kościelnej proveniencji Żakowice opisywano jako wieś stanowiącą uposażenie kościoła parafialnego w Kowalu¹⁰⁶. Również w inwentarzu dóbr biskupstwa włocławskiego z 1598 r., przy opisie granic wsi biskupiej Wola Skarbkowa (Wola Skarbek; pow. brzeski), Żakowice określono jako wieś należącą do kościoła w Kowalu, a Łukasza Mielżyńskiego nazwano wprost uzurpatorem wsi¹⁰⁷. W pierwszej połowie XVII w. Żakowice opisywane są w kolejnych lustracjach królewszczyzn¹⁰⁸, a jako własność królewską oznaczył ją jeszcze Karol Perthées na mapie województwa brzeskiego. Dlatego ustaliliśmy charakter własności Żakowic na królewski, a pustki Pniewy – plebana kowalskiego.

Również w przypadku własności należącej do plebanów pojawiał się problem charakteru dysponowania ziemią w przypadku przekazywania miejscowości lub ich części osobom świeckim. W 1567 r. burmistrz i rajcy brzescy, jako kolatorzy beneficjum kaznodziejskiego w kościele parafialnym w Brześciu Kujawskim, przekazali folwark Maszonki (pow. radziejowski), stanowiący uposażenie kaznodziei, w emfiteuzę Jakubowi Rusinowskiemu¹⁰⁹. Szlachcic ten pojawiał się w rejestrach poborowych jako płatnik podatku z Maszonek¹¹⁰ oraz w wizytacji kościelnej z 1584 r.

⁹⁶ R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu brzesko-kujawskiego*, s. 169, nr 249–250. O XVII-wiecznym nadaniu arcybiskupim obu Ujm dla kapituły zob. J. Korytkowski, *Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych*, t. 1, Gniezno 1883, s. 159.

⁹⁷ W katalogu on-line AAG znaleźć można informacje o dwóch dokumentach – z 1613 i 1748 r. – w których papieże zatwierdzają nadania wsi Ujma Duża (Ujma Wielka) i Mała członkom kapituły katedralnej (dokumenty mają sygnatury Dypl. Gn 864 i Dypl. Gn 1374). Również J. Topolski określił wsie jako należące przez cały okres XVI–XVIII w. do dóbr arcybiskupich; tenże, *Rozwój latyfundium arcybiskupstwa gnieźnieńskiego*, s. 64.

⁹⁸ Lustracja 1489, s. 105.

⁹⁹ S. Librowski, *Inwentarz realny II/5*, s. 117, nr 411.

¹⁰⁰ MHDW 11, s. 35.

¹⁰¹ LWWK 1564, cz. 2, s. 224–225. Wydawcy lustracji z 1564–1565 podali, że Pniewy otrzymał kościół parafialny w Brześciu (LWWK 1564, cz. 1, s. LII).

¹⁰² Jeszcze w 1554 r. pustka ta została nadana w dożywocie Mikołajowi Trzebuchowskiemu, podkomorzemu inowrocławskiemu; MRPS V/2, nr 6575. W dokumencie tym określono ją jako położoną w starostwie brzeskim. Wydawcy lustracji z lat 1564–1565 wskazywali na liczne osobne nadania tej wsi i traktowali ją jako osobną dzierżawę; LWWK 1564, cz. 1, s. LII.

¹⁰³ MHDW 19, s. 104.

¹⁰⁴ MK 135, k. 867r; reg.: SMK IV, nr 1062. O jakichś działaniach wspomniano również w wizytacjach kościoła kowalskiego z lat 1594 (MHDW 23, s. 48) i 1598 (MHDW 20, s. 24).

¹⁰⁵ MK 138, k. 117v; reg.: SMK VII, nr 158.

¹⁰⁶ MHDW 17, s. 39 (1578 r.); MHDW 19, s. 104 (1584 r.); MHDW 20, s. 24 (1598 r.); MHDW 23, s. 48 (1594 r.); gdzie podano 1366 r. jako datę zamiany Żakowic na Pniewy).

¹⁰⁷ Inw. 1598, s. 10: „ad parochialem ecclesiam Kovaliensem spectans, de qua controversia cum domino Melzinski pro nunc tenentario et usurpatore”.

¹⁰⁸ LWWK 1616, cz. 1, s. 271; LWWK 1628, cz. 3, s. 119.

¹⁰⁹ Guldon, Kujawy, s. 275.

¹¹⁰ ASK I 29, k. 498v (1579 r.); ASK I 30, k. 594v (1581 r.), 718v (1583 r.), 764v (1589 r.).

jako ich właściciel¹¹¹. O uposażeniu beneficjum kaznodziejskiego tym folwarkiem wspomniano w wizytacji z 1598 r.¹¹², dlatego określiliśmy Maszonki jako własność duchowną należącą do beneficjum kaznodziei brzeskiego. Podobnie w przypadku należącej do plebana brzeskiego i altarystów ołtarza Wniebowzięcia NMP w kościele parafialnym w Brześciu Kujawskim wsi Kuczyna (pow. brzeski) – w rejestrach poborowych jako płatnika z jej części wspomina się Mikołaja Lubońskiego, który miał zapisane tam dożywocie¹¹³. W przypadku Paruchowa (Parchowa; pow. brzeski), stanowiącego uposażenie kościoła parafialnego w Konecku (pow. brzeski), jako płatnicy występują Łukasz i Marcin Grabscy, którym wieś została oddana warendę¹¹⁴.

Z racji inkorporacji w 1576 r. przez króla Stefana Batorego plebanii brzeskiej do kapituły katedralnej włocławskiej dobra stanowiące uposażenie plebana brzeskiego (Siedlimin [Siedlimino] oraz część wsi Kuczyna, Rządka Wola [Wola Rządka] i Stare Miasto [Stary Brześć]) oznaczyliśmy jako należące do kapituły we Włocławku (Włocławiu)¹¹⁵. Również miejscowości będące w posiadaniu kościołów parafialnych inkorporowanych do klasztoru kanoników regularnych w Lubrańcu (kościół w Bytoniu [Bytomiu], Lubrańcu i Zgłowiączce [Zgłowiątce]) oznaczyliśmy jako własność klasztoru.

Dobra kościelne pod koniec XVI w. obejmowały w województwie brzeskim: 3 miasta, 82 wsie, 9 części wsi, 14 młynów, 9 folwarków; w województwie inowrocławskim: 2 miasta, 56 wsi, 1 część wsi, 7 młynów, 9 folwarków, 1 część folwarku, 1 osadę smolną; w ziemi dobrzyńskiej: 1 miasto, 24 wsie, 1 część wsi, 5 młynów, 1 kuźnicę. Łącznie na własność kościelną na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej składało się: 6 miast, 162 wsie, 11 części wsi, 26 młynów, 18 folwarków, 1 część folwarku, 1 kuźnica, 1 osada smolna.

Najwięcej dóbr kościelnych znajdowało się w powiecie brzeskim: 56,5 wsi, co stanowiło 21,1% wszystkich zidentyfikowanych miejscowości tego powiatu. Największy jednak odsetek wsi kościelnych w stosunku do całości osadnictwa z drugiej połowy XVI w., wynoszący 24,8%, występował w powiecie bydgoskim – z 28,5 wsiami kościelnymi, niewiele mniejszy (24,4%) zaobserwowaliśmy w powiecie kruszwickim – z 14,5 wsiami kościelnymi. Duży odsetek miejscowości stanowiących uposażenie instytucji kościelnych dotyczył też powiatu inowrocławskiego (46,5 miejscowości z 20,4% wszystkich osad), co spowodowało, że to w województwie inowrocławskim ich odsetek był największy (21,8%). Wynikało to przede wszystkim z położenia w tymże województwie dużej liczby wsi wchodzących w skład uposażenia biskupstwa włocławskiego oraz majątku opactwa cystersów w Koronowie, w północnej części powiatu bydgoskiego. Najmniej osad duchownych zlokalizowanych było w granicach powiatu dobrzyńskiego: tylko 3,5 miejscowości, które stanowiły 3,2% wszystkich osad. Niewiele miejscowości tego rodzaju własności wchodziło w skład powiatów: przedeckiego (6 miejscowości, 4,9% wszystkich osad), kowalskiego (8,5 osady, 10,7% wszystkich miejscowości) i rypińskiego (10 miejscowości, 7,5% wszystkich miejscowości). Na całym opracowywanym terenie miejscowości kościelne stanowiły 15,5% wszystkich osad, przy czym po podzieleniu na Kujawy i ziemię dobrzyńską można zauważyć dość dużą różnicę w ogólnym udziale osad duchownych w stosunku do reszty miejscowości. Na Kujawach wynosił on 18,3%, podczas gdy w ziemi dobrzyńskiej tylko 8,1% (procent ten został zawyżony przez 16 miejscowości biskupstwa włocławskiego, stanowiących 11% ogółu miejscowości pow. lipnowskiego, choć i biskupstwo płockie w pow. rypińskim dysponowało 10 miejscowościami, stanowiącymi 8% osadnictwa tego powiatu). Zarówno w województwie brzeskim, jak i inowrocławskim miejscowości stanowiących uposażenie instytucji kościelnych było więcej niż królewsczyzn, w ziemi dobrzyńskiej zaś było ich praktycznie tyle samo.

Dobra miejskie

Do własności miejskiej zaliczono osady należące do miast, pozostające w ich całkowitym prawnym i gospodarczym władaniu. W przypadku Kujaw i ziemi dobrzyńskiej były to miasta królewskie i duchowne,

¹¹¹ MHDW 22, s. 153.

¹¹² MHDW 20, s. 10.

¹¹³ ASK I 29, k. 645v (1580 r.); ASK I 30, k. 561v (1581 r.). Mikołaj Luboński dzierżył część wsi jeszcze w 1598 r.; MHDW 20, s. 7, 10; zob. też S. Kuliński, *Monografia Brześcia Kujawskiego*, s. 72. W 1780 r. jako właściciela wsi opisano prepozyta brzeskiego; R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu brzesko-kujawskiego*, s. 158, nr 123.

¹¹⁴ ASK I 29, k. 236v (1557 r.), 458v (1579 r.); MHDW 22, s. 90 (1584 r.).

¹¹⁵ Wzmianka o inkorporacji w wizytacji z 1577 r.; MHDW 1, s. 11. W 1607 r. Siedlimin został określony jako wieś kapituły włocławskiej; Inw. XVII, s. 90.

nie zaobserwowaliśmy przypadków, gdy to miasto szlacheckie posiadało jakąś wieś. Największym właścicielem ziemskim spośród miast był Inowrocław, posiadający 16 miejscowości, z których jednak aż 5 określiliśmy jako pustki¹¹⁶. Poza tym¹¹⁷ osobnymi miejscowościami dysponowali mieszczenie Brześcia Kujawskiego (Brześcia), Nieszawy (Nowej Nieszewy; pow. lipnowski) i Raciążka (Raciąza; pow. inowrocławski)¹¹⁸. Jako częściową własność miejską oznaczyliśmy również folwark Nowy Dwór (pow. bydgoski), gdyż mieszczenie koronowscy pod koniec XVI w. dysponowali tam 31 łanami¹¹⁹.

Własność szlachecka

Najliczniej reprezentowaną kategorią własności w obu kujawskich województwach i w ziemi dobrzyńskiej była własność szlachecka. Stan ten nie odbiega od sytuacji obserwowanej w innych województwach Korony. Łącznie zidentyfikowaliśmy 1002 szlacheckie miejscowości, co stanowi 71% wszystkich osad kujawsko-dobrzyńskich. Da się jednak zaobserwować dość duże różnice w odsetku miejscowości szlacheckich między województwami kujawskimi a ziemią dobrzyńską. Największa część przypadała na ziemię dobrzyńską i wynosiła aż 83,6%. To właśnie w tamtejszych powiatach miejscowości szlacheckie miały największy procentowy udział w osadnictwie terenu: 90,4% w powiecie dobrzyńskim i 87,6% w powiecie rypińskim. Mniejszy występował natomiast w województwie brzeskim (69,9%), a najmniejszy w inowrocławskim (59,1%). O ile na ogół procent miejscowości w powiatach województwa brzeskiego nie odbiegał od średniej wojewódzkiej, o tyle należy zauważyć, że w powiecie przedeckim miejscowości

¹¹⁶ Były to: Kotwiniec, Marulewy (Marulewo), Michowice (kupione przez miasto w 1540 r. od cystersów wągrowieckich; MK 61, s. 54–55; reg.: MRPS IV/3, nr 20103), Mikorzyn (Mikorzyno) i Szydłowy.

¹¹⁷ W źródłach można znaleźć informacje o korzystaniu przez mieszczan niektórych miast z całości lub części innych jednostek osadniczych. Jeden z takich przypadków związany jest z Fordonem (Fordanem). Z. Guldon uznał Sierniczek (Sierniczko; pow. bydgoski) za własność starostwa bydgoskiego; Guldon, Kujawy, s. 83. Istotnie, w rejestrze poradnego z 1489 r. oraz w rejestrze pow. bydgoskiego z 1530 r. Sierniczek (Sierniczko) określono jako część tego starostwa; Lustracja 1489, s. 173; ASK I 50, k. 535r. Na podstawie wzmianki z rejestru poborowego z 1563 r., gdzie Sierniczek (Sierniczko) określony został jako własność mieszczan fordońskich (ASK I 92, k. 12v: „oppidanorum Fordanensium”) oraz informacji z wizytacji kościoła fordońskiego z 1597 r. o płaceniu przez mieszczan fordońskich dziesięciny plebanowi fordońskiemu m.in. z pola miejskiego zwanego Sierniczek (VAP, t. 2, s. 312) oznaczyliśmy własność tej pustej dziedziny jako miejską. Jeszcze w 1717 r. przynajmniej część gruntów w Sierniczku należała do mieszczan fordońskich; *Zarys dziejów osad miejskich oraz miejscowości przyłączonych do Bydgoszczy do 1939 roku*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 2, cz. 1: 1920–1939, red. M. Biskup, Bydgoszcz 1999, s. 858; *Sierniczek*, [w:] *Encyklopedia Bydgoszczy*, t. 2, Bydgoszcz 2017, s. 148. Do Fordonu (Fordanu) należała również wzmiankowana w 1580 r. pustka Łoskoń (pow. bydgoski), nadana w 1424 r. przez Władysława Jagiełłę mieszczanom fordońskim w momencie lokacji miasta; *Fordon*, oprac. hist. E. Okoń, R. Czaja, oprac. kart. R. Golba, Z. Kozieł, A. Pilarska, Toruń 2016 (Atlas Historyczny Miast Polskich, t. 2: Kujawy, z. 3) s. 10 i przyp. 24 na s. 20. Oba przypadki oznaczyliśmy w atlasowej bazie danych jako własność miasta Fordon. Na mapie, w przeciwieństwie do Z. Guldona (Guldon, Dobrzyń, s. 30), nie umieściliśmy wsi Wyszyna, należącej do miasta Dobrzyń nad Wisłą (Dobrzyń). Informacje o niej kończą się w 1521 r.; MRPS III, nr 2813; MRPS IV/1, nr 3968. Z lat 1564–1565 pochodzą informacje o korzystaniu przez mieszczan strzeleńskich pustki Bławaty, należącej do klasztoru norbertanek w Strzelnie (LWWK 1564, cz. 2, s. 233), dopiero jednak w 1605 r. doszło do sprzedaży pustki przez norbertanki mieszczanom; R. Kabaciński, *Historia miasta Strzelna (przełom XIV/XV wieku – 1773 r.)*, Bydgoszcz 2001, s. 75.

¹¹⁸ W 1573 r. biskup włocławski Stanisław Karnkowski wcielił do Raciążka (Raciąza) tereny zwane Podole (Małe Podole) i Wola; S. Librowski, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Dokumenty w kopia-riuszach*, t. 8: *Kopiarusze gospodarcze z XVI–XVII wieku*, Włocławek 2001, s. 33, nr 82. O obu wspominają źródła sprzed drugiej połowy XVI w.: Wola w 1489 r. została określona jako własność Raciążka (Raciąza) (Lustracja 1489, s. 165), Podole zaś jako opustoszały folwark wchodzący w skład klucza raciążckiego wzmiankowany w inwentarzu dóbr biskupich z 1534 r. (Inw. 1534, s. 23). W inwentarzach miasta z 1582 i 1604 r. nazwy Podola i Woli określały już pola, które użytkowali mieszczenie raciąscy; Inw. 1582, s. 183; Inw. XVII, s. 2. W inwentarzu z 1604 r. jako własność Raciążka (Raciąza) wzmiankowane zostały wsie Chlewiska (pow. brzeski) i Mleczkowo (pow. inowrocławski); Inw. XVII, s. 12–13. Ponieważ nie znaleźliśmy daty przekazania (na własność?, w użytkowanie?) obu wsi miastu, w związku z czym nie możemy stwierdzić, że doszło do tego w XVI w., obie miejscowości określiliśmy zatem jako własność biskupstwa włocławskiego.

¹¹⁹ W 1370 r. opat koronowski Jan nadał mieszczanom koronowskim 27 łanów między Koronowem a Nowym Dworem (pow. bydgoski), a w 1563 r. opat koronowski Adam Mirkowski przekazał im dodatkowo 24 łany w folwarku Nowy Dwór. W 1597 r. kolejny opat, Wawrzyniec Żaliński, przejął 20 z tych łanów, a 4, które zostały, złączył z 27 łanami z przywileju z 1370 r. W zamian za to przekazał im grunta w opuszczonej wsi Samociążek (pow. bydgoski) oraz część pustki Mokre (pow. bydgoski); R. Kabaciński, *Uposażenie ziemskie mieszczan koronowskich w XVI wieku*, „Nasza Przeszłość”, t. 96, 2001, s. 170–173, 185–192; *Koronowo*, oprac. hist. E. Okoń, R. Czaja, oprac. kart. R. Golba, Z. Kozieł, A. Pilarska, Toruń 2016 (Atlas Historyczny Miast Polskich, t. 2: Kujawy, z. 2), s. 12.

szlacheckie stanowiły 79,3% całości osadnictwa. Najmniejszy udział osad szlacheckich dotyczył powiatów inowrocławskiego (57,8%) i kruszwickiego (57,1%).

Specyfiką opracowywanych terenów było dość liczne występowanie szlachty cząstkowej i zagrodowej oraz brak wielkich, kilkunastowioskowych kompleksów własnościowych, spotykanych w województwach sandomierskim, krakowskim, poznańskim i kaliskim.

Ordynacja lubrańska

W kontekście dóbr szlacheckich na Kujawach warto wspomnieć o powstaniu w południowej części omawianego terenu jednej z pierwszych ordynacji w Polsce¹²⁰. Została ona ustanowiona przez króla Zygmunta Starego w 1518 r. na prośbę braci Jana Lubrańskiego, biskupa poznańskiego i Mikołaja Lubrańskiego, wojewody poznańskiego. W jej skład weszło dziewiętnaście wymienionych w dokumencie miejscowości, z których przeważająca większość – siedemnaście – znajdowała się w granicach powiatów brzeskiego, przedeckiego i radziejowskiego, dwie z kolei już na terenie województwa łęczyckiego¹²¹. Ordynacja nie przetrwała długo, co związane było z problemami dotyczącymi dziedziczenia dóbr¹²², i została rozwiązana albo w 1558¹²³, albo w 1563 r.¹²⁴ W latach 1552–1558, w związku z niepełnoletnością ostatniego męskiego sukcesora, Wawrzyńca Lubrańskiego, ordynacją zarządzał Erazm Kretkowski, wyznaczony do opieki nad dobrami w 1552 r. przez króla Zygmunta Augusta, na prośbę Jana Tarnowskiego, kasztelana krakowskiego i Janusza Latańskiego, wojewody poznańskiego, opiekunów małoletniego Wawrzyńca. Po śmierci Kretkowskiego w 1558 r. Lubraniec i część dóbr z nim związanych przejął Wawrzyniec Lubrański, od 1563 r. zaś dobra lubrańskie stały się własnością Jakuba Chlewickiego, męża Zofii, siostry Wawrzyńca, co zostało potwierdzone w 1570 r.¹²⁵

Wsie wchodzące w skład pierwotnej ordynacji lubrańskiej w 1557 r. nie znajdowały się wyłącznie w rękach Erazma Kretkowskiego, ale także w rękach innych Godziembitów¹²⁶. Warto podkreślić, że była wśród nich królewska wieś Kąkowa Wola (Kunkowa Wola; pow. brzeski), która została przekazana w 1519 r. przez Zygmunta Starego Janowi i Mikołajowi Lubrańskim z prawem wykupu za 1600 zł¹²⁷.

---

¹²⁰ Pierwsze ordynacje zakładane w granicach XVI-wiecznego państwa polsko-litewskiego były dość efemeryczne; J. Rafacz, *Ordynacja lubrańska według przywileju z r. 1518*, PH, t. 30, 1932–1933, nr 2, s. 401. Pierwszymi trwałymi okazały się ordynacja Radziwiłłów na Litwie (1586 r.) i Zamojska (1589 r.); A. Meleń, *Ordynacje w dawnej Polsce*, Lwów 1929, s. 9; T. Zielińska, *Ordynacje w Polsce*, PH, t. 68, 1977, nr 1, s. 19–21.

¹²¹ MRPS IV/1, nr 2786; J. Rafacz, *Ordynacja lubrańska*, s. 398–413; P. Bokota, P. Nowakowski, *Lubraniec – zespół pałacowy*, [w:] *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie*, t. 1, cz. 1, s. 233 i przyp. 34 na s. 233; W. Kubiak, *Dzieje Lubrańca*, Toruń 2006, s. 71–73.

¹²² P. Bokota, P. Nowakowski, *Lubraniec – zespół pałacowy*, s. 231. Zasady sukcesji opisuje: J. Rafacz, *Ordynacja lubrańska*, s. 404.

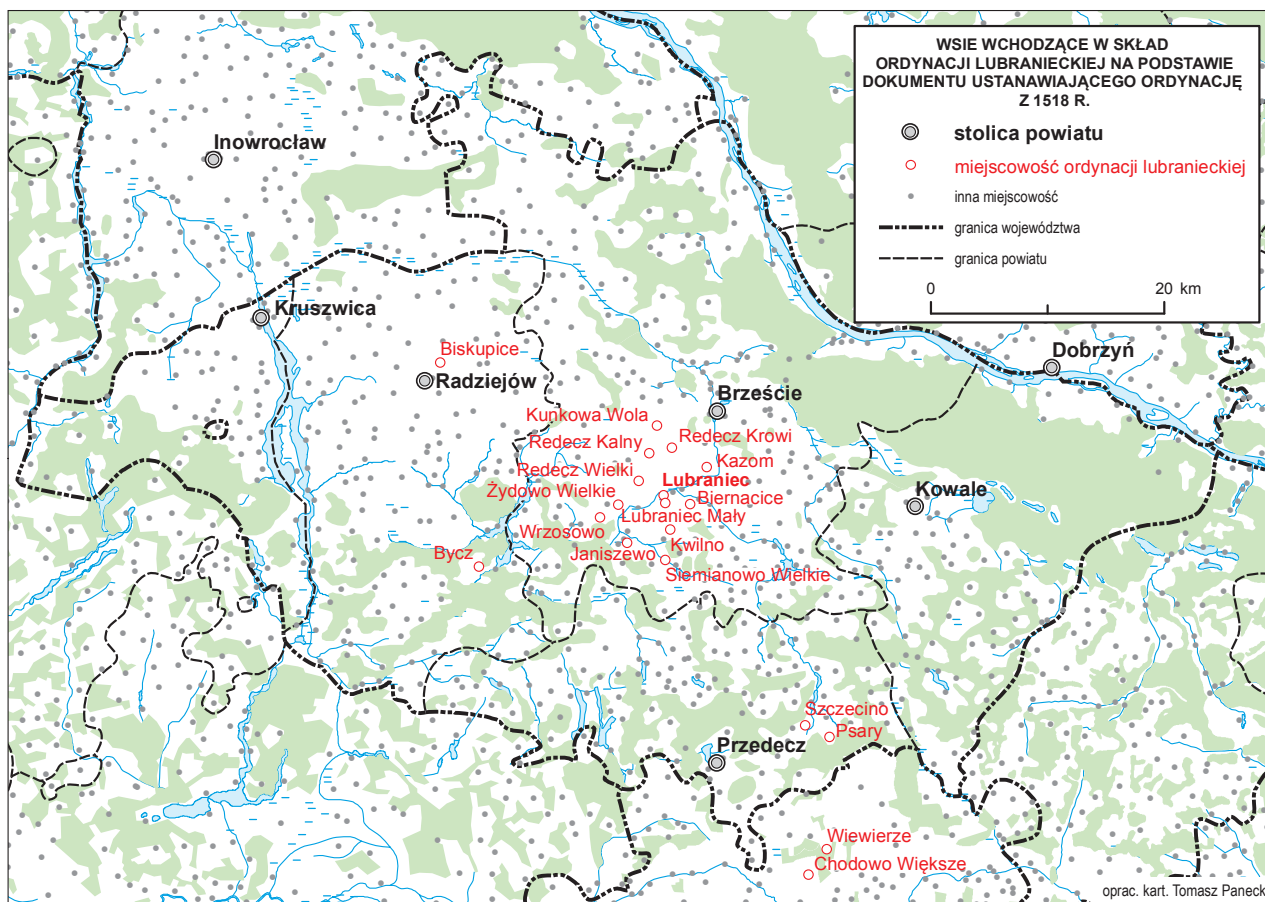
¹²³ S. Muznerowski, *Lubraniec (monografia)*, Włocławek 1910, s. 27; L. Kajzer, *Szesnastowieczne „fortalicjum” wojewody Lubrańskiego*, SMDWP, t. 18, 1991, s. 64–65.

¹²⁴ A. Meleń, *Ordynacje*, s. 8–9.

¹²⁵ S. Muznerowski, *Lubraniec*, s. 25, 28. W latach 80. XVI w. Lubraniec wraz z dobrami został zastawiony na 3 lata przez Jakuba Chlewickiego, syna Jakuba Chlewickiego i Zofii Lubrańskiej, Łukaszowi Kretkowskiemu; P. Bokota, P. Nowakowski, *Lubraniec – zespół pałacowy*, s. 234 (podają datę 1585 r.); W. Kubiak, *Dzieje Lubrańca*, s. 59 (podaje datę 1583 r.); T. Sławiński, *Materiały do dziejów własności ziemskiej Kretkowskich w latach około 1500–1613*, ZK-D, t. 17: *Gospodarka (XX – początek XXI wieku)*, 2002, s. 267, pisze z kolei, że zastaw trwał od 1585 do 1596 r., w 1596 r. zaś Chlewicki sprzedał Lubraniec wraz z 12 wsiami Mikołajowi Modliszewskiemu, staroście łomżyńskiemu; J. Dumanowski, *Hrabiowie na Lubrańcu*, s. 78–79; P. Bokota, P. Nowakowski, *Lubraniec – zespół pałacowy*, s. 234; W. Kubiak, *Dzieje Lubrańca*, s. 59. Dzieje ordynacji lubrańskiej przedstawił również, choć z drobnymi różnicami, L. Kajzer, *Szesnastowieczne „fortalicjum”*, s. 64–65.

¹²⁶ S. Muznerowski, *Lubraniec*, s. 18–20; P. Bokota, P. Nowakowski, *Lubraniec – zespół pałacowy*, s. 231–233.

¹²⁷ MRPS IV/1, nr 3167; zob. LWWK 1564, cz. 1, s. LI, przyp. 269. Listę nazwisk użytkowników dobra, które weszły w skład ordynacji w 1518 r., przedstawił wcześniej M. Borucki, *Ziemia kujawska pod względem historycznym, jeograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1882, s. 148.

Mapa 7. Wsie wchodzące w skład ordynacji lubrańskiej na podstawie dokumentu ustanawiającego ordynację z 1518 r.

Oprac. własne na podstawie: MRPS IV/1, nr 2786.

Tabela 12. Właściciele i płatnicy podatków w miejscowościach kujawskich, które weszły w skład ordynacji lubranieckiej w 1518 r. (poza miejscowościami z woj. łęczyckiego, dla których brak danych)

Nazwa miejscowości	Właściciel/płatnik w 1557 r.
Biernatki (Biernacice)	Erazm Łochocki
Biskupice	Erazm Kretkowski
Bycz	Erazm Kretkowski
Chodów (Chodowo Większe; pow. łęczycki)	Marcin chorąży, Anna Rusocka (1552 r.)
Janiszewo	Bernard Redeki
Kazanie (Kazom)	Erazm Kretkowski
Kąkowa Wola (Kunkowa Wola)	dobra królewskie (Erazm Kretkowski)
Krowice (Redecz Krowi)	Bernard Redeki
Kwilno	Erazm Kretkowski
Lubraniec	Erazm Kretkowski
Lubrańczyk (Lubraniec Mały)	Erazm Kretkowski
Psary	Piotr Psarski
Redecz Kalny	Bernard Redeki
Redecz Wielki (część)	Erazm Kretkowski
Siemnowo (Siemianowo Wielkie)	Wawrzyniec Lubieniecki
Szczecin (Szczecino)	Marcin Psarski, Piotr Psarski
Wiewierz (Wiewierze; pow. łęczycki)	Anna Rusocka (1552 r.)
Wrzosowo	Bernard Redeki, Jakub Kobieliński
Żydowo (Żydowo Wielkie)	Sułkowski, Wawrzyniec Lubrański

Źródło: ASK I 14, k. 384r; ASK I 29, k. 238v–239r, 240r–241r, 253r–253v, 257v, 273v.

Szlachta bezknieca

Na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej znajdowały się wsie, z których w całości lub w części podatki opłacała szlachta bezknieca. Osobne spisy wsi zamieszkałych przez szlachtę zagrodową znalazły się w rejestrach województw brzeskiego i inowrocławskiego. Poza rejestrami poborowymi z lat 1553, 1557, 1576 (tej części, która zachowała się dla pow. brzeskiego) i 1579 wykazy takie pojawiły się w sześciu wykorzystanych rejestrach poborowych województwa brzeskiego¹²⁸. W przypadku rejestrów województwa inowrocławskiego jedynie w 1552 r. osobno wymieniono nieposiadającą kmieci szlachtę z powiatów inowrocławskiego i bydgoskiego¹²⁹. W pozostałych rejestrach tego województwa nie wyszczególniano osobno szlachty bezkniecej, a informacje o płaconych przez nią podatkach rejestrowano wśród opłat ze wszystkich miejscowości województwa. Spisów szlachty bezkniecej brakuje w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. dla ziemi dobrzyńskiej¹³⁰. Jest to o tyle ciekawe, że odsetek szlachty zagrodowej był w tej części opracowywanego terenu bardzo duży, a mimo tego informacje o łanach szlachty zagrodowej znajdują się wśród informacji o poborze od łanów kmiecych.

¹²⁸ 1567 r.: ASK I 29, k. 389r–390r, 394r–394v, 398v–401v, 408v–410r; 1577 r.: tamże, k. 427v–428v, 431v–432r, 435v–438r, 443v–444r, 446v; 1581 r.: ASK I 30, k. 574r–577r, 582r–583v, 589r–593r, 602v–604r, 608r–609r; 1582 r.: tamże, k. 641r–642v, 647r–648r, 653r–656r, 663r–664r, 667r–667v; 1583 r.: tamże, k. 699v–701r, 706v–707v, 713v–717r, 725v–727r, 730v; 1589 r.: tamże, 751v–752v, 755v–756r, 759v–762v, 768v–769v, 772v.

¹²⁹ ASK I 50, k. 550r–550v, 561v–562v.

¹³⁰ Listy takie sporządzano w pierwszej połowie XVI w., np. w 1535 r.: ASK I 30, k. 120r–121v, 125v–127v, 130v–133r.

Ponieważ szlachta bezkmieca stanowiła istotną część ogólnej struktury społeczeństwa szlacheckiego Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, poniżej przedstawiamy informacje dotyczące wsi, w których znajdowały się gospodarstwa szlachty bezkmiecej, opracowane na podstawie rejestrów z lat 1564 (dla ziemi dobrzyńskiej) i 1581 (dla woj. brzeskiego i inowrocławskiego). Zdajemy sobie sprawę, że procesy polegające na wchłanianiu mniejszej własności szlacheckiej przez większą lub rozdrabniania własności szlachty cząstkowej i zagrodowej miały miejsce w całym interesującym nas okresie, podobnie jak przechodzenie z kategorii szlachty drobnej lub cząstkowej do kategorii szlachty bezkmiecej¹³¹. Poniższe zilustrowanie przestrzennego rozmieszczenia wsi, z których w latach 1564 i 1581 zadeklarowano opłacenie podatków z łąnów pozostających w bezpośredniej uprawie szlacheckiej, obrazuje więc stan dokładnie z tych lat, choć jest on mniej więcej zbliżony do danych z rejestrów poborowych z pozostałych lat.

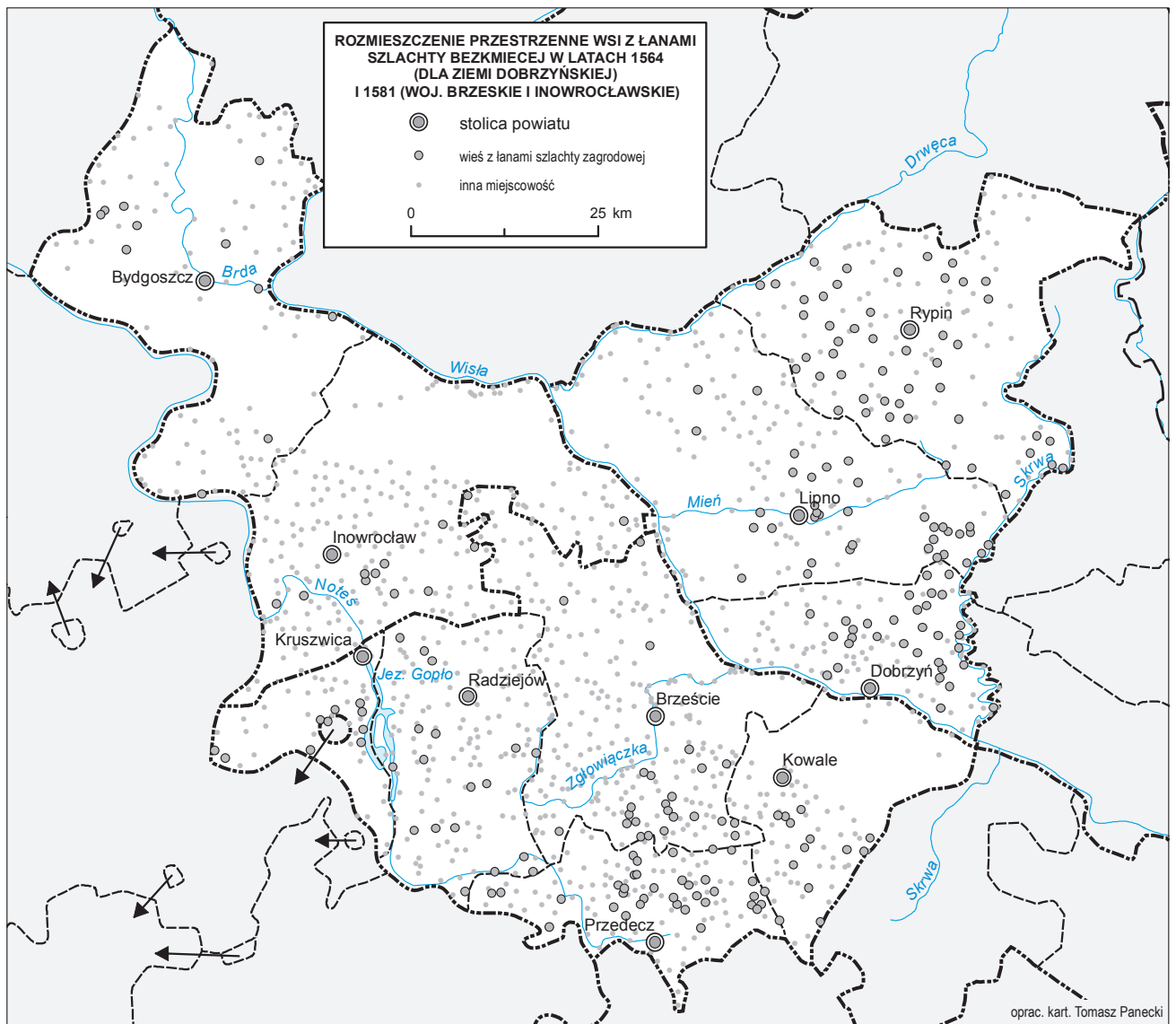
Tabela 13. Liczba wsi szlachty bezkmiecej

Powiat	Liczba wsi	Procent wszystkich miejscowości w powiecie	Procent miejscowości szlacheckich w powiecie
woj. brzeskie (1581 r.)			
brzeski	29	11	16
kowalski	14	18	25
kruszwicki	10	17	29
przeddecki	42	34	43
radziejowski	16	11	16
razem	111	16	23
woj. inowrocławskie (1581 r.)			
bydgoski	12	10	17
inowrocławski	13	6	10
razem	25	7	12
Kujawy			
razem	136	13	20
ziemia dobrzyńska (1564 r.)			
dobrzyński	35	32	36
lipnowski	38	26	35
rypiński	50	38	43
razem	123	32	38
Kujawy i ziemia dobrzyńska			
razem	259	18	26

Na Kujawach największe przestrzenne nagromadzenie wsi, w których swoje gospodarstwa posiadała szlachta bezkmieca, występowało w południowej części województwa brzeskiego: w powiatach przeddeckim (gdzie była najliczniej reprezentowana) i kowalskim oraz w południowej części brzeskiego. Wydaje się, że można traktować występowanie wsi szlachty bezkmiecej w tej właśnie części kraju jako kontynuację podobnego zjawiska zaobserwowanego w województwie łęczyckim (obecnego najwyraźniej w pow. orłowskim, graniczącym z woj. rawskim, ale dostrzegalnego również w północnej części

¹³¹ W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Mazowsze, s. 101. Przykłady takie dla północnej części woj. łęczyckiego, sąsiadującego od południa z woj. brzeskim, analizuje K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016, s. 186–188.

Mapa 8. Rozmieszczenie przestrzenne wsi z łanami szlachty bezkmiczej w latach 1564 (dla ziemi dobrzyńskiej) i 1581 (woj. brzeskie i inowrocławskie)

Oprac. własne na podstawie: ASK I 30, k. 290r–352r, 574r–577r, 582r–583v, 589r–593r, 602v–604r, 608r–609r (1581 r.); ASK I 50, k. 659r–694v (1564 r.).

pow. łączyckiego, sąsiadującego z pow. przedeckim)¹³². W 1581 r. w co trzeciej miejscowości powiatu przedeckiego znajdowało się gospodarstwo bezkmiecie (34%), biorąc pod uwagę odsetek wyłącznie miejscowości szlacheckich wartość ta wzrasta do 43%. W województwie brzeskim tego rodzaju wsie rzadziej pojawiały się w powiatach kruszwickim i radziejowskim, głównie w okolicy Gopła. Niewielka liczba wszystkich miejscowości powiatu kruszwickiego powoduje jednak, że odsetek wsi z gospodarstwami szlachty bezkmiecej był drugim najwyższym w województwie brzeskim (po pow. przedeckim, a na równi z pow. kowalskim): te 10 zarejestrowanych wsi stanowiło 17% wszystkich miejscowości powiatu, a 29% miejscowości, które w całości lub części należały do szlachty¹³³. Z drugiej strony, w powiecie brzeskim zarejestrowano bezkmiēcych płatników w 29 wsiach, co stanowiło jednak tylko 11% wszystkich miejscowości powiatu i 16% wszystkich tamtejszych osad szlacheckich. Rzadko szlachta bezkmiecia występowała w województwie inowrocławskim, gdzie największe skupisko znajdowało się na wschód od Inowrocławia oraz w graniczącej z powiatem nakielskim województwa kaliskiego zachodniej części powiatu bydgoskiego. Były to jednak kompleksy 5–6 wsi. Wsie z gospodarstwami bezkmięcymi w powiecie inowrocławskim stanowiły najmniejszy procent wszystkich miejscowości na opracowywanym terenie (6%). Również stosunek tego rodzaju wsi do wszystkich miejscowości w powiecie bydgoskim był taki sam, jak w powiecie brzeskim, czyli w tym powiecie województwa brzeskiego, w którym odsetek ten był najmniejszy. Jednakże uwzględniając tylko miejscowości należące do szlachty, to odsetek ten wynosi w tym powiecie 17%, w inowrocławskim zaś 10% – również jest to najmniejsza wartość spośród wszystkich kujawskich powiatów.

Zdecydowanie więcej wsi z gospodarstwami szlachty bezkmiecej znajdowało się na terenie ziemi dobrzyńskiej. Majątków takich nie zaobserwowano jedynie w najdalej na zachód wysuniętej części tego obszaru, gdzie znajdowały się stosunkowo duże wsie wchodzące w skład starostwa bobrownickiego i ciechocińskiego klucza majątkowego biskupów włocławskich. Największe zagęszczenie wsi ze szlachtą bezkmięcą występowało na wschodzie ziemi dobrzyńskiej, przy granicy z województwem płockim, zwłaszcza w powiatach dobrzyńskim i lipnowskim. Tereny te należałoby traktować łącznie z wschodnią częścią województwa płockiego (głównie pow. płockiego i sierpeckiego)¹³⁴, jako duże zgrupowanie wsi ze szlachtą bezkmięcą. Również w centralnym pasie ziemi dobrzyńskiej, ciągnącym się od Kretków Dużych (Kretków Wielkich) i Kretków Małych oraz Radzików Dużych (Radzików) i Radzików Małych (pow. rypiński) przez mniej zagęszczone tereny wokół Lipna i Skąpego (Skąpego) (pow. lipnowski) praktycznie aż do Dobrzynia nad Wisłą (Dobrzynia; pow. dobrzyński), występowały miejscowości szlachty bezkmiecej, choć w mniejszym zagęszczeniu niż we wschodniej części ziemi dobrzyńskiej. Zarówno liczba wsi z gospodarstwami bezkmięcymi, jak i ich stosunek procentowy względem wszystkich miejscowości tak powiatów, jak też należących do szlachty na terenie ziemi dobrzyńskiej są większe niż w przypadku powiatów województw kujawskich z wyjątkiem powiatu przedeckiego. W ogólnym stosunku wsi szlachty bezkmiecej do miejscowości danego powiatu najmniej znajdowało się w powiecie lipnowskim (26%), co trzecia wieś w powiecie dobrzyńskim (32%), a najwięcej w powiecie rypińskim (38%). Wartości te rosną w porównaniu ze wszystkimi miejscowościami szlacheckimi: od 35% w powiecie lipnowskim, przez 36% w dobrzyńskim i lipnowskim, do 43% w rypińskim (jest to największy odsetek wsi ze szlachtą zagrodową w stosunku do ogółu wsi szlacheckich na całym omawianym terenie)¹³⁵.

Biorąc pod uwagę przedstawione wyżej wartości na poziomie województw, wsie szlachty bezkmiecej w województwie brzeskim stanowiły 16% wszystkich miejscowości i 23% wszystkich miejscowości szlacheckich, w województwie inowrocławskim 7% wszystkich miejscowości i 12% wszystkich miejscowości szlacheckich, a w ziemi dobrzyńskiej w co trzeciej wsi znajdowały się gospodarstwa

¹³² *Rozmieszczenie własności ziemskiej w województwach sieradzkim i łączyckim w końcu XVI wieku*, oprac. A. Dunin-Wąsowiczowa, [w:] AHP Sieradzkie, cz. 1: *Mapy, plany*, nr 4; K. Chłapowski, A. Dunin-Wąsowiczowa, *Przynależność własnościowa osiedli*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 61. Szczegółowo kwestię majątków szlachty zagrodowej woj. łączyckiego opisał: K. Boroda, *Geografia gospodarza Królestwa Polskiego*, s. 212–227.

¹³³ Inaczej Guldon, *Kujawy*, s. 44, który pisał, że szlachta zagrodowa odgrywała najmniejszą rolę m.in. w pow. kruszwickim. O ile nominalnie rzeczywiście było to tylko 10 wsi, to przy rozpatrywaniu tej kwestii w kontekście pow. kruszwickiego udział szlachty zagrodowej był większy.

¹³⁴ K. Boroda, *Geografia gospodarza Królestwa Polskiego*, s. 228–241.

¹³⁵ Guldon, *Dobrzyń*, s. 28–29, przedstawił dane dotyczące procentowego udziału łąnów szlachty bezkmiecej w stosunku do ogólnej liczby łąnów szlacheckich: 15,2% w pow. lipnowskim, 19,2% w pow. dobrzyńskim i 25,7% w pow. rypińskim, łącznie w ziemi dobrzyńskiej zaś odsetek ten wynosił 21%.

bezkmiecie (32%), a w przypadku tylko szlacheckich wsi nawet nieco więcej (38%). Łącznie zatem na terenie dwóch kujawskich województw dla 1581 r. zaobserwowano 136 wsi z gospodarstwami bezkmięciami, co stanowiło 13% wszystkich miejscowości województw brzeskiego i inowrocławskiego oraz 20% wszystkich miejscowości szlacheckich tego obszaru. Ogólnie na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej wsie z gospodarstwami szlachty zagrodowej stanowiły 18% wszystkich miejscowości i 26% wszystkich miejscowości szlacheckich.

Szlachta cząstkowa

Licznie reprezentowana była również szlachta cząstkowa, tj. taka, która posiadała jedynie części wsi. W świetle rejestrów poborowych ziemi dobrzyńskiej z lat 1564–1565 spośród 324 miejscowości należących do szlachty w 98 był tylko jeden właściciel lub tylko jedna osoba opłacała podatek. Statystycznie zatem blisko co trzecia (30,2%) miejscowość szlachecka na terenie ziemi dobrzyńskiej należała do jednego właściciela, pozostałe zaś (69,8%) były w posiadaniu albo szlachty cząstkowej, albo zagrodowej.

W drugiej połowie XVI w. w województwie inowrocławskim szlachta cząstkowa występowała w obu powiatach, a także w województwie brzeskim.

Więksi właściciele ziemscy

W tomie kujawskim zdecydowaliśmy się na wskazanie większych dóbr ziemskich należących do szlachty. Od tomu serii AHP poświęconego województwu sandomierskiemu wskazywano większą własność szlachecką na opracowywanych terytoriach. W przywołanym tomie za większego właściciela ziemskiego uznano osobę dysponującą co najmniej 10 wsiami lub co najmniej 50 łanami kmieciami¹³⁶. Z kolei w przypadku województw krakowskiego, poznańskiego i kaliskiego za większych właścicieli ziemskich uznano osoby dysponujące co najmniej 30 łanami i z przynajmniej takiej liczby łanów opłacające podatek¹³⁷. Taką samą granicę wyznaczono dla niniejszego tomu¹³⁸. To liczba łanów, a nie posiadanych miejscowości pozwala lepiej ocenić zamożność danego właściciela¹³⁹.

Realizacja założonego celu poprzez wskazanie szlacheckiej własności w możliwie zbieżnym przedziale czasowym dla wszystkich trzech części opracowywanych ziem napotkała jednak na poważną trudność. Wynikała ona z faktu, że dokładniejsze informacje o właścicielach dla poszczególnych województw i dla ziemi dobrzyńskiej pochodzą z różnych okresów¹⁴⁰. Dla województwa inowrocławskiego za podstawę przyjęliśmy rejestry z początku lat 80. XVI w. (1581–1583), gdyż odnotowano w nich najdokładniej właścicieli (płatników) miejscowości.

Niestety, informacje źródłowe dla analogicznego okresu z rejestrów dotyczących województwa brzeskiego nie są satysfakcjonujące. W rejestrach brzeskich w latach 80. XVI w. odnotowano właściciela lub płatnika praktycznie wyłącznie w sytuacji istnienia działów we wsi¹⁴¹. Najwięcej tego rodzaju informacji dla województwa brzeskiego zawarto w rejestrach z lat 1557 i 1567. Zdecydowaliśmy się na

¹³⁶ A. Dunin-Wąsowiczowa, *Mapa własności ziemskiej*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 99–100.

¹³⁷ K. Chłapowski, *Przynależność własnościowa osiedli*, [w:] AHP Krakowskie, s. 89; tenże, *Przynależność własnościowa osiedli*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 235–236. K. Boroda sklasyfikował szlachtę posiadającą więcej niż 30 łanów w następujący sposób: 30–40 łanów – szlachta zamożna, 40–60 łanów – szlachta bardzo zamożna lub niższa warstwa magnaterii, 60 i więcej łanów – magnateria; tenże, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego*, s. 150–151.

¹³⁸ Guldon, Dobrzyń, s. 28, wymieniał majątki szlacheckie w ziemi dobrzyńskiej większe niż 15 łanów.

¹³⁹ Istnieją oczywiście i inne możliwe kryteria oceny realnej wartości danego majątku: W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 95; K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego*, s. 136–139.

¹⁴⁰ Zob. też J. Dumanowski, *Hrabiowie na Lubrańcu*, s. 23.

¹⁴¹ Była to praktyka częsta w pierwszej połowie XVI w., ale spotykana również np. w rejestrze woj. płockiego z 1567 r.; K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego*, s. 71, 144. Z nieuwzględnieniem informacji o właścicielach (płatnikach) podatku z miejscowości spotkali się również twórcy poprzednich atlasów, np. sandomierskiego czy sieradzkiego. W tym drugim przypadku całkowicie zrezygnowano z opracowania wielkiej własności szlacheckiej w tym województwie; W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 97; K. Chłapowski, A. Dunin-Wąsowiczowa, *Przynależność własnościowa osiedli*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 61; zob. też K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego*, s. 142.

stworzenie mapy własności szlacheckiej na podstawie rejestru województwa brzeskiego z 1557, a nie z 1567 r. z następującego powodu. W 1557 r. właściciele (bądź płatników) wymieniono przy 268 miejscowościach szlacheckich (z ogólnej liczby 474,5, co stanowi 56% wszystkich zidentyfikowanych dla drugiej połowy XVI w. miejscowości szlacheckich i tych, w których część należała do innego rodzaju własności w tym województwie), w 1567 r. zaś jedynie przy 177 (co stanowi 37%)¹⁴². W związku z większą liczbą danych zdecydowaliśmy się na rekonstrukcję większej własności szlacheckiej w województwie brzeskim dla 1557 r., choć rejestr ten zawiera pewne mankamenty. Jednym z ważniejszych jest fakt odnotowywania na ogół mniejszych wartości liczby łanów, od których zapłacono podatek, niż w rejestrach z lat 60.–80. XVI w. Poza tym gdy we wsi były dwa działki należące do dwóch różnych szlachciców najczęściej podawano łączną liczbę łanów z całej wsi. W związku z tym przyjęliśmy założenie – z pewnością mające też słabe punkty – aby liczbę łanów wpisaną w rejestrze podzielić przez liczbę wzmiankowanych w źródle właścicieli działów¹⁴³. Zatem o ile materiały z lat 60. XVI w. dla ziemi dobrzyńskiej i z lat 80. XVI w. dla województwa inowrocławskiego pozwoliły w stosunkowo przystępny sposób opracować przedstawione wyżej zagadnienie, o tyle rejestry województwa brzeskiego z 1557 r. nie ułatwiały tego zadania. Stosunkowo często również zdarzało się, że w latach 1557 i 1567 wymieniano nie tylko różne osoby, ale także okazywało się, że wieś posiadająca w 1557 r. jednego właściciela lub z której podatek opłacała jedna osoba, 10 lat później była podzielona między więcej osób. Bywało również tak, że jakaś wieś nie pojawiała się w rejestrze 1557 r., a została odnotowana w 1567 r., podobnie jak sytuacje odwrotne, choć te zdarzały się rzadziej.

Z kolei dla ziemi dobrzyńskiej brak zachowanych rejestrów z lat 80. XVI w. W tej sytuacji wykorzystaliśmy informacje z dwóch rejestrów poborowych, sporządzonych w latach 1564 i 1565. Zawierają one praktycznie pełne informacje własnościowe, odnotowano w nich bowiem nazwiska właścicieli lub płatników (tych ostatnich głównie z dóbr królewskich) z przeważającej większości miejscowości¹⁴⁴.

W związku z tymi problemami próbowaliśmy odwołać się również do literatury przedmiotu, w której podejmowano kwestie majątkowe wybranych rodzin związanych z Kujawami i ziemią dobrzyńską. Na ogół opierały się one jednak na edycji rejestrów poborowych Adolfa Pawińskiego, opracowaniu Maksymiliana Boruckiego¹⁴⁵ oraz na informacjach przedstawionych przez Zenona Gulдона w jego dwóch opracowaniach dotyczących osadnictwa omawianych rejonów w drugiej połowie XVI w., a rzadko sięgano do materiałów pochodzących ze szlacheckich ksiąg sądowych. Niemniej należało zachować odpowiednią ostrożność przy analizie tego rodzaju prac¹⁴⁶. W przypadku bowiem rejestrowania opłat z miast nie podawano nazwiska właścicieli. Ustaliliśmy zatem właścicieli miast szlacheckich w wybranych przedziałach czasowych dla każdego z województw, posilkując się literaturą.

Na podstawie liczby łanów, z których opłacono podatek w województwie brzeskim w 1557 r., do wielkiej własności szlacheckiej należałoby zaliczyć dobra dwóch osób: Erazma Kretkowskiego (1 miasto, 6 wsi i 1 część wsi z 49 łanami, 1 osada młyńska) oraz Łukasza Lubieńskiego (1 miasto, 5 wsi i 2 część wsi z 35 łanami)¹⁴⁷. Jednakże liczba łanów w posiadaniu Erazma Kretkowskiego obliczona

---

¹⁴² Inaczej: J. Dumanowski, *Hrabiowie na Lubrańcu*, s. 23. Tenże autor wspominał, że na podstawie opublikowanych przez A. Pawińskiego rejestrów poborowych woj. brzeskiego z danymi o właścicielach z 1557–1566 [sic!] „nie udało się ustalić nazwisk właścicieli 87 jednostek majątkowych (wsi i ich części), co stanowi ok. 11% ogółu badanych majątków” (tamże, s. 24). W naszym wypadku nie udało się ustalić właściciela dla 128 miejscowości szlacheckich woj. brzeskiego, głównie osad młyńskich i folwarcznych.

¹⁴³ Podobne założenie przyjął K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego*, s. 149, w kontekście działów szlachty bezkmiecej podczas analizy własnościowej opartej na informacjach pochodzących z rejestru poborowego woj. płockiego z 1567 r.

¹⁴⁴ Na ogół brakowało informacji o właścicielu w przypadku osad młyńskich.

¹⁴⁵ M. Borucki, *Ziemia kujawska*, wykaz właścicieli ziemskich na Kujawach tamże, s. 140–176, choć również oparty głównie na informacjach z rejestrów poborowych.

¹⁴⁶ Przykładowo T. Sławiński wspominał, że rejestry poborowe woj. brzeskiego z lat 1557–1567 nie odnotowywały płatników przy większości wsi należących w tym czasie do Kretkowskich, Andrzeja i Grzegorza; tenże, *Materiały do dziejów własności ziemskiej Kretkowskich*, s. 262. Analiza zapisów z rejestrów poborowych woj. brzeskiego z wymienionych lat pokazała jednak, że przy części z tych wsi informacje się znalazły, np. przy wymienionych przez autora wsiach Andrzeja Kretkowskiego: Brzyszewie, Osieczu Wielkim i Pyszkowie (Piskowie) (pow. przedecki) wymieniono Andrzeja jako właściciela. Podana liczba 25 osiadłych łanów w tych trzech miejscowościach nie odpowiada danym z rejestrów poborowych, według których w 1557 r. z tych trzech miejscowości opłacono podatek z 9,5 łanów.

¹⁴⁷ A. Boniecki w życiorysie Łukasza Lubieńskiego podaje, że był on również dziedzicem w Kątach i Żorawicach (Żorawicach) (obie w pow. kowalskim) oraz w Łęknach (Łakno; pow. przedecki). W 1577 r. dziedzicem w Żorawicach (Żorawicach) był syn Lubieńskiego, Marcin; A. Boniecki, A. Reiski, *Herbarz polski*, t. 15, Warszawa 1912, s. 49.

na podstawie rejestru poborowego z 1557 r. związana jest z miejscowościami, które tenże trzymał jako opiekun i zarządca tej części ordynacji lubrańskiej, która miała przyspaść w udziale Wawrzyńcowi Lubrańskiemu po osiągnięciu przez niego pełnoletności¹⁴⁸. Dlatego choć na podstawie informacji z rejestrów poborowych należałoby uznać Erazma Kretkowskiego za większego posiadacza ziemskiego, nie czynimy tego, gdyż dobra te nie należały bezpośrednio do niego¹⁴⁹. Był on w tym czasie właścicielem miejscowości położonych w ziemi dobrzyńskiej: Płonno, Płonka (Płonno Małe), Kretek Dużych (Kretek Wielkich), Rusinowa, Rętwin i Dzierzna (Dziezna) (wszystkie w pow. rypińskim), dzierżył również starostwo pyzdrowskie¹⁵⁰. To zapewne pozwoliłoby zakwalifikować go również jako wielkiego właściciela ziemskiego w tym okresie, jednak nie mamy danych z 1557 r. dla ziemi dobrzyńskiej, a ekstrapolowanie informacji z późniejszych o kilka lat rejestrów dotyczących tejże ziemi nie powinno być wyznacznikiem określenia go jako wielkiego właściciela ziemskiego. Warto też wspomnieć, że w 1557 r. posiadający lub opłacający podatek z 7 całych wsi i 1 części Stanisław Siewierski, kasztelan kruszwicki, miał – w świetle danych z tego źródła – 26 łanów kmiecych, w związku z czym pomimo posiadania stosunkowo dużej jak na warunki kujawskie liczby miejscowości nie znalazł się na naszej liście wielkich właścicieli ziemskich.

Lista wielkich właścicieli ziemskich województwa brzeskiego znacząco różni się od tej przedstawionej przez Zenona Guldon. Badacz ten wskazał sześciu szlachciców (Łukasza Lubieńskiego, Jana Lubstowskiego, Mikołaja Sokołowskiego, Stanisława Siewierskiego, Erazma Kretkowskiego i Andrzeja Serockiego – wszyscy mieli mieć więcej niż 40 łanów) i jedną rodzinę (Lubienieckich), których zaliczył do tej kategorii szlachty¹⁵¹. Najprawdopodobniej uczynił to na podstawie edycji rejestrów z tego województwa opublikowanych przez Adolfa Pawińskiego. Mikołaj Sokołowski został wymieniony w rejestrze z 1557 r. jako właściciel 5 wsi¹⁵² z łączną liczbą 21,5 opodatkowanych łanów. Przy tych samych wsiach w rejestrze z 1567 r. nie podano nazwiska właściciela lub płatnika, a liczba łanów, z których opłacono podatek, była znacznie wyższa (wspominaliśmy o tym mankamencie wyżej). Zatem na podstawie kontaminacji, spowodowanej sposobem edycji źródła Pawińskiego, doszło do opartego na błędnych przesłankach wyróżnienia pewnych kompleksów majątkowych jako wielkich. Na podstawie rejestrów poborowych – głównego źródła wykorzystanego podczas prac atlasowych – nie jesteśmy w stanie stwierdzić, czy wsie wzmiankowane w 1557 r. jako własność Mikołaja Sokołowskiego należały do niego również w 1567 r. Podobnie Guldon obliczył blisko dwa i pół raza większą liczbę łanów Łukasza Lubieńskiego z 1567 r. na podstawie informacji własnościowych z 1557 r. (86,5 łanów przy 35 łanach obliczonych przez nas na podstawie danych z 1557 r.).

Również stosunkowo niewielkich rozmiarów były majątki dwójki większych właścicieli ziemskich z województwa inowrocławskiego. Małgorzata Służewska korzystała z dóbr przypadłych jej po zmarłym na początku 1580 r. mężu Janie Służewskim, wojewodzie brzeskim¹⁵³. Niestety charakter rejestrów województwa brzeskiego i ziemi dobrzyńskiej nie pozwala na doprecyzowanie stanu posiadania w innych częściach opracowywanego terytorium. Wiadomo, że Jan Służewski w 1557 r. był posiadaczem wsi Wólne Dolne (Wolne; pow. brzeski)¹⁵⁴, a w chwili śmierci w 1580 r. trzymał część Skąpego (Skąpego) w zastawie uczynionym mu w 1571 r. przez Zofię Kościelecką, żonę Sebastiana Mieleckiego, kasztelana krakowskiego¹⁵⁵.

¹⁴⁸ Przebieg wydarzeń prowadzących do wyznaczenia zarządcy dóbr lubrańskich opisuje: T. Sławiński, *Kretkowscy i ich dzieje od połowy XIV wieku*, Warszawa–Skrzeszew 2011, s. 115–116.

¹⁴⁹ Nieco inaczej na ten temat P. Bokota i P. Nowakowski, *Lubraniec – zespół pałacowy*, s. 233, którzy stwierdzili, że „[t]a forma władania częścią ordynacji [przez Erazma Kretkowskiego – M.S.] była bliska prawu własności; Kretkowski bowiem otrzymał prawo do pobierania dochodów z zarządzanych dóbr”.

¹⁵⁰ T. Sławiński, *Kretkowscy i ich dzieje*, s. 125.

¹⁵¹ Guldon, *Kujawy*, s. 44.

¹⁵² Były to Bartłomiejowice, Choceń, Krzykosz (pow. brzeski), Rzezewo Małe (Rzezewo; pow. kowalski) oraz Stypino (pow. przededki). J. Dumanowski, *Hrabiowie na Lubrańcu*, s. 28, majątek Mikołaja Sokołowskiego określił na 7 wsi całych. Być może wynikało to znowu z informacji zamieszczonych w pracy Z. Guldon, który przy podawaniu nazwisk właścicieli miejscowości szlacheckich nie rozwijał inicjałów imion szlachciców. Jeśli nasza hipoteza okaże się trafna, to J. Dumanowski istotnie wspominał o 7 wsiach należących do M. Sokołowskiego, z tym że właścicielem dwóch z tych miejscowości nie był Mikołaj, a Marcin Sokołowski.

¹⁵³ H. Kowalska, *Służewski (Służowski) Jan h. Sulima (zm. 1580)*, [w:] PSB, t. 39, s. 164–165.

¹⁵⁴ ASK I 29, k. 236r. S. Leitgeber, *Potulicy*, Londyn 1990, s. 65–66, pisze, że w 1593 r. Piotr Potulicki zrezygnował na rzecz syna Stanisława m.in. z połowy wsi Wólne Dolne (Wolne), a także Kijewa i Kopania. Wskazywać by to mogło na fakt trzymania tej wsi przez Jana Służewskiego aż do śmierci.

¹⁵⁵ *Materiały do dziejów rolnictwa w Polsce w XVI i XVII wieku, poprzedzone wiadomością o życiu i pismach Jana Ostroroga, wojewody poznańskiego*, oprac. W. Chomętowski, Warszawa 1876, s. 98–99.

W 1584 r. dobra po Służewskim przejął z kolei Piotr Potulicki¹⁵⁶. Liczba 47 łąnów kmiecych obliczona została na podstawie danych dotyczących wsi należących do Służewskiej – nie wliczaliśmy do tego 23 łąnów miejskich, z których mieszczanie służewscy opłacili podatek z 1581 r.¹⁵⁷ Poza tym 40 łąnami dysponował Mikołaj Trzebieński, niepełniący żadnych ważnych funkcji w państwie.

Najwięcej dóbr, które zakwalifikowaliśmy do oznaczenia jako szlachecką wielką własność, znajdowało się na terenie ziemi dobrzyńskiej. Charakterystyczne, że aby osiągnąć status największego właściciela ziemskiego w ziemi dobrzyńskiej nie trzeba było posiadać więcej niż 5 wsi i 1 część. Z tyłu miejscowości opłacił podatek Michał Działyński, podkomorzy chełmiński, łączna suma ich łąnów wyniosła 61¹⁵⁸. Więcej łąnów zaobserwowano tylko w przypadku Grzegorza Kretkowskiego, wojewody brzeskiego, który posiadał ich 71 w 2 wsiach całych i w 2 częściach. Szczególnymi przypadkami są te związane z Pawłem Działyńskim, w 1564 r. kasztelanem słońskim i bratem Michała, właściciela jednej wsi, Działynia (pow. lipnowski), z którego opłacono podatek z 37 łąnów¹⁵⁹. Jeszcze ciekawszy przypadek dotyczył Szczęsnego Sokołowskiego *vel* Żelskiego, który w 1564 r. był właścicielem 2 dużych części wsi: Dulska i Sokołowa (pow. rypiński)¹⁶⁰.

Dobra w innych częściach Korony

Rody szlacheckie, które były właścicielami wsi położonych na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej, posiadały majątki również w innych częściach kraju: w Wielkopolsce, województwach łęczyckim i rawskim oraz płockim¹⁶¹. Wywodziły się one zarówno ze szlachty kujawskiej i dobrzyńskiej, jak również ze szlachty napływowej, która swoje gniazda rodowe miała w innych rejonach Korony¹⁶². Niestety z powodu braku danych z tego samego przedziału czasowego dla wszystkich trzech części opracowywanego terytorium trudno jednoznacznie opisać posiadanie dóbr przez różne osoby w różnych województwach.

Dobra w województwie kaliskim (związane z Kazimierzem Biskupim, Kleczewem, Ruchocinem i Gosławicami) i na Mazowszu (związane z Kutnem) posiadali, choć w różnych okresach i formie (własności, zastawu, wyderkaufu), Kretkowscy¹⁶³, głównie zaś na zachodnich krańcach województwa inowrocławskiego swoje dobra mieli Latalscy i Krotoscy¹⁶⁴. Jan Krotoski, wojewoda inowrocławski, posiadał pod koniec życia (ok. 1578 r.) dobra nie tylko w okolicach Pakości w powiecie inowrocławskim oraz w powiecie bydgoskim koło Barcina, ale również w województwach kaliskim (pow. gnieźnieński, kcyński, nakielski, gdzie m.in. miasta Barcin i część Łobzenicy) i poznańskim (pow. kościański – miasto Kiełtowo)¹⁶⁵.

¹⁵⁶ S. Leitgeber, *Potuliccy*, s. 42, 62.

¹⁵⁷ ASK I 50, k. 688r. Z. Guldon błędnie utożsamiał Małgorzatę Służewską z Małgorzatą Brańską (Guldon, Kujawy, s. 47), zawyżając nieco liczbę łąnów do 54 poprzez wliczenie do dóbr służewskich Branna (pow. inowrocławski), co później było błędnie powtarzane w innych opracowaniach (np. S. Paczkowski, *Służewo na Kujawach wschodnich. Zarys dziejów*, Włocławek 1999, s. 45). Małgorzata Służewska była córką Stanisława Kostki, wojewody chełmińskiego (H. Kowalska, *Służewski (Służowski) Jan*, s. 160), nie pochodziła zatem z inowrocławskiego Branna.

¹⁵⁸ Guldon, Dobrzyń, s. 28, podał, że w skład majątku Michała Działyńskiego wchodziło 85 łąnów. Błąd polegał na tym, że 24 łąny ze wsi Obrowo i Zębówiec (Zębówiec), wliczone w ich skład, znajdowały się w posiadaniu nie Michała, a Mikołaja Działyńskiego (informacja ta została uwzględniona przez A. Pawińskiego: P. Wielkopolska, t. 1, s. 322).

¹⁵⁹ ASK I 30, k. 340r (1564 r.), 428r (1565 r. – tu 36 łąnów).

¹⁶⁰ Tamże, k. 315v–316r. Jako właścicielkę drugiej części Dulska wymieniono Barbarę Sudraską, ale w następnym roku właścicielem Dulska określono już tylko Szczęsnego Sokołowskiego *vel* Żelskiego (tamże, k. 368r). Przypuszczalnie Barbara mogła być żoną Szczęsnego; zob. A. Biliński, *Szlachta ziemi dobrzyńskiej*, s. 162, który wspominał, że Szczęsny Żelski, piszący się później Sokołowski, był żonaty z Barbarą Dolską na Dolsku.

¹⁶¹ J. Dumanowski, *Hrabiowie na Lubrańcu*, s. 21–22.

¹⁶² Tenże, *Zmiany składu szlacheckiej elity władzy z terenu Kujaw w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Elity mieszczańskie i szlacheckie Prus Królewskich i Kujaw w XIV–XVIII wieku*, red. J. Staszewski, Toruń 1995, s. 96. T. Sławiński, *Uwagi o magnaterii kujawskiej 1447–1569*, PH, t. 76, 1985, nr 2, s. 198, zwracał uwagę również na fakt osiągania kujawskich urzędów senatorskich przez możnych z innych części kraju, które miały ułatwiać im pierwsze kroki w karierze urzędniczo-politycznej kraju, wywodząca się zaś z Kujaw szlachta aspirująca do wyższych pozycji w państwie szukała urzędów poza opracowywanymi terenami.

¹⁶³ T. Sławiński, *Materiały do dziejów własności ziemskiej Kretkowskich*, s. 272–280.

¹⁶⁴ J. Dumanowski, *Hrabiowie na Lubrańcu*, s. 22.

¹⁶⁵ E. Opaliński, *Rodziny wielkosenatorskie w Wielkopolsce, na Kujawach i na Mazowszu za Zygmunta III: podstawy kariery*, Warszawa 2007, s. 162.

Część z tych dóbr, leżących oprócz województwa inowrocławskiego również w powiatach gnieźnieńskim i kcyńskim, przypadła w udziale jego synowi Janowi, kasztelanowi inowrocławskiemu. Przypadek tego ostatniego jest o tyle ciekawy, że ze wsi, które w rejestrach województwa inowrocławskiego określono jako jego wyłączną własność, nie zapłacono nigdy więcej niż z 30 łanów. Jednak majątek, który zgromadził na terenie Wielkopolski, obejmował w tym samym okresie (początek lat 80. XVI w.) 85,5 łanów¹⁶⁶. Zatem pomimo tego, że na mapie wielkiej własności w Wielkopolsce dobra Jana Krotoskiego oznaczono jako wielką własność, to w przypadku mapy wielkiej własności na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej tak nie postąpiliśmy¹⁶⁷. Dobra Jana Sierakowskiego w czasie jego źródłowo uchwytnej kariery (1544–1589) leżały zarówno w powiatach brzeskim, kruszwickim i radziejowskim województwa brzeskiego, jak również w powiecie konińskim województwa kaliskiego, powiecie łączyckim województwa łączyckiego i w województwie bełskim¹⁶⁸. Część z nich przeszła po jego śmierci na Stanisława Sierakowskiego, również posiadającego dobra zarówno na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej, jak też w województwach kaliskim i łączyckim, które zostały podzielone między jego braci w 1597 r.¹⁶⁹ Drobne majątki na granicy powiatów bydgoskiego i nakielskiego województwa kaliskiego posiadali Witosławscy, jednak w analizowanym okresie (lata 80. XVI w.) linia Witosławskich podzieliła się na tych posiadających dobra w Wielkopolsce i tych, którzy dziedziczyli na Kujawach¹⁷⁰. Po przejęciu w 1584 r. dóbr po zmarłym Janie Służewskim majątek ten wszedł w skład rozległych dóbr Piotra Potulickiego, które posiadał w Wielkopolsce oraz w województwach płockim i rawskim¹⁷¹.

Wzrosty i spadki

Swoich pozycji z końca XV i pierwszej połowy XVI w. nie odbudowały obie linie Kościeleckich, choć przedstawiciele tego rodu trzymali jeszcze pewne ważniejsze urzędy ziemskie oraz starostwo bydgoskie, w drugiej połowie XVI w. doszło jednak do rozdrobnienia majątkowego między kolejnymi członkami rodu i upadku znaczenia rodziny już po 1600 r.¹⁷² Majątek po Janie Krotoskim, wojewodzie inowrocławskim, przeszedł na jego synów, ale ostatni z nich, Andrzej Krotoski, kasztelan kaliski, nie powiększył dóbr rodzinnych¹⁷³.

Część rodzin szlacheckich posiadających dobra na terenach Kujaw i ziemi dobrzyńskiej zwiększała swoją zamożność w badanym okresie, choć związane to było najczęściej z innymi osobami niż wyszczególnione jako właściciele w określonym czasie. Majątek Kretkowskich po 1557 r. powiększał głównie Grzegorz, wojewoda brzeski, a później – z różnym szczęściem – jego synowie, choć już w pierwszej połowie XVII w. ich sytuacja była gorsza niż w stuleciu wcześniejszym, a załamała się około połowy XVII w.¹⁷⁴ Majątek Dąbskich, którzy na początku drugiej połowy XVI w. posiadali jedynie kilka rozdrobnionych wsi, od lat 70. tego stulecia był systematycznie powiększany przez Andrzeja Dąbskiego¹⁷⁵. Dotyczy to również Sierakowskich (zob. wyżej)¹⁷⁶. Bywało jednak, że posiadanie znacznej

¹⁶⁶ K. Chłapowski, *Przynależność własnościowa osiedli*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 240–241 (gdzie drobne różnice w liczbie posiadanych przez Jana Krotoskiego łanów).

¹⁶⁷ Efektem tego zabiegu może być kontynuacja dyskusji o zasadności postrzegania kwestii majątkowych w ograniczeniu do wybranych jednostek administracji państwowej; zob. np. J. Dumanowski, *Hrabiowie na Lubrańcu*, s. 22.

¹⁶⁸ Informacje te oparliśmy na opracowaniach: K. Chłapowski, *Sierakowski Jan h. Ogończyk (ok. 1498–1589)*, [w:] PSB, t. 37, s. 264–265; E. Opaliński, *Rodziny wielkosenatorskie*, s. 171. W uchwytanych źródłowo danych z rejestrów poborowych Jan Sierakowski występuje jako właściciel jedynie dwóch całych wsi: Racięcina (pow. radziejowski) i Sokolnik (pow. kruszwicki) oraz części Polanowic (pow. kruszwicki) z łączną liczbą opodatkowanych 7,5 łanów.

¹⁶⁹ A. Kamieński, *Sierakowski Stanisław z Bogusławic h. Ogończyk (1534–1596)*, [w:] PSB, t. 37, s. 301; E. Opaliński, *Rodziny wielkosenatorskie*, s. 171–172.

¹⁷⁰ E. Opaliński, *Rodziny wielkosenatorskie*, s. 182–183.

¹⁷¹ S. Leitgeber, *Potulicy*, s. 62.

¹⁷² J. Dumanowski, *Zmiany składu szlacheckiej elity władzy*, s. 108–109; E. Opaliński, *Rodziny wielkosenatorskie*, s. 146–149.

¹⁷³ E. Opaliński, *Rodziny wielkosenatorskie*, s. 162–163.

¹⁷⁴ A. Mietz, J. Pakulski, M. Pawlak, *Wpisani w dzieje Chodcza*, Chodecz–Włocławek 1989, s. 123–124 (biogram Grzegorza Kretkowskiego autorstwa J. Pakulskiego); J. Dumanowski, *Zmiany składu szlacheckiej elity władzy*, s. 109–110; T. Sławiński, *Materiały do dziejów własności ziemskiej Kretkowskich*, s. 262; E. Opaliński, *Rodziny wielkosenatorskie*, s. 149–151.

¹⁷⁵ J. Dumanowski, *Hrabiowie na Lubrańcu*, s. 46–64.

¹⁷⁶ E. Opaliński, *Rodziny wielkosenatorskie*, s. 172.

liczby łańów nie przekładało się na wzrost znaczenia rodziny, co wynikało m.in. z wysokiego stopnia rozrodzenia kolejnych pokoleń, jak to można zauważyć w przypadku Działyńskich¹⁷⁷.

Użytkowanie dóbr królewskich

Ważnym aspektem szlacheckiej hierarchii majątkowej było użytkowanie dóbr królewskich, z których można było czerpać niemałe dochody, wpływające na możliwości finansowe oraz prestiż społeczny trzymających starostwa osób¹⁷⁸. W drugiej połowie XVI w. starostwo bydgoskie trzymali jeszcze trzej przedstawiciele Kościeleckich, którzy byli również tenentariuszami gniewkowskimi¹⁷⁹. Z kolei Jan Służewski był starostą konińskim i międzyrzeckim, miał również zapisy na kilku wsiach wchodzących w skład starostwa inowrocławskiego¹⁸⁰. Bardzo krótko starostą rogozieńskim był Jan Krotoski, kasztelan inowrocławski, który jako taki poświadczony został tuż przed swą śmiercią na początku 1583 r.¹⁸¹ Michał Działyński, podkomorzy chełmiński, prócz własnych dóbr był użytkownikiem wsi starostwa bobrownickiego: z pięciu z nich w 1565 r. opłacono podatek z 36 łańów kmiecych¹⁸². Paweł Działyński prócz dochodów z Działyńca czerpał zyski również z tenuty niezawskiej¹⁸³. Królewska część miasta Noć do końca XVIII w. znajdowała się w posiadaniu Sokołowskich, którzy byli również właścicielami szlacheckiej części miejscowości¹⁸⁴. Utrata królewskich mogła być jednym z symptomów osłabienia pozycji rodu – Kretkowscy w drugiej połowie XVI w. nie trzymali już starostwa rogozieńskiego, a kariera majątkowa kolejnych przedstawicieli rodu nie była już tak spektakularna¹⁸⁵, choć wciąż stanowili oni ważną rodzinę na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej.

Nie zawsze jednak posiadanie stosunkowo dużych jak na warunki kujawsko-dobrzyńskie włości królewskich wraz z licznymi królewskimi skutkowało osiągnięciem znacznej pozycji przez cały ród. Choć na początku drugiej połowy XVI w. Mikołaj Trzebuchowski sprawował urzędy starosty brzeskiego i burgrabiego krakowskiego, nie przyczynił się do wzrostu znaczenia Trzebuchowskich¹⁸⁶. Niekiedy starostwa i tenuty królewskie obejmowali przedstawiciele mniejszych rodzin, bardziej związanych z Kujawami (Grabscy, Tolibowscy czy Boruccy), jednak nie powodowało to wzrostu znaczenia tych rodzin¹⁸⁷.

Warto jednak zauważyć, że część starostw kujawskich i dobrzyńskich znajdowała się w rękach przedstawicieli rodów, które nie wywodziły się z omawianego terenu i posiadały tu małą liczbę miejscowości¹⁸⁸. Niektóre starostwa pozostawały w rękach rodzin szlacheckich od dłuższego już czasu: Oporowscy dzierżyli starostwo kruszwickie od rządów Władysława Jagiełły i Kazimierza Jagiellończyka¹⁸⁹, a także przez cały XVI w. Gębice¹⁹⁰, a w zastawie u Leszczyńskich znajdowało się od początku XVI w. starostwo radziejowskie¹⁹¹.

¹⁷⁷ Tamże, s. 153.

¹⁷⁸ Zob. J. Dumanowski, *Zmiany składu szlacheckiej elity władzy*, s. 99–101, 115.

¹⁷⁹ LWVK 1564, cz. 1, s. LV; Urzędnicy VI/2, s. 77–78 (ogólnie Kościeleccy dzierżyli starostwo bydgoskie od 1457 do 1600 r.); J. Dumanowski, *Zmiany składu szlacheckiej elity władzy*, s. 108; W. Chorążyczewski, *Gniewkowo*, s. 62–63. Kościeleccy w latach 1530–1587 byli również starostami nakielskimi; Urzędnicy I/2, nr 674–677; T. Sławiński, *Uwagi o magnaterii*, s. 200.

¹⁸⁰ H. Kowalska, *Służewski (Służowski) Jan*, s. 164.

¹⁸¹ R. Żelewski, *Krotoski (Krotowski) Jan h. Leszczyc (ok. 1552–1583)*, [w:] PSB, t. 15, s. 346; K. Chłapowski, *Starostwie niegrodowi w Koronie*, s. 116.

¹⁸² ASK I 30, k. 427r–427v, 451v.

¹⁸³ K. Chłapowski, *Starostwie niegrodowi w Koronie*, s. 338.

¹⁸⁴ LWVK 1564, cz. 1, s. LIV; LWVK 1789, cz. 3, s. 198–200. W drugiej połowie XVI w. zasługuje na wskazanie Krzysztof Sokołowski (zm. 1580/1581), starosta rogozieński, zasłużony jako ekonom generalny dóbr królewskich w Wielkopolsce i na Kujawach (od 1559 r.), a później lustrator na Rusi, w 1567 r. nagrodzony urzędem wojskiego kruszwickiego; G. Rutkowska, *Sokolowski (Warzymowski) Krzysztof z Warzymowa h. Pomian (zm. 1580/1)*, [w:] PSB, t. 40, s. 154–155.

¹⁸⁵ T. Sławiński, *Uwagi o magnaterii*, s. 200–201.

¹⁸⁶ J. Dumanowski, *Zmiany składu szlacheckiej elity władzy*, s. 113.

¹⁸⁷ Tamże.

¹⁸⁸ J. Dumanowski (tamże, s. 103–104) stwierdza również, że bardziej związana z regionem kujawskim była obsada tamtejszych kasztelanii i województw. Zjawiska te były charakterystyczne przez całą epokę nowożytną.

¹⁸⁹ LWVK 1564, cz. 1, s. LIII.

¹⁹⁰ Tamże; LWVK 1616, cz. 1, s. 251 i przyp. 7 tamże.

¹⁹¹ LWVK 1564, cz. 1, s. LIII; W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej*, s. 15–16.

Tabela 14. Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI w.

Instytucja	Liczba osiedli											
	woj. brzeskie			woj. inowrocławskie			ziemia dobrzyńska			razem		
	miast	wsie	części wsi	miast	wsie	części wsi	miast	wsie	części wsi	miast	wsie	części wsi
A. Instytucje duchowieństwa diecezjalnego												
arcybiskup gnieźnieński	1	3	1	0	0	0	0	0	0	1	3	1
biskup wrocławski	1	28	2	1	25	0	0	17	0	2	70	2
biskup płocki	0	0	0	0	0	0	1	9	0	1	9	0
sufragan wrocławski	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
kapituła gnieźnieńska	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0
kapituła wrocławska	0	28	4	0	11	0	0	0	0	0	39	4
kapituła płocka	0	2	0	0	2	0	0	0	0	0	4	0
kolegiata kruszwicka	0	13	4	0	1	0	0	0	0	0	14	4
seminarium duchowne we Wrocławku	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0
kolegium wikariuszy kapituły wrocławskiej	0	0	1	0	2	0	0	0	1	0	2	2
uposażenia plebańskie	0	6	1	0	5	0	0	1	0	0	12	1
kaznodzieja w kościele parafialnym w Brześciu Kujawskim	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
altarysta ołtarza NMP w katedrze wrocławskiej	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
B. Instytucje duchowieństwa zakonnego												
benedyktyni płockcy	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0
benedyktyni mogileńscy	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	2	0
cystersi koronowscy	0	0	0	1	17	1	0	0	0	1	17	1
karmelici bydgoscy	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0
kanonicy regularni z Lubrańca	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0
kanonicy regularni z Trzemeszna	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
norbertanki strzeleńskie	0	7	1	0	5	1	0	0	0	0	13	0
norbertanki płockie	0	3	0	0	1	0	0	0	0	0	4	0
paulini brdowscy	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
dominikanie brzescy	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0

Osady młyńskie, folwarczne, kuźnicze i smolne potraktowano jako wsie. Nie wliczono pustek. Należącą do norbertanek strzeleńskich wieś Łąkie, która leżała na granicy powiatów kruszwickiego i inowrocławskiego, wliczono ostatecznie jako jedną całą wieś należącą do klasztoru w Strzelnie.

Tabela 15. Więksi właściciele ziemscy w województwie brzeskim w 1557 r.

Osoba	Liczba posiadanych lanów	Liczba posiadanych miast	Liczba posiadanych wsi	Liczba posiadanych części wsi
Łukasz Lubieński	35	1	5	2

Tabela 16. Więksi właściciele ziemscy w województwie inowrocławskim w 1581 r.

Osoba	Liczba posiadanych lanów	Liczba posiadanych miast	Liczba posiadanych wsi	Liczba posiadanych części wsi
Małgorzata Służewska	47	1	4	1
Mikołaj Trzebieński	40	0	3	1

Tabela 17. Więksi właściciele ziemscy w ziemi dobrzyńskiej w 1564 r.

Osoba	Liczba posiadanych lanów	Liczba posiadanych miast	Liczba posiadanych wsi	Liczba posiadanych części wsi
Grzegorz Kretkowski	71	0	2	2
Michał Działyński	61	0	5	1
Elżbieta z Sierpca Brudzewska	42	0	4	1
Marcin Głowiński	38	0	2	0
Paweł Działyński	37	0	1	0
Sędziwój Żelski	37	0	2	1
Walenty Czerski	35	0	2	2
Szczęśny Sokołowski vel Żelski	33,5	0	0	2
Stanisław Plecki	30	0	2	1

Tabela 18. Osiedla według własności¹⁹²

Powiat, ziemia, województwo	Ogółem	Królewskie	%	Duchowne	%	Szlacheckie	%	Miejskie	%
pow. brzeski	268	22,5	8,4	56,5	21,1	185,5	69,2	3,5	1,3
pow. kowalski	79,5	16	20,1	8,5	10,7	55	69,2	0	0
pow. kruszwicki	59,5	11	18,5	14,5	24,4	34	57,1	0	0
pow. przeddecki	122	19	15,6	6	4,9	97	79,5	0	0
pow. radziejowski	150	20	13,3	27	18,0	103	68,7	0	0
woj. brzeskie	679	88,5	13,0	112,5	16,6	474,5	69,9	3,5	0,5
pow. bydgoski	115	15	13,0	28,5	24,8	71	61,7	0,5	0,4
pow. inowrocławski	228,5	38	16,6	46,5	20,4	132	57,8	12	5,3
woj. inowrocławskie	343,5	53	15,4	75	21,8	203	59,1	12,5	3,6
Kujawy	1022,5	141,5	13,8	187,5	18,3	677,5	66,3	16	1,6
pow. dobrzyński	109	7	6,4	3,5	3,2	98,5	90,4	0	0
pow. lipnowski	146	18,5	12,7	18	12,3	109,5	75,0	0	0
pow. rypiński	133	6,5	4,9	10	7,5	116,5	87,6	0	0
ziemia dobrzyńska	388	32	8,2	31,5	8,1	324,5	83,6	0	0
Razem	1410,5	173,5	12,3	219	15,5	1002	71,0	16	1,1

Dla celów statystycznych części wsi potraktowaliśmy jako połówki i zsumowaliśmy. Tabela zawiera dane dotyczące wszystkich istniejących miejscowości (miast, wsi, osad gospodarczych, zamku). Nie wliczono pustek.

¹⁹² Znaczna różnica między naszymi ustaleniami a ustaleniami Z. Guldon'a dotycząca liczby osad duchownych w pow. bydgoskim wynika z faktu uwzględnienia przez tego ostatniego licznych pustek należących do cystersów koronowskich (Guldon, Kujawy, s. 45).

ANEKS I

DOBRA KRÓLEWSKIE W KOŃCU XVI W.

W nawiasach podano nazwę dzisiejszą, jeśli wyraźnie różni się od XVI-wiecznej.

Starostwo brzeskie

- Województwo brzeskie
- powiat brzeski
Brzeście miasto, część wsi Chwaliboż (Falborz), Chwalibożek (Falborek) folwark, Gołębino folwark, Kłobia, Kłobski młyn, Kroszyno (Kruszyn), Lekarzewice, Mnichowice (Miechowice Duże), Piaseczny młyn (Piaski), część wsi Sokołowo, część wsi Stare Miasto (Stary Brześć), Wilcze Gardło młyn, część wsi Wola Rządka

Starostwo kowalskie

- Województwo brzeskie
- powiat brzeski
Łagiewniki
- powiat kowalski
Diabełek młyn, Duninowo (Nowy Duninów), Grodzkie folwark, Kowale miasto, Nowa Wieś, Pełczyce, Piączny młyn, Rachutowo (Rakutowo), Słapa (Człapa) młyn, Środny (Środon), Wisłka Wielka (Wistka Królewska), Wołodrza (Zawada-Piaski) (wójtostwo dobrzyńskie)

Starostwo kruszwickie

- Województwo brzeskie
- powiat kruszwicki
Chrosna, Dzierżazna, Gębice miasto, Gościejewo folwark, Grodztwo, Kruszwica miasto, część wsi Łagiewniki, Łąkomierowice (Lachmirowice), Sierakowy, część wsi Włostowo
- powiat radziejowski
Kokoszyce

Starostwo przedeckie

- Województwo brzeskie
- powiat kowalski
Dąb (Dąb Wielki), Dobiegniew, Ruda kuźnica
- powiat przedecki
Dziwie, Jarkuszewo folwark, Głogowa, Kamieniec (Kamionka), Kłokocino (Kłokoczyn), Kobyła Jata, Kubłowo, Łązek, Nowa Wieś folwark, Przedecz miasto, Rogoźno, Rybna, Święta Katarzyna folwark, Zalesie, Zbójno, Żarowo (Małe Żarowo)

Starostwo radziejowskie

- Województwo brzeskie
- powiat brzeski
Czarnocice
- powiat kruszwicki
Skulsko miasto
- powiat radziejowski
Bieganowo, Bodzanowo (Bodzanowo Drugie), Bytom, Czołpino, część miasta Noteś (Noć), Obora, część wsi Ostrówko, Płowce Małe (Płowki), Pruchnowo folwark, Radziejów miasto, Skotniki, Stary Radziejów, Stróżewo, Złotowo

Starostwo inowrocławskie

- Województwo inowrocławskie
- powiat inowrocławski
Broniewo, Inowrocław miasto, Jaksice, część wsi Mątwy, Miszczewice (Niszczewice), Orłowo, Sławęcinko folwark

Starostwo bydgoskie

- Województwo inowrocławskie
- powiat bydgoski
Bartodzieje, Bielice, Brzoza, Bydgoszcz miasto, Fordan miasto (Fordon), Koska młyn, Łąg (Łęgnowo), Łochowo, Miedzna młyn (Miedzyń), Nowa Wieś, Otorowo, Ruda Otorowska kuźnica, Rudny młyn, Solec miasto, Suszkówka (Czyżkówko)

Starostwo bobrownickie

- Ziemia dobrzyńska
- powiat lipnowski
Bobrowniki miasto, Gnojno, Gumowo, Krobia, Mniszek (Miszek) młyn, Nowa Wieś, Rybitwy (Stare Rybitwy), Silno, Złotoria

Starostwo dybrowskie

- Województwo inowrocławskie
- powiat inowrocławski
Chrzast młyn, Dryjęcza młyn, Dulew młyn, Dybów zamek, Filip młyn, Jasin młyn, Jasnów młyn, Kąkol młyn, Kosorzyn, Kozibór, Nieszewka Mała, Nieszewa, Podgórski młyn, Podgórze miasto, Rudak, Staw, Wilunt młyn, Zieleniec młyn

Tenuta gniewkowska

- Województwo inowrocławskie
- powiat inowrocławski
Gniewków miasto (Gniewkowo), Jark młyn (Jarki), Niemojewko

Tenuta murzyńska

- Województwo inowrocławskie
- powiat inowrocławski
Murzyno, Nowa Wieś (Żyroślawice)

Starostwo dobrzyńskie

- Ziemia dobrzyńska
- powiat dobrzyński
Dobrzyń (Dobrzyń nad Wisłą) miasto, Linie Wielkie (Lenie Wielkie), Skaszewo, Wierzbica Mała (Wierzniczka) (wójtostwo dobrzyńskie)

Tenuta lipnowska

- Ziemia dobrzyńska
- powiat lipnowski
Lipno miasto

Tenuta nieszawska

- powiat lipnowski
Nowa Nieszewa (Nieszawa) miasto

Tenuta rypińska

- Ziemia dobrzyńska
- powiat rypiński
Głowieńsko, Gniazdek młyn, Rypin miasto, Mały Zakroczy młyn, Rudne młyn, Starorypin

Drobne tenuty

- Województwo brzeskie
- powiat brzeski
część wsi Gawrony, Kalinowiec folwark, Kruchowo, Kunkowa Wola (Kąkowa Wola), Nakonowo (Stare Nakonowo), Starczewa folwark, Śmiłowice, Żakowice
- powiat kowalski
Wola Nakonowska

- powiat kruszwicki
Skulsko Małe
- powiat przedecki
Sarnowo, Skaszyno, Świętosławice
- powiat radziejowski
Boguszyce, Czołowo, Pchienino Małe (Pścininek), Piołunowo, Złotniki
- Województwo inowrocławskie
- powiat inowrocławski
Buczkowo, Chrzastawa, Dolsko, Osiek folwark, Słońsko, Sowikowo (Sójkowo), część wsi Stanomino, Tuczo, Wielawieś
- Ziemia dobrzyńska
- powiat dobrzyński
Jankowo, Strachoń, Strachonek folwark, Zbyszewo
- powiat lipnowski
Ciołuchowo, Czernikowo Małe, Grabowa, Jankowo, część wsi Kikoł, Łąkie, Radomice, Trzebiegoszcz
- powiat rypiński
Piaski

Nieznane

- Województwo brzeskie
- pow. brzeski
Lędwiczyny
- pow. radziejowski
Zacieczny przedmieście

ANEKS II

DOBRA W POSIADANIU INSTYTUCJI KOŚCIELNYCH W KOŃCU XVI W.

Arcybiskupstwo gnieźnieńskie

- Województwo brzeskie
  - powiat brzeski
Smogorzewo, Ujma Mała, Ujma Wielka
  - powiat radziejowski
Sąpolno miasto, część wsi Sąpolinko

Biskupstwo wrocławskie

- Województwo brzeskie
  - powiat brzeski
Borek, Chlewiska, Ciemięga folwark, Korabniki, Lisek młyn, Łąg, Modzurowo, Poraza młyn, Prusak młyn, Ruda młyn, Słodowy młyn, Straszewo, Świech młyn, Wieniec, Włocław miasto, Wola Skarbek, Wolica (Nowa Wolica)
  - powiat kowalski
Dziardonice folwark, Grabkowo, Kłotno
  - powiat przeddecki
Bardy młyn, Kałęczyno, Lubotyń, część wsi Zakrzewo
  - powiat radziejowski
Byczyna, Chełmce, Kaczewo, Kicko, Orle, Sosnka (Szostka), część wsi Wola Wapowska, Żelazko młyn
- Województwo inowrocławskie
  - powiat inowrocławski
Baskowo, Brodnia, Brzeźno, Brzoze, Dąbrówka, Dźwierzno, Kot młyn, Kuczek młyn, Łagiewniki, Łącko, Mleczkowo, Niestuszewo, Olender młyn, Opoki Małe, Ośniszczewo (Ośniszczewko), Otluczyno, Parkanie (Parchanie), Przybysław, Psarzewo, Raciąż miasto, Sławsko (Sławsk Wielki), Szawłowice, Tupadły, Turzno, Wojdał młyn, Wonorze
- Ziemia dobrzyńska
  - powiat dobrzyński
Koski młyn
  - powiat lipnowski
Bierzgiel młyn, Ciechocin, Czajka młyn, Dobrzejowice, Łążynek, Maciejkowo, Małszyce, Mile-szewy, Nadolnik (Dulnik) młyn, Nowa Wieś, Nowogród, Pomorzany, Rudaw, Sęk młyn, Sitno, Węgiersko

Biskupstwo płockie

- Ziemia dobrzyńska
  - powiat lipnowski
Biskupino, Czernikowo
  - powiat rypiński
Gołkowo, Górzno miasto, Górzno folwark, Grążawy, Janowo, Miesiączkowo, Ruda kuźnica, Ruż, Szczutowo, Trąbino, Zaborowo

Sufragan włocławski

- Województwo brzeskie
- powiat brzeski
Lubomino

Kapituła katedralna gnieźnieńska

- Województwo inowrocławskie
- powiat inowrocławski
Odrzychowo

Kapituła katedralna włocławska

- Województwo brzeskie
- powiat brzeski
Ardziakonowo, Bądkowo, Chomlino (Humlin), Gąbinek, Kawka młyn, Kąty, Koszanowo, Kucierz, część wsi Kuczyna, Kurzeszyno (Korzeszynek), Lubanie, Łopatki folwark, Łuba młyn, Mikanowo, Osłomowice (Osłonki), Ośła młyn, Popowiczki folwark, Siedlimino, Siodłkowo (Siutkowo), Słupy, Smolsko, część wsi Sokołowo, część wsi Stare Miasto (Stary Brześć), Szadki, Świątniki, część wsi Wola Rządka, Zawada młyn, Zbrachlino
- powiat kowalski
Kępka Duchowna (Księża Kępka)
- powiat radziejowski
Karsko, Kobylnica Wielka, Wierzbinko
- Województwo inowrocławskie
- powiat bydgoski
Czarnówko, Dobrcz, Niemcze, Osielsko, Smukała młyn, Trzemiętowo
- powiat inowrocławski
Biskupice, Dziewa, Murzynko, Perkowo, Sikorowo

Kapituła katedralna płocka

- Województwo brzeskie
- powiat brzeski
Opoki
- powiat kowalski
Białotarczek
- Województwo inowrocławskie
- powiat inowrocławski
Kuczkowo, Sędzino

Kapituła kolegiacka w Kruszwicy

- Województwo brzeskie
- powiat kruszwicki
Cykowo, Kretkowo, część wsi Łagiewniki, Probostwo folwark, Sławęcino, część wsi Starczewo, Świątniki
- powiat radziejowski
Bacharcie, Chełmce Małe (Chełmiczki), Jerzyce, Paproś, część wsi Piaski, Piecki Małe, Piecki Wielkie, Skotniki Zabłotne, Ułomie, część wsi Wola Wapowska
- Województwo inowrocławskie
- powiat inowrocławski
Krusza Duchowna

Opactwo cystersów w Koronowie

- Województwo inowrocławskie
- powiat bydgoski
Buszkowy, Byszewo folwark, Chelszczący młyn, Cietrzewiec (Trzeciewiec), Dębowa Góra osada smolna, Gościeradz, Koronowo miasto, część folwarku Nowy Dwór, Sadlno, Stary Dwór folwark, Stronno, Szczutrkowy (Szczutki), Trzyczyn, Trzęsacz folwark, Więzowno, Włóki, Wodzino (Wudzyn), Wodzinek folwark (Wudzynek), Wtelno

Opactwo kanoników regularnych w Trzemesznie

- Województwo brzeskie

- powiat kruszwicki
Stodoły

Opactwo benedyktynów w Mogilnie

- Województwo brzeskie
- powiat radziejowski
Opatowice
- Województwo inowrocławskie
- powiat inowrocławski
Ciechrz

Opactwo benedyktynów w Płocku

- Ziemia dobrzyńska
- powiat dobrzyński
Mokówko

Klasztor norbertanek (premonstratensek) w Strzelnie

- Województwo brzeskie
- powiat kruszwicki
Bielsko, Cięciwsko, Książ, Łąkie (część wsi należąca do powiatu kruszwickiego), Młyny, Ostrów, Siedluchna, Strzelno miasto
- Województwo inowrocławskie
- powiat inowrocławski
Bronisław, Łąkie (część wsi należąca do powiatu inowrocławskiego), Łojewo, Rzodkwino, Sławsko Małe (Sławsko Dolne), Wilczak młyn

Klasztor norbertanek (premonstratensek) w Płocku

- Województwo brzeskie
- powiat kowalski
Kurowo, Skoki
- powiat radziejowski
Bronisław
- Województwo inowrocławskie
- powiat inowrocławski
Ostrowąs

Klasztor karmelitów w Bydgoszczy

- Województwo inowrocławskie
- powiat bydgoski
Zachcice (Jachcice)

Klasztor kanoników regularnych (augustianów) w Lubrańcu

- Województwo brzeskie
- powiat brzeski
Borek folwark, Zgłowiątko
- powiat radziejowski
Popowice (Nowy Dwór)

Klasztor dominikanów w Brześciu Kujawskim

- Województwo brzeskie
- powiat brzeski
Staromiejski młyn, Wolski (Nowy Młyn) młyn

Klasztor paulinów w Brdowie

- Województwo brzeskie
- powiat przedecki
Psary

Kolegium wikariuszy katedry wrocławskiej

- Województwo brzeskie
- powiat kowalski
część wsi Czernielice Małe (Czerniewiczki)

- Województwo inowrocławskie
  - powiat inowrocławski
    - Dalkowo folwark, Szpital
- Ziemia dobrzyńska
  - powiat lipnowski
    - część wsi Szpital Nadolny

Seminarium duchowne we Włocławku

- Województwo brzeskie
  - powiat brzeski
    - Zbłąg
  - powiat radziejowski
    - Witowo

Uposażenia plebańskie

- Województwo brzeskie
  - powiat brzeski
    - Kaniewko folwark – plebana kłobskiego
    - Parchowo – plebana koneckiego
    - Sykuła – plebana kruszyńskiego
  - powiat kowalski
    - część wsi Kołomia – plebana lubieńskiego
  - powiat przeddecki
    - Chotel – plebana izbickiego
    - część wsi Zakrzewo – plebana lubotyńskiego
  - powiat radziejowski
    - Palczewo – plebana piotrkowskiego
- Województwo inowrocławskie
  - powiat bydgoski
    - Jerzurzyno (Jaruzyn) – plebana fordońskiego
  - powiat inowrocławski
    - Popowice – plebana inowrocławskiego
    - Popowice folwark – plebana kościeleckiego
    - Truszczany folwark – plebana gniewkowskiego
    - Wilkowo folwark – plebana kościeleckiego
- Ziemia dobrzyńska
  - powiat dobrzyński
    - Bądkowo (Bądkowo Kościelne) – plebana bądkowskiego

Altarysta ołtarza Niepokalanego Poczęcia NMP w katedrze włocławskiej

- Województwo brzeskie
  - Powiat kowalski
    - część wsi Czernelice Małe (Czerniewiczki)

Altaryści ołtarza Wniebowzięcia NMP w kościele parafialnym w Brześciu Kujawskim

- Województwo brzeskie
  - powiat brzeski
    - część wsi Kuczyna

Kaznodzieja w kościele parafialnym w Brześciu Kujawskim

- Województwo brzeskie
  - powiat radziejowski
    - Maszonki folwark

ANEKS III

WŁASNOŚĆ MIEJSKA W DRUGIEJ POŁOWIE XVI W.

- **Województwo brzeskie**
  - powiat brzeski
    - miasto Brześć Kujawski (Brześć): część wsi Chwaliboż (Falborz), Guźlino, Pilchutkowo (Pikutkowo)
    - miasto Nowa Nieszewa (Nieszawa): Przepust
- **Województwo inowrocławskie**
  - powiat bydgoski
    - miasto Koronowo: część folwarku Nowy Dwór
  - powiat inowrocławski
    - miasto Inowrocław: Bądkowo, Bądkówko przedmieście, Jacewo, Nowy Ogród przedmieście, Rąbino, Rogowo przedmieście, Staromieście przedmieście, Stodoły przedmieście, Szymborze, Turzany, Wierzbie
    - miasto Raciążek (Raciąż): Wola folwark

ANEKS IV

WIĘKSI WŁAŚCICIELE ZIEMSCY

Województwo brzeskie (1557 r.)

- Łukasz Lubieński
- powiat kowalski:
Kaliska folwark, część wsi Kamiona, Lubień miasto, część wsi Narty, Pierowa Wola, Wola Olszowa
- powiat przedecki:
Łania, Osiecz Mały

Województwo inowrocławskie (1581 r.)

- Małgorzata Służewska
- powiat inowrocławski:
Broniszewo, Kijewo, Kobyle Błota Służewskie, Służewo miasto, część wsi Węgierce, Wola Borzewicka
- Mikołaj Trzebiński
- powiat bydgoski:
Będzitowo, Nieciszewo, część wsi Myślęcino
- powiat inowrocławski:
Cieślino

Ziemia dobrzyńska (1564 r.)

- Grzegorz Kretkowski
- powiat rypiński:
Kretki Wielkie, Płonno, część wsi Płonka Mała, część wsi Rętwiny
- Michał Działyński
- powiat lipnowski:
Kijaszkowiec, Kijaszkowo, Klonowo, Licieszewy, Stalmierz, część wsi Wielkie
- Elżbieta z Sierpca Brudzewska
- powiat rypiński:
Długie, Sinino (Sumin), Strzygi, część wsi Tadajewo, Wrzosowo
- Marcin Głowiński
- powiat dobrzyński:
Głowina, Więclawice
- Paweł Działyński
- powiat lipnowski:
Działyń
- Sędziwój Żelski
- powiat lipnowski:
Wola, część wsi Złotopole
- powiat rypiński:
Radziki Małe

- Walenty Czerski
  - powiat dobrzyński:
Chełmica
  - powiat lipnowski:
Czarne
  - powiat rypiński:
część wsi Piorkowo, część wsi Rętwiny
- Szczesny Sokołowski *vel* Żelski
  - powiat rypiński:
część wsi Dulsk, część wsi Sokołowo
- Stanisław Plecki
  - powiat rypiński:
Czerzewo, część wsi Kotowy, Radziki

ANEKS V

KOMENTARZ DO MAPY: ROZMIESZCZENIE WŁASNOŚCI ZIEMSKIEJ NA KUJAWACH I W ZIEMI DOBRZYŃSKIEJ W DRUGIEJ POŁOWIE XVI W.

Mapa rozmieszczenia własności ziemskiej w skali 1:500 000 przedstawia powierzchniowo podział ziemi między pięć kategorii właścicieli: króla, instytucje kościelne, miasta, wielkich właścicieli szlacheckich oraz szlachtę średnią i drobną. Na własność mieszaną wskazuje położenie punktu osadniczego na granicy kategorii własnościowych.

Na mapie umieściliśmy nazwy miast będących ośrodkami dóbr. Pozostałe osiedla oznaczyliśmy punktami. Numerami oznaczono starostwa, instytucje kościelne, miasta i większych właścicieli szlacheckich.

Stan posiadania króla, instytucji kościelnych i dóbr miejskich przedstawiliśmy na koniec XVI w., a w przypadku własności szlacheckiej, ze względu na podstawę źródłową (zob. część komentarza poświęconą dobrom szlacheckim), na 1557 r. dla województwa brzeskiego, 1564 r. dla ziemi dobrzyńskiej i 1581 r. dla województwa inowrocławskiego.

Na obszarach o rzadszej sieci osadniczej dokładne wyznaczenie granic własnościowych nastroczało trudności. Pomiary powierzchni własności ziemskiej w poszczególnych kategoriach wykonano za pomocą systemu informacji przestrzennej (GIS). Na stosunkowo duży odsetek powierzchni własności królewskiej, zwłaszcza w województwie inowrocławskim, wpływ miała przynależność do dóbr królewskich dużych i w drugiej połowie XVI w. praktycznie niezasiedlonych obszarów leśnych. W województwie tym na znacznych obszarach puszczy nad Wisłą oraz w okolicach Bydgoszczy znajdowały się tereny wchodzące w skład starostwa bydgoskiego oraz starostwa dybowskiego i tenuty gniewkowskiej. Również kompleksy leśne w powiecie kowalskim podzielone były między miejscowości wchodzące w skład starostw kowalskiego i przedeckiego. Podobnie na ziemi dobrzyńskiej tereny obejmujące obszar starostwa bobrownickiego były w niemałej mierze zajęte przez puszczańskie obszary prawobrzeżnej Wisły.

Podobną sytuację możemy zaobserwować w przypadku niektórych dóbr instytucji kościelnych, przede wszystkim dóbr biskupstwa włocławskiego położonych w kluczu włocławskim na zachód i południe od Włocławka na terenie powiatu brzeskiego oraz w kluczu raciążeckim nad Wisłą w powiecie inowrocławskim, kapituły włocławskiej w północno-wschodniej części powiatu brzeskiego oraz dóbr cystersów koronowskich w północnej części powiatu bydgoskiego, a także, w trochę mniejszym stopniu, dóbr norbertanek (premonstratensek) ze Strzelna, których wsie w zachodniej części powiatu kruszwickiego znajdowały się na terenie stosunkowo dużych kompleksów leśnych.

W przypadku dóbr miejskich wyraźnie zaznaczona jest własność mieszczan inowrocławskich, skupiona wokół Inowrocławia.

Granice własności wyznaczyliśmy, wykorzystując możliwość wygenerowania wokół każdej miejscowości (punktu) poligonów Thiessena (Woronoja) i połączenia (zagregowania) tych obszarów, które miały tego samego właściciela, a następnie dopasowania ich do wyznaczonych wcześniej granic powiatów i województw. Należy pamiętać, że metoda ta stanowi pewien model rzeczywistości, a pomiary powierzchni obszarów mają charakter przybliżony.

NAZEWNICTWO

Paweł Swoboda

Nazewnictwo geograficzne obszaru będącego tematem niniejszego tomu AHP z niewiadomych względów nie cieszyło i nadal nie cieszy się zbyt dużym zainteresowaniem wśród onomastów. Choć trudno w to uwierzyć, od czasu opublikowania przez Stanisława Kozierowskiego w pierwszych dziesięcioleciach XX w. tomów serii *Badania nazw topograficznych*, w których zestawiał i udokumentował, a także częściowo objaśnił m.in. nazwy z terenu Kujaw¹ i ziemi dobrzyńskiej², nie ukazało się żadne opracowanie monograficzne czy choćby spełniający naukowe standardy słownik dokumentujący i opisujący rozwój, budowę oraz pochodzenie poszczególnych nazw z tego obszaru. Prace Kozierowskiego, choć nieco przestarzałe, wciąż pozostają jedynym w miarę kompletnym źródłem informacji o nich, wymagającym jednak ostrożności i krytycznego podejścia zarówno w kwestii atestacji źródłowej, jak i objaśnień etymologicznych. Niestety obroniona w 1993 r. w Instytucie Języka Polskiego PAN rozprawa doktorska Aleksandry Galasińskiej *Nazwy miejscowe Kujaw* (napisana pod kierunkiem Kazimierza Rymuta) nigdy nie ukazała się drukiem i dostępna jest jedynie w archiwum IJP PAN³. Z dostępnych mi informacji wynika również, że w latach 60. XX w. powstała praca magisterska o takim samym tytule autorstwa Czesława Kempnińskiego (promotorem był Tadeusz Milewski), obroniona w ówczesnej Wyższej Szkole Pedagogicznej w Krakowie (obecnie Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN), jednak z przyczyn prawnych dostęp do niej jest niemożliwy.

Tę dotkliwą lukę w polskiej onomastyce wypełniają nieliczne prace i artykuły, w których uwzględniono XVI-wieczne nazewnictwo. Jedyną opublikowaną dotychczas pracą, w której podjęto próbę syntezy toponimii z części interesującego nas terenu, pozostaje artykuł Zygmunta Zagórskiego poświęcony nazwom miejscowym dawnego województwa brzeskiego, który ukazał się w 1965 r.⁴ Powstało też kilka prac traktujących o szczegółowych zagadnieniach nazewniczych. Należy tu wspomnieć w pierwszej kolejności o pracach Huberta Górnowicza dotyczących nazw rodowych z obszaru m.in. Kujaw (w ramach Wielkopolski) oraz ziemi dobrzyńskiej⁵. Zagadnieniom słowotwórstwa dobrzyńskich nazw poświęciła kilka artykułów Łucja Maria Szewczyk⁶, o kujawskim nazewnictwie w tym kontekście

---

¹ S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych dzisiejszej Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, Poznań 1914; tenże, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*, t. 1–2, Poznań 1921–1922.

² Tenże, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski*, t. 1–2, Poznań 1926–1928.

³ Materiał zgromadzony przez autorkę stanowi punkt wyjścia przy opracowywaniu „kujawskich” haseł w wielotomowym słowniku *Nazwy miejscowe Polski: historia – pochodzenie – zmiany* (t. 1–16, red. K. Rymut i in., Kraków 1996–2019; kolejne tomy w przygotowaniu) opracowywanym w IJP PAN.

⁴ Z. Zagórski, *Nazwy miejscowe dawnego województwa brzesko-kujawskiego*, „Onomastica”, t. 10, 1965, s. 159–175.

⁵ H. Górnowicz, *Rodowe nazwy miejscowe Wielkopolski, Małopolski i Mazowsza*, Gdańsk 1968; tenże, *Rodowe nazwy miejscowe ziemi dobrzyńskiej*, „Poradnik Językowy”, 1966, nr 3, s. 115–127.

⁶ Ł.M. Szewczyk, *Strukturalno-gramatyczna analiza wybranych toponimów z terenu Kujaw*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filologia Polska”, t. 80, 1977, s. 111–127; też, *Dobrzyńskie nazwy części wsi z członem utożsamiającym Rumunek // Rumunki*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filologia Polska”, t. 118, 1981, 63–97; też, *Dobrzyńskie nazwy złożone typu Bógpomóż, Bożerataj*, [w:] *Warsztat współczesnego onomasty. Materiały z II Ogólnopolskiej Konferencji Onomastycznej*, red. D. Kopertowska, Kielce 1983, s. 186–195; też, *Wyrażenia przyimkowe jako struktura nazewnictwa dobrzyńskich części wsi*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filologia Polska”, t. 150, 1984, s. 93–103; też, *Struktura słowotwórcza dobrzyńskich nazw części wsi, przysiółków i pojedynczych osad*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filologia Polska”, t. 174, 1987, s. 89–113.

pisał Piotr Bąk⁷. W ostatnim czasie ukazał się też artykuł Adama Wróbla, co prawda o charakterze popularnonaukowym, wart jednak uwagi, w którym autor m.in. przedstawia klasyfikację semantyczną oraz zestawia dokumentację i objaśnienia etymologiczne kilkudziesięciu nazw z obszaru Kujaw i ziemi dobrzyńskiej⁸. Z kolei Kindze Zawodzińskiej-Bukowiec dobrzyński materiał nazewniczy posłużył do rozważań teoretycznych dotyczących typologii i klasyfikacji toponimicznej⁹. Mikrotoponimią (nazwami terenowymi) na pograniczu wielkopolsko-kujawskim zajmował się z kolei Józef Chojnacki¹⁰.

Toponimia Kujaw i ziemi dobrzyńskiej była oczywiście uwzględniana również w monograficznych opracowaniach poszczególnych modeli nazewniczych, jednak podobnie jak w przypadku wspomnianej książki Huberta Górnowicza poświęconej nazwom rodowym, były one traktowane *en bloc* z Wielkopolską lub, jak w przypadku pracy Franciszka Nieckuli dotyczącej nazw miejscowych z sufiksami *-ov-*, *-in-*, omawiane w ramach wspólnego regionu tzw. prowincji centralnych wraz z ziemią wieluńską, sieradzką i łęczycką¹¹, co znacznie utrudnia prześledzenie tendencji nazewniczych tylko na Kujawach i/lub ziemi dobrzyńskiej na tle innych części Polski.

Niniejszy tekst jednak również nie ma na celu całościowego, syntetycznego opracowania pod względem struktury i semantyki XVI-wiecznej toponimii Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, gdyż jest to zadanie znacznie wykraczające poza formułę komentarza. Chciałbym skupić się w nim jedynie na wybranych charakterystycznych właściwościach nazewnictwa omawianego obszaru, które nierzadko przejawiają specyficzną dystrybucję przestrzenną, na którą wpływ mogły mieć czynniki tak językowe, jak i pozajęzykowe.

Nazwy miejscowe Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, podobnie jak w przypadku innych obszarów współczesnej Polski, są zróżnicowane ze względu na pochodzenie i czas powstania. W dużej mierze toponimy w drugiej połowie XVI w. kontynuują tu nazewnictwo z wieków wcześniejszych¹², zwraca uwagę fakt dosyć dużego udziału formacji archaicznych. Na rozpatrywanym przez nas obszarze do XVI w. zachowało się kilkanaście toponimów, które Zbigniew Babik w swojej pracy poświęconej wyodrębnieniu najstarszej warstwy nazewniczej na ziemiach polskich (w granicach wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny) zalicza do warstwy „przedślowiańskiej”. Chodzi tu o nazwy, których nie sposób objaśnić na gruncie języków używanych na danym obszarze w okresie średniowiecza i nowożytności, co skłania do ich interpretacji jako tworów wcześniejszych¹³. Nazwy te podaję w kolejności alfabetycznej wraz z określeniem charakteru obiektu (referenta) wraz z zapisami źródłowymi w wyborze: **Drwęca** (:ie. *drew- ‘pędzić, bieć, spieszyć się’), rzeka: *drwancam* 1203, *Drewanza*, *Dreuanza*, *Drewanza* 1222, *Drvanča* 1230; **Gopło** (n. niejasna, prawdopodobnie pochodzenia germańskiego), jezioro: *Gopło* (1318) 1578; *Gopło* 1470–1480; **Gwda** (*Kvьda : ie. *k'weyd- ‘błyszczec’, biały’), rzeka: *Chuda* (1260) XIV, *Kuddam* fluvium (1311), *Gwda* 1349; **Kotuda** (n. niejasna), wieś: *Coluda* 1250, *Coluda* 1357; **Krzewęt(a)** (n. niejasna), jezioro: na *Krzewoncze* 1381–1408, *Krzewyatha* 1455–1480, *Krzewyantha*, *Krzewiatka*, *Krzewiantka* XV, *Crzewenħa* 1527, nad *Krzewęthem*, *Krzewęta* 1564–1565 (n. wsi *Krzewent* wtórna, pojawia się w źródłach dopiero w XVII w.); **Mień** (: ie. *meyn- ‘mijać, przechodzić obok’, *moyno-, *moyni- ‘to co się omija’ > *bloto*), rzeka: *Mene* 1233, *Mew* 1350, *Mien* 1371; **Noteć** (*Notьsb, gen. *Notьsi, prawdopodobny związek z ie. *not- ‘mokry’), rzeka: *Nothes* 1234, *Notes* 1243,

⁷ P. Bąk, *Budowa słowotwórcza nazw miejscowych w Wielkopolsce i na Kujawach*, „Poradnik Językowy”, 1970, nr 1, s. 9–16.

⁸ A. Wróbel, *Wybrane nazwy wsi z terenu Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, ZK-D, t. 31: *Wsie kujawskie i dobrzyńskie*, 2016, s. 33–80.

⁹ K. Zawodzińska-Bukowiec, *Nazwy części wsi, przysiółków, osad i rumunków – nazwy terenowe czy miejscowe? (na podstawie toponimów ziemi dobrzyńskiej)*, [w:] *Mikrotoponimia i makrotoponimia. Problematyka wstępna*, red. A. Gałkowski, R. Gliwa, Łódź 2014, s. 279–288.

¹⁰ J. Chojnacki, *Nazwy terenowe na pograniczu wielkopolsko-kujawskim*, Poznań 2002.

¹¹ „[–] ograniczono się do Wielkopolski, Małopolski oraz potraktowanych jako oddzielny region tzw. prowincji centralnych (ziemia wieluńska, sieradzka, łęczycka, dobrzyńska i Kujawy). Czasem te obszary ujmuje się łącznie z Wielkopolską. Wydaje się jednak wskazane, aby w pracach onomastycznych ten teren traktować odrębnie, ponieważ ścierają się tutaj tendencje wychodzące z różnych dzielnic (Małopolska, Mazowsze, Wielkopolska)”, F. Nieckula, *Nazwy miejscowe z sufiksami -ov-, -in- na obszarze Wielkopolski i Małopolski*, Wrocław 1971, s. 8.

¹² Według obliczeń A. Galasińskiej dla Kujaw, do końca XV w. źródła notują ok. 54% wszystkich nazw zebranych przez badaczkę, przy czym należy pamiętać, że chodzi tu o nazwy osad powstałych również po XVI w., aż do wieku XX. Należy zatem przyjąć, że odsetek nazw odnotowanych do końca XV w. w stosunku do stanu na koniec XVI w. będzie jeszcze wyższy.

¹³ Z. Babik, *Najstarsza warstwa nazewnicza na ziemiach polskich (w granicach wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny)*, Kraków 2001, s. 11, 92.

Neza 1251, *Netza* (1251) 1364; **Pilawa** (n. niejasna, może w związku z ie. **pel-* ‘pole’), rzeka: *Pila* 1224; *Pilo* 1251, *Pilawe* 1286; **Ptur** (n. niejasna), wieś: *Ptur* 1369, *Ptur* 1489, *Pthvr* ca. 1475; jezioro: *Thvr*, *Pthvr* ca. 1475; **Sablóg** (n. niejasna), od XIX w. *Sadlug*, wieś: *Sablog* 1399–1407, *Seblog* 1418, *Sablog* 1489; **Str(z)kwa** (*Strǫky, gen. *Strǫkǫve < germ. *strukō ‘strumień, rzeka’), dziś *Skrwa*, rzeka: *Strzqua* (1202), *Strqua* (1248), *Strkwa* 1379, *Strqua* 1383, *Sztrzkwa* 1461; **Wisła** (n. niejasna, możliwy związek z ie. **weys-* ‘płynąć’, *(s)*wit-* ‘jasny’, *(s)*weyd-* ‘wilgoć; wić się’), rzeka: *Vistlam*, *Vistula*, *Visculus* sive *Vistla* I w.; **Zbląg** (Śćblądź < *Stǫblędz’b < germ. *Stiblinga-*), dziś *Zblęg* (pierwotnie zapewne Śćblądź), wieś: *Soblacz* 1232, *Stiblandz* 1258–59, *Deschblaz* 1288, *Sceblanz* 1288, *Scheblencz* 1320, *Szeblancz* 1335, *Szczblandz* 1424, *Szczblandz* 1424, *Zblancz* 1489, *Sbliąg* 1566; **Zgłowiączka** (*Zgowiędz*, gen. *Zgowiędzi*, n. niejasna), wieś: *Segovend* 1155, *Zgouendie* (gen.) 1250, *Zgovendiae* (gen.) 1252, *Zgovetka* 1282, *Sgouyanthka* 1346, *Zgowanthka* 1423; rzeka: *Zgoendia* 1250, *Zgovendia* 1252, *Sgouentka*, *Sgouentka* 1255, *Sgouendia* 1262, *Zgovetca* 1282, *Sgouentkam* 1297.

Większość z wymienionych onimów to nazwy rzek (potamonimy), co jest powszechnym zjawiskiem w przypadku tej warstwy chronologicznej w toponimii polskiej. Jedynie w przypadku nazw *Kołuda*, *Sablóg* i *Zgłowiączka* mamy do czynienia z nazwami miejscowości, które jednak mogły zostać zapożyczone z wcześniejszego hydronimu (nienotowanego dla pierwszych dwóch). Przykładem oczywistego zapożyczenia jest nazwa osady młyńskiej *Mień* powstałej nad rzeką o równobrzmiącej nazwie, która pojawia się dopiero w XVI w. oraz miasta *Notes/Noć* (*Notesz* 1418, *Nothesz*, *Nocz* 1598)¹⁴ położonego nad Notecią.

W XVI w. na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej znajdziemy również wiele archaicznych nazw powstałych już na gruncie rodzimym, słowiańskim. Kujawy, obok Wielkopolski, należą do największych skupisk miejscowości o nazwach służebnych¹⁵, związanych z instytucją służebności, która wygasła na przełomie XIII i XIV w., a wraz z nią straciła produktywność omawiana kategoria toponimów¹⁶. W materiale analizowanym dla potrzeb niniejszego tomu AHP odnotowano 26 takich nazw: *Bartdzieje* < *bartdzieje* ‘pasiecznicy, dozorczy barci’; *Bobrowniki* < *bobrownicy* ‘ludność zajmująca się bobrami’; *Kob(i)elniki*, *Kobylniki* < *kobielnicy* (: *kobielnik ‘osoba wyrabiająca kobiele’, por. stp. *kobiel* ‘kobiątka, kosz z pokrywą’, też ‘workowata sieć rybacka’); *Konary* (2x) < *konarze* ‘ludność zajmująca się hodowlą koni książęcych’; *Korabniki* < *korabnicy* (: *korabnik ‘człowiek trudniący się wyrobem korabi’, por. stp. *korab* ‘statek, łódź’); *Kowale* < *kowale*; *Łagiewniki* (3x) < *łagiewnicy* ‘ludność trudniący się wyrobem łagwi czy też warzeniem piwa i syceniem miodu dla dworu książęcego’ (por. stp. *łagiew* ‘drewniane, skórzane itp. naczynie na płyny’); *Psary* (2x) < *psarze* ‘ludność opiekująca się psami myśliwskimi’; *Rybitwy* < *rybitwi* ‘ludność zajmująca się połowem ryb’ (: stp. *rybitw* ‘ten co łowi ryby, rybak’); *Skotniki* (2x – *Królewskie* i *Zablotne*) < *skotnicy* ‘pasterze bydła’ (por. stp. *skot* ‘bydło rogate, zwierzęta’); *Sokolniki* < *sokolnicy* ‘ludność zajmująca się strażeniem gniazd sokołów, łowami na młode sokoły oraz udziałem w polowaniu z sokołami’; *Strzelce* < *strzelcy* ‘ludność trudniący się myślistwem’; *Szewce* < *szewcy*; *Świątniki* (3x) < *świątnicy* ‘osoby obowiązane do posług kościelnych’; *Złotniki* < *złotnicy* ‘ludność wyrabiająca przedmioty ze złota i innych metali’; *Żerniki* (2x) < *żyrdnicy*, *żerdnicy* ‘ludność zobowiązana do budowania namiotów dla księcia i jego dworu podczas podróży po kraju’. W materiale występuje też kilka nazw formalnie podobnych do nazw służebnych, jak np. *Zduny* (n. główna *Zdunowo*) czy *Zaduszniki*, jednak w ich przypadku mamy do czynienia z innymi kategoriami toponimów¹⁷.

Najwyraźniejsze skupisko nazw służebnych widoczne jest wokół Kruszwicy, która w XII w. stanowiła główny gród, najważniejszy ośrodek regionu. Nieco bardziej rozproszone są miejscowości

¹⁴ To samo dotyczy nazwy osady *Krzewent*, nieuwzględnionej w niniejszym tomie, bo powstałej nad jeziorem o tej samej nazwie dopiero w XVII w.

¹⁵ U. Wójcik, *Polskie toponimy związane z organizacją gospodarczą państwa wczesnopiastowskiego. Nazwy miejscowe motywowane antroponimami zbiorowymi*, Kraków 2013, s. 47–49.

¹⁶ Tamże, s. 47–49.

¹⁷ *Zduny* to XVI-wieczna forma oboczna nazwy dzierżawczej *Zdunowo* (por. *Zdunowo* 1473, *Szdunowo* 1527, *Zduni* 1577) od n. os. *Zdun*, powstała w wyniku upodobnienia do nazw rodowych lub właśnie służebnych, która z czasem wyparła pierwotną postać i funkcjonuje do dzisiaj. Z kolei nazwy typu *Zaduszniki* i częściej spotykane *Duszniki*, choć mogą wydawać się semantycznie powiązane z nazwami służebnymi typu *Kościelniki* czy *Świątniki*, pochodzą jednak od wyrazów *dusznicy*, *zadusznicy*, określających ludzi darowanych Kościołowi wraz z ziemią, którą zamieszkiwali, za spokój duszy ofiarodawcy; zob. W. Taszycki, *Pierwiastek chrześcijański w polskich nazwach miejscowych*, [w:] tenże, *Rozprawy i studia polonistyczne. I. Onomastyka*, Wrocław–Kraków 1958, s. 275.

o nazwach służebnych w pobliżu dawnych grodów kasztelańskich – Wyszogrodu (dziś Fordon, dzielnica Bydgoszczy), Włocławka, Inowrocławia i Dobrzyń. W północnej części ziemi dobrzyńskiej nazwy tego typu nie występowały z uwagi na brak w tej okolicy ośrodków władzy książęcej¹⁸.

Inny stary model nazwotwórczy stanowią nazwy dzierżawcze utworzone przy pomocy sufiksu *-jb/-ja/-je. Najczęściej dodawany był on do podstaw antropomicznych, wyrażając posesywność, posiadanie. Na badanym przez nas obszarze w XVI stuleciu występuje prawie 50 takich nazw: *Borzygniew*, *Borzynie*, *Bronisław*, *Bycz*, *Bydgoszcz* (dawniej *Bydgoszcza*), *Bytom* (*Bytoń*), *Choceń*, *Chodecz*, *Chotel*¹⁹, *Ciepień*, *Ciechrz*, *Dobiegniew*, *Dobrcz*, *Dobrzyń*, *Gądecz*, *Gorzeń*, *Gościeradz*, *Grodzeń*, *Inowłocław* (dziś *Inowrocław*), *Kazom* // *Kazum* // *Kazoń*, *Kotomierz(a)*, *Krzywosądz*, *Kuc(z)erz*, *Lubień*, *Lutobórz*, *Łoskoń* (dawniej *Łoskuń*), *Łowicz*, *Modlibóź*, *Niemcze*, *Ostrowąż* (n. główna: *Ostrowąs*), *Przedecz*, *Przybysław*, *Przyłub*, *Raciaz*, *Redecz Wielki*, *Sikorze*, *Stalmierz*, *Szymborze*, *Ściborze Wielkie*, *Świętosław*, *Świętosławie*, *Trzebiegoszcz*, *Ugoszcz*, *Unimierze*, *Wieluń*, *Witowąż*, *Włocław* (dziś *Włocławek*), *Zakrocz*.

Choć w XVI w. nazwy omawianego typu występują we wszystkich trzech głównych jednostkach administracyjnych składających się na badany obszar, to ich natężenie nie jest jednorodne. Brak ich całkowicie w powiecie kruszwickim, w powiecie bydgoskim występują tylko w północnej części, a w ziemi dobrzyńskiej pojawiają się jedynie w pasie między Lipnem i Rypinem (w samym powiecie dobrzyńskim notujemy tylko jedną nazwę – *Dobrzyń*).

Wartymi dokładniejszego skomentowania są nazwy dwóch ważnych ośrodków miejskich Kujaw – Włocławka i Inowrocławia. Nazwy te, choć współcześnie zróżnicowane, mają wspólną genezę, a ponadto odzwierciedlają pewną relację chronologiczną. Pierwotnie obie miejscowości nosiły nazwę *Włodzisław* (> *Włoc(s)ław*) (od stp. nazwy osobowej *Włodzisław*, *Włoc(s)ław* z suf. *-jb), w dokumentach występującą zwykle w formie zlatynizowanej *Wladislavia*, jednak w celu odróżnienia powstałego później Inowrocławia w źródłach średniowiecznych od początku towarzyszy mu łacińskie określenie *iuvenis* ‘młody’, rzadziej *novus* ‘nowy’ (może to świadczyć o ponowieniu n. starszego miasta), w przypadku zaś starszego Włocławka spotykamy określenia *senex*, *senis* oraz *antiquus* ‘stary’ (jeszcze w XVI w. dość często występuje forma *Antiqua Wladislavia*). Łacińską nazwę zestawioną *Iuvenis Wladislavia* już w XIII w. zaczyna wypierać złożenie *Juniwladislavia*, pod którym Inowrocław występuje zwykle w źródłach XVI-wiecznych. W tej formie onomaści na ogół dopatrują się staropolskiego przymiotnika *juny ‘młody’ (por. *juniec* ‘młody wół’, *junosza* ‘pan młody’) < psł. *junь (czyli *Juny Włodzisław ‘Młody/Nowy Włodzisław’)²⁰. Nie można jednak wykluczyć, że człon *Juni-/Iuni-* jest formą pochodną (skontrahowaną) łac. *iuvenis* > *iunis*²¹. Niezależnie od pochodzenia pierwszego członu złożenia nazwy *Juniwladislavia* z czasem doszło do podwyższenia artykulacji *Ju-* > *Ji-* > *I-*, wskutek czego powstała forma *Inowłocław* (obecność -o- w tym złożeniu może przemawiać za pochodzeniem od wspomnianego przymiotnika *juny, analogicznie do nazw typu *Starokrzepice* < *Stare Krzepice*, *Staropole* < *Stare Pole*). Już na przełomie XVI i XVII w. w wyniku dysymilacji *l-l* > *r-l* (lub też upodobnienia do nazw typu *Wrocław*) nazwa ta zaczęła być stopniowo wypierana przez formę *Inowrocław*. Z kolei nazwa starszego metrykalnie *Włodzisławia*, później *Włocławia*, w XVII zaczęła ulegać deminutywizacji do postaci *Włocławek*, co mogło wiązać się bądź z silniejszą potrzebą odróżnienia od (*Ino*)*włocławia*, bądź było wynikiem stopniowej degradacji miasta.

Archaiczny formant *-jb/-ja/-je służył jednak nie tylko do tworzenia nazw dzierżawczych, ale także toponimów oraz apelatywów topograficznych, oddających właściwości naturalne danego obiektu, jak np. *Brześć* (początkowo też *Brzeście*, por. *Bresce* 1250, *Bzesche* 1288, *Brezt*, *Brezte* 1289), *Brzeście*, dziś *Brześć* (: psł. *berstьje ‘brzosty, las brzostowy’), *Brzezie* (< stp. *brzezie* ‘zagajnik, las brzożowy’, psł. *berzьje* ‘ts.’), *Lipie* (< stp. *lipie* ‘las lipowy’), *Nadróż* // *Nadroże* (: *na* + *droga*, wcześniej też *Nadrożne*), *Osiecz* (: stp. *osiek* ‘łąka na urodzajnej glebie, niżej położona; przesieka, zasiiek’) czy *Wanorze* // *Wąnorze* // *Wonorze*²².

¹⁸ Zob. K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego: X–XIII wiek*, Poznań 2000 (mapa).

¹⁹ Toponim ten mógł być jednak zapożyczony od nazwy jeziora.

²⁰ Por. S. Rospond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984, s. 114; *Nazwy miejscowe Polski*, t. 3, s. 531.

²¹ Por. *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. 5, Wrocław 1983, s. 1121.

²² M. Rudnicki rekonstruuje dla tej nazwy pierwotną postać *van-or-ьje z rdzeniem **van-* określającym coś mokrego, wilgotnego, wodę; tenże, *Prasłowiańszczyzna – Lechia – Polska. I. Wyłonienie się Słowian spośród ludów indoeuropejskich i ich pierwotne siedziby*, Poznań 1959, s. 107. Wydaje się jednak, że mamy tu do czynienia raczej z pierwotną nazwą *Wąnorze*, od prefiksального **q-nor-* (: *nora ‘jama, dziura (w ziemi), zagłębienie’) z suf. *-ьje i protetycznym v- (por. np. *wądół* < *qdolь/bь*

Obok pierwotnych nazw utworzonych przy pomocy omawianego formantu w XVI-wiecznym materiale występują także nazwy, które tylko pozornie przejawiają taką budowę, jednak w istocie wcześniej należały do innych typów słowotwórczych. Przykładami takich toponimów mogą być: *Dobrogoszcz*, będący formą oboczną n. *Dobrogościce*, wcześniej także *Dobrogostowicy* (*Dobrogostouici* 1238, *Dobrogoszczyce* 1415, *Dobrogoscicze*, *Dobrogoszcz* 1582), *Książ*, wcześniej *Knięginice* i zapewne **Księginice* (*Knaginice* 1215 > *Xyansch* 1418).

W związku z faktem, że model nazwotwórczy na **-jb/-ja/-je* utracił produktywność już na przełomie XIII i XIV w.²³, w XVI-wiecznym nazewnictwie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, podobnie jak na pozostałych obszarach Polski, dużo częściej funkcja posesywności wyrażana jest poprzez stosowanie sufiksów kontynuujących psł. formanty **-ov-* i **-in-*, mianowicie *-ów // -ew*, *-owo // -ewo*, *-in // -yn*, *-ino // -yno* (dołączanych do rzeczowników rodzaju żeńskiego), których produktywność (jako pierwszych odnotowanych form) w XVI w. dopiero zaczynała zamierać²⁴. Oczywiście, tak jak to miało miejsce w przypadku archaicznych nazw na **-jb* itd., sufiksy te mogły tworzyć nazwy topograficzne czy kulturowe, jednak w przeważającej większości mamy tu do czynienia z nazwami dzierżawczymi. Ojkonimy omawianego typu stanowią zdecydowaną większość na badanym przez nas obszarze, odnosząc się do niemal 600 miejscowości, co stanowi ok. 38% wszystkich uwzględnionych w atlasie jednostek osadniczych (i jednocześnie taki sam odsetek wszystkich odnotowanych nazw).

Najwięcej jest tu nazw na *-owo // -ewo* (411 miejscowości, w przypadku 369 z nich są to nazwy główne), a następnie *-ino // -yno* (147 miejscowości, w tym 134 nazwy główne). Taka dysproporcja wynika z faktu, że sufiksy kontynuujące **-in-* dodawane są przede wszystkim do podstaw rodzaju żeńskiego lub o żeńskim paradygmacie odmiany, a takich wśród nazw osobowych motywujących nazwy miejscowe jest mniej – dominują tu przede wszystkim męskie imiona, mające także paradygmat odmiany i odnoszące się do osób płci męskiej.

Miejscowości o nazwach na *-ów // -ew* oraz *-in // -yn*, choć w XVI w. występują na całym badanym obszarze, jest nieporównanie mniej – odpowiednio 73 (18 nazw głównych) i 67 (28 nazw głównych). W późniejszych wiekach wariant *-owo* w znacznym stopniu wyparł z badanego obszaru nazwy na *-ów* (obecnie tych ostatnich jest tu zaledwie 28 w stosunku do przeszło 800 nazw na *-owo*), co wiąże się z wykształceniem się wyraźnej izomorfy dzielącej Polskę pod tym względem na część północną (*-owo*) i południową (*-ów*)²⁵. Odmiennie natomiast potoczyły się losy nazw z sufiksami *-ino* i *-in*. Dzisiaj na terenie XVI-wiecznych Kujaw i ziemi dobrzyńskiej notowane są zaledwie trzy ojkonimy na *-ino*, nazw rodzaju męskiego na *-in* jest tu zaś obecnie 254.

Również w przypadku nazw utworzonych przy pomocy wariantów rodzajowych kontyuantów suf. **-bn-*, czyli *-no*, *-na* i młodszego *-ne* (tworzących najczęściej nazw topograficzne) w skali ogólnopolskiej mamy do czynienia z charakterystycznym podziałem, choć nie aż tak wyrazistym jak ten opisany wcześniej. Jak pisał Henryk Borek w monografii poświęconej temu modelowi nazwotwórczemu, Kujawy i ziemia dobrzyńska wraz z innymi terenami północno-zachodnimi należą do głównej strefy wysokiej produktywności formantu *-no* (Pomorze, Wielkopolska) – nasilenie tej cechy słabnie w kierunku południowym. Natomiast typ *-na* jest bardzo rzadki w ziemi chełmińskiej, dobrzyńskiej i na Kaszubach, a w wyraźnej mniejszości na Kujawach²⁶. Zasadniczo sytuacja w XVI w. odpowiada powyższemu opisowi – w obrębie omawianego modelu na całym badanym obszarze dominują nazwy na *-no* (ok. 70 obiektów), np. *Chojno*, *Czermno*, *Dźwierzno*, *Glinno*, *Górzno*, *Widlno* itd., podczas gdy nazw z formantem *-na* jest tu zaledwie ok. 10, głównie przy południowej granicy z Wielkopolską, por. np. *Chrosna*, *Dzierżazna*, *Rożenna*, *Siedluchna*, *Telązna*. Podobny stan utrzymuje się do dzisiaj. Nieco młodszy i generalnie rzadszy²⁷ typ nazw na *-ne* w drugiej połowie XVI w. występuje tylko kilka razy, wyłącznie w ziemi dobrzyńskiej, w powiecie rypińskim na pograniczu z Mazowszem

‘zagłębienie terenu, jama, dół, kotlina, dolina’, *Wąsosze* < **osošbje* : psł. *socha* ‘coś rozwidlonego, rozwidlony, rozgałęziony kij’; W. Boryś, *Prefiksacja imienna w językach słowiańskich*, Wrocław 1975, s. 160–163).

²³ S. Rospond, *Słowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -jb*, Wrocław 1983, s. 6.

²⁴ F. Nieckuła, *Nazwy miejscowe z sufiksami -ov-, -in- na obszarze Wielkopolski i Małopolski*, s. 347–351.

²⁵ Spośród nielicznych nazw na *-ów* zdecydowana większość występuje na obszarze dawnego woj. brzeskiego i ziemi dobrzyńskiej, natomiast w dawnym woj. inowrocławskim notowana jest tylko jedna taka nazwa – *Aleksandrów Kujawski*, ma on jednak znacznie późniejszą metrykę, ośrodek został bowiem założony dopiero w 1834 r.

²⁶ H. Borek, *Zachodniosłowiańskie nazwy toponimiczne z formantem -bn-*, Wrocław 1968, s. 403–407.

²⁷ Tamże, s. 407–408.

(*Płonne, Rudne, Blizne*) i dopiero w późniejszych wiekach obejmie także pogranicze z Wielkopolską, nadal jednak stanowiąc tutejszy toponimiczny margines.

Ciekawie przedstawia się również rozmieszczenie nazw ukształtowanych przy pomocy formatu *-*bsk*-, tworzącego głównie nazwy dzierżawcze i topograficzne, kontynuowanego najczęściej przez warianty rodzajowe -*sk* i -*sko* (realizowanego również jako -*ck*-, -*dzk*-). Choć w drugiej połowie XVI w. obserwujemy pewne wahanie form, por. np. *Goścck, Gójsk* : *Gośccko, Siewiersko* : *Siewiersk, Siewiorsk*, to jednak mamy do czynienia z bardzo wyraźną dystrybucją przestrzenną poszczególnych wariantów rodzajowych. W województwie inowrocławskim właściwie występują wyłącznie nazwy na -*sk*, nie licząc leżących tuż przy granicy z województwem brzeskim wsi Sławsko Wielkie i Małe, które efemerycznie określano też jako *Sławsk*. Na pozostałych obszarach w XVI w. obserwujemy jeszcze pewne wahanie form, jednak zasadniczo w województwie brzeskim przeważają nazwy na -*sko* (jedyną nazwą główną na -*sk*, i do tego nieposiadającą wariantu na -*sko*, był tu *Koneck*, obecnie *Konecko*), w ziemi dobrzyńskiej dominują zaś nazwy na -*sk* (jedyne wyjątki nazwy głównej stanowi tu *Głowińsko*, obecnie *Głowińsk*, w XVI w. również nieposiadający wariantu w rodzaju męskim). Taki stan rzeczy można przypisać wpływowi na dobrzyńskie nazewnictwo toponimii Mazowsza, gdzie też przeważał (i przeważa do dziś) typ na -*sk* (np. *Czersk, Grodzisk, Płock, Płońsk, Pultusk*), podczas gdy województwa brzeskie i inowrocławskie wykazywały cechy wspólne z Wielkopolską, gdzie częściej występują nazwy na -*sko* (np. *Głębocko, Grodzisko, Radecko, Policko*). Jak pisze Stanisław Rospond, wynika to z faktu, że do XIII w. ziemia dobrzyńska należała do księcia mazowieckiego, co stanowiło podatny grunt do szerzenia się na tym obszarze mazowieckich cech językowych²⁸. Z analiz przeprowadzonych przez Rosponda wynika, że jeszcze do XV w. na ziemi dobrzyńskiej częstszy był typ na -*sko*, a do przełomu w tym zakresie doszło w XVI w. Do czasów dzisiejszych dystrybucja ta uległa pewnemu przekształceniu – nazwy na -*sk* dominują już nie tylko na obszarze dawnej ziemi dobrzyńskiej (skąd całkowicie wyparły nazwy na -*sko*), ale także w dawnym województwie brzeskim. Nie dotyczy to jedynie powiatu kruszwickiego, w którym, podobnie jak w sąsiednim województwie inowrocławskim, spotykamy dziś niemal wyłącznie nazwy na -*sko*.

Niemal identyczny kształt ma w XVI w. dystrybucja nazw deminutywnych (zdrobniałych) utworzonych przy pomocy suf. -(*ów*)*ko* // -(*in*)*ko* oraz jego wariantu rodzajowego -(*ów*)*ek* // -(*in*)*ek*. Choć, podobnie jak wcześniej, notujemy wahanie rodzajowe w nazwach części miejscowości, np. *Gąbinek* : *Gąbinko, Oporówko* : *Oporówek, Kłoniewek* : *Kłoniewko* // *Kłonówko* (n. główna *Kłonowo Małe*), *Łążynek* : *Łążyńko*, to jednak wyraźna jest przewaga form na -*ko* w województwie inowrocławskim i zachodnich powiatach województwa brzeskiego, natomiast na jego wschodzie oraz w ziemi dobrzyńskiej oba warianty konkurują ze sobą. W wiekach późniejszych typ na -*ek* rozprzestrzenił się w kierunku zachodnim, w województwie brzeskim, wypierając niemal całkowicie neutra (prawdopodobnie pod wpływem wschodnio-wielkopolskiej toponimii), na pozostałych obszarach zaś oba warianty ze sobą współwystępują (choć z przewagą typu na -*ek*).

W kontekście deminutywnych nazw z formantem -*ek* warto wspomnieć o pewnych nielicznych nazwach, odzwierciedlających charakterystyczną północnopolską cechę dialektalną, mianowicie brak ruchomego *e*, tj. realizacji ogólnopolskiego -*ek* jako -*k*, podobnie też -*ec* (mogący pełnić zarówno funkcję posesywną, jak i deminutywną) jako -*c*. W materiale zgromadzonym do niniejszego tomu odnotowaliśmy 11 takich nazw: *Chodorążk* (też *Chodorąsk*, dziś *Chodorążek*), *Giżynk* (: *Giżynek*), *Mieszczk*, *Półwiesk*²⁹, *Samociążk* (: *Samociążek*), *Siernieczk* (: *Siernieczko*, dziś *Siernieczek*) oraz *Babc* (dziś *Babiec*), *Bocheńc* (: *Bocheniec*), *Lubowc* (dziś *Lubówiec*), *Makowc* (dziś *Makówiec*), *Wagańc* (: *Waganiec*, n. główna *Wagańce*). Formy te występowały wyłącznie w północnej części badanego obszaru.

Zmienność formalna nie dotyczyła tylko rodzaju gramatycznego nazw. Innym zjawiskiem często obserwowanym w materiale źródłowym są też wahania w obrębie liczby gramatycznej nazwy (zwłaszcza w przypadku nazw na -*owo*) – dotychczasowe nazwy singularne typu *Nieszczewo, Sierzchowo, Witowo* na przełomie XV i XVI w. podlegają pluralizacji, czyli uzyskują liczbę mnogą: *Nieszczewy, Sierzchowy, Witowy*, jednak w XVI stuleciu obserwujemy ciągle jeszcze wahanie liczby gramatycznej (w najmniejszym

²⁸ S. Rospond, *Słowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -bsk-*, Wrocław 1969, s. 331.

²⁹ Zdaniem S. Rosponda (tamże, s. 215) nazwa ta zawiera sufiks -*sk*, jednak mamy tu raczej do czynienia właśnie z derywatem od wyrazu *połwie* 'zabudowania położone poza właściwą wsią, ale należące do niej, przysiółek' (*Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 27, red. M.R. Mayenowa, oprac. K. Wilczewska, L. Woronczakowa, Warszawa 1999, s. 80), z północnopolskim -*k*, na co wskazuje odnotowana w 1789 r. postać oboczna *Półwiosek*; zob. *Nazwy miejscowe Polski*, t. 9, s. 227.

stopniu dotyczy to jednak ziemi dobrzyńskiej). W części przypadków powodem opisanej wyżej zmiany mógł być np. podział miejscowości na dwie lub więcej części, wydaje się, że z czasem jednak doszło zapewne do upowszechnienia się nazw pluralnych niezależnie od czynników pozajęzykowych³⁰.

Wahanie liczby i rodzaju gramatycznego to jedynie najbardziej widoczne w XVI-wiecznym nazewnictwie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej zmiany form nazewniczych. Szczegółowo zmiany w obrębie słowotwórstwa, morfologii i fonetyki na przykładzie toponimii województwa brzeskiego omówił wspomniany już wcześniej Zygmunt Zagórski.

Specyficzne rozmieszczenie omówionych dotychczas poszczególnych typów nazwotwórczych i/lub semantycznych ukształtowało się przede wszystkim w wyniku różnych wpływów kulturowych i językowych, przede wszystkim wielkopolskich i mazowieckich (zwłaszcza w przypadku ziemi dobrzyńskiej; tu też silne są związki z ziemią chełmińską)³¹, choć generalnie można za przywołanym wyżej Rospondem stwierdzić, że jest ono wynikiem ogólnego wahania dialektalnego między typem północno-wschodnim i południowo-zachodnim³².

Także w przypadku nazw odantroponimicznych innych niż dzierżawcze, mianowicie nazw patronimicznych, widoczny jest wyraźny podział na ziemię dobrzyńską i pozostały obszar, co wiąże się z dużym wpływem sąsiedniego Mazowsza na nazewnictwo tej pierwszej, jednak w tym wypadku, jak sądzę, ma on nie tylko podłoże językowe, ale także społeczne. Nazwy patronimiczne stanowią drugą co do wielkości grupę w zebranych w niniejszym tomie materiale, odnosząc się do przeszło 10% wszystkich miejscowości, z czego większość to nazwy główne. Ich cechą rozpoznawczą jest suf. *-ice* (rozszerzony czasem o element *-ow-/-ew-*) dodawany do nazwy osoby, której potomkowie zamieszkiwali daną miejscowość. Najwięcej miejscowości o nazwach z suf. *-ice*, bo ponad 90, znajduje się w województwie brzeskim. W województwie inowrocławskim jest ich o połowę mniej, przy czym występuje tu duża dysproporcja między poszczególnymi powiatami – większość z nich zlokalizowana jest w powiecie inowrocławskim, natomiast w powiecie bydgoskim jest ich jedynie siedem. Poza czterema miejscowościami położonymi wokół Bydgoszczy pozostałe trzy toponimy patronimiczne zlokalizowane są tuż przy granicy z powiatem inowrocławskim. Z kolei na wschodzie, za linią Wisły, nazwy patronimiczne występują już dosłownie marginalnie. W całej ziemi dobrzyńskiej jest ich zaledwie siedem, z czego – poza *Warpalicami* koło Rypina – wszystkie znajdują się na pograniczu z Kujawami (*Dobrzejowice, Malszyce//Maliszyce, Myślaborzyce, Radomice, Suszyce, Więclawice*).

Mały udział nazw patronimicznych w ojkonimii ziemi dobrzyńskiej wynika z faktu, że od XIV w. rozpoczął się tam proces przekształcania się nazw patronimicznych i dzierżawczych w rodowe³³. Oczywiście miało to też miejsce w innych dzielnicach, także na Kujawach i w Wielkopolsce, gdzie zdaniem Huberta Górnowicza proces ten miał wówczas nawet intensywniejszy przebieg³⁴. Jednak to właśnie na przełomie XV i XVI w. dochodzi do największego przyrostu nazw rodowych na Mazowszu (a także Podlasiu), co odbija się również na dobrzyńskiej ojkonimii, która od XVI w. zaczyna kształtować się pod wpływem Mazowsza³⁵. Jednak w przypadku nazw rodowych chodzi nie tylko o przejmowanie zwyczajów językowych czy nazewniczych. Nosicielem nazw rodowych była bowiem przede wszystkim drobna szlachta, która na Kujawach i w Wielkopolsce, w odróżnieniu od ziemi dobrzyńskiej, nie była licznym stanem. Co więcej, dobrzyńska szlachta w dużej mierze miała rodowód mazowiecki³⁶.

Związki te widać jeszcze wyraźniej po obecnych w XVI w. jedynie w ziemi dobrzyńskiej nazwach zestawionych takich jak *Paprotki-Bielasy, Paprotki-Bryski, Paprotki-Głogoły* czy *Kłobukowo-Karasie, Kłobukowo-Lyszczce, Kłobukowo-Molendy*. Są to formacje typowe dla Mazowsza (i będącego jego

³⁰ Szerzej o pluralizacji toponimów zob. A. Bańkowski, *Zmiany morfemiczne w toponimii polskiej*, Wrocław 1982, s. 49–52.

³¹ Z. Zagórski, *Nazwy miejscowe dawnego województwa brzesko-kujawskiego*, s. 173–174; H. Górnowicz, *Rodowe nazwy miejscowe ziemi dobrzyńskiej*, s. 115.

³² S. Rospond, *Słowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -bisk-*, s. 331. Nie dotyczy to rzecz jasna nazw służebnych, których rozmieszczenie związane jest w głównej mierze z rozmieszczeniem grodów książęcych, a nie z wpływami językowymi. Podobnie też w przypadku dużego udziału archaicznych nazw dzierżawczych z formantem **-j-*, których liczna obecność na terenie Kujaw wiąże się z wczesnym osadnictwem.

³³ Termin ten, wprowadzony do polskiej onomastyki przez W. Taszyckiego, jest umowny. Nazwy te, stosunkowo późne, nie mają nic wspólnego z organizacją rodową, od dawna będącą przeżytkiem.

³⁴ H. Górnowicz, *Rodowe nazwy miejscowe Wielkopolski, Małopolski i Mazowsza*, s. 52.

³⁵ Tenże, *Rodowe nazwy miejscowe ziemi dobrzyńskiej*, s. 126.

³⁶ R. Kukier, *Pogranicze etnograficzne dobrzyńsko-mazowiecko-płockie*, „Notatki Płockie” t. 26, 1981, s. 13–17.

przedłużeniem toponimicznym Podlasia), odnoszą się do działów wsi drobnoszlacheckich³⁷. Na terenie objętym pierwotnie ogólną, zwykle jednoczłonową nazwą powstawały odrębne ośrodki, które uzyskiwały dodatkowe nazwy dodawane jako drugi człon (pierwszy stawał się zaś nazwą okolicy szlacheckiej), zwykle zresztą w postaci nazwy rodowej, co możemy zaobserwować na powyższych przykładach.

Omówione powyżej kwestie dotyczą niewielkiego wycinka nazewnictwa Kujaw i ziemi dobrzyńskiej i w żaden sposób nie wyczerpują tego szerokiego zagadnienia. Jak już wspomniałem na wstępie, tekst ten nie ma na celu kompleksowego opisu XVI-wiecznej toponimii rozpatrywanego obszaru, moim zamierzeniem było przede wszystkim ukazanie pewnych charakterystycznych jej cech (z uwzględnieniem dystrybucji przestrzennej wybranych typów nazw) w kontekście różnych uwarunkowań, które zadecydowały o jej ówczesnym kształcie, często pozostając widocznymi także i dzisiaj.

Na koniec należy poczynić jeszcze kilka uwag dotyczących sposobu opracowania materiału nazewniczego w niniejszym tomie AHP. Nazwę główną, która została naniesiona na mapę i jest tytułem hasła w indeksie, zasadniczo ustalano na podstawie kryterium frekwencyjnego – stanowi ją forma najczęściej występująca w źródłach z drugiej połowy XVI w. W wypadku gdy kilka nazw obocznych dla jednej miejscowości występowało z taką samą frekwencją, za nazwę główną uznawano tę formę, która pojawiała się w źródłach przed drugą połową XVI w. bądź taką, która uległa stabilizacji po tym okresie.

Podobnie jak w poprzednich tomach AHP, wszystkie nazwy XVI-wieczne zamieszczone w indeksie stanowią formy odczytane i dostosowane do współczesnej grafii, np. <Othorowo>: *Otorowo*, <Soliecz>: *Solec*, <Szniechi > *Śniechy*.

Łacińskie człony dyferencyjne typu *magnus*, *maior* ‘wielki, większy’, *parvus*, *minor* ‘mały, mniejszy’, podobnie jak w poprzednich tomach AHP, były konsekwentnie zastępowane polskimi wyrazami *wielki*, *mały*, np. <Koluda Maior>: *Koluda Wielka*, <Zrzodla Minor>: *Źródła Małe*.

W przypadku nazw zestawionych, odnoszących się do nazw wsi należących do okolic szlacheckich, poszczególne człony nazwy zapisywane są z łącznikiem zgodnie z zalecaną grafia współczesną (np. *Paprotki-Bielasy*, *Kłobuki-Molendy*). Należy jednak pamiętać, że w źródłach historycznych takiej formy zapisu nie stosowano.

---

³⁷ Ten model nazewnicy omówiła obszernie U. Bijak, która za W. Pałuckim obrazuje ich genezę: „Powstanie nazw o takiej strukturze wiąże się ze specyficzną mazowiecką strukturą społeczną. Najliczniejszą na Mazowszu kategorię własnościową stanowiły dobra ziemskie należące do szlachty. Ten stan rzeczy wytworzony jeszcze w czasach książęcych, wzmocniony w XVI w. faworyzowaniem przez Jagiellonów średniozamożnej i ubogiej szlachty mazowieckiej, odznaczającej się wysoką »rozrodczością« doprowadził do dwóch sprzężonych zjawisk na tym terenie. Mianowicie, nie spotykane nigdzie poza Mazowszem (i graniczącym z nim Podlasiem [...]) rozdrobnienie majątkowe tej kategorii własnościowej, spowodowało wytworzenie się specyficznego systemu nazewniczego”, też, *Nazwy zestawione typu Boguty-Augustyny na Mazowszu i Podlasiu*, „Onomastica”, t. 35, 1990, s. 33.

DROGI

Tomasz Związek

Zgodnie z zasadami przyjętymi w serii AHP, sieć drogowa na mapie dróg przedstawia ważniejsze połączenia komunikacyjne (gościńce) i drogi drugorzędne, nie uwzględniamy natomiast na mapie dróg lokalnych¹. Trzeba tu zaznaczyć, że sieć drogowa nie pełni jedynie funkcji komunikacyjnych i gospodarczych, chociaż faktycznie jej rozwój jest i był ściśle powiązany z tymi dwoma czynnikami. Z tego też względu badania nad historią dróg nie należą do najprostszych, gdyż wymagają nie tylko zebrania pokażnej liczby danych, ale – co istotniejsze – stawiają przed koniecznością poradzenia sobie z kwestią zmienności dawnych dróg w czasie i przestrzeni. Dla Kujaw i ziemi dobrzyńskiej nie zachowały się żadne XVI-wieczne lustracje odnotowujące ruch na lądowych komorach celnych, nie można było także zrekonstruować sieci punktów poboru myta. Ubogi obraz stosunków drogowych przyniosły również lustracje dóbr królewskich (głównie XVI- i XVII-wieczne). Zachowały się natomiast cenne wielkoskalowe zabytki kartograficzne (mapy Perthéesa – znane ze szklanych fotokopii, Textora, Gilly’ego, Schröttera i von Pfaua)². Z tych względów rekonstrukcja sieci drogowej XVI-wiecznych Kujaw i ziemi dobrzyńskiej została opracowana – podobnie jak we wcześniejszych tomach – przy użyciu metody retrogresywnej³. Względny niedobór materiałów pisanych do celów rekonstrukcji sieci drogowej nie jest zaskakujący, jeśli weźmie się pod uwagę fakt, że główną arterią komunikacyjną na terytorium Kujaw była jednak Wisła. Nią spływały do Gdańska towary z całej ówczesnej Korony. Wstępne obserwacje źródłowe sugerują także, aby uznać Kujawy za część wielkopolskiej prowincji celnej, w związku z tym system połączeń drogowych należało ściślej powiązać z siecią komór i przykomórków opracowanych w tomie wielkopolskim⁴. Drogi te są także kontynuacją sieci opracowanej przy tomach mazowieckim⁵ i łęczycko-sieradzkim⁶. Tom poświęcony Prusom Królewskim reprezentuje jedynie sieć dróg XVIII-wiecznych, które także musiały zostać zaktualizowane⁷.

Podobnie jak w poprzednich tomach, istotnym etapem było stworzenie listy punktów węzłowych, na które składały się: sieć komór celnych, jarmarków, osad karczemnych i wsi, w których znajdowały się co najmniej dwie karczmy⁸. Ważną pomocą w pracy były także dwa artykuły autorstwa Henryka Bartoszewicza⁹, rekonstruujące sieć dróg handlowych w ziemiach dobrzyńskiej i chełmińskiej oraz edycja taryf mostowego i grobelnego z części Kujaw wydana przed laty przez Zbigniewa Góralskiego¹⁰.

¹ H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 121, 124.

² Zob. więcej K. Słomska-Przech, *Źródła kartograficzne* w tym tomie.

³ Por. H. Rutkowski, *Metoda retrogresji w geografii historycznej Polski (wybrane zagadnienia)*, „Studia Geohistorica”, t. 7, 2019, s. 152; T. Związek, *Drogi*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 268–290.

⁴ T. Związek, *Drogi*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 286; por. tenże, *Uwagi w związku z edycją „Ksiąg celnych Korony z drugiej połowy XVI wieku”*, wyd. Szymon Kazusek, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce 2017, ss. 383, mapa, RDSG, t. 78, 2017, s. 414.

⁵ H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Mazowieckie, s. 112–120.

⁶ M. Wilska, *Drogi*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 74–78.

⁷ M. Biskup, *Osadnictwo i związane z nim elementy*, [w:] AHP Prusy Królewskie, s. 36–37.

⁸ T. Związek, *Drogi*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 280–281, gdzie także odwołania do literatury.

⁹ H. Bartoszewicz, *Drogi handlowe ziemi dobrzyńskiej w XV–XVI w.*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 4, 1994, s. 155–171; tenże, *Drogi handlowe ziemi chełmińskiej w XV–XVI w.*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 6, 1996, s. 43–64.

¹⁰ *Taryfy mostowego i grobelnego Wielkopolski z 1767 r. Województwo łęczyckie i brzesko-kujawskie*, wyd. Z. Góralski, SMDWP, t. 7, 1962, nr 2, s. 221–276.

Zaprezentowana tu propozycja sieci komunikacyjnej dla wieku XVI została opracowana nie dla schyłkowych dekad wieku (głównie lata 80.), jak to miało miejsce chociażby w tomie wielkopolskim, lecz dla ok. 1564–1565 r. Wynika to przede wszystkim z braku odpowiednich danych dotyczących miast regionu dla drugiej połowy XVI w. oraz trudności w opracowaniu ich dokładnej kategoryzacji¹¹. Za podstawowe dane mogące ukazywać siłę gospodarczą poszczególnych ośrodków miejskich uznano kwoty opłaconego czopowego¹². Te pozyskano z zachowanych sumariuszy podatkowych z lat 1564, 1565 i 1569¹³.

W literaturze przedmiotu panuje przekonanie, że interesujące nas tu obszary znajdowały się nieco na uboczu głównych szlaków komunikacyjnych (ziemia dobrzyńska) oraz że pełniły one funkcję obszarów tranzytowych, łączących główne centra gospodarcze szerzej rozumianego regionu (Toruń, a dalej także i Gdańsk) z pozostałymi częściami ówczesnego państwa za pomocą dróg lądowych (w pierwszej kolejności głównie z Wielkopolską i Mazowszem) i najważniejszej drogi wodnej – Wisły¹⁴. Na region należy spojrzeć jednak holistycznie i umiejscowić go w szerszym kontekście funkcjonowania gospodarki Korony¹⁵. Dostępne dane dotyczące opłat czopowego w 1564, 1565 i 1569 r. pokazują, że najważniejszymi ośrodkami gospodarczymi w regionie (nie licząc Torunia) były Nieszawa (Nowa Nieszawa) i Bydgoszcz, posiadające zapewne własne rynki lokalne i eksportujące produkty być może nawet poza Kujawy¹⁶. Porównanie danych z dostępnych lat (zob. mapy 9–11) uwidocznia naturalną fluktuację w opłacaniu czopowego, wynikającą nie tylko ze zmian na rynkach zbóż¹⁷, ale związaną także z nadzwyczajnymi kryzysami dotykającymi poszczególne miasta. Widać to chociażby po Nieszawie, której aktywność gospodarcza (w zestawieniu lat 1564 i 1569) spadła o połowę (z poziomu ponad 10 tys. do 5 tys. gr) w wyniku szalejącej w mieście zarazy¹⁸. Można także domyślać się, że Nieszawa była ściśle związana z pozostałymi kujawskimi ośrodkami miejskimi, tworzącymi jej naturalne zaplecze gospodarcze¹⁹. Świadczyć o tym może przestrzenne rozmieszczenie okolicznych jarmarków²⁰. Po cztery jarmarki rocznie w XVI w. wzmiankowane są w Inowrocławiu (k)²¹, Kruszewicy (k)²² i Chodczu (s)²³, po trzy zaś w Sompolnie (Sąpolno, d)²⁴, Lubrańcu (s)²⁵, Kowalu (Kowale, k)²⁶, Dobrzyniu (Dobrzyń nad Wisłą, k)²⁷ i Skępem (Skąpe, s)²⁸. Jarmarki roczne układały się geograficznie w kształt podkowy, który otaczał Nieszawę z zachodu, południa i wschodu (zob. mapa 12). Na znaczenie Nieszawy jako

¹¹ Por. P. Szewdo-Kielczewska, *Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI wieku* w tym tomie, s. 102–103.

¹² Dla przypomnienia, był to podatek od propinacji alkoholu.

¹³ ASK II 24, k. 75–188 (sumariusz Królestwa z 1564 r.) i tamże na k. 197–312 (sumariusz z 1565 r.) oraz ASK I 112, gdzie znajduje się sumariusz 1569 r.; zob. K. Boroda, *Komu i do czego potrzebne były w XVI w. sumariusze podatkowe? O narodzinach planowania budżetowego we wczesnonowoczesnym Królestwie Polskim*, RDSG, t. 73, 2013, s. 29–50.

¹⁴ H. Bartoszewicz, *Drogi handlowe ziemi dobrzyńskiej*, s. 163.

¹⁵ Naturalnie region ten pozostawał pod silnym wpływem Torunia, jednakże brak jest dla niego danych z lat 60. XVI w. Wiadomo jedynie, że miasto w 1569 r. zalegało w spłacie czopowego; ASK I 112, k. 139v–140r.

¹⁶ K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016, s. 522–523.

¹⁷ Tenże, *Rynek produkcji piwa i handlu alkoholem w woj. łęczyckim w XVI wieku*, [w:] *Rynki lokalne i regionalne w XVI–XVIII wieku*, red. P. Guzowski, K. Boroda, Białystok–Kraków 2013, s. 55–85; tenże, *Wpływy z czopowego jako wskaźnik lokalnego zróżnicowania poziomu produkcji piwa pełnego w miastach Królestwa Polskiego w latach 60. XVI w.*, „Studia Geohistorica”, t. 4, 2016, s. 66–80; tenże, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego*, s. 553–554, 581–590; por. S. Mielczarski, *Rynek zbożowy na ziemiach polskich w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku: próba rejonizacji*, Gdańsk 1962; K. Boroda, *Przestrzenne zróżnicowanie wysokości cen żyta, pszenicy, jęczmienia i owsa na terenie Królestwa Polskiego w lustracjach królewskich z lat 1564–1565*, „Studia Geohistorica”, t. 7, 2019, s. 235–247.

¹⁸ ASK I 112, k. 79v.

¹⁹ Niestety informacje z rejestrów poborowych nie pokazują dokładnych danych dotyczących struktury rzemieślniczej miasta, ale wiadomo, że w 1564 r. z Nieszawy opłacono podatek od rzemieślników w wysokości prawie 12 fl.; ASK I 30, k. 349r.

²⁰ Dane o nich pochodzą z bazy dotyczącej jarmarków opracowanej w ramach projektu realizowanego w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk pt. *Annual Fairs in Greater Poland from the Late Middle Ages to the Deluge (1385–1655)* oraz aneksu do książki A. Bartoszewicz, *Czas w małych miastach. Studium z dziejów kultury umysłowej późnośredniowiecznej Polski*, Warszawa–Pułtusk 2003.

²¹ MK 70, k. 363 (1546 r.).

²² MK 133, k. 514–515 (1592 r.).

²³ MK 137, k. 353–357 (1592 r.).

²⁴ MK 57, k. 151 (1540 r.).

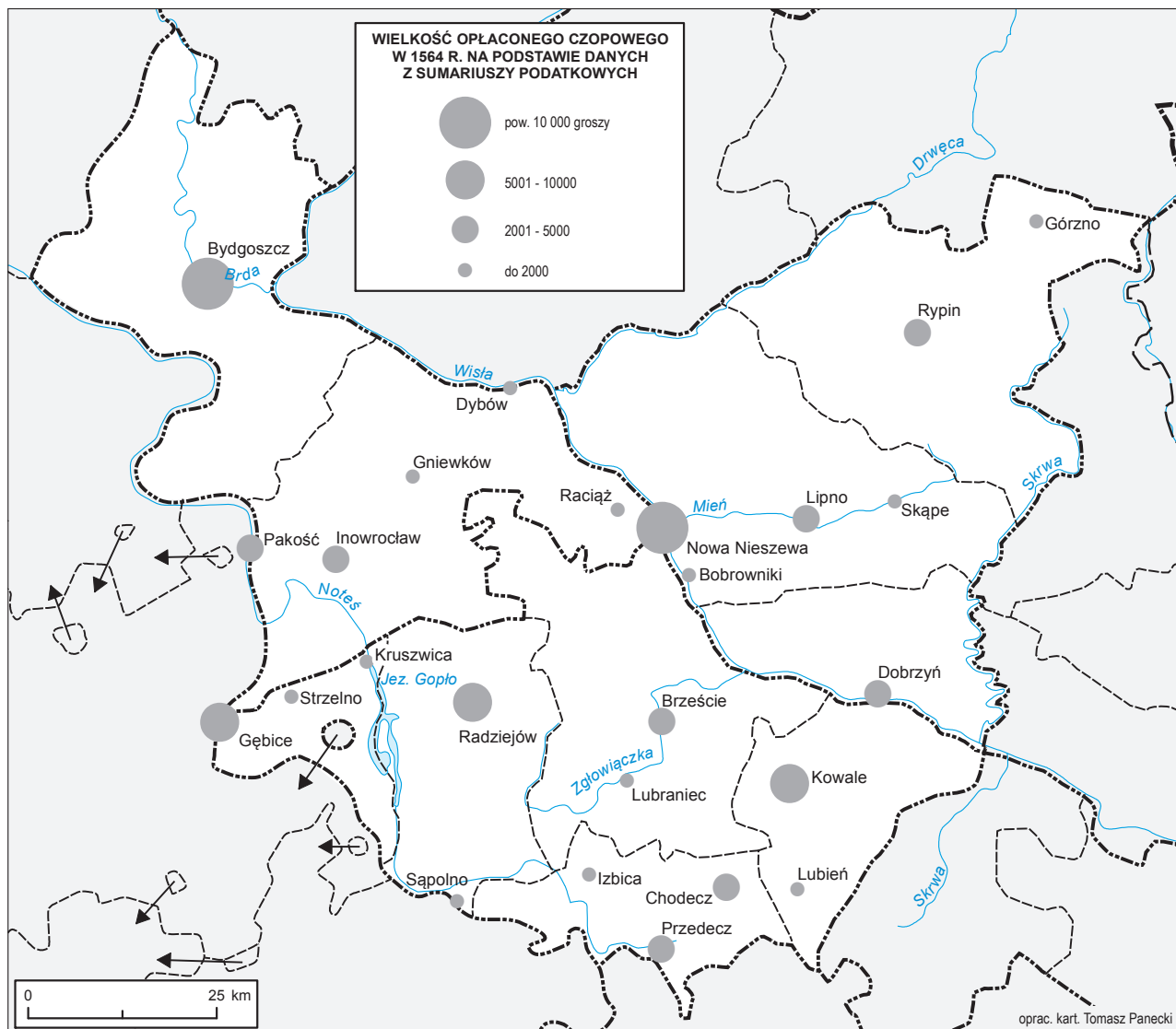
²⁵ MK 24, k. 94–95 (1509 r.); MK 25, k. 140–141 (1512 r.).

²⁶ MK 34, k. 194 (1519 r.).

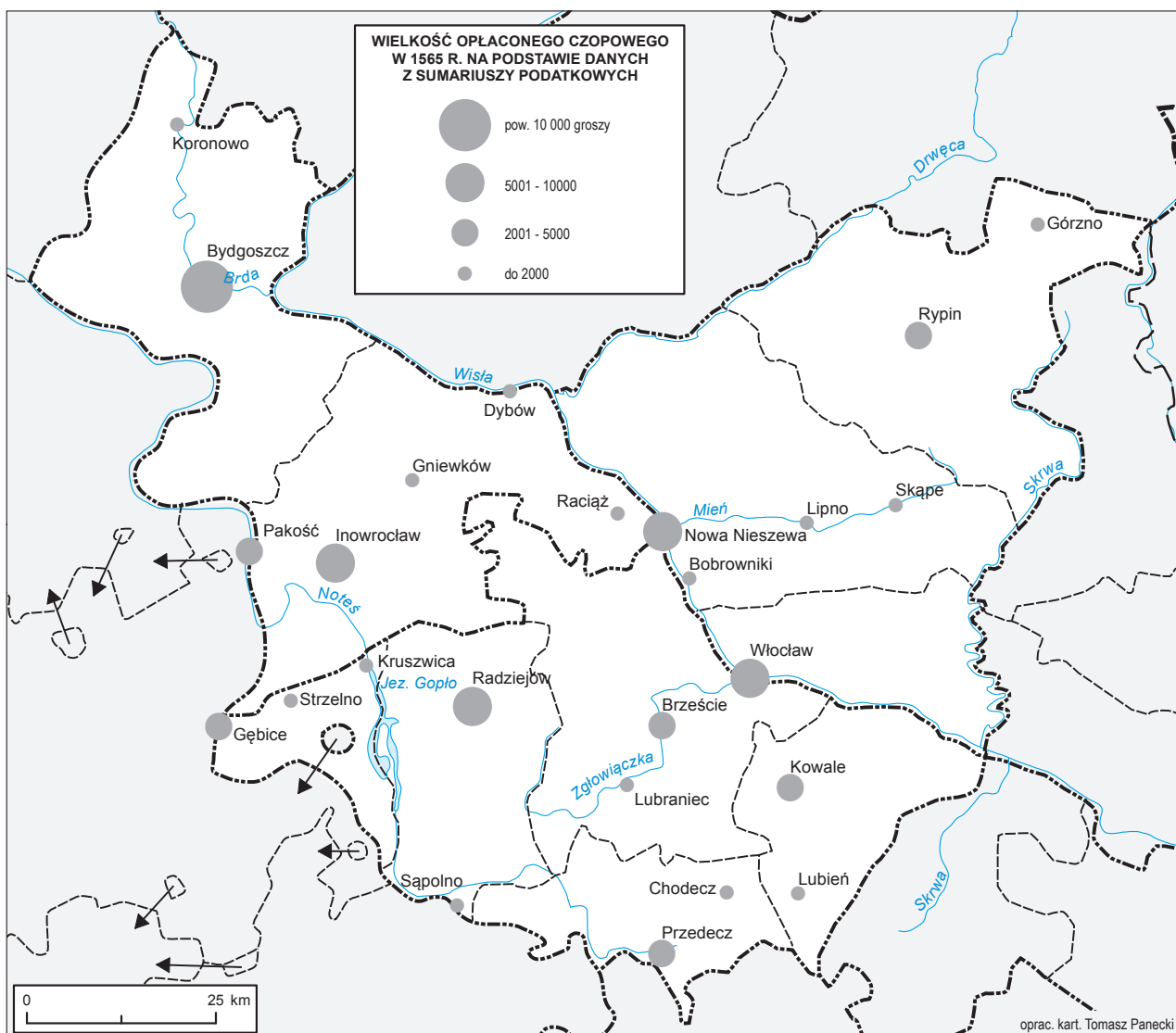
²⁷ Tamże, k. 28 (1519 r.).

²⁸ MK 95, k. 40v (1559 r.).

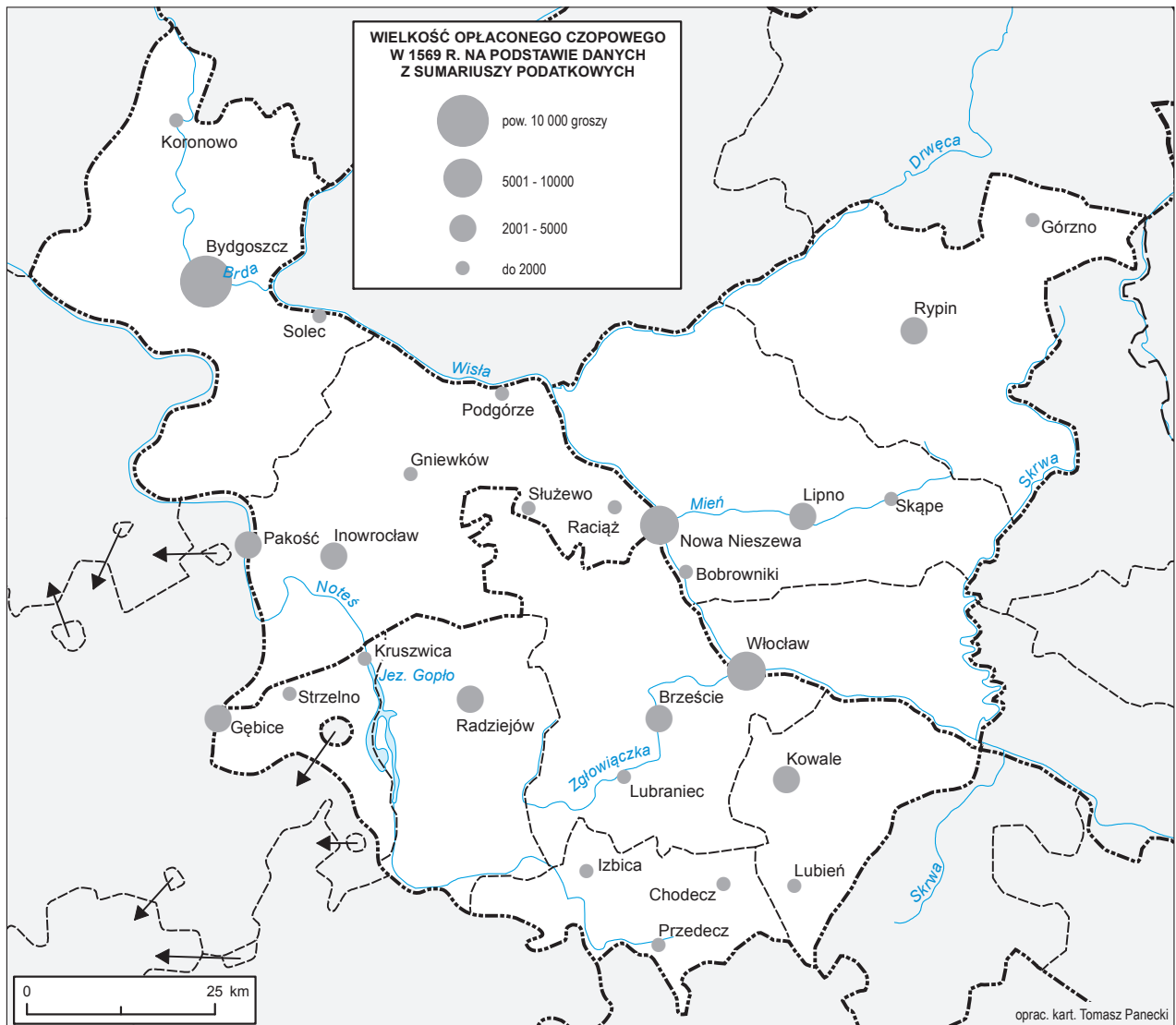

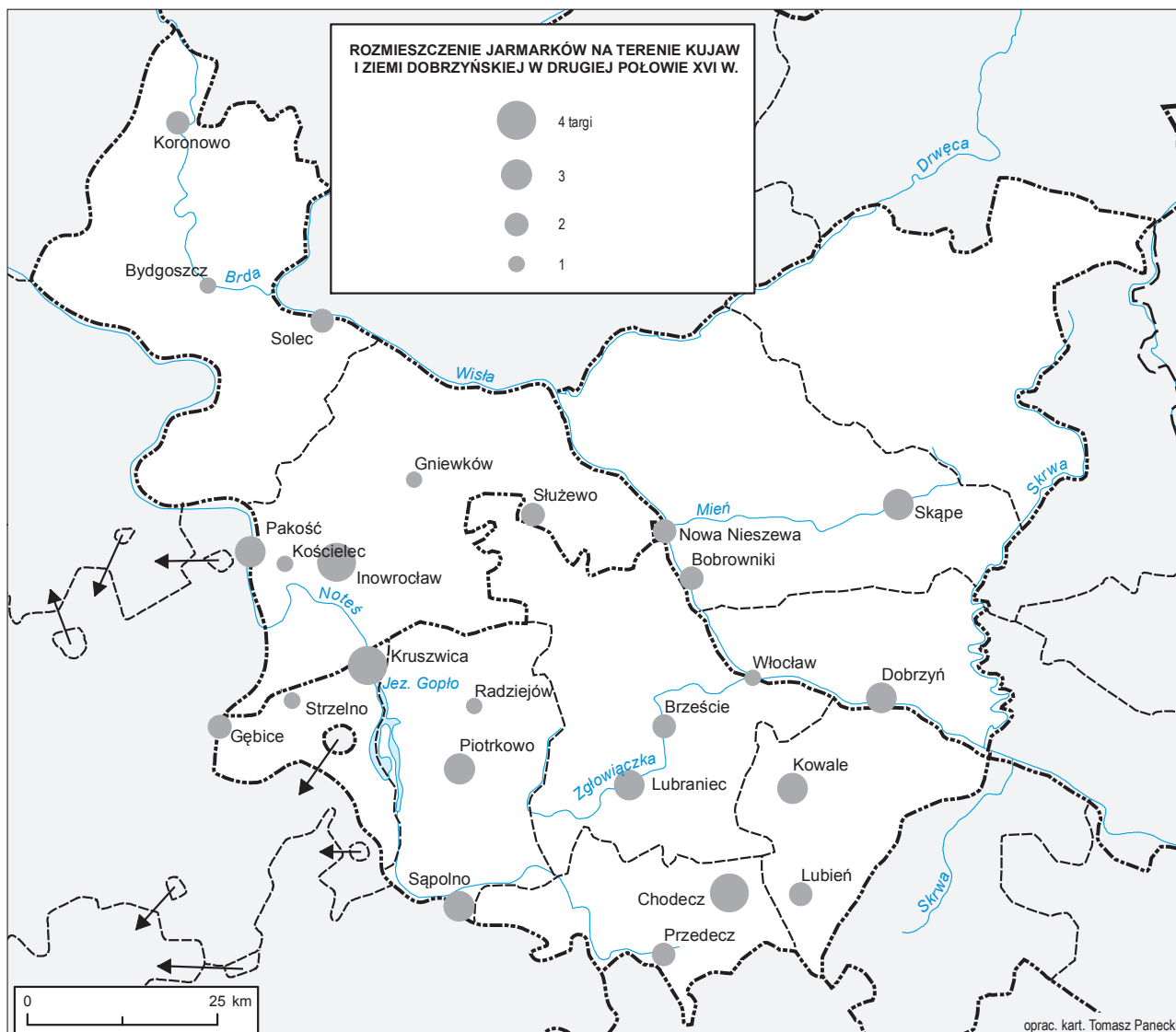
Mapa 9. Wielkość opłaconego czopowego w 1564 r. na podstawie danych z sumariuszy podatkowych

Mapa 10. Wielkość opłaconego czopowego w 1565 r. na podstawie danych z sumariuszy podatkowych

Mapa 11. Wielkość opłaconego czopowego w 1569 r. na podstawie danych z sumariuszy podatkowych

Mapa 12. Rozmieszczenie jarmarków na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.

ośrodka miejskiego musiało także wpływać to, że w mieście znajdował się skład solny małopolskich żup²⁹. Prężny rozwój tej części Kujaw wspierało zapewne także zlokalizowanie już w latach 60. XVI w. komory cła wodnego we Włocławku (Włocław, d), która przynosiła wówczas roczny dochód oscylujący wokół 96 tys. gr³⁰.

Dla XVI w. udało się zidentyfikować jedynie kilka komór, rozsianych głównie w najważniejszych miastach regionu. Podczas kwerendy w Metryce Koronnej nie stwierdzono natomiast wzmianek źródłowych dotyczących punktów poboru myta na tym terenie. Główne lądowe komory celne w drugiej połowie XVI w. znane są z Brześcia Kujawskiego (Brzeście, k)³¹, Radziejowa (k)³², Przedcza (k)³³, Dybowa (k)³⁴ i Inowrocławia (k)³⁵. Cło przedeckie wybierane było w – położonych na terenie województwa łęczyckiego – Kłodawie i Dąbrowicach³⁶. Przy porównaniu ze sobą dochodów otrzymywanych z tych komór na przestrzeni 30 lat widać, że ruch na tej trasie znacząco osłabł, gdyż przychody z komory celnej w Kłodawie pod koniec lat 30. przekraczały 500 florenów, w dobie lustracji z 1564–1565 r. było to zaledwie 150 florenów. Dodatkowo w Przedczu cło opłacane było w latach 60. XVI w. jedynie od furmanów jadących na południe, a nie na północ³⁷, co należy interpretować nie tylko jako informację o prawdopodobnym natężeniu ruchu, ale także można się domyślać, że zdecydowana większość towarów podróżujących na północ była przewożona Wisłą. Z dawniejszych (średniowiecznych) punktów celnych należy wspomnieć także o komorach w Dobrzyniu, Michałowie (s), Rypinie (k), Księżm (s), Bobrownikach (k), Lipnie (k) i Słońsku (k)³⁸. Skąpe dane o rocznych dochodach z ceł miejskich z Brześcia, Radziejowa (k), Przedcza (wraz z przykomorkami) i Bydgoszczy wskazują, że zasadniczy ruch komunikacyjny (przewóz towarów) na tym terenie odbywał się głównie na linii północ – południe i północ – południowy zachód. Wysokie dochody na komorze w Kłodawie (4500 gr) z kolei sugerują, że ok. 1564 r. była to główna lądowa arteria komunikacyjna między Małopolską i centralnymi prowincjami a Kujawami i Toruniem³⁹. Natomiast także wysokie dochody osiągane przez komory w Radziejowie (12 tys. gr) i Inowrocławiu (6600 gr) były związane z istotnymi jarmarkami gnieźnieńskimi, handlem śląskim i poznańskim⁴⁰. Dochód w wysokości 60 tys. gr w Bydgoszczy należy zapewne tłumaczyć nie tylko dogodnymi uwarunkowaniami geograficznymi, ale także funkcjonującą w mieście komorą solną⁴¹.

Za osadę karczemną uznany został tylko Dunaj położony w powiecie brzeskim. W rejestrach podatkowych od schyłku XV w. deklarowane były w tej osadzie jedynie karczmy, których było wówczas sześć⁴². W drugiej połowie XVI w. ruch na drodze, przy której się znajdowała, musiał się znacząco zmniejszyć, gdyż w 1567 r. opłacono tam podatek od dwóch karczem dorocznych i jednego rzemieślnika⁴³. Tylko w tym roku wymieniono wówczas także jednołanowy dział szlachecki, jednak jego obecność nie została potwierdzona w późniejszych latach i nie wpłynęła na inne określenie statusu osadniczego tej jednostki. Dziesięć lat później w Dunaju istniała tylko jedna karczma⁴⁴, w późniejszych

²⁹ D. Molenda, *Zdobycie surowców mineralnych*, [w:] *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. 3: *Od VI do XVII w.*, red. A. Keckowa, D. Molenda, Wrocław 1978, s. 123.

³⁰ Wcześniej komory wodne usytuowane były w Dobrzyniu, Bobrownikach, Słońsku i Przypuście; LWWK 1564, cz. 2, s. 236. O cło wodnym zob. A. Pawiński, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, Warszawa 1881, s. 110–111; R. Rybarski, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, t. 1: *Rozwój handlu i polityki handlowej*, Poznań 1928, s. 302–303; *Regesta thelonie aquatici Wladislaviensis saeculi XVI*, wyd. S. Kutrzeba, F. Duda, Kraków 1915; LWWK 1564, cz. 2, s. 236–239; por. R. Rybarski, *Wielkie żupy solne w latach 1497–1594*, Warszawa 1932.

³¹ MK 110, k. 176–176v (=MRPS V, nr 10725); LWWK 1564, cz. 2, s. 208.

³² LWWK 1564, cz. 2, s. 230.

³³ Tamże, s. 168. Opis lustracji podaje, że „w tym miasteczku nie bywają ani targi, ani jarmarki”. Wiadomo natomiast, że jarmark w mieście poświadczony jest w 1544 r. (MK 66, k. 209) i potem dopiero w 1615 r. (MK 156, k. 41). Prawdopodobnie adnotacja w lustracji królewskiej musiała wynikać z okresowego kryzysu gospodarczego i osłabienia handlu tak lokalnego, jak i regionalnego.

³⁴ Komora dybowska była jednak zaliczana do komór wielkopolskich; ASK I 124, 13v.

³⁵ MK 78, k. 454v (=MRPS V, nr 1087); LWWK 1564, cz. 2, s. 243.

³⁶ ASK I 90 (Rachunki królewskie), k. 26r (1537 r.); por. LWWK 1564, cz. 2, s. 161, 177.

³⁷ LWWK 1564, cz. 2, s. 168.

³⁸ H. Bartoszewicz, *Drogi handlowe ziemi dobrzyńskiej*, s. 160–161.

³⁹ LWWK 1564, cz. 2, s. 161.

⁴⁰ Tamże, s. 230, 243.

⁴¹ Tamże, s. 258.

⁴² Lustracja 1489, s. 107.

⁴³ ASK I 29, k. 388v.

⁴⁴ Tamże, k. 427r.

latach deklarowano tam wpłaty od pojedynczego rzemieślnika⁴⁵. Sieć i kategoryzację dróg na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej oparto także na wsiach, w których deklarowano istnienie dwóch i więcej karczem. Dla województwa inowrocławskiego i brzeskiego wykorzystano dane z rejestru poborowego z 1577 r., znalazły się w nim 32 wzmianki o karczmach. Z kolei dla ziemi dobrzyńskiej wykorzystano dane z 1564 r., gdzie były informacje o 7 miejscowościach z większą liczbą karczem. Najwięcej karczem istniało we wsiach położonych na południowym wschodzie Kujaw – w okolicach Kowala, Brześcia i Lubrańca. Istotnym punktem komunikacyjnym był też Fordon (Fordan, k), a także – położona w ziemi dobrzyńskiej – wieś Płonne (s), która mogła obsługiwać część ruchu między Warmią a Toruniem (zob. mapa 13).

Omówione wyżej czynniki gospodarcze przyczyniły się do opracowania kategoryzacji dróg. Za główne gościńce uznano te połączenia, które musiały spełniać najważniejszą funkcję w ówczesnym handlu i były istotne pod względem komunikacyjnym. Jak już wspomniano, zaproponowana sieć drogową Kujaw i ziemi dobrzyńskiej wynika w dużej mierze z układu dróg przyjętego we wcześniejszych tomach AHP i uzupełnia ona przy okazji poprzednie opracowania. W tym wypadku większe znaczenie ma jednak ich chronologia, gdyż rekonstrukcja wagi poszczególnych dróg nie mogła być w pełni uniwersalna, co zresztą pokazał tom wielkopolski. Za główne punkty komunikacyjne w regionie uznano Nieszawę, Toruń i Bydgoszcz. Drogi skategoryzowano też tak, by zachować ciągłość układu najważniejszych połączeń w kierunku na Gdańsk, który jest traktowany jako najważniejszy ośrodek gospodarczy na północy kraju. Przykładem obrazującym uzupełnienia w stosunku do poprzednich tomów może być tu droga biegnąca z Włocławka do Płocka, która nie została wyrysowana w AHP Mazowsze. Jej wagę w XVI stuleciu potwierdza natomiast istnienie w 1577 r. dwóch karczem obsługujących zapewne lokalny ruch towarowy – zarówno lądowy, jak i wodny⁴⁶. W podobny sposób należało zweryfikować rangę dróg biegnących na południe do województwa łęczyckiego przez Chodecz i Przedecz. Trasa ta wedle danych o wielkości opłat na komorach przedeckich była stale używana, zapewne nie tylko w celu dotarcia do komory celnej we Włocławku, było to także jedno z połączeń umożliwiających dojechanie do Torunia. W porównaniu do tomu wielkopolskiego zagęszczono także sieć drogową na południowym zachodzie Kujaw w okolicach Skulska, Gębic, Strzelna i Kruszewicy. Z kolei wszystkie przeprawy rzeczne, z braku odpowiednich danych z wczesnej nowożytności, zostały przyjęte według stanu XVIII-wiecznego⁴⁷. Za najważniejsze uznano te we Włocławku, Nieszawie, pod Toruniem i w Fordonie. Dwie dodatkowe przeprawy wiślane oznaczono na wysokości Dobrzynia i Bobrownik, przyjmując stan znany z mapy Gilly'ego. Potraktowano je jednak jako czynniki uzupełniające istniejącą już sieć drogową. Znany jest także XVIII-wieczny przewóz wodny na Gople⁴⁸, który także musiał pełnić funkcję pomocniczą w stosunku do istniejących połączeń lądowych.

W wypadku Kujaw i ziemi dobrzyńskiej duże znaczenie w kwestii przebiegu połączeń komunikacyjnych miały uwarunkowania środowiskowe, a w szczególności hydrograficzne. Zmiany, jakie zaszły na terenie Kujaw w późnej nowożytności i początkach czasów industrialnych są szczególnie widoczne przy porównaniu treści z map Perthéesa z późniejszymi – np. mapą Gilly'ego. Jako przyczyny zmian poziomu wód gruntowych na przełomie XVIII i XIX w. należy wskazać dwa ściśle powiązane ze sobą zjawiska – intensywny napływ nowych osadników i zmieniający dotychczasowy krajobraz rozwój nowych wsi. Kujawy pod koniec XVIII w. zostały objęte intensywną kolonizacją olęderską⁴⁹. Nowy model gospodarowania ziemią doprowadził do wylesień i budowy kanałów melioracyjnych, a przez to spadku poziomu wód gruntowych⁵⁰. Mimo że w XVI w. identyfikujemy jedynie kilka osad

⁴⁵ Por. tamże, k. 627r.

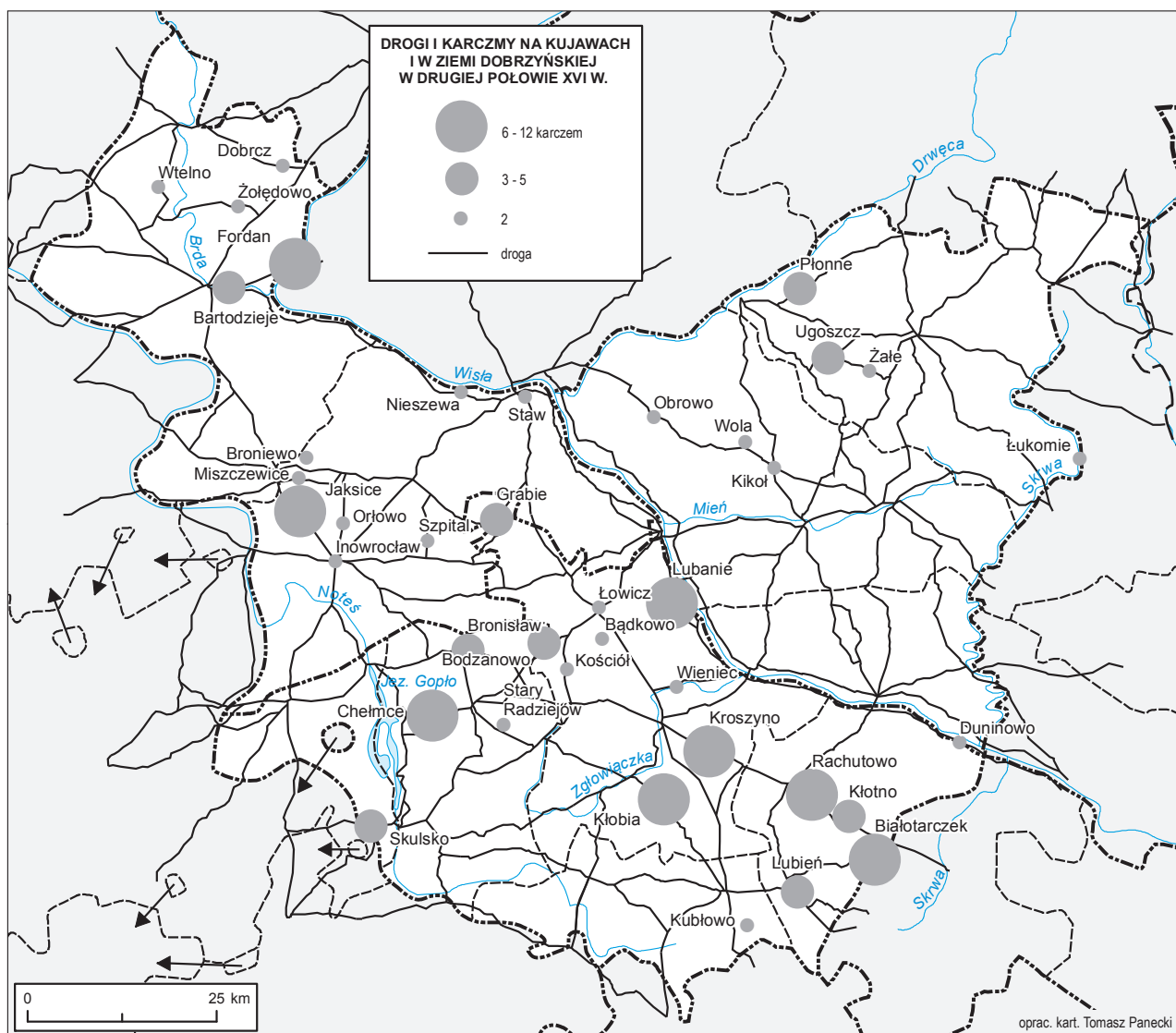
⁴⁶ Tamże, k. 429v.

⁴⁷ Za: *Taryfy mostowego i grobelnego*, s. 221–276 i mapą Gilly'ego.

⁴⁸ *Taryfy mostowego i grobelnego*, s. 243: „Z tego miejsca ponad granicą województwa kaliskiego udałem się ku traktem publiczniejszym borami i drogą ordynaryjną i przybyłem do wsi zwanej Mały Przewóz JMP Wysockiego dziedzicznej nad jeziorem Goplem leżącej. Przez które się przeprawiwszy do karczmy zwanej Mielnica WJMP Dziecielski dziedziczny, w której karczmarz mieszkający trzyma wodny przewóz na jeziorze Gople, którego, jak lina pokazuje wszędy łokci jest 150 warszawskich. Wozi tenże karczmarz czterema spojonymi łodziami. Więcej na nie wziąć nie może, jak półkryty przewóz i 4 konie i to nieładowny, ponieważ te łodzie, czyli krypy są bardzo stare i słabe”.

⁴⁹ Degórska, *Transformacja krajobrazu*, s. 66–78.

⁵⁰ Por. z podobną sytuacją w Wielkopolsce w: A. Kaniecki, *The Influence of Anthropopressure on Water Relations in the Wielkopolska Lowland*, „Geographia Polonica”, t. 68, 1997, s. 65–80; zob. też Degórska, *Transformacja krajobrazu*, s. 66–90.

Mapa 13. Drogi i karczmy na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.

ołęderskich na terenie Kujaw⁵¹, to istotny przyrost kolonii ołęderskich nastąpił dopiero na przełomie XVIII i XIX w.⁵² Istotne zmiany środowiskowe na tym terenie należy także wiązać z polityką Prus wobec nowo zajętych ziem⁵³.

Jak było to podkreślane w poprzednich tomach AHP, niektóre drogi w epoce przedprzemysłowej miały także charakter sezonowy⁵⁴. Oznacza to, że ich przebieg był umowny i mógł podlegać przeróżnym zmianom w ciągu danego roku. Zarówno na szkicach⁵⁵, jak i na mapach szczegółowych Perthées oznaczał na Kujawach błota, czyli tereny o podmokłym charakterze, które z jednej strony mogły być niedostępne w okresach intensywnych opadów, wylewów, podtopień etc., ale które mogły też okresowo zanikać podczas upalnych miesięcy letnich⁵⁶. Dla przykładu – w okolicach Izbicy Kujawskiej (Izbica, s) na południe od miasta odnotowane zostały „błota wielkie za Grochowiskami”⁵⁷, na północy znajdowało się z kolei „błoto Piwno”, na wschód od miasta zaś teren był pokryty błotnymi łąkami. Podobnie z okolicami parafii Sadlno. Z kolei rewizja mostów i grobel z 1767 r. wspominała, że pod wsią Patrowa w powiecie kowalskim znajdowała się rzeka, którą „na wiosnę woda z pól górnych płynie i bywa głęboka na łokciu lub mniej”⁵⁸. Drogi przebiegały więc w tych okolicach możliwie suchymi przejściami, które miały możliwie małą szansę na zalanie. Zmieniające się warunki hydrologiczne mogły zatem istotnie wpływać na przejezdność dróg. Przykładowo w okolicach wsi Świątkowice droga w okresie wiosennym lub w momencie opadów była błotnista, a „w samej wsi przez trakt bity wpoprzec idzie stromień na 2 łokcie szeroki, który na wiosnę szerzej rozliwa to jest na łokci warszawskich 3”⁵⁹. Drogi na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej biegły także wzdłuż Wisły, będąc alternatywną dla transportu wiślanego arterią komunikacyjną. Drogi te jednak – mimo swojej wagi – były trudne w przejeździe ze względu na słaby stan zarówno nawierzchni, ich zarośnięcie, jak i panującą na nich ciasnotę⁶⁰.

Trakty komunikacyjne często wytyczane były też przez brody, mosty i jazy, które w tym kontekście należy traktować jako istotne węzły komunikacyjne⁶¹. Przykładem dobrze to obrazującym mogą być drogi biegnące z Torunia w kierunku południowym na Gniewkowo, Inowrocław i Służewo. Najwięcej połączeń drogowych u schyłku XVIII w. dla tego terenu przedstawia mapa von Pfaua (mapa 6, il. a), prezentująca kilka niemal równorzędnych dróg wychodzących z Podgórze. Pokazuje ona m.in. nieodnotowany na późniejszych mapach (w tym na mapie Perthéesa) zbiornik wodny w okolicach Branna (s). Za główną drogę na linii północ – południe wytypowano przede wszystkim tę biegnącą ze Służewa, która przechodzi przez groblę (most?) na nieznanym z nazwy cieku tuż obok Dulewskiego Młyna⁶². O wadze tej drogi może świadczyć także to, że w XVIII w. położone były na niej osady karczemne – Pieczonka, Kuchnia Królewska i Dziwak. Znajdowała się na niej także kaplica. Drugą istotną drogę biegnącą przez istniejący tam kompleks leśny poprowadzono z Gniewkowa, kierując się w tym wypadku przeświadczeniem, że ten ośrodek miejski powinien być posiadać w przeszłości bezpośrednie połączenie z tak istotnym miastem jak Toruń. Nie jest wyjaśniona natomiast sprawa

⁵¹ Więcej na ten temat zob. W. Duży, *Charakter i wielkość osiedli: osady wiejskie* w tym tomie, s. 92–93.

⁵² Przybywa wówczas także nazw derywowanych od apelatywu *rumunek* i *buda*, co też należy wiązać z postępującymi zmianami w zagospodarowywaniu ziemi w początkach XIX w. na terenie Kujaw; por. K. Zawodzińska-Bukowiec, *Nazwy części wsi, przysiółków, osad i rumunków – nazwy terenowe czy miejscowe? (na podstawie toponimów ziemi dobrzyńskiej)*, [w:] *Mikrotoponimia i makrotoponimia. Problematyka wstępna*, red. A. Gałkowski, R. Gliwa, Łódź 2014, s. 279–288.

⁵³ D. Blackbourn, *The Conquest of Nature. Water, Landscape, and the Making of Modern Germany*, New York–London 2006, s. 21–75.

⁵⁴ T. Związek, *Drogi*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 275, przyp. 66, gdzie dalsze odwołania.

⁵⁵ Szkice Perthéesa, t. 9, mkf nr 97.

⁵⁶ Tamże, k. 9.

⁵⁷ Tamże, k. 9v: „Łąki błotniste, w które wpada strużka ciągnąca się od Jeziora Przeddeckiego borem nad polem wsi Ciepliń, na które podczas mokrego lata wjechać niemożna. Nawzdłuż ciągnie się blisko pół mile wszcz, zaś nierówno jednakże w drugim miejscu będzie i na sześcioro staj, z których łąk gdy wody zbierają idzie strużka do komorowskiego jeziora przed bródek pod Chociszewem”. Por. tamże także „Zdary łąki błotniste, na których po brzegach tylko wjechać można między polami wsiów [–]. Przez te łąki idzie struga od Błęńskiego Jeziora i rozchodzie się jedna połowa rowem poniżej Obałkę bitym i idzie drugim rowem przez grunta obałkoskie do stawku karbanowskiego”.

⁵⁸ *Taryfy mostowego i grobelnego*, s. 237.

⁵⁹ Tamże, s. 237.

⁶⁰ Tamże, s. 249: „na tym trakcie żadnego nie ustanouilem [sic!] grobelnego, który lub od Warszawy ku Toruniowi na Brzeście obracający się, jest bliższy przecież do jeżdżenia furmanom i kupcom, przytrudny z racyi ciasnych dróg źródłami popsutych i poprzerrywanych”. Por. z innymi wzmiankami na tej samej stronie.

⁶¹ Szkice Perthéesa, t. 9, k. 29: „tu bród Gąsiorek o staj 4 od młyna. Przez ten bród droga do Brześcia”.

⁶² Na mapie von Pfaua jest to Maciejowy Młyn (*Matschewer Mühle*), u Perthéesa zaś Maciejów Młyn.

połączenia Gniewkowa z Bydgoszczą. Co prawda tego typu (biegnące puszczą) połączenie widać na mapie Gilly'ego, brak natomiast silnie rozwiniętej XVI-wiecznej struktury osadniczej na tym obszarze sugeruje dużą ostrożność w wysnuwaniu wniosków.

Poniżej zamieszczono wykaz najważniejszych gościńców omawianego obszaru.

1. **Brześć Kujawski (Brzeście) – Toruń:**
  - a) Łowiczek (Łowicz) – Koneck – Stawki (Staw);
  - b) jak droga 1a do Łowiczka i dalej Nieszawa (Nowa Nieszewa) – Raciążek (Raciąż) – Ciechocinek (Ciechocino) – Czerniewice.
2. **Brześć Kujawski – Warszawa:**
  - a) Kowal (Kowale) – Dąb Wielki (Dąb) – Nowy Duninów (Duninowo) – Gąbin – Sochaczew – Błonie;
  - b) Kowal – Gostynin i dalej do Gąbina.
3. **Brześć Kujawski – Łęczycza:**
  - a) Kazanie (Kazom) – Marysin (Szych) – Szczytno – Chodecz – Psary – Dąbrowice – Krośniewice;
  - b) Sokołowo-Parcele (Sokołowo) – Humlin (Chomlino) – Jarantowice (Jaruntowice) – Chodecz i dalej jak droga 3a.
4. **Brześć Kujawski – Kalisz:**
  - a) Lubraniec – Janiszewo – Skaszyn (Skaszyno) – Izbica Kujawska (Izbica) – Świętosławice – Brdów (Brdowo) – Koło – Brudzew (Brudzewo) – Turek.
5. **Brześć Kujawski – Poznań:**
  - a) Osiećciny – Radziejów – Kruszwica – Strzelno – Trzemeszno – Pobiedziska.
6. **Dobrzyń – Toruń**
  - a) Dobrzyń – Suszyce – Bobrowniki – Stare Rybitwy (Rybitwy) – Nowogródek (Nowogród Sumińskich) – Złotonia;
  - b) jak droga 6a do Starych Rybitw i dalej Nieszawa, potem jak droga 1b;
  - c) Strachon – Dyblin (Dyblino) – Kisielewo – Nowa Wieś – Lipno – Kikół (Kikoł) – Dobrzejewice;
  - d) jak droga 6c do Strachonia i potem Głowczyn (Głowczyno) aż do Nowej Wsi i dalej znów jak droga 6c;
  - e) Mokowo – Będzeń (Będzenie) – Skępe (Skąpe) – Chodorążek i dalej jak droga 5c.
7. **Dobrzyń – Warszawa:**
  - a) Wyszyna – Uniejewo – Płock (Płocko) – Wyszogród – Sochaczew – Błonie.
8. **Inowrocław – Toruń:**
  - a) Szadłowice (Szawłowice) – Gniewkowo (Gniewków) – Podgórz (Podgórze);
  - b) Jacewo – Marcinkowo – Brudnia (Brodnia) – Zduny (Zdunowo) – Opoki – Grabie – Chrusty (Dulewski Młyn) – Stawki (Staw).
9. **Inowrocław – Gdańsk:**
  - a) jak drogi 8a i 8b, a potem Chełmża (Chełmża) – Grudziądz – Sztum – Malbork;
  - b) Złotniki Kujawskie (Złotniki) – Nowa Wieś Wielka (Nowa Wieś) – Bydgoszcz – Kusowo – Gniew – Tczew.

PLANY MIAST

BRZEŚĆ KUJAWSKI

Dariusz Karczewski

Źródła

Materiał kartograficzny pozwalający odtworzyć układ przestrzenny dawnego Brześcia Kujawskiego (Brzeście, k) jest niezwykle ubogi. Przede wszystkim brak jest planu katastralnego tego miasta. Istniał plan w skali 1:1000 z początku XIX w., który zachował się tylko w formie kopii wykonanej w 1915 r., a znanej z przerysu znanego architekta prof. Oskara Sosnowskiego¹. Jest on tym cenniejszy, że ma naniesioną siatkę ulic i działek zarówno w mieście, jak i na przedmieściach. W formie powtórnego odrysu z 1967 r. został on szerzej udostępniony w pracy poświęconej polskim średniowiecznym miejskim muirom obronnym². Wcześniej, w wersji nieco uproszczonej, gdyż pozbawionej zarysu poszczególnych parceli, stał się on podstawą planu opublikowanego w zbiorze planów przeglądowych miast polskich z 1927 r.³ W pewnym stopniu pomocne były także pochodzące ze schyłku XIX w. trzy rosyjskie plany. Pierwszym jest plan miasta Brześć Kujawski z 1897 r.⁴, drugi z nich przedstawia północno-zachodni narożnik miasta wokół dawnego kościoła Dominikanów⁵, trzeci zaś obejmuje teren ówczesnego więzienia, czyli dawnego zamku⁶. Równie skromny jest zasób źródeł ikonograficznych dotyczących dawnego Brześcia Kujawskiego. Ogranicza się on właściwie tylko do ryciny zamieszczonej w dziele Samuela Pufendorfa (1632–1694) o czynach Karola X Gustawa⁷. Był on rysowany z pamięci przez Erika Jönssona Dahlbergha, sprawującego wówczas funkcję naczelnego kwatermistrza wojsk szwedzkich i przedstawia widok miasta i zamku od strony zachodniej w 1657 r.

Na tym tle znacznie obficie przedstawiają się źródła opisowe. Przede wszystkim wymienić tu trzeba rejestr dóbr starostwa brzeskiego ze schyłku XV stulecia⁸ i księgę ławy miejskiej Brześcia Kujawskiego⁹. Równie cenne pod względem informacyjnym są lustracje dóbr królewskich z lat 1564–1565¹⁰ i 1569¹¹. Ich przekazy uzupełniają lub potwierdzają lustracje królewszczyzn z XVII w.¹² Dla brzeskich kościołów pierwszorzędnego znaczenia mają XVI-wieczne wizytacje biskupie diecezji włocławskiej, w znakomitej większości już opublikowane. Najcenniejsze, gdyż bardzo szczegółowe, są wizytacje dekanatu brzeskiego z lat 1584¹³ i 1598¹⁴. Bardzo pomocne dla badacza w poznaniu ich zawartości jest opracowane

¹ Dawniej przechowywany w Zakładzie Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, sygn. U.II.103; zob. J. Widawski, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973, s. 114, przyp. 13.

² J. Widawski, *Miejskie mury obronne*, il. 85.

³ *Plany przeglądowe miast polskich*, seria 1, przyg. A. Kuncewicz, Warszawa 1929, s. 14, nr 9 (gdzie podano, że odrysowano go w 1927 r.) i tabl. IX.

⁴ AGAD, Zbiór Kartograficzny z lat 1579–1944, sygn. 524-13.

⁵ Tamże, sygn. 16-16.

⁶ Tamże, sygn. 535-9.

⁷ S. Pufendorf, *De rebus a Carolo Gustavo Sueciae Rege gestis commentariorum libri septem elegantissimi tabulis aeneis exornati cum triplici indice*, Norimbergae 1696.

⁸ Brzeskie 1494, s. 355–398.

⁹ BUW, Ławn. Brz.

¹⁰ LWWK 1564.

¹¹ *Lustracja starostwa konińskiego i województw kujawskich 1569*, wyd. i oprac. Z. Górski, A. Mietz, Bydgoszcz–Wierzbinek 2014, s. 23.

¹² LWWK 1616, cz. 1; LWWK 1628, cz. 3; LWWK 1659.

¹³ MHDW 19, s. 92–109.

¹⁴ MHDW 20.

przez Witolda Kujawskiego repertorium akt wizytacji przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku¹⁵.

Miasto

Dokładna data lokacji w Brześciu Kujawskim miasta na prawie niemieckim nie jest znana. Pierwsza informacja potwierdzająca jego miejski status pochodzi z 1250 r. i stanowi jednocześnie najwcześniejszą wzmiankę pisaną o tej osadzie. Inicjatywę lokacji tego miasta przypisać należy księciu kujawsko-łęczyckiemu Kazimierzowi I Konradowicowi (zm. 1267 r.)¹⁶. Najprawdopodobniej u schyłku XIII w., tym razem z inspiracji księcia Władysława Łokietka, nastąpiła translokacja miasta z terenu dzisiejszej wsi Stary Brześć nieco na południe, na obszar kulminacji dość wyniosłego wzgórza morenowego¹⁷. Pierwsze dziesięciolecia XIV w. wskazują na kształtowanie się dopiero władz miejskich, pojawiają się wówczas pierwsze wzmianki o wójcie (1306 r.)¹⁸, ławnikach (1317 r.)¹⁹ i przedstawicielach rady miejskiej: rajcach (1317 r.)²⁰ oraz burmistrzu (1328 r.)²¹. Do 1300 r. Brześć był miastem rezydencjonalnym księcia Władysława Łokietka, stolicą księstwa brzeskiego²². W latach 1300–1306 znalazł się pod władzą królów czeskich²³. Z tego okresu pochodzą pierwsze informacje o starostach kujawskich (brzeskich)²⁴. Powoływani oni byli przez króla i sprawowali w imieniu monarchy bezpośrednią władzę w terenie. Po przywróceniu władzy Władysława Łokietka w tej części Królestwa Polskiego urząd starosty został utrzymany, z wyjątkiem krótkiego okresu okupacji Kujaw brzeskich przez zakon krzyżacki w latach 1332–1343. Po śmierci króla Ludwika Andegaweńskiego (1383 r.) Kujawy brzeskie opanował jeden z pretendentów do tronu polskiego – książę mazowiecki Siemowit IV. W jego ręku pozostawały one do maja 1398 r.²⁵ Do końca XV w. miasto było częstym miejscem wieców i sejmików szlachty ziemi brzeskiej, dopiero z początkiem następnego stulecia utrwalił się zwyczaj odbywania sejmików obu województw kujawskich w Radziejowie²⁶. W tym czasie Brześć Kujawski zaliczany był do miast średnich o dość szerokim zakresie kontaktów handlowych²⁷. Jeszcze u schyłku XV w. starostowie brzescy obejmowali zasięgiem swej władzy niemal wszystkie niezastawione wcześniej dobra królewskie na

¹⁵ Repertorium 68, s. 27–161.

¹⁶ KDP, t. 2, cz. 1, nr 44; Guldon, Lokacje, s. 21–22; L. Kajzer, *Z problematyki translokacji średniowiecznego Brześcia Kujawskiego*, KHKM, t. 42, 1994, nr 1, s. 88; A. Kosecki, *Lokacje miejskie księcia Kazimierza Konradowica na Kujawach*, [w:] *Książę Kazimierz Konradowic i Kujawy jego czasów*, red. D. Karczewski, Kraków 2017, s. 178–179; Kosecki, *Miasta*, s. 39–41.

¹⁷ L. Kajzer, *Z problematyki translokacji średniowiecznego Brześcia Kujawskiego*, s. 87–96 i polemika J. Pakulskiego, *Brześć za rządów wójta Tylo (1306–1320) i jego lokalizacja*, ZK-D, t. 15: *Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska w średniowieczu*, 2001, s. 75–79. Jedynie Jan Długosz twierdził, że translokacji Brześcia na obecne miejsce dokonali Krzyżacy; *Ioannis Długossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, ks. 9, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa i in., Varsaviae 1978, s. 174.

¹⁸ KDW, t. 2, nr 897; J. Pakulski, *Brześć za rządów wójta Tylo*, s. 67. O wójtostwie i wójtach brzeskich szerzej pisze Kosecki, *Miasta*, s. 252–268.

¹⁹ K. Maleczyński, *Kilkanaście dokumentów Władysława Łokietka z lat 1296–1329*, SŻ, t. 6, 1961, nr 6.

²⁰ *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1887, s. 240–241, nr 66; K. Maleczyński, *Kilkanaście dokumentów Władysława Łokietka z lat 1296–1329*, nr 6; A. Kowalewska, *Zarys historyczny do 1793*, [w:] *Monografia Brześcia Kujawskiego*, red. B. Głębowicz, Włocławek 1970, s. 53.

²¹ KDW, t. 2, nr 1091. Władze samorządowe średniowiecznego Brześcia szczegółowo przedstawił A. Kosecki; Kosecki, *Miasta*, s. 363–372, 413–419.

²² R. Kozłowski, *Geneza i granice księstwa brzesko-kujawskiego*, PKHBTN, t. 5, 1968, s. 77–113.

²³ Z. Szawłowski, *Rola Brześcia Kujawskiego w upadku władzy Przemysłidów w Polsce*, ZK-D, seria A: *Historia*, 1978, s. 49–62.

²⁴ *Urzednicy VI/1*, s. 129–130, nr 440–444.

²⁵ J. Bieniak, *Epilog zabiegów Siemowita IV o koronę polską*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia”, t. 9, 1973, s. 71–87; A. Supruniuk, *Otoczenie księcia mazowieckiego Siemowita IV (1374–1426). Studium o elicie politycznej Mazowsza na przełomie XIV i XV wieku*, Warszawa 1998, s. 33–42; też: *Rządy Siemowita IV na Kujawach brzeskich w latach 1383–1398*, ZK-D, t. 15: *Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska w średniowieczu*, 2001, s. 39–64.

²⁶ H. Ruciński, *Początki i rozwój szlacheckiej reprezentacji stanowej na Kujawach od końca XIV do początków XVI w.*, PKHBTN, t. 3, 1966, s. 11–53.

²⁷ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 105–123; H. Samsonowicz, *Horyzonty przestrzenne małego miasta. Kontakty Brześcia Kujawskiego w XV w.*, [w:] *Cracovia – Polonia – Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, Kraków 1995, s. 355–360.

obszarze województwa brzeskiego²⁸. Najpewniej w 1558 r. miasto nawiedził wielki pożar, zniszczeniu na pewno uległy wówczas wszystkie kościoły wewnątrz murów i podmiejski szpital wraz z kaplicą Świętego Ducha²⁹ oraz dzielnica żydowska³⁰. W drugiej połowie XVI w. starostwo brzeskie obejmowało: Brześć, Falborz (Chwaliboż, km), Falborek (Chwalibożek, k), Gołębin (Gołębino, k), Kłobię (k), Kruszyn (Kroszyno, k), Lekarzewice (k), Miechowice Duże (Mnichowice, k), Rzadką Wołę (Wołę Rzadką, kd), Sokołowo (kd), Stary Brześć (Stare Miasto, kd)³¹. Siedzibą starostów brzeskich i miejscem przechowywania sądowych ksiąg grodzkich i ziemskich był zamek.

Miejskie mury obronne

Mury miejskie opasujące miasto lokacyjne miały kształt zbliżony do półokręgu, którego cięciwą od zachodu stanowiła rzeka Zgłowiączka. Miasto z pozostałych trzech stron okrażała fosa, nawadniana przez rzekę. Ten element fortyfikacji wspomniany został zarówno przez Jana Długosza³², jak i w nowożytnych lustracjach³³. Umocnienia miejskie, mury i baszty wspomniane zostały po raz pierwszy w 1306 r.³⁴ Najprawdopodobniej nie były one wówczas jeszcze ukończone, ale już zaznaczono, że baszty nie mogą być wyższe niż umocnienia zamku. Podczas oblężenia krzyżackiego w kwietniu 1332 r. mury obronne Brześcia Kujawskiego miały być niszczone przez maszyny oblężnicze³⁵. Od północy wjazdu do miasta broniła Brama Toruńska, w kierunku południowym, obok kościoła farnego, zlokalizowana była Brama Krakowska. Od zachodu funkcjonowała jeszcze jedna brama (furta?), prowadząca nad Zgłowiączkę. O jej istnieniu przekonuje rycina Erika Jönssona Dahlbergha oraz przebieg dzisiejszej ulicy Widok, wychodzącej z północno-zachodniego narożnika rynku w kierunku rzeki. Nie wiadomo jednak, czy była ona założeniem pierwotnym, czy już nowożytnym. Jarosław Widawski przypuszczał, że w linii murów miejskich funkcjonowały jeszcze dwie furty, od wschodu (na przedłużeniu ulicy Szewskiej/Mistrzowskiej) i od południa (na przedłużeniu ulicy Zamkowej)³⁶. Brak jednak potwierdzenia tego w źródłach pisanych lub badaniach archeologicznych. Jeszcze u schyłku XVIII w. nadal wspomniane są tylko dwie bramy, chociaż stan ogólny murów obronnych był już wówczas określany jako bardzo zły³⁷.

Zamek

Zamek w Brześciu Kujawskim posadowiony był nad Zgłowiączką, na wysuniętej w kierunku południowym morenowej ostrodze wzgórza miejskiego. Jego walory obronne podkreślała względna wysokość terenu, sięgająca ok. 10 m ponad poziom rzeki. W literaturze historycznej i archeologicznej

²⁸ Brzeskie 1494, s. 363–398.

²⁹ Sygnalizuje to zdarzenie wizytacja z 1584 r., zaznaczając, że miało to miejsce przed 25 laty; MHDW 19, s. 95, 98. S. Kuliński, *Monografia Brześcia Kujawskiego. Pamiątka 700-lecia istnienia kościoła parafialnego*, Włocławek 1935, s. 53, podaje rok 1556, jednak bez żadnego odesłania źródłowego.

³⁰ Potwierdza to zwolnienie z podatków wystawione Żydom brzeskim przez Zygmunta Augusta w 1558 r.; AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 304, k. 310.

³¹ Zasięg starostwa brzeskiego ilustrują mapy załączone do następujących wydawnictw: LWWK 1564, cz. 2 (mapa *Królewszczyzny województw brzeskiego i inowrocławskiego oraz Ziemi dobrzyńskiej według lustracji 1564–1565*); *Lustracja starostwa konińskiego i województw kujawskich 1569*, s. 89.

³² *Ioannis Dlugossii Annales*, ks. 9, s. 174. Dziejopis uważał, że dopiero Krzyżacy obwarowali Brześć Kujawski ceglanym murem i fosą; por. L. Kajzer, *Warownie Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej w świetle nowszych badań*, [w:] *Stolica i region. Włocławek i jego dzieje na tle przemian Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej. Materiały z sesji naukowej (9–10 maja 1994 roku)*, red. O. Krut-Horonziak, L. Kajzer, Włocławek 1995, s. 113, który przyjmuje, że mury miejskie i zamek zaczęto budować jednocześnie w połowie XIV w.

³³ LWWK 1564, cz. 1, s. 110.

³⁴ KDW, t. 2, nr 687; J. Bieniak, *Wielkopolska, Kujawy, ziemie łączycza i sieradzka wobec problemu zjednoczenia państwowego w latach 1300–1306*, Toruń 1969, s. 30.

³⁵ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 1, wyd. I. Zakrzewski, wyd. 2, Poznań 1890, s. 270.

³⁶ J. Widawski, *Miejskie mury obronne*, s. 117 oraz plan nr 14 na s. 114.

³⁷ J. Wąsicki, *Opisy miast polskich z lat 1793–1794*, cz. 1, Poznań 1962, s. 40; L. Kajzer, *Inwentarz mieszczan miasta Jego Królewskiej Mości Brześcia Kujawskiego osiadłych i nieosiadłych z roku 1782*, ZK-D, t. 12: *Miasta Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XX wieku*, 1998, s. 288.

geneza zamku, podobnie jak i samego miasta, jest dość sprzecznie przedstawiana³⁸. Pierwsza informacja o tej budowli (*castrum*) zawarta została w dokumencie rozejmowym z 1306 r.³⁹ Poprzednikiem brzeskiego zamku był bliżej niezlokalizowany gród na obszarze dzisiejszej wsi Stary Brześć⁴⁰. Przez ponad półtora stulecia zamek w Brześciu Kujawskim stanowił ważny punkt militarny na pograniczu kujawsko-krzyżackim, wielokrotnie odwiedzany przez władców i będący miejscem pertraktacji politycznych. Jego rola wyraźnie zmalała, podobnie jak innych warowni kujawskich, wraz z ustaniem bezpośredniego zagrożenia krzyżackiego, dopiero po zwycięskiej dla Królestwa Polskiego wojnie trzydziestoletniej (1454–1466). Potwierdzać to może lakoniczny opis z 1494 r., w którym stwierdzono, że „in castro omnia sunt ruinosa”⁴¹. W drugiej połowie XVI w. stan zamku wyraźnie się poprawił, o czym świadczy lustracja z 1565 r. Jego mury obwodowe zbudowane były na rzucie zbliżonego do prostokąta. W północnej części założenia, od strony miasta, stał prostokątny budynek gotyckiej kamienicy wielkiej, do której od wschodu przylegała wieża bramna z mostem zwodzonym, dodatkowo chronionym sambornią (wieżą wartowniczą). W tej części znajdowały się też dwie piwnice. Wzdłuż wschodniego muru zamkowego stał podpiwniczony budynek o jednej kondygnacji nadziemnej, przeznaczony „ku siedzeniu letniemu”. W południowo-wschodnim narożniku murów zamkowych posadowiona była cylindryczna wieża (tzw. *Bergfried*, stołp), „którą zowią Kesza”, pełniąca również funkcję więzienia⁴². Przy murze południowym stały trzy budynki, w których znajdowały się izby mieszkalne i spiżarnie. Od strony zachodniej postawiono piekarnię i kuchnię, w tym też murze znajdowała się furta na wały. Wiązania dachowe i ich pokrycie zostało przez lustratora ocenione jako będące w bardzo złym stanie. Jedynie wieża, w której mieściła się brama, pokryta została dachówką. Zamek od miasta oddzielał szeroki przekop (fosa), nad którym przerzucono most o długości ok. 24 m⁴³. Na północ od tej fosy był obszerny przygródek, ogrodzony drewnianym parkanem z bramą. Spełniał on funkcję zaplecza usługowo-transportowego zamku, przede wszystkim z przeznaczeniem na stajnie i dom masztalera. *Per analogiam* można przyjąć, że przygródek zabudowano już w czasach Władysława Jagiełły, a jego znaczenie przeminęło pod koniec XVI w. lub na początku następnego stulecia⁴⁴. Również przygródek od strony miasta oddzielony był przekopem⁴⁵. Natomiast położony za rzeką, naprzeciwko zamku, folwark Falborek spełniał w omawianym czasie funkcję zamkowego zaplecza gospodarczego⁴⁶. Niestety, lustracja z 1632 r. opisuje już znacznie gorszy stan zabudowań zamkowych⁴⁷, czego dopełnieniem była całkowicie wypalona ruina, pozostawiona po potopie zarówno przez wojska szwedzkie, jak i polskie⁴⁸.

Mieszkańcy

W obrębie murów miasta znajdowały się 192 działki⁴⁹, co według różnych szacunków demograficznych dawało od przełomu XV i XVI w. do drugiej połowy XVI w. ok. 1100–1300 mieszkańców⁵⁰.

³⁸ Ostatnio na ten temat wysunął dość kontrowersyjną tezę L. Kajzer, *Z problematyki translokacji średniowiecznego Brześcia Kujawskiego*, s. 93–95; tenże, *Zamek w Brześciu Kujawskim w świetle badań terenowych*, [w:] *Stolica i region*, s. 161, 164. Na podstawie spostrzeżeń archeologicznych przyjął on, że zamek brzeski powstał około połowy XIV w. Tym samym przypisał go fundacji króla Kazimierza Wielkiego. Poglądy literatury na tę kwestię przedstawił J. Pietrzak, *Zamki i dwory obronne w dobrach państwowych prowincji wielkopolskiej. Studium z dziejów państwowych siedzib obronnych na przełomie średniowiecza i nowożytności*, Łódź 2003, s. 76.

³⁹ KDW, t. 2, nr 897.

⁴⁰ L. Kajzer, *Z problematyki translokacji średniowiecznego Brześcia Kujawskiego*, s. 92; tenże, *Warownie Kujaw*, s. 110–111; tenże, *Zamek w Brześciu Kujawskim*, s. 161.

⁴¹ Brzeskie 1494, s. 397.

⁴² LWWK 1564, cz. 1, s. 109; L. Kajzer, *Zamek w Brześciu Kujawskim*, s. 163.

⁴³ LWWK 1564, cz. 1, s. 109.

⁴⁴ M. Żemigala, *Przygródki zamków królewskich w Wielkopolsce i na Kujawach w latach 1564–1565*, „Rocznik Łódzki”, t. 57, 2010, s. 163–176. W XVII-wiecznych lustracjach zamku brzeskiego brak już jakichkolwiek informacji o przygródku.

⁴⁵ LWWK 1564, cz. 1, s. 110.

⁴⁶ Tamże, cz. 2, s. 111; *Lustracja starostwa konińskiego i województw kujawskich 1569*, s. 34.

⁴⁷ LWWK 1628, cz. 3, s. 70–71.

⁴⁸ LWWK 1659, cz. 2, s. 253; M. Nagielski, K. Kossarzewski, Ł. Przybyłek, A. Haratym, *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu: 1655–1660*, Warszawa 2015, s. 127–130.

⁴⁹ LWWK 1616, cz. 1, s. 311; *Lustracja starostwa konińskiego i województw kujawskich 1569*, s. 22.

⁵⁰ Guldon, *Zaludnienie*, s. 56–57 oraz s. 72, tab. 2.

Wśród nich wyraźnie wyróżniali się Żydzi. Najstarsza informacja o brzeskich Żydach pochodzi z 1428 r.⁵¹, natomiast w 1463 r. wymieniona jest już ulica Żydowska (*platea Iudeorum*)⁵². Społeczność żydowska w Brześciu Kujawskim należała do najstarszych na terenie Kujaw⁵³. W literaturze przyjął się pogląd, że w Brześciu w pełni zorganizowana gmina żydowska (kahał) funkcjonowała w XVI, a może już XV w.⁵⁴ Wiązało się z tym posiadanie synagogi, ta jednak *expressis verbis* w źródłach wspomniana jest dopiero w 1782 r. Położona wówczas była po lewej stronie (patrząc od ulicy Mistrzowskiej) ulicy Żydowskiej⁵⁵. Pod koniec XV w. wzmiankowana jest w mieście szkoła żydowska⁵⁶, być może identyfikowana z synagogą? Również stosunkowo późno odnotowany został miejscowy kirkut (1619–1620)⁵⁷. Mając na względzie trwałość tego typu miejsc, można przyjąć ze sporą dozą prawdopodobieństwa, że położony on był na zachód od Zgłowiączki, przy drodze w kierunku Radziejowa i Kruszwicy. W ramach podatku nadzwyczajnego ogłoszonego z okazji koronacji Zygmunta Starego w 1507 r. brzescy wyznawcy religii mojżeszowej zapłacili dość pokaźną sumę 25 florenów⁵⁸, co może świadczyć o ich znacznej liczebności i zamożności. W XVI stuleciu w Brześciu często ujawniał się społeczno-ekonomiczny konflikt pomiędzy mieszkańcami miasta wyznania chrześcijańskiego i mojżeszowego. Jego bezpośrednią przyczyną była kwestia liczby parcel miejskich zajętych przez Żydów i wysokość płaconych przez nich podatków. Dokument króla Zygmunta Starego z 25 II 1538 r. zapośredniczył ugodę pomiędzy przedstawicielami mieszczan a starszymi brzeskiej gminy żydowskiej. Władca określił liczbę ich domów i parcel miejskich na 15, zakazując sprzedaży w ręce chrześcijan⁵⁹. Podobna ugoda została zawarta 21 VII 1558 r., zezwalając tym razem na zwiększenie liczby domów żydowskich w mieście o kolejne 8⁶⁰. Lustracja z lat 1564–1565 wykazała w Brześciu 18 domów żydowskich oraz dom szkolnika⁶¹. Pomimo tego jeszcze w 1620 r. mieszczanie skarżyli się lustratorom, że Żydzi zajmowali więcej domów i placów miejskich, niż określała to wcześniejsza ugoda⁶².

Przedmieścia

Zdaje się, że późnośredniowieczny Brześć Kujawski miał tylko jedno przedmieście, najprawdopodobniej identyczne z późniejszym przedmieściem krakowskim. W zapiskach znajdujących się w brzeskiej księdze ławniczej jest mowa po prostu o *suburbium Brestensis* bądź po prostu o *suburbium*⁶³. Jednak oprócz niego przy drodze kowalskiej (zapewne to droga, którą w XVIII w. nazywano Drogą Smólską) znajdowała się chyba jakaś osada tkacka, odnotowana w zapisce z 1466 r. o nieruchomości położonej „*penes viam que dicitur in Cowale versus lanificum brestensis*”⁶⁴. W pochodzącym z 1494 r. inwentarzu dóbr starostwa brzeskiego odnotowano na przedmieściu już 35 posesji i 9 spichlerzy. W XVIII w.

---

⁵¹ E. Feldman, *Di elteste jedyjes wegn Jidn in pojlisze sztot in XIV–XVI jorhundert* [Najstarsze wzmianki o Żydach w miastach polskich w XIV–XVI w.], „Bleter far Geszichte”, t. 1, 1934, s. 63. Potwierdza to wystąpienie Żydówki brzeskiej Sary, wzmiankowanej w 1430 r.; KDW, t. 9, nr 1244.

⁵² BUW, Ławn. Brz., k. 82.

⁵³ Z. Guldon, *Żydzi w miastach kujawskich w XVI–XVIII wieku*, ZK, t. 9, 1993, s. 100–101; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Skupiska i gminy żydowskie w Polsce do końca XVI wieku*, „Czasy Nowożytne”, t. 21, 2008, s. 182–184.

⁵⁴ Z. Guldon, *Skupiska żydowskie w miastach polskich w XV–XVI wieku*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach*, t. 2: *Materiały z konferencji, Kraków 24–26 XI 1998*, red. K. Pilarczyk, S. Gąsiorowski, Kraków 2000, s. 23; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Ludność żydowska w Wielkopolsce w drugiej połowie XVII w.*, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, Poznań 1995, s. 32.

⁵⁵ L. Kajzer, *Inwentarz mieszczan*, s. 287.

⁵⁶ Brzeskie 1494, s. 367.

⁵⁷ LWWK 1616, cz. 1, s. 312, 314.

⁵⁸ M. Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce z 1507 r.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1974, nr 3 (91), s. 12.

⁵⁹ MRPS IV, nr 19004; *Dyplomatariusz dotyczący Żydów w dawnej Polsce na źródłach archiwalnych osnuty (1388–1782)*, wyd. M. Bersohn, Warszawa 1910, nr 44. Wyjątkiem była działka zwana *Przeciassowska*, gdyż ta była gruntem zamkowym (starościńskim).

⁶⁰ LWWK 1616, cz. 1, s. 313; LWWK 1628, cz. 3, s. 73; MRPS IV, nr 19004

⁶¹ LWWK 1564, cz. 2, s. 274.

⁶² LWWK 1616, cz. 1, s. 313–314.

⁶³ BUW, Ławn. Brz., k. 88, 95, 100v.

⁶⁴ Tamże, k. 95.

na przedmieściu krakowskim wymienione zostały ulice: Zduńska, Strycharska, Zatylna, Nadrzeczna, Droga Krakowska, Droga Sokołowska, Droga Smólska. W tym też czasie pagórkowaty, piaszczysty obszar na południe od miasta, za przedmieściem krakowskim, ciągnący się pasem od Zgłowiączki aż po granice wsi Guźlin, zwano *Górami* lub *Górą*⁶⁵. W XVI stuleciu na północ od Bramy Toruńskiej zaczęło się kształtować późniejsze przedmieście toruńskie. W 1533 r. rada miejska Brześcia sprzedała mieszczanom brzeskim ogród zwany *Jeziorny*, składający się z siedmiu części⁶⁶. W XVI-wiecznych lustracjach wspomniana jest już położona na przedmieściu ulica *Jezierna*, przy której mieszczanie mieli 7 ogrodów⁶⁷. Nazwa sugeruje, że ulica ta biegła ku jezioru Cmentowo (Smętowo). W tym też czasie na terenie pomiędzy murem miejskim a rzeką mieszczanie użytkowali sady⁶⁸. Pod koniec XVIII w. na przedmieściu toruńskim wzmiankowano ulice Solarską, Toruńską oraz ogrody na terenie zwanym *Na Brzuśni*⁶⁹. W 1551 r. król Zygmunt August wydał mieszkańcom Brześcia Kujawskiego zezwolenie na eksploatację pobliskich złóż margla do produkcji wapna i cementu. Z czasem teren wydobywania tej skały osadowej nazwano *Margle* lub *Duże Margle*⁷⁰.

Kościół

Kościół farny pw. św. Stanisława

Pierwotny kościół dla Brześcia Kujawskiego nosił wezwanie św. Piotra i stał w pobliżu miasta, na terenie dzisiejszej wsi Stary Brześć⁷¹. Pierwsza o nim wzmianka jest stosunkowo wczesna, gdyż pochodzi z 1264 r.⁷² Książę Władysław Łokietek w 1313 r. świątynię tę przekazał w zarząd krzyżowcom z czerwoną gwiazdą⁷³. Jest to ostatnia wiadomość o tej świątyni jako pełniącej funkcję kościoła parafialnego. Oznaczałoby to, że w tym czasie w translokowanym mieście musiał już funkcjonować, przynajmniej częściowo ukończony, nowy gotycki kościół farny. Przez stulecia kościół św. Piotra miał konstrukcję drewnianą i przetrwał aż do schyłku XVI w. Wizytacja z 1584 r. mówi, że już od około roku nie odprawiano w nim mszy, a jego uposażenie przeniesione zostało na kościół św. Stanisława⁷⁴. Pomimo zaleceń powizytacyjnych, kościoła tego nie wyremontowano⁷⁵. Wspomniany w wykazie dziesięciny papieskiej z 1325 r. proboszcz brzeski Wawrzyniec pełnił swoją posługę prawdopodobnie już w murowanym kościele⁷⁶. W nim też najpewniej toczyły się niektóre sesje papieskiego procesu inowrocławsko-brzeskiego (1320–1321)⁷⁷. Jego wezwanie zostało odnotowane stosunkowo późno, gdyż dopiero w pierwszej połowie XV w.⁷⁸ Parafia brzeska w 1489 r. obejmowała następujące miejscowości: Brześć Kujawski, Stary Brześć, Falborek, Falborz, Guźlin (Guźlino, m), Jądrowice (Jandrowice, s), Kuczynę (d), Miechowice, Pikutkowo (Pilchutkowo, m), Rządka Wolę i dwie części bardzo rozdrobnionego Smólska (Smolsko, s) – część szlachecką (Smólsk Krystyna) i część

⁶⁵ L. Kajzer, *Inwentarz mieszczan*, s. 293; M. Kallas, *Opis historyczno-statystyczny Brześcia Kujawskiego z 1820 roku*, ZK-D, seria B: *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, 1979, s. 204.

⁶⁶ AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 304, k. 297v–298v = MRPS IV, nr 18974, 23310.

⁶⁷ LW 1564, cz. 2, s. 207; *Lustracja starostwa konińskiego i województw kujawskich 1569*, s. 22.

⁶⁸ MHDW 20, s. 8, 9.

⁶⁹ L. Kajzer, *Inwentarz mieszczan*, s. 292–293.

⁷⁰ Tamże, s. 293; M. Kallas, *Opis historyczno-statystyczny Brześcia Kujawskiego*, s. 197.

⁷¹ Najbardziej prawdopodobna jest jego lokalizacja na cmentarzysku szkieletowym w Starym Brześciu (stanowisko 4), którego użytkowanie datuje się na okres od połowy XII do XVI w. Jego przybliżona odległość od rynku współczesnego miasta to ok. 2100 m; Guldon, Powierski, Podziały, s. 41; A. Andrzejewska, *Z badań nad kształtowaniem się wczesnośredniowiecznego osadnictwa Kujaw brzeskich. Rejon Brześcia Kujawskiego*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 15, cz. 2, 2005, s. 17.

⁷² J. Pakulski, *Brześć Kujawski za rządów wójta Tylo*, s. 80–81, aneks I. Kolejna informacja pochodzi już z 1294 r.; KDP, t. 1, nr 56.

⁷³ A. Mosbach, *Wiadomości do dziejów polskich z Archiwum Prowincji Szląskiej*, Wrocław 1860, s. 38–39: „ecclesiam Beati Petri pharrochialem in ciuitate Brethensi”.

⁷⁴ MHDW 19, s. 96, 97–98; por. wizytację z 1590 r.; MHDW 23, s. 125; Kujawski, Parafie, s. 226–227.

⁷⁵ MHDW 22, s. 168.

⁷⁶ *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 1, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1913, s. 266.

⁷⁷ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 1: *Causa Junivladislaviae et Brestiae-Cuiaviae anno 1320–1321 acta*, wyd. H. Chłopocka, Wrocław 1970, s. 15, 22, 78.

⁷⁸ *Bullarium Poloniae*, t. 4, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, H. Wajs, Rzym–Lublin 1992, nr 837 (1421 r.); *Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430*, wyd. A. Prochaska, Kraków 1882, nr 1152 (1424 r.).

należącą do kapituły wrocławskiej (późniejsze Popowiczki i Ardziakonowo)⁷⁹. U schyłku XVI w. ten okręg parafialny nie uległ większym zmianom⁸⁰. W końcu tego stulecia przy kościele farnym stała ceglana dzwonnica, chociaż jeszcze nie w pełni skończona⁸¹. Otoczenie świątyni nie prezentowało się dobrze, skoro wizytator zapisał, że cmentarz tylko w części był zreperowany, plebania mocno zaniedbana, a ogrodzenie zrujnowane. W pobliżu znajdowała się także stajnia i domki bractw modlitewnych, domy mansjonarzy i altarysty, murowany budynek szkoły oraz mały, lecz dobrze utrzymany domek kaznodziei⁸². W pierwszej połowie XVIII w. plebanię stanowił dwukondygnacyjny budynek przylegający do murów miejskich⁸³.

Klasztor dominikanów i kościół św. Michała

W północno-zachodnim narożniku murów miejskich, przy Bramie Toruńskiej, znajdował się klasztor dominikanów z kościołem konwentualnym pw. św. Michała Archanioła. Znalazł się tam wraz z translokacją miasta lokacyjnego na przełomie XIII i XIV w. Według tradycji przekazanej przez Jana Długosza klasztor ten ufundował w 1264 r. książę kujawsko-łęczycki Kazimierz I Konradowicz⁸⁴. Pierwotnie zatem musiał być, tak jak i całe XIII-wieczne miasto, położony na terenie dzisiejszej wsi Stary Brześć. Podczas najazdu krzyżackiego w 1332 r. podzielił on los miasta, gdyż został zniszczony podczas oblężenia⁸⁵. Odbudowano go już w formie murowanej, z cegły. Budowa kościoła nie była jednak prowadzona równocześnie z innymi inwestycjami na terenie miasta, badania archeologiczne wskazują bowiem na działania późniejsze⁸⁶. Jego prezbiterium miał wznieść swoim sumptem biskup wrocławski Zbylut z Gołańczy, przedstawiciel rodu Pałuków (1364–1383)⁸⁷. Następnie rozbudowywano korpus nawowy, co trwało najprawdopodobniej do początku XV w. Zabudowania klasztorne były w omawianym czasie drewniane bądź szachulcowe, ewentualnie tylko częściowo murowane (tzw. priorat)⁸⁸. Wizytator w 1584 r. wskazał, że kościół Dominikanów, podobnie jak i dom konwentualny, był mocno zniszczony. Przy klasztorze funkcjonował wtedy mały (na 3–4 osoby) szpital dla ubogich⁸⁹.

Szpital i kościół Świętego Ducha

Zgodę na fundację w Brześciu Kujawskim szpitala Świętego Ducha wydał książę Władysław Łokietek w 1294 r., określając przy tym jego położenie pod miastem, na drodze publicznej przy końcu mostu. Organizację i prowadzenie tej instytucji dobroczynnej powierzył krzyżowcom z czerwoną gwiazdą⁹⁰.

---

⁷⁹ Lustracja 1489, s. 92–93. Dodać należy, że dwa inne działy szlacheckie w Smółsku oraz Nowa Wieś Smółska należały do parafii Kruszyn; tamże, s. 94.

⁸⁰ Wizytacja z 1584 r. (MHDW 19, s. 96) wymienia w parafii brzeskiej, oprócz samego Brześcia, następujące wsie: Rządka Wola, Jądrowice, Miechowice, Kuczyna, Falborz, Stary Brześć, Pikutkowo, Popowice, Smółsk i Góźlin. Podobnie też wizytacja z 1598 r. (MHDW 20, s. 12).

⁸¹ MHDW 20, s. 6.

⁸² Tamże, s. 6–7.

⁸³ Repertorium 71.

⁸⁴ *Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, ks. 7–8, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa i in., Varsaviae 1975, s. 142: „[książę Kazimierz – D.K.] monasterium in opido suo Brzeszcze Cuyaviensi fundit et erigit et fratres praedictos a provinciali Polonie petitos et ex Cracoviensi conventu assumptos in illo locat”. Obszerną monografię średniowiecznych dziejów brzeskich dominikanów przygotował K. Optołowicz, *Klasztor dominikański w Brześciu Kujawskim w średniowieczu (XIII–XV w.)*, Toruń 2014, mps pracy doktorskiej, https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/5847/K._OPTOLOWICZ-DOKTORAT.PDF?sequence=1 (dostęp: 8.10.2020).

⁸⁵ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 1, wyd. 2, s. 372.

⁸⁶ A. Andrzejewska, L. Kajzer, *Badania zespołu poddominikańskiego w Brześciu Kujawskim*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 1, 1995, s. 145.

⁸⁷ *Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, ks. 10–11, wyd. S. Gawęda i in., Varsaviae 1982, s. 129–130.

⁸⁸ A. Andrzejewska, L. Kajzer, *Badania zespołu poddominikańskiego w Brześciu Kujawskim*, s. 134–135, 146; ciż, *Klasztor dominikanów w Brześciu Kujawskim*, [w:] *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole 2000, s. 536–538.

⁸⁹ MHDW 19, s. 98.

⁹⁰ A. Mosbach, *Wiadomości do dziejów polskich*, s. 32–33 = KDP, t. 2, cz. 1, nr 459. Jako położony przed bramą miejską określił go dokument z 1389 r.: KDP, t. 2, cz. 2, nr 534: „ecclesiam Sancti Spiritus seu hospitale sitam ante valvam civitatis Brzeszcz”. Kompetentną syntezę tej komendy zakonnej dała M. Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe*

Już w następnym roku ten sam władca zawarł z mieszczaninem toruńskim Janem umowę na budowę pod miastem szpitala⁹¹. Dla stworzenia gospodarczych podstaw swojej fundacji w 1297 r. uposażył go skonfiskowaną za rozboje rycerską wsią Kąty wraz z prawem budowy młyna u ujścia Bachorzy do Zgłowiączki⁹². Uzupełnieniem tego było nadanie kościoła parafialnego pw. św. Piotra w (Starym) Brześciu⁹³. Dokładną lokalizację tego przytułku określają późniejsze wizytacje, wzmiankując, że ulokowany był on poza murami miasta, na przedmieściu krakowskim, przy drodze prowadzącej do Włocławka⁹⁴. Pod koniec drugiej połowy XVI w. budynki szpitala miały strukturę szachulcową, natomiast kaplica była drewniana; przylegał do niej ogród i cmentarz⁹⁵. Przebywało w nim wówczas ok. 30 pensjonariuszy⁹⁶. W pierwszej połowie następnego stulecia kaplica miała już konstrukcję szachulcową⁹⁷. Jeszcze na początku XVI w. opiekę nad tym przytułkiem dowodnie sprawowali krzyżowcy z czerwoną gwiazdą⁹⁸. Jednak wraz z postępem reformacji rozluźnieniu uległy karność zakonna i zależność od wrocławskiego domu św. Macieja. W efekcie król Zygmunt August na sejmie w Piotrkowie Trybunalskim w 1565 r. inkorporował brzeską prepozyturę szpitalną pw. Świętego Ducha wraz przynależnymi jej dochodami do miejscowego kościoła parafialnego⁹⁹.

Ulice

Pochodzący z 1494 r. rejestr czynszów z Brześcia Kujawskiego wymienia rynek (*circulus*), na którym można się domyślać bloku zabudowań śródmiejowych z ratuszem. Utwierdzać w tym przekonaniu może wiadomość o czynszach od rzemieślników działających przy ratuszu (*subpretoriales*)¹⁰⁰. O wyglądzie ratusza niewiele można powiedzieć poza tym, co widać na sztychu Erika Jönssona Dahlbergha. Ukazuje się on jako masywny, dwukondygnacyjny budynek o dwuspadowym dachu, do którego przylega od wschodu, wyższa o około dwie kondygnacje, wieża na rzucie kwadratu, zwieńczona barokowym hełmem. W późnym średniowieczu zabudowa przyrynkowa była przynajmniej częściowo murowana¹⁰¹, również u schyłku XVI w. poświadczono są w mieście kamienice¹⁰². W dalszej kolejności wymieniono ulicę Mniszą (*platea Monachorum*), prowadzącą od Bramy Toruńskiej ku rynkowi, której nazwa nawiązywała do stojącego obok klasztoru dominikanów¹⁰³. Nazwa ta była przywoływana w źródłach począwszy od 1458 r.¹⁰⁴ Następną z wymienionych ulic to ulica Tkacka (*platea Textorum*), wychodząca z północno-wschodniego narożnika rynku ku północy. Również i ona była wielokrotnie wzmiankowana pod tą nazwą¹⁰⁵, a wcześniej (1440 r.) jako *platea Lanificum*¹⁰⁶. Jest ona identyczna z wymienioną w 1782 r. ulicą

---

na ziemiach polskich w średniowieczu, Warszawa 1999, s. 123. Szerzej, lecz z licznymi błędami, zob. S. Paczkowski, *Z dziejów zakonu krzyżowców z czerwoną gwiazdą na Kujawach*, ZK-D, t. 15: *Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska w średniowieczu*, 2001, s. 93–101.

⁹¹ A. Mosbach, *Wiadomości do dziejów polskich*, s. 34.

⁹² KDP, t. 2, cz. 1, nr 414.

⁹³ A. Mosbach, *Wiadomości do dziejów polskich*, s. 37–39.

⁹⁴ MHDW 19, s. 98; S. Kuliński, *Monografia Brześcia Kujawskiego*, s. 43.

⁹⁵ MHDW 20, s. 18; D. Chyła, *Opieka społeczna na Kujawach w latach 1577–1772*, Lublin 2015, s. 104, 128.

⁹⁶ Wizytacja z 1584 r. notuje 28 ubogich (MHDW 19, s. 98), natomiast z 1598 r. wymienia: 12 starców, 14 staruszek, 5 dzieci i woźnicę (MHDW 20, s. 19).

⁹⁷ D. Chyła, *Opieka społeczna na Kujawach*, s. 131, przyp. 232

⁹⁸ ADWł, Kopiarz 11, k. 51–53.

⁹⁹ Tamże, k. 22v–24; S. Kuliński, *Monografia Brześcia Kujawskiego*, s. 43–44, 84; M. Surdacki, *Szpitalnictwo zakonne w średniowiecznej Polsce*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 63, 2015, nr 2, s. 69–70, mylnie tę decyzję przypisał biskupowi H. Rozdrażewskiemu. Aktywność tego szpitala na polu dobroczynności szeroko omawia Z.H. Kuźniewska, *Działalność charytatywna w archidiaconatach kruszwickim i włocławskim diecezji kujawskiej i pomorskiej*, Włocławek 2015, passim.

¹⁰⁰ Brzeskie 1494, s. 364.

¹⁰¹ BUW, Ławn. Brz., k. 7 (1424 r.); KDW, t. 10, nr 1524 (1440 r.: „in opido Brestensi, in domo lapidea providi Petri Modiste in circulo sita”).

¹⁰² MHDW 20, s. 8.

¹⁰³ BUW, Ławn. Brz., k. 7.

¹⁰⁴ Tamże, k. 70v, 72, 100v, 108.

¹⁰⁵ Brzeskie 1494, s. 365; BUW, Ławn. Brz., k. 70v, 71v, 72v, 74, 80, 81v, 95, 95v, 96, 106–106v, 107.

¹⁰⁶ BUW, Ławn. Brz., k. 27v.

Knapską¹⁰⁷. Ulica Szewska (*platea Sutorum*)¹⁰⁸ to najprawdopodobniej wzmiankowana w inwentarzu ze schyłku XVIII w. ulica Mistrzowska, prowadząca od północno-wschodniego narożnika rynku aż do murów obronnych¹⁰⁹. Co najmniej XV-wieczną metrykę mają też ulice Leśna (*platea Lesznja*)¹¹⁰ i Świnia (*platea Szwynja*)¹¹¹. Pod rokiem 1463 zarejestrowane zostały w księdze ławniczej ulice: Zamkowa (*platea Castrensis*)¹¹², Żydowska (*platea Iudeorum*)¹¹³ oraz jeszcze jedna, opisowo określona jako znajdująca się naprzeciwko kościoła parafialnego („platea versus ecclesiam parrochiale”) ¹¹⁴, zapewne tożsamą z późniejszą ulicą Farną.

Urządzenia infrastruktury miejskiej

W XVI-wiecznych lustracjach wzmiankowane są waga i łaźnia miejska¹¹⁵, których położenie trudno jednak określić. W przypadku wagi można domniemywać, że zwyczajowo położona była na środku rynku (w śródrzyńkowym bloku ratuszowym) lub przy którejś z jego pierzei. Według *Liber retaxationum* diecezji wrocławskiej z 1527 r. przez cały XVI w. funkcjonowała w Brześciu szkoła parafialna¹¹⁶, której początki sięgają co najmniej pierwszych dziesięcioleci poprzedniego stulecia¹¹⁷. Wizytacje z końca XVI w. opisują ją jako mieszczącą się w murowanym budynku, nieopodal kościoła parafialnego¹¹⁸. Oprócz niej istniała też wspomniana już szkoła żydowska¹¹⁹, odnotowana już w 1494 r. przy ulicy Świniej (najprawdopodobniej późniejszej ulicy Żydowskiej)¹²⁰. Warto też podkreślić, że w mieście działał wodociąg, na co stosowny przywilej wydał król Zygmunt August 5 I 1549 r.¹²¹

Własność miejska

„Ról żadnych to miasto nie ma, okrom ogrodów”¹²² – zgodnie podkreślano we wszystkich lustracjach¹²³. Gdyby poprzestać na tym stwierdzeniu, byłoby to bardzo mylące, gdyż do miasta należały pobliskie wsie Pikutkowo i Guźlin. Nadane Brześciowi zostały *ad reformationem praenomitatae civitatis* przez Władysława Łokietka w 1292 r.¹²⁴, co potwierdził w 1538 r. król Zygmunt Stary¹²⁵. W 1383 r. książę mazowiecki Siemowit IV nadał miastu *in subsidium* wieś Stary Brześć, konfirmując przy tym miastu posiadanie Pikutkowa i Guźlina¹²⁶. W późniejszym czasie wieś ta wróciła w ręce starostów

¹⁰⁷ L. Kajzer, *Inwentarz mieszczan*, s. 268, 283, 285–286.

¹⁰⁸ Brzeskie 1494, s. 366; BUW, Ławn. Brz., k. 79v, 88 (dwa razy), 95v.

¹⁰⁹ L. Kajzer, *Inwentarz mieszczan*, s. 286.

¹¹⁰ Brzeskie 1494, s. 366; BUW, Ławn. Brz., k. 96 („platea Leszna”), 116v („platea Lyeszna”).

¹¹¹ Brzeskie 1494, s. 367; BUW, Ławn. Brz., k. 72v („platea dicta Swinia”), 108 („platea Swyna”).

¹¹² BUW, Ławn. Brz., k. 81v, 88 („in platea sitam eundo ad castrum”).

¹¹³ Tamże, k. 82.

¹¹⁴ Tamże.

¹¹⁵ LWWK 1564, cz. 2, s. 209; *Lustracja starostwa konińskiego i województw kujawskich 1569*, s. 24. Brzeska łaźnia miejska funkcjonowała co najmniej od początku XV w., kiedy to poświadczony został „Johannes balneator de Brest”; *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, t. 2, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1902, nr 83.

¹¹⁶ MHDW 11, s. 34.

¹¹⁷ *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, t. 3, cz. 1, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1908, s. 222, nr 472.

¹¹⁸ MHDW 11, s. 34; MHDW 20, s. 7.

¹¹⁹ LWWK 1564, cz. 2, s. 274.

¹²⁰ Brzeskie 1494, s. 367.

¹²¹ AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 304, k. 274–276 = MRPS V/2, nr 4686. LWWK 1564, cz. 2, s. 208 i *Lustracja starostwa konińskiego i województw kujawskich 1569*, s. 22, notując, że mieszkańcy miasta płacili już czynsz „od rur wodnych”.

¹²² LWWK 1616, cz. 1, s. 311.

¹²³ LWWK 1564, cz. 2, s. 207; *Lustracja starostwa konińskiego i województw kujawskich 1569*, s. 22; LWWK 1628, cz. 3, s. 71.

¹²⁴ KDP, t. 1, nr 79.

¹²⁵ AGAD, Dokument perg., sygn. 4309 = MRPS IV, nr 18951.

¹²⁶ J. Pakulski, *Brześć Kujawski za rządów wójta Tylo*, s. 82–83, aneks II.

brzeskich. Oprócz tego mieszczenie brzescy posiadali łąkę zwaną Obora, podarowaną im przez króla Władysława Jagiełłę w 1431 r. jako rekompensatę za zniszczenia wywołane pożarem podczas najazdu krzyżackiego z sierpnia tego roku¹²⁷.

Młyny

Młyn królewski ze stawem młyńskim na Zgłowiączce, położony przed bramą miasta, wzmiankowany po raz pierwszy w dokumencie Kazimierza Wielkiego z 1364 r.¹²⁸ Potrzeba napędu tego urządzenia niewątpliwie sprawiła, że spiętrzona rzeka tworzyła na wysokości miasta rozległy staw (*piscina*), wspomniany po raz pierwszy w 1346 r.¹²⁹ W 1489 r. wykazane są już dwa królewskie młyny wodne, położone pod miastem¹³⁰. Niewiele później, bo w 1494 r.¹³¹, w Brześciu wymieniony został tylko jeden młyn o sześciu kołach. Pięć z nich było przeznaczonych do mielenia zboża, szóste zaś do poruszania folusza. Lustracja z 1565 r. również mówi tylko o jednym młynie, o zaledwie dwóch kołach walnych¹³²; podobnie opisano go w 1569 r.¹³³ Dokładniej jego położenie określają dokumenty cesji z 1574 r.¹³⁴ Według lustracji z 1569 r. funkcjonował wówczas już nowy młyn zwany *Wilcze Gardło*. Pobudowany miał być *na Zdroju*, miał jedno koło korzeczne¹³⁵. Lustracje z XVII w. jednoznacznie określają go jako już spustoszały¹³⁶. Obecnie trudno jednoznacznie określić jego położenie, najprawdopodobniej jednak mógł on stać na Zgłowiączce na południe od miasta, na wysokości zamku.

Drogi

Już w średniowieczu przez Brześć Kujawski przechodził dalekosiężny szlak handlowy z Torunia w kierunku Rusi Czerwonej. Około 1316 r. Władysław Łokietek wyznaczył kupcom toruńskim trasę do Sandomierza przez Brześć Kujawski, Łęczycę, Inowłódz lub Sulejów, Wąchock, Opatów i dalej, z Opatowa przez Zawichost, na Ruś¹³⁷. Podobnie uczynił też jego syn w 1349 r., wskazując drogę z Torunia do Sandomierza, przez Brześć Kujawski, Łęczycę i Opoczno¹³⁸. Również za czasów Kazimierza Wielkiego (ok. 1350–1360) miasto wymienione zostało na szlaku handlowym z Torunia do Lwowa. Z Brześcia Kujawskiego droga wiodła przez Kowal, Gostynin, Łowicz, Rawę Mazowiecką, Górę (pod Nowym Miastem nad Pilicą), Radom, Opatów, Sandomierz. Funkcjonowała wówczas również alternatywna droga do Lwowa (nazwana w dyplomie *Via nova*) przez Brześć Kujawski, Przedecz, Łęczycę, Inowłódz, Opoczno, Radom, Opatów i Sandomierz¹³⁹. Za czasów Kazimierza Wielkiego dla kupców pruskich,

---

¹²⁷ KDP, t. 2, cz. 2, nr 557. W edycji tego dokumentu (według kopii zamieszczonej w MK) widnieje data roczna 1401. Należy ją poprawić na 1431 r., za czym przemawiają: narracja dyplomu, data dzienna jego wystawienia (piątek w dzień św. Klemensa) i zgodność miejsca wystawienia (Kraków) z królewskim itinerarium; por. A. Gąsiorowski, *Itinerarium króla Władysława Jagiełły: 1386–1434*, wyd. 2 popr. i uzup., przyg. do dr. A. Gąsiorowski, G. Rutkowska, Warszawa 2015, s. 120, 145.

¹²⁸ KDP, t. 2, cz. 2, nr 520.

¹²⁹ Tamże, cz. 1, nr 278.

¹³⁰ Lustracja 1489, s. 98.

¹³¹ Brzeskie 1494, s. 369.

¹³² LWWK 1564, cz. 2, s. 209.

¹³³ *Lustracja starostwa konińskiego i województw kujawskich 1569*, s. 23.

¹³⁴ MRPS VI, nr 249, 301: „molendinum Brzestensem extra muros et portam civilem versus Toruniam tendentem in fluvio Zgoviątka situm”.

¹³⁵ *Lustracja starostwa konińskiego i województw kujawskich 1569*, s. 23.

¹³⁶ LWWK 1628, cz. 3, s. 75; LWWK 1659, cz. 2, s. 255. Z lustracji z lat 1616–1620 można wnioskować, że był on wówczas jeszcze czynny, chyba że lustratorzy tylko przepisali informację z wcześniejszej wizji: czynsz 4 floreny; LWWK 1616, cz. 1, s. 313.

¹³⁷ *Preussisches Urkundenbuch*, t. 2, cz. 1, wyd. M. Hein, E. Maschke, Königsberg 1932, nr 228 = *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 4, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraś, Wrocław 1969, nr 892. W sprawie datacji tego dokumentu zob. M. Magdański, *Organizacja kupiectwa i handlu toruńskiego do roku 1403*, Toruń 1939, s. 53–56.

¹³⁸ *Preussisches Urkundenbuch*, t. 4, wyd. H. Koeppen, Marburg 1960, nr 424 = KDW, t. 2, nr 1289.

¹³⁹ *Preussisches Urkundenbuch*, t. 5, cz. 2, wyd. K. Konrad, współpr. H. Koeppen, Marburg 1973, nr 951.

którzy dotarli przez Brześć Kujawski aż do Sandomierza, otworzyło się przedłużenie tego szlaku aż na Węgry¹⁴⁰. Obok tej trasy istniała też droga prowadząca z Brześcia Kujawskiego do Włocławka. Miała ona znaczenie lokalne i chociaż w źródłach pojawia się dopiero w pierwszej połowie XV w., można się domyślać, że funkcjonowała już znacznie wcześniej¹⁴¹. W naturalny sposób trasa ta miała swe przedłużenie przez Kruszwicę na zachód, do Wielkopolski¹⁴².

---

¹⁴⁰ Tamże, t. 4, nr 447; M. Magdański, *Organizacja kupiectwa i handlu toruńskiego*, s. 5–67.

¹⁴¹ KDP, t. 2, cz. 2, nr 400; ADWł, Dokumenty samoistne, sygn. 376.

¹⁴² S. Weymann, *Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej*, Poznań 1938, s. 105–106.

INOWROCLAW

Marcin Frąś

Plan przedstawia Inowrocław w drugiej połowie XVI w. Jest to plan rekonstrukcyjny kujawskiego miasta królewskiego, ważnego z punktu widzenia administracji województwa. Przedstawiono na nim miasto w obrębie murów wraz z przynależącymi przedmieściami: Staromieściem, Nowymi Ogrodami, Batkówkiem, Stodołami oraz terenem określanym jako Zofiówka. Wskazano również drogi dojazdowe prowadzące z miasta do okolicznych wsi. W miarę możliwości zaznaczono elementy znane z zachowanych źródeł rękopiśmiennych. Umieszczenie ich na planie ma charakter hipotetyczny. Nie zaznaczono miejskiej łaźni, wiatraków ani części cmentarzy.

Rekonstrukcję wykonano za pomocą metody retrogresywnej w skali 1:10 000 wedle standardów obowiązujących w całej serii AHP. Jej podstawę stanowią źródła kartograficzne z XIX i XX w. oraz wzmianki pochodzące ze źródeł pisanych z XVI i pierwszej połowy XVII w. Pomocniczo korzystano również ze sprawozdań z prac archeologicznych, które dowiodły, że układ przestrzenny miasta przetrwał niezmienny do XIX w.

Źródła pisane

Znaczna część źródeł do historii Inowrocławia przepadła w kolejnych pożarach miasta. Z tego powodu nie zachowały się żadne księgi miejskie. W tej sytuacji jako najistotniejsze źródło do poznania topografii miasta i okolic należy wymienić źródła o charakterze skarbowym. W tej grupie archiwaliów dysponujemy rejestrami podatkowymi z lat 1552¹, 1553², 1564³, 1565⁴, 1576⁵, 1577⁶, 1581⁷, 1582⁸, 1583⁹, 1589¹⁰. Dużą przydatność do badań nad wczesnonowożytnym Inowrocławiem mają wydane drukiem lustracje starostwa inowrocławskiego z 1510/1511 r.¹¹ Prócz nich zachowały się jeszcze lustracje królewszczyzn z lat 1564–1565¹², 1569¹³, 1616–1620¹⁴, 1628–1632¹⁵ oraz późniejsze, z lat

---

¹ ASK I 50, k. 556.

² Tamże, k. 848.

³ Tamże, k. 810, 810v.

⁴ Tamże, k. 792.

⁵ Tamże, k. 711.

⁶ Tamże, k. 711.

⁷ Tamże, k. 686.

⁸ Tamże, k. 649.

⁹ Tamże, k. 613r.

¹⁰ ASK I 30, k. 795.

¹¹ J. Wiesiołowski, *Rejestr dochodów i rozchodów starostwa inowrocławskiego z 1510/1511 r.*, ZK, t. 8, 1986, s. 261–312.

¹² LWWK 1564, cz. 2, s. 243–256.

¹³ ASK I 46, k. 340r–342; *Lustracja starostwa konińskiego i województw kujawskich 1569*, wyd. Z. Górski, A. Mietz, Bydgoszcz–Wierzbinek 2014, s. 70–73.

¹⁴ LWWK 1616, cz. 1, s. 273–277.

¹⁵ LWWK 1628, cz. 3, s. 122–133.

1659–1665¹⁶. Warto wspomnieć także opis granic miasta i wsi sporządzony w 1552 r.¹⁷ Wszystkie te źródła przechowywane są obecnie w AGAD.

Do rekonstrukcji przestrzeni sakralnej przydatne są akta wizytacji kanonicznego archidiaconatu kruszwickiego przechowywane w zasobie Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie. Wizytacja z 1577 r. została wydrukowana w wydawnictwie *Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis*¹⁸. Repertoria protokołów powizytacyjnych z 1585¹⁹, 1596²⁰ i 1597 r.²¹ opublikowano w czasopiśmie „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”. Źródła te podają głównie powtarzalne informacje o patrocinach inowrocławskich kościołów oraz ich lokalizacji.

Jako źródło uzupełniające wykorzystano przywilej Kazimierza Jagiellończyka z 1450 r., który doczekał się kilku edycji źródłowych. W dokumencie tym zawarto informacje o zasięgu łąk i pastwisk mieszczkańskich. Wykorzystano również dokumentację konwentu franciszkanów, która potwierdziła informacje o dzielnicy żydowskiej i prowadzącej do niej drodze, Staromieściu i kościele NMP oraz przedmieściu Nowe Ogrody, przedmieściu za zamkiem, bramie i drodze w kierunku Torunia, a także o wsiach: Jacewo, Wierzbie, Rąbin, Mikorzyn, Szymborz, ogrodzie Kurowo (przy wschodniej fosie), Kozłówce²².

Bezценne dla rozpoznania relikwów znajdujących się w mieście (kościół, cmentarze, fosa) są sprawozdania oraz sporządzone do nich plany z najnowszych badań archeologicznych prowadzonych w ramach nadzoru archeologicznego przy okazji realizowanych wspólnie inwestycji. Znajdują się one w Archiwum Muzeum im. Jana Kasprówicza w Inowrocławiu²³.

Źródła kartograficzne

Za podstawę rekonstrukcji topografii miejskiej przyjęto *Urmesstischblätter* (UMTB) z 1861 r. w skali 1:25 000. Na mapie nie widać jeszcze rozwoju miasta w kierunku północnym, spowodowanym wybudowaniem linii kolejowej, oraz południowo-wschodnim, po otwarciu kopalni soli. Przyjęcie UMTB jako podkładu do dalszych prac okazało się najwłaściwsze, ponieważ mapa ta reprezentuje przestrzeń Inowrocławia w okresie przedindustrialnym.

Jako materiał pomocniczy posłużył plan katastralny Inowrocławia wykonany w latach 1908–1909 w nieznannej skali. Przedstawia on wycinek miasta, a dokładniej jego centralną część, nie obejmuje jednak całego obszaru leżącego w obrębie murów miejskich. Południowo-zachodnią część terenu miasta rozrysowano zapewne na osobnej, nieznannej obecnie karcie. Na zachowanym planie wyrysowano bloki zabudowy z podziałem na parcele. Każda działka ma swój numer ewidencyjny. Zaznaczono też schematycznie niektóre budynki, w tym plac klasztorny. Plan oryginalnie sporządzono w języku niemieckim, a gdy miasto weszło w skład państwa polskiego, nadpisano na nim polskie nazwy ulic. W zasadzie jest to jedyny i najwcześniejszy zachowany tego typu przekaz źródłowy. Plan przechowuje Starostwo Powiatowe w Inowrocławiu²⁴. Innymi materiałami pomocniczymi były również plany garnizonu Inowrocław z 1897²⁵ i 1910 r.²⁶ Pewne informacje przynosi również mapa z 1881 r., przechowywana w Muzeum im. Jana Kasprówicza w Inowrocławiu²⁷. Powstała ona przy okazji eksploatacji złóż soli pod miastem. Zaznaczono na niej elementy związane z wydobywaniem tego surowca. Pomocniczo skorzystano również z mapy regulacyjno-uwłaszczeniowej klasztoru franciszkanów w Inowrocławiu

¹⁶ LWWK 1659, cz. 2, s. 307–314.

¹⁷ MK 80, k. 275.

¹⁸ MHDW 17, s. 126.

¹⁹ Repertorium 77, s. 163–164, 167–168, 169.

²⁰ Tamże, s. 189.

²¹ Tamże, s. 175, 182.

²² Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Klasztor Franciszkanów w Inowrocławiu, sygn. 435, s. 45–46, 268–269.

²³ Za dostęp do nich bardzo dziękuję dyrektorowi, mgr. Marcinowi Woźniakowi.

²⁴ Starostwo Powiatowe w Inowrocławiu, sygn. 4/64.

²⁵ Archiwum Państwowe w Szczecinie, Zbiór Atlasów, sygn. A IV 16 K 11, *Garnison Inowroclaw und Ungegend*, H. Susenbeth, 1:2500, 1897 r.

²⁶ Tamże, sygn. A IV 19 K 11, *Hohensalza*, H. Susenbeth 1:12 500, 1910 r.

²⁷ Archiwum Muzeum im. Jana Kasprówicza w Inowrocławiu, sygn. MKI-H-59/K, *Vebersichts-Karte bei Inowrazlaw belegen Soolquellen-Bergwerke: Soole, SalBesser u. Gertrud und den Steinsalz-Bergwerken: Ost, Bast, Pelke u. Inowrazlaw*.

z 1820 r.²⁸ Zaznaczono na niej, jak się wydaje, grunt należący do franciszkanów. Do określenia nazw dawnych przedmieść posłużyła historycznie zrekonstruowana mapa z 1912 r.²⁹

Opracowania

Pierwsze ogólne publikacje dotyczące Inowrocławia pochodzą z XIX w. Są to prace Adolfa Warschauera³⁰ i Heinricha Wuttkego³¹. Innych badaczy niemiecko-pruskich interesował głównie okres fryderycjański³². Polskojęzyczna literatura dotycząca Inowrocławia nie jest obszerna. Wymienić tu należy dwie prace autorstwa Stanisława Waszaka i Zygmunta Czapl³³ oraz monografię miasta wydaną w 1978 r.³⁴, poza którą brak szerszego spojrzenia na historię Inowrocławia. Ponadto pomniejsze prace na ten temat publikowane są głównie na łamach czasopisma „Ziemia Kujawska”. Do najważniejszych z nich w kontekście rekonstrukcji planu należą: *Inwentarz starostwa inowrocławskiego z 1510 roku*³⁵ oraz *Rejestr dochodów i rozchodów starostwa inowrocławskiego z 1510/1511 r.*³⁶

Dzieje

Inowrocław był miastem królewskim, wcześniej zaś książęcym. Maria Bogucka i Henryk Samsonowicz zakwalifikowali go do miast II kategorii³⁷, co wiązało się m.in. z tym, że na wojnę pruską Inowrocław wystawił w 1458 r. 20 zbrojnych³⁸. Przez cały okres swojego istnienia pozostawał w rękach monarchy, pierwotnie jako osada targowa, później siedziba kasztelana. Miasto pełniło funkcję stolicy księstwa w czasach rozbitcia dzielnicowego, potem województwa inowrocławskiego, siedziby starosty oraz urzędu grodzkiego i ziemskiego.

Inowrocław lokowano na prawie magdeburskim³⁹. Dokładna data lokacji miasta nie jest znana, przypuszczalnie miało to miejsce między 1237 a 1238 r., choć ostatnio Adam Kosecki wskazał, że dokument lokacyjny mógł zostać wydany kilka miesięcy po zjeździe w Dankowie (2 VII 1238 r.), pomiędzy jesienią 1238 r. a ślubem księcia Kazimierza z Konstancją w 1239 r.⁴⁰ Lokację Inowrocławia na prawie magdeburskim historycy przypisują Kazimierzowi I, księciu kujawskiemu, którego ożywione kontakty z Henrykiem Brodatym i Henrykiem Pobożnym oraz wizyty we Wrocławiu dały szansę na obserwowanie rozwoju dolnośląskiego miasta. Nie jest wykluczone, że zaplanował on podobną inicja-

²⁸ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Mapy uwłaszczeniowo-regulacyjne, sygn. 6/2255/0/0/1178.

²⁹ Tamże.

³⁰ A. Warschauer, *Die städtischen Archive in der Provinz Posen*, Leipzig 1901, s. 81–83.

³¹ H. Wuttke, *Städtebuch des Landes Posen*, Leipzig 1864, s. 326–331.

³² P. Becker, *Inowroclaw unter Friedrich dem Grossen*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen”, t. 2, 1901; tenże, *Die Geschichte, die wirtschaftliche und die kulturelle Entwicklung die Kreises Hohensalza bis zum Jahre 1911*, Hohensalza 1911; E. von Nolten, A. Schreyack, *Geschichte der Stadt Hohensalza und über Umgebung mit besonderer Berücksichtigung der preussischen Zeit unter Friedrich dem Grossen*, Hohensalza 1942.

³³ S. Waszak, *Przewodnik po Inowrocławiu i Kujawach*, Inowrocław 1933; Z. Czapl, *Kujawy. Z historii powiatu Inowrocławskiego*, Inowrocław 1933.

³⁴ *Dzieje Inowrocławia*, t. 1: *Do 1919 r.*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań–Toruń 1978.

³⁵ R. Guldon, Z. Guldon, *Inwentarz starostwa inowrocławskiego z 1510 roku*, ZK, t. 3, 1971, s. 187–214.

³⁶ J. Wiesiołowski, *Rejestr dochodów i rozchodów starostwa inowrocławskiego*, s. 261–312.

³⁷ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 117.

³⁸ Tamże, s. 110. Dla porównania Gniezno wystawiło taką samą liczbę zbrojnych, Brześć – 30, Poznań – 60.

³⁹ Ustrój miasta zbadał i opisał W. Chorążyczewski, *Ustrój Inowrocławia w XVI–XVIII wieku i urzędnicy miejscy*, ZK, t. 24, 2015, s. 61–94.

⁴⁰ Kosecki, *Miasta*, s. 34–39; A. Kosecki, *Lokacje miejskie księcia Kazimierza Konradowicza na Kujawach*, [w:] *Książę Kazimierz Konradowicz i Kujawy jego czasów*, red. D. Karczewski, Kraków 2017, s. 175–178 – tu wyczerpujący wywód na ten temat. Intryguje datowanie inicjatywy lokacyjnej Inowrocławia przez M. Bogucką i H. Samsonowicza na okres po 1267 r.; ciż, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 87; C. Sikorski, *Miasto na soli. Zarys historii Inowrocławia do roku 1919*, Warszawa 1988, s. 31; J. Aleksandrowicz, *Inowrocław i okolice: zabytki, uzdrowisko, wybitni ludzie, ciekawe okolice*, Inowrocław 1982, s. 31; K. Kopeć, *Ilustrowany przewodnik po Inowrocławiu i Kujawach (Kruszwica – Strzelno – Trzemeszno – Mogilno – Pakość)*, Inowrocław 1933, s. 16; B. Majewski, *Inowrocław jaki był*, wyd. 2, Inowrocław 2008, s. 5; C. Sikorski, *Dom Wagi Miejskiej w Inowrocławiu*, Inowrocław 1992, *Wstęp*.

tywę na Kujawach. Z kolei prawo nadane Inowrocławowi posłużyło jako wzorzec dla innych miast kujawskich⁴¹. Dokument lokacyjny najpewniej przypadł w pożarze miasta wywołanym przez Krzyżaków w 1431 r. W 1450 r. król Kazimierz Jagiellończyk wystawił dla miasta kolejny przywilej, w którym nadał mieszkańcom trzecią część gruntów należących do wójtostwa w Inowrocławiu, 2 łany ziemi w Mikorzynie, dochody z łążni, łąki i pastwiska z połową Noteci od Szarleja do Leszczyc, grunty i folwarki od dawna należące do miasta, a mieszkańcom Prus prawo przyjeżdżania na targi tygodniowe. Pozwolił mieszczanom sprzedawać pod ratuszem wino i miód oraz piwo, oprócz bydgoskiego lub sprowadzanego z innych części kraju. To obostrzenie dotyczyło terenu w promieniu mili od rynku⁴².

Po drugim pokoju toruńskim Inowrocław przestał być miastem przygranicznym⁴³. W okresie od drugiego pokoju toruńskiego do potopu rozwijał się gospodarczo. W czasie potopu w 1656 r. został spalony, a dalsze, znaczniejsze nawet, zniszczenia nastąpiły w czasie drugiej wojny północnej⁴⁴.

Inowrocław był siedzibą kasztelana⁴⁵. Po włączeniu miasta do państwa Władysława Łokietka faktyczną władzę w mieście przejął starosta wielkopolski Wincenty z Szamotuł⁴⁶. Po zawarciu traktatu kaliskiego w 1343 r. i połączeniu dawnych księstw dzielnicowych inowrocławskiego i brzeskiego w jedno województwo z siedzibą w Brześciu Kujawskim znaczenie Inowrocławia zmalało. Dopiero na przełomie XIV i XV w. doszło do ostatecznego ukształtowania granic osobnego województwa inowrocławskiego⁴⁷.

Miasto było ważnym przystankiem na szlaku handlowym łączącym Pomorze Gdańskie z centralną częścią ziem polskich. Rozwój Bydgoszczy i powstanie Nieszawy (do momentu jej przeniesienia) spowodowały, że Inowrocław stopniowo przestawał być najważniejszym miastem w województwie i w ogóle na Kujawach⁴⁸. Już w drugiej połowie XII w. wspomniano o targu w Inowrocławiu, który do końca XVIII w. należał do najważniejszych w regionie⁴⁹. Wcześniej powstała tu książęca komora celna, wzmiankowana po raz pierwszy w 1252 r.⁵⁰ Od momentu lokacji aż do XVI w. miasto musiało mieć prawo do organizowania dwóch jarmarków, skoro za sprawą przywileju Zygmunta Starego z 7 II 1546 r. zwiększono ich liczbę do trzech. Wówczas kolejny jarmark miał się odbyć „w sobotę przed niedzielą Judica”, czyli przed piątą niedzielą Wielkiego Postu. Następnie w 1555 r. prawo to rozszerzono do czterech jarmarków, które miały się odbywać kolejno: „we wtorek pierwszy po niedzielę Judica”, w oktawie Bożego Ciała, 25 lipca (św. Jakuba) i 4 października (św. Franciszka)⁵¹. Kupcy inowrocławscy utrzymywali kontakty z dużymi miastami, takimi jak Wrocław, Poznań, Kalisz, Pyzdry; najprawdopodobniej również z mniejszymi pobliskimi miastami z województwa inowrocławskiego lub sąsiednich powiatów kujawskich czy wielkopolskich. Jednak najbardziej intensywne kontakty mieszczanie inowrocławscy utrzymywali z Toruniem, gdzie sprzedawali produkty rolne (głównie zboże, skóry

---

⁴¹ Radziejów – 1298 r., Raciążek – 1317 r., Solec – 1325 r.; M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu (od końca XII w. do 1466 r.)*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, t. 1, s. 141; J. Sikorska, *Zabytkowa architektura Inowrocławia*, cz. 1, „Goniec Kujawski”, 1998, nr 1 (9), s. 3; P. Strachanowski, *Polscy kupcy w Inowrocławiu (od średniowiecza do 1939 r.)*, [w:] *Z dziejów kupiectwa kujawsko-pomorskiego. Na 100-lecie powstania Towarzystwa Kupieckiego w Inowrocławiu*, Bydgoszcz 1992, s. 5.

⁴² M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 138–139; M. Baliński, T. Lipiński, F.K. Martynowski, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, t. 1, Warszawa 1885, s. 367; *Odnowiony przywilej lokacyjny miasta Inowrocławia z roku 1450*, wyd. D. Karczewski, Inowrocław 2000, s. 8–9; E. Mikołajczak, *Inowrocław w czasach Kazimierza Konradowicza (1230–1267)*, [w:] *Książę Kazimierz Konradowicz i Kujawy jego czasów*, s. 19; D. Karczewski, *W 550. rocznicę odnowienia przywileju lokacyjnego miasta Inowrocławia*, ZK, t. 14, 2000–2001, s. 64–65; J. Aleksandrowicz, *Inowrocław i okolice*, s. 38; K. Kopeć, *Ilustrowany przewodnik po Inowrocławiu i Kujawach*, s. 29; B. Majewski, *Inowrocław jaki był*, s. 9; *Powiat inowrocławski*, red. i oprac. T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1974 (Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 11: Województwo bydgoskie, z. 8), s. 7.

⁴³ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 129.

⁴⁴ M. Baliński, T. Lipiński, F.K. Martynowski, *Starożytna Polska*, s. 368.

⁴⁵ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 133; A. Wyrwa, *Rozwój sieci klasztornej zakonów mniszych, kanonicznych i żebraczych na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w średniowieczu*, ZK, t. 12, 1997, s. 59.

⁴⁶ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 174.

⁴⁷ Tamże, s. 192.

⁴⁸ Tamże, s. 223–224.

⁴⁹ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 421.

⁵⁰ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 152; J. Sikorska, *Zabytkowa architektura Inowrocławia*, cz. 1, s. 2; P. Strachanowski, *Polscy kupcy w Inowrocławiu*, s. 5.

⁵¹ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej i początkach zaboru pruskiego (1466–1815)*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, t. 1, s. 277.

i wełnę) i kupowali flamandzkie sukna, sól i ryby (śledzie i jesiotry)⁵². Wynika z tego, że pomimo położenia na wysadzie solnym w okresie nowożytnym w Inowrocławiu nie wydobywano soli. Najstarsze średniowieczne pozostałości po warzeniu soli odkryto na południowo-zachodnim stoku wzgórza przy kościele NMP⁵³. Warzelnia ta musiała przestać istnieć lub przeniesiono ją wraz z budową świątyni w XII w.⁵⁴ Są to jedyne znane ślady warzenia soli w tym miejscu aż do XIX w.

Położenie

Inowrocław położony jest na 52°40' szerokości północnej i 18°40' długości wschodniej⁵⁵. Obszar miasta lokacyjnego rozciąga się na wysokość od 100 do 109 m n.p.m. Natomiast wysokość terenów poza miastem mieści się w przedziale od 85 do 95 m n.p.m.⁵⁶ Inowrocław leży na Pojezierzu Wielkopolskim, zwanym niegdyś Pojezierzem Wielkopolsko-Kujawskim⁵⁷. Uszczegóławiając, znajduje się na wysoczyźnie morenowej, tzw. Wysoczyźnie Kujawskiej, a w ramach niej na obszarze równinnym. Występują tu żyzne czarnoziemy, od których nazwę wzięły Kujawy Czarne⁵⁸. Żyzność gleb na tym terenie potwierdzają zebrane meldunki urzędników pruskich z drugiej połowy XVIII w.⁵⁹ Obszar wysoczyzny morenowej przeplatają „szerokie doliny i przekształcone rynny o wyrównanych dnach i łagodnie nachylonych zboczach”⁶⁰.

Inowrocław lokowano na wysadzie solnym, od którego pochodzi niemieckojęzyczna nazwa *Hohensalza*, używana od 1904 do 1918 r.⁶¹ oraz w latach 1939–1945. Tak zwany solny „guz inowrocławski” ma wydłużony profil na osi północ – południe. Jego podstawa mierzy 5 km długości i 2,5 km szerokości. Zbocze południowe i północne mają długość od 1 do 2 km, wschodnie i zachodnie zaś – od 100 do 200 m⁶².

Hydrografia

Inowrocław był miastem oddalonym od ujęć wodnych. Leżał w znacznej odległości od Wisły (między dorzeczem Wisły i Odry)⁶³. Nieco tylko bliżej miał do Noteci. Dostęp do tej rzeki określał przywilej Kazimierza Jagiellończyka z 1450 r., w którym mieszczanom przyznano prawo dostępu do łąk i pastwisk do połowy rzeki na wysokości odcinka granic Szarłej – Mątwy, Mątwy – Krusza, Krusza – Piotrkowice, Piotrowice – Leszczyce⁶⁴.

⁵² Tamże, s. 278.

⁵³ A. Cofta-Broniewska, *Wczesnośredniowieczna warzelnia soli w Inowrocławiu*, ZK, t. 4, 1974, s. 8; J. Kozłowski, M. Woźniak, *Trzynastowieczne figury szachowe znalezione w Inowrocławiu*, ZK, t. 20, 2007, s. 127.

⁵⁴ A. Cofta-Broniewska, *Wczesnośredniowieczna warzelnia soli*, s. 13; M. Danielewski, *Grody i miasta w XIII w., czyli elementy starej i nowej rzeczywistości*, [w:] *Grody i miasta. Zbiór wykładów popularnonaukowych wygłoszonych podczas XIII Ogólnopolskiego Festiwalu Kultury Słowiańskiej i Cysterskiej w Łądzie nad Wartą, w dniach 3–4 czerwca 2017 r.*, red. M. Brzostowicz, M. Przybył, J. Wrzesiński, Poznań–Łądy 2018, s. 92; tenże, *Grody i miasta w świetle zachodzących w XIII w. zmian osadniczych na ziemiach polskich*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne”, t. 18, 2017, nr 2, s. 49.

⁵⁵ J. Aleksandrowicz, *Inowrocław i okolice*, s. 28; K. Kopeć, *Ilustrowany przewodnik po Inowrocławiu i Kujawach*, s. 47; Z. Churska, *Środowisko geograficzne rejonu Inowrocławia*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, t. 1, s. 16–17.

⁵⁶ Z. Churska, *Środowisko geograficzne rejonu Inowrocławia*, s. 16.

⁵⁷ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 1998, s. 137; Z. Churska, *Środowisko geograficzne rejonu Inowrocławia*, s. 27.

⁵⁸ K. Kopeć, *Ilustrowany przewodnik po Inowrocławiu i Kujawach*, s. 5; Z. Churska, *Środowisko geograficzne rejonu Inowrocławia*, s. 27; *Dzieje Inowrocławia*, t. 1, s. 46.

⁵⁹ S. Cackowski, *Pruskie opinie o stanie Kujaw ziemi dobrzyńskiej w końcu XVIII wieku*, [w:] *Kujawy wschodnie i Ziemia Dobrzyńska w okresie przejścia pod zabór pruski w 1793 roku. Materiały sesji naukowej we Włocławku 25 XI 1993 r.*, red. S. Cackowski, Włocławek 1995, s. 65–85. Inne zdanie na ten temat miał fryzyjski szlachcic, Ulryk von Werdum, który przejeżdżając w latach 1670–1672 przez Kujawy, uznał je za mało żyzne; A. Kucharski, *Kujawy w relacjach z podróży XVII i XVIII wieku*, ZK, t. 21, 2008, s. 16.

⁶⁰ Z. Churska, *Środowisko geograficzne rejonu Inowrocławia*, s. 27.

⁶¹ L. Trzeciakowski, *Kształtowanie się nowoczesnego społeczeństwa miejskiego (1815–1919)*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, t. 1, s. 357.

⁶² Z. Churska, *Środowisko geograficzne rejonu Inowrocławia*, s. 29.

⁶³ Tamże, s. 45.

⁶⁴ *Odnowiony przywilej lokacyjny miasta Inowrocławia*, s. 8–9.

W pobliżu miasta znajdowały się liczne mokradła „związane z obniżeniem moreny dennej i nieprzepuszczalnym ilasto-gliniastym podłożem”. Obszary te zmieniono sztucznie, wykorzystując je pod działki użytkowe. Obniżono w ten sposób poziom wód gruntowych⁶⁵. W okolicy miasta znajdowało się też kilka stawów, które zachowały się do dziś. Pierwszy z nich – Rybnik (stąd ulice Rybnicka i Mała Rybnicka) – zlokalizowany był około kilometra od południowych murów miejskich (dziś ul. Czarlińskiego)⁶⁶, drugi zaś na Szymborzu (dziś ul. Andrzeja Dybalskiego)⁶⁷. O ruczajach „o dwie mile od miasta” pisał w swoim dzienniku Michał Butler, podróżując z Litwy do Niemiec i Włoch⁶⁸.

W mieście musiały też istnieć studnie. Dane z wykopalisk archeologicznych ujawniają, że jedna z nich, o średnicy 1,5 m i głębokości 3,5 m, znajdowała się na terenie klasztornym⁶⁹. Z rejestru starostwa inowrocławskiego wynika, że źródło wody musiało też znajdować się na terenie folwarku zamkowego. Potwierdza to również lustracja z 1564–1565, informująca o studni na terenie za folwarkiem zamkowym⁷⁰. Prawdopodobnie chodzi o ujęcie wody odkryte na przedmieściu Stodoły dzięki wykopaliskom archeologicznym prowadzonym za nieistniejącymi dziś murami miejskimi. Szacuje się, że wodę z tej studni pobierano w XV w., wiadomo zaś, że przestała działać na przełomie XVI i XVII w.⁷¹ Kolejne ujęcie wody odkryto też za zachodnim pasem murów miejskich. Była to tzw. studnia Zbychora⁷².

Topografia

Miasto lokowano na fundamentach istniejącej wcześniej osady. Teren lokacyjny miasta znajdował się „na szczycie bezwodnego wzniesienia, 300 m od grodu kasztelańskiego”⁷³. Niestety nie ma żadnych dowodów na jego istnienie. Zdaniem Mariana Biskupa rozplanowanie miasta ukształtowało się na przełomie XIII i XIV w. i w niemal niezmienionym kształcie przetrwało do XIX w. Plan miasta miał kształt odwróconego trapezu (patrzac na mapę w orientacji północnej), którego część północna była przypuszczalnie o kilkadziesiąt metrów krótsza (ok. 300 m) niż południowa (ok. 375 m)⁷⁴. We wszystkich czterech narożnikach nowo lokowanego miasta znajdowały się budowle o funkcjach administracyjnych (zamek książęcy/królewski na północnym zachodzie, hipotetyczny gród kasztelański na południowym wschodzie⁷⁵) i kościelnych (klasztor franciszkański na północnym wschodzie i kościół św. Mikołaja z placem na południowym zachodzie). Na terenie należącym do miasta w 1583 r. znajdowały się także dwa wiatraki⁷⁶. Wśród budynków użyteczności publicznej wyliczyć należy również łaźnię miejską, która istniała przed 1450 r.⁷⁷ Nie wiadomo, gdzie się ona znajdowała.

Najstarsza wzmianka sugerująca fakt umocnienia miasta pochodzi z 1258 r.⁷⁸ i chodziło najpewniej o fortyfikacje drewniano-ziemne. Do połowy XIV w. miasto zostało obwiedzione murem o grubości 1,8 m i 1600 m długości w obwodzie (nieregularny w północno-wschodniej części miasta) z 16 prostokątnymi basztami i zamkiem (w północno-zachodnim narożniku tychże murów)⁷⁹. Za murami obronnymi znajdowała

⁶⁵ Z. Churska, *Środowisko geograficzne rejonu Inowrocławia*, s. 45.

⁶⁶ B. Kasińska, E. Mikołajczak, P. Strachanowski, *Po prostu Inowrocław. Ilustrowany przewodnik po ulicach miasta*, Inowrocław 2001, s. 73.

⁶⁷ Tamże, s. 34.

⁶⁸ *Butlerio Kelionės į Italiją ir Vokietiją 1779–1780 metais Dienoraštis / Dziennik podróży Butlera do Włoch i Niemiec w latach 1779–1780*, wyd. W. Chorążyczewski, A. Pacevičius, A. Rosa, Vilnius 2013, s. 79.

⁶⁹ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 159; *Zaplecze gospodarcze konwentu oo. Franciszkanów w Inowrocławiu od połowy XIII w. do połowy XV w.*, red. A. Cofta-Broniewska, Poznań 1979, s. 17, 21, 24, 28.

⁷⁰ LWWK 1564, cz. 1, s. 118.

⁷¹ Archiwum Muzeum im. Jana Kasprowicza w Inowrocławiu, M. Woźniak, Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych: Inowrocław st. 126 – ul. Biskupa Laubitza, rkps, s. nlb.

⁷² E. Mikołajczak, *Inowrocław w czasach Kazimierza Konradowicza*, s. 24–25.

⁷³ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 143.

⁷⁴ Tamże.

⁷⁵ M. Danielewski, *Sieć grodowa na Kujawach oraz jej funkcje od połowy X do końca XIII wieku*, Poznań 2016, s. 163 n., 305 n.

⁷⁶ P. Wielkopolska, s. 261.

⁷⁷ M. Baliński, T. Lipiński, F.K. Martynowski, *Starożytna Polska*, s. 365; *Odnowiony przywilej lokacyjny miasta Inowrocławia*, s. 8.

⁷⁸ C. Sikorski, *Świadkowie 800-lecia. Encyklopedia wiedzy o zabytkach Inowrocławia*, oprac. i przyg. J. Sikorska, Inowrocław 2002, s. 207.

⁷⁹ M. Baliński, T. Lipiński, F.K. Martynowski, *Starożytna Polska*, s. 365.

się pojedyncza fosa. Linie obrony miasta zmodernizowano prawdopodobnie w latach 30. XV w. Dobudowano wówczas drugą fosę i wały ziemne. Badania archeologiczne prowadzone przez Marcina Woźniaka pozwoliły ustalić wymiary drugiej fosy zewnętrznej. Pierwsza fosa miała szerokość 11 m i głębokość do 3 m. Między fosami zbudowano wał o szerokości do 8 m. Łącznie fortyfikacje Inowrocławia miały ok. 30 m szerokości, licząc od muru do zewnętrznego brzegu drugiej fosy⁸⁰. Do miasta prowadziły trzy bramy: Żydowska, Bydgoska i Mątewska⁸¹. Według informacji źródłowej z 1510 r. już wówczas stan murów pozostawiał wiele do życzenia⁸². Fortyfikacje miejskie w większości zniknęły z przestrzeni miejskiej w XVIII i pierwszej połowie XIX w., a pozostałości po nich można jeszcze oglądać nieopodal centrum miasta.

Inowrocławski zamek wznosił się nad murami na pewno już w 1305 r.⁸³ W lustracji z 1564 r. znajduje się informacja, że pełnił funkcję siedziby starosty. Niemal w tym samym czasie przebudowano go w stylu renesansowym⁸⁴. Siedzibą starosty był jeszcze w 1647 r., aż do potopu, kiedy popadł w ruinę. Rozebrano go w XIX w.⁸⁵ Przy zamku znajdowało się podzamcze ze stajnią oraz młynem końskim⁸⁶. Blisko zamku znajdował się również folwark, zwany Kawęczyńskim⁸⁷. Szczegółowy opis zamku znajduje się w lustracji z 1564 r.⁸⁸

Drogi

W okresie przedmiejskim w rejonie późniejszego miasta istniało ok. 40 osad rozrzuconych w promieniu kilku kilometrów od miasta⁸⁹. Skupiały się tu drogi prowadzące z Pomorza Gdańskiego przez Kujawy do Wielkopolski, wiążące się z przeprawą przez Wisłę w okolicach Torunia. Przez obszar ten wiodła droga w kierunku południowo-zachodnim, czyli dawna droga ku Poznaniowi i dalej do środkowych Niemiec⁹⁰. W okolicach Mątew znajdowało się kiedyś naturalne przejście przez dolinę Noteci, gdzie najpierw przeprawiano się przez bród, a potem most na Noteci, na drodze tranzytowej na Pomorze Gdańskie i Kujawy. Było to najważniejsze przejście z Wielkopolski na Kujawy w stronę Bydgoszczy⁹¹. Przez Inowrocław biegła również jedna z dwóch dróg z Kalisza do Prus Królewskich⁹².

Rynek

Powierzchnia miasta w murach obejmowała 16 ha⁹³. Centrum miasta zajmował kwadratowy rynek o powierzchni ok. 1,5 ha (szacunkowe wymiary ok. 115 x 130 m)⁹⁴. Na obszar ten składała

---

⁸⁰ Archiwum Muzeum im. Jana Kasprowicza w Inowrocławiu, M. Woźniak, Inowrocław – ul. Św. Ducha 25 sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych w 2012 r., rkps, s. 3–4; R. Kochoński, *Fosy i wały w systemie obronnym średniowiecznego Inowrocławia*, „Rocznik Kasprowiczowski”, t. 10, 2003, s. 252–260.

⁸¹ E. Mikołajczak, *Inowrocław w czasach Kazimierza Konradowicza*, s. 21; C. Sikorski, *Miasto na soli*, s. 35; J. Aleksandrowicz, *Inowrocław i okolice*, s. 40; K. Kopeć, *Ilustrowany przewodnik po Inowrocławiu i Kujawach*, s. 31; B. Majewski, *Inowrocław jaki był*, s. 64; *Powiat inowrocławski*, s. 17.

⁸² R. Guldon, Z. Guldon, *Inwentarz starostwa inowrocławskiego*, s. 204.

⁸³ C. Sikorski, *Świadkowie 800-lecia*, s. 517.

⁸⁴ Tamże, s. 534.

⁸⁵ J. Frycz, *Architektura i sztuka Inowrocławia*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, t. 2: *Od 1919 r. do końca lat siedemdziesiątych*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań 1982, s. 486.

⁸⁶ R. Guldon, Z. Guldon, *Inwentarz starostwa inowrocławskiego*, s. 204.

⁸⁷ E. Mikołajczak, *Średniowieczna własność ziemska okolic Inowrocławia*, ZK, t. 8, 1986, s. 99.

⁸⁸ LWWK 1564, cz. 1, s. 243–256.

⁸⁹ Nieco inaczej interpretuje to A. Kosecki; Kosecki, *Miasta*, s. 34; A. Kosecki, *Lokacje miejskie księcia Kazimierza*, s. 173.

⁹⁰ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 130–131; S. Weymann, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku*, „Przegląd Zachodni”, t. 9, 1953, nr 6–8, s. 214, 215, 219, 240.

⁹¹ S. Weymann, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce*, s. 198, s. 215; C. Sikorski, *Miasto na soli*, s. 64.

⁹² S. Weymann, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce*, s. 242.

⁹³ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 250.

⁹⁴ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 144; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczanstwa*, s. 97; E. Mikołajczak, *Inowrocław w czasach Kazimierza Konradowicza*, s. 20–21; B. Majewski, *Inowrocław jaki był*, s. 64.

się blisko 310 działek budowlanych⁹⁵. We wschodniej części rynku znajdowała się waga miejska⁹⁶. Szacuje się, że tę część rynku zabudowano na przełomie XVI i XVII w., choć nie jest to informacja pewna, a proces ten mógł się zacząć już na przełomie XV i XVI w. W północno-zachodniej części rynku stał ratusz⁹⁷ (niektórzy badacze uważają, że znajdował się on pośrodku rynku)⁹⁸. Z lustracji przeprowadzonej po potopie szwedzkim wiemy, że ratusz był drewniany z murowaną gotycką wieżą, widoczną na rycinie z 1734 r.⁹⁹ Dokładną lokalizację ratusza można ustalić dzięki wynikom badań przeprowadzonych w 2010 r. w obrębie rynku, ul. Świętego Ducha i Królowej Jadwigi. W efekcie ustalono, że ratusz znajdował się w południowej części północno-zachodniej ćwiartki rynku¹⁰⁰. Budynek spłonął w pożarze w 1775 r. i nie został odbudowany¹⁰¹. Z lustracji wiemy również, że w rynku znajdowały się „okiennice”, w których sprzedawano żywność¹⁰². Lustracja z 1564 r. podaje informacje, że było ich 14¹⁰³. Natomiast późniejszy przekaz z lat 1628–1632 nie przytacza już ich dokładnej liczby¹⁰⁴.

W latach 1510–1511 „w rynku miasta znajdowały się 32 domy, przy ulicy franciszkanów: 7, przy niezidentyfikowanej ulicy »zakątki«: 3, przy ulicy prowadzącej do Mątew: 14, przy ulicy prowadzącej do szpitala św. Ducha: 14, przy ulicy tkaczy: 13 – o łącznej liczbie 83 dymów”¹⁰⁵. Ponadto pomiędzy budynkami znajdowały się browary należące do 5 piwowarów. Własny browar posiadał także starosta. Według lustracji w latach 1564–1565 w mieście było ok. 220 placów zamieszkiwanych przez mieszczan¹⁰⁶. Według danych przytoczonych przez Marię Bogucką i Henryka Samsonowicza w 1616 r. w obrębie murów miejskich znajdowało się 310 domów mieszczańskich¹⁰⁷. Jak podaje Czesław Sikorski, budynki mieszkalne w większości były z drewna o konstrukcji szachulcowej (choć zdarzały się też budowle o konstrukcji zrębowej), a wysokość zachowanych belek konstrukcyjnych notuje się na 1,5 m¹⁰⁸. Większość z tych budynków spłonęła w wielkim pożarze miasta w 1775 r., po czym nowe wzniesiono z cegły¹⁰⁹. Do domów mieszczańskich należały ogrody oraz place rozsiane po mieście.

Ulice

Ze wszystkich narożników rynkowych wychodziło łącznie osiem ulic. Wschodni bok rynku przecinała ulica Toruńska zwana również Świętego Ducha (ulica ta nazywała się Szpitalną), która przechodziła także przez pas murów zakończonych Bramą Żydowską, biegnąc w kierunku Torunia. Kolejną przecinającą pas murów miejskich była ulica Bydgoska (to późniejsza nazwa, w XVI w. zapewne nazywana Tkacką), która zaczynała się w północno-południowej osi miasta, a dalej biegła wzdłuż zachodniej pierzei rynku, prowadząc ku Bydgoszczy. Trudno ustalić lokalizację ulicy prowadzącej z rynku na południe, nie można wykluczyć, że pierwotnie była wytyczona w kierunku Poznania i wychodziła

⁹⁵ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 257; C. Sikorski, *Świadkowie 800-lecia*, s. 217; tenże, *Miasto na soli*, s. 66.

⁹⁶ C. Sikorski, *Dom Wagi Miejskiej, Wstęp*.

⁹⁷ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 143–145.

⁹⁸ M. Baliński, T. Lipiński, F.K. Martynowski, *Starożytna Polska*, s. 368.

⁹⁹ M. Woźniak, *Zapomniany widok Inowrocławia z 1734 roku*, [w:] *Z dziejów Kujaw i Pałuk. Studia dedykowane pamięci dr. Czesława Sikorskiego. Materiały z sesji naukowej w Inowrocławiu (22 kwietnia 2005)*, red. J. Kozłowski, M. Woźniak, Inowrocław 2005, s. 103.

¹⁰⁰ Opracowanie wyników badań archeologicznych przeprowadzonych dla potrzeb inwestycji pt. *Przebudowa nawierzchni rynku, ul. Św. Ducha, ul. Królowej Jadwigi oraz Placu Klasztornego w Inowrocławiu, zaprojektowanie i wykonanie fontanny na Rynku w Inowrocławiu oraz wykonanie przyłączy energetycznych i wodno-kanalizacyjnych na terenie Rynku*, t. 1: *Opracowanie wyników badań archeologicznych*, Toruń 2011; por. S. Koc, *Zabytki Inowrocławia – archeologiczno-architektoniczne zagadnienia po badaniach w roku 2010*, Inowrocław 2014, s. 19–20.

¹⁰¹ M. Woźniak, *Zapomniany widok Inowrocławia*, s. 104.

¹⁰² Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 277.

¹⁰³ LWWK 1564, cz. 2, s. 244.

¹⁰⁴ LWWK 1628, cz. 3, s. 124.

¹⁰⁵ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 251.

¹⁰⁶ Tamże.

¹⁰⁷ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 372; LWWK 1616, cz. 1, s. 276.

¹⁰⁸ C. Sikorski, *Świadkowie 800-lecia*, s. 102–103.

¹⁰⁹ *Butlerio Kelionès i Italią ir Vokietiją 1779–1780 / Dziennik podróży Butlera do Włoch i Niemiec*, s. 80.

ze środka południowej pierzei rynku. Stan badań pozwala stwierdzić, że wzdłuż południowego boku murów biegła ulica Kasztelańska, a wylotówką przez Bramę Mąteńską (Strzeleńską) była ulica Mąteńska (dzisiejsza Poznańska, pierwotnie prawdopodobnie dzisiejsza Paderewskiego)¹¹⁰.

Tabela 19. Ulice Inowrocławia w XVI w. potwierdzone źródłowo

Nazwa ulicy z okresu staropolskiego	Współczesna nazwa ulicy
<i>Platea dicta fratrum</i> (Bracka lub Franciszkańska)	Łączna lub północny odcinek obecnej ul. Kościuszki
<i>Platea versus Manthwi</i> (do Mąteń)	Poznańska lub I.J. Paderewskiego
Tkaczy	brak informacji
<i>Platea versus hospitem</i> (Szpitalna)	Świętego Ducha
<i>Zakanthki</i> (Zakątki-Zakątek)	brak informacji
Rynek	Rynek

Źródło: B. Kasińska, E. Mikołajczak, P. Strachanowski, *Po prostu Inowrocław. Ilustrowany przewodnik po ulicach miasta*, Inowrocław 2001; J. Wiesiołowski, *Rejestr dochodów i rozchodów starostwa inowrocławskiego 1510/1511 r.*, ZK, t. 8, 1986, s. 267–268.

Tabela 20. Ulice Inowrocławia w XVI w. niepewne, ale znajdujące się w obrębie murów

Współczesna nazwa ulicy	Uwagi
Farna	wiodła z rynku do św. Mikołaja
plac Klasztorny	istnieje do dziś
św. Mikołaja	brak potwierdzenia w XVI w.
Kościelna	północna pierzeja rynku
Kościuszki	wschodnia pierzeja rynku
Szeroka	południowa pierzeja rynku
Krótka	przy murach od strony wschodniej
Przesmyk	nazwa zwyczajowa określająca drogę łączącą zamek z miastem
Rybnicka	wcześniej Kramarska (brak potwierdzenia w XVI w.)
Rzeźnicka	brak potwierdzenia w XVI w.
Studzienna	brak potwierdzenia w XVI w.
Wałowa	dopiero w XVII w. nazwana Żydowską
Wodna	dawniej droga łącząca (do dziś) rynek z pl. św. Mikołaja
Bydgoska (brak potwierdzenia w XVI w.)	Królowej Jadwigi
Kasztelańska (brak potwierdzenia w XVI w.)	Kasztelańska

Źródło: B. Kasińska, E. Mikołajczak, P. Strachanowski, *Po prostu Inowrocław. Ilustrowany przewodnik po ulicach miasta*, Inowrocław 2001.

Dzielnica żydowska

Dzielnica żydowska powstała w XV w. w południowo-wschodniej części miasta¹¹¹. Zdaniem Zenona Guldona, najstarsza wzmianka o osadnikach żydowskich pochodzi z 1453 r.¹¹² W 1564 r. w dzielnicy znajdowało się 27 domów i 4 puste place (co daje nam 108–162 osoby)¹¹³. Rok później było ich 168, w tym 30 ubogich i uczniów. W XVII w. ich liczba spadła – według pogłównego z 1674 r. do 30¹¹⁴.

¹¹⁰ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 145.

¹¹¹ Tamże, s. 146.

¹¹² Z. Guldon, *Żydzi w miastach kujawskich XVI–XVIII wieku*, ZK, t. 9, 1993, s. 100.

¹¹³ Tenże, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 251; Guldon, *Zaludnienie*, s. 66.

¹¹⁴ Tenże, *Żydzi w miastach kujawskich*, s. 103.

Wiąże się to z represjami po potopie szwedzkim, skutkującymi wygnaniem Żydów z miasta oraz prawdopodobnie zniszczeniem synagogi. Według informacji z końca XVII w. w mieście była już synagoga¹¹⁵, wzniesiona nieopodal murów miejskich (w ich obrębie)¹¹⁶. Tuż obok niej znajdowała się szkoła finansowana przez kahał¹¹⁷ oraz kirkut zlokalizowany poza murami. Jego istnienie sięga prawdopodobnie XIV w., a najstarszy nagrobek datowany jest na 1591 r.¹¹⁸

Przedmieścia

Integralnymi obszarami miasta były przedmieścia. Pierwsze z nich, Staromieście, położone było wokół kościoła NMP – terenu pierwszej osady inowrocławskiej. W 1510 r. mieszkały tu 24 osoby¹¹⁹. Przedmieście Batkówko zajmowało obszar na południe od murów, za Bramą Poznańską. W centrum stał kościół Świętego Krzyża. W XVI w. Zygmunt Stary nadał prawo budowy wiatraka na terenie Batkówka. W XVI w. obszar ten zamieszkiwały 42 osoby¹²⁰. Przedmieście Stodoły rozciągało się na północ od murów, za Bramą Bydgoską. W 1510 r. znajdowało się tu 37 gospodarstw; w XVI w. przedmieście otrzymało prawo budowy wiatraka od Zygmunta Augusta¹²¹. Kolejne przedmieście rozciągało się wokół szpitala Świętego Ducha¹²². Niedaleko Staromieścia znajdowało się przedmieście Nowe Ogrody, zwane niegdyś rogowskim, z kościołem Bożego Ciała ufundowanym w 1480 r.¹²³ Teren między fosami a przedmieściem batkowskim (Batkówko) określano mianem Zofiówki. Nazwa wiąże się być może z domniemaną kaplicą św. Zofii, która mogła tam istnieć do końca XVII w.

Do miasta przylegały również inne przedmieścia, których istnienia nie można jednak potwierdzić w XVI w. Są to: Grodztwo – na północny zachód od murów (pierwsza wzmianka o nim z lat 1722–1730)¹²⁴, przedmieście radziejowskie za Bramą Toruńską (Żydowską) – na wschód od murów (wzmiankowane w drugiej połowie XVIII w.)¹²⁵, przedmieście kurowskie występujące w źródłach w 1374 r. jako ogród nadany franciszkanom. Teren ten rozpościerał się przy murach od Bramy Żydowskiej do drogi bydgoskiej aż po kościół NMP¹²⁶. Istniało również przedmieście strzeleńskie, widoczne na planie miasta z 1772 r. za południowo-zachodnim pasem murów¹²⁷.

Wsie

Starosta urzędujący w mieście pobierał dochody z 9 okolicznych wsi należących do mieszczan¹²⁸. Były to: Jacewo, Turzany, Szymborze, Batkowo, Rąbin, Wierzbie, Marulewy, Mikorzyn¹²⁹ oraz Kotwinię¹³⁰. Do tej grupy w 1540 r. drogą odkupu dołączyła wieś Michowiec (Miechowice)¹³¹. Według

---

¹¹⁵ Tenże, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 274.

¹¹⁶ T. Łaszkiwicz, *Żydzi w Inowrocławiu w okresie międzywojennym (1919–1939)*, Inowrocław 1997, s. 25.

¹¹⁷ Tamże, s. 297.

¹¹⁸ Tamże, s. 28.

¹¹⁹ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 264; E. Mikołajczak, *Średniowieczna własność*, s. 96.

¹²⁰ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 266; E. Mikołajczak, *Średniowieczna własność*, s. 96; C. Sikorski, *Miasto na soli*, s. 68.

¹²¹ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 263; C. Sikorski, *Miasto na soli*, s. 67.

¹²² M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 148; M. Baliński, T. Lipiński, F.K. Martynowski, *Starożytna Polska*, s. 367; E. Mikołajczak, *Średniowieczna własność*, s. 96.

¹²³ C. Sikorski, *Miasto na soli*, s. 67.

¹²⁴ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 262.

¹²⁵ Tamże, s. 267.

¹²⁶ Tamże.

¹²⁷ M. Farbiszewski, B. Horbaczewski, S. Raszkiewicz, Z. Smoliński, *Studium historyczno-konserwatorskie centrum Inowrocławia wykonane na zlecenie Urzędu Miejskiego w Inowrocławiu oraz Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Bydgoszczy*, t. 2: *Kartografia*, Toruń 1985, nr 53.

¹²⁸ M. Baliński, T. Lipiński, F.K. Martynowski, *Starożytna Polska*, s. 367.

¹²⁹ LWVK 1564, cz. 2, s. 245.

¹³⁰ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 267–268; R. Guldon, Z. Guldon, *Inwentarz starostwa inowrocławskiego*, s. 188.

¹³¹ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 268.

ustaleń Zenona Guldona w 1583 r. we wszystkich tych wsiach znajdowało się 50 łanów możliwych do uprawiania¹³². Edmund Mikołajczak za Marianem Biskupem dowodzi, że do najwcześniejszych własności miejskich należały: Jacewo, Wierzbie, Kotwiniec, Rąbin, Szymborze. Obaj badacze łączą nadanie tych wsi z przywilejem lokacyjnym miasta¹³³. Z kolei do starostwa inowrocławskiego należały następujące wsie: Orłowo (z folwarkiem), Broniewo, Mischewice (Niszczewice) (z folwarkiem), Jaksice (z folwarkiem), pół wsi Mątwy, Sławęcinek (z folwarkiem), Murzynno, Dolsk (Dulsk), Wielowieś, Chrzastawa, Buczkowo, Sowikowa (Sójkowo), Tuczno (z folwarkiem)¹³⁴. Orłowo z folwarkiem i Murzynno weszły w skład starostwa w 1422 r., wcześniej należały do Krzyżaków¹³⁵.

Kościół

Do najstarszych zabudowań sakralnych w mieście należy kościół, współcześnie bazylika, pw. NMP, zlokalizowany na Staromieściu (*extra muros*)¹³⁶. Dariusz Karczewski datuje powstanie świątyni na lata 80. XII w.¹³⁷ Fundatorem świątyni z dużym prawdopodobieństwem mógł być syn Bolesława Kędzierzawego, Leszek¹³⁸. Do parafii należały: Staromieście, Rąbin, Batkowo, Popowice, Szymborze, Jacewo, Turzany, część wsi Słońsk, Strzemkowo, Marcinkowo¹³⁹. W kościele znajdowały się również altare Wniebowzięcia NMP oraz św. Anny¹⁴⁰.

Jednocześnie w czasach lokacji zostali sprowadzeni do miasta franciszkanie. Było to działanie wzorowane wyraźnie na rozwiązaniach zastosowanych we Wrocławiu, do którego Braci Mniejszych sprowadził w 1236 r. Henryk Pobożny. W nowo lokowanym mieście zajęli oni miejsce nieopodal zamku książęcego¹⁴¹. Jak podaje Marian Biskup, prace nad budową klasztoru musiały być zaawansowane już w 1238 r. Na podstawie badań archeologicznych, poczynionych przez Czesława Sikorskiego, ustalono, że najpierw wzniesiono kościół, a potem budynki przeznaczone na dom zakonny¹⁴². W 1402 r. ulica przy tym kościele nosiła nazwę *platea dicta fratrum* – Bracka lub Franciszkańska¹⁴³. Zdaniem Gottfrieda Dornsteina kościół

¹³² Tamże.

¹³³ E. Mikołajczak, *Średniowieczna własność*, s. 93 – w cytowanym artykule autor podaje do wiadomości czytelnika występowanie wsi w rękach mieszczan inowrocławskich. Tam też zawarta jest mapka ich rozmieszczenia wokół miasta.

¹³⁴ LWWK 1564, cz. 2, s. 26.

¹³⁵ S. Józwiak, *Rola i znaczenie enklaw terytorialnych Zakonu Krzyżackiego na Kujawach w politycznych stosunkach z Polską w XIV–XV wieku*, ZK, t. 12, 1997, s. 185.

¹³⁶ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 155; E. Mikołajczak, *Inowrocław w czasach Kazimierza Konradowicza*, s. 29; C. Sikorski, *Miasto na soli*, s. 67; K. Kopeć, *Ilustrowany przewodnik po Inowrocławiu i Kujawach*, s. 30; *Powiat inowrocławski*, s. 7.

¹³⁷ D. Karczewski, *Spór o uposażenie kościoła NMP w Inowrocławiu na marginesie dokumentu lokacyjnego dla wsi Popowice z 1351 roku*, ZK, t. 12, 1997, s. 155; J. Aleksandrowicz, *Inowrocław i okolice*, s. 29; K. Hewner, *Kim był twórca romańskich rzeźb na murach kościoła Imienia Najświętszej Maryi Panny w Inowrocławiu?*, ZK, t. 13, 1998, s. 151; *Powiat inowrocławski*, s. 13; J. Sikorska, *Zabytkowa architektura Inowrocławia*, cz. 2, „Goniec Kujawski”, 1998, nr 2 (10), s. 4; C. Sikorski, *Reliefy z murów romańskich kościoła Imienia Najświętszej Marii Panny w Inowrocławiu*, ZK, t. 11, 1995, s. 17.

¹³⁸ C. Sikorski, *Świadkowie 800-lecia*, s. 14, 287; tenże, *Kościół p.w. Imienia Najświętszej Maryi Panny w Inowrocławiu*, „Rocznik Kasprowiczowski”, t. 9, 2000, s. 135–136.

¹³⁹ Repertorium 77, s. 163; Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.*, Toruń 1964, s. 34–35.

¹⁴⁰ S.D. Kozierowski, *Szematyzm historyczny ustrojów parafjalnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań 1934, s. 68.

¹⁴¹ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 138; Kosecki, *Miasta*, s. 35–36; E. Mikołajczak, *Średniowieczna własność*, s. 100; D. Karczewski, *Konwent franciszkanów inowrocławskich w średniowieczu*, ZK, t. 10, 1994, s. 13–14 – tu autor dywaguje na temat okoliczności sprowadzenia zakonników do miasta, poddając krytyce to, co do tej pory ustalił M. Biskup; C. Sikorski, *Świadkowie 800-lecia*, s. 325–327; *Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów w średniowieczu. Powstanie – rozwój – organizacja wewnętrzna*, Kraków 2012, s. 155–158; K. Kopeć, *Ilustrowany przewodnik po Inowrocławiu i Kujawach*, s. 21; J. Kozłowski, *Średniowieczne monety z klasztoru OO. Franciszkanów w Inowrocławiu*, [w:] *Z dziejów Kujaw i Pałuk*, s. 80; E. Mikołajczak, *Początki inowrocławskiej parafii*, [w:] *Duchowieństwo w dziejach Inowrocławia*, red. E. Mikołajczak, Bydgoszcz–Inowrocław 1990, s. 5; tenże, *Narodziny i upadek konwentu franciszkańskiego*, [w:] tamże, s. 60.

¹⁴² C. Sikorski, *Początki zespołu klasztornego oo. Franciszkanów w Inowrocławiu w świetle archeologiczno-architektonicznych badań ratowniczych*, ZK, t. 8, 1986, s. 53; J. Aleksandrowicz, *Inowrocław i okolice*, s. 30–31.

¹⁴³ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 147; E. Mikołajczak, *Inowrocław w czasach Kazimierza Konradowicza*, s. 22.

znajdował się w odległości 120 stóp od ówczesnej ulicy Bydgoskiej¹⁴⁴. Stanisław Kozierowski podaje, że kościół i klasztor znajdowały się *infra muros*¹⁴⁵. Do momentu wzniesienia świątyni pw. św. Mikołaja kościół klasztorny służył jako miejsce uroczystych spotkań. Przetrwiał dramatyczne momenty w dziejach miasta, tj. zniszczenia spowodowane najazdem księcia pomorskiego Świętopełka (1239 r.) i księcia wielkopolskiego Bolesława Pobożnego (1271 r.)¹⁴⁶. Na placu Klasztornym oprócz studni znajdowały się stodoły i dwie drewniane piwnice do przechowywania żywności i chłodzenia napojów alkoholowych¹⁴⁷. Jeszcze w 1607 r. do franciszkanów należało 6 łanów ziemi¹⁴⁸. Klasztor został rozebrany na początku XIX w., a kościół w latach 70. tego stulecia i z tego powodu lokalizacja na planie ma charakter hipotetyczny.

Nieco później wzniesiono kościół św. Mikołaja, pełniący pierwotnie funkcję świątyni filialnej względem kościoła NMP, już w pierwszej połowie XIV w. stał się on parafialny – jako taki po raz pierwszy został wymieniony w źródłach pod datą 21 XII 1338 r.¹⁴⁹ Kolejna wzmianka pochodzi z 1321 r. i jest związana z wydaniem wyroku sądu papieskiego¹⁵⁰. Przy kościele utworzono szkołę zatrudniającą bakałarza. Do świątyni należała kaplica pw. Bożego Ciała, mieszcząca się poza murami miasta przy drodze do Torunia¹⁵¹. Do kościoła należały również altarie: Wniebowzięcia NMP i ścięcia św. Jana, Świętego Krzyża i św. Zofii oraz Świętej Trójcy¹⁵². Rangę kościoła parafialnego kościół św. Mikołaja wzmocnił w XVI w. wraz z podupadaniem kościoła NMP¹⁵³.

Poza miastem, za bramą przy starej drodze ku Toruniowi, znajdował się szpital Świętego Ducha, a kaplica Bożego Ciała przy współczesnym szlaku na Toruń. Marian Biskup podaje, że jego założenie musiało nastąpić przed 1268 r. Fundatorem budowli był najpewniej Kazimierz I kujawski, którego syn, Ziemomysł, w 1268 r. nadał instytucji zarządzanej przez sprowadzony z Wrocławia zakon krzyżowców z czerwoną gwiazdą reguły św. Augustyna wsie na prawie niemieckim: Marulewy, Batkowo, Śrubsk¹⁵⁴. Zdaniem Stanisława Kozierowskiego w 1331 r. kościół spalili Krzyżacy, lecz mimo to nadal on funkcjonował¹⁵⁵. Zgromadzenie zarządzało tymi dobrami do 1592 r., czyli do momentu wchłonięcia do kolegium wikariuszy katedry wrocławskiej¹⁵⁶.

Za murami, po wschodniej stronie, w kierunku Torunia, znajdowała się wspomniana już kaplica pw. Bożego Ciała. Również za murami mieścił się szpital i kaplica pw. Świętego Krzyża¹⁵⁷, ufundowane przez Jakuba Borowicza; kościół konsekrował w 1573 r. biskup Stanisław Karnkowski¹⁵⁸. Świątynia wraz ze szpitalem zostały przedstawione na widoku z 1734 r. wykonanym przez Fryderyka Bernarda Wernera¹⁵⁹. Dzięki temu wiemy, że leżały one dokładnie naprzeciwko Bramy Poznańskiej. Potwierdzają to zresztą przeprowadzone badania archeologiczne, dzięki którym odkopano kilka przykościelnych grobów oraz ossuarium¹⁶⁰.

Wizytacja przeprowadzona przez Kacpra Chronoviusa, kantora kruszwickiego, z polecenia biskupa Hieronima Rozdrażewskiego z 1585 r. podaje informacje o sześciu kościołach:

---

¹⁴⁴ Za: J. Frycz, *Architektura i sztuka Inowrocławia*, s. 466.

¹⁴⁵ S.D. Kozierowski, *Szematyzm historyczny*, s. 69.

¹⁴⁶ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 147; D. Karczewski, *Konwent franciszkanów inowrocławskich*, s. 17; *Powiat inowrocławski*, s. 7.

¹⁴⁷ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 159; *Zaplecze gospodarcze konwentu oo. Franciszkanów w Inowrocławiu*, s. 17, 21, 24, 28.

¹⁴⁸ S.D. Kozierowski, *Szematyzm historyczny*, s. 69.

¹⁴⁹ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 156; C. Sikorski, *Świadkowie 800-lecia*, s. 303–305; *Powiat inowrocławski*, s. 9; E. Mikołajczak, *Początki inowrocławskiej parafii*, s. 4–5, 8.

¹⁵⁰ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 146; *Powiat inowrocławski*, s. 7.

¹⁵¹ Repertorium 77, s. 154, 182.

¹⁵² S.D. Kozierowski, *Szematyzm historyczny*, s. 68.

¹⁵³ E. Mikołajczak, *Początki inowrocławskiej parafii*, s. 11.

¹⁵⁴ M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu*, s. 158; M. Starnawska, *Między Jerozolimą i Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 2006, s. 118–127.

¹⁵⁵ S.D. Kozierowski, *Szematyzm historyczny*, s. 69.

¹⁵⁶ Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 266.

¹⁵⁷ Repertorium 77, s. 154.

¹⁵⁸ Tamże, s. 168.

¹⁵⁹ M. Woźniak, *Zapomniany widok Inowrocławia*; S. Koc, *Panorama Inowrocławia Fryderyka Bernarda Wernera*, MDKSB, t. 11, 2006, s. 73–82.

¹⁶⁰ Archiwum Muzeum im. Jana Kasprówicza w Inowrocławiu, M. Woźniak, *Inowrocław st. 155 cmentarzysko wokół nieistniejącego kościoła pw. św. Krzyża sprawozdanie z nadzorów archeologicznych w roku 2009*, rkps, s. 3–4.

- 1) pw. św. Mikołaja, wewnątrz murów miasta, z patronatem królewskim¹⁶¹;
- 2) pw. NMP, stojący za murami, niegdyś pełniący funkcję kościoła parafialnego, a w momencie wizytacji filia kościoła św. Mikołaja, z prawem patronatu królewskiego¹⁶²;
- 3) klasztorny franciszkanów, nieobjęty wizytacją;
- 4) pw. św. Jakuba, pełniący jednocześnie funkcję prepozytury i kościoła, znajdujący się na przedmieściu, za murami¹⁶³, z patronatem królewskim;
- 5) pw. Bożego Ciała, również na przedmieściu, daleko za miastem¹⁶⁴, z patronatem mieszczan. Ufundował go mieszczanin wrocławski Henryk Bug, w imieniu którego miały się odbywać msze święte. Brak informacji o jego konsekracji¹⁶⁵;
- 6) pw. Świętego Ducha z prepozyturą szpitalną, z patronatem królewskim¹⁶⁶.

Wizytacja przeprowadzona w lipcu 1596 r. informuje o dwóch parafiach: pw. św. Mikołaja w mieście i pw. NMP poza miastem oraz dwóch kaplicach: Bożego Ciała i Świętego Krzyża, dwóch szpitalach (Świętego Ducha i Świętego Krzyża) oraz jednej prebendzie św. Jakuba¹⁶⁷. Przy wszystkich wzmiankowanych kościołach mogły znajdować się cmentarze.

---

¹⁶¹ Repertorium 77, s. 182.

¹⁶² Tamże.

¹⁶³ Tamże, s. 168.

¹⁶⁴ Tamże.

¹⁶⁵ Tamże.

¹⁶⁶ Tamże, s. 163.

¹⁶⁷ Tamże, s. 189.

DOBRZYŃ NAD WISŁĄ

Wiesława Duży

Podjęcie prac na planem rekonstrukcyjnym Dobrzynia nad Wisłą (Dobrzynia, k) podyktowane było jego nominalną stołecznością w ziemi dobrzyńskiej w dawnej Rzeczypospolitej. Zgodnie z wymogami serii AHP na planach rekonstrukcyjnych przedstawiane są miasta według ich stanu z drugiej połowy XVI w. w skali 1:10 000. Dobrzyń był już w tym czasie małym miastem pełniącym jeszcze funkcję lokalnego rynku¹. Było to jednak jedno z najstarszych miast na ziemiach polskich, co wynikało z sytuacji politycznej ziemi dobrzyńskiej, od XIII w. pozostającej pod wpływem wzorców ustrojowych płynących z terenu sąsiadującego władztwa krzyżackiego.

W wiekach XI–XIII Dobrzyń był grodem na terytorium Mazowsza. W 1228 r. został nadany przez księcia Konrada I nowemu zakonowi rycerskiemu braci dobrzyńskich jako jego siedziba i ośrodek uposażenia, ale ten stan trwał tylko do 1235 r.² Wtedy zakon dobrzyński połączył się z zakonem krzyżackim i Dobrzyń wrócił do księcia mazowieckiego³. Na czas przynależności do zakonu można datować początek lokacji miasta. Prawdopodobnie bracia dobrzyńscy nadali Dobrzyniowi nieznane dziś przywileje, z ich działalnością należy też wiązać sprowadzenie osadników, o czym świadczy m.in. osadzenie sołtysa dobrzyńskiego⁴. Dobrzyń szybko stał się najważniejszym ośrodkiem regionu i bardzo wczesnie otrzymał przywilej lokacyjny, następnie przywilej przeniesienia na prawo chełmińskie w 1519 r.⁵ W 1248 r. miasto z grodem kasztelańskim zostało włączone do księstwa kujawskiego i ziemia dobrzyńska przestała należeć do Mazowsza⁶. Prawie cała pozostawała jednak nadal w diecezji płockiej, w której na przełomie XIII i XIV w. wydzielono dla niej osobny archidiakoniat; ponieważ Dobrzyń nie miał kolegiaty, archidiakon wchodził w skład kapituły katedralnej płockiej⁷. W kolejnych dziesięcioleciach Dobrzyń dzielił zmienne koleje losu wraz z całą ziemią dobrzyńską. Sytuacja ośrodka pogorszyła się już w XV w., po wojnie polsko-krzyżackiej, kiedy miasto i okolice zostały zniszczone w 1409 r. przez Krzyżaków. Stopniowo zaczęło też tracić na znaczeniu. W interesującym nas okresie, czyli w drugiej połowie XVI w., Dobrzyń był siedzibą starostwa niegrodowego, związanego tylko z kluczem dóbr nazywanym starostwem dobrzyńskim, oraz stolicą jednego z trzech powiatów ziemi dobrzyńskiej. Siedzibą starostwa grodowego dla ziemi dobrzyńskiej były Bobrowniki⁸. W XVI w. tytularny urząd pełnił również kasztelan dobrzyński⁹, co było reliktem dawnego podziału terytorialnego

¹ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 105–123; więcej na ten temat zob. P. Szewdo-Kielczewska, *Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI wieku* w tym tomie, s. 107.

² O powstaniu zakonu szczegółowo (wraz z omówieniem dokumentacji dyplomatycznej, czyli podstawowego korpusu źródeł do tego zagadnienia) pisała W. Polkowska-Markowska, *Dzieje Zakonu Dobrzyńskiego. Przyczynek do kwestii krzyżackiej*, „Roczniki Historyczne”, t. 2, 1926, nr 2, s. 145–210 (nadb. s. 1–73), uposażenie zakonu autorka omówiła na s. 33–45 nadb.; zob. też M. Wojtkowski, *Uposażenie rycerzy chrystusowych w ziemi dobrzyńskiej w latach 1228–1235*, ZD, t. 6, 1999, s. 9–19.

³ W. Polkowska-Markowska, *Dzieje Zakonu Dobrzyńskiego*, s. 60 nadb.

⁴ Tamże, s. 57 nadb.

⁵ Guldon, *Lokacje*, s. 43–46.

⁶ J. Grabowski, *Dynastia Piastów mazowieckich. Studia nad dziejami politycznymi Mazowsza, intytulacją i genealogią książąt*, Warszawa–Kraków 2012, s. 40.

⁷ A. Witkowska, *Kościół na Mazowszu płockim w XIII i początkach XIV wieku*, „Studia Płockie”, t. 3, 1975, s. 89.

⁸ Guldon, Powierski, *Podziały*, s. 232.

⁹ *Urzednicy VI/2*, s. 172–173.

na kasztelanie¹⁰. Dobrzyń był siedzibą jednej z nich¹¹. W 1567 r. oficjalnie – na mocy konstytucji sejmowej – uchwalono, że sejmiki ziemi dobrzyńskiej będą się zbierać w Lipnie „wedle starego zwyczaju [– –] zawsze [– –] na potomne czasy”¹². Dobrzyń był siedzibą parafii w diecezji płockiej oraz nominalnym centrum archidiaconatu i dekanatu dobrzyńskiego. W drugiej połowie XVI w. do tutejszej parafii należało oprócz miasta najpewniej 17 wsi leżących po obu stronach Wisły: Bachorzewo (s), Dąb Wielki (Dąb, k), Dobiegniewo (Dobiegniew, k), Dyblin (Dyblino, s), Glewo (s), Głowczyn (Głowczyn, s), Głowina (Głowina, s), Gołyszewy (s), Kisielewo (s), Lenie Wielkie (Linie Wielkie, k), Płomiany (s), Ruda (?), Skaszewo (k), Strachon (k), Stróżewo (s), Tulibowo (Tolibowo, s), Zbyszewo (k)¹³.

Podstawą do rekonstrukcji planu Dobrzynia w drugiej połowie XVI w. był plan miasta z 1804 r. autorstwa Goeppnera i Pennego. Jest to najstarszy znany tak szczegółowy plan całego miasta, dostarczający informacji o zabudowie i siatce ulic w mieście, zredagowany w skali 1:1750. Oryginał dokumentu, szczegółowo scharakteryzowany przez Agnieszkę i Henryka Bartoszewiczów¹⁴, przechowywany jest w AGAD¹⁵. Znamy dwie redakcje tego planu: prawdopodobnie pierwszą wersję (być może był to oryginał, następnie przerysowany), na którym nie podano nazw ulic, podpisano jedynie rynek, kościół św. Stanisława i klasztor. Z kolei na kopii (późniejszym przerysie) tego planu zaznaczono nazwy wybranych ulic, podkreślono, że w miejscu zniszczonego i już nieodbudowanego kościoła św. Szczepana znajduje się fragment ruiny („Altes Mauerwerk”), a oprócz kościołów podpisano również karczmę zlokalizowaną na wschód od kościoła św. Stanisława. Podano też numerację działek miejskich oraz wyróżniono różne typy zabudowy miejskiej.

Pomocniczo wykorzystano także XIX-wieczne plany sytuacyjne klasztoru franciszkanów. Wyróżniono na nich poszczególne elementy zagospodarowania terenu klasztornego, w tym cmentarz i dzwonnice¹⁶. Dodatkowych informacji dostarczają również rysunki techniczne z 1819 r. dotyczące budowy dwóch mostków nad parowami przy zachodniej granic miasta. Zaznaczono na nich kształt parowu ciągnącego się ku Wiśle wzdłuż drogi na Lipno¹⁷. Wykorzystano też pomocniczo XIX-wieczny plan sytuacyjny części Dobrzynia sporządzony w związku z planami zagospodarowania terenu między miastem a skarżą Wisły na rzecz szkoły, prawdopodobnie po kasacie klasztoru franciszkanów w 1864 r.¹⁸ Na planie tym zaznaczono mury starego kościoła (św. Szczepana), karczmę należąca do wójtostwa oraz ścieżki biegnące od miasta do dworu i nad skarpe¹⁹. Przeanalizowano również plan gruntów miejskich Dobrzynia z pierwszej połowy XIX w. Jest to fragment większego dokumentu, bez legendy. Barwny plan przedstawia układ pól i bardzo schematyczny zarys miasta, widoczna jest też rzeźba terenu na brzegu Wisły²⁰.

Dobrzyń był wielokrotnie niszczone, zarówno w wyniku działań wojennych, jak i pożarów²¹. Z tego powodu nie zdołał się rozwinąć. Miało to także wpływ na stan zachowania źródeł pomocnych przy rekonstrukcji przestrzeni miejskiej w interesującym nas okresie. Z uwagi na brak zachowanych ksiąg miejskich, rachunków czy innej dokumentacji wytworzonej przez kancelarię miejską, podstawowymi źródłami musiały stać się lustracje. Dysponujemy wieloma opisami Dobrzynia nad Wisłą, począwszy od

¹⁰ Z lat 1300 i 1306 pochodzą wzmianki o jedynym wojewodzie dobrzyńskim, Piotrze Ogonie z Lubina; Urzędniczy VI/1, s. 259–263, 282.

¹¹ Zob. Guldon, Powierski, Podziały, s. 154–162.

¹² VC, t. 2, cz. 1, s. 203; J. Siemiński, *Organizacja sejmiku Ziemi Dobrzyńskiej*, Kraków 1906, s. 6; W. Kriegseisen, *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1991, s. 29.

¹³ ADP, sygn. 6, Akta wizytacji z 1609 r., k. 338.

¹⁴ A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia miast Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej do końca XIX wieku*, Warszawa–Pułtusk 2012; H. Bartoszewicz, *Obraz kartograficzny miast polskich w XVII–XIX wieku. Katalog wystawy*, Warszawa 2007.

¹⁵ AGAD, Zbiór Kartograficzny z lat 1579–1944, sygn. 524-6.

¹⁶ Tamże, sygn. 17-7.

¹⁷ AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 4327, k. 291.

¹⁸ Por. A. Andrzejewska, *Dobrzyń nad Wisłą – z problematyki przemian osadniczych*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie (II)*, red. K. Grażawski, Włocławek–Brodnica 2007, s. 238.

¹⁹ AGAD, Zbiór Kartograficzny z lat 1579–1944, sygn. 725-001.

²⁰ Tamże, sygn. 199-16.

²¹ LWVK 1628, cz. 3, s. 64: informacja o spaleniu przez Krzyżaków oraz o siedmiu pożarach, które wybuchły w mieście na przestrzeni 11 lat w drugiej połowie XVI w., gdy starostą dobrzyńskim był Stanisław Kryski (starosta dożyłotni od 20 IV 1564, zm. 26 VI 1595 r.); K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565–1795 (materiały źródłowe)*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2017, s. 335; Z. Góźdz, *Najazdy krzyżackie na Ziemię Dobrzyńską*, ZD, t. 4, 1996, s. 49.

lustracji z 1564 r. aż do dokumentów z końca XVIII w.²² Niestety również one nie są źródłem bogatych informacji pomocnych w rekonstrukcji planu miasta w drugiej połowie XVI w. Z powodu dzierżawy starostwo dobrzyńskie nie podlegało lustracji aż do lat 30. XVII w.²³ W latach 1616–1620 podano tylko informację o sumie zapisanej na czwartym dożywociu i podano, że nie przystąpiono do lustracji²⁴. Przekazy te nie dają więc wglądu w tkankę miasta, zawierają jedynie bardzo szczegółową charakterystykę dworu i zabudowań należących do starosty dobrzyńskiego. Przynoszą jednak cenne informacje na temat nabrzeża Wisły i okolicznych dopływów rzeki, przy których zlokalizowane były młyny. Ważnym źródłem dla orientacji w przestrzeni miasta jest inwentarz starostwa dobrzyńskiego z 1616 r., sporządzony po śmierci starosty Feliksa Żelskiego herbu Ogończyk, z okazji otrzymania starostwa przez Jana Podoskiego herbu Junosza²⁵. Podano tam informacje o zabudowaniach dworu starostwa dobrzyńskiego, głównych powinnościach miasta na rzecz starosty, okolicznych młynach i wsiach Linie i Skaszewo oraz lasach. Cennym źródłem były też przekazy dotyczące funkcjonowania klasztoru franciszkanów w Dobrzyniu. Materiały te należy traktować z należytą ostrożnością z uwagi na to, że oryginały zaginęły i znane są jedynie z późniejszych kopii i publikowanych odpisów²⁶. Kilka informacji przydatnych dla rekonstrukcji planu miasta udało się ustalić na podstawie ksiąg grodzkich bobrownickich, do których w 1658 r. oblatowano potwierdzenie przywilejów dla franciszkanów z Dobrzynia²⁷. W dokumencie tym wskazano m.in. przywilej na budowę młyna, wpisano także zasięg uposażenia klasztoru nadanego w XIV w. O franciszkanach i ich młynie nad Wisłą wspomina też lustracja z lat 1659–1665²⁸. W ograniczonym zakresie pomocne okazały się również protokoły powizytacyjne diecezji płockiej, częściowo opublikowane²⁹.

Skromna podstawa źródłowa dla omawianego okresu sprawia, że Dobrzyń nie doczekał się własnej monografii. Z uwagi na znaczącą pozycję wśród ośrodków średniowiecznych, dzieje Dobrzynia cieszyły się jednak sporym zainteresowaniem wśród badaczy, zarówno archeologów, jak i historyków, w tym przede wszystkim regionalistów. W XIX i na początku XX w. o ziemi dobrzyńskiej, w tym również o Dobrzyniu, pisali Wincenty Hipolit Gawarecki³⁰, Gustaw Zieliński związany ze Skępem³¹ oraz Dominik Staszewski i Aleksander Maciesza³². Niezbyt obszerne, ale ważne opracowanie na temat rozwoju Dobrzynia opublikowali Zenon Guldon i Jan Powierski³³. O rozwoju przestrzennym ośrodka na przestrzeni wieków pisał też Jerzy Kalinowski, lecz opracowanie to – choć dostarcza wielu cennych wskazówek – należy traktować z należytą ostrożnością z uwagi na popularny charakter publikacji³⁴. Bardzo ważną pracą dla podjętego tematu jest artykuł Aldony Andrzejewskiej na temat badań archeologicznych przeprowadzonych w obrębie skarpy nad Wisłą w Dobrzyniu³⁵. Spore zasługi dla historii całej ziemi dobrzyńskiej ma Mirosław Krajewski, redaktor zarówno czasopisma „Rocznik Dobrzyński”,

²² LWWK 1564, cz. 2, s. 268; LWWK 1628, cz. 3, s. 64–65; LWWK 1659, cz. 2, s. 280–281; *Inwentarze lustracyjne królewskich ziem dobrzyńskiej z lat 1774–1777*, wyd. i wstęp Z. Górski, A. Mietz, Rypin 1988 (Miscellanea Archiwalne do Dziejów Ziemi Dobrzyńskiej, t. 1), s. 5–6.

²³ LWWK 1628, cz. 3, s. 64–67.

²⁴ LWWK 1616, cz. 1, s. 309–310; LWWK 1628, cz. 3, s. 64–67.

²⁵ Inw. 1616, s. 230.

²⁶ ADWł, Akta zakonne, sygn. 48, *Brevis descriptio conventum provinciae Poloniae Ordinis Minorum Conventualium S. P. Francisco facta anno Domini 1762* ze starych opisów poszczególnych klasztorów zebrany przez Bonawenturę Makowskiego, na ten czas kustosa lubelskiego, w konwencie warszawskim magistra nowicjatu, sporządzony; Z.H. Kuźniewska, *Kościelne dzieje Dobrzynia nad Wisłą*, Płock 2014, s. 71; por. Z. Zyglewski, *Początki klasztorów franciszkanów na Kujawach i Mazowszu w ujęciu historiograficznym*, [w:] *Kujawsko-pomorskie rodowody wybitnych uczonych*, red. Z. Biegański, W. Jastrzębski, Bydgoszcz 2007 (PKHBTN, t. 20), s. 145–174.

²⁷ AGAD, Księgi ziemskie i grodzkie bobrownickie, b. sygn., k. 89–90.

²⁸ LWWK 1659, cz. 2, s. 281–282.

²⁹ Z.H. Kuźniewska, *Kościelne dzieje Dobrzynia nad Wisłą*, aneksy.

³⁰ W.H. Gawarecki, *Opis topograficzno-historyczny Ziemi Dobrzyńskiej*, Płock 1825, s. 41–51.

³¹ G. Zieliński, *O Ziemi Dobrzyńskiej. Badanie historyczne (z mapą)*, „Biblioteka Warszawska”, t. 3, 1861, s. 233–283, 525–572; por. A. Sitko, *Gustaw Zieliński, Towarzystwo Naukowe Płockie oraz dublet biblioteki skępskiej w zbiorach Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie*, „Bibliotekarz Lubelski”, t. 57, 2004, s. 19–48; M. Krajewski, *Zieliński Gustaw h. Świnka*, [w:] tenże, *Dobrzyński słownik biograficzny*, Włocławek 2002, s. 719–724.

³² D. Staszewski, A. Maciesza, *Zarys historyczny Ziemi Dobrzyńskiej. Krótkie studjum nad przeszłością i chwilą obecną*, Płock 1908, s. 8–10.

³³ Z. Guldon, J. Powierski, *Dzieje Dobrzynia do końca XVIII w.*, [w:] *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej. Materiały sesji popularno-naukowej na 900-lecie istnienia Dobrzynia nad Wisłą*, Toruń 1966.

³⁴ J. Kalinowski, *Rozwój Dobrzynia nad Wisłą na przestrzeni wieków*, Dobrzyń nad Wisłą 2001.

³⁵ A. Andrzejewska, *Dobrzyń nad Wisłą*, s. 237–260.

ukazującego się od 2008 r., jak również wybranych tomów serii wydawniczej *Z dziejów Ziemi Dobrzyńskiej*, prezentującej wyniki cyklicznych konferencji poświęconych historii regionu³⁶, a także autor zestawień bibliograficznych dla historii Dobrzynia³⁷. Dzięki temu, że zachowały się protokoły powizytacyjne, możliwe było przebadanie historii parafii i kościołów dobrzyńskich³⁸. Zniszczeniu uległa niestety prowadzona od XVIII w. kronika dobrzyńskiego klasztoru franciszkanów oraz większość dokumentacji klasztornej, dlatego ważną publikacją na ten temat jest obszerne opracowanie z 1918 r., którego autor znalazł zniszczone źródła, a część z nich przywołał w tekście³⁹.

Dobrzyń leży na Wysoczyźnie Dobrzyńskiej, nad Wisłą, w strefie brzeżnej Wału Pomorsko-Kujawskiego, na obszarze osuwiskowym, co ma znaczące konsekwencje dla miejscowego osadnictwa. Jak wskazują dotychczasowe badania, teren ten jest największym obszarem osuwiskowym na całym Nizinie Polskiej. Wisła na tym odcinku płynie prawie równoleżnikowo, podcinając prawy brzeg. Z braku odpowiednich źródeł dla XVI w. nie można śledzić zmian w przebiegu linii brzegowej w dłuższym okresie. Diachroniczne analizy porównawcze możliwe są dopiero dla przekrojów od XIX do XXI w. Zmiany zasięgu brzegu Wisły przedstawiono na planie Dobrzynia. Ukazano na nim trzy przekroje: współczesny, z połowy XX w. i kształt linii brzegowej z początku XIX w., zaznaczony według planu Goepffera i Pennego. Na bardzo poważne zmiany w przebiegu linii brzegowej Wisły wskazują również wyniki dotychczasowych badań⁴⁰. Na początku XX w. zwracano uwagę, że źródła i strumienie czynią grunt na tym obszarze niepewnym. Rzeka łatwo zabierała całe połacie ziemi, przy brzegu często powstawały parowy⁴¹. W czasie badań archeologicznych prowadzonych w połowie XX w. zauważono, że dobrzyńska skarpa nadwiślana osuwa się w tempie, które powoduje, że wyniki badań nie są precyzyjne za przyczyną przesuwających się warstw gleby i uniemożliwia bezpieczne prowadzenie badań na tym terenie⁴². Na skutek tych warunków w przeszłości duże trudności sprawiało odtworzenie wytyczonych wcześniej granic poszczególnych własności, czy to miejskiej, czy klasztornej – czego ślady znajdujemy w dawnych aktach klasztoru dobrzyńskiego. W końcu XIV w. uposażenie klasztoru mieściło się prawdopodobnie w mieście i poza nim, o czym wiemy z XVII-wiecznego potwierdzenia przywilejów nadanych dobrzyńskim franciszkanom⁴³. W XVII w. odtworzenie tych granic w terenie było już niemożliwe z uwagi na to, że część gruntu nad Wisłą osunęła się do rzeki⁴⁴. Informację o obrywie skarpy znajdujemy również w lustracji z XVII w.⁴⁵

Nie dysponujemy żadnymi źródłami, ani pisanymi, ani archeologicznymi, które mogłyby poświadczyc istnienie ratusza na rynku w Dobrzyniu. Możemy jedynie domyślać się istnienia w tej części miasta jatek, ław lub innych urządzeń gospodarczych wykorzystywanych przez mieszkańców miasta, choć nie zachowały się źródła, które mogłyby potwierdzić ich dokładną lokalizację. Rynek najpewniej

---

³⁶ W 2019 r. ukazał się najnowszy tom tej serii: *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej. Materiały XXIII Konferencji Historycznej „Z dziejów ziemi dobrzyńskiej” w Nowogrodzie, w dniu 11 października 2018 r.*, red. R. Bartoszewski, M. Krajewski, Dobrzyń nad Wisłą 2019.

³⁷ M. Krajewski, *Materiały do biografii historycznej ziemi dobrzyńskiej za lata 1985–1992 wraz z uzupełnieniami z lat poprzednich*, ZD, t. 2, 1992, s. 207–262; tenże, *Przyczynki historyczne i historiograficzne ziemi dobrzyńskiej. Bibliografia zawartości „Ziemi Dobrzyńskiej. Zeszyty Naukowe Dobrzyńskiego Oddziału WTN”, t. 1–10: 1989–2006 wraz krótkim komentarzem i objaśnieniem pisowni hasła „ziemia dobrzyńska”*, Rypin 2006.

³⁸ Z.H. Kuźniewska, *Kościelne dzieje Dobrzynia nad Wisłą*.

³⁹ W. Kastaczyński, *Klasztor o.o. franciszkanów w Dobrzyniu nad Wisłą. Studium monograficzne na podstawie akt klasztornych*, „Miesięcznik Pastorski Płocki”, 1918, nr 2, s. 49, nr 3, s. 70; por. Z. Zygalski, *Początki klasztorów franciszkanów*.

⁴⁰ M. Banach, *Rozwój osuwisk na prawym brzegu zbrocza doliny Wisły między Dobrzyniem a Włocławkiem*, Warszawa 1977, s. 13 n., gdzie również dalsza literatura.

⁴¹ W. Kastaczyński, *Klasztor o.o. franciszkanów w Dobrzyniu nad Wisłą*, nr 3, s. 72; por. A. Andrzejewska, *Dobrzyń nad Wisłą*, s. 237, 239; por. M. Banach, *Rozwój osuwisk*, s. 62–70 oraz zdjęcia na wkładkach po s. 16, 31, 56 i załączniki.

⁴² A. Andrzejewska, *Dobrzyń nad Wisłą*, s. 246.

⁴³ AGAD, *Księgi ziemskie i grodzkie bobrownickie*, ks. 30, k. 27: „Prima quidem ipsius limitationi granities, seu radis fossa, incipit retro fornacem seu clibanum cemeterii in limitene praedictae ecclesiae, situm in fossato ipsius civitatis, penes aream Nicolai [...] per aream desertam existentem ante portam cimeterri in qua pons jacet lapideus quo itur ad ecclesiam, inclusa tota eadem area usque ad plateam civitatis, qua itur ad Bobrowniki, et rursus a platea dicta ad dextram manum penes aream vicini dicti Miodowy ad angulum penes alium vicinum dictum Kachnikow[ic]z ubi limes vera est contra quam iterum se determinat ad januam claustrum, qua itur ad castrum ubi est tertia limes. Quarta vero inter aream textoris, ad aream claustrum, quae ducit portam ad quintam erectam retro aream ipsius textoris. Sexta autem limes in fossato civitatis ad portam Wisła; extra autem fossata civitatis, prima limes incipit a domo ipsius pomorum tribune usque ad pyrum infra, ubi est altera limes”.

⁴⁴ W. Kastaczyński, *Klasztor o.o. franciszkanów w Dobrzyniu nad Wisłą*, nr 2, s. 48–49.

⁴⁵ LWWK 1628, cz. 3, s. 64: „kuchnia nad rzeką była, ale się pod nią brzeg urwał i nachyliła się w rzekę”.

był niezabudowanym placem prostokątnym o wymiarach ok. 87 x 76,5 m, który – jak wskazują dotychczasowe opracowania i wyniki prac archeologicznych – wraz z przyległymi blokami zabudowy miejskiej tworzył prostokąt o wymiarach ok. 300 na ok. 350 m⁴⁶. Z narożników rynku wychodziły ulice, których siatkę znamy jednak dopiero z XIX-wiecznego planu miasta. Od południowej pierzei rynku na zachód, w stronę klasztoru, biegła ulica (w XIX w. i dziś Franciszkańska) przechodząca lekkim łukiem w drogę wiodącą w kierunku północno-zachodnim do Bobrownik i Włocławka. Drogę do Bobrownik wskazano już we wspomnianym potwierdzeniu przywilejów dla klasztoru franciszkanów⁴⁷. Z południowo-wschodniego narożnika rynku wychodziła ulica ciągnąca się w kierunku skarpy, nieopodal kościoła św. Szczepana i za zakrętem przechodząca w drogę do Płocka. Można przyjąć, że ten szlak komunikacyjny stanowił główną oś miasta. Na południe od rynku biegły dwie ulice (dziś Zamkowa i Farna), z których druga prowadziła do kościoła parafialnego św. Szczepana i dalej do skarpy wiślanej. Należy przy tym zauważyć, że ulice przy południowo-wschodnim narożniku rynku miały nieregularny przebieg, co wynikało zarówno z ukształtowania terenu (na planie Goepnera i Pennego widać w tym miejscu niewielką skarpe), jak i z tego, że w tym miejscu usytuowany był kościół parafialny św. Szczepana wraz z cmentarzem. Północną pierzeją rynku biegła ulica (w XIX w. Włocławska, dziś Juliusza Słowackiego), która w kierunku zachodnim kończyła się przy parowie/przekopie, w kierunku wschodnim zaś docierała do kwartału zabudowy miejskiej graniczącej z przedmieściem płockim. Z obu narożników rynku w kierunku północnym wychodziły dwie ulice kończące się przy trzeciej (w XIX w. i dziś Zduńskiej), wiążącej cały północny blok zabudowy miejskiej, graniczący z domnieraną fosą⁴⁸. Droga biegnąca z Dobrzyńnia do Lipna wychodziła za ową fosą z drogi ku Bobrownikom i Włocławkowi, odbijając lekko na północny wschód. Połączenie tej drogi bezpośrednio z miastem zaplanowano w XIX w., o czym świadczą przywołane wyżej rysunki techniczne dwóch mostków. Być może jeden z nich miał łączyć wspomnianą ul. Zduńską z drogą na Lipno⁴⁹. Wzmiankowane fragmenty źródeł informujących o średniowiecznych granicach własności klasztoru dobrzyńskiego pozwalają jedynie na orientacyjny wgląd w układ zabudowy miejskiej, odnoszący się do właścicieli poszczególnych parceli, bez nazw własnych ulic⁵⁰.

Cała zabudowa miejska (z wyjątkiem dwóch kościołów) w omawianym okresie była drewniana. Dopiero w XVIII w. część zabudowań klasztornych wzniesiono z cegły w miejscu wcześniejszych budynków drewnianych. Murowane były klasztorne kościoły pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP oraz parafialny św. Szczepana⁵¹.

Żydzi notowani byli w Dobrzyńniu już na początku XVI w.⁵² Według tzw. taksy koronacyjnej z 1507 r., czyli spisu osiedli żydowskich, które wniosły ogłoszony wówczas podatek nadzwyczajny, Żydzi dobrzyńscy zapłacili 2 floreny. Świadczy to o funkcjonowaniu niewielkiej gminy, porównywalnej do gmin w kujawskich Pakości, Gniewkowie, wielkopolskich Kórniku, Łeknie i Ostrogu czy mazowieckiej Rawie, które wniosły taką samą kwotę⁵³. Rejestry poborowe z XVI w. informują o nieokreślonej liczbie Żydów, którzy płacili podatek w Dobrzyńniu. W 1564 r. było to 40 florenów, co może oznaczać, że gmina żydowska liczyła 40 płatników, na co wskazuje stawka 1 floren za każdą osobę wyznania mojżeszowego podana w uniwersale⁵⁴. Do wartości tych należy jednak odnosić się z ostrożnością, ponieważ rejestr z 1565 r. w ogóle nie podaje informacji o Żydach dobrzyńskich, a rejestr z 1573 r. informuje o 15 florenach podatku zapłaconego od ludności wyznania mojżeszowego⁵⁵. Z kolei z lustracji z początku XVII w. dowiadujemy się o sześciu domach należących do Żydów⁵⁶. Nie wiemy, gdzie

⁴⁶ A. Andrzejewska, *Dobrzyń nad Wisłą*, s. 237.

⁴⁷ Por. W. Kastaczyński, *Klasztor o.o. franciszkanów w Dobrzyńniu nad Wisłą*, nr 2, s. 48–49.

⁴⁸ Por. J. Kalinowski, *Rozwój Dobrzyńnia*, s. 24.

⁴⁹ AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 4327.

⁵⁰ W. Kastaczyński, *Klasztor o.o. franciszkanów w Dobrzyńniu nad Wisłą*, nr 2, s. 48–49.

⁵¹ ADP, sygn. 6, Akta wizytacji z 1609 r., k. 335: „ecclesia parochialis murata et consecrata”; zob. Z.H. Kuźniewska, *Kościelne dzieje Dobrzyńnia nad Wisłą*, s. 55, 57.

⁵² Z. Guldon, *Żydzi w miastach kujawskich w XVI–XVIII wieku*, ZK, t. 9, 1993, s. 99–108.

⁵³ Zob. M. Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce z 1507 r.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce”, 1974, nr 3 (91), s. 11–16; H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina krakowska*, Warszawa 2011, s. 244–245.

⁵⁴ ASK I 30, k. 290r.

⁵⁵ ASK I 30, k. 453r, 503v.

⁵⁶ LWWK 1628, s. 65.

zlokalizowane były te domy. Pewnej wskazówki na ten temat dostarcza plan Goepfnera i Pennego, na którym zaznaczono ulicę Bużniczą, prostopadłą do ulicy Zduńskiej i łączącą tę drugą z ulicą Włocławską. Najpewniej nazwa ulicy Bużniczej pochodziła od dobrzyńskiej synagogi. Na mapie WIG 1:25 000 w tej części miasta zaznaczono obiekt sakralny, lecz nie sposób stwierdzić, do jakiego wyznania należał. Synagoga została wzniesiona najprawdopodobniej w XVII lub XVIII w.⁵⁷

We wcześniejszych, XV-wiecznych źródłach wymieniano ogrody w mieście, przy fosie, lecz nie dysponujemy materiałami pozwalającymi jednoznacznie je zlokalizować⁵⁸. Można przypuszczać, że ogrody zakładano głównie wzdłuż północnej granicy miasta, z uwagi na ukształtowanie terenu oraz cieków wodnych i parowów przy wschodniej i zachodniej jego granicy. Nad Wisłą mogli gospodarować rybacy, o których wspominają zarówno lustracje i rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w., jak również inwentarz starostwa dobrzyńskiego z 1616 r.⁵⁹ Z ostatniego wymienionego źródła dowiadujemy się o powinnościach rybaków dobrzyńskich. Ich przywileje obejmowały prawo do wypasu krów i świń na ostrowie na Wiśle i zbierania drewna i suszu, a także do zbierania żołądki, pod warunkiem dostarczenia do dworu starosty po dwa korce tej paszy⁶⁰. Lustracja z lat 1628–1632 uzupełnia informacje o rybakach, zwracając uwagę, że ich powinności świadczone były na rzecz starosty, nie zaś miasta⁶¹. Prawdopodobnie na terenach zajmowanych przez klasztor znajdowały się nieokreślone uprawy ogrodowe, co obrazują materiały kartograficzne z XIX w., lecz nie mamy jasnych informacji na ten temat we wcześniejszych źródłach.

Dwa z trzech dobrzyńskich kościołów zbudowano przy południowej granicy miasta, w pobliżu skarpy Wisły.

Nieistniejący dziś kościół parafialny, określany jako farny, na co wskazuje nazwa przylegającej ulicy, pod wezwaniem św. Szczepana, znajdował się w pobliżu Góry Zamkowej. Niewykluczone, że został wzniesiony w stylu gotyckim⁶². Protokoły powizytacyjne z początku XVII w. pozwalają stwierdzić, że kościół był murowany z wieżą częściowo murowaną, częściowo drewnianą, a wokół kościoła funkcjonował cmentarz ogrodzony drewnianym parkanem. Kościół spłonął w pożarze miasta w 1767 r.⁶³ Zbudowano go najpewniej tuż nad skarpią, na fragmencie terenu wysuniętego w stronę Góry Zamkowej⁶⁴. Obszar ten osunął się do rzeki, a o lokalizacji dawnego kościoła informują dziś tylko nazwa ulicy Farnej oraz fragment muru. Niedaleko kościoła parafialnego św. Szczepana działał szpital z uposażeniem w postaci trzech ogrodów oraz szkoła⁶⁵.

Na tej samej osi, równoległe do brzegu Wisły, w południowo-zachodnim narożniku miasta powstał kościół i klasztor franciszkański. Pojawienie się franciszkanów w Dobrzyniu należy łączyć z działalnością fundacyjną księcia Władysława Opolczyka, lecz nie dysponujemy źródłami pozwalającymi określić dokładną datę tej fundacji. Budowę kościoła i klasztoru ukończono zapewne przed końcem XIV w.⁶⁶ Kościół pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP spłonął w XVII w., a następnie został odbudowany jako murowany w 1634 r. Zabudowania klasztorne nadal pozostały drewniane. Kościół zniszczono jednak w drugiej połowie XVII w.⁶⁷

Trzecią świątynią dobrzyńską był kościół św. Stanisława zbudowany na przedmieściu płockim. Był to mały drewniany budynek, wokół którego funkcjonował cmentarz. Nie pełnił funkcji świątyni parafialnej, lecz był kościołem prepozyturalnym⁶⁸. Po pożarze kościoła św. Szczepana w XVIII w. przejął jednak tę funkcję, pełniąc ją do 1805 r. Odtąd siedzibą parafii stał się kościół klasztorny⁶⁹.

⁵⁷ Por. W. Kastaczyński, *Klasztor o.o. franciszkanów w Dobrzyniu nad Wisłą*, nr 3, s. 70–71.

⁵⁸ Z. Guldon, J. Powierski, *Dzieje Dobrzynia*, s. 10; *Inwentarze lustracyjne królewskich ziem w Dobrzyniu nad Wisłą*, s. X, 6.

⁵⁹ LWWK 1564, cz. 2, s. 268; ASK I 30, k. 453r, 503v; Inw. 1616, s. 233; LWWK 1628, cz. 3, s. 64.

⁶⁰ Inw. 1616, s. 234.

⁶¹ LWWK 1628, cz. 3, s. 65.

⁶² A. Andrzejewska, *Dobrzyń nad Wisłą*, s. 243.

⁶³ ADP, sygn. 6, Akta wizytacji z 1609 r., k. 337v; Z.H. Kuźniewska, *Kościelne dzieje Dobrzynia nad Wisłą*, s. 55, 57, 152.

⁶⁴ A. Andrzejewska, *Dobrzyń nad Wisłą*, s. 238.

⁶⁵ ADP, sygn. 2, Akta wizytacji z 1597 r., k. 5v; tamże, Akta wizytacji z 1609 r., k. 339r; Z.H. Kuźniewska, *Kościelne dzieje Dobrzynia nad Wisłą*, s. 104, 105.

⁶⁶ W. Kastaczyński, *Klasztor o.o. franciszkanów w Dobrzyniu nad Wisłą*, nr 2, s. 45–47.

⁶⁷ W.H. Gawarecki, *Opis topograficzno-historyczny*, s. 46; M. Krajewski, *Ziemia dobrzyńska: kalendarium (965–2000). Tożsamość europejskiego regionu*, Włocławek 2011, s. 96; Z.H. Kuźniewska, *Kościelne dzieje Dobrzynia nad Wisłą*, s. 67, 71.

⁶⁸ Z.H. Kuźniewska, *Kościelne dzieje Dobrzynia nad Wisłą*, s. 63.

⁶⁹ Zob. tamże, s. 61, 62.

Jak wspomniano, w Dobrzyniu funkcjonowała gmina żydowska. W mieście istniała też – zbudowana w XVII lub XVIII w. – synagoga, lecz brak jednoznacznego potwierdzenia w źródłach jej lokalizacji. Niewykluczone, że zbudowano ją w kwartale przy dzisiejszej ul. Zduńskiej⁷⁰. Badania archeologiczne i prospekcja terenowa potwierdzają istnienie kirkutu zlokalizowanego nad brzegiem Wisły, na zachód od miasta⁷¹.

Na dobrzyńskiej Górze Zamkowej w średniowieczu istniał „zamek”, a raczej niewielki dwór o charakterze obronnym⁷². Zbudowany był nad Wisłą, na terenie grodziska; został zniszczony w 1409 r. Na tym miejscu następnie pobudowano starościński dwór drewniany, otoczony płotem, z zabudowaniami gospodarczymi⁷³. Między dworem a miastem prawdopodobnie był przepok lub kanał, lecz brak jasnych informacji na ten temat⁷⁴.

Dobrzyń nie był otoczony murem. Nie mamy też żadnych informacji na temat bram czy furt miejskich. Miasto leżało nad skarpą, która zapewniała ochronę od południa. Skarpy, rowy, przekopy i mało stabilny grunt wokół miasta – o czym już wspomniano – otaczały miasto od wschodu i zachodu, uniemożliwiając budowę trwałych obwarowań na tym terenie. Nie dysponujemy pewnymi informacjami o zabezpieczeniach północnych granic miasta. Na planie Goepnera i Pennego widać pozostałości wału, rowu melioracyjnego lub fosy. Z braku źródeł nie możemy jednoznacznie stwierdzić, jak wyglądał ten obszar w drugiej połowie XVI w. Nie możemy jednak wykluczyć, że miasto przynajmniej częściowo otoczone było fosą wypełnioną wodą. Taką możliwość potwierdzają ukształtowanie terenu i obecność piasków wodonośnych w warstwach gleby otaczającej zabudowę miasta⁷⁵.

Młyn Krupa nad Wisłą, widoczny na mapie WIG w skali 1:100 000, znajdował się już poza zasięgiem planu rekonstrukcyjnego Dobrzynia w drugiej połowie XVI w. Był to zapewne jeden z dwóch młynów, z których korzystało miasto, a które w omawianym okresie ucierpiały w wyniku prac budowlanych prowadzonych przez Marcina Głowieńskiego. Drugim młynem mógł być młyn Łosak, leżący prawdopodobnie nieopodal Dobrzynia (lokalizacja nie jest znana) i należący do wójtostwa⁷⁶. Jak podano w lustracji z połowy XVI w., Głowieński (płacący podatek ze wsi Głowina i Więclawice położonych nad Wisłą powyżej Dobrzynia) przekopał „rów albo tamę, którem wiodą wodę do młyna KJM ku Dobrzyniu należacego”, co sprawiło, że zarówno młyn królewski należący do Dobrzynia, jak również młyn wójta dobrzyńskiego zatrzymały się. Oba uznano w lustracji za „z starodawna zbudowane”⁷⁷.

W inwentarzu starostwa dobrzyńskiego z 1616 r. znajdujemy z kolei informację, że w mieście, a właściwie w pobliżu Dobrzynia, na Wiśle, działały cztery młyny pływające, skonstruowane na łodziach⁷⁸. Jeszcze jeden młyn w okolicy Dobrzynia należał do wójta dobrzyńskiego. W 1555 r. Zygmunt August wydał zgodę na sprzedaż młyna Soczewka (Soszki, s) przez młynarza Grzegorza wójtowi Mikołajowi Chełmiickiemu⁷⁹. Lokalizacja młyna na północny zachód od miasta, nad strugą za wsią Zbyszewo, sprawiła, że nie uwzględniono go na planie Dobrzynia. Kolejnym młynem był funkcjonujący przy dworze starościńskim, od strony miasta, młyn koński wykorzystywany do mielenia słođu⁸⁰. Jest on widoczny na

⁷⁰ J. Kalinowski, *Rozwój Dobrzynia*, s. 25; A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia miast Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej*, s. 27; por. *Inwentarze lustracyjne królewskich ziem w ziemi dobrzyńskiej*, s. XVI; W. Kastaczyński, *Klasztor o.o. franciszkanów w Dobrzyniu nad Wisłą*, nr 3, s. 71.

⁷¹ A. Andrzejewska, *Dobrzyń nad Wisłą*, s. 246–247; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Skupiska i gminy żydowskie w Polsce do końca XVI wieku*, „Czasy Nowożytne”, t. 21, 2008, s. 184.

⁷² Por. opisy zabudowań królewskich w miastach ziemi dobrzyńskiej: LWWK 1628, cz. 3, s. 58–69; *Inwentarze lustracyjne królewskich ziem w ziemi dobrzyńskiej*; L. Kajzer, *Warownie Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej w świetle nowszych badań*, [w:] *Stolica i region. Włocławek i jego dzieje na tle przemian Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej. Materiały z sesji naukowej (9–10 maja 1994 roku)*, red. O. Krut-Horonziak, L. Kajzer, Włocławek 1995, s. 113; W. Chudziak, *Osadnictwo grodowe na Kujawach i ziemi chełmińskiej w okresie wczesnego średniowiecza w świetle tradycji miejsca centralnego*, „Archeologia Historica Polona”, t. 24, 2016, s. 52; A. Horonziak, L. Kajzer, *Archeologiczna weryfikacja grodzisk i kopców podworskich na obszarze Kujaw Brzeskich i ziemi dobrzyńskiej*, ZK-D, t. 11: *Archeologia i etnologia*, 1997, s. 11–40.

⁷³ Inw. 1616, s. 231–233.

⁷⁴ Por. A. Andrzejewska, *Dobrzyń nad Wisłą*, s. 237, 240.

⁷⁵ Por. tamże, s. 237, 240; Z. Guldon, J. Powierski, *Dzieje Dobrzynia*, s. 10.

⁷⁶ Z. Guldon, *Łosak*, [w:] *Materiały do słownika historyczno-geograficznego Kujaw w średniowieczu*, oprac. Z. Guldon, pryg. J. Wijaczka, atlasfontium.pl (dostęp: 9.01.2020).

⁷⁷ LWWK 1564, cz. 2, s. 268.

⁷⁸ Inw. 1616, s. 233.

⁷⁹ MK 87, K. 16v–17; por. Z. Guldon, *Soszki*, [w:] *Materiały do słownika historyczno-geograficznego Kujaw*.

⁸⁰ Inw. 1616, s. 234, 237; LWWK 1628, cz. 3, s. 64–65.

planie miasta. Młyn założyli również dobrzyńscy franciszkanie. Z uwagi na to, że przywilej na ten cel otrzymali na początku XVII w., młyn nie został uwzględniony na planie miasta⁸¹. Warto jednak dodać, że młyn ten usytuowano „na wale in ripa fluminis Istula ex opposito fundi”, a prawo do korzystania z niego mieli zarówno zakonnicy, jak i mieszkańcy miasta⁸².

Na przedmieściu płockim, przy kościele św. Stanisława, mógł funkcjonować mały browar lub karczma. Jego lokalizacji możemy się jedynie domyślać z uwagi na brak jednoznacznych źródeł⁸³. Browar wraz z karczmą zlokalizowany na tzw. Psiej Górcie wymieniono również w lustracjach z drugiej połowy XVIII w.⁸⁴ Być może dawny browar funkcjonował w miejscu lub w pobliżu karczmy, którą zaznaczono na jednym z wymienionych wyżej planów z XIX w.

W mieście z pewnością istniały również różne zabudowania gospodarcze związane z działalnością rzemieślniczą, lecz nieprecyzyjne zapisy z rejestrów poborowych nie pozwalają na określenie ich specjalizacji. Dopiero w inwentarzu starostwa dobrzyńskiego z 1616 r. podano informację o rzeźnikach dobrzyńskich, którzy zapewne posiadali jatki czy budy⁸⁵.

W omawianym okresie prawdopodobnie funkcjonowały trzy przedmieścia Dobrzynia. Przedmieście lipnowskie i sąsiadujące z nim bobrownickie w drugiej połowie XVI w. dopiero się rozwijały. Przedmieście płockie, wraz z kościołem św. Stanisława, mogło być zasiedlane od dłuższego czasu, lecz nie ma to potwierdzenia w materiale archeologicznym⁸⁶. Mieszkańcy Dobrzynia dysponowali również przywilejami na korzystanie z rzeki – o przywilejach rybaków dobrzyńskich pisano wyżej. Objęty tym przywilejem obszar na zachód od miasta możemy oszacować na podstawie zapisów z lustracji z połowy XVI w., w której podano informację o sporze miasta ze szlachcicem naruszającym granice Dobrzynia na rzece i czyniącym szkody rybakom na zachód od miasta⁸⁷. Jak już wspomniano, Marcin Głowieński figuruje w rejestrze poborowym z 1564 r. jako płatnik podatku ze wsi Główna (Główna, s) oraz Więclawice (s); odległość od brzegu Wisły na wysokości miasta do drugiej z tych wsi mierzona wzdłuż linii brzegowej wynosi obecnie ok. 8 km.

Z uwagi na brak wystarczających źródeł pisanych i kartograficznych możemy jedynie domniemywać, że większość terenów uprawnych należących do miasta znajdowała się przy jego północnej granicy. W rejestrach poborowych nie podano informacji o podatku od łąnów dobrzyńskich. Dopiero w lustracji z połowy XVII w. wiemy, że miasto płaciło podatek od 18 łąnów, zajmując przy tym obszar 40 łąnów⁸⁸. Na planie z XIX w., na którym przedstawiono tereny wokół Dobrzynia, widać wyraźnie pasowy układ pól uprawnych skoncentrowanych na północ od miasta, prostopadle do Wisły⁸⁹. Możliwe, że układ ten był podobny w omawianym okresie, lecz i w tym przypadku nie dysponujemy odpowiednimi źródłami, aby to zweryfikować.

W lustracji z lat 1628–1632 podano, że Dobrzyń graniczył z wsią Linie. Odległość z przedmieścia płockiego do dworu zlokalizowanego obok wsi Linie wynosi współcześnie mniej niż 3 km. Wsie Skaszewo i Linie były częścią starostwa dobrzyńskiego, lecz jako osobne miejscowości nie zostały uwzględnione na planie rekonstrukcyjnym Dobrzynia⁹⁰. Warto tu jednak określić obszar, który zajmowały obie wsie, a co za tym idzie wielkość terytorium starostwa dobrzyńskiego. Umożliwia nam to inwentarz starostwa dobrzyńskiego z 1616 r., w którym podano, że wieś Linie zamieszkiwało 12 poddanych osiadłych na nieokreślonej liczbie włók. Ponadto we wsi zanotowano 3 włóki nieosiadłe. Funkcjonował tam też folwark zlokalizowany nad jeziorem, nieopodal dworu⁹¹. Z kolei wieś Skaszewo obejmowała obszar 8 włók, z czego w chwili sporządzania inwentarza osiadłe były tylko 3⁹². We wsi był dwór ze stajnią,

⁸¹ Por. W. Kastaczyński, *Klasztor o.o. franciszkanów w Dobrzyniu nad Wisłą*, nr 2, s. 49.

⁸² LWWK 1659, cz. 2, s. 282.

⁸³ Z.H. Kuźniewska, *Kościelne dzieje Dobrzynia nad Wisłą*, s. 65, 101.

⁸⁴ *Inwentarze lustracyjne królewskiej w ziemi dobrzyńskiej*, s. X.

⁸⁵ Inw. 1616, s. 233.

⁸⁶ A. Andrzejewska, *Dobrzyń nad Wisłą*, s. 247.

⁸⁷ LWWK 1564, cz. 2, s. 268.

⁸⁸ LWWK 1659, cz. 2, s. 280.

⁸⁹ AGAD, Zbiór Kartograficzny z lat 1579–1944, sygn. 199-16.

⁹⁰ LWWK 1564, cz. 2, s. 268–269; LWWK 1628, cz. 3, s. 66; Z. Górski, A. Mietz, *Stosunki własnościowe w dobrach królewskich ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI i początkach XVII wieku*, ZK-D, t. 7: *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, 1990, s. 220–222.

⁹¹ Por. LWWK 1628, cz. 3, s. 66.

⁹² Por. tamże, gdzie zaznaczono, że Skaszewo opustoszało.

oborą i stodołą. W inwentarzu zwrócono również uwagę na dwa niewielkie fragmenty lasu należące do starostwa. Pierwszy z nich zajmował niewielki obszar przy folwarku we wsi Linie, drugi – dębowy i nadwyrężony za czasów ostatniego starosty – znajdował się tuż przy dworze starosty przy Dobrzyniu. Źródłem dochodu starosty była też przeprawa przez Wisłę pod miastem⁹³ oraz wspomniane wyżej powinności rybaków dobrzyńskich. Dostępne źródła mówią jedynie, że owa przeprawa znajdowała się pod miastem na wysokości wsi Dobiegniewo, zlokalizowanej po drugiej stronie Wisły⁹⁴, lecz nie pokazaliśmy hipotetycznej lokalizacji na planie.

Wspomniany wcześniej młyn Soczewka (Soszki, s) był częścią dóbr wójtowskich dobrzyńskich. W drugiej połowie XVI w. wójtostwo dobrzyńskie pozostawało w rękach Chełmickich⁹⁵. Andrzej Chełmicki miał w tym czasie zapis na wójtostwie na 720 grzywien. Potwierdzenie dożywotniego prawa do wójtostwa otrzymał wraz z żoną Anną z Grabi w 1570 r.⁹⁶ Do wójta dobrzyńskiego należały wieś Wierzniczka i młyn Łoszek o nieznanym lokalizacji⁹⁷. Być może był to młyn, na budowę którego w 1455 r. przywilej otrzymał ówczesny wójt dobrzyński. Przywilej dla wójta obejmował równocześnie wsie Skaszewo (później, zapewne na początku XVI w., należącą do starostwa), Strachoń i Zbyszewo⁹⁸.

---

⁹³ Inw. 1616, s. 220–222, 233, 236–237; LWWK 1628, cz. 3, s. 64.

⁹⁴ Inw. 1616.

⁹⁵ Por. L. Chełmicki, *Dzieje rodziny Chełmickich z bohaterskim obrońcą Jakubem z Płomian*, [w:] *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej. Materiały z XIV konferencji historycznej*, red. R. Bartoszewski, Dobrzyń nad Wisłą 2010, s. 30–51.

⁹⁶ MRPS V, nr 4304, por. s. 220.

⁹⁷ MRPS IV, nr 7717; MRPS V, nr 4698; por. Z. Guldon, *Łosak*, [w:] *Materiały do słownika historyczno-geograficznego Kujaw*; tenże, *Wierzniczka*, [w:] tamże.

⁹⁸ MK 119, k. 392r–395v; por. Z. Guldon, *Bachorzewo*, [w:] *Materiały do słownika historyczno-geograficznego Kujaw*; tenże, *Skaszewo*, [w:] tamże; tenże, *Strachoń*, [w:] tamże; tenże, *Zbyszewo*, [w:] tamże.

WŁOCLAWEK

Tomasz Michalski, Andrzej Kwiatkowski

XVI-wieczny Włocławek (Włocław) jako stolica diecezji, ośrodek klucza włocławskiego, jeden z największych wiślanych portów i liczące się centrum handlu zbożem pełnił znaczącą funkcję wśród kujawsko-dobrzyńskich miast. Jako miasto biskupów włocławskich w ramach niniejszego tomu AHP reprezentuje on własność kościelną. Już na wstępie podkreślenia wymaga zasadnicza kwestia – przedstawiany plan jest częściowo wyłącznie hipotetyczny, ponieważ lokalizacja niektórych elementów, zwłaszcza przedmieść i bram miejskich, znanych jedynie z przekazów pisemnych, nie mogła być w pełni precyzyjna.

Próba rekonstrukcji przestrzeni miasta Włocławka w drugiej połowie XVI w., ze względu na niedostatek materiałów archiwalnych, nie należy do zadań prostych. Brak zachowanych ksiąg radzieckich, ławniczych i wójtowskich – zawierających bezcenne informacje na temat organizacji i funkcjonowania miast – powoduje, że bazę źródłową stanowiły przede wszystkim inwentarze dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego¹. Z interesującego nas okresu pochodzą trzy inwentarze, tj. z lat 1534, 1582 i 1598, wydane drukiem przez Bolesława Ulanowskiego i Leonida Żytkowicza². Możemy tam odnaleźć m.in. spis ulic, imienne wykazy głów rodzin ludności miejskiej czy liczbę domostw. Niemniej i w tym przypadku zachowany materiał nie jest kompletny, ponieważ w dokumencie z 1534 r. brakuje karty, na której znajdował się opis Włocławka.

Równie istotnym źródłem dla odtworzenia układu przestrzennego miasta w drugiej połowie XVI w. jest przywilej biskupa Stanisława Karnkowskiego z 1577 r. (zachowany w kopiariuszach biskupich), umieszczony w przekładzie z języka łacińskiego w pracy Maksymiliana Boruckiego. Celom porównawczym służy tekst rozporządzenia Komisji Dobrego Porządku, ustanowionej w 1787 r. przez biskupa Józefa Ignacego Rybińskiego w związku z koniecznością odbudowy i polepszenia porządku wewnętrznego Włocławka³. Egzemplarz kapitulny na początku XX w. opublikował z komentarzem Stanisław Chodyński, natomiast egzemplarz magistratu przechowywany jest obecnie w Archiwum Państwowym w Toruniu, Oddział we Włocławku⁴. Cenne, choć nieliczne informacje przynoszą także inwentarze realne dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku, opracowane i wydane w latach 1994–2002 przez Stanisława Librowskiego⁵.

Podstawowym źródłem kartograficznym do rekonstrukcji prezentowanego planu jest *Mappa geometryczna oznaczająca grunta miasta Włocławka w Województwie Kujawskim*, sporządzona na

---

¹ Szerzej zob. M. Gruszczyńska, *Dzieje najstarszych dokumentów władz miejskich Włocławka*, „Zeszyty Naukowe WTN. Sekcja Historii Kultury Materialnej i Zbiorów Historycznych”, 1998, nr 1, s. 81–106; S. Krzewski, *Skrzynia przywilejów m. Włocławka*, „Życie Włocławka i Okolicy”, 1926, nr 2, s. 13–18; P. Czarniecki, *Przywileje m. Włocławka i inne dokumenty*, „Życie Włocławka i Okolicy”, 1930, nr 2, s. 12 oraz nr 3–4, s. 10–11.

² Inw. 1534, s. 4–6; Inw. 1582, s. 1–7; Inw. 1598, s. 1–3.

³ M. Borucki, *Ziemia kujawska pod względem historycznym, geograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1882, s. 299–304.

⁴ Archiwum Państwowe w Toruniu, Oddział we Włocławku, Akta miasta Włocławka z lat 1787–1944 [1961], sygn. 1, k. 1–153; *Rozrządzenie Komisji Dobrego Porządku w mieście Włocławku roku 1787 uczynione*, wyd. S. Chodyński, Włocławek 1913, s. V; zob. J. Hofman-Kupisz, *Włocławek w 1787 roku. Zabudowa miasta i struktura majątkowo-społeczna mieszkańców*, Włocławek 2001, s. 21–32.

⁵ W latach 1994–2002 ukazało się ogółem 7 tomów inwentarzy w ramach serii „Dokumenty samoistne”, ponadto 11 tomów w ramach serii „Dokumenty w kopiariuszach”. Po śmierci autora opublikowany został ostatni tom, 12, uzupełniony przez Witolda Kujawskiego (2015 r.).

zlecenie Komisji Dobrego Porządku przez geometrę Marcina Sitza w 1787 r. (skala ok. 1:6500, wymiary 124 x 67 cm). Jest to najstarszy znany nam plan miasta, uznawany przez lata za zaginiony. Został on odnaleziony i obecnie przechowywany jest w AGAD⁶. Podczas prac posiłkowano się ponadto, wykorzystując w charakterze pomocniczym, *Kopię planu siedzib miasta obwodowego i narodowego Włocławka sytuowanego w Województwie Mazowieckim*, wykonaną przez Józefa Maliszewskiego w 1824 r. (skala ok. 1:1000, wymiary 142 x 102 cm)⁷. Reprodukcje obydwu jednostek archiwalnych były dotychczas dwukrotnie zamieszczane w publikacjach pracowników Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku oraz Pracowni Atlasu Historycznego Miast Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu⁸. Jeśli chodzi o materiał ikonograficzny, to poza rysunkiem zamku biskupiego i katedry autorstwa Abrahama Boota, datowanym na lata 1627–1628, i obrazem *Zwiastowanie Najświętszej Maryi Panny* Jakuba Charzyńskiego z 1629 r. nie dysponujemy żadnym innym wizerunkiem miejskiej zabudowy aż do początków XIX w.⁹

Wydawać się może, że tak późne plany nie przedstawiają większej wartości w badaniach nad XVI-wiecznym miastem. Po usunięciu przeobrażeń związanych z rozwojem przestrzennym Włocławka w kolejnych stuleciach okazuje się jednak, że średniowieczny układ przestrzenny nie uległ większym zmianom. Możliwość prześledzenia powyższych zmian zawdzięczamy w głównej mierze pokaznej literaturze przedmiotu. Jak dotąd dzieje Włocławka doczekały się czterech opracowań monograficznych i rozlicznych artykułów o charakterze przyczynkarskim. Ich autorzy mierzyli się z takimi samymi ograniczeniami źródłowymi, skutkującymi stawianiem różnych hipotez. Ze względu na istotę niniejszego tekstu, największe znaczenie mają opracowania Romualdy Hankowskiej, poświęcone układom przestrzennym oraz zabudowie miasta od jego początków do 1918 r.¹⁰ Istotne dla badań są również prace Bogdana Zgłobickiego¹¹, Janusza Bieniaka¹² i Jana Pakulskiego¹³ oraz zespołu w składzie: Roman Czaja, Anna Marynowska, Tomasz Wąsik, który przygotował w ostatnim czasie komentarz do atlasu Włocławka w serii Atlas Historyczny Miast Polskich¹⁴. Fundamentalne w zakresie omawianej tematyki pozostają ustalenia Michała Morawskiego, mimo że część zbyt optymistycznych przypuszczeń autora, podobnie jak Adama Ginsberta, została po latach negatywnie zweryfikowana w trakcie badań archeologicznych¹⁵. Wyniki tych badań omówiono m.in. w publikacjach Jana Grześkowiaka¹⁶, Leszka Wojdy¹⁷ i Krystyny Nadolskiej¹⁸ oraz w nowszych pracach Krystiana Łuczaka i Alicji Drozd-Lipińskiej¹⁹.

⁶ AGAD, Zbiór Kartograficzny z lat 1579–1944, sygn. 48-11; zob. M. Morawski, *Monografia Włocławka (Włocławia)*, Włocławek 1933, s. 29.

⁷ Plan znajduje się w wyżej cytowanym zbiorze, ujęty pod sygnaturą 356-41.

⁸ M. Cieślak, T. Wąsik, *Oblicza miasta Włocławka w kartografii i ikonografii na przestrzeni XIX i XX wieku. Katalog wystawy*, Włocławek 2007, s. 12–13; *Włocławek*, oprac. hist. R. Czaja, A. Marynowska, T. Wąsik, oprac. kartogr. R. Golba, Z. Kozieł, A. Pilarzka, Toruń 2016 (Atlas Historyczny Miast Polskich, t. 2: Kujawy, z. 4), tabl. nr 5–6.

⁹ K. Kotula, *Wstęp*, [w:] *Włocławek. Widoki miasta do 1918 r. Katalog wystawy*, red. P. Bokota, P. Nowakowski, Włocławek 1997, s. 5–6; L. Potykanowicz-Suda, *Wisła w dokumencie archiwalnym. Katalog wystawy*, Gdańsk 2017, s. 110; W. Sowa, W. Rozyński, *Kościół św. Jadwigi Śląskiej w Nieszawie. Przewodnik, katalog zabytków*, Nieszawa 1999, s. 69.

¹⁰ R. Hankowska, *Układ przestrzenny i zabudowa miasta*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 1: *Od początków do 1918 roku*, red. J. Staszewski, Włocławek 1999, s. 200–216; też, *Rozwój przestrzenny Włocławka od połowy XV wieku do 1793 roku*, [w:] tamże, s. 316–355; też, *Rozwój układu przestrzennego Włocławka od 1793 do 1918 roku*, [w:] tamże, s. 488–548.

¹¹ B. Zgłobicki, *Miasta lokacyjne w średniowiecznym Włocławku*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie (II)*, red. K. Grażawski, Włocławek–Brodnica 2007, s. 287–352.

¹² J. Bieniak, *Powstanie miasta samorządowego – najstarsze lokacje miejskie*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 1, s. 87–117.

¹³ J. Pakulski, *Władze Włocławka w świetle przywileju lokacyjnego z 1339 r.*, [w:] *Stolica i region. Włocławek i jego dzieje na tle przemian Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej*, red. O. Krut-Horonzak, L. Kajzer, Włocławek 1995, s. 91–96; tenże, *Władze i społeczność miejska w dobie polokacyjnej (XIV–XV w.)*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 1, s. 118–138.

¹⁴ R. Czaja, A. Marynowska, T. Wąsik, *Włocławek. Historia i rozwój przestrzenny miasta*, [w:] *Włocławek*, s. 9–39.

¹⁵ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 27–52, 63–79; A. Ginsbert, *Włocławek. Studium monograficzne*, Warszawa 1968, s. 50–55.

¹⁶ J. Grześkowiak, *Wczesnośredniowieczny Włocławek w świetle badań archeologicznych z lat 1957–1961*, ZK, t. 1, 1963, s. 7–23.

¹⁷ L. Wojda, *Wyniki badań archeologicznych we Włocławku z lat 1976–1980*, ZK, t. 7, 1985, s. 179–200; tenże, *Zamek we Włocławku na tle średniowiecznego miasta*, [w:] *Stolica i region*, s. 123–135.

¹⁸ K. Nadolska, L. Wojda, *Średniowieczny ośrodek miejski we Włocławku w świetle najnowszych badań*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego w Łodzi”, t. 34, 1987, s. 193–206.

¹⁹ K. Łuczak, A. Drozd-Lipińska, *Cmentarzyska Starego Miasta we Włocławku w świetle najnowszych badań archeologicznych*, „Rocznik Muzealny”, t. 15, 2014, s. 79–120.

Pod względem geograficznym Włocławek leży w Kotlinie Płockiej, stanowiącej część Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej. Zajmowany przez miasto teren wznosi się na wysokość 58–59 m n.p.m., łagodnie opadając w stronę Wisły (terasa na przeciwległym brzegu sięga już znacznie wyżej, do ok. 90 m), która wraz z uchodzącą do niej rzeką Zgłowiączką przez stulecia determinowała kierunek rozwoju przestrzennego Włocławka²⁰. Obie rzeki osłaniały ówczesny ośrodek od strony północnej i zachodniej, tak jak od południa i wschodu chronił go obszar dawnych bagien zwany Królewiec. Trudne do uchwycenia i uwzględnienia pozostają niestety pomniejsze ciekły wodne, niegdyś liczne, poprzerywane bądź zanikłe w czasach nowożytnych. Na planie z 1787 r. widoczne są jeszcze: staw Sadzawka z rowami zasilającymi, przekop zwany Młynówką oraz rów „cierniowy”. Miasto było otoczone z trzech stron lasem. Podobnie jak na całym terenie Kotliny Płockiej, przeważały tu bory mieszane i suche bory sosnowe (na glebach piaszczystych) oraz w mniejszym stopniu łągi wierzbowo-topolowe, olszowe i olsy (w wilgotnych, często zabagnionych obniżeniach terenu). Zmiana struktury drzewostanu następowała prawdopodobnie od XVIII w. w związku z pracami melioracyjnymi. Wielogatunkowe lasy liściaste i mieszane zaczęto zastępować monokulturą sosny, a naturalne siedliska roślinne na glebach organicznych zamienione zostały na trwałe użytki zielone²¹.

Początki Włocławka związane są z powstaniem w widłach rzek Wisły i Zgłowiączki osady otwartej, datowanej na przełom IX i X w., przekształconej z biegiem lat w gród książęcy. W państwie Bolesława Chrobrego gród ten należał do najważniejszych ośrodków militarnych i administracyjnych, o czym świadczy kronika Galla Anonima, wymieniająca Włocławek obok Gniezna, Poznania i Giecza²². Funkcjonująca tu w XII w. siedziba kasztelanii, port, mennica oraz komora celna znacząco wpłynęły na jego rozwój. Nie bez znaczenia było też utworzenie biskupstwa włocławskiego w 1123/1124 r. i wzniesienie na podgrodzium pierwszej romańskiej katedry. Swoista dwuwładza szybko zaczęła się przekładać na układ przestrzenny, stąd w połowie XIII w. istniały we Włocławku już dwa porównywalne ośrodki o charakterze wczesnomiejskim, tj. miasto katedralne (*civitas cathedralis*) pod jurysdykcją biskupa oraz miasto „niemieckie” (*civitas theutonicalis*) pod władzą księcia²³. Na podstawie dokumentu sieradzkiego Kazimierza I Konradowica z 1250 r. możemy wnioskować, że miasto katedralne umacniało się nad Wisłą, na terenie dawnego podgrodzia. Wspominana w nim osada targowa nad Zgłowiączką utożsamiana jest natomiast z późniejszym miastem „niemieckim”, założonym na jej miejscu w celu wzmocnienia władzy książęcej. Ośrodek ten został przekazany przez Kazimierza biskupowi już w 1255 r. dokumentem wystawionym w Kramsku²⁴. Czas między akcją prawną obydwu dokumentów, a więc 6 X 1250 i 8 V 1255 r., uznaje się za przybliżoną datę pierwszej lokacji Włocławka (na prawie magdeburskim). Rywalizację o zwierzchność nad rozwijającym się ośrodkiem zakończyła ostatecznie rozbiórka grodu, przeniesienie kasztelanii do Brześcia Kujawskiego i zawarta w 1266 r. ugoda Kazimierza Konradowica z biskupem Wolimirem. Przekazanie na jej mocy reszty książęcych gruntów w pobliżu katedry spowodowało, że Włocławek stał się od tego momentu miastem biskupim. Nazwa miasta wzmiankowana jest po raz pierwszy w źródłach z XII w. w następujących formach: Władisław (Gall Anonim), Włodisław (falsyfikat mogileński) oraz Vladizław (bullą gnieźnieńska)²⁵.

²⁰ J. Kondracki, *Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne*, Warszawa 1994, s. 81–83.

²¹ A. Bartczak, *Wieloletnia zmienność odpływu rzecznoego z dorzecza Zgłowiączki*, Warszawa 2007, s. 57–58.

²² Należy zaznaczyć, że brak jest zgodnej opinii badaczy na temat nie tylko roli i pozycji włocławskiego grodu, ale również jego lokalizacji na lewobrzeżu; szerzej zob. K. Jażdżewski, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo miasta Włocławka i jego najbliższej okolicy*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 4, 1956, s. 110, 134–137; K. Żurowski, *Wyniki badań archeologicznych we Włocławku w 1957 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 12, 1961, s. 49–58; J. Grześkowiak, *Wczesnośredniowieczny Włocławek*, s. 9–17, 23–24; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 42; J. Powierski, *Miejsce Włocławka w strukturze administracyjno-terytorialnej monarchii wczesnopiastowskiej*, [w:] *Stolica i region*, s. 69–89; R. Hankowska, *Układ przestrzenny i zabudowa miasta*, s. 204; A. Andrzejewska, *Grodzisko w Zarzeczewie*, „Wiś Kujawsko-Pomorska”, 2008, nr 88, s. 21–22; W. Chudziak, *Osadnictwo grodowe na Kujawach i ziemi chełmińskiej w okresie wczesnego średniowiecza w świetle tradycji miejsca centralnego*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 24, 2016, s. 50, 53.

²³ J. Bieniak, *Powstanie miasta samorządowego*, s. 115–117.

²⁴ A. Kosecki, *Lokacje miejskie księcia Kazimierza Konradowica na Kujawach*, [w:] *Książę Kazimierz Konradowicz i Kujawy jego czasów*, red. D. Karczewski, Kraków 2017, s. 179–181; B. Zgłobicki, *Miasta lokacyjne w średniowiecznym Włocławku*, s. 289–292, 341; J. Bieniak, *Powstanie miasta samorządowego*, s. 101.

²⁵ R. Czaja, A. Marynowska, T. Wąsik, *Włocławek. Historia i rozwój przestrzenny miasta*, s. 9–10.

Przejęcie przez biskupów włocławskich obszaru całego miasta nie wpłynęło na ukształtowanie ani zagospodarowanie przestrzeni. Podział na dotychczasową osadę przykatedralną oraz miasto lokacyjne funkcjonował aż do niszczycielskiego najazdu wojsk zakonu krzyżackiego w 1329 r., w trakcie którego doszczętnie spalono katedrę i wymordowano część mieszkańców²⁶. W literaturze przedmiotu przyjmuje się powszechnie, że Włocławek został szybko zdobyty, ponieważ nie zrealizowano planów budowy kamiennych lub ceglanych murów obronnych, na co zezwalała ugoda z 1266 r. Skala zniszczeń wymusiła sprowadzenie nowych osadników, dlatego 8 IX 1339 r. biskup Maciej z Gołańczy zawarł z wójtami Mikołajem i Burchardem umowę, zwaną też aktem drugiej lokacji, nadającą miastu prawo chełmińskie. Dokument określał ramy ustrojowe miasta, świadczenia oraz relacje między mieszczanami a właścicielem²⁷. Zasadnicze zmiany zaszły także w układzie przestrzennym zrujnowanego Włocławka. Bezwzględnie, w 1340 r. rozpoczęto prace budowlane nad nową katedrą, przeniesioną z placu nad Wisłą na wzgórze, które wcześniej zajmowało miasto lokacyjne. Miejsce dawnego grodu przy ujściu Zgłowiączki zostało przeznaczone pod budowę zamku biskupiego, a samo miasto translokowano nad Wisłę, na wschód od zniszczonej katedry romańskiej, silnie wiążąc jego strukturę z rzeką²⁸. Zaplanowane w owym czasie założenia urbanistyczne przetrwały w podstawowym zarysie i są widoczne do dziś.

***

Przechodząc do opisu XVI-wiecznego Włocławka, należy podkreślić, że był to dla miasta niewątpliwie wiek rozwoju gospodarczego oraz względnej stabilizacji społecznej. Wprawdzie pomyślną koniunkturę zakłócały liczne pożary i epidemie (lata: 1511, 1515–1516, 1541, 1550, 1552, 1555, 1567–1569, 1572, 1579, 1581, 1585), niemniej nie było w omawianym okresie wydarzeń tak mocno naznaczających jego historię, jak w stuleciach XV i XVII: najazd krzyżacki z 1431 r., epidemia w 1483 r., w wyniku której śmierć poniosło dwie trzecie mieszkańców, wielki pożar z 1620 r., zaraza z lat 1625–1626, kiedy z miasta wyjechała nawet kapituła, skarbiec katedralny ukryto, a wieś służącą za schronienie odgradzono wykopany rowem, czy wreszcie zniszczenie przez Szwedów odbudowującego się miasta w 1657 r.²⁹ Szczególnie to ostatnie wydarzenie spowodowało, że do obecnych czasów – poza nielicznymi budynkami sakralnymi – nie dochowały się materialne ślady zabudowy minionych epok.

Włocławek lokowano na 42 włóckach chełmińskich, obok których biskup nadał miastu 12 włók pastwisk przy cegielni nad Zgłowiączką (inna lokalizacja, sugerowana przez Michała Morawskiego – tereny rozciągające się szerokim pasem od wsi Kapitułka do jeziora Grzywno – nie jest możliwa ze względu na występujące wówczas lasy i bagno zwane Królewiec), ponadto 7 włók uposażenia urzędu wójtowskiego (6 na przedmieściu Papięzka, 1 w Korabnikach na tzw. Olędrach Zazameckich)³⁰. Zgodnie z obliczeniami Bogdana Zgłobickiego, powyższy obszar to w przybliżeniu łącznie 1025 ha, z czego rozmiar strefy zabudowy miejskiej wynosił 6,7 ha, a więc 0,6% powierzchni całego terytorium³¹. Schemat układu lokacyjnego, potwierdzony badaniami archeologicznymi, przedstawiał regularne założenie w kształcie zbliżonym do prostokąta o wymiarach 300 x 250 m. Zachodni bok przebiegał ulicą obecnie Matebudy, wschodni sięgał maksymalnie do okolic nadwiślańskiej uliczki Rybackiej, natomiast granicę południową wyznaczały działki przy ulicach Tumskiej i Łęgskiej³². Dwa wieki później granica wschodnia przesunęła się nieznacznie, sięgając ulic Koniec i Kowalskiej. Po stronie zachodniej sytuacja wyglądała podobnie, dlatego warto w tym miejscu ponownie przytoczyć ustalone przez Zgłobickiego przyczyny, dla których ośrodek nie rozrastał się ku zachodowi. Ulicą Matebudy

²⁶ J. Bieniak, *List kanclerza kujawskiego do rady Starego Miasta Torunia ze stycznia 1331 r.*, ZK-D, seria A: *Historia*, 1978, s. 103–106; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 201–202.

²⁷ J. Pakulski, *Władze i społeczność miejska*, s. 118–126; Guldon, *Lokacje*, s. 38–40; J. Pakulski, *Władze Włocławka*, s. 94.

²⁸ L. Wojda, *Zamek we Włocławku*, s. 125; R. Czaja, A. Marynowska, T. Wąsik, *Włocławek. Historia i rozwój przestrzenny miasta*, s. 12; B. Zgłobicki, *Miasta lokacyjne w średniowiecznym Włocławku*, s. 288.

²⁹ S. Chodyński, *Zbiór wiadomości dziejów medycyny dotyczących / Analecta medico-historica. Z akt kapituły włocławskiej*, Włocławek 1912, s. 46–50, 55–57; P. Bokota, *Podstawy gospodarcze i struktura zawodowa miasta (połowa XIV – początek XVI w.)*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 1, s. 192–193; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 389, 391–392.

³⁰ J. Bieniak, *Powstanie miasta samorządowego*, s. 88–89, 93; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 16, 27, 87, 177; J. Pakulski, *Władze Włocławka*, s. 94; tenże, *Władze i społeczność miejska*, s. 125.

³¹ B. Zgłobicki, *Miasta lokacyjne w średniowiecznym Włocławku*, s. 315.

³² L. Wojda, *Wyniki badań archeologicznych we Włocławku*, s. 181–183, 185, 187; R. Hankowska, *Układ przestrzenny i zabudowa miasta*, s. 210–211; K. Nadolska, L. Wojda, *Średniowieczny ośrodek miejski we Włocławku*, s. 196, 199, 202.

przebiegała prawdopodobnie pierwotna granica pomiędzy dwiema częściami miasta, oddzielająca terytoria kościelne i gminy miejskiej³³. Podział widoczny jest jeszcze na planie z 1787 r., gdzie terytorium kościelne w porównaniu do części miejskiej jest przedstawione mniej precyzyjnie. Żaden obszar w jego obrębie nie został nazwany, a były tu co najmniej trzy ulice o metryce średniowiecznej: Bednarska, Gdańska i Jurska (znana z planu z 1824 r.). Pobieżnie oddano również kwartały zajęte przez domy duchowieństwa katedralnego, które w XVI w. bezsprzecznie dochodziły do Zgłowiączki, czego dowodzi nadanie biskupa Mikołaja Dzierzgowskiego z 1544 r. „placu i domu przy Zgłowiączce we Włocławku kanonikowi Feliksowi Relskiemu”³⁴.

Miasto lokacyjne zaczęło w naturalny sposób rozwijać się w kierunku południowym. W 1517 r. dokumenty odnotowują istnienie ulicy Cyganka/Czigany – wytyczonej wzdłuż działki zajmowanej przez kościół św. Witalisa, usytuowanej jeszcze poza granicami miasta (*extra civitatem*)³⁵. Przepuszczalnie w połowie stulecia rejon ten intensywnie zabudowywano, głównie domami kanoników i wikariuszy, którzy w 1578 r. posiadali tu 20 nieruchomości, a w 1587 r. – 23³⁶. Przekazy źródłowe podają m.in., że kapituła włocławska w trakcie stawiania piekarni (1559–1561) pozwoliła wypalić cegłę na nowy budynek dla szkoły katedralnej, przeniesionej w czasach biskupa Stanisława Karnkowskiego na Cygankę „do domu z obszernym placem”³⁷. Gdzieś w pobliżu, w starym domu szpitalnym o nieznanym wezwaniu, mieściła się ponadto pierwsza siedziba erygowanego w 1569 r. seminarium duchownego³⁸. Co istotne, Cyganka nie tylko połączyła dwa trakty komunikacyjne, miała także wąskie połączenie z rynkiem poprzez ulicę Wójtowską, wykształconą zapewne z tzw. miedzucha (wewnętrznego przejścia granicą działek). Wójtowska, wymieniona w przywileju z 1591 r., została scharakteryzowana jako „stara”³⁹.

Główną część XVI-wiecznego Włocławka stanowił rynek na planie zbliżonym do kwadratu o wymiarach ok. 75 x 75 m, wytyczony centralnie w stosunku do przeciwległych granic miasta. Z narożników rynku rozchodziło się dawniej sześć ulic. Ku Wiśle i kościołowi parafialnemu prowadziły dwie krótkie uliczki: Świętojańska (obecnie zapisywana w formie św. Jana) oraz Szeroka (obecnie Maślana), z zamkiem biskupim łączyła rynek ulica Zamcza, z katedrą – przelotowa ulica Tumska. Pewne znaczenie miała też równoległa do rzeki ulica Szpichlerna. Całość tworzyła typowe dla średniowiecza założenie placu centralnego, wyróżniające się sposobem połączenia ulic, ich drobną szachownicą i pewnym oddaleniem kościoła parafialnego. Na przelomie XV i XVI w. powstała ulica Wójtowska, co rozpoczęło proces otwierania rynku na południe, zmieniając tym samym organizację przestrzeni miasta. Wójtowska aż do XVIII w. nie łączyła się jednak z żadną drogą o znaczeniu pozalokalnym, a dopiero w XIX w. dała początek najważniejszej arterii Włocławka, czyli ulicy Nowej/3 Maja. Razem z 19 (przypuszczalnymi) parcelami przyrynkowymi plac zajmował początkowo aż 34% powierzchni miasta. Głębokość poszczególnych parceli mogła sięgać nawet 60–80 m, co w zasadzie potwierdzają rozmiary przyrynkowych bloków wschodniego i zachodniego, gdzie do dzisiaj zachowane są ulice zamykające, tzw. zatyłne (Browarna oraz Wiślana)⁴⁰. Przy krańcach miasta uformowały się natomiast strefy luźnej zabudowy, czyli tzw. budy, dzielone na parcele z biegiem lat, wraz ze wzrostem liczby mieszkańców⁴¹.

Włocławek nie miał murów obronnych ani w średniowieczu, ani w epoce nowożytnej⁴². Postawionego w latach 60. ubiegłego stulecia przypuszczenia Adama Ginsberta o ich istnieniu – w tym rekonstrukcji przebiegu – nie potwierdziły badania archeologiczne ani pobieżne badania terenowe z lat 1979–1985, kiedy słusznie uznano za niemożliwe, aby ślady murów miejskich nie pozostały chociażby

³³ B. Zgłobicki, *Miasta lokacyjne w średniowiecznym Włocławku*, s. 294, 296–298, 316–318.

³⁴ S. Librowski, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Dział II, Dokumenty w kopiażach*, t. 3: *Kopiarz i częściowo formularz wikariuszy gen. i oficjalów włocławskich przeważnie z drugiej ćwierci XVI wieku*, Włocławek 2000, s. 54, dok. 208.

³⁵ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 37.

³⁶ Tamże, s. 40.

³⁷ S. Chodyński, *Szkola Katedralna Włocławska. Szkic historyczny na podstawie akt kapitułnych skreślony*, Włocławek 1900, s. 12–13.

³⁸ Tenże, *Seminarium włocławskie. Szkic historyczny na podstawie akt i dokumentów miejscowych*, Włocławek 1904, s. 239.

³⁹ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 37; *Rozządzenie Komisji Dobrego Porządku*, s. 16.

⁴⁰ B. Zgłobicki, *Miasta lokacyjne w średniowiecznym Włocławku*, s. 326, 334–335.

⁴¹ Tamże, s. 329–330. Szerzej o dysproporcjach i podziałach działek zob. tamże, s. 333.

⁴² L. Wojda, *Wyniki badań archeologicznych we Włocławku*, s. 185–187; R. Hankowska, *Układ przestrzenny i zabudowa miasta*, s. 211–213; zob. A. Ginsbert, *Włocławek*, s. 52; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 63–64.

szcątkowo w murach obwodowych piwnic domów Starego Miasta⁴³. Mimo to ponad wszelką wątpliwość przy głównych traktach drożnych zlokalizowane były bramy miejskie. Dwie u wylotów ulic Tumskiej i Łęgskiej, trzecia – wzmiankowana w 1582 r. – Kowalska, najpewniej za skrzyżowaniem ulic Cyganki i Kowalskiej⁴⁴. Służyły one kontroli ruchu ponadlokalnego oraz pobieraniu myta od przyjeżdżających na targi i jarmarki, tj. celom reprezentacyjno-fiskalnym. Ponieważ obszar zabudowy nie wyznaczały obwarowania, mające nie tylko charakter obronny, ale i symboliczny, bo oddzielający dwie rzeczywistości prawne, substytutu murów we Włocławku należałoby szukać w alternatywnych konstrukcjach. Na planie z 1787 r. wciąż jest widoczny rów na tyłach ulicy Tumskiej, choć nie ma pewności, czy możemy go traktować jako pozostałość po średniowiecznej granicy. W XVI w. zasilał on wodociąg rozprowadzający drewnianymi rurami wodę na poszczególne ulice, przekazany społeczności samorządowej w 1577 r. na mocy przywileju biskupa Karnkowskiego. Ten sam przywilej, poprzez włączenie do Włocławka przedmieścia Nowe Miasto, wyznaczył południowe granice miasta do końca interesującego nas okresu⁴⁵.

Budulcem dominującym we Włocławku było drewno, pozyskiwane z lasów otaczających miasto. Zdecydowaną większość świeckiej zabudowy wznoszono w konstrukcji szkieletowej. Jeżeli wprowadzano konstrukcję zrębową, to w partiach parteru; niestety mieszczańskie „kamienice” z tego okresu nie przetrwały do naszych czasów⁴⁶. Biorąc pod uwagę długość parceli przyrynkowych, rozplanowanie ich przestrzeni nie mogło odbiegać od wzorców obowiązujących w innych ośrodkach. W części frontowej działki stał budynek, za nim mieściła się strefa gospodarczo-warsztatowa, a dalej stodoły i ogrody. Łatwy dostęp do wód gruntowych pozwalał na wyposażenie podwórzy w studnie. Drewno wykorzystywano powszechnie w konstrukcji włocławskich ulic (na belkach układano warstwy faszyny, umacniane pionowo bitymi palikami), brukowanych i naprawianych ze środków obywateli⁴⁷. Przykładowo, w 1597 r. rada sprowadziła dziesięcioma łodziami kamienie na bruk, kompensując biskupowi złamany zakaz otwierania po zachodzie słońca karczm z muzyką i wyszynkiem⁴⁸. Natomiast pojawiające się w literaturze twierdzenie, jakoby nie budowano we Włocławku w szerszym zakresie murowanych domów jest stanowczo zbyt daleko idące. Źródłowo dowiedziona jest działalność strzechy budowlanej związanej z muratorem Kokoszką (z oczywistych względów znamy jedynie prace wykonane w istniejących obiektach sakralnych), w mieście funkcjonowały też dwie cegielnie – biskupia oraz miejska⁴⁹. Ponadto fakt, że szcątkowe źródła wyliczają w 1583 r. zaledwie jednego murarza, a w 1598 r. dwóch nie poświadcza przywołanej wyżej tezy, tym bardziej że cieśli czy traczy inwentarze nie wymieniają wcale⁵⁰.

Najstarszy ślad włocławskiego domu murowanego pochodzi z drugiej połowy XVI w. i jest nim kamienica we wschodniej pierzei Starego Rynku pod obecnym numerem 14, zaadaptowana wraz z sąsiadującym budynkiem na potrzeby Muzeum Historii Włocławka. Kamienice wyróżniają obecnie fasady zwieńczone szczytami typowymi dla okresu baroku, niemniej w trakcie przeprowadzonych prac konserwatorsko-remontowych w elewacji frontowej pierwszej z nich pozostawiono wyeksponowany fragment ceglanego muru o wątku gotyckim⁵¹. Innych relikwów świeckiej architektury XVI stulecia do dziś nie odnaleziono, w związku z czym najważniejsze obiekty użytkowane przez społeczność miejską można wymienić wyłącznie na podstawie skromnych przekazów (bez szczegółowej lokalizacji). W centrum rynku stał ratusz, o którym wiemy tylko tyle, że w latach zaboru pruskiego (1793–1806) był już w zupełnej ruinie i „dla starości opustoszał”⁵². Znajdowały się przy nim jatki rzeźników, kramy sukienicze, szewskie, chlebowe i od 1577 r. rybackie, szynk, a część targowa rynku skupiała się w jego

⁴³ R. Hankowska, *Układ przestrzenny i zabudowa miasta*, s. 212.

⁴⁴ Inw. 1582, s. 3; B. Zgłobicki, *Miasta lokacyjne w średniowiecznym Włocławku*, s. 317, 319.

⁴⁵ M. Borucki, *Ziemia kujawska*, s. 300; S. Librowski, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Dział II. Dokumenty w kopiariuszach*, t. 9: *Kopiarzusz gospodarczy z przelomu XVI–XVII wieku*, Włocławek 2001, s. 52, dok. 132.

⁴⁶ L. Wojda, *Zamek we Włocławku*, s. 128; K. Łuczak, A. Drozd-Lipińska, *Cmentarzyska Starego Miasta*, s. 96.

⁴⁷ L. Wojda, *Wyniki badań archeologicznych we Włocławku*, s. 181.

⁴⁸ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 79.

⁴⁹ *Włocławek i okolice*, red. i oprac. W. Puget, M. Paździor, T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1988 (Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 11: Województwo bydgoskie, z. 18), s. 10, 17–18, 62, 76.

⁵⁰ Inw. 1598, s. 3; R. Hankowska, *Rozwój przestrzenny Włocławka*, s. 317; P. Bokota, *Cechy rzemieślnicze we Włocławku w okresie przedrozbiorowym (XVI–XVIII w.)*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 1, s. 290.

⁵¹ R. Hankowska, *Rozwój przestrzenny Włocławka*, s. 352.

⁵² M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 48.

południowym fragmencie⁵³. W 1569 r. odnotowano nowy gmach szpitalny pw. św. Witalisa, dwie łaźnie (druga powstała kosztem kapituły w 1544 r.) oraz dwie apteki miejskie⁵⁴. Istotny element krajobrazu Włocławka stanowiły również nadwiślańskie kilkukondygnacyjne spichlerze, których w 1598 r. było 27, z czego 12 murowanych⁵⁵.

W kościelnej części miasta, na tle domostw kanoników i wikariuszy, dominował zamek biskupi, ufundowany przez biskupów Macieja i Zbyluta z Gołańczy, przebudowywany w XVI w. przez biskupów Stanisława Karnkowskiego oraz Hieronima Rozdrażewskiego⁵⁶. Założenie zamkowe, przekształcone w bezpieczną i wygodną rezydencję, otoczone murem obwodowym, obejmowało dwie kamienice mieszkalne, budynek czeladny, browar, piekarnię, stajnię, wieżę zwieńczoną hełmem w narożu południowo-wschodnim oraz wieżę bramną od strony południowej. Poza obrębem murów, na lewym brzegu Zgłowiączki, znajdowały się pozostałe zabudowania gospodarcze, w tym spichrz i mielcuch. Do zamku prowadził most na filarach kamiennych, a od strony południowej i wschodniej otaczała go fosa o głębokości 5 m⁵⁷. Relikty obiektu wkomponowane są współcześnie w mury pałacu biskupiego⁵⁸.

Najważniejszym obiektem sakralnym była i pozostaje gotycka katedra Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Przeniesiona na wzgórze w czasach biskupa Macieja z Gołańczy, zajęła jeden z kwartałów starego miasta lokacyjnego. Wprawdzie konsekracja świątyni nastąpiła w 1411 r., lecz jej budowa i rozbudowa trwała jeszcze przez następne stulecia. Na XVI w. przypadło: wznoszenie kaplicy Panny Maryi (rozpoczęte w 1503 r.), przykrycie dachem wieży północnej i południowej (do 1526 r.), postawienie zakrystii od strony północnej (1516 r.), a także kaplicy św. Marcina oraz kapitułarza przy południowej wieży (1527 r.) i kaplicy Cibavit (1541 r.), rozbudowa w połowie stulecia południowej zakrystii⁵⁹. Z dziejami katedry związany jest ściśle pobliski kościół św. Witalisa, pełniący zastępczo jej funkcję po najeździe krzyżackim. Data 1330 (ufundowanie) wcale nie musi odnosić się do jego wzniesienia, jak się niekiedy przyjmuje, ale raczej do odbudowy wcześniej istniejącego i zburzonego kościoła, sięgającego swoimi korzeniami lat sprzed najazdu⁶⁰. Powszechnie nazywany szpitalnym, od znajdującego się w pobliżu szpitala św. Witalisa i przytułku dla ubogich, w XVI w. został gruntownie odnowiony (w 1535 r. wykonano murowane sklepienia), a w 1569 r. oddany także na użytek alumnom seminarium duchownego⁶¹.

Najważniejszą świątynią nowego miasta lokacyjnego był kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela, usytuowany nad Wisłą za północną pierzeją rynku. Jego konsekracja nastąpiła dopiero w 1538 r., wieńcząc bardzo długi okres budowy. I w tym przypadku nie oznaczało to końca prac, w 1565 r. od strony północnej wzniesiono przy nim jeszcze kaplicę Jedenastu Tysięcy Dziewic, a w 1580 r. od strony zachodniej dobudowano wieżę⁶². Wcześniejsza lokalizacja kościoła nie jest znana, wymieniony w falsyfikacie mogileńskim istniał na pewno już w XII w., w nowym miejscu stanął około połowy XV w. Pewną wskazówką dotyczącą tej pierwotnej lokalizacji może być fragment muru ceglanego odsłonięty w 2012 r., na wysokości prezbiterium⁶³. Przy okazji warto dodać, że w zagłębieniu posadzki kościoła farnego wyraźnie widać – przy porównaniu z poziomem bulwaru – jak tereny brzegu Wisły stopniowo

⁵³ M. Borucki, *Ziemia kujawska*, s. 300–301; L. Wojda, *Wyniki badań archeologicznych we Włocławku*, s. 182.

⁵⁴ W. Kujawski, *Włocławek w czasach nowożytnych i jego dzieje kościelne*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 1, s. 241–242; P. Bokota, *Cechy rzemieślnicze*, s. 289.

⁵⁵ Inw. 1598, s. 2–3; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 123.

⁵⁶ L. Wojda, *Zamek we Włocławku*, s. 129; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 43.

⁵⁷ MHDW 13, s. 3–9; Inw. XVII, s. 82–85; L. Wojda, *Zamek we Włocławku*, s. 131–132; R. Hankowska, *Rozwój przestrzenny Włocławka*, s. 345; L. Potykanowicz-Suda, *Wisła w dokumencie archiwalnym*, s. 110.

⁵⁸ L. Wojda, *Zamek we Włocławku*, s. 131–134.

⁵⁹ R. Hankowska, *Rozwój przestrzenny Włocławka*, s. 319, 322; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 204, 211, 214, 226.

⁶⁰ J. Bieniak, *Powstanie miasta samorządowego*, s. 110, 116; B. Zgłobicki, *Miasta lokacyjne w średniowiecznym Włocławku*, s. 310.

⁶¹ R. Hankowska, *Układ przestrzenny i zabudowa miasta*, s. 216; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 277, 279; S. Librowski, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Dział II. Dokumenty w kopiariuszach*, t. 6: *Kopiariusz ogólny, wykonany w trzecim ćwierćwieczu XVI wieku*, Włocławek 2001, s. 116, dok. 393; tenże, *Włocławskie Seminarium Duchowne na przestrzeni czterech stuleci*, ABMK, t. 20, 1970, s. 203.

⁶² R. Hankowska, *Rozwój przestrzenny Włocławka*, s. 337; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 257

⁶³ K. Łuczak, A. Drozd-Lipińska, *Cmentarzyska Starego Miasta*, s. 111; zob. B. Zgłobicki, *Miasta lokacyjne w średniowiecznym Włocławku*, s. 311, 339; L. Wojda, *W kwestii wcześniejszych założeń kościoła św. Jana we Włocławku*, „Acta Universitatis Lodzianae. Folia Archaeologica”, t. 3, 1983, s. 135–144.

się podnosiły. Konieczność regulacji nabrzeża i zabezpieczenia budynków przed wylewami rzeki dostrzegają już Komisja Dobrego Porządku, przypominając o obowiązku „bicia główki”, tzn. tamowania brzegów za pomocą faszyn (prac tych zaniechano zapewne w okresie stagnacji Włocławka na początku XVIII w., lecz z powodu braku źródeł nie można tego zjawiska uchwycić). Teren ostatecznie podniesiono w związku z ukończeniem budowy pierwszych bulwarów (1844–1846). Odwrotna sytuacja dotyczy tymczasem wzgórza katedralnego⁶⁴. Dawniej było ono znacznie wyższe, z upływem czasu zostało zniwelowane⁶⁵.

W XVI w. istniał jeszcze kościół św. Stanisława, wzniesiony w „pruski mur” i konsekrowany w 1474 r. Położony na miejscu pierwszej romańskiej katedry (rejon obecnych ulic Gdańskiej, Bednarskiej i Zamczej), po kilkudziesięciu latach zniszczony prawdopodobnie przez pożar, w 1524 r. został odbudowany i ponownie poświęcony⁶⁶. Przy świątyni znajdowały się zabudowania długo zajmowane przez psalterzystów katedralnych. Dzieje kościoła zamknąłby niechybnie 1818 r. (rozbiórka), gdyby nie interesujące odkrycie z początków XX w., kiedy w trakcie budowy kamienicy Edwarda Brecha natrafiano na przesklepione piwnice z granitowych ciosów⁶⁷. Znalezisko, potwierdzone późniejszymi badaniami archeologicznymi, pozwoliło dość dokładnie ustalić lokalizację obydwu budowli.

Nieodłącznym elementem obiektów sakralnych są cmentarze. Miejsca pochówku zmarłych mieszkańców istniały przy wszystkich włocławskich kościołach, również przy katedrze, przy czym nie mamy wskazówek umożliwiających precyzyjne wytyczenie ich zasięgu⁶⁸.

Włocławek rozwijał się gospodarczo w XVI w. Wydarzeniem, które zdynamizowało i ożywiło go jako ośrodek handlowy, było ustanowienie w mieście w 1520 r. siedziby komory cła wodnego⁶⁹. Od tej pory musiały się tu zatrzymywać wszystkie statki płynące z towarami. Powodowało to wzmożony ruch rejestrowany przez komorę, w latach 60. i 70. było to ponad 1300 statków rocznie (i to tylko w dół rzeki)⁷⁰. Ośrodek wiązało z Wisłą, jego naturalną północną granicą, sześć ulic i nadbrzeże długości ponad pół kilometra. Powszednim elementem krajobrazu stali się liczni kupcy zbożowi, handlująca szlachta, obsługa portowa czy robotnicy spichlerzy. Mieszkańcy specjalizowali się także w splawie i usługach skutniczych⁷¹. Poszerzenie kontaktów miasta siłą rzeczy przyspieszyło rozwój instytucji miejskich. Wyraźnie widać to na przykładzie rzemiosła. Utworzone w 1452 r. bractwo szewców przez dziesiątki lat stanowiło jedyny cech, w XVI stuleciu zaś zawiązano aż cztery nowe cechy rzemieślnicze: w 1542 r. – krawiecki, w 1544 r. – piekarski, w 1577 r. – rybacki, a po 1581 r. – kuśnierski. System korporacji zawodowych w mieście wyglądał nader skromnie, lecz należy pamiętać, że większość usług specjalistów skupiała się poza nim, od 1619 r. częściowo we wspólnym cechu szynkownym⁷². Znane są ponadto przywileje informujące o wznowieniu działalności organizacji, bez podania konkretnych danych dotyczących ich wcześniejszego założenia (np. cech piwowarski i garnarski)⁷³. Włocławek zatracił w XVI w. swój rolniczy charakter, mieszczanie trudnili się nim już jedynie dodatkowo (w 1582 r. 45 osób związanych było z pracami rolniczymi), a coraz ważniejszą rolę zaczęło odgrywać piwowarstwo, olejarstwo i młynarstwo. Z powodu istnienia browarów wójtowskiego i zamkowego, a także obecności wielu piwowarów (w 1582 r. wykazano łącznie osiem browarów mieszczkańskich) poeta Sebastian Klonowicz scharakteryzował miasto w końcu wieku jako „księżmi, cłem i piwem sławne”⁷⁴.

⁶⁴ R. Hankowska, *Rozwój układu przestrzennego Włocławka*, s. 495, 509; K. Łuczak, A. Drozd-Lipińska, *Cmentarzyska Starego Miasta*, s. 108; S. Narębski, *Katedra biskupa Michała Godziemby i jej ślady*, „Życie Włocławka i Okolicy”, 1927, nr 5, s. 1; Z. Arentowicz, *Z dawnego Włocławka*, Włocławek 1928, s. 107; *Rozrządzenie Komisji Dobrego Porządku*, s. 106–107.

⁶⁵ S. Narębski, *Katedra*, s. 1.

⁶⁶ S. Librowski, *Inwentarz realny*, t. 9, s. 28, dok. 50; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 288–289; W. Kujawski, *Włocławek w czasach nowożytnych*, s. 237–238; A. Ginsbert, *Włocławek*, s. 54; S. Narębski, *Katedra*, s. 1–3.

⁶⁷ K. Jażdżewski, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo*, s. 111–112; K. Łuczak, A. Drozd-Lipińska, *Cmentarzyska Starego Miasta*, s. 90–98; R. Hankowska, *Układ przestrzenny i zabudowa miasta*, s. 207.

⁶⁸ K. Łuczak, A. Drozd-Lipińska, *Cmentarzyska Starego Miasta*, s. 98.

⁶⁹ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 414.

⁷⁰ *Przedmowa*, [w:] *Regestra theloniei aquaticae Wladislaviensis saeculi XVI*, wyd. S. Kutrzeba, F. Duda, Kraków 1915, s. XL–XLI.

⁷¹ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 402; M. Borucki, *Ziemia kujawska*, s. 301.

⁷² P. Bokota, *Cechy rzemieślnicze*, s. 286–287.

⁷³ Tamże, s. 292, 298.

⁷⁴ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 103; P. Bokota, *Cechy rzemieślnicze*, s. 295; S. Kunikowski, *Życie gospodarcze Włocławka w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 1, s. 266–284.

Nie ma dostatecznych podstaw do obliczenia dokładnej liczby domów ani ich mieszkańców. Podstawowym źródłem do tego zagadnienia są wykazy czynszów płaconych przez mieszczan biskupowi, nieujmujące jednak całych grup: duchownych, dworu biskupa, służby pomocniczej, dzierżawców, obywateli zwolnionych z opłat itp. Szacuje się, że rzeczone liczby wyglądały następująco: 1534 r. – 144 domy i 879 mieszkańców, 1582 r. – 217 domów, 1598 r. – 255 domów i 1785 mieszkańców⁷⁵.

Największy problem przy rekonstrukcji planu Włocławka w drugiej połowie XVI w. stwarzają jego przedmieścia (Kokoszka, Nowe Miasto, Papieżka i Strycharskie), szerzej nieudokumentowane, wobec czego wyznaczony obszar ich zabudowy musiał zostać nakreślony orientacyjnie. Jak wspomniano, ośrodek lokacyjny rozwijał się w kierunku południowym. Brak źródeł nie pozwala uchwycić początków rozrostu i urbanizacji przedmieścia Nowe Miasto, niemniej w 1534 r. przy ulicy Piekarskiej (*platea Pistorum*) odnotowano 26 domów, co sugeruje, że obszar zaczęto zasiedlać najpóźniej w początkach stulecia⁷⁶. Jego ciągły rozwój potwierdzają pośrednio dane za 1582 r., kiedy przy ulicy Piekarskiej stało już 40 domostw, a wpływ na to musiało mieć niewątpliwie korzystne usytuowanie, tj. bliskość miasta i dwóch głównych traktów komunikacyjnych – Kowalskiego i Brzeskiego⁷⁷ po obu stronach przedmieścia. Zamykała je biegnąca ukośnie ulica Zapiecek, obecnie dużo krótsza, łącząca obydwie trakty jeszcze na planie z 1787 r. (wówczas ulice Kowalską i Brzesko-Kowalską/Brzeską). Zmianę przyniosły dopiero prace regulacyjne w XIX w., kiedy wschodni odcinek ulicy Zapiecek nazwano ulicą Żabia. Sama ulica Żabia istniała na planie z 1787 r. tylko od strony ulicy Brzeskiej, dochodząc do stawu Sadzawka, a połączona kilkadziesiąt lat później z „nowym” fragmentem utworzyła prosty odcinek drogi. Sądzymy, że w XVI w. teren ten, między krańcami dwóch ośrodków (ulice Cyganka i Zapiecek), nie był zamieszkały. Biegły tędy granice gruntowe, a zgodnie z przekazem źródłowym przy stawie na pewno funkcjonowały ogrody⁷⁸. Otwartym pozostaje tylko pytanie, jaką powierzchnię zajmowały. Pierwszą przesłanką, która potwierdzałaby brak zabudowań na tym obszarze, może być łatwość zagospodarowania tego terenu w XIX w. Nadal prawie puste place od strony ulicy Brzeskiej przeznaczono dla osadnictwa żydowskiego (dobrze widocznego na planie z 1824 r.), a na miejscu zmniejszonej Sadzawki pobudowano w 1851 r. gmach biura naczelnika powiatu. Staw zasypano ostatecznie w 1861 r.⁷⁹ Drugą przesłanką może być przedmieście Strycharskie, wzmiankowane po raz pierwszy w 1564 r. przy trakcie kowalskim, rozrastające się wraz z rozwojem gospodarczym Włocławka⁸⁰. Był to, jak się wydaje, jedyny możliwy kierunek rozbudowy przedmieść w okolicach Cyganki. Tereny na wschód od ulicy Kowalskiej, w inwentarzu z 1582 r. nazywanej też „przy Bramie Kowalskiej”, ani w średniowieczu, ani w epoce nowożytnej nie były zasiedlane. Były one podmokłe, „ku błotom Królewiec ciągnące”, gdzie w latach międzywojennych XX w. ciągle nie można było „urządzić piwnic, a obfite wody gruntowe, fatalnie zakażone, nasycaly mury domostw”⁸¹. To „fatalne zakażenie” zawdzięczały uruchomionej w 1899 r. fabryce celulozy. Budowa prowadzącego do niej kolektora spowodowała ponadto zanik źródeł przy ulicy Łęskiej (na rogu z obecną ulicą Towarową), od zawsze zaopatrujących mieszkańców w wodę⁸².

Charakter przedmieść zdają się zdradzać toponimy. Ze Strycharskiego prowadziła przez las droga do cegielni nad jeziorem Grzywno⁸³. Na Nowym Mieście istniały m.in. ulice Piekarska, Zapiecek i Pieczyrogowska. Ta ostatnia, niezidentyfikowana i wymieniona jedynie w inwentarzu z 1582 r., łączyła zapewne róg ulicy Piekarskiej z Kowalską⁸⁴. Nazwy tych ulic jednoznacznie wskazują na pozarolniczą działalność okolicznych mieszkańców. Obszar Nowego Miasta stał się przedmiotem sporu władz

⁷⁵ Inw. 1534, s. 5–6; Inw. 1598, s. 1; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 372; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 40; S. Inglot, *Stosunki społeczno-gospodarcze ludności w dobrach biskupstwa włocławskiego w pierwszej połowie XVI wieku*, Lwów 1927, s. 78–87; Guldon, *Zaludnienie*, s. 64–65.

⁷⁶ Inw. 1534, s. 5–6.

⁷⁷ Inw. 1582, s. 1–2.

⁷⁸ MHDW 12, s. 73; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 67.

⁷⁹ T. Dziki, *W czasach zaborów (1793–1918)*, [w:] *Monografia powiatu włocławskiego*, red. K. Mikulski, T. Dziki, Włocławek 2018, s. 151, 153.

⁸⁰ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 37.

⁸¹ S. Narębski, *Uwagi nad rozwojem planu i nad regulacją Włocławka*, „Życie Włocławka i Okolicy”, 1927, nr 1, s. 12; zob. *Rozrządzenie Komisji Dobrego Porządku*, s. 36–37, 52.

⁸² M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 65, 67; *Rozrządzenie Komisji Dobrego Porządku*, s. 45.

⁸³ *Rozrządzenie Komisji Dobrego Porządku*, s. 54, 109, 127; R. Hankowska, *Rozwój układu przestrzennego Włocławka*, s. 524.

⁸⁴ Inw. 1582, s. 2.

miejskich z biskupem, zakończonego ostatecznie przywilejem nadanym w 1577 r., włączającym je w granice miasta⁸⁵. Za niefortunne należy uznać stwierdzenie, że „rozwój osadnictwa przedmiejskiego nie wynikał z zagospodarowania przestrzeni miejskiej i wypychania poza nią grup ludności oraz urządzeń przemysłowych, dla których brakowało miejsca lub które stawały się zbyt uciążliwe. Przedmieścia miały charakter osad ogrodniczo-rolniczych funkcjonujących w pewnym oddaleniu od granic miasta”⁸⁶. Osadą tego typu była bez wątpienia jedynie Papieżka – nieobjęta rekonstruowanym planem – gdzie znajdowały się grunty uposażenia urzędu wójtowskiego, przejęte pod koniec XVI w. na własność miasta.

Ostatnie przedmieście tradycja utożsamia z mieszczaninem Kokoszką, prawdopodobnie protoplastą ważnego w XVI stuleciu włocławskiego rodu (jego przedstawicielami byli m.in. rajcy, poborcy ceł, muratorzy, dzierżawcy młynów)⁸⁷. Zgodnie z zachowanym zapisem już w 1430 r. teren tego przedmieścia był „częściowo zabudowany i zamieszkały”⁸⁸. Istnienie przedmieścia w znacznej odległości od ośrodka centralnego należy wiązać z funkcjonującymi w pobliżu młynami wodnymi i mostami, tj. Słodowo, Lisek, Poraza, Świech⁸⁹. Prowadziła ku nim droga Młyńska, która na wysokości terytorium kościelnego przyjmowała nazwę ulicy św. Witalisa⁹⁰. Co więcej, droga łączyła miasto z terenami położonymi na prawym brzegu Zgłowiączki, o wyraźnie gospodarczym charakterze. Poświadczono są tu cegielnia, browar, młyn Ciemięga (Cziemiega, w okolicy przekopu), dwie winnice, dworskie i miejskie pastwiska⁹¹. Wiadomo, że na Kokoszce usytuowane były ogrody miejskie. Przy tym samym trakcie, za kościołem św. Witalisa, znajdowały się również ogrody Bratkowszczyzna⁹².

Wśród dróg lądowych przechodzących przez Włocławek najistotniejszą rolę odgrywały dwa trakty – kowalski i brzeski – prowadzące do miast Kowala i Brześcia Kujawskiego. Pod względem historycznym równie istotna była stara droga do biskupiego Łęgu, potraktowana w 1339 r. jako główna oś wytyczanego miasta lokacyjnego, w XVI w. biegnąca ważnymi ulicami bramnymi. Natomiast lokalnie najważniejsze znaczenie komunikacyjne miała droga Młyńska, biegnąca ku części „przemysłowej” miasta (zapewne stąd kilkakrotnie naprawiana kosztem kapituły), ponadto ulica Zamcza – łącząca miasto z zamkiem biskupim⁹³. Teren zamkowy nie mógł zapewniać przeprawy przez Zgłowiączkę w XVI w., którą widać na planie z 1787 r. Zamek był wtedy otoczony fosą i pełnił funkcje obronne i rezydencjalne. Mieszczanie korzystali z nieokreślonego mostu na Zgłowiączce, utrzymywanego własnym kosztem. Przeprawę tę źródła każą lokalizować w pobliżu browaru⁹⁴. W skali ogólnej pierwszoplanową rolę – szlaku handlowego i komunikacyjnego – odgrywała oczywiście Wisła.

---

⁸⁵ M. Borucki, *Ziemia kujawska*, s. 300; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 37; S. Librowski, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Dział II. Dokumenty w kopiażach*, t. 8: *Kopiarusze gospodarcze z XVI–XVII wieku*, Włocławek 2001, s. 36, dok. 94.

⁸⁶ R. Czaja, A. Marynowska, T. Wąsik, *Włocławek. Historia i rozwój przestrzenny miasta*, s. 14.

⁸⁷ Inw. 1534, s. 4; *Rozrządzenie Komisji Dobrego Porządku*, s. 11; M. Morawski *Monografia Włocławka*, s. 94–95, 98; S. Librowski, *Inwentarz realny*, t. 9, s. 52, dok. 132; P. Bokota, *Podstawy gospodarcze i struktura zawodowa miasta*, s. 195; W. Kujawski, *Włocławek w czasach nowożytnych*, s. 263.

⁸⁸ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 37; R. Hankowska, *Rozwój przestrzenny Włocławka*, s. 317.

⁸⁹ Inw. 1582, s. 7; Inw. 1598, s. 3; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 95, 97, 101.

⁹⁰ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 37.

⁹¹ Inw. XVII, s. 86; *Rozrządzenie Komisji Dobrego Porządku*, s. 46–47; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 28, 87, 100–101; M. Borucki, *Ziemia kujawska*, s. 300; B. Zgłobicki, *Miasta lokacyjne w średniowiecznym Włocławku*, s. 306–307.

⁹² M. Borucki, *Ziemia kujawska*, s. 300; *Rozrządzenie Komisji Dobrego Porządku*, s. 36–37, 43; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 29.

⁹³ B. Zgłobicki, *Miasta lokacyjne w średniowiecznym Włocławku*, s. 305–306; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, s. 82–83.

⁹⁴ M. Borucki, *Ziemia kujawska*, s. 301.

HERBY WOJEWÓDZKIE I MIEJSKIE

Marcin Hlebionek

Województwa brzeskie i inowrocławskie (Kujawy)

Województwa brzeskie i inowrocławskie wywodzą swoje herby od kujawskiej linii dynastii piastowskiej. Ten znak ukształtował się już w drugiej połowie XIII w., a wraz z wygaśnięciem owej gałęzi Piastów w drugiej połowie XIV w. przybierały go za swój terytoria znajdujące się wcześniej w rękach potomków księcia Kazimierza Konradowica. Jako herb ziemski kujawska hybryda różnicuje się tak pod względem układu elementów godła, jak i barwami. W herbarzach pochodzących z XV i pierwszej połowy XVI w. herby interesujących nas województw nie są wymieniane, a heraldycy notują jedynie herb Kujaw, jako wspólny dla nich obu. Wizerunek herbu kujawskiego umieszczony we fryzie heraldycznym znajdującym się w katedrze sandomierskiej, datowanym na pierwszą połowę XV w., przedstawia czerwonego połułwa i białego, ukoronowanego połuorła w polu błękitnym¹, choć według opisu chorągwi kujawskiej w bitwie pod Grunwaldem z Długoszewych *Roczników* pole herbu miało być dwudzielne w słup, w pobocznicy heraldycznie prawej, złotej, znajdował się czarny połuorzeł ukoronowany, w pobocznicy lewej zaś, czerwonej, połulew biały ukoronowany². Z kolei według przypisywanych Długoszewi *Klejnotów* wyobrażał on miał „pars una medietatem aquile rubee coronate in campo glauco et pro altera medietate medietatem leonis nigri coronati eciam in campo glauco”³. Odmienne układy zarówno składowych godła, jak i tynktur notują XV-wieczne herbarze zagraniczne. Według herbarza Lyncenich i kodeksu Bergshammara w tarczy dwudzielnej w słup, w pobocznicy prawej, czerwonej znajdował się połulew srebrny, w lewej zaś, złotej, połurzeł czerwony, natomiast herbarz Złotego Runa podaje, że wyobrażał on w tarczy dwudzielnej w słup, w pobocznicy prawej, złotej, połulwa czarnego, w lewej, srebrnej, połurorła czerwonego⁴. Być może ilustruje to kolejne etapy formowania się herbu tego terytorium, szczególnie wprowadzenie doń barwy złotej, w okresie późniejszym wypełniającej jego pole w całości. Kształt herbu kujawskiego stabilizuje się w XVI w. Już na barwionym drzeworycie sejmowym ze *Statutów Łaskiego* na oznaczenie Kujaw użyto herbu wyobrażającego czarnego połulwa i białego połurorła pod wspólną koroną w polu złotym⁵, choć jeszcze w *Mszale jasnogórskim* herb kujawski przedstawia w pobocznicy prawej, czerwonej, srebrnego połulwa, a w pobocznicy lewej, złotej, czarnego połurorła pod wspólną koroną⁶. Osobne opisy herbów województw kujawskich pochodzą dopiero z XVI w. W *Gnieździe cnoty* Bartłomiej Paprocki rozdziela je, choć opisuje tylko herb województwa

¹ T. Giergiel, J. Ptak, *Fryz heraldyczny odkryty w katedrze sandomierskiej*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, t. 10, 2011, s. 15–16.

² *Ioannis Długossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, ks. 11, wyd. M. Plezia i in., Warszawa 1997, s. 90.

³ *Klejnoty Długoszewowe*, wyd. M. Friedberg, „Rocznik Heraldyczny”, t. 10, 1931, s. 55; S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993, s. 44.

⁴ Informacje na temat herbów ziemskich odnotowanych w tych herbarzach zestawia S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 55 (tam wcześniejsza literatura).

⁵ B. Miodońska, *Przedstawienie państwa polskiego w Statucie Łaskiego z r. 1506*, „Folia Historiae Artium”, t. 5, 1968, s. 19–69; zob. też barwną reprodukcję drzeworytu w S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, wyklejka.

⁶ *Orzeł Biały – 700 lat herbu Państwa Polskiego [wystawa]*, Zamek Królewski w Warszawie 26 czerwca – 15 października 1995, Warszawa 1995, s. 101, 233.

brzeskiego (połuorzeł czerwony i połulew czarny w polu złotym), herb województwa inowrocławskiego nie był mu bowiem znany⁷. W *Herbach rycerstwa polskiego* podaje natomiast, że oba województwa kujawskie używały jednego herbu, wywodzącego się z herbu Kujaw, przy czym oba elementy hybrydy miały być czarne, pole zaś złote⁸. Joachim Bielski i Aleksander Gwagnin osobno opisując herby województw brzeskiego i inowrocławskiego, sprowadzają je również do wspólnego wzoru, jednak z barwami odpowiadającymi wizerunkowi herbu w *Statucie Łaskiego*⁹. Jeszcze Kasper Niesiecki podaje takie właśnie barwy herbu, choć przy odwrotnej konfiguracji elementów godła (w polu złotym połuorzeł biały i połulew czarny pod wspólną koroną)¹⁰. Zgodzić się trzeba ze zdaniem Stefana K. Kuczyńskiego, który uważał, że jeszcze pod koniec XVI w. i stuleciach późniejszych barwy herbu województw kujawskich nie były całkiem stabilne¹¹.

Rekonstrukcję herbu oparto na wzorze opublikowanym przez Paprockiego w *Herbach rycerstwa polskiego*, przyjmując barwy czarną dla połulwa, białą (srebrną) dla połuorła oraz złotą dla pola tarczy, tak jak wyobrażono je w *Statucie Łaskiego*.

Ziemia dobrzyńska

Herb ziemi dobrzyńskiej należy do najstarszych polskich herbów ziemskich. Jego powstanie wiąże się z powrotem owego terytorium do Korony w połowie XIV w. Funkcjonowanie tego znaku jeszcze w czasach Kazimierza Wielkiego poświadczają liczne zabytki rzeźby architektonicznej. Godło herbu wyobrażało w tym czasie ukoronowaną, brodatą męską głowę, często z rogami, zazwyczaj w kołnierzu przypominającym koronę¹². W podobnej formie funkcjonowało ono w XV w. Niemniej w źródłach dostrzegalny jest proces ewolucji graficznej znaku: kołnierz, z którego wychodzi głowa, coraz częściej przedstawiany był jako druga, odwrócona korona. Tak godło ziemi dobrzyńskiej opisuje już Jan Długosz, charakteryzując chorągwie ziemskie w *Rocznikach*, taki też opis spotykamy w przypisywanych mu *Klejnotach*¹³. Piętnaste stulecie przynosi też pierwsze informacje o tynkturach herbu. Według Długoszewego opisu chorągwi grunwaldzkich koronowana rogata głowa miała być umieszczona w polu żółtym (złotym). Na fryzie heraldycznym z katedry sandomierskiej godło umieszczone zostało w polu niebieskim¹⁴. Autor *Klejnotów* podaje, że pole herbu miało być czerwone, a w herbarzu Lyncenich, kodeksie z Bergshammar i herbarzu Złotego Runa pole tarczy opisano jako czarne¹⁵. Na przełomie XV i XVI stulecia kształt herbu stabilizuje się. Według barwionego drzeworytu ze *Statutu Łaskiego* wyobraża on w polu czerwonym brodatą męską głowę w złotej koronie o trzech fleuronach, z której wyrastają rogi, u dołu zaś widnieje druga korona złota o trzech fleuronach na opak. Analogicznie opisują herb datowane na połowę XVI w. arsenalski rękopis *Klejnotów*¹⁶, herbarz Marka Ambrożego z Nysy¹⁷ oraz Bartłomiej Paprocki, choć ten ostatni nie podaje jego barw¹⁸.

⁷ B. Paprocki, *Gniazdo Cnoty, zjazd Herby Rycerstwa sławnego Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Zmudzkiego y innych Państw do tego Królestwa należących Książąt, y Panow, początek swoy maiq*, Kraków 1578, s. 1221.

⁸ Tenże, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. J. Turowski, Kraków 1858, s. 905.

⁹ J. Bielski, *Kronika polska Marcina Bielskiego nowo przez syna jego Joachima Bielskiego wydana*, Kraków 1597, s. 6; A. Gwagnin, *Kronika Sarmacyey Europejskiej [...] przez Marcina Paszkowskiego [...] przełożona*, b.m.w. 1611, s. 202–203.

¹⁰ *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, t. 1, wyd. J. Bobrowicz, Lipsk 1839, s. 161, 168.

¹¹ S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 115. Na przykład rękopis arsenalski *Klejnotów* opisuje herb Kujaw jako w polu złotym połuorzeł czerwony w złotej koronie i połulew czarny w złotej koronie; *Stemmata Polonica: rękopis nr 1114 Klejnotów Długosza w Bibliotece Arsenatu w Paryżu*, wyd. H. Polackówna, Lwów 1926, s. 32.

¹² S.K. Kuczyński, *Zagadka herbu ziemi dobrzyńskiej*, [w:] *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, red. D. Gawinowa i in., Warszawa 1991, s. 279–289; S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 16–20.

¹³ *Ioannis Dlugossii Annales*, s. 90; *Klejnoty Długosze*, s. 55.

¹⁴ T. Giergiel, J. Ptak, *Fryz heraldyczny*, s. 14.

¹⁵ S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 45–56 (tam wcześniejsza literatura).

¹⁶ *Stemmata Polonica*, s. 33.

¹⁷ J. Szymański, *Nieznane źródło heraldyki polskiej z XVI wieku*, *SŻ*, t. 32–33, 1990, s. 138.

¹⁸ B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, s. 912.

Rekonstrukcję herbu oparto na wzorze opublikowanym przez Paprockiego w *Herbach rycerstwa polskiego*, przyjmując poświadczone źródłowo barwy: karnację naturalną dla głowy, złotą dla koron, czarną dla rogów oraz czerwoną dla pola tarczy, tak jak wyobrażono herb w *Statucie Łaskiego*.

Brześć Kujawski

Herb Brześcia Kujawskiego wywodzi się z wyobrażeń napieczętych pojawiających się już na najstarszych, XIV-wiecznych pieczęciach miejskich. Przedstawiają one ceglany, blankowany mur miejski z zamkniętą bramą, powyżej którego umieszczone były trzy blankowane wieże, z nich zaś środkowa była najwyższa. Na niej widniała tarcza herbowa z godłem kujawskiej linii Piastów (połuorzeł i połulew). W przestrzeniach pomiędzy wieżami ukazano stojące postacie patronów: z prawej (heraldycznie) strony św. Stanisława *in pontificalibus*, z pastorałem w lewej ręce, z lewej zaś św. Piotra z dwoma kluczami¹⁹. Wizerunek ten powtarza pieczęć datowana na XV stulecie²⁰. Na pieczęci XVI-wiecznej widoczne są drobne modyfikacje: wieża środkowa została zwieńczona dwuspadowym dachem zakończonym gałką. Z jej prawej strony znajduje się kłęcząca postać, z lewej zaś stojąca postać św. Stanisława²¹. W odmiennej formie herb miasta pojawia się w *Herbach rycerstwa polskiego* Paprockiego. Ilustracja zamieszczona w tym herbarzu przedstawia w kartuszu mur ceglany, blankowany, o trzech blankowanych wieżach, z których środkowa jest najwyższa. W murze widnieje brama o otwartych wrotach, a w jej przejeździe niekoronowany orzeł zwrócony w lewo. Według opisu towarzyszącego wizerunkowi Brześć miał „za herb trzy wieże, orzeł tak jako Krakowa”²². Ponieważ nie wiadomo, jak wyglądały barwy herbu w czasach staropolskich, przyjęto uzasadnione heraldycznie i historycznie barwy stosowane we współczesnym herbie miasta. Także stylizacja plastyczna godła zaczerpnięta została ze współczesnego herbu miejscowości.

Inowrocław

Wyobrażenie stanowiące wzór dla staropolskiego herbu Inowrocławia pojawia się na pieczęci miejskiej, której powstanie datuje się na przełom XIV i XV w. W polu tej pieczęci ukazano tarczę herbową, na której widoczny jest orzeł między dwiema blankowanymi wieżami, połączonymi u dołu podstawami, powyżej tarczy zaś umieszczono ornament roślinny²³. Wyobrażenie tarczy z orłem zastąpiło znajdujący się na wcześniejszej, XIV-wiecznej pieczęci miejskiej wizerunek fasady świątyni, z dwoma rozetami, nakrytej dwuspadowym dachem zwieńczonym krzyżem z dwusferową chorągiewką²⁴. W formie ukształtowanej na przełomie XIV i XV w., z niewielkimi zmianami stylizacji wizerunku, godło takie funkcjonowało w XVI i XVII stuleciu. W tym czasie podstawy wież przyjęły formę wygiętych ku sobie rogów, a znajdujące się pierwotnie nad tarczą ornamenty roślinne zostały zastąpione przez lilię heraldyczną. Ta po raz pierwszy pojawiła się na pieczęci z połowy XVII w. Kolejne zmiany w wyobrażeniu godła miejskiego zaszły w XVIII w., kiedy to znikła tarcza herbowa, a między wieżami wyobrażono samego orła²⁵. W oderwaniu od lokalnej tradycji herb Inowrocławia opisuje i ilustruje Bartłomiej Paprocki, przedstawiając go jako ceglany mur blankowany z trzema blankowanymi wieżami i otwartą bramą, w której przejeździe znajduje się orzeł. Według opisu heraldyka miasto miało mieć „za herb trzy wieże, orzeł jako w Krakowie”²⁶.

¹⁹ M. Gumowski, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*, Toruń 1960, s. 42–44, nr 27–30; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2000, s. 316–317, nr B. 48–B. 51.

²⁰ M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 317, nr B. 52.

²¹ W. Wittyg, *Pieczęcie miast dawnej Polski*, z. 1, Kraków–Warszawa 1905, s. 30; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 317, nr B. 53.

²² B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, s. 906.

²³ M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 340, nr B. 189.

²⁴ S.K. Kuczyński, *Nieznana najstarsza pieczęć Inowrocławia*, „Wiadomości Numizmatyczne”, t. 12, 1968, nr 1, s. 20–21; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 340, nr B. 188.

²⁵ M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 340–341, nr B. 190–B. 195.

²⁶ B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, s. 906.

Nie wiadomo, jak wyglądały barwy herbu w czasach staropolskich, a istotne zmiany, które dokonały się w heraldyce miasta w XVIII i XIX w., utrudniają ich ustalenie. Rekonstrukcję herbu oparto na wizerunku umieszczonym w polu pieczęci miejskiej używanej w XVI w. Dla tynktur przyjęto rozwiązanie zaproponowane przez Mariana Gumowskiego: barwa pola tarczy biała (srebrna), barwa wież i ich podstaw czerwona, barwa ornamentu zielona, barwa pola tarczy wewnętrznej czerwona, barwa orła biała (srebrna)²⁷.

Dobrzyń nad Wisłą

Kształt herbu Dobrzyń nad Wisłą w czasach staropolskich poświadczają jedynie zabytki sfragistyczne. Z XIV w. znane są dwie pieczęcie miejskie. Niestety pierwsza, znana Marianowi Gumowskiemu, miała zatarte wyobrażenie napieczętnie i legendę²⁸. Druga, sekretna, wyobrażała między majuskulnymi literami D i B dwupiętrową wieżę, z otwartą bramą, zwieńczoną czterospadowym dachem, z blankowanymi galeriami na wysokości pierwszego i drugiego piętra oraz dwoma oknami na drugim piętrze²⁹. Wyobrażenie to, z niewielkimi korektami, powtarza przedstawienie ukazane na pieczęci używanej w stuleciach XVI i XVII. Różni się ono od wcześniejszego tym, że wieżę wieńczy dach dwu-, a nie czterospadowy³⁰. Efemeryczna zmiana wizerunku napieczętnego nastąpiła w XVIII w., kiedy to w polu pieczęci miejskiej pojawiło się godło herbu ziemi dobrzyńskiej³¹.

Rekonstrukcję herbu oparto na wizerunku umieszczonym w polu pieczęci miejskiej używanej w XVI w. Ponieważ nie znamy barw herbu Dobrzyń z czasów staropolskich, przyjęto uzasadnione heraldycznie i historycznie barwy stosowane we współczesnym herbie miasta: barwa wieży biała, barwa dachu zielona, barwa sygli złota, pole tarczy czerwone.

Włocławek

Herb Włocławka, używany przez miasto w XVI w., poświadczony jest tylko przez materiały sfragistyczne. Godło wyobrażone na staropolskich pieczęciach miejskich wywodzi się zapewne ze średniowiecza. Po raz pierwszy pojawiło się najprawdopodobniej w XIV w., po ponownej lokacji miasta, być może – jak chciał Piotr Bokota – po ponownym włączeniu miejscowości do Korony na mocy pokoju kaliskiego (1343 r.)³². Na XIV-wiecznej pieczęci, dziś niezachowanej, znajdował się wizerunek muru miejskiego, z otwartą bramą i trzema wieżami, z których środkowa, najwyższa, nakryta była dwuspadowym dachem, dwie boczne zaś blankowane. Na wieży środkowej umieszczono tarczę z kujawską hybrydą³³. W XV w. miasto uprościło wizerunek napieczętny, kładąc w nim trzy wieże, nakryte dwuspadowymi dachami. W środkowej, najwyższej, brama z furcą, dach zwieńczony zaś jest chorągiewką³⁴. Do wzoru znanego z XIV-wiecznej pieczęci miasto powróciło na kolejnej pieczęci, wprowadzonej do użytku w XVI stuleciu³⁵. Późniejsza pieczęć miejscowości, sądząc po elemencie chronologicznym umieszczonym w legendzie wykonana w 1641 r., przynosi niewielkie modyfikacje: znika z niej tarcza z godłem umieszczona na środkowej wieży, dwuspadowy dach przybiera zaś kształt

²⁷ M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich*, Poznań 1932, s. 98.

²⁸ Tenże, *Najstarsze pieczęcie miast polskich*, s. 65, nr 78; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 329, nr B. 120.

²⁹ B. Engel, *Die mittelalterlichen Siegel des Thorner Rathesarchivs, mit besonderer Berücksichtigung des Ordenslandes*, t. 1: *Ordensbeamte und Städte*, Thorn 1894, s. 10, Taf. V, nr 91; M. Gumowski, *Najstarsze pieczęcie miast polskich*, s. 65, nr 79; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 329, nr B. 121.

³⁰ W. Wittyg, *Pieczęcie miast dawnej Polski*, s. 55; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 329, nr B. 122.

³¹ M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 330, nr B. 124.

³² P. Bokota, *Uwagi o pieczęciach i herbie Włocławka w średniowieczu i okresie nowożytnym*, „Rocznik Muzealny”, t. 5, 1994, s. 24–28.

³³ Tamże, s. 32, nr 1; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 457, nr B. 768.

³⁴ P. Bokota, *Uwagi o pieczęciach i herbie Włocławka*, s. 32, nr 2; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 457–458, nr B. 769.

³⁵ P. Bokota, *Uwagi o pieczęciach i herbie Włocławka*, s. 32–33, nr 4; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 458, nr B. 770.

przypominający mitrę biskupią. Dwie wieże boczne wieńczą natomiast blanki³⁶. Znana z XVI w. pieczęć sądu wójtowsko-ławniczego Włocławka prezentuje nieco inne wyobrażenie: ceglany, blankowany mur miejski, w którym widnieje brama z otwartym przejazdem, nad nim zaś dwie wieże: jedna blankowana, druga skośnie ścięta. W XVIII w. godło kładzione na pieczęcie wójtowskie upodabnia się do godła pieczęci ogólnomiejskiej³⁷.

Rekonstrukcję herbu oparto na wizerunku umieszczonym w polu pieczęci miejskiej używanej w XVI w. Ponieważ nie wiadomo, jak wyglądały barwy herbu w czasach staropolskich, przyjęto uzasadnione heraldycznie i historycznie barwy stosowane we współczesnym herbie miasta, przyjmując dla murów barwę białą (srebrną), dla pola tarczy czerwoną. Czarna barwa hełmu wieńczącego środkową wieżę jest zgodna z wizerunkiem godła opublikowanym w pracy *Miasta polskie w tysiącleciu*³⁸. Ponieważ znajdujący się na środkowej wieży godła herb, zdaniem Piotra Bokoty, stanowi nawiązanie do kujawskiej gałęzi dynastii piastowskiej (zapewne króla Kazimierza Wielkiego), nie zaś ziemi kujawskiej³⁹, przyjęto dla niego odmienne niż w herbie terytorialnym układ godła oraz barwy. Odpowiadają one rekonstrukcji herbu Piastów kujawskich dokonanej przez Stefana K. Kuczyńskiego, według którego przedstawiał on połuorła białego i połulwa złotego (złotego) w polu czerwonym⁴⁰.

---

³⁶ P. Bokota, *Uwagi o pieczęciach i herbie Włocławka*, s. 33, nr 5; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 458, nr B. 771.

³⁷ P. Bokota, *Uwagi o pieczęciach i herbie Włocławka*, s. 33, nr 6; M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich*, s. 458, nr B. 771a, nr 772.

³⁸ *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1, red. M. Siuchniński, Wrocław 1965, tabl. XV.

³⁹ P. Bokota, *Uwagi o pieczęciach i herbie Włocławka*, s. 24–29.

⁴⁰ S.K. Kuczyński, *Pieczęcie i herby miasta Łęczycy oraz ziemi łeczyckiej*, Łęczycza 1985, s. 30.

INDEKS MIEJSCOWOŚCI

Indeks obejmuje wszystkie miejscowości istniejące na Kujawach (w woj. brzeskim i inowrocławskim) oraz w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w., a także miejscowości spoza tego obszaru wymienione w tekście komentarza wraz z oznaczonymi na mapie głównej.

W ślad za schematem zastosowanym w tomie wielkopolskim serii AHP oznaczenia miejscowości składają się z elementów wymienionych według kolejności podanej poniżej. Zgodnie z zasadą przyjętą w tomie wielkopolskim podano współrzędne geograficzne miejscowości zamiast oznaczeń literowo-cyfrowych stosowanych we wcześniejszych tomach¹. Należy pamiętać, że nie wszystkie wymienione elementy występują przy każdej miejscowości. Ich schematyczna kolejność jest następująca:

- nazwa z drugiej połowy XVI w., czyli w formie występującej na mapie głównej,
- ważniejsze odmiany nazwy z drugiej połowy XVI w., podane w nawiasie,
- nazwa dzisiejsza, jeśli różni się od nazwy XVI-wiecznej, oznaczona kursywą,
- przynależność wojewódzka i powiatowa w drugiej połowie XVI w., oznaczona skrótem nazwy województwa i powiatu,
- XVI-wieczna przynależność parafialna, określona przez XVI-wieczną nazwę ośrodka parafii,
- typ miejscowości niebędącej wsią w drugiej połowie XVI w. (miasto, osada młyńska, osada folwarczna, przedmieście itd.),
- przynależność własnościowa miejscowości w drugiej połowie XVI w., oznaczona skrótem (oprócz własności szlacheckiej, która została wyróżniona tylko w kilku przypadkach, miejscowości o lokalizacji wiązanej różniących się pod tym względem od hasła głównego),
- współrzędne geograficzne miejscowości oznaczonej na mapie (N, E z dokładnością do jednego miejsca po przecinku),
- numery stron komentarza, na których wymieniono miejscowość.

Jeśli lokalizację miejscowości określono jako wiązaną, w indeksie w haśle głównym na drugim miejscu, czyli po nazwie miejscowości głównej z drugiej połowy XVI w. i po znaku równości (=) podano nazwy miejscowości zgrupowanych, ich odmianki i nazwy współczesne. Podano również typ miejscowości oraz przynależność własnościową miejscowości podwiązanych, jeśli różniły się od hasła głównego.

Nazwy miejscowości zaginionych, obecnie nieistniejących, których lokalizacja jest znana, oznaczono krzyżykiem (+), o lokalizacji przybliżonej – gwiazdką (*), a niezlokalizowane – dwiema gwiazdkami (**). Odmiany nazwy z drugiej połowy XVI w., których zapis źródłowy budzi wątpliwość (możliwy błędny zapis) lub związek z miejscowością nie jest pewny, oznaczono znakiem zapytania (?). W indeksie oznaczono również miejscowości o lokalizacji wiązanej.

W przypadku braku w haśle nazwy dzisiejszej mamy do czynienia z jedną z poniższych sytuacji:

- jeśli przy haśle głównym nie ma krzyżyka lub gwiazdki, dana miejscowość miała w drugiej połowie XVI w. taką samą nazwę jak obecnie,
- jeśli przy haśle głównym znalazł się krzyżyk, wiemy na pewno, że miejscowość zaginęła,
- jeśli przy haśle głównym znalazła się gwiazdka, przypuszczamy, że miejscowość zaginęła, a podana lokalizacja jest przybliżona.

Przy miejscowościach o alternatywnej przynależności powiatowej lub parafialnej dodano „lub”. Niepewną przynależność oznaczono znakiem zapytania po nazwie parafii. Brak informacji o parafii oznaczono jako „[nieznana]”.

Dla miejscowości spoza Kujaw i ziemi dobrzyńskiej oraz miejscowości powstałych w XVII w. i później podano tylko ogólne określenie przynależności terytorialnej (np. Śląsk, Wielkopolska itp.), bez przynależności powiatowej i parafialnej, oraz numery stron, na których pojawiły się w komentarzu.

---

¹ Układ haseł za: AHP Wielkopolska, s. 415; *Historical Atlas of Poland in the 2nd Half of the 16th Century. Voivodeships of Cracow, Sandomierz, Lublin, Sieradz, Leczyca, Rawa, Plock, and Mazovia*, t. 1–4, red. M. Słoń, Frankfurt am Main 2014 (Geschichte – Erinnerung – Politik, t. 6).

SKRÓTY ZASTOSOWANE W INDEKSIE:

bdg – bydgoski	ks – królewsko-szlachecka
bkj – brzeskie (woj.), brzeski (powiat)	ksw – kruszwicki
d – własność duchowna	kwl – kowalski
dbr – dobrzyńska (ziemia), dobrzyński (powiat)	lpn – lipnowski
dm – własność duchowo-miejska	m – miejska
dms – własność duchowno-miejsko-szlachecka	ms – miejsko-szlachecka
ds – duchowno-szlachecka	prd – przedecki
inw – inowrocławskie (woj.), inowrocławski (powiat)	rdj – radziejowski
k – królewska	rpn – rypiński
kd – królewsko-duchowna	s – szlachecka
kdm – królewsko-duchowno-miejska	woj. – województwo
kds – królewsko-duchowno-szlachecka	zob. – zobacz
km – królewsko-miejska	

<i>Aleksandrów Kujawski</i> zob. Białe Błota	Balino, <i>Balin</i> , dbr, rpn, Żała 53,0 19,4	<i>Bądkowo Jeziorne</i> zob. Bądkowo Gem-
<i>Annowo</i> zob. Folwark	Bałdowo, dbr, lpn, Wierzbick 52,8 19,3	bartów
<i>Arciszewo</i> zob. Erciszewo Długoszowe,	Bańka zob. Gole	<i>Bądkowo Kościelne</i> zob. Bądkowo
Erciszewo Rozdziałowe	Baranowo, bkj, ksw, Polanowice 52,6	Bądkowo zob. Bądkowo Gembartów
Arciszewo Długoszowe zob. Erciszewo	18,3	Bądkowo, <i>Bądkowo Kościelne</i> , dbr, dbr,
Długoszowe	<i>Barcin</i> zob. Barcino-Przedmieście	Bądkowo, d 52,7 19,5 s. 63, 69, 154
Arciszewo Rozdziałowe zob. Erciszewo	Barcino zob. Barcino-Przedmieście	Bądków zob. Bądkowo, bkj, bkj
Rozdziałowe	Barcino-Przedmieście (Barcino, Bar-	Bądkówko**, <i>Batkówek (Inowrocław</i>
Ardziakanowo zob. Ardziakonowo	cińska Wieś)*, <i>Barcin</i> – część, inw,	– część), inw, inw, Staromieście,
Ardziakonowo (Ardziakanowo, Ardzia-	bdg, Barcin, przedmieście 52,9 17,9	przedmieście, m s. 189, 198, 230
konówko), <i>Popowiczki</i> – część, bkj,	s. 42, 50, 56, 66, 68, 73, 82, 143	Bąkowo, inw, inw, Pieranie 52,8 18,5
bkj, Brzeście, d 52,6 19,0 s. 81, 152,	Barcińska Wieś zob. Barcino-Przedmie-	Bąszyno zob. Bęszyno
184	ście	Bątkowo zob. Bądkowo, bkj, bkj
Ardziakonówko zob. Ardziakonowo	Bardy**, bkj, prd, [nieznana], osada	Bątkowo zob. Bądkowo, inw, inw
Ardziankowo zob. Ardziakonowo	młyńska, d s. 88, 91, 151	Bątków zob. Bądkowo, bkj, bkj
Babc Rżalin, <i>Babiec Rżały</i> , dbr, rpn,	Bartłomiejowice (Bartołowice), bkj, bkj,	Bątków zob. Bądkowo, inw, inw
Sieprc 52,9 19,7	kościół 52,6 18,7 s. 142	Beklewo zob. Bęklewo
Babc-Wiączanki, <i>Babiec-Więczanki</i> , dbr,	Bartodzieje (Bartodzieje Wielkie), <i>Barto-</i>	Belszewa (Belszowa, Bełzewa), <i>Belszewo</i> ,
rpn, Sieprc 52,9 19,7	<i>dzieje Wielkie (Bydgoszcz – część)</i> ,	bkj, bkj, Osiecinny 52,6 18,7
<i>Babiec Rżały</i> zob. Babc Rżalin	inw, bdg, Bydgoszcz, k 53,1 18,0	<i>Belszewo</i> zob. Belszewa
<i>Babiec-Więczanki</i> zob. Babc-Wiączanki	s. 149	Belszowa zob. Belszewa
Bacharcie zob. Bacharcie	<i>Bartodzieje Wielkie</i> zob. Bartodzieje	Bełzewa zob. Belszewa
Bacharcie (Bacharcie, Bachorce), bkj, rdj,	Bartołowice zob. Bartłomiejowice	Beryno zob. Stary Dwór
Piaski, d 52,7 18,4 s. 152	Baruchowo (Baruchów), bkj, kwl, Kłotno	<i>Beszyn</i> zob. Bęszyno
Bachorce zob. Bacharcie	52,5 19,2	Beszyno zob. Bęszyno
Bachorzewo, dbr, dbr, Dobrzyń 52,6	Baruchów zob. Baruchowo	Będzenie (Będzienie), <i>Bężeń</i> , dbr, dbr,
19,3 s. 203	Baskowo (Baskowo), <i>Konary</i> – część,	Mokowo 52,7 19,3 s. 177
<i>Bachórka</i> zob. Swarowo, Swarowski	inw, inw, Pieranie, d 52,7 18,5 s. 151	<i>Bężeń</i> zob. Będzenie
Młyn, Zawada*	Baskowo zob. Baskowo	Będzienie zob. Będzenie
Baciszewko (Bajczewko Małe) zob.	<i>Batkowo</i> zob. Bądkowo	Będzitowo (Wodzitowo), inw, bdg,
Baciszewo	<i>Batkowo</i> zob. Popowice	Pęchowo 52,9 18,0 s. 94, 156
Baciszewo = Baciszewo (Bajczewo),	<i>Batkówek</i> zob. Bądkówko**	Bęklewo (Beklewo, Bęklowo), <i>Bętlewo</i> ,
Baciszewko (Bajczewko Małe),	<i>Bąbolin</i> zob. Bąbolino	dbr, dbr, Mokowo 52,7 19,3
<i>Balczewo</i> , inw, inw, Parkanie 52,8	<i>Bąbolin</i> zob. Truszczany	Bęklowo zob. Bęklewo
18,4	Bąbolino, <i>Bąbolin</i> , inw, inw, Ostrów	Bęszyno (Bąszyno, Beszyno), <i>Beszyn</i> ,
Bajczewko Małe zob. Baciszewo	52,9 18,4	bkj, kwl, Białotarczek 52,4 19,2
Bajczewo zob. Baciszewo	Bądkowo (Bądków, Bątkowo, Bątków),	<i>Bętlewo</i> zob. Bęklewo
<i>Balczewo</i> zob. Baciszewo	bkj, bkj, Bądkowo, d 52,7 18,8 s. 94,	<i>Białasy</i> zob. Paprotki-Białasy
Balice, inw, inw, Ludzicko 52,7 18,2	152	Białe Błota (Białe Błota Grabskie),
<i>Balin</i> zob. Balino	Bądkowo (Bątkowo, Bątków), <i>Batkowo</i> ,	<i>Białe Błota (Aleksandrów Kujawski</i>
Balinko zob. Balino	inw, inw, Staromieście, m 52,8 18,2	– część), inw, inw, Służewo 52,9
Balino = Balino, Balinko, <i>Balin</i> , inw,	s. 88, 155, 198–200	18,7 s. 163
inw, Staromieście, osada folwarczna	Bądkowo Gembartów (Bądkowo),	Białe Błota Grabskie zob. Białe Błota
52,8 18,3 s. 92	<i>Bądkowo Jeziorne</i> , dbr, dbr, Bąd-	Białkowo, dbr, rpn, Pionne 53,1 19,1
	kowo 52,7 19,5 s. 88	Białostarczek zob. Białotarczek

- Białotarczek (Białostarczek, Białotarczk), *Białotarsk*, bkj, kwl, Białotarczek, d 52,4 19,3 s. 40, 41, 54, 69, 94, 95, 152
- Białotarczk zob. Białotarczek
- Białotarsk* zob. Białotarczek
- Białowieżyn* zob. Białowieżyno Małe, Białowieżyno Wielkie
- Białowieżyno Małe, *Białowieżyn*, dbr, lpn, Lipno 52,8 19,2
- Białowieżyno Wielkie, *Białowieżyn*, dbr, lpn, Lipno 52,8 19,2
- Bidz zob. Bycz
- Bieganowo (Bieganów), bkj, rdj, Byczyna, k 52,7 18,6 s. 124, 148
- Bieganów zob. Bieganowo
- Bielice, *Bielice* (*Bydgoszcz* – część), inw, bdg, Bydgoszcz, k 53,1 18,0 s. 149
- Bielice, *Piotrów* – część, bkj, kwl, Białotarczek 52,4 19,3
- Bielino (Bielno, Bilino), *Bilno*, bkj, bkj, kościół 52,7 18,7
- Bielino (Bielno, Bilino, Bilno), *Bilno*, bkj, kwl, Kłobia Mała 52,4 19,2
- Bielno zob. Bielino
- Bielsko (Bilsko), bkj, ksw, Ostrów, d 52,5 18,1 s. 153
- Biernacice (Biernacki), *Biernatki*, bkj, bkj, Lubraniec 52,5 18,9 s. 136
- Biernacki zob. Biernacice
- Biernatki* zob. Biernacice
- Bierzgiel, *Bierzgło*, dbr, lpn, Nowogród, osada młyńska, d 53,1 19,0 s. 90, 151
- Bierzgło* zob. Bierzgiel
- Bierzyn* zob. Bierzyno
- Bierzyno, *Bierzyn*, bkj, prd, Izbica 52,4 18,9
- Bilino zob. Bielino
- Bilno zob. Bielino
- Bilno* zob. Bielino, bkj, bkj
- Bilno* zob. Bielino, bkj, kwl
- Bilsko zob. Bielsko
- Biskupice, bkj, rdj, Radziejów 52,6 18,5 s. 136
- Biskupice, inw, inw, Ludzicko, d 52,7 18,1 s. 152
- Biskupin* zob. Biskupino
- Biskupino, *Biskupin*, dbr, lpn, Lipno, d 52,8 19,1 s. 94, 151
- Blewo zob. Płowce Małe
- Blinno* zob. Blino
- Blino, *Blinno*, dbr, rpn, Gośck 52,9 19,5
- Blizne (Blizne), *Blizno*, dbr, rpn, Szczutowo 52,9 19,6 s. 164
- Blizno* zob. Blizne
- Blizne zob. Blizne
- Błenna* zob. Błędna
- Błędna, *Błenna*, bkj, prd, Błędna 52,4 18,9 s. 69, 75
- Bobrek, *Lisianki* – część, bkj, kwl, Lubień, osada młyńska 52,4 19,1 s. 90
- Bobrowniki, dbr, lpn, Bobrowniki, miasto, k 52,8 19,0 s. 28, 32, 37, 40, 47, 54, 69, 89, 97, 102, 107, 111, 114, 115, 119, 120, 122, 149, 161, 173, 174, 177, 202, 205, 206
- Bobrowo zob. Obrowo
- Bocheniec (Bocheńc), dbr, rpn, Płonne 53,1 19,2 s. 164
- Bocheńc zob. Bocheniec
- Bodzaniewo zob. Bodzanowo, bkj, bkj, Świerczyno
- Bodzanowo (Bodzaniewo, Bodzanowo Wielkie), bkj, bkj, Świerczyno 52,6 18,8
- Bodzanowo (Bodzanowo Wielkie, Bodzanów), *Bodzanowo Drugie*, bkj, rdj, Byczyna, k 52,7 18,7 s. 148
- Bodzanowo Drugie* zob. Bodzanowo, bkj, rdj
- Bodzanowo Małe (Bodzanów Mały), *Bodzanówek*, bkj, bkj, Chocień 52,5 19,0
- Bodzanowo Małe zob. Bodzanowo-Ligaszc
- Bodzanowo Wielkie (Bodzanowo, Bodzanów), *Bodzanowo*, bkj, bkj, Chocień 52,5 19,1 s. 35, 124
- Bodzanowo Wielkie bkj, bkj, Świerczyno
- Bodzanowo Wielkie zob. Bodzanowo, bkj, rdj, Byczyna
- Bodzanowo* zob. Bodzanowo Wielkie
- Bodzanowo zob. Bodzanowo Wielkie, bkj, bkj, Chocień
- Bodzanowo zob. Bodzanowo-Ligaszc
- Bodzanowo, bkj, rdj, Byczyna
- Bodzanowo-Ligaszc zob. Bodzanowo-Ligaszc
- Bodzanowo-Ligaszc (Bodzanowo, Bodzanowo-Ligaszc, Bodzanowo Małe, Bodzanówko), *Bodzanówek*, bkj, bkj, kościół 52,7 18,7
- Bodzanów zob. Bodzanowo, bkj, rdj, Byczyna
- Bodzanów zob. Bodzanowo Wielkie, bkj, bkj, Chocień
- Bodzanów Mały zob. Bodzanowo Małe
- Bodzanówek* zob. Bodzanowo Małe
- Bodzanówek* zob. Bodzanowo-Ligaszc
- Bodzanówko zob. Bodzanowo-Ligaszc
- Bogołomia (Bogołomnia), bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0
- Bogołomnia zob. Bogołomia
- Bogucin* zob. Bogucino
- Bogucino (Boguszyn), *Bogucin*, dbr, dbr, Szpital Nadolny 52,7 19,1 s. 94
- Bogusławice* zob. Łowiszewo
- Bogusławice, bkj, kwl, Kowale 52,5 19,2
- Bogusławice, bkj, prd, Lubotyń 52,4 18,7 s. 126
- Boguszyce, bkj, rdj, Sadlno, k 52,4 18,5 s. 150
- Boguszyn zob. Bogucino
- Boniewo, bkj, bkj, Boniewo 52,5 18,9 s. 42–44, 69, 75–77
- Borek, bkj, bkj, Orle, d 52,5 18,7 s. 45, 151
- Borek, bkj, bkj, Zgłowiątko, d 52,5 18,8 s. 153
- Borowno zob. Borówno
- Borowo, dbr, dbr, Mokowo 52,7 19,4
- Borowo, dbr, rpn, Rogowo 53,0 19,5
- Borowy zob. Łuba
- Borówno (Borowno), inw, bdg, Dobrcz, osada folwarczna 53,2 18,1 s. 92
- Borówno* zob. Kusowo
- Borucin zob. Borucino Małe
- Borucin* zob. Borucino Wielkie
- Borucinek-Stara Kolonia Włociańska* zob. Borucino Małe
- Borucino Małe (Borucin, Borucino), *Borucinek-Stara Kolonia Włociańska*, bkj, bkj, Osiećciny 52,6 18,8 s. 77
- Borucino Wielkie (Borucino), *Borucin*, bkj, bkj, Osiećciny 52,6 18,7
- Borucino zob. Borucino Małe
- Borucino zob. Borucino Wielkie
- Borzyniew***, bkj, bkj, Zgłowiątko s. 87
- Borzynie = Borzymie, Zadzuszniaki, *Borzynie* – część, osada folwarczna, bkj, bkj, Chocień 52,5 19,0 s. 92
- Borzymino, *Borzymin*, dbr, rpn, Żałe 53,1 19,3
- Borzymowice, bkj, bkj, Chocień 52,5 19,0
- Borzynim* zob. Borzymino
- Boskowo zob. Buszkowy
- Boszkowy zob. Buszkowy
- Bożejowice (Bożejowice, Bożewice), inw, inw, Sławsko 52,7 18,2
- Bożejowice zob. Bożejowice
- Bożewice zob. Bożejowice
- Branno, inw, inw, Branno 52,9 18,5 s. 58, 62, 68, 78, 143, 176
- Brodnia (Brudnia), *Brudnia*, inw, inw, Brodnia, d 52,8 18,5 s. 29, 68, 151, 177
- Brodzyn zob. Brudzyn
- Broniewek* zob. Broniewko
- Broniewko (Broniewko Małe, Broniewo Małe), *Broniewek*, bkj, rdj, Broniewo 52,6 18,5
- Broniewko Małe zob. Broniewko
- Broniewo (Broniewo Wielkie), bkj, rdj, Broniewo 52,7 18,5 s. 69, 77, 94
- Broniewo Małe zob. Broniewko
- Broniewo Wielkie zob. Broniewo
- Broniewo, inw, inw, Liskowo, k 52,9 18,2 s. 149, 199
- Bronisław* zob. Osikowy
- Bronisław, bkj, rdj, Bronisław, d 52,7 18,5 s. 69, 94, 153
- Bronisław, inw, inw, Rzodkwino, d 52,6 18,1 s. 153
- Broniszewo, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0 s. 58, 69

- Broniszewo, inw, inw, Służewo 52,9 18,6 s. 156
- Bronowo zob. Brudnowo
- Brudnia zob. Brodnia
- Brudnia zob. Brodnia
- Brudnowo (Bronowo), inw, inw, Ostrowąs 52,8 18,8 s. 82
- Brudzyn (Brodzyn, Brudzyno), *Brudzeń Duży*, dbr, dbr, Bądkowo 52,7 19,5
- Brudzeń Duży* zob. Brudzyn
- Brudzyno zob. Brudzyn
- Brylewo* zob. Brzelewo
- Bryski zob. Paprotki-Bryski
- Bryski* zob. Paprotki-Bryski
- Brzelewo, *Brylewo*, bkj, rdj, Bytom, osada folwarczna 52,6 18,6 s. 91
- Brzeski zob. Brzeszczki
- Brzeszczki (Brzeski, Brzoski), *Brzeszczki Duże*, dbr, rpn, Rogowo 53,0 19,4
- Brzeszczki Duże* zob. Brzeszczki
- Brzeszczki Małe (Brzoski), dbr, rpn, Rogowo 53,0 19,4
- Brzeszewo zob. Brzyszewo
- Brzeście, *Brześć*, bkj, rdj, Rzeczyca 52,6 18,4 s. 162
- Brzeście, *Brześć Kujawski*, bkj, bkj, Brzeście, miasto, k 52,6 18,9 s. 47, 50, 56, 59, 69, 81, 97, 99, 101, 103, 104, 108, 110, 111, 113, 114, 117, 119, 122, 129, 131–133, 146, 148, 152–154, 155, 173, 174, 176–188, 191, 192, 213, 220, 223
- Brześć* zob. Brzeście, bkj, rdj
- Brześć Kujawski* zob. Brzeście, Wilcze Gardło*
- Brzezie zob. Brzoze
- Brzezie, bkj, bkj, Wieniec 52,7 18,9 s. 94
- Brzezie, bkj, prd, Mąkolino 52,4 18,6
- Brzezino zob. Brzeźno, dbr, lpn
- Brzeźno (Brzezino), dbr, lpn, Kikoł 52,8 19,1 s. 29, 66, 81
- Brzeźno, inw, inw, Ostrowąs, d 52,8 18,7 s. 151
- Brzoski zob. Brzeszczki
- Brzoski zob. Brzeszczki Małe
- Brzoza (Brzoze), *Brzuze*, dbr, rpn, Żałe 53,1 19,3 s. 29, 30
- Brzoza* zob. Brzoze
- Brzoza, inw, bdg, Bydgoszcz, k 53,0 18,0 s. 149
- Brzoze (Brzezie), *Brzoza*, inw, inw, Słońsko, d 53,0 18,7 s. 37, 151
- Brzoze zob. Brzoza, dbr, rpn
- Brzuze* zob. Brzoza, dbr, rpn
- Brzyszewo (Brzeszewo), bkj, prd, Chodecz 52,4 19,1 s. 141
- Buczkowo, inw, inw, Gniewków, k 52,9 18,5 s. 150, 199
- Budzinko zob. Wodzino
- Busewo zob. Buskowice
- Buskowice (Buszkowice), *Busewo (Żegotki – część)*, inw, inw, Sławsko 52,7 18,2
- Buskowskie zob. Buszkowskie
- Buszkowice zob. Buskowice
- Buszkowo* zob. Buszkowskie, Bartodzieje, Bielice, inw, bdg, Czarnówko, Fordan, Miedzna, Pałsze, Siersko, Smukała, Suszkówka, Zachcice, Żółwina
- Buszkowskie (Boskowo, Buszkowskie, Buszkowskie), *Buszkowo*, inw, bdg, Byszewo, d 53,3 17,9 s. 152
- Bycz (Bidz), bkj, rdj, Orle 52,5 18,6 s. 136, 162
- Byczyna, bkj, rdj, Byczyna, d 52,7 18,6 s. 59, 69, 151
- Bydgoszcz, inw, bdg, Bydgoszcz, miasto, k 53,1 18,0 s. 7, 20, 21, 31, 36, 47, 55, 59, 63, 66, 68, 78, 84, 86, 88, 92, 97, 101, 105, 110, 111, 113, 114, 117, 119, 120, 122, 149, 153, 158, 162, 165, 168, 173, 174, 177, 192, 195, 196
- Byszewa zob. Byszewo
- Byszewo (Byszewa, Byszowa), inw, bdg, Byszewo, osada folwarczna, d 53,3 17,8 s. 63, 68, 92, 120, 152
- Byszowa zob. Byszewo
- Bytom (Bytoń), *Bytoń*, bkj, rdj, Bytom, k 52,6 18,6 s. 59, 60, 69, 77, 88, 99, 132, 148, 162
- Bytoń* zob. Bytom
- Bytoń zob. Bytom
- Cebryszewo* zob. Czebrzyszewo
- Cebryszewo zob. Czebrzyszewo
- Celiny s. 37
- Cermino zob. Czermino
- Cetki* zob. Cetkowskie
- Cetkowskie, *Cetki*, dbr, rpn, Rypin 53,1 19,3
- Cety* zob. Cety
- Cety (Cety Broniszowe, Cety Norkowe), *Cetty*, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0
- Cety Broniszowe zob. Cety
- Cety Norkowe zob. Cety
- Chalczewo zob. Falczewo
- Chalin* zob. Chalino, dbr, dbr
- Chalino (Chalno), *Chalno*, bkj, bkj, Chalino 52,5 18,7 s. 55, 69, 87
- Chalino* zob. Olszak
- Chalino, *Chalin*, dbr, dbr, Mokowo 52,7 19,4 s. 94
- Chaliński Młyn, *Chalno – część*, bkj, bkj, Chalino, osada młyńska 52,5 18,7 s. 90
- Chalno* zob. Chalino, bkj, bkj
- Chalno zob. Chalino, bkj, bkj
- Chalno* zob. Chaliński Młyn
- Charszewo (Charszowo), dbr, rpn, Rogowo 53,0 19,3
- Charszowo zob. Charszewo
- Chełmce (Chełmce Wielkie), bkj, rdj, Chełmce, d 52,6 18,5 s. 69, 94, 151
- Chełmce Małe, *Chełmiczki*, bkj, rdj, Chełmce, d 52,6 18,4 s. 152
- Chełmce Wielkie zob. Chełmce
- Chełmca (Chełmca Wielka), *Chełmca Duża*, dbr, dbr, Chełmca 52,7 19,1 s. 54, 69, 94, 157
- Chełmca Duża* zob. Chełmca
- Chełmca Mała, dbr, dbr, Szpital Nadolny 52,7 19,1 s. 94
- Chełmca Wielka zob. Chełmca
- Chełmiczki* zob. Chełmce Małe
- Chełmszczonka* zob. Chęlszczyca
- Chęlszczyca, *Chełmszczonka*, inw, bdg, Włóki, osada młyńska, d 53,2 18,2 s. 90, 152
- Chlebowo, bkj, rdj, Sadlno 52,4 18,5
- Chlebowo, dbr, lpn, Karnkowo 52,9 19,2
- Chlewiska, bkj, bkj, Chlewiska, d 52,8 18,6 s. 29, 57, 62, 69, 133, 151
- Chłopski Młyn zob. Kłobski Młyn
- Chocenek Mały (Chocień Mały, Chocenek, Chocieniek Mały, Chocinek Mały), *Chocień – część*, bkj, bkj, Chocień 52,5 19,0
- Chocenek zob. Chocenek Mały
- Chocień (Chocień Wielki, Chocień), bkj, bkj, Chocień 52,5 19,0 s. 59, 87, 94, 142
- Chocień Mały zob. Chocenek Mały
- Chocień Wielki zob. Chocień
- Chocień* zob. Chocenek Mały
- Chocieniek Mały zob. Chocenek Mały
- Chocień zob. Chocień
- Chocieszewo zob. Chociszewo
- Chocinek Mały zob. Chocenek Mały
- Chociszewo (Chocieszewo), bkj, prd, Izbica 52,4 18,8 s. 176
- Choczeń, dbr, lpn, Ligowo 52,8 19,5
- Chodecz, bkj, prd, Chodecz, miasto 52,4 19,0 s. 69, 88, 97, 101, 105, 131, 174, 177
- Chodeczek, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,1
- Chodorąsk zob. Chodorążek
- Chodorążek* zob. Chodorążek
- Chodorążek (Chodorąsk), *Chodorążek*, dbr, lpn, Karnkowo 52,9 19,3 s. 164, 177
- Chodzież 121
- Chojno, dbr, rpn, Chojno 53,0 19,3 s. 65, 69, 163
- Chomlino (Chomnino), *Humlin*, bkj, bkj, Kroszyno, d 52,5 19,0 s. 152, 177
- Chomnino zob. Chomlino
- Chotel (Chotla), bkj, prd, Izbica, d 52,4 18,8 s. 59, 154
- Chotla zob. Chotel
- Chroma Wola, *Chromowola*, bkj, bkj, Koneck, osada folwarczna 52,8 18,7 s. 83, 91
- Chromowola* zob. Chroma Wola
- Chrosna (Chrosno, Chrośna, Chrośno), *Chrosno*, bkj, ksw, Kościszki, k 52,6 18,3 s. 148
- Chrosna (Chrośna, Chrośno, Chruśna), *Chrośna*, inw, bdg, Liskowo 53,0 18,2

- Chrosna Wola zob. Wola Wapowska
 Chrosna Wola zob. Wola Wapowska
 Chrosna zob. Chrosna, inw, bdg
 Chrosno zob. Chrosna, bkj, ksw
 Chrosno zob. Chrosna, bkj, ksw
 Chrostkowo zob. Krostkowo
 Chrostkowo zob. Krostkowo
 Chrostowo (Chrostów), *Chrustowo*, bkj, prd, Chodecz 52,4 18,9
 Chrostów zob. Chrostowo, bkj, prd
 Chrostów zob. Chrostowo, bkj, bkj
 Chrośna zob. Chrosna, bkj, ksw
 Chrośna zob. Chrosna, inw, bdg
 Chrośno zob. Chrosna, bkj, ksw
 Chrośno zob. Chrosna, inw, bdg
 Chróstowo (Chrostów), bkj, bkj, Chlewiska 52,8 18,6
 Chrustowo zob. Chrostowo
 Chrusty zob. Dulewski Młyn
 Chrusty zob. Kopanina
 Chruśna zob. Chrosna, inw, bdg
 Chrzan**, bkj, rdj, [nieznana], osada młyńska s. 85, 88, 91
 Chrząst = Chrząst (Chrzęst), Dryjęcza, (Przyrzecza, Ryjęcza), osada młyńska, *Dybowo (Cierpice – część)*, inw, inw, Podgórze, osada młyńska, k 53,0 18,5 s. 32, 90, 91, 149
 Chrząstawa (Chrząstowo), *Chrząstowo*, inw, inw, Gniewków, k 52,9 18,4 s. 150, 199
 Chrząstowo zob. Chrząstawa
 Chrząstowo zob. Chrząstawa
 Chrzęst zob. Chrząst
 Chudzewa, *Chudzewo*, dbr, dbr, Mokowo 52,7 19,4
 Chudzewo zob. Chudzewa
 Chwaliboż (Falboż, Falborz, Faliboż), *Falborz*, bkj, bkj, Brzeście, km 52,6 18,9 s. 33, 127, 148, 155, 180, 183, 184
 Chwalibożek, *Falborek*, bkj, bkj, Brzeście, osada folwarczna, k 52,6 18,9 s. 148, 180
 Ciechocin (Ciechocino), dbr, lpn, Ciechocin, d 53,1 18,9 s. 31, 37, 63, 69, 89, 91, 94, 113, 116, 151
 Ciechocin zob. Ciechocino, inw, inw
 Ciechocinek zob. Ciechocino, inw, inw
 Ciechocinek zob. Ciechocino, Słońsko, Wola, inw, inw, Raciąż
 Ciechocino (Ciechocin, Ciechocinek), *Ciechocinek*, inw, inw, Słońsko, osada folwarczna, 52,9 18,8 s. 69, 92, 177
 Ciechocino zob. Ciechocin, dbr, lpn
 Ciechrz, inw, inw, Strzelno, d 52,7 18,2 s. 153
 Cieczkowice zob. Sieczkowice
 Cieluchowo zob. Ciołuchowo
 Ciemięga (Kokoszka, Lassek)*, *Włocławek-Stare Miasto?*, bkj, bkj, Włocław, osada folwarczna, d 52,7 19,1 s. 32, 92, 151, 220
 Ciencisko zob. Cięciwsko
 Ciepień, dbr, lpn, Ruż 53,0 19,1
 Cieplinie zob. Ciepliny
 Ciepliny (Cieplinie), bkj, prd, Izbica 52,4 18,8
 Ciepłński Młyn**, bkj, bkj, [nieznana], osada młyńska s. 87
 Cierpice zob. Chrząst, Kąkol
 Cieślin zob. Cieślino
 Cieślino, *Cieślin*, inw, inw, Kościelec 52,8 18,2 s. 156
 Cietrzewiec, *Trzeciewiec*, inw, bdg, Dobrcz, d 53,3 18,2 s. 40, 94, 152
 Cięciwsko, *Ciencisko*, bkj, ksw, Ostrów, d 52,6 18,1 s. 153
 Ciołuchowo, *Cieluchowo*, dbr, lpn, Kikoł, k 52,9 19,2 s. 150
 Cykowo (Cyków), bkj, ksw, Polanowice, d 52,6 18,3 s. 152
 Cyków zob. Cykowo
 Czajka**, dbr, lpn, Ciechocin, osada młyńska, d s. 89, 91, 151
 Czamanin zob. Czamanino
 Czamanino zob. Czemanino
 Czaminin zob. Czemanino
 Czaple, *Stare Czaple*, bkj, kwl, Lubień 52,4 19,2
 Czarne, dbr, lpn, Wierzbick 52,8 19,3 s. 65, 94, 157
 Czarnocice, bkj, bkj, Witowo, k 52,5 18,7 s. 148
 Czarnotka zob. Czarnotki
 Czarnotki (Karnoty), *Czarnotka*, bkj, rdj, Kaczewo 52,6 18,5
 Czarnowo zob. Czarnówko
 Czarnowo zob. Czarnówko
 Czarnówko (Czarnowo), *Czarnówko (Bydgoszcz – część)*, inw, bdg, Osielsko, d 53,2 18,1 s. 128, 152 s. 128, 152
 Czarnówko zob. Czarnówko
 Cząbsk zob. Cząpsk
 Cząpsk (Cząbsk), *Czumsk Duży*, dbr, rpn, Gościk, 53,0 19,5
 Czebrzyszewo (Cebryszewo), *Cebryszewo*, dbr, lpn, Karnkowo 52,9 19,3 s. 66
 Czelpino zob. Czołpino
 Czemanino (Czamanino, Czaminin), *Czamanin*, bkj, bkj, Chalino 52,5 18,7 s. 94
 Czernielice Małe zob. Czernielice Małe
 Czernielice zob. Czernielice
 Czermino (Cermينو), *Czermin*, dbr, rpn, Sadłowo 53,0 19,5
 Czermino, dbr, lpn, Ligowo 52,9 19,4
 Czerniak, inw, inw, *Rzodkwinno*, osada młyńska 52,6 18,1 s. 68, 90, 153
 Czernielice (Czernielice, Czernielice Wielkie, Czerniewice), *Czerniewice-Majątek*, bkj, kwl, Grabkowo 52,5 19,1 s. 177
 Czernielice Małe (Czernielice Małe, Czernielice, Czerniewice, Czerniowice), *Czerniewiczzi*, bkj, kwl, Grabkowo, d 52,5 19,1 s. 130, 153, 154
 Czernielice Wielkie zob. Czernielice
 Czernielice zob. Czernielice Małe
 Czerniewice zob. Czernielice
 Czerniewice Małe zob. Czernielice Małe
 Czerniewice-Majątek zob. Czernielice
 Czerniewiczki zob. Czernielice Małe
 Czernikowo (Czerznikowo), dbr, lpn, Czernikowo, d 52,9 18,9 s. 69, 151
 Czernikowo Małe (Czerznikowo Małe), *Czernikówko*, dbr, lpn, Czernikowo, k 53,0 18,9 s. 150
 Czernikówko zob. Czernikowo Małe
 Czerniowice zob. Czernielice Małe
 Czersko Polskie zob. Siersko
 Czerwino**, dbr, lpn, Bobrowniki s. 89
 Czerzewo, *Czyżewo*, dbr, rpn, Rypin 53,1 19,4 s. 157
 Czerznikowo Małe zob. Czernikowo Małe
 Czerznikowo zob. Czernikowo
 Człapa zob. Słapa
 Czołpin Wielki zob. Czołpino
 Czołowo (Czołowo Wielkie), bkj, rdj, Radziejów, k 52,6 18,5 s. 150
 Czołowo Małe zob. Czołówek
 Czołowo Wielkie zob. Czołowo
 Czołówek zob. Czołówek
 Czołówek (Czołowo Małe, Czołówek Małe), *Czołówek*, bkj, rdj, Radziejów 52,6 18,5
 Czołówek Małe zob. Czołówek
 Czołpin zob. Czołpino
 Czołpin zob. Czołpino
 Czołpino (Czelpino, Czołpin), *Czołpin*, bkj, rdj, Krzywosądza, k 52,7 18,6 s. 148
 Czołpino = Czołpino (Czołpino)*, *Ludwinowo?*, *Czołpin Wielki?*, *Ludwinowo?*, bkj, bkj, Kroszyno 52,6 19,0
 Czumsk Duży zob. Cząpsk
 Czyste, inw, inw, Liskowo 52,9 18,2
 Czyżewo zob. Czerzewo
 Czyżkówko zob. Suszkówka
 Dalkowo, *Dalkowo (Jacewo – część)*, inw, inw, Staromieście, osada folwarczna, d 52,8 18,3 s. 92, 130, 154, 155, 177, 190, 198, 199
 Dąb, *Dąb Wielki*, bkj, kwl, Dobrzyń, k 52,6 19,4 s. 29, 31, 123, 148, 177, 203
 Dąb, *Krasny Dąb*, Wielkopolska s. 53
 Dąbie, *Dąbie Kujawskie*, bkj, bkj, Dąbie 52,6 18,8 s. 69
 Dąbrowice, woj. łęczyckie s. 173, 177
 Dąbrowka Połajewska (Dąbrowka, Dąbrowka Połajowska), *Dąbrowka*

- Polajewska*, bkj, kwl, Grabkowo 52,5 19,2
- Dąbrowka, *Dąbrowka Pierwsza*, bkj, kwl, Grabkowo, osada folwarczna 52,5 19,1 s. 91
- Dąbrowka, *Dąbrowka*, bkj, rdj, Bytom 52,6 18,6
- Dąbrowka (Dąbrowka Duża), inw, inw, Raciąż, d 52,8 18,8 s. 29, 83, 151
- Dąbrowka Barcińska* zob. Dąbrowka, inw, bdg
- Dąbrowka Duża zob. Dąbrowka, inw, inw
- Dąbrowka Kujawska* zob. Dąbrowka, inw, bdg
- Dąbrowka Nowa* zob. Dąbrowka, inw, bdg
- Dąbrowka Pierwsza* zob. Dąbrowka, bkj, kwl
- Dąbrowka Sosnowa (Dąbrowka, Ossowo), *Ossówek*, bkj, kwl, Grabkowo 52,5 19,1
- Dąbrowka zob. Toporzyszczewo
- Dąbrowka, *Dąbrowka Barcińska*, inw, bdg, Dąbrowka 52,9 18,0 s. 56, 61, 68
- Dąbrowka, *Dąbrowka Kujawska*, inw, bdg, Pęchowo 53,0 18,0 s. 66
- Dąbrowka, *Dąbrowka Nowa*, inw, bdg, Dąbrowka 53,2 17,8 s. 37, 68
- Dąbrowka, dbr, lpn, Wola 53,0 19,1
- Dębia Łąka (Dębiałką, Dębiłką), *Dębiłką*, bkj, rdj, Piotrkowo 52,5 18,5
- Dębiałką zob. Dębia Łąka
- Dębianki, bkj, prd, Błędna 52,4 18,9
- Dębice = Dębice (Poddębice, Poddębice Małe), Wirzbowy, *Dębice* – część, osada młyńska, bkj, bkj, Kroszyno 52,6 19,0 s. 84, 91
- Dębiłką zob. Dębia Łąka
- Dębolęka* zob. Dębia Łąka
- Dębowa Góra, inw, bdg, Wodzino?, osada smolna, d 53,3 18,0 s. 37, 61, 93, 152
- Diabełek, *Nakonowo-Hulanka*, bkj, kwl, Kroszyno, osada młyńska, k 52,6 19,1 s. 59, 90, 148
- Długie, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8
- Długie, dbr, rpn, Strzygi 53,1 19,3 s. 95, 156
- Dobaczewo, dbr, lpn, Sudragi 52,8 19,6
- Dobiegniew (Dobiegniewo, Dobiegniów), *Dobiegniewo*, bkj, kwl, Dobrzyń, k 52,6 19,3 s. 29, 31, 35, 54, 123, 148, 162, 203, 210
- Dobiegniewo* zob. Dobiegniew
- Dobiegniewo zob. Dobiegniew
- Dobiegniów zob. Dobiegniew
- Dobierzyn* zob. Dowięzno
- Dobiesławice, inw, inw, Płomykowo 52,9 18,3
- Dobrcz, inw, bdg, Dobrcz, d 53,3 18,1 s. 68, 94, 128, 152, 162
- Dobre (Dobra), bkj, rdj, Krzywosądza 52,7 18,6 s. 94, 126
- Dobre, dbr, rpn, Trąbino 53,1 19,2 s. 95
- Dobrogoszcz zob. Dobrogoście
- Dobrogoście (Dobrogoszcz), inw, bdg, Tuczo 52,9 18,1 s. 61, 163
- Dobrzejewice* zob. Dobrzejowice
- Dobrzejewice zob. Dobrzejowice bkj, kwl
- Dobrzejewice zob. Dobrzejowice, dbr, lpn
- Dobrzejowice (Dobrzejewice), *Dobrzejewice*, bkj, kwl, Kowale 52,5 19,2
- Dobrzejowice (Dobrzejewice, Dobrzejowice), *Dobrzejewice*, dbr, lpn, Dobrzejowice, d 53,0 18,8 s. 69, 95, 151, 177
- Dobrzezewice* zob. Dobrzejowice
- Dobrzezewice zob. Dobrzejowice, dbr, lpn
- Dobrzyń nad Wisłą* zob. Dobrzyń
- Dobrzyń, *Dobrzyń nad Wisłą*, dbr, dbr, Dobrzyń, miasto, k 52,6 19,3 s. 7, 8, 30, 47, 54, 69, 97, 101, 107, 111, 114, 115, 124, 133, 139, 149, 162, 168, 173, 174, 177, 202–210, 224
- Dolsko, *Dulsk*, inw, inw, Góra, k 52,8 18,4 s. 94, 150, 199
- Dowiezno, *Dobierzyn*, bkj, bkj, Lubraniec 52,5 18,9
- Droszewo zob. Papros
- Drozdowiec* zob. Grabowa
- Drwalewo, bkj, bkj, Witowo 52,6 18,7 s. 44
- Dryjeczka zob. Chrząst
- Dulew (Dulewo), *Mała Nieszawka* – część?, inw, inw, Podgórze, osada młyńska, k 53,0 18,5 s. 32, 149
- Dulewo zob. Dulew
- Dulewski Młyn, *Chrusty* – część, bkj, bkj, Grabie, osada młyńska 52,9 18,6 s. 90, 176, 177 s. 84, 90, 176, 177
- Dulsk (Dulsko), dbr, rpn, Dulsk 53,1 19,1 s. 69, 95, 143, 157
- Dulsk* zob. Dolsko
- Dulsko zob. Dulsk
- Dunaj, *Ruszki* – część, bkj, bkj, kościół, osada karczemna 52,7 18,7 s. 93, 173
- Duninowo (Duninów), *Nowy Duninów*, bkj, kwl, Duninowo, k 52,6 19,5 s. 31, 37, 54, 63, 69, 94, 148, 177
- Duninów zob. Duninowo
- Dupki**, inw, inw, Góra s. 88
- Duszoty, *Ostrowite*, dbr, rpn, Żałe? 53,1 19,3 s. 54, 65, 69
- Dyblino, Dyblin, dbr, dbr, Dobrzyń 52,7 19,3 s. 177, 203
- Dybowo* zob. Chrząst
- Dybowo zob. Dybów
- Dybów (Dybowo), *Toruń* – część, inw, inw, Podgórze, zamek, k 53,0 18,6 s. 31, 55, 58, 101, 111, 114, 115, 117, 119, 124, 149, 173
- Dybów zob. Podgórze
- Dylewo, dbr, rpn, Rypin 53,0 19,5 s. 95
- Dziadoch, bkj, rdj, Sadlno, osada młyńska 52,4 18,5 s. 90
- Działyń, dbr, lpn, Działyń 53,0 19,1 s. 64, 69, 95, 143, 145, 156
- Dziankowo Małe (Dziankowo), *Dziankówkę*, bkj, kwl, Białotarczek 52,4 19,3
- Dziankowo Wielkie (Dziankowo), *Dziankowo*, bkj, kwl, Białotarczek 52,4 19,3 s. 31
- Dziankowo zob. Dziankowo Małe
- Dziankowo* zob. Dziankowo Wielkie
- Dziankowo zob. Dziankowo Wielkie
- Dziankówkę* zob. Dziankowo Małe
- Dziardonice (Dziardowicze, Dziardunice), bkj, kwl, Grabkowo, osada folwarczna, d 52,5 19,2 s. 91, 151
- Dziardowicze zob. Dziardonice
- Dziardunice zob. Dziardonice
- Dziarnowo* zob. Leszczyce
- Dziarnowo, inw, inw, Kościelec 52,8 18,2
- Dzienice zob. Dziennice
- Dziennice (Dzienice, Dzinice, Dzinice), inw, inw, Góra 52,8 18,3
- Dzierżązna (Dzierżążno), *Dzierżążno*, bkj, ksw, Gębice, k 52,6 18,0 s. 148, 163
- Dzierżążno* zob. Dzierżążna
- Dzierżążno zob. Dzierżążna
- Dzierżno* zob. Dzieżno
- Dziewa, inw, inw, Pieranie, d 52,7 18,5 s. 152
- Dziewczopole (Dziewczopole Wielkie), bkj, prd, Błędna 52,4 18,9
- Dziewczopole Małe, *Dziewczopólko*, bkj, prd, Błędna 52,4 18,9
- Dziewczopole Wielkie zob. Dziewczopole
- Dziewczopólko* zob. Dziewczopole Małe
- Dzieżno = Dzieżno, Mantyki, osada folwarczna, *Dzierżno*, dbr, rpn, Świdziebna 53,1 19,5 s. 92, 142
- Dzinice zob. Dziennice
- Dzinice zob. Dziennice
- Dziwie, bkj, prd, Przedecz, k 52,3 19,0 s. 94, 148
- Dźwierszno zob. Dźwierzno
- Dźwierzchno* zob. Dźwierzno
- Dźwierzno (Dźwierszno), *Dźwierzchno*, inw, bdg, Dźwierzno, d 52,9 18,1 s. 61, 68, 75, 88, 151, 163
- Erciszewo Długoszewo zob. Erciszewo Długoszewo
- Erciszewo Długoszewo (Arciszewo Długoszewo, Erciszewo Długoszewo, Jarciszewo Długoszewo, Jarciszewo Długoszewo), *Arciszewo* – część, bkj, bkj lub prd, Boniewo 52,5 18,9 s. 43, 44
- Erciszewo Rozdziałowe (Arciszewo Rozdziałowe, Erciszewo, Jarciszewo

- Rozdziałowe), *Arciszewo* – część, bkj, bkj lub prd, Boniewo 52,5 18,9 s. 43, 44
 Erciszewo zob. Erciszewo Rozdziałowe
- Fabianki* zob. Pabianki
 Fajewo, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,1
Falborek zob. Chwalibożek
 Falborz zob. Chwaliboż
Falborz zob. Chwaliboż, Staromiejski Młyn
 Falboż zob. Chwaliboż
 Falczewo (Chalczewo, Faliszewo), *Faliszewo*, bkj, bkj, Witowo 52,6 18,7 s. 44
 Falczewo zob. Falczewo
 Faliboż zob. Chwaliboż
Faliszewo zob. Falczewo
 Faliszewo zob. Falczewo
 Filip (Kukielka), inw, inw, Podgórze, osada młyńska, k 53,0 18,5 s. 90, 149
 Folwark, *Annowo*, bkj, bkj, Dąbie 52,6 18,8
 Fordan, *Fordon* (*Bydgoszcz* – część), inw, bdg, Fordan, miasto, k 53,1 18,2 s. 31, 40, 59, 68, 78, 97, 101, 106, 133, 149, 162, 174
Fordon zob. Fordan
- Gagowy Nowe* zob. Gagowy
 Gagowy, *Gagowy Nowe*, bkj, kwl, Lubień 52,4 19,2
 Galczyce Małe (Galice, Galice Małe, Galiczyce Małe, Gałczyce Małe), *Galczyczki*, bkj, rdj, Orle 52,5 18,6
 Galczyce Wielkie (Galczyce, Galice, Galice Wielkie, Galiczyce Wielkie, Gałczyce Wielkie), *Galczyce*, bkj, rdj, Orle 52,5 18,6
Galczyce zob. Galczyce Wielkie
 Galczyce zob. Galczyce Wielkie
Galczyczki zob. Galczyce Małe
 Galice Małe zob. Galczyce Małe
 Galice Wielkie zob. Galczyce Wielkie
 Galice zob. Galczyce Małe
 Galice zob. Galczyce Wielkie
 Galiczyce Małe zob. Galczyce Małe
 Galiczyce Wielkie zob. Galczyce Wielkie
 Galiszewo, bkj, ksw, Skulsko 52,5 18,4
 Gałczyce Małe zob. Galczyce Małe
 Gałczyce Wielkie zob. Galczyce Wielkie
 Gawrony, bkj, bkj, Bądkowo, ks 52,7 18,8 s. 149
 Gąbin s. 177
 Gąbiniek (Gąbinko), bkj, bkj, Lubanie, d 52,7 19,0 s. 152, 164
 Gąbinko zob. Gąbiniek
 Gądecz, inw, bdg, Dobrcz 53,2 18,2 s. 78, 94
 Gąsino zob. Gęsino
 Gąska**, bkj, bkj, Witowo, osada młyńska s. 44, 87, 90
- Gąski* zob. Śróbsko
 Gąski, inw, inw, Parkanie 52,8 18,4
 Gdańsk s. 63, 167, 168, 174, 177, 215
 Gębice, bkj, ksw, Gębice, miasto, k 52,6 18,0 s. 32, 35, 39, 66, 68, 87, 97, 101, 105, 145, 148, 174
Gęsin zob. Gęsino
 Gęsino (Gąsino), *Gęsin*, bkj, bkj, Koneck 52,8 18,7 s. 57, 94
 Geżewo (Geżowo, Geżewo, Geżowo), bkj, bkj, Branno 52,9 18,5
 Geżowo zob. Geżewo
 Geżewo zob. Geżewo
 Geżowo zob. Geżewo
 Giecz s. 213
 Gizewo zob. Giżewo
 Gizewo (Gizewo), bkj, ksw, Polanowice 52,6 18,3
 Giżyce zob. Iżyce
 Giżynek (Giżynk), dbr, rpn, Ruż 53,0 19,2 s. 95, 164
 Giżynk zob. Giżynk
 Glewo, dbr, dbr, Dobrzyń 52,7 19,2 s. 94, 203
 Gliczkowo zob. Głowikowo
 Glinki, inw, bdg, Serock 53,4 18,0
Glinno Wielkie zob. Glinno
 Glinno, *Glinno Wielkie*, inw, inw, Płomykowo 53,0 18,4 s. 163
 Głębozec**, bkj, prd, Chodecz s. 88, 164
 Głębozec, dbr, rpn, Chojno 53,0 19,2
 Głębokie, bkj, rdj, Chełmce 52,6 18,4
 Głodowo, dbr, lpn, Wierzbick i Lipno 52,8 19,2 s. 65, 94
 Głogowa (Głogowiec), bkj, prd, Kłodawa, k 52,3 18,9 s. 148
 Głogowiec zob. Głogowa
Głojkowo zob. Głowikowo
 Głojkowo zob. Głowikowo
 Głowieńsko (Głowińsko), *Głowińsk*, dbr, rpn, Rypin, k 53,1 19,4 s. 149, 164
 Głowikowo (Gliczkowo, Głojkowo), *Głojkowo*, inw, inw, Pieranie 52,7 18,5
 Głowina, *Głowina*, dbr, dbr, Dobrzyń 52,6 19,4 s. 94, 156, 203, 208, 209
Głowińsk zob. Głowieńsko
 Głowieńsko zob. Głowieńsko
Głowczyn zob. Głowczyno
 Głowczyno, *Głowczyn*, dbr, dbr, Dobrzyń 52,7 19,3 s. 177, 203
Głowina zob. Głowina
 Głókwowice zob. Łowkowice
 Głuszczewo zob. Łuszczewo
Głuszynek zob. Głuszyno-Pieczak
 Głuszynko zob. Głuszyno-Pieczak
 Głuszynko, *Zgnily Głuszynek*, bkj, bkj, Chalino, osada folwarczna 52,5 18,7 s. 91
 Głuszyno Stodolne (Głuszyno), bkj, rdj, Bytom 52,5 18,7
 Głuszyno zob. Głuszyno Stodolne
- Głuszyno zob. Głuszyno-Pieczak
 Głuszyno-Pieczak (Głuszynko, Głuszyno), *Głuszynek*, bkj, bkj, Chalino 52,5 18,6
 Gniazdek, dbr, rpn, Rypin, osada młyńska, k 53,0 19,4 s. 90, 149
 Gniewkowice zob. Gniewkowiec
 Gniewkowiec (Gniewkowice), *Gniewkowiec*, inw, bdg, Tuczo 52,9 18,1 s. 61
Gniewkowo zob. Gniewków
 Gniewkowo zob. Gniewków
 Gniewków (Gniewkowo), *Gniewkowo*, inw, inw, Gniewków, miasto, k 52,9 18,4 s. 36, 37, 39, 60–62, 68, 97, 101, 106, 116, 123, 149, 176, 177, 206
Gniewkowiec zob. Gniewkowiec
 Gniezno s. 17, 213
 Gnojno, dbr, lpn, Bobrowniki, k 52,8 19,1 s. 32, 35–37, 126, 149
 Gnojno, inw, inw, Staromieście, osada folwarczna 52,8 18,2 s. 92
 Gocanowo (Goców, Goczanowo, Godzanów), bkj, rdj, Chełmce 52,6 18,4
 Goców zob. Gocanowo
 Goczanowo zob. Gocanowo
 Godzanów zob. Gocanowo
 Godziszewy, dbr, rpn, Rypin 53,1 19,5 s. 95
Gogolin zob. Gogolina Wielka
 Gogolina Mała, *Gogolinek*, inw, bdg, Byszewo 53,2 17,8
 Gogolina Wielka, *Gogolin*, inw, bdg, Byszewo 53,3 17,8 s. 94
Gogolinek zob. Gogolina Mała
 Gogołkowe Rozniececice zob. Rozniececice Gogołkowe
 Gogoły zob. Rozniececice Gogołkowe
Gogoły zob. Rozniececice Gogołkowe
 Golanki, Galonki, bkj, bkj, Świerczyno 52,5 18,7
 Golbiny zob. Gulbiny
 Golce zob. Gole
 Gole (Golce) = Bańka, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,1
 Golejewo, bkj, ksw, Kościeszki 52,6 18,3
 Golewo zob. Gulewo
 Gołańcza s. 121
Golaszewo zob. Gołoszewo
 Gołabino zob. Gołębino
 Gołębinko zob. Gołębino
 Gołębino (Gołabino, Gołębinko), *Gołębin-Parcele*, bkj, bkj, Kłobia, osada folwarczna, k 52,5 18,9 s. 91, 148, 180
Gołębin-Parcele zob. Gołębino
 Gołębki**, dbr, dbr, Bądkowo s. 88
 Gołębkowo zob. Gołkowo
 Gołkowo (Gołębkowo), dbr, rpn, Górzno, d 53,2 19,6 s. 41, 151
 Gołoszewo, *Golaszewo*, bkj, kwl, Kowale 52,5 19,1

- Gołuchowo, dbr, lpn, Kikoł 52,9 19,2
 Gołyszewy, dbr, dbr, Dobrzyń 52,7 19,2 s. 203
 Goraj, *Góraj*, bkj, prd, Lubotyń 52,4 18,7 s. 126
 Gorzany, inw, inw, Kościelec 52,8 18,1
 Gorzechowo, dbr, dbr, Siecinie 52,6 19,5
 Gorzeń, inw, bdg, Samokłęski 53,1 17,7
 Gosławice, *Lepsze*, bkj, bkj, Świniarzewo 52,7 18,7 s. 33, 143
 Gostynin s. 177, 187
 Goszczewo, inw, inw, Służewo 52,9 18,6
 Gościejewo**, bkj, ksw, Kościeszki, osada folwarczna, k s. 87, 92, 148
 Gościeradz (Gościradz), inw, bdg, Wtelno, d 53,3 17,9 s. 94, 152
 Gościradz zob. Gościeradz
 Gośc (Gójsk, Goścoko), *Gójsk*, dbr, rpn, Gośc 52,9 19,5 s. 69, 164
 Goścoko zob. Gośc
 Goślin zob. Guźlino
 Goźlino zob. Guźlino
Gójsk zob. Gośc
 Gójsk zob. Gośc
 Góra, inw, inw, Góra 52,7 18,4 s. 60, 68, 74, 77–79, 88
 Góra, Nowe Miasto nad Pilicą s. 187
Góraj zob. Goraj
Górki Górne zob. Górki
Górki zob. Kopanie
 Górki, *Górki Górne*, raw i bkj, gos i kwl, Białotarczek 52,4 19,3 s. 41, 95
 Górki, inw, inw, Ludzicko 52,7 18,2
Górniak zob. Lubrański Młyn
Góry zob. Ściemielnik Nadolny
 Górzno, dbr, rpn, Górzno, miasto, d 53,2 19,6 s. 63, 65, 69, 102, 107, 115, 151, 163
 Grabianowo (Grabianówko, Grabionowo), *Mikorzyn* – część, bkj, bkj, Lubanie 52,8 18,9 s. 133, 190, 192, 198
 Grabianówko zob. Grabianowo
 Grabie (Starograbie), bkj, bkj, Grabie 52,8 18,6 s. 62, 69, 77, 94, 177
 Grabionowo zob. Grabianowo
 Grabkowo (Grabków), bkj, kwl, Grabkowo, d 52,5 19,1 s. 69, 94, 130, 151
 Grabków zob. Grabkowo
 Grabowa, *Drozdowiec* – część, dbr, lpn, Sumino?, k 52,9 19,1 s. 150
 Gradowo, bkj, rdj, Piotrkowo 52,5 18,5
 Grążawy, dbr, rpn, Grążawy, d 53,2 19,6 s. 41, 46, 69, 151
 Grochowski = Grochowski, Grochowski Mały, dbr, dbr, Grochowski 52,7 19,2 s. 65, 69, 94
 Grochowski Mały zob. Grochowski
 Grochowiska (Grochowiska Żegota) zob. Grochowiska-Pakosz
 Grochowiska Ślazowe zob. Ślazewo
Grochowiska zob. Grochowiska-Pakosz
 Grochowiska zob. Grochowiska-Pakosz
 Grochowiska Żegota zob. Grochowiska-Pakosz = Grochowiska-Pakosz (Grochowiska), Grochowiska (Grochowiska-Żegota), *Grochowiska*, bkj, prd, Izbica 52,4 18,7 s. 176
 Grochowiska-Ślazowo zob. Ślazewo
 Grochowiska-Żegota zob. Grochowiska
 Grodno, bkj, kwl, Kłotno 52,5 19,2
 Grodzień (Grodziń), dbr, lpn, Grodzień 52,9 19,2 s. 65
 Grodzień**, bkj, kwl, [nieznana], osada młyńska s. 87, 91
 Grodziec Cholewin (Grodziec, Grójce-Cholewino, Grudziec Cholewin), *Grójec*, bkj, bkj, Zgłowiątko 52,5 18,9 s. 44
 Grodziec Michałów = Grodziec Michałów (Grodziec Podskarbi, Grójce Podskarbiego, Grudziec Michałowy, Grudziec Michałów, Michałowo, Michałowo-Grodziec, Michałów Grudziec), Grodziec-Zbylut (Grójce Nagórne, Grudziec-Zbylut), *Grójczyk*, bkj, bkj, Zgłowiątko 52,5 18,8
 Grodziec Podskarbi zob. Grodziec Michałów
 Grodziec zob. Grodziec Cholewin
 Grodziec-Klawisz (Grodziec-Kuczwał, Grójce-Klawisz, Grudziec-Klawisz, Grudziec-Kuczwał), *Sułkówek* – część, bkj, bkj, Zgłowiątko 52,5 18,8
 Grodziec-Kuczwał zob. Grodziec-Klawisz
 Grodziec-Zbylut zob. Grodziec Michałów
 Grodzkie, *Grodztwo*, bkj, kwl, Kowale, osada folwarczna, k 52,5 19,2 s. 33, 91
Grodztwo zob. Grodzkie
Grodztwo zob. Pełczyce*
 Grodztwo, bkj, ksw, Kruszewica, k 52,7 18,3 s. 148
 Grodziń zob. Grodzień
 Gróbce = Gróbce (Gróbce Wielkie, Stare Gróbce), Nowe Gróbce (Gróbce, Gróbce Michałowe, Gróbce Nowe), *Gróbce* – część, bkj, bkj, Kroszyno 52,6 19,0
 Gróbce Michałowe zob. Nowe Gróbce
 Gróbce Nowe zob. Nowe Gróbce
 Gróbce Wielkie zob. Gróbce
 Gróbce zob. Nowe Gróbce
 Grójce Podskarbiego zob. Grodziec Michałów
 Grójce-Cholewino zob. Grodziec Cholewin
 Grójce-Klawisz zob. Grodziec-Klawisz
Grójczyk zob. Grodziec Michałów
Grójec zob. Grodziec Cholewin
 Grodziec Cholewin zob. Grodziec Cholewin
 Grodziec Michałowy zob. Grodziec Michałów
- Grudziec Michałów zob. Grodziec Michałów
 Grudziec-Klawisz zob. Grodziec-Klawisz
 Grudziec-Kuczwał zob. Grodziec-Klawisz
 Grzemby zob. Grzęby
 Grzęby (Grzemby), dbr, rpn, Świedziebna 53,1 19,5
Gugoły zob. Paprotki-Gugoły
 Gulbiny (Golbiny), dbr, rpn, Gulbiny 53,1 19,3 s. 69, 95
 Gulczewo zob. Gulewo
 Gulewo (Golewo, Gulczewo), bkj, kwl, Białotarczek 52,4 19,3
 Gumowo, dbr, lpn, Złotoria, k 53,0 18,8 s. 149
 Guślino zob. Guźlino
Guźlin zob. Guźlino
 Guźlino (Goślin, Goźlino, Guślino), *Guźlin*, bkj, bkj, Brzeście, m 52,6 18,9 s. 95, 155, 183, 186
- Hinocino zob. Ninocino
 Hujma Mała zob. Ujma Mała
 Hujma Wielka zob. Ujma Wielka
Humlin zob. Chomlino
- Ibranowo zob. Imbranowo
 Iłowo, bkj, bkj, Świerczyno 52,5 18,7
 Imbranowo (Ibranowo, Wybranowo), *Wybranowo*, inw, inw, Liskowo 52,9 18,2
 Innocino zob. Ninocino
 Inocino zob. Ninocino
 Inowladislavia zob. Inowrocław
 Inowłódz s. 187
 Inowrocław (Inowladislavia, Juniwladislavia), inw, inw, Inowrocław, miasto, k 52,8 18,3 s. 7, 8, 20, 28, 36, 47, 58, 68, 75, 76, 82, 97, 101, 106, 110, 111, 113, 114, 117, 119, 122, 129, 130, 133, 139, 149, 155, 158, 162, 168, 173, 176, 177, 189–201, 223
Inowrocław zob. Bądkówko**, Nowy Ogród, Rąbino, Rogowo**, Staromieście, Stodoły, Szymborze, Wierzbie**
- Irzmanowo zob. Jerzmanowo
 Izbica (Izdbica), *Izbica Kujawska*, bkj, prd, Izbica, miasto 52,4 18,8 s. 59, 60, 69, 77, 97, 99, 101, 105, 176, 177
Izbica Kujawska zob. Izbica
 Izdbica zob. Izbica
 Iżyce (Giżyce, Jeżyce), *Jerzyce*, bkj, rdj, Rzeczyca, d 52,6 18,5
- Jacewo zob. Dalkowo
 Jacewo, inw, inw, Staromieście, m 52,8 18,3 s. 155, 177, 190, 198, 199
Jachcice zob. Zachcice
 Jaksice, inw, inw, Jaksice, k 52,9 18,2 s. 68, 95, 149, 199

- Jakuszewo zob. Jarkuszewo
 Jakuszowo zob. Jarkuszewo
 Janczewek zob. Janczewo
 Janczewo, *Janczewek*, dbr, lpn, Karnkowo 52,8 19,2
 Jandrowice (Jądrowice), *Jądrowice*, bkj, bkj, Brzeście 52,6 18,8 s. 183, 184
 Janikowo (Janków), inw, inw, Ostrów 52,7 18,1
 Janikowo zob. Jankowo
 Janikowo zob. Jankowo, bkj, ksw
 Janikowo zob. Ostrów, inw, inw
 Janikowo zob. Sieczkowice
 Janiszewek zob. Janiszewko
 Janiszewko, *Janiszewek*, bkj, bkj, Zgłowiątko, osada folwarczna 52,5 18,8 s. 91
 Janiszewo zob. Janiszewski Młyn
 Janiszewo, bkj, bkj, Zgłowiątko 52,5 18,8 s. 136, 177
 Janiszewski Młyn, *Janiszewo* – część, bkj, bkj, Zgłowiątko, osada młyńska 52,5 18,8 s. 90
 Jankowice-Słodowy zob. Słodowy
 Jankowo (Janikowo), *Janikowo*, bkj, ksw, Polanowice, osada folwarczna 52,6 18,3 s. 91
 Jankowo, dbr, lpn, Sumino, k 52,9 19,1 s. 42, 46, 94, 150
 Janków zob. Janikowo
 Janocin zob. Ninocino
 Janowice, bkj, rdj, Mąkoszyno 52,4 18,7
 Janowice, bkj, rdj, Sadlno 52,5 18,5
 Janowice, inw, inw, Sławsko 52,7 18,3
 Janowice, *Kaźmierzewo* – część, bkj, bkj, Lubanie 52,7 18,9
 Janowo, dbr, rpn, Świedziebna, d 53,1 19,6 s. 95, 151
 Jarałtowiec zob. Jaruntowice
Jaranowo Duże zob. Jaronowo Wielkie
 Jaranowo Małe zob. Jaronowo Małe
 Jaranowo Wielkie zob. Jaronowo Wielkie
Jaranówek zob. Jaronowo Małe
 Jarantowice Wielkie zob. Jaruntowice Wielkie
 Jarantowice zob. Jaruntowice Małe
Jarantowice zob. Jaruntowice Wielkie
 Jarantowice zob. Jaruntowice Wielkie
 Jarantowo zob. Trzaskowy Jaruntowski
 Jarciszewo Długoszewo zob. Erciszewo Długoszewo
 Jarciszewo Długoszewo zob. Erciszewo Długoszewo
 Jarciszewo Rozdziałowe zob. Erciszewo Rozdziałowe
 Jarczechowo, dbr, lpn, Kikoł 52,9 19,1
 Jarczewo (Jarzyczewo), dbr, lpn, Karnkowo 52,9 19,3
 Jardanowo zob. Jordanowo
 Jardanówko zob. Jordanowo
 Jark, *Jarki*, inw, inw, Gniewków, osada młyńska, k 53,0 18,4 s. 61, 90, 149
Jarki zob. Jark
 Jarkuszewo (Jakuszewo, Jakuszowo), bkj, prd, Przedecz, osada folwarczna, k 52,3 18,9 s. 31, 148
 Jarnowo Małe zob. Jaronowo Małe
 Jarnowo Wielkie zob. Jaronowo Wielkie
 Jarnowo zob. Jaronowo Wielkie
 Jarołtowiec zob. Jaruntowice
 Jaronkowice zob. Jaruntowice Małe
 Jaronkowice zob. Jaruntowice Wielkie
 Jaronowo Małe (Jaronowo Małe, Jarnowo Małe, Jaronówko, Jarunowo Małe), *Jaranówek*, bkj, bkj, Wieniec 52,7 18,9 s. 94
 Jaronowo Wielkie (Jaranowo Wielkie, Jarnowo, Jarnowo Wielkie, Jarunowo, Jarunowo Wielkie), *Jaranowo Duże*, bkj, bkj, Wieniec 52,7 18,8 s. 94
 Jaronówko zob. Jaronowo Małe
 Jarontowice zob. Jaruntowice
Jaronty zob. Trzaskowy Jaruntowski
 Jarułtowiec zob. Jaruntowice
 Jarunowo Małe zob. Jaronowo Małe
 Jarunowo Wielkie zob. Jaronowo Wielkie
 Jarunowo zob. Jaronowo Wielkie
 Jaruntowice (Jarałtowiec, Jarołtowiec, Jarontowice, Jarułtowiec), Jarantowice, bkj, bkj, Chocień 52,5 19,0 s. 177
 Jaruntowice Małe (Jarantowice, Jaronkowice, Jaruntowice), *Kolonia Jarantowice*, bkj, bkj, Osiecin 52,6 18,7 s. 44, 177
 Jaruntowice Wielkie (Jarantowice, Jarantowice Wielkie, Jaronkowice, Jaruntowice), *Jarantowice*, bkj, bkj, Osiecin 52,6 18,7 s. 44, 177
 Jaruntowice zob. Jaruntowice Małe
 Jaruntowice zob. Jaruntowice Wielkie
Jarużyn zob. Jerzurzyno
 Jarużyn zob. Jerzurzyno
 Jarużyno zob. Jerzurzyno
 Jarzmanowo zob. Jerzmanowo
 Jarzyczewo zob. Jarzeczewo
 Jasienie, *Jasień*, dbr, dbr, Tłuchowo 52,7 19,4 s. 90, 94
Jasień zob. Jasienie
 Jasień zob. Jasin
 Jasin (Jasiński, Jasień), *Wielka Nieszawka* – część?, inw, inw, Podgórze, osada młyńska, k 53,0 18,5 s. 32, 149
 Jasiński zob. Jasin
 Jaskułtowiec zob. Jaszczułtowiec
 Jasnowski zob. Jasnowy
 Jasnowy (Jasnowski), *Toruń* – część, inw, inw, Podgórze, osada młyńska, k 53,0 18,6 s. 85, 86, 90, 149
Jastrząbek zob. Skowronkowo
 Jastrząbie, Jastrzębie, dbr, lpn, Lipno 52,9 19,2
 Jastrzębie, inw, bdg, Żołędowo 53,2 18,1
 Jaszczułtowiec zob. Jaszczułtowiec
 Jaszczułtowiec (Jaskułtowiec, Jaszczułtowiec)*, bkj, bkj, Chocień 52,5 19,0
Jądrowice zob. Jandrowice
 Jądrowice zob. Jandrowice
 Jeruzyno zob. Jerzurzyno
 Jerzmanowo (Irzmanowo, Jarzmanowo), bkj, bkj, Kłobia 52,5 18,9
 Jerzurzyno (Jarużyn, Jarużyno, Jeruzyno, Jeżurzyno), *Jarużyn*, inw, bdg, Fordan, d 53,2 18,2 s. 154
Jerzyce zob. Iżyce
 Jeżewo, inw, bdg, Łabiszyn 53,0 18,0
 Jeżurzyno zob. Jerzurzyno
 Jeżyce zob. Iżyce
 Jęczmień**, bkj, rdj, [nieznana], osada młyńska s. 88, 91
 Jordanowo (Jardanowo, Jardanówko, Jordanów), inw, bdg, Dźwierzno 52,9 18,1 s. 84, 129
 Jordanów zob. Jordanowo
Józefowo zob. Łuba
 Juniwladislavia zob. Inowrocław
 Jurkowa Wola (Wola Jurek, Wola Jurkowa), *Wola Jurkowa*, bkj, bkj, Chalino 52,5 18,7
 Jurkowo, bkj, rdj, Piotrkowo 52,5 18,5
 Kaczewo, bkj, rdj, Kaczewo, d 52,6 18,5 s. 60, 69, 129, 151
 Kaczka**, bkj, rdj, [nieznana], osada młyńska s. 85, 88, 91
 Kaczkowo, inw, inw, Płomykowo 52,9 18,3
 Kaczor zob. Łuba
 Kaczyno zob. Kawieczyno
 Kalinowiec, bkj, bkj, Bądkowo, osada folwarczna, k 52,7 18,8 s. 91, 149
 Kaliska, bkj, kwł, Lubień, osada folwarczna 52,4 19,1 s. 36, 91, 156
 Kalny Redecz zob. Redecz Kalny
Kałęczyn zob. Kałęczyno
 Kałęczyn zob. Kałęczyno
Kałęczynek zob. Kałęczynko
 Kałęczynko (Kałęczyno, Kałęczyno Małe), *Kałęczynek*, bkj, bkj, Lubanie 52,7 18,9
 Kałęczyno (Kałęczyn), *Kawęczyn*, bkj, prd, Lubotyń, d 52,4 18,6 s. 151
 Kałęczyno (Kałęczyno Wielkie), *Kałęczyn*, bkj, bkj, Bądkowo 52,7 18,8 s. 62
 Kałęczyno Małe zob. Kałęczynko
 Kałęczyno Wielkie zob. Kałęczyno
 Kałęczyno zob. Kałęczynko
 Kamienica, dbr, dbr, Sobowo 52,7 19,4
 Kamienie Kmiece (Kamień Kmiecey), *Kamień Kmiecey*, dbr, dbr, Tłuchowo 52,7 19,4
 Kamienie Kotowe, *Kamień Kotowy*, dbr, dbr, Tłuchowo 52,7 19,4
 Kamieniec*, *Kamionka*, bkj, prd, Przedecz, k 52,3 18,9 s. 148
 Kamieniec, bkj, bkj, Chalino 52,5 18,7

Kamieniec, bkj, bkj, Koneck 52,8 18,7
Kamienna zob. Kamiona
Kamień Kmiecy zob. Kamienie Kmiece
Kamień Kmiecy zob. Kamienie Kmiece
Kamień Kotowy zob. Kamienie Kotowe
 Kamiona (Kamionna), *Kamienna*, bkj, kwl, Lubień 52,4 19,1 s. 156
Kamionka zob. Kamieniec*
 Kamionna zob. Kamiona
 Kania, inw, bdg, Łabiszyn 52,9 18,0
 Kaniec (Koniec), *Koniec*, bkj, bkj, Zgłowiązka 52,5 18,9
 Kaniewko zob. Kaniewo
 Kaniewo = Kaniewo, Kaniewko, *Kaniewo* – część, osada folwarczna, d, bkj, bkj, Kłobia 52,5 18,9 s. 92, 154
 Karczpol zob. Karspol
Karczyn zob. Karczyno
 Karczyn zob. Karczyno
 Karczyno (Karczyn), *Karczyn*, inw, inw, Góra 52,7 18,4 s. 33
 Karnkowo, dbr, lpn, Karnkowo 52,9 19,3 s. 66, 69, 89, 94
 Karnoty zob. Czarnotki
Karsk zob. Karsko
 Karsk zob. Karsko
 Karsko (Karsk), *Karsk*, bkj, rdj, Rzeczyca, d 52,6 18,4 s. 152
 Karspol (Karczpol), bkj, rdj, Rzeczyca 52,5 18,4
 Kaszanowo zob. Koszanowo
 Katarzyna zob. Święta Katarzyna
Katarzyna zob. Święta Katarzyna
Kawęczyn zob. Kałęczyno
Kawęczyn zob. Kawieczyno, bkj, bkj
Kawęczyn zob. Kawieczyno, dbr, lpn
 Kawęczyno zob. Kawieczyno, bkj, bkj
 Kawęczyno zob. Kawieczyno, dbr, lpn
 Kawieczyno (Kaczyno, Kawęczyno), *Kawęczyn*, dbr, lpn, Łązyno 53,0 18,9
 Kawieczyno (Kawęczyno), *Kawęczyn*, bkj, bkj, Grabie 52,9 18,5
 Kawka, bkj, bkj, Lubanie, osada młyńska, d 52,7 19,0 s. 90, 152
 Kawno, dbr, lpn, Ruż 53,0 19,2
Kazanie zob. Kazom
 Kazanki zob. Kozanki
 Kazom (Kazoń, Kazum), *Kazanie*, bkj, bkj, Lubraniec 52,6 18,9 s. 136, 177
 Kazoń zob. Kazom
 Kazum zob. Kazom
Kaźmierzewo zob. Janowice
 Kąkol, *Kąkol* (*Cierpice* – część), inw, inw, Podgórze, osada młyńska, k 53,0 18,4 s. 90, 149
Kąkowa Wola zob. Kunkowa Wola
Kąty Małe zob. Kąty
 Kąty, bkj, kwl, Pierowa Wola 52,4 19,2
 Kąty, *Kąty Małe*, bkj, bkj, Wieniec, d 52,6 18,9 s. 129, 141, 152, 185
 Kępka Duchowna (Kępka), *Księża Kępka*, bkj, kwl, Grabkowo, d 52,5 19,1 s. 152
Kępka Szlachecka zob. Kępka Wielka
Kępka Szlachecka zob. Ruda, bkj, kwl
 Kępka Wielka (Kępka), *Kępka Szlachecka*, bkj, kwl, Grabkowo 52,5 19,1
 Kępka zob. Kępka Duchowna
 Kępka zob. Kępka Wielka
 Kick zob. Kicko
 Kicko (Kick), bkj, rdj, Chełmce, d 52,6 18,4 s. 151
 Kielczew*, inw, inw, Ostrowąs?, osada folwarczna 52,6 18,4 s. 84, 92
 Kielpiny, dbr, rpn, Osiek 53,1 19,3
 Kiepsusz zob. Lubrański Młyn
 Kiepsuch zob. Lubrański Młyn
 Kijaszkowiec, *Kijaszkówiec*, dbr, lpn, Mazowsze 53,0 19,0 s. 156
 Kijaszkowo, dbr, lpn, Mazowsze 53,0 19,0 s. 94, 156
Kijaszkówiec zob. Kijaszkowiec
 Kijewice (Kijowice), bkj, ksw, Strzelno 52,6 18,2
 Kijewo, inw, inw, Branno 52,9 18,5 s. 142, 156
 Kijowice zob. Kijewice
 Kikoł, *Kikoł*, dbr, lpn, Kikoł, ks 52,9 19,1 s. 65, 66, 69, 95, 150, 177
Kikoł zob. Kikoł
 Kisielewo, dbr, dbr, Dobrzyń 52,7 19,3 s. 177, 203
 Klonowo, dbr, lpn, Działyń 53,0 19,1 s. 65, 156
 Kłobia (Kłobia Królewska, Kłobia Wielka), bkj, bkj, Kłobia, k 52,5 18,9 s. 69, 94, 126, 148, 180
 Kłobia Królewska zob. Kłobia
 Kłobia Mała (Kłobia), *Kłóbka*, bkj, kwl, Kłobia Mała 52,5 19,1 s. 69, 75
 Kłobia Wielka zob. Kłobia
 Kłobia zob. Kłobia Mała
Kłobia zob. Kłobski Młyn
 Kłobski Młyn (Chłopski Młyn), *Kłobia* – część, bkj, bkj, Kłobia, osada młyńska, k 52,5 18,9 s. 90, 148
 Kłobuki-Patrze zob. Kłobukowo Patrze
 Kłobukowo Patrze (Kłobuki-Patrze), *Kłobukowo-Patrze*, dbr, dbr, Bądkowo 52,7 19,5
Kłobukowo zob. Kłobukowo-Molendy
 Kłobukowo-Karasie+, dbr, dbr, Bądkowo 52,7 19,5 s. 165
 Kłobukowo-Molendy, *Kłobukowo*, dbr, dbr, Bądkowo 52,7 19,5 s. 165
 Kłocko zob. Kłokock
 Kłodawa, łączycie s. 42, 70, 123, 173
 Kłodno zob. Kłotno
 Kłokocin zob. Kłokocino
 Kłokocino (Kłokocin, Kłokoczyno), *Kłokocyn*, bkj, prd, Przedecz, k 52,3 19,0 s. 148
 Kłokock (Kłokocko), dbr, lpn, Lipno 52,8 19,2 s. 94
Kłokocyn zob. Kłokocino

- Kobyła Łata zob. Kobyła Jata
- Kobyła Łąka (Kobela Łąka, Kobeląka, Kobyłąka), bkj, kwl, Lubień 52,4 19,1
- Kobylata zob. Kobyła Jata
- Kobyle Błota Służewskie (Kobele Błota Służewskie, Stara Wieś), *Stara Wieś*, inw, inw, Służewo 52,9 18,7 s. 88, 156
- Kobyle Błota Sobiesierskie (Kobele Błota Sobiesierskie, Półwiesek, Półwiosek)***, inw, inw, Służewo s. 88
- Kobylnica Mała (Kobelnica, Kobelnica Mała, Kobielnica Mała, Kobylnica), *Kobylnica*, bkj, rdj, Rzeczyca 52,6 18,5
- Kobylnica Wielka (Kobelnica, Kobelnica Wielka, Kobielnice, Kobielnica Wielka, Kobylnica), *Kobylnica*, bkj, rdj, Rzeczyca, d 52,6 18,5 s. 152
- Kobylnica zob. Kobylnica Mała
- Kobylnica* zob. Kobylnica Mała, Kobylnica Wielka
- Kobylnica zob. Kobylnica Wielka
- Kobylniki (Kobelniki, Kobielniki), inw, inw, Sławsko 52,7 18,3 s. 129
- Kobylniki zob. Kobelniki
- Kobyłąka zob. Kobyła Łąka
- Kochanie, *Kochoń*, dbr, dbr, Mokowo 52,7 19,3
- Kochoń* zob. Kochanie
- Koczur zob. Łuba
- Koczyna zob. Kuczyna
- Kokoszczyzno* zob. Kokoszczyzno
- Kokoszczyzno, *Kokoszczyzno*, dbr, lpn, Sudragi 52,8 19,5
- Kokoszka zob. Ciemięga
- Kokoszyce**, bkj, rdj, Ostrów, k s. 88, 148
- Kolankowo* zob. Wiadome
- Kolankowo, dbr, lpn, Karnkowo 52,9 19,2
- Kolomia zob. Kołomia
- Kolonia Jarantowice* zob. Jarantowice Małe
- Kolonia Latkowo* zob. Latkowo
- Kolonia Łakno* zob. Łakno
- Kolonia Samszyce* zob. Samszyce Wielkie
- Kolonia Warzymowska* zob. Warzymowo
- Kolonia Wąsowo* zob. Wąsowo
- Kolonia zob. Kołomia
- Kołatki, bkj, prd, Chodecz, osada młyńska 52,4 19,0 s. 45, 90
- Kołomia (Kołomia, Kolonia), bkj, kwl, Pierowa Wola, ds 52,3 19,2 s. 154
- Kołudą Małą, inw, inw, Ludzicko 52,7 18,1 s. 166
- Kołudą Wielką (Kołudą), inw, inw, Ludzicko 52,7 18,2 s. 160, 161, 166
- Kołudą zob. Kołudą Wielką
- Komaszyce* zob. Trzaskowy-Komaszyce
- Komorowo, dbr, lpn, Lipno 52,8 19,1
- Komorowo, *Komorowo-Majątek*, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8
- Komorowo-Majątek* zob. Komorowo
- Konary* zob. Baskowo
- Konary, bkj, bkj, kościół 52,6 18,8
- Konary, inw, inw, Kobielnice 52,7 18,5
- Koneck, bkj, bkj, Koneck 52,8 18,7 s. 57, 61, 69, 77, 94, 132, 164, 177
- Koniec* zob. Kaniec
- Koniec zob. Kaniec
- Koniec-Kwilno* zob. Kwilno
- Konotopie, dbr, lpn, Kikoł 52,9 19,1
- Kopanie, *Kopanie (Górki – część)*, inw, inw, Ludzicko, osada folwarczna 52,7 18,2 s. 84, 92, 142
- Kopanina, *Chrusty*, bkj, bkj, Służewo, osada folwarczna 52,9 18,6 s. 84, 91
- Korabniki, bkj, bkj, Włocław, d 52,7 19,0 s. 81, 82, 151, 161, 214
- Koronowo (Koronów, Korunów), inw, bdg, Koronowo, miasto, d 53,3 17,9 s. 7, 21, 37, 59, 68, 97, 101, 105, 106, 110, 120, 132, 133, 152, 155
- Koronów zob. Koronowo
- Korunów zob. Koronowo
- Korzecznik Lubieniecki zob. Lubieniec
- Korzecznik, bkj, prd, Korzecznik 52,3 18,8 s. 40, 53, 66, 70, 88
- Korzeczynek* zob. Kurzeszyno
- Korzeczyzno zob. Kurzeszyno
- Koska**, inw, bdg, Bydgoszcz?, osada młyńska, k s. 85, 88, 91, 149, 151
- Koski, *Kuzki*, dbr, dbr, Dobrzyń, osada młyńska, d 52,6 19,2 s. 90
- Kosorzyno zob. Rudak
- Koszanowo (Kaszanowo), bkj, bkj, Kroszyno, d 52,5 18,9 s. 152
- Koszczały, bkj, rdj, Bronisław 52,7 18,5
- Koszewo* zob. Koszewski Młyn
- Koszewo zob. Koszewski Młyn
- Koszewski Młyn (Koszewo), *Koszewo*, bkj, ksw, Warzymowo, osada młyńska 52,4 18,4 s. 90
- Kościelec, inw, inw, Kościelec 52,8 18,2 s. 42, 68, 88, 97
- Kościelna Wieś* zob. Kościół
- Kościeszki, bkj, ksw, Kościeszki 52,6 18,3 s. 60, 68, 87
- Kościeszycy zob. Kościeszki
- Kościół, *Kościelna Wieś*, bkj, bkj, kościół 52,7 18,7 s. 56, 57, 62, 69, 73, 77, 94
- Kot (Kut), *Otloczyn – część*, inw, inw, Słońsko, osada młyńska, d 52,9 18,7 s. 61, 90, 91, 151
- Kotomierz* zob. Kotomierza
- Kotomierz zob. Kotomierza
- Kotomierza (Kotomierz, Kotomirza), *Kotomierz*, inw, bdg, Dobrcz 53,3 18,1 s. 162
- Kotomirza zob. Kotomierza
- Kotowy, dbr, rpn, Sadłowo 53,1 19,6 s. 95, 157
- Kowal* zob. Kowale
- Kowale = Kowale, Piączyński Młyn (Piączyzna, Piączyński Młyn) *Kowal –*
- część?*, osada młyńska, *Kowal-Stare Miasto*, bkj, kwl, Kowale, miasto, k 52,5 19,2 s. 7, 47, 50, 69, 81, 91, 97, 101, 104, 110–114, 117, 119, 122, 123, 130, 131, 148, 161, 168, 174, 177, 187, 220
- Kowalikowy zob. Kowalkowy
- Kowalkowy (Kowalikowy), *Kowalki*, dbr, rpn, Rypin 53,0 19,4
- Kozanki (Kazanki), *Kazanki*, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8
- Kozibór, *Kozibór (Mała Nieszawka – część)*, inw, inw, Podgórze, k 53,0 18,5 s. 149
- Koziejaty, *Kozjaty*, bkj, bkj, Chalino 52,4 18,7
- Koziróg Leśny, dbr, dbr, Tłuchowo 52,8 19,4
- Koziróg Rzeczny, dbr, dbr, Tłuchowo 52,8 19,5
- Kozjaty* zob. Koziejaty
- Kozubek**, bkj, rdj, Sadlno, osada młyńska s. 85, 88, 91
- Koźmice (Koźnice, Kuźmice, Kuźnice), *Kuźniczka*, bkj, bkj, Śmiłowice 52,5 19,0
- Koźmice zob. Koźmice
- Krajewice**, bkj, bkj, Świniarzewo s. 57, 87
- Kraszyce, bkj, ksw, Polanowice 52,6 18,2
- Krąskowo zob. Krązkowo
- Krązkowo (Krąskowo), inw, bdg, Pęchowo 52,9 18,1
- Krery (Kryry)**, bkj, rdj, Piaski s. 88
- Kretki Duże* zob. Kretki Wielkie
- Kretki Małe, dbr, rpn, Osiek 53,2 19,4 s. 139
- Kretki Wielkie, *Kretki Duże*, dbr, rpn, Osiek 53,2 19,4 s. 95, 139, 156
- Kretkowo zob. Starzewo
- Kretków zob. Starcewo
- Krępa, dbr, dbr, Grochowalsk 52,7 19,2
- Krężołowy zob. Krężoły
- Krężoły (Krężołowy), inw, bdg, Tuczo, osada folwarczna 52,9 18,1 s. 92, 129
- Krobia, dbr, lpn, Złotoria, k 53,0 18,8 s. 149
- Krojczyn* zob. Krowiczyno Małe
- Kromiszewice (Kromiszowice), *Kromszewice*, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0 s. 131
- Kromiszowice zob. Kromiszewice
- Kromszewice* zob. Kromiszewice
- Krostkowo (Chrostkowo), *Chrostkowo*, dbr, lpn, Krostkowo 52,9 19,3 s. 65, 69
- Kroszyn zob. Kroszyno
- Kroszynko (Kroszynko Małe, Kruszynko, Kruszynko Małe), *Kruszynek*, bkj, bkj, Kroszyno 52,6 19,0
- Kroszynko Małe zob. Kroszyno
- Kroszynko Małe zob. Kroszyno Małe, inw, inw

- Kroszyno (Kroszyn, Kroszyno), *Kroszyn*, bkj, bkj, Kroszyno, k 52,6 19,0 s. 59, 69, 94, 148
- Kroszyno Górne (Kroszyno, Kroszyno, Kroszyno Górne), *Kroszyn*, inw, bdg, Dąbrówka 53,2 17,8 s. 180, 184
- Kroszyno Małe (Kroszynko Małe, Kroszyno Małe, Kroszynko, Kroszynko Małe, Kroszyno Małe), *Kroszynek*, inw, inw, Ostrowąs 52,8 18,8 s. 81, 82
- Kroszyno Małe (Kroszyno, Kroszyno) = Kroszynko, *Kroszyn Krajeński*, inw, bdg, Bydgoszcz 53,1 17,9
- Kroszyno Małe zob. Kroszyno Małe, inw, inw
- Kroszyno Wielkie (Kroszynko Wielkie, Kroszyno Wielkie)*, *Kroszynek-Kolonia*, inw, inw, Ostrowąs 52,8 18,8 s. 81, 82
- Kroszyno zob. Kroszyno Górne
- Kroszyno zob. Kroszyno Małe, inw, bdg
- Krotoszyn* zob. Krotoszyno
- Krotoszyno, *Krotoszyn*, bkj, bkj, kościół 52,7 18,8 s. 42
- Krowice zob. Redecz Krowi
- Krowiczynko zob. Krowiczyno Małe
- Krowiczyno Małe (Krowiczynko), *Krojczyn* – część, dbr, dbr, Zadzuszniaki 52,7 19,2
- Krowiczyno Wielkie, *Krojczyn*, dbr, dbr, Zadzuszniaki 52,7 19,2
- Kruczowo (Kruków, Kroszowo), *Krukowo*, bkj, bkj, Choczeń, osada folwarczna, k 52,5 19,0 s. 91, 149
- Krukowo* zob. Kruchowo
- Kruków zob. Kruchowo
- Krusza Duchowna (Krusza), inw, inw, Ludzicko, d 52,7 18,2 s. 152
- Krusza Podlodowa (Krusza, Krusza Podlotowa), *Krusza Podlotowa*, inw, inw, Ludzicko 52,7 18,2
- Krusza Podlotowa* zob. Krusza Podlodowa
- Krusza Podlotowa zob. Krusza Podlodowa
- Krusza Zamkowa* zob. Krusza Ząbkowa
- Krusza Ząbkowa (Krusza Zębkowa), *Krusza Zamkowa*, inw, inw, Ludzicko 52,7 18,2
- Krusza Zębkowa zob. Krusza Ząbkowa
- Krusza zob. Krusza Duchowna
- Krusza zob. Krusza Podlodowa
- Kruszewski Młyn**, bkj, prd, [nieznana], osada młyńska s. 88, 91
- Kruszowo zob. Kruchowo
- Kruszwica* zob. Świątniki
- Kruszwica, bkj, ksw, Kruszwica, miasto, k 52,7 18,3 s. 33, 47, 59, 68, 77, 97, 101, 105, 110, 111, 114, 117, 119, 122, 124, 148, 152, 161, 168, 174, 177, 182, 188
- Kruszyn Krajeński* zob. Kroszyno Małe, inw, bdg
- Kruszyn* zob. Kroszyno Górne
- Kruszyn* zob. Kroszyno, bkj, bkj
- Kruszynek* zob. Kroszynko
- Kruszynek* zob. Kroszyno Małe, inw, inw
- Kruszynek-Kolonia* zob. Kroszyno Wielkie
- Kruszynek-Kolonia* zob. Zamyślino
- Kroszynko Małe zob. Kroszynko
- Kroszynko Małe zob. Kroszyno Małe, inw, inw
- Kroszyno Wielkie zob. Kroszyno Wielkie, inw, inw
- Kroszynko zob. Kroszynko
- Kroszynko zob. Kroszyno Małe, inw, inw
- Kroszyno Górne zob. Kroszyno Górne
- Kroszyno Małe zob. Kroszyno Małe, inw, inw
- Kroszyno Wielkie zob. Kroszyno Wielkie, inw, inw
- Kroszyno zob. Kroszyno
- Kroszyno zob. Kroszyno Górne
- Kroszyno zob. Kroszyno Małe, inw, bdg
- Kryry zob. Krery
- Kryszkowice* zob. Krzyszkowice
- Kryszkowice zob. Krzyszkowice
- Krzewie, bkj, kwl, Kłobia Mała 52,4 19,1
- Krzykos zob. Krzykosz
- Krzykosz (Krzykos)***, bkj, bkj, Choczeń s. 87, 142
- Krzyszkowice (Kryszkowice), *Kryszkowice*, bkj, rdj, Sadlno 52,5 18,5
- Krzywosądz* zob. Krzywosądza
- Krzywosądza, *Krzywosądz*, bkj, rdj, Krzywosądza 52,7 18,6 s. 69, 162
- Książ, bkj, ksw, Polanowice, d 52,6 18,2 s. 153
- Księża, dbr, rpn, Księża 53,2 19,6 s. 41, 46, 69, 95, 173
- Księża Kępka* zob. Kępka Duchowna
- Kubłowa zob. Kubłowo
- Kubłowo (Kubłowa, Kubłów), bkj, prd, Chodecz, k 52,4 19,1 s. 32, 94, 148
- Kubłów zob. Kubłowo
- Kucierz (Kuczerz, Kucierz), bkj, bkj, Lubanie, osada folwarczna, d 52,8 19,0 s. 40, 91, 152
- Kucice (Kucyce), bkj, prd, Izbica 52,4 18,9 s. 45
- Kuczek, inw, inw, Raciąż, osada młyńska, d 52,9 18,8 s. 90, 151
- Kucierz zob. Kucierz
- Kuczerze zob. Kucierz
- Kuczkowo, inw, inw, Sędzino, d 52,7 18,6 s. 152
- Kuczyce zob. Kucice
- Kuczyna (Koczyna), bkj, bkj, Brzeście, d 52,6 18,9 s. 132, 152, 154, 183, 184
- Kukielka zob. Filip
- Kukowo, dbr, lpn, Ligowo 52,8 19,4
- Kulino, *Kulin*, dbr, dbr, Szpital Nadolny 52,7 19,1
- Kunkowa Wola = Kunkowa Wola (Wola, Wola Konkowa, Wola Krukowa), Starczewa, *Kąkowa Wola* – część, osada folwarczna, *Kąkowa Wola*, bkj, bkj, Dąbie, k 52,6 18,8 s. 84, 92, 134, 136, 149
- Kunów zob. Kłonowo Wielkie
- Kurowo (Kurów), *Kurowo-Parcele*, bkj, kwl, Kłotno, d 52,5 19,3 s. 94, 153
- Kurowo, dbr, dbr, Zadzuszniaki 52,7 19,2
- Kurowo-Parcele* zob. Kurowo
- Kurów zob. Kurowo
- Kurzelowo**, inw, bdg, [nieznana] s. 84, 88
- Kurzeszyno (Korzeszyno), *Korzeszynek*, bkj, bkj, Lubraniec, d 52,5 18,8 s. 152
- Kusewo zob. Kusowo
- Kusowo (Kusewo), *Kusowo (Borówno – część)*, inw, bdg, Dobrez, osada folwarczna 53,2 18,2 s. 92, 177
- Kut zob. Kot
- Kuzki* zob. Koski
- Kuźmice zob. Koźmice
- Kuźnice zob. Koźmice
- Kuźniczka* zob. Koźmice
- Kwaśno, dbr, rpn, Sieprc, osada młyńska 52,8 19,6 s. 90
- Kwilinko zob. Kwilino
- Kwilino = Kwilino (Kwilno), Kwilinko, *Kwilno*, bkj, rdj, Byczyna 52,6 18,6 s. 136
- Kwilno* zob. Kwilino
- Kwilno zob. Kwilino
- Kwilno, *Koniec-Kwilno*, bkj, bkj, Zgłowiątko 52,5 18,8
- Lachmirowice* zob. Łąkomirowice
- Lasotki, dbr, dbr, Rokicie 52,6 19,5
- Lassek zob. Ciemięga
- Latkowo (Letkowo), *Kolonia Latkowo*, bkj, rdj, Płowce 52,6 18,7 s. 94
- Latkowo* zob. Więclawice Dolne
- Latkowo zob. Więclawice Dolne
- Lekarzewice (Lekarzowice), bkj, bkj, kościół, k 52,6 18,8 s. 148, 180
- Lekarzowice zob. Lekarzewice
- Lenie Małe* zob. Linie Małe
- Lenie Wielkie* zob. Linie Wielkie
- Lepsze* zob. Gosławice
- Leski (Lesko), *Lisek*, dbr, lpn, Bobrowniki 52,8 19,1 s. 90, 151, 220
- Lesko zob. Leski
- Leszcze, bkj, rdj, Rzeczyca 52,6 18,4
- Leszcze, inw, bdg, Dźwierzno 52,9 18,1
- Leszczyce, *Leszczyce (Dziarnowo – osada)*, inw, inw, Kościelec 52,8 18,2 s. 192, 193
- Letkowo zob. Latkowo
- Łędwiczyny**, bkj, bkj, Chalino?, k s. 87, 150
- Lganowo, *Olganowo*, bkj, bkj, Śmiłowice 52,5 19,0
- Licieszewy, *Liciszewy*, dbr, lpn, Mazowsze 53,0 19,1 s. 94, 156
- Liciszewy* zob. Licieszewy

- Ligowo, dbr, lpn, Ligowo 52,8 19,5 s. 47, 69
- Ligówko, dbr, lpn, Ligowo 52,8 19,5
- Lijewo, bkj, bkj, Kroszyno 52,5 19,0
- Line (Linie), *Linne*, dbr, rpn, Sadłowo 53,1 19,5 s. 95
- Linie Małe, *Lenie Małe*, dbr, dbr, Sobowo 52,7 19,4
- Linie Wielkie, *Lenie Wielkie*, dbr, dbr, Dobrzyń, k 52,7 19,4 s. 149, 203, 204, 209, 210
- Linie zob. Line
- Linne* zob. Line
- Lipie Dolne (Lipie Małe), *Lipionka*, inw, inw, Gniewków 52,9 18,4 s. 62
- Lipie Górne (Lipie, Lipie Wielkie), *Lipie*, inw, inw, Branno 52,9 18,4 s. 62
- Lipie Małe zob. Lipie Dolne
- Lipie Wielkie zob. Lipie Górne
- Lipie* zob. Lipie Górne
- Lipie zob. Lipie Górne
- Lipionka* zob. Lipie Dolne
- Lipno, dbr, lpn, Lipno, miasto, k 52,8 19,2 s. 35, 47, 65, 66, 69, 72, 97, 102, 107, 108, 116, 119, 123, 139, 149, 162, 173, 177, 203, 206
- Lisek zob. Leski
- Lisek, *Włocławek-Lisek*, bkj, bkj, Włocław, osada młyńska, d 52,7 19,0 s. 90, 151, 220
- Lisewo (Lisowo, Liskowo), *Lisewo Kościelne*, inw, bdg, Pęchowo 52,9 18,1 s. 57, 58, 61, 72, 78, 84
- Lisewo Kościelne* zob. Lisewo
- Lisewo Kościelne* zob. Mochelek
- Lisewo, Wielkopolska s. 53
- Lisianki* zob. Bobrek
- Liskowo (Liszkowo), *Liszkowo*, inw, inw, Liskowo 52,9 18,2 s. 61, 68
- Liskowo zob. Lisewo
- Lisowo zob. Lisewo
- Liszkowo* zob. Liskowo
- Liszkowo zob. Liskowo
- Liszkowo* zob. Wola Liskowska
- Lubanie, bkj, bkj, Lubanie, d 52,7 18,9 s. 69, 82, 95, 152
- Lubieniec (Korzecznik Lubieniecki), bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0
- Lubień Kujawski* zob. Lubień
- Lubień, *Lubień Kujawski*, bkj, kwl, Lubień, miasto 52,4 19,2 s. 58, 69, 98, 99, 101, 104, 156
- Lubin* zob. Lubino
- Lubinek* zob. Lubinko
- Lubinko, *Lubinek*, dbr, lpn, Wola 52,9 19,1
- Lubino, *Lubin*, dbr, lpn, Wola 52,9 19,1 s. 94, 203
- Lubomin* zob. Lubomino
- Lubomin zob. Lubomino
- Lubomino (Lubomin), *Lubomin*, bkj, bkj, Lubomino, d 52,4 18,8 s. 69, 129, 152
- Lubostroń* zob. Piłatowo
- Lubotnia zob. Lubotyń
- Lubotyń (Lubotnia), bkj, prd, Lubotyń, d 52,4 18,6 s. 31, 37, 69, 88, 151
- Lubowc, *Lubówiec*, dbr, lpn, Krostkowo 52,9 19,3 s. 164
- Lubówiec* zob. Lobowc
- Lubraniec Mały, *Lubrańczyk*, bkj, bkj, Lubraniec 52,5 18,8 s. 136
- Lubraniec, bkj, bkj, Lubraniec, miasto 52,5 18,8 s. 50, 59, 69, 76, 77, 86, 87, 99, 101, 104, 110, 112, 116, 132, 134, 136, 146, 153, 168, 174, 177
- Lubrańczyk* zob. Lubraniec Mały
- Lubrański Młyn (Kiepsiusz, Kiepsuch), *Górniak*, bkj, bkj, Lubraniec, osada młyńska 52,5 18,9 s. 90
- Lubsin* zob. Lubsino
- Lubsin zob. Lubsino
- Lubsino (Lubsin, Lubszyn, Lubszyno, Lupsino), *Lubsin*, bkj, rdj, Piotrkowo 52,5 18,6
- Lubszyn zob. Lubsino
- Lubszyno zob. Lubsino
- Ludwinowo* zob. Czołpino
- Ludzicko (Ludzisko), *Ludzisko*, inw, inw, Ludzicko 52,7 18,2 s. 66, 68, 78
- Ludzisko* zob. Ludzicko
- Ludzicko zob. Ludzicko
- Lupsino zob. Lubsino
- Lutobórz, bkj, bkj, Kłobnia Mała 52,5 19,1 s. 45, 162
- Lwów s. 187
- Łabiszyn s. 68, 72, 97, 120, 121
- Łagiewniki**, inw, inw, Parkanie, d s. 88, 151
- Łagiewniki, bkj, bkj, Kroszyno, k 52,6 19,1 s. 148
- Łagiewniki, bkj, ksw, Kruszwica, kd 52,7 18,3 s. 148, 152
- Łakienko*, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0
- Łakno (Łakno Czarne), *Kolonia Łakno*, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0 s. 141
- Łakno Czarne zob. Łakno
- Łania, bkj, prd, Chodecz 52,4 18,9 s. 156
- Łanięta, woj. rawskie s. 54
- Łapinos Mały (Łapinóż Mały), *Łapinózek*, dbr, rpn, Osiek 53,2 19,3 s. 40, 41
- Łapinos Wielki (Łapinóż Wielki), *Łapinóż*, dbr, rpn, Osiek 53,2 19,4 s. 41
- Łapinóż Mały zob. Łapinos Mały
- Łapinóż Wielki zob. Łapinos Wielki
- Łapinóż* zob. Łapinos Wielki
- Łapinózek* zob. Łapinos Mały
- Łącko, inw, inw, Tuczo, d 52,8 18,1 s. 151
- Łączewna (Łączewnica, Łączewno, Łączewo), bkj, prd, Przedecz 52,3 19,0
- Łączewnica zob. Łączewna
- Łączewno zob. Łączewna
- Łączewo zob. Łączewna
- Łąg (Łąk), *Łegnowo*, inw, bdg, Fordan, k 53,1 18,1 s. 60, 125, 149
- Łąg, bkj, ksw, Kościeszki i Polanowice 52,6 18,3
- Łąg, *Łęg*, bkj, bkj, Włocław, d 52,6 19,2 s. 37, 151
- Łąk zob. Łąg
- Łąki Markowe* zob. Łąkie-Markowo
- Łąki Wiekie-Kolonia* zob. Łąkie, bkj, bkj
- Łąki Wielkie* zob. Łąkie Zwiastowe
- Łąki zob. Łąkie
- Łąki Zwiastowe* zob. Łąkie Zwiastowe
- Łąkie (Łąki), bkj i inw, ksw i inw, Strzelno, d 52,6 18,1 s. 41, 95, 146, 150, 153
- Łąkie (Łąkie Wielkie), *Łąki Wielkie-Kolonia*, bkj, bkj, Boniewo 52,5 18,9
- Łąkie Wielkie zob. Łąkie, bkj, bkj
- Łąkie zob. Łąkie-Markowo
- Łąkie Zwiastowe = Łąkie Zwiastowe, Łąkie-Żółdek, *Łąki Zwiastowe*, *Łąki Wielkie*, bkj, bkj, Boniewo 52,5 18,9
- Łąkie, dbr, lpn, Karnkowo, k 52,9 19,4
- Łąkie-Markowe (Łąkie, Łąkie Markowe), *Łąki Markowe*, bkj, bkj, Choceń 52,5 18,9
- Łąkie-Żółdek zob. Łąkie Zwiastowe
- Łąkiemierowice zob. Łąkomierowice
- Łąkocin* zob. Łąkocino
- Łąkocin zob. Łąkocino
- Łąkocino (Łąkocin), *Łąkocin*, inw, inw, Góra 52,7 18,4
- Łąkomierowice zob. Łąkomierowice
- Łąkomierowice (Łąkiemierowice, Łąkomierowice), *Lachmirowice*, bkj, ksw, Kościeszki, k 52,6 18,3 s. 148
- Łązek, bkj, prd, Kłodawa, k 52,3 18,9 s. 40, 148
- Łążyn* zob. Łążyno
- Łążynek (Łążyńko), dbr, lpn, Cieclocin, d 53,0 18,9 s. 151
- Łążyńko zob. Łążynek, dbr, lpn
- Łążyńko zob. Łążynek, inw, inw
- Łążyńko (Łążyńko), *Łążyn (Wybranowo – część)*, inw, inw, Liskowo 52,9 18,2
- Łążyńko, *Łążyn*, dbr, lpn, Łążyńko 53,0 18,9 s. 64, 69, 94
- Łęczycza s. 177, 187
- Łegnowo* zob. Łąg
- Łochocin* zob. Łochocino
- Łochocino, *Łochocin*, dbr, lpn, Chełmca 52,8 19,1
- Łochowo, inw, bdg, Bydgoszcz, k 53,1 17,8 s. 149
- Łojewko zob. Szarlej
- Łojewo (Łojewo Wielkie), inw, inw, Góra, d 52,7 18,3 s. 94, 153
- Łojewo Wielkie zob. Łojewo
- Łopatki, bkj, bkj, Kroszyno, osada folwarczna, d 52,5 19,0 s. 91, 152

- Łowicz s. 187
 Łowicz (Łowiczek), *Łowiczek*, bkj, bkj,
 Łowicz 52,7 18,8 s. 57, 69, 94, 177
Łowiczek zob. Łowicz
 Łowiczek zob. Łowicz
 Łowiszewo, *Bogusławice* – część, bkj,
 kwl, Kowale 52,5 19,2 s. 126
 Łowkowice (Główkowice), *Łówkowice*,
 bkj, bkj, Łowicz 52,8 18,8
 Łódź s. 66
Łówkowice zob. Łowkowice
 Łuba (Piaseczny, Koczur, Kaczor, Zabo-
 rowy, Borowy), *Józefowo*, bkj, bkj,
 Włocław, osada młyńska, d 52,6
 19,0 s. 152
 Łukomie, dbr, rpn, Łukomie 52,9 19,7
 s. 69, 95
 Łuskowo zob. Łuszkowo
 Łuszczewo (Głuszczewo), bkj, ksw,
 Skulsko 52,5 18,4
 Łuszkowo (Łuskowo)**, dbr, dbr, Szpital
 Nadolny s. 88
 Łysek, bkj, rdj, Sadlno, osada młyńska
 52,4 18,5 s. 90
- Machnac* zob. Zawada
 Maciejkowo (Maciejków), *Macikowo*,
 dbr, lpn, Nowogród, d 53,0 19,1
 s. 151
 Maciejków zob. Maciejkowo
Macikowo zob. Maciejkowo
 Makowa zob. Mokowo
 Makowc, *Makówiec*, dbr, lpn, Karnkowo
 52,9 19,2 s. 164
Makówiec zob. Makowc
 Malanowo Małe zob. Malonowo Małe
 Malanowo Wielkie zob. Malonowo
 Wielkie
Malanówko zob. Malonowo Małe
 Maliszewy, dbr, lpn, Lipno 52,8 19,1
 s. 94
 Maliszycy zob. Małszyce
 Malonowo Małe (Malanowo Małe),
Malanówko, dbr, lpn, Ligowo 52,8
 19,5
Malonowo Stare zob. Malonowo Wielkie
 Malonowo Wielkie (Malanowo Wielkie,
 Malonowo), *Malanowo Stare*, dbr,
 lpn, Ligowo 52,8 19,5
 Malonowo zob. Malonowo Wielkie
Maluszyn zob. Maluszyno
 Maluszyno, *Maluszyn*, dbr, lpn, Gośćc
 52,9 19,5
Mała Nieszawka zob. Dulew, Kozibór,
 Nieszawka Mała
Małe Żarowo zob. Żarowo
 Małszyce (Maliszycy, Małszyce), dbr,
 lpn, Ciechocin, d 53,0 18,9 s. 94,
 113, 151, 165
 Mały Zakroc, *Zakroczek*, dbr, rpn,
 Rypin, osada młyńska, k 53,0 19,5
 s. 90, 91, 149
 Małszyce zob. Małszyce
- Mamlice (Mamlicz), *Mamlicz*, inw, bdg,
 Pęchowo 52,9 18,0
Mamlicz zob. Mamlice
 Mamlicz zob. Mamlice
 Mantyki zob. Dzieżno
 Marcinkowo, inw, inw, Staromieście 52,8
 18,4 s. 177, 199
 Markowice, inw, inw, Ludzicko 52,7
 18,2 s. 94
 Markowo, inw, inw, Branno 52,9 18,5
 s. 94
 Markuszewice*, *Kolonia-Sierzchowo?*
 (*Sierzchowo* – część), inw, inw,
 Raciąż 52,8 18,9 s. 83
 Maszenice, bkj, rdj, Piaski 52,7 18,5
 Maszenki zob. Rusinowo
 Maszonki zob. Rusinowo
Maślanka zob. Motorąg
 Matlica zob. Mietlica
 Mazowsze, dbr, lpn, Mazowsze 53,0 19,0
 s. 69, 95
 Mąkosino zob. Mąkoszyno
Mąkoszyn zob. Mąkoszyno
 Mąkoszyn zob. Mąkoszyno
 Mąkoszyno (Mąkosino, Mąkoszyn),
Mąkoszyn, bkj, rdj, Mąkoszyno 52,4
 18,6 s. 31, 69
 Mątwy (Mątwy Szlacheckie, Mątwy
 Królewskie), *Tupadły* – część, inw,
 inw, Ludzicko, ks 52,7 18,3 s. 29,
 30, 33, 39, 82, 83, 149, 151, 193,
 199
 Mątwy Królewskie zob. Mątwy
 Mątwy Szlacheckie zob. Mątwy
 Mchowo Małe (Mchówko, Mchówko
 Małe, Miechówko), *Mchówek*, bkj,
 prd, Mąkoszyno 52,4 18,7
 Mchowo Wielkie (Mchowo, Michów,
 Miechowo), *Mchowo*, bkj, prd,
 Mąkoszyno 52,4 18,7
Mchowo zob. Mchowo Wielkie
 Mchowo zob. Mchowo Wielkie
Mchówek zob. Mchowo Małe
 Mchówko Małe zob. Mchowo Małe
 Mchówko zob. Mchowo Małe
 Mełno s. 114
 Michalki, *Michalki*, dbr, rpn, Sadłowo
 53,1 19,5
Michalki zob. Michalki
 Michałkowo, dbr, dbr, Sobowo 52,7
 19,4 s. 94
 Michałowo (Michałów), inw, inw, Kobie-
 lice 52,7 18,5 s. 173
 Michałowo zob. Grodziec Michałów
 Michałowo-Grodziec zob. Grodziec
 Michałów
 Michałów Grudziec zob. Grodziec
 Michałów
 Michałów zob. Michałowo
Michałówek zob. Miłochowo
 Michów zob. Mchowo Wielkie
Miechowice Duże zob. Mnichowice
 Miechowo zob. Mchowo Wielkie
- Miechówko zob. Mchowo Małe
 Miedzna, *Bydgoszcz* – część, inw, bdg,
 Fordan, osada folwarczna 53,2 18,1
 s. 78, 92
 Miedzna, *Miedzyń* (*Bydgoszcz* – część),
 inw, bdg, Bydgoszcz, osada młyńska,
 k 53,1 17,9 s. 90, 149
Miedzyń zob. Miedzna
 Miejszczk zob. Mieszczk
 Mielechowo zob. Miłochowo
Mielinek zob. Miłno Nadolne
 Mielinco zob. Miłno Nadolne
 Mielnica, *Mielnica Duża*, bkj, ksw,
 Warzymowo 52,5 18,4 s. 174
 Miłno Nadolne (Mielinko), *Mielinek*,
 bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0
 Miłno Nagórne (Mielno), *Mielno*, bkj,
 prd, Chodecz 52,4 19,0
Mielno zob. Miłno Nagórne
 Miłno zob. Miłno Nagórne
 Miłochowo zob. Miłochowo
 Miemcze zob. Niemcze
 Mień, dbr, lpn, Czernikowo, osada
 młyńska 52,8 18,9 s. 90, 161
Mierogoniewice zob. Mirogoniewice
 Mierogonowice zob. Mirogoniewice
Mierzęcin zob. Mierzęcino
 Mierzęcino, *Mierzęcin*, dbr, rpn, Łukomie
 52,9 19,7
Mierzwin zob. Mierzwino
 Mierzwino = Mierzwino (Mirzwino),
 Nowiny, *Mierzwin*, inw, inw, Tuczn
 52,9 18,1
Mierzynek zob. Mierzyno
 Mierzynko zob. Mierzyno
 Mierzyno (Mirzynek, Mierzynko),
Mierzynek, dbr, lpn, Ciechocin 53,0
 18,8 s. 127
 Miesck zob. Mieszczk
 Miesiączkowo, dbr, rpn, Górzno, d 53,2
 19,6 s. 95, 151
 Mieszczk (Miejszczk, Miesck), dbr, rpn,
 Sieprc 52,9 19,6 s. 42, 164
 Mieszyno zob. Mieżyno
 Mietlica (Matlica, Miętlica), bkj, rdj,
 Ostrów 52,5 18,4 s. 32
 Mieżyno (Mieszyno, Miżyno, Niżyn),
Milżyn, bkj, bkj, Zgłowiątko 52,5
 18,8
 Miętlica zob. Mietlica
 Mikanowo (Mikanów, Mykanowo), bkj,
 bkj, Lubanie, d 52,7 18,9 s. 152
 Mikanów zob. Mikanowo
 Mikołajzewice zob. Mikołajewice
 Mikołajewice (Mikołajzewice, Mikołaj-
 jowice), *Mikołajki*, bkj, bkj, Kłobia
 52,5 18,9
Mikołajki zob. Mikołajewice
 Mikołajowice zob. Mikołajewice
Mikorzyn zob. Grabianowo
 Mileszewy, *Miliszewy*, dbr, lpn, Ciecho-
 cin, d 53,0 19,0 s. 151
Milżyn zob. Mieżyno

- Miłochowo (Mielechowo, Mielochowo, Miłochów), *Milachówek*, bkj, bkj, Chalino 52,5 18,7
- Miłochów zob. Miłochowo
- Minikowo zob. Niemikowo
- Miragowice zob. Mirogoniewice
- Mirogoniewice (Miragowice, Mierogonowice), *Mierogoniewice*, inw, inw, Płomykowo 52,9 18,3
- Mirowice zob. Mroczyno
- Mirzwino zob. Mierzwino
- Mirzynek zob. Mierzyno
- Miszczewice, *Niszczewice*, inw, inw, Liskowo, k 52,9 18,2 s. 94, 149, 199
- Miżyno zob. Mieżyno
- Mleczkowo, inw, inw, Chlewiska, d 52,8 18,6 s. 29, 133, 151
- Młyn zob. Młyny
- Młyniec *Drugi* zob. Młyniec
- Młyniec, *Młyniec Drugi*, dbr, lpn, Ciechocin 53,1 18,8 s. 94, 129
- Młyny (Młyn), bkj, ksw, Strzelno, d 52,6 18,2 s. 94, 153
- Mnichowice (Mniechowice), *Miechowice Duże*, bkj, bkj, Brzeście, k 52,6 18,8 s. 148, 180, 183, 184, 198
- Mniechowice zob. Mnichowice
- Mniszek, *Miszek*, dbr, lpn, Przepust, osada młyńska, k 52,8 18,9 s. 90, 149
- Mochel (Mochle)***, inw, bdg, Dźwierzno s. 61, 88
- Mochel zob. Mochle
- Mochelek (Mochle Małe), *Mochelek (Lisewo Kościelne – część)*, inw, bdg, Pęchowo 52,9 18,1 s. 84
- Mochle (Mochel), inw, bdg, Dąbrówka 53,2 17,9
- Mochle Małe zob. Mochelek
- Mochle zob. Mochel
- Modliborzyce zob. Modlibożyce
- Modlibożyce, *Modliborzyce*, inw, inw, Parkanie 52,8 18,4 s. 78
- Modlibórz zob. Modlibóz
- Modlibórz zob. Modlibóz
- Modlibóz (Modlibórz), *Modlibórz*, bkj, kwl, Kłobia Mała 52,4 19,2 s. 162
- Modzerowo zob. Modzurowo
- Modzerowo zob. Modzurowo, bkj, bkj
- Modzerowo zob. Modzurowo, bkj, prd
- Modzorowo zob. Modzurowo, bkj, bkj
- Modzorów zob. Modzurowo, bkj, prd
- Modzorów zob. Modzurowo, bkj, bkj
- Modzurowo (Modzerowo, Modzorowo), bkj, prd, Modzurowo 52,3 18,8 s. 56
- Modzurowo (Modzerowo, Modzorowo, Modzorów), *Modzerowo*, bkj, bkj, Wisłka Mała, d 52,6 19,2 s. 37, 56, 60, 69, 151
- Mokowo (Makowa), dbr, dbr, Mokowo 52,7 19,3 s. 69, 177
- Mokówko, dbr, dbr, Mokowo, d 52,7 19,4 s. 94, 153
- Morzycza zob. Morzyce Stare
- Morzyce Stare (Morzyca), bkj, rdj, Mąkoszyno 52,4 18,6
- Morzyce, bkj, rdj, Bytom 52,6 18,6
- Moszczone, *Moszczonne*, dbr, lpn, Kikoł 52,9 19,1 s. 94
- Moszczonne* zob. Moszczone
- Motorag, *Maślanka*, bkj, kwl, Lubień, osada młyńska 52,4 19,2 s. 90
- Mroczyno (Mruczyno), *Mirowice*, inw, bdg, Niewieścín 53,3 18,2
- Mruczyno zob. Mroczyno
- Mstowo zob. Wstowo
- Murzynko (Murzynko Małe), inw, inw, Branno, d 52,9 18,5 s. 129, 152
- Murzynko Małe zob. Murzynko
- Murzynno* zob. Murzyno
- Murzyno zob. Murzynowo
- Murzyno, *Murzynno*, inw, inw, Murzyno, k 52,9 18,5 s. 58, 68, 94, 149, 199
- Murzynowo (Murzyno), dbr, dbr, Rokicie 52,6 19,5
- Mykanowo zob. Mikanowo
- Mysliborzyce, *Mysliborzyce*, dbr, dbr, Rokicie 52,6 19,4 s. 94, 165
- Mysłakowo (Mysłakowo Wielkie), dbr, lpn, Ligowo 52,8 19,5 s. 46, 47
- Mysłakowo Małe = Mysłakowo Małe (Mysłakowo), Wilkowie, *Mysłakówko*, dbr, dbr, Tłuchowo 52,8 19,5 s. 46, 47
- Mysłakowo Wielkie zob. Mysłakowo, dbr, lpn
- Mysłakowo zob. Mysłakowo Małe
- Mysłakówko* zob. Mysłakowo Małe
- Mysłęcinek* zob. Mysłęcino
- Mysłęcino, *Mysłęcinek*, inw, bdg, Żołędowo 53,2 18,0 s. 62, 156
- Naczachowo Małe (Naczachówko), *Naczachowo* – część, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8
- Naczachowo Wielkie (Naczachowo, Naczachówko Wielkie), *Naczachowo*, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8
- Naczachowo* zob. Naczachowo Małe, Naczachowo Wielkie
- Naczachowo zob. Naczachowo Wielkie
- Naczachówko Wielkie zob. Naczachowo Wielkie
- Naczachówko zob. Naczachowo Małe
- Nadolnik, Dulnik, dbr, lpn, Ciechocin, osada młyńska, d 53,1 19,0 s. 151
- Nadolny Młyn**, bkj, prd, Korzecznik?, osada młyńska s. 88, 91
- Nadroże zob. Nadróż
- Nadróż (Nadroże), dbr, rpn, Żałe 53,0 19,4 s. 95
- Nagórki, bkj, bkj, Byczyna 52,7 18,7 s. 45
- Nagórzyno, *Nagórzyniek*, dbr, lpn, Karnkowo 52,8 19,2
- Nakanowo zob. Nakonowo
- Nakonowo (Nakanowo, Nakonów, Nakanowo), *Stare Nakonowo*, bkj, bkj, Kroszyno, k 52,5 19,1 s. 45, 59, 149
- Nakonowo-Hulanka* zob. Diabełek
- Nakonów zob. Nakonowo
- Nakunowo zob. Nakonowo
- Narty, bkj, kwl, Lubień 52,4 19,2 s. 156
- Nasiegniew zob. Nasiegniewo
- Nasiegniewice**, bkj, rdj, Lubotyń s. 88
- Nasiegniewo (Nasiegniew), dbr, dbr, Zaduszniaki 52,7 19,2 s. 94
- Nasielowo zob. Nasiłowo
- Nasiłowo (Nasielowo, Niesielowo), bkj, rdj, Bytom 52,6 18,5
- Nieciszewo, inw, bdg, Serock 53,3 18,2 s. 40, 94, 126, 156
- Niedźwiedź, dbr, lpn, Mazowsze 52,9 19,0
- Niegibalice, bkj, rdj, Bytom 52,6 18,6
- Niemcz zob. Niemcze
- Niemcz zob. Niemcze
- Niemcze (Miemcze, Niemcz, Niemice), *Niemcz*, inw, bdg, Osielsko, d 53,2 18,0 s. 152, 162
- Niemice zob. Niemcze
- Niemickowo zob. Niemikowo
- Niemikowo (Niemickowo, Nienickowo), *Minikowo*, inw, bdg, Ślesino 53,2 17,7
- Niemojewko, inw, inw, Ludzicko, k 52,7 18,2 s. 39, 149
- Niemojewo, bkj, bkj, Chocień 52,5 19,0
- Niemojewo, inw, inw, Góra i Parkanie, osada folwarczna 52,8 18,4 s. 60, 76, 78, 79, 92
- Nienickowo zob. Niemikowo
- Niesielowo zob. Nasiłowo
- Niesławice zob. Unisławice
- Niestuszewo (Nieszczewo, Nieszczewy), inw, inw, Raciąż, d 52,8 18,9 s. 83, 151
- Nieszawa* zob. Nowa Nieszawa
- Nieszawa zob. Nowa Nieszawa
- Nieszczewo zob. Niestuszewo
- Nieszczewo zob. Nieszczewy
- Nieszczewy (Nieszczewo, Nieszczowy), *Nieszczewy*, bkj, bkj, Koneck 52,8 18,8 s. 61
- Nieszczewy zob. Niestuszewo
- Nieszczowy zob. Nieszczewy
- Nieszewa (Nieszewa Dalsza), *Wielka Nieszawka*, inw, inw, Podgórze, k 53,0 18,5 s. 37, 92
- Nieszewa Dalsza zob. Nieszewa
- Nieszewa zob. Nowa Nieszawa
- Nieszewka Mała (Nieszewka), *Mała Nieszawka*, inw, inw, Podgórze, k 53,0 18,6 s. 37, 93, 111, 114, 125, 149
- Nieszewka zob. Nieszewka Mała
- Nieszowa zob. Nowa Nieszawa
- Nikiel, Nykiel, bkj, rdj, Broniszewo, osada młyńska 52,4 18,4

- Ninocino (Hinocino, Innocino, Inocino), *Janocin*, bkj, rdj, Chełmce 52,6 18,4
Niszczewice zob. Miszczewice
Niszczewy zob. Nieszczewy
Niżyn zob. Mieżyńno
Noć zob. Noteś
Noteś (Noć), *Noć*, bkj, rdj, Broniszewo, miasto, ks 52,4 18,4 s. 33, 58, 63, 85, 97, 98, 101, 105, 145, 148, 160, 161
Nowa Nieszewa (Nieszawa, Nieszewa, Nieszowa, Nowa Nieszowa), *Nieszawa*, dbr, lpn, Nowa Nieszewa, miasto, k 52,8 18,9 s. 7, 39, 41, 50, 55, 58, 60, 69, 79, 83, 97, 101, 102, 107, 110, 115, 119, 123, 133, 149, 155, 168, 174, 177
Nowa Nieszowa zob. Nowa Nieszewa
Nowa Wieś (Nowa Wieś Kaznowska), bkj, bkj, Kroszyno 52,6 19,0
Nowa Wieś (Nowe Wielgie), dbr, dbr, Wielkie 52,7 19,2 s. 64, 69, 94
Nowa Wieś Kaznowska zob. Nowa Wieś, bkj, bkj
Nowa Wieś Wielka zob. Nowa Wieś, inw, bdg, Pęchowo
Nowa Wieś, bkj, kwl, Duninowo, k 52,6 19,4 s. 148
Nowa Wieś, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8
Nowa Wieś, bkj, prd, Przedecz, osada folwarczna, k 52,3 19,0 s. 148
Nowa Wieś, bkj, rdj, Połajewo 52,5 18,4
Nowa Wieś, dbr, lpn, Ciecchocin, d 53,0 19,0 s. 151
Nowa Wieś, dbr, lpn, Złotoria, k 53,0 18,7 s. 149, 177
Nowa Wieś, dbr, rpn, Chojno 53,0 19,3 s. 95
Nowa Wieś, *Nowa Wieś Wielka*, inw, bdg, Pęchowo, k 53,0 18,1 s. 91, 149, 177
Nowa Wieś, *Żyrostawice*, inw, inw, Murzyno, k 52,8 18,5 s. 149
Nowa Wolica zob. Wolica
Nowa Zawada zob. Zawada
Nowe Gróbce zob. Gróbce
Nowe Przyłubie zob. Przyłubie Nowe
Nowe Wielgie zob. Nowa Wieś, dbr, dbr
Nowogród Sumińskich, *Nowogródek*, dbr, lpn, Czernikowo 52,9 18,9 s. 177
Nowogród, dbr, lpn, Nowogród, d 53,1 19,0 s. 151
Nowogródek zob. Nowogród Sumińskich
Nowy Duninów zob. Duninowo
Nowy Dwór zob. Popowice
Nowy Dwór, inw, bdg, Koronowo, osada folwarczna, dm 53,3 17,9 s. 92, 133, 152, 155
Nowy Kobrzyniec zob. Kobrzyniec Nowy
Nowy Młyn zob. Wolski Młyn
Nowy Ogród, *Inowrocław* – część, inw, inw, Staromieście, przedmieście, m 52,8 18,3 s. 155, 189, 190, 198
Nowy Witoszyn zob. Witoszyno
Nowy**, inw, bdg, Bydgoszcz, osada młyńska s. 91
Nykiel zob. Pogorzały
Obałki, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8 s. 176
Obora**, bkj, rdj, Radziejów, k s. 88, 148, 187
Obory, dbr, rpn, Chojno 53,0 19,2 s. 86
Obrowo (Bobrowo), dbr, lpn, Czernikowo 53,0 18,9 s. 94
Odmianowo Małe zob. Odmianowo Wielkie
Odmianowo Wielkie = Odmianowo Wielkie (Odmianowo, Otmianowo Wielkie), Odmianowo Małe (Otmianowo Małe), *Otmianowo* – część, *Otmianowo*, bkj, bkj, Kłobia 52,5 18,9
Odmianowo zob. Odmianowo Wielkie
Ogorzelewo, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0
Ojrzanowo, inw, bdg, Łabiszyn 52,9 18,0
Okalewo, dbr, rpn, Skrwino 53,1 19,6
Okonin zob. Okunino
Okonino zob. Okunino
Okunino (Okonino), *Okonin*, dbr, rpn, Ruż 53,0 19,2
Olender zob. Otluczyno
Olesno zob. Oleszno
Oleszno (Olesno), dbr, dbr, Zaduszniki 52,7 19,2 s. 148
Olganowo zob. Lganowo
Olszak (Olszowy), bkj, bkj, *Chalino*, osada młyńska 52,5 18,7 s. 87, 148
Olszak zob. Wola Zagajkowa
Olszewice zob. Wolszewice
Olszewice zob. Wolszewice
Olszewy Młyn zob. Olszowy Młyn
Olszowa zob. Wola Olszowa
Olszowy Młyn (Olszewy Młyn), *Przypust Górny* – część, bkj, bkj, Przypust, osada młyńska 52,8 18,9
Olszowy zob. Olszak
Ołdrzenica**, bkj, ksw, Warzymowo?, osada młyńska s. 87, 91
Ołdrzychowo, inw, inw, Ludzicko, d 52,7 18,1 s. 152
Opalenka zob. Zapielnice
Opatowice, bkj, rdj, Radziejów, d 52,6 18,6 s. 153
Opatów s. 187
Opoczki Małe zob. Opoki Małe
Opoczki zob. Opoki Małe
Opoczki zob. Opoki Małe
Opoki (Opoki Wielkie), bkj, bkj, Grabie, d 52,8 18,6 s. 94, 152, 177
Opoki Duchowne zob. Opoki Małe
Opoki Małe (Opoczki, Opoczki Małe, Opoki Duchowne), *Opoczki*, inw, inw, Grabie, d 52,8 18,6 s. 151
Opoki Wielkie zob. Opoki
Oporowo (Oporów), inw, bdg, Łabiszyn 52,9 17,9
Oporów zob. Oporowo
Oporówek zob. Oporówko
Oporówek zob. Oporówko
Oporówko (Oporówek), *Oporówek*, inw, inw, Liskowo 52,9 18,2
Orle = Wola, bkj, rdj, Orle, d 52,5 18,6 s. 37, 45, 56, 69, 151
Orłowo (Orłów), inw, inw, Orłowo, k 52,8 18,3 s. 58, 68, 94, 149, 199
Orłowo, dbr, dbr, Wielkie 52,8 19,3
Orłów zob. Orłowo
Orpikowo, bkj, rdj, Ostrów 52,6 18,4
Orsulewo zob. Orszulewo
Orszulewo (Orsulewo), *Orszulewo*, dbr, rpn, Szczutowo 53,0 19,6
Osiecz Mały, bkj, prd, Izbica 52,4 18,9 s. 156
Osiecz Wielki, bkj, prd, Boniewo 52,4 18,9 s. 141
Osieczek (Osiek Nałęczów), *Osiek nad Wisłą*, dbr, lpn, Łążyńno 52,9 18,8 s. 64
Osiek nad Wisłą zob. Osieczek
Osiek Nałęczów zob. Osieczek
Osiek Wielki zob. Osiek
Osiek, dbr, lpn, Ligowo 52,8 19,5 s. 64, 94
Osiek, dbr, rpn, Osiek 53,2 19,4 s. 69, 95
Osiek, *Osiek Wielki*, inw, inw, Płomykowo, osada folwarczna, k 53,0 18,3 s. 83, 92, 150
Osielski Młyn zob. Ośła
Osielsko, inw, bdg, Osielsko, d 53,2 18,1 s. 62, 68, 78, 94, 128, 152
Osiećciny, bkj, bkj, Osiećciny 52,6 18,7 s. 57, 69, 177
Osikowo zob. Osikowy
Osikowy, *Osikowo (Bronisław* – część), inw, inw, Rzodkwinno, osada młyńska 52,6 18,1 s. 177
Oślomki zob. Oślomowice
Oślomowice (Oślomki, Oślumki, Oślumowice), *Ostlonki*, bkj, bkj, kościół, d 52,6 18,8 s. 152
Ostlonki zob. Oślomowice
Oślumki zob. Oślomowice
Oślumowice zob. Oślomowice
Osno Nagórne, *Ośno Górne*, bkj, prd, Lubotyń 52,4 18,6
Osno Podleśne, *Ośno Podleśne*, bkj, prd, Lubotyń 52,4 18,6
Osowice, *Osówiec*, inw, bdg, Dąbrówka, osada folwarczna 53,2 17,9 s. 92
Osówka (Ossówka), dbr, lpn, Czernikowo 52,9 19,0 s. 94
Osówka (Ossówka), dbr, lpn, Gośc 52,9 19,6
Osówka zob. Ossówka
Ossowo, bkj, bkj, Lubraniec 52,5 18,9
Ossówek zob. Dąbrówka Sosnowa
Ossówka (Osówka), inw, inw, Ostrowąs, osada folwarczna 52,8 18,8 s. 92
Ossówka zob. Osówka, dbr, lpn, Czernikowo

- Ossówka zob. Osówka, dbr, lpn, Gośc
 Ostrowąs (Ostrowąsz, Ostrowąż), inw,
 inw, Ostrowąs, d 52,8 18,7 s. 69,
 94, 153, 162
- Ostrowąsz zob. Ostrowąs
 Ostrowąż zob. Ostrowąs
 Ostrowice zob. Ostrowite
 Ostrowite (Ostrowice), dbr, lpn, Ostro-
 wite 52,8 19,2 s. 54, 65, 69
 Ostrowite Małe, *Ostrowitko*, dbr, lpn,
 Ostrowite, osada folwarczna 52,8
 19,1 s. 92
Ostrowite zob. Duszoty
 Ostrowite, dbr, rpn, Trąbino 53,1 19,3
Ostrowitko zob. Ostrowite Małe
Ostrowo zob. Ostrów, bkj, ksw
 Ostrowo zob. Ostrów, bkj, ksw
Ostrowo zob. Ostrów, bkj, rdj
 Ostrowo zob. Ostrów, bkj, rdj
Ostrowo zob. Ostrów, inw, inw
Ostrowo zob. Ostrów, inw, inw
 Ostrowo zob. Ostrów, inw, inw, *Jani-
 kowo* – część
 Ostrowo zob. Ostrów, inw, inw, Ostrów
 Ostróda s. 25
 Ostrów (Ostrowo), *Ostrowo* (*Janikowo* –
 część), inw, inw, Ostrów 52,8 18,1
 s. 91
 Ostrów (Ostrowo), *Ostrowo*, bkj, ksw,
 Ostrów, d 52,6 18,1 s. 41, 60, 66,
 68, 153
 Ostrów (Ostrowo), *Ostrowo*, bkj, rdj,
 Ostrów 52,6 18,4 s. 69, 88, 124
 Ostrów (Ostrowo), *Ostrowo*, inw, inw,
 Ostrów 52,9 18,4 s. 68, 88
Ostrówek zob. Ostrówko
 Ostrówko, *Ostrówek*, bkj, rdj, Ostrów,
 ks 52,6 18,4 s. 148
 Ośła (Osielski Młyn), *Włocławek-Mieczysław*
 – część, bkj, bkj, Lubanie,
 osada młyńska, d 52,7 19,0 s. 90,
 152
 Ośmiałowo (Ośniałowo), dbr, lpn, Lipno
 52,8 19,1
 Ośniałowo zob. Ośmiałowo
 Ośniczewo zob. Ośniszczewo
Ośniszczewko zob. Ośniszczewo
 Ośniszczewko zob. Ośniszczewo
 Ośniszczewo (Ośniczewo, Ośniszczewo
 Wielkie, Ośniszczewy), bkj, bkj,
 Grabie 52,8 18,5
 Ośniszczewo (Ośniszczewko, Ośnisz-
 czewo Duchowne), *Ośniszczewko*,
 inw, inw, Brodnia, d 52,8 18,5 s. 151
 Ośniszczewo Duchowne zob. Ośnisz-
 czewo
 Ośniszczewo Wielkie zob. Ośniszczewo
 Ośniszczewy zob. Ośniszczewo
Ośno Dolne zob. Ośno Nadolne
Ośno Górne zob. Osno Nagórne
 Ośno Nadolne, *Ośno Dolne*, bkj, prd,
 Lubotyń 52,4 18,6 s. 94
Ośno Podleśne zob. Osno Podleśne
- Ośno, inw, inw, Służewo 52,9 18,7
Otloczyn zob. Kot
Otloczyn zob. Otluczyno
 Otluczyn zob. Otluczyno
 Otluczyno = Otluczyno (Otluczyn),
 Olender, osada młyńska, *Otloczyn*,
 inw, inw, Słońsko, d 52,9 18,7 s. 151
 Otmianowo Małe zob. Odmianowo
 Wielkie
 Otmianowo Wielkie zob. Odmianowo
 Wielkie
Otmianowo zob. Odmianowo Wielkie
Otorowo zob. Ruda Otorowska
 Otorowo, inw, bdg, Solec, k 53,1 18,2
 s. 85, 149, 166
- Pabianki, *Fabianki*, dbr, dbr, Szpital
 Nadolny 52,7 19,1
 Pagórki, bkj, rdj, Broniszewo 52,4 18,4
 Pakość, inw, inw, Pakość, miasto 52,8
 18,1 s. 7, 40, 42, 50, 70, 73, 79,
 97, 101, 106, 110, 111, 114, 117,
 143, 206
 Palczewo (Falczewo), bkj, rdj, Piotrk-
 owo, d 52,5 18,5 s. 154
Palczyn zob. Palczyno
 Palczyno, *Palczyn*, inw, bdg, Pęchowo
 52,9 18,1
Palcz zob. Pałsze
 Pałcze zob. Pałsze
 Pałsze (Pałcze, Pełcze, Pełze), *Palcz*
 (*Bydgoszcz* – część), inw, bdg,
 Fordan 53,2 18,2
 Paniewo (Paniewo Wielkie), bkj, bkj,
 Świerczyno 52,5 18,7 s. 94
 Paniewo Małe (Paniewo), Paniewek, bkj,
 bkj, Świerczyno 52,5 18,7
 Paniewo Wielkie zob. Paniewo
 Paniewo zob. Paniewo Małe
 Papros = Papros (Paprosz, Papros),
 Droszewo, bkj, rdj, Bronisław,
 d 52,7 18,5 s. 83, 152
 Paprosz zob. Papros
 Paprosz zob. Papros
 Paprotki, *Sobowo-Paprotki*, dbr, dbr,
 Sobowo 52,7 19,5
 Paprotki-Bielasy, *Białasy*, dbr, rpn, Sieprc
 52,9 19,6 s. 165, 166
 Paprotki-Bryski (Bryski), *Bryski*, dbr,
 rpn, Sieprc 52,9 19,7 s. 165
 Paprotki-Głogoły, *Gugoły*, dbr, rpn,
 Sieprc 52,9 19,7 s. 165
 Paprotki-Kłobuki**, dbr, rpn, Sieprc s. 89
 Paprotki-Ogony**, dbr, rpn, Sieprc s. 89
 Parchowo (Paruchowo), *Paruchowo*, bkj,
 bkj, Koneck, d 52,8 18,7 s. 132, 154
 Parkanie, *Parchanie*, inw, inw, Parkanie,
 d 52,8 18,4 s. 29, 60, 68, 78, 88,
 94, 151
Paruchowo zob. Parchowo
 Paruchowo zob. Parchowo
 Paruszewice (Paruszki, Paruszowice),
 bkj, bkj, Kłobia 52,5 18,9
- Paruszki zob. Paruszewice
 Paruszowice zob. Paruszewice
 Paryż s. 21
 Pasięka, bkj, prd, Izbica, osada młyńska
 52,4 18,8 s. 90
 Patrowo, *Stawek*, bkj, kwl, Białotarczek
 52,5 19,3 s. 176
 Pąchowo zob. Pęchowo
 Pchienino Małe (Pcinino Małe, Pcinno
 Małe, Pczzenino Małe, Pścienino),
Pścinińek, bkj, rdj, Witowo, k 52,6
 18,6 s. 150
 Pchienino Wielkie = Pchienino Wielkie
 (Pchienino, Pcinino, Pcinno Wielkie,
 Pczzenino, Pścienino), Poszykowo,
 osada folwarczna, *Pścinnno*, bkj, rdj,
 Witowo 52,6 18,6 s. 92
 Pchienino zob. Pchienino Wielkie
 Pcinino Małe zob. Pchienino Małe
 Pcinino zob. Pchienino Wielkie
 Pcinno Małe zob. Pchienino Małe
 Pcinno Wielkie zob. Pchienino Wielkie
 Pczzenino Małe zob. Pchienino Małe
 Pczzenino zob. Pchienino Wielkie
 Pelplin s. 49
 Pełcze zob. Pałsze
 Pełczyce*, *Grodztwo* – część?, bkj, kwl,
 Kowale, k 52,5 19,2 s. 81, 148
 Pełze zob. Pałsze
 Perkowo, inw, inw, Branno, d 52,9 18,5
 s. 152
 Pęchowo (Pąchowo), inw, bdg, Pęchowo
 52,9 18,1 s. 57, 58, 68
 Piaseczny Młyn, *Piaski*, bkj, bkj, Brze-
 ście, osada młyńska, k 52,6 18,9
 s. 35, 90, 148
 Piaseczny zob. Łuba
 Piaski (Taski), dbr, rpn, Rypin, k 53,1
 19,4 s. 50, 59, 150
Piaski zob. Piaseczny Młyn
 Piaski, bkj, rdj, Piaski, ds 52,7 18,4 s. 69,
 88, 152
 Piączny Młyn zob. Kowale
 Piączyna zob. Kowale
 Piączynski Młyn zob. Kowale
 Piecki Małe zob. Pieczkowy Małe
 Piecki Wielkie zob. Pieczkowy Wielkie
 Pieckowy Małe zob. Pieczkowy Małe
 Pieckowy Wielkie zob. Pieczkowy Wielkie
 Pieczki Małe zob. Pieczkowy Małe
 Pieczki Wielkie zob. Pieczkowy Wielkie
Pieczki zob. Pieczkowy Małe, Pieczkowy
 Wielkie
 Pieczkowy Małe (Piecki Małe, Pieckowy
 Małe, Pieczki Małe), *Piecki*, bkj, rdj,
 Piaski, d 52,7 18,4 s. 152
 Pieczkowy Wielkie (Piecki Wielkie,
 Pieckowy Wielkie, Pieczki Wielkie),
Piecki, bkj, rdj, Piaski, d 52,7 18,4
 s. 152
 Piedunino (Piedunów, Pierdonino, Pior-
 dunino, Piodunino, Piodunowo), bkj,
 rdj, Kaczewo, 52,6 18,6

- Piedunów zob. Piedunino
 Pieleski zob. Pieleszki
 Pieleszki (Pieleski, Pileszki), bkj, prd, Chodecz 52,4 19,1
 Piełunowo zob. Piołunowo
 Pieranie (Piranie), inw, inw, Pieranie 52,7 18,5 s. 68, 75, 79
 Pierdonino zob. Piedunino
 Pierowa Wola (Piorowa Wola, Pirowa Wola, Wola Pierowa, bkj, kwl, Pierowa Wola 52,3 19,2 s. 46, 58, 69, 94, 156
Pikutkowo zob. Pilchutkowo
 Pilatowo zob. Piłatowo
 Pilchowice (Pilchowo), *Pilichowo*, bkj, rdj, Byczyna 52,7 18,7
 Pilchowo zob. Pilchowice
 Pilchutkowo, *Pikutkowo*, bkj, bkj, Brzeście, m 52,6 19,0 s. 155, 183, 184, 186
 Pileszki zob. Pieleszki
Pilichowo zob. Pilchowice
 Piłatowo (Pilatowo), *Lubostroń*, inw, bdg, Labiszyn 52,9 17,9
 Pinino, dbr, rpn, Żałe 53,0 19,3
 Piodunino zob. Piedunino
 Piodunowo zob. Piedunino
 Piołinowo zob. Piołunowo
 Piołunowo (Piełunowo, Piołinowo), bkj, rdj, Byczyna, k 52,7 18,6 s. 150
 Piorunino zob. Piedunino
 Piorkowo (Piórkowo), *Piórkowo*, dbr, rpn, Ruż 53,1 19,2 s. 95, 157
 Piorowa Wola zob. Pierowa Wola
 Piotrkowice = Piotrkowice (Płachowice, Stankowice), Stankowice, inw, inw, Ludzicko 52,8 18,2 s. 80, 81, 193
 Piotrkowo (Piotrków), dbr, lpn, Mazowsze 53,0 19,0
 Piotrkowo (Piotrków), *Piotrków Kujawski*, bkj, rdj, Piotrkowo 52,6 18,5 s. 60
Piotrków Kujawski zob. Piotrków
 Piotrków Trybunalski s. 38, 49, 129, 185
 Piotrków zob. Piotrkowo, bkj, rdj
 Piotrków zob. Piotrkowo, dbr, lpn
Piotrów zob. Bbielica, bkj, kwl
 Piórkowo zob. Piorkowo
 Piranie zob. Pieranie
 Pirowa Wola zob. Pierowa Wola
 Piskorzyno, *Piskorzyn*, dbr, rpn, Żałe 53,0 19,3
 Piskowo (Piszczkowo, Pyszkowo), *Pyszkowo*, bkj, prd, Chodecz 52,4 18,9 s. 131, 141
 Pisz s. 25
 Piszczkowo zob. Piskowo
 Płachowice zob. Piotrkowice
 Pławin zob. Pławino
 Pławinek zob. Pomianowice
 Pławinko zob. Pomianowice
 Pławino, *Pławin*, inw, inw, Kościelec 52,8 18,2
 Płock s. 66, 128, 153, 164, 174, 177, 206
 Płomiany (Płoniany), dbr, dbr, Dobrzyń 52,7 19,3 s. 203
 Płomikowo zob. Płomykowo
 Płomikówo zob. Płomykówo
 Płomykowo (Płomikowo, Płomykowo Duże, Płonikowo), *Płonkowo*, inw, inw, Płomykowo 52,9 18,3 s. 60, 68, 79, 83, 88
 Płomykowo Duże zob. Płomykowo
 Płomykowo Małe zob. Płomykówo
 Płomykówo (Płomikówo, Płomykówo Małe, Płonkówo), *Płonkówo*, inw, inw, Płomykowo 52,9 18,3 s. 68, 88
Płonczyn zob. Płonczyno
Płonczynek zob. Płonczyno Małe
 Płonczyno Małe, *Płonczynek*, dbr, dbr, Mokowo 52,7 19,3
 Płonczyno, *Płonczyn*, dbr, dbr, Mokowo 52,7 19,3
 Płoniany zob. Płomiany
 Płonikowo zob. Płomykowo
Płonko zob. Płonne Małe
Płonkowo zob. Płomykowo
Płonkówo zob. Płomykówo
 Płonkówo zob. Płomykówo
 Płonne Małe (Płonno Małe), *Płonko*, dbr, rpn, Płonne 53,1 19,1 s. 142
 Płonne, dbr, rpn, Płonne 53,1 19,2 s. 69, 95, 101, 142, 156, 174
 Płonno Małe zob. Płonne Małe
 Płowce (Połowce), bkj, rdj, Płowce 52,6 18,6 s. 31
 Płowce Małe (Blewo, Płowki), *Płowki*, bkj, rdj, Chełmce, k 52,6 18,5 s. 148
Płowki zob. Płowce Małe
 Płowki zob. Płowce Małe
 Pociernyno zob. Poczernino
 Poczalkowo (Poczółkowo, Poczółkowo), bkj, bkj, Straszewo 52,8 18,7
 Poczernino (Pociernyno), Pociernyn, bkj, bkj, kościół 52,7 18,7
 Poczółkowo zob. Poczalkowo
 Poczółkowo zob. Poczalkowo
 Poddąbice zob. Poddębice
 Poddębice (Poddąbice, Poddębice Wielkie), bkj, bkj, Kroszyno 52,6 19,0 s. 84
 Poddębice Małe zob. Dębice
 Poddębice Wielkie zob. Poddębice
 Poddębice zob. Dębice
 Podgaj**, inw, inw, Płomykowo, osada folwarczna s. 84, 88, 92
 Podgórski zob. Podgórze
 Podgórz zob. Podgórze
 Podgórze = Podgórze (Podgórz, Dybów), Podgórski, osada młyńska, *Podgórz (Toruń – część)*, inw, inw, Podgórze, miasto, k 53,0 18,6 s. 36, 55, 58, 60, 68, 91, 97, 99, 101, 106, 107, 119, 120, 149, 176, 177
Podlesie zob. Zalesie
 Pogorzały, *Nykiel* – część, bkj, rdj, Sadlno, osada młyńska 52,4 18,5 s. 90, 91
 Polanis zob. Polanisz
 Polanisz (Polanis, Polenisz, Polensz), *Polonisz*, bkj, prd, Brdowo 52,4 18,7
 Polanowice, bkj, ksw, Polanowice 52,6 18,3 s. 60, 68, 144
 Polenisz zob. Polanisz
 Polensz zob. Polanisz
 Polichnowo, dbr, lpn, Bobrowniki 52,8 19,0
Polonisz zob. Polanisz
Połajewek zob. Połajewo Małe
 Połajewek zob. Połajewo Małe
 Połajewko zob. Połajewo Małe
 Połajewo (Połajewo Wielkie, Połajowice), bkj, rdj, Połajewo 52,5 18,4 s. 62, 69
 Połajewo Małe (Połajewek, Połajewko), *Połajewek*, bkj, rdj, Połajewo 52,5 18,4
 Połajewo Wielkie zob. Połajewo
 Połajowice zob. Połajewo
 Połowce zob. Płowce
 Pomianowice (Pławinko), *Pławinek*, inw, inw, Góra i Parkanie 52,8 18,4 s. 60
 Pomorzany, dbr, lpn, Nowogród, d 53,1 19,0 s. 113, 151
 Popowice (Popowiczki), *Nowy Dwór*, bkj, rdj, Bytom, d 52,6 18,6 s. 153
 Popowice zob. Szadki
 Popowice, *Popowice (Batkowo – część)*, inw, inw, Staromieście, d 52,8 18,2
 Popowice, *Popowiczki*, inw, inw, Kościelec, osada folwarczna, d 52,8 18,1 s. 92, 154, 184, 199
 Popowiczki (Popowice) s. 92, 152
Popowiczki zob. Ardziakonowo
Popowiczki zob. Popowice, inw, inw
Popowiczki zob. Smolsko
 Popowiczki*, *Świątniki* – część, bkj, bkj, Kłobia, osada folwarczna, d 52,5 19,0 s. 152
 Popowo, bkj, rdj, Ostrów 52,6 18,4
 Poraza, bkj, bkj, Włocław, osada młyńska, d 52,6 19,0 s. 90, 151, 220
 Poszykowo zob. Pcenino Wielkie
 Poświętne zob. Poświętne
 Poświętne (Poświętne)*, bkj, ksw, Kościeszki, osada folwarczna 52,6 18,3 s. 92
Potołowo zob. Potułowo Wielkie
Potołówek zob. Potułowo Małe
 Potułowo Małe (Potułowko), *Potołówek*, bkj, rdj, Bytom 52,5 18,6
 Potułowo Wielkie (Potułowo), *Potołowo*, bkj, rdj, Bytom 52,5 18,6
 Potułowo zob. Potułowo Wielkie
 Potułowko zob. Potułowo Małe
 Powalkowice = Powalkowice (Powółkowice), Powalkowice Małe, bkj, bkj, Witowo 52,6 18,7

- Radziki, *Radziki Duże*, dbr, rpn, Radziki 53,2 19,3 s. 69, 111, 114, 119, 139
- Radzinek zob. Radzynek
- Radzynek (Radzinek), dbr, rpn, Chojno 53,0 19,3
- Rakowo zob. Rekowo
- Rakowo zob. Rekowo
- Rakutowo zob. Rachutowo
- Rawa Mazowiecka s. 187, 206
- Rąbielino, *Rembielin*, dbr, dbr, Rokicie 52,6 19,5
- Rąbin zob. Rąbino
- Rąbin* zob. Rąbino
- Rąbino (Rąbin), *Rąbin (Inowrocław – część)*, inw, inw, Staromieście, m 52,8 18,2 s. 155, 190, 198, 199
- Redecz Kalny (Kalny Redecz), bkj, bkj, Lubraniec 52,6 18,8 s. 136
- Redecz Krowi (Krowice), *Krowice*, bkj, bkj, Lubraniec 52,6 18,8 s. 136
- Redecz Krukowy (Redecz, Redecz-Krukowo, Redecz Kruków), bkj, bkj, Dąbie 52,6 18,8
- Redecz Kruków zob. Redecz Krukowy
- Redecz Wielki (Rycz Wielki), *Redecz Wielki-Parcele*, bkj, bkj, Lubraniec 52,5 18,8 s. 94, 136, 162
- Redecz zob. Redecz Krukowy
- Redecz-Krukowo zob. Redecz Krukowy
- Rekowo (Rakowo), *Rakowo*, dbr, rpn, Rypin 53,1 19,3
- Rembielin* zob. Rąbielino
- Rętwin, dbr, rpn, Płonne 53,1 19,2 s. 142, 156, 157
- Rodak zob. Rudak
- Rogalino, *Rogalin*, bkj, rdj, Kaczewo 52,6 18,5
- Rogowo**, *Inowrocław – część*, inw, inw, Staromieście, przedmieście, m s. 88, 155
- Rogowo, dbr, rpn, Rogowo 53,0 19,4 s. 69
- Rogoźno, *Rogóźno*, bkj, prd, Przedecz, k 52,4 18,9 s. 148
- Rogówko, dbr, rpn, Rogowo 53,0 19,4
- Rogóźno* zob. Rogoźno
- Rogóżki zob. Rozniece Świątomierowe
- Rogóżki* zob. Rozniece Świątomierowe
- Rojewo, dbr, rpn, Rogowo 53,0 19,4
- Rojewo, inw, inw, Płomykowo 52,9 18,3 s. 94
- Rojno zob. Ryn
- Rokicie zob. Powsino
- Rokicie, dbr, dbr, Rokicie 52,6 19,5 s. 69
- Rokicie, dbr, lpn, Ligowo 52,8 19,5
- Rokitnica, *Rokitnica-Wieś*, dbr, rpn, Świdziebna 53,2 19,5 s. 95
- Rokitnica-Wieś* zob. Rokitnica
- Roski zob. Roszki
- Roskowo zob. Ruskowo
- Roszki (Roski, Ruszki), *Ruszki*, bkj, bkj, kościół 52,7 18,7 s. 56, 57, 85
- Rozniece Gogołkowe (Gogołkowe Rozniece, Gogoły), *Gogoły*, bkj, prd, Błędna 52,4 18,9
- Rozniece Śmiełowe zob. Rozniece Śmiełowe
- Rozniece Śmiełowe (Rozniece Śmiełowe), *Śmieły*, bkj, prd, Błędna 52,4 18,9
- Rozniece Świątomierowe zob. Rozniece Świątomierowe
- Rozniece Świątomierowe (Rogóżki, Rozniece Świątomierowe), *Rogóżki*, bkj, prd, Błędna 52,4 18,9
- Rożenna (Różana, Różanna, Rużenna), *Różanna*, bkj, ksw, Gębice 52,5 18,0 s. 163
- Rożniatowy Małe zob. Rożniatowy Wielkie
- Rożniatowy Wielkie = Rożniatowy Wielkie (Rożniatowy), Rożniatowy Małe, *Rożniaty*, inw, inw, Sławsko 52,7 18,3
- Rożniatowy zob. Rożniatowy Wielki
- Rożniaty* zob. Rożniatowy Wielkie
- Różana zob. Rożenna
- Różanna zob. Rożenna
- Rucewko Małe zob. Rucewo Małe
- Rucewko zob. Rucewo Małe
- Rucewko* zob. Rucewo Małe
- Rucewo Małe (Rucewko, Rucewo Małe), *Rucewko*, inw, bdg, Pęchowo 52,9 18,1
- Rucewo Wielkie (Rucewo), *Rucewo*, inw, bdg, Pęchowo 52,9 18,1
- Rucewo zob. Rucewo Wielkie
- Rucewo* zob. Rucewo Wielkie
- Rucewo zob. Ruczewo
- Rucko Małe (Rucko, Rudzko Małe), *Rudzki Mały*, bkj, rdj, Rzeczycza 52,5 18,5 s. 62
- Rucko Wielkie (Rucko, Rudzko, Rudzko Wielkie), bkj, rdj, Rzeczycza 52,5 18,4 s. 61, 62
- Rucko zob. Rucko Małe
- Rucko zob. Rucko Wielkie
- Ruczewo (Rucewo, Rzucewo, Rzucowo)*, bkj, ksw, Polanowice 52,6 18,3
- Ruda (Rudny Młyn), bkj, bkj, Włocław, osada młyńska, d 52,6 19,0
- Ruda Otorowska, *Otorowo – część*, inw, bdg, Solec, osada kuźnicza, k 53,1 18,2 s. 85, 91, 149
- Ruda Żalska* zob. Ruda, dbr, rpn
- Ruda**, bkj, bkj, [nieznana], osada młyńska s. 87, 90, 91, 151
- Ruda, bkj, kwl, Dobrzyń, osada kuźnicza, k 52,6 19,3 s. 91, 148
- Ruda, dbr, rpn, Górzno, osada kuźnicza, d 53,2 19,7 s. 91
- Ruda, *Kępka Szlachecka – część*, bkj, kwl, Grabkowo, osada kuźnicza 52,5 19,1
- Ruda, *Ruda Żalska*, dbr, rpn, Żałe 53,0 19,3 s. 151
- Ruda, *Stara Ruda*, bkj, rdj, Broniszewo?, osada młyńska 52,4 18,4 s. 85, 90
- Ruda+, bkj, rdj, Broniszewo, osada młyńska 52,4 18,4
- Rudak = Rudak (Rodak), Kosorzyno, *Rudak (Toruń – część)*, inw, inw, Podgórze, k 53,0 18,6 s. 37, 125, 149
- Rudaw (Rudawa), dbr, lpn, Nowogród, d 53,0 19,0 s. 94, 151
- Rudawa zob. Rudaw
- Rudawa**, dbr, lpn, Bobrowniki, osada młyńska s. 89, 91
- Rudne, *Rypin – część*, dbr, rpn, Rypin, osada młyńska, k 53,1 19,4 s. 90, 149, 164
- Rudny Młyn zob. Ruda, bkj, bkj, Włocław
- Rudny, *Rudy (Wypaleniska – część)*, inw, bdg, Solec, osada młyńska, k 53,1 18,2 s. 90, 149
- Rudny+, dbr, lpn, Skąpe, osada młyńska 52,9 19,4
- Rudusk* zob. Rudzowski
- Rudy* zob. Rudny
- Rudzki Mały* zob. Rucko Małe
- Rudzko Małe zob. Rucko Małe
- Rudzko Wielkie zob. Rucko Wielkie
- Rudzko zob. Rucko Wielkie
- Rudzowski, *Rudusk*, dbr, lpn, Ruż 53,0 19,2
- Rusinowo = Rusinowo, Maszonki (Maszenki), osada folwarczna, d, bkj, rdj, Chełmce 52,6 18,4 s. 92
- Rusinowo, dbr, rpn, Rypin 53,1 19,4 s. 142
- Ruskowo (Roskowo), *Ruszkowo*, dbr, rpn, Trąbino 53,1 19,3 s. 85
- Ruskowo Małe zob. Ruszkowo Małe
- Ruskowo Wielkie zob. Ruszkowo Wielkie
- Ruskowo* zob. Ruszkowo
- Ruslawy**, dbr, dbr, Tłuchowo s. 88
- Ruż zob. Ruż
- Ruszki* zob. Dunaj
- Ruszki* zob. Roszki
- Ruszki* zob. Roszki
- Ruszkowo Małe (Ruskowo Małe), *Ruszkówek*, bkj, rdj, Broniszewo 52,4 18,4
- Ruszkowo Wielkie (Ruskowo Wielkie), *Ruszkowo*, bkj, rdj, Broniszewo 52,4 18,4
- Ruszkowo* zob. Ruskowo
- Ruszkowo* zob. Ruszkowo Wielkie
- Ruszkowo, *Ruskowo*, dbr, dbr, Sobowo 52,7 19,4
- Ruszkówek* zob. Ruszkowo Małe
- Ruś Czerwona s. 145, 187
- Ruż (Rusz), *Ruże*, dbr, rpn, Ruż, d 53,0 19,2 s. 64, 69, 151
- Ruże* zob. Ruż
- Rużenna zob. Rożenna

- Rybin zob. Rybna
- Rybitwy, inw, inw, Kościelec, przedmieście 52,8 18,1 s. 42
- Rybitwy, *Stare Rybitwy*, dbr, lpn, Przepust, k 52,8 18,9 s. 54, 149, 177
- Rybna (Rybin, Rybno), *Rybno*, bkj, prd, Przedecz, k 52,4 18,9 s. 94, 148
- Rybnik s. 194
- Rybno zob. Rybna
- Rybno* zob. Rybna
- Rycarzewo zob. Rycerzewo
- Rycerzewo (Rycarzewo), inw, inw, Kościelec 52,8 18,2
- Rycz Wielki zob. Redecz Wielki
- Ryjęca zob. Chrzast
- Ryn (Rojno), bkj, prd, Lubotyń 52,4 18,6 s. 45
- Rypin* zob. Rudne
- Rypin, dbr, rpn, Rypin, miasto, k 53,1 19,4 s. 7, 47, 65, 69, 97, 102, 107, 110, 115, 123, 149, 162, 165, 173
- Rzadka Wola zob. Wola Rzadka
- Rzadka Wola-Parcele* zob. Wola Rzadka
- Rzadkwin* zob. Rzodkwin
- Rzeczycza, bkj, rdj, Rzeczycza 52,6 18,5 s. 62, 69
- Rzegocin* zob. Żegocino
- Rzeszewo zob. Rzeszyno
- Rzeszewo zob. Rzeżewo
- Rzeszowo zob. Rzeżewo
- Rzeszyn zob. Rzeszyno
- Rzeszynek zob. Rzeszynko
- Rzeszynek* zob. Rzeszynko
- Rzeszynko (Rzeszynek, Rzeszynko Małe, Rzeszyno Małe, Rzeszynko), *Rzeszynek*, bkj, ksw, Kościeszki 52,6 18,3
- Rzeszynko Małe zob. Rzeszynko
- Rzeszyno (Rzeszewo, Rzeszyn, Rzeszyno Wielkie, Rzeszyno, Rzyżyno), bkj, ksw, Kościeszki 52,5 18,3
- Rzeszyno Małe zob. Rzeszynko
- Rzeszyno Wielkie zob. Rzeszyno
- Rzeżewo (Rzeszewo, Rzeszewo, Rzeżewo), *Rzeżewo Małe*, bkj, kwl, Kłobia Mała 52,4 19,1 s. 142
- Rzeżewo Małe* zob. Rzeżewo
- Rzodkwin (Rzotkwin), *Rzadkwin*, inw, inw, Rzodkwin, d 52,7 18,1 s. 41, 68, 94, 153
- Rzodkwin* zob. Czerniak
- Rzotkwin zob. Rzodkwin
- Rzucewo zob. Ruczewo
- Rzuchowo, *Żuchowo*, dbr, lpn, Wierzbiak 52,8 19,3
- Rzuczowo zob. Ruczewo
- Rzyszynko zob. Rzeszynko
- Rzyszyno zob. Rzeszyno
- Rzyżewo zob. Rzeżewo
- Rzyżyno zob. Rzeszyno
- Sablóg Mały, *Sadlówek*, bkj, bkj, Witowo 52,6 18,7
- Sablóg Wielki (Sablóg), *Sadlóg*, bkj, bkj, Witowo 52,6 18,7
- Sablóg zob. Sablóg Wielki
- Saczyce zob. Szadczyce
- Sadczyce zob. Szadczyce
- Sadki zob. Szadki
- Sadlno (Salno), *Salno*, inw, bdg, Byszewo, d 53,3 17,9 s. 152, 176
- Sadlno, bkj, rdj, Sadlno 52,4 18,5 s. 69, 88, 94
- Sadłowo, dbr, rpn, Sadłowo 53,1 19,5 s. 69, 95, 111, 114, 119
- Sadlóg* zob. Sablóg Wielki
- Sadlówek* zob. Sablóg Mały
- Salno* zob. Sadlno
- Salno zob. Sadlno
- Salonki zob. Szalonki
- Samszyce Małe (Semszyce Małe), *Samszyce*, bkj, rdj, Witowo 52,6 18,7 s. 31
- Samszyce Wielkie (Samszyce, Semszyce, Semszyce Wielkie), *Kolonia Samszyce*, bkj, rdj, Witowo 52,6 18,7 s. 31
- Samszyce* zob. Samszyce Małe
- Samszyce zob. Samszyce Wielkie
- Sandomierz s. 187, 188
- Sarczyce zob. Szadczyce
- Sarnkowo zob. Sarnowo, bkj, prd
- Sarnowo (Sarnkowo), bkj, prd, Izbica, k 52,5 18,8 s. 39, 150
- Sarnowo (Sarnówko), dbr, rpn, Rogowo 52,9 19,4
- Sarnówko zob. Sarnowo, dbr, rpn
- Sawłowicze zob. Szawłowice
- Sapolinko (Sapolno, Sapolinko Małe, Sompolinko), *Sompolinek*, bkj, rdj, Sapolno, ds 52,4 18,5 s. 151
- Sapolinko Małe zob. Sapolinko
- Sapolno zob. Sapolinko
- Sapolno, *Sompolno*, bkj, rdj, Sapolno, miasto, d 52,4 18,5 s. 66, 70, 97, 99, 101, 105, 151, 168
- Szczerbino (Szczerbiny)***, dbr, lpn, Bobrowniki s. 89
- Semszyce Małe zob. Samszyce Małe
- Semszyce Wielkie zob. Samszyce Wielkie
- Semszyce zob. Samszyce Wielkie
- Serkowo (Sierkowo, Syrkowo), *Szczerkowo*, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0
- Serock s. 59
- Serockie zob. Seroczki
- Seroczki (Serockie, Syrockie), bkj, bkj, Straszewo 52,8 18,6
- Sędzin* zob. Sędzino
- Sędzin zob. Sędzino
- Sędzino (Sędzin), *Sędzin*, inw, inw, Sędzino, d 52,7 18,6 s. 41, 50, 57, 68, 94, 152
- Sęk, dbr, lpn, Cieclocin, osada młyńska, d 53,1 18,9 s. 90, 151
- Siarzewo zob. Psarzewo
- Sicienko* zob. Sitno Małe
- Sicinie zob. Siecinie
- Sidluchna zob. Siedluchna
- Siecień* zob. Siecienie
- Siecienie (Sicinie), *Siecień*, dbr, dbr, Siecienie 52,6 19,5 s. 69
- Sieczkowice (Cieczkowice), *Sieczkowice (Janikowo – część)*, inw, inw, Ostrów 52,7 18,1
- Siedlce zob. Siedlec
- Siedlec (Siedlce, Sielec), *Sielec*, inw, inw, Ostrów 52,7 18,2
- Siedlemino zob. Siedlimino
- Siedlimin* zob. Siedlimino
- Siedlimino (Siedlemino, Sielenin), *Siedlimin*, bkj, bkj, Wieniec, d 52,6 18,9 s. 132, 152
- Siedluchna (Sidluchna, Sieluchna), bkj, ksw, Ostrów, d 52,6 18,1 s. 153, 163
- Siedłkowo zob. Siodłkowo
- Sielec* zob. Siedlec
- Sielec zob. Siedlec
- Sielenin zob. Siedlimino
- Sieluchna zob. Siedluchna
- Siemianowo Małe (Siemieniowo Małe, Siemionowo Małe, Siemonowo Małe, Siemunowo Małe), *Siemnowek*, bkj, bkj, Zgłowiązka 52,5 18,8 s. 127
- Siemianowo Wielkie (Siemianowo, Siemienowo Wielkie, Siemnowo Wielkie, Siemonowo, Siemunowo Wielkie), *Siemnowo*, bkj, bkj, Zgłowiązka 52,5 18,8 s. 136
- Siemianowo zob. Siemianowo Wielkie
- Siemienice zob. Siemionki
- Siemieniowo Małe zob. Siemianowo Małe
- Siemienowo Wielkie zob. Siemianowo Wielkie
- Siemieny zob. Sieminy
- Sieminowo Małe zob. Siemianowo Małe
- Sieminy (Siemieni, Siemiony), *Siemiony*, bkj, kwl, Białotarczek 52,4 19,3
- Siemionki (Siemienice), bkj, ksw, Kościeszki 52,6 18,3
- Siemiony* zob. Sieminy
- Siemiony zob. Sieminy
- Siemnowo Wielkie zob. Siemianowo Wielkie
- Siemnowo* zob. Siemianowo Wielkie
- Siemnowek* zob. Siemianowo Małe
- Siemonowo Małe zob. Siemianowo Małe
- Siemonowo zob. Siemianowo Wielkie
- Siemunowo Małe zob. Siemianowo Małe
- Siemunowo Wielkie zob. Siemianowo Wielkie
- Sienna, inw, bdg, Dobrecz 53,3 18,2 s. 94
- Sierakowo* zob. Sierakowy
- Sierakowo zob. Sierakowy
- Sierakowo zob. Sierakowy
- Sierakowy (Siarkowo, Sierakowo, Sieraków, Sirakowo, Sirakowy),

- Sierakowo*, bkj, ksw, Kościeszki, k 52,6 18,3 s. 148
Sierakowy zob. *Sirakowy*
Sieraków zob. *Sierakowy*
Sierkowo zob. *Serkowo*
Sieroszewo (*Siroszewo*), bkj, bkj, Chocień 52,5 18,9
Siersk zob. *Siersko*
Siersko (*Siersk*), *Czersko Polskie* (*Bydgoszcz – część*), inw, bdg, Fordan 53,1 18,1
Sierzchowo (*Sierzchowy*, *Sierzchów*), inw, inw, Raciąż 52,8 18,8 s. 83
Sierzchowo zob. *Markuszewice**
Sierzchowy zob. *Sierzchowo*
Sierzchów zob. *Sierzchowo*
Siewiersk zob. *Siewiersko*
Siewiersk zob. *Siewiersko*
Siewiersko (*Siewiersk*, *Siewiorsk*), *Siewiersk*, bkj, bkj, Chocień 52,5 19,0
Siewiorsk zob. *Siewiersko*
Sikorowo, inw, inw, Góra, d 52,8 18,3 s. 152
Sikorze, *Sikórz*, dbr, lpn, Kikoń 53,0 19,2 s. 63, 69, 162
Sikórz zob. *Sikorze*
Silino zob. *Silno*
Silno (*Silino*), dbr, lpn, Złotonia, k 52,9 18,7 s. 94, 125, 149
Siniarzewo zob. *Świniarzewo*
Sinino, *Sumin*, dbr, rpn, Strzygi 53,1 19,4 s. 156
Sinki zob. *Świnki*
Siodłkowo (*Siedłkowo*, *Siudłkowo*, *Siudrkowo*), *Siutkowo*, bkj, bkj, Zbrachlino, d 52,8 18,9 s. 152
Sirakowo zob. *Sierakowy*
Sirakowy (*Sierakowo*, *Sierakowy*), bkj, rdj, Mąkoszyno 52,4 18,7
Sirakowy zob. *Sierakowy*
Siroszewo zob. *Sieroszewo*
Sitno Małe (*Sitno*), *Sicienko*, inw, bdg, Dąbrówka 53,2 17,8
Sitno Wielkie (*Sitno*), *Sitno*, inw, bdg, Dąbrówka 53,2 17,8
Sitno zob. *Sitno Małe*
Sitno zob. *Sitno Wielkie*
Sitno zob. *Sitno Wielkie*
Sitno, dbr, lpn, Ruż, d 53,0 19,1 s. 94, 151
Siudłkowo zob. *Siodłkowo*
Siudrkowo zob. *Siodłkowo*
Siutkowo zob. *Siodłkowo*
Skalmierowice zob. *Skarmirowice*, inw, inw, Ludzicko
Skalmierowice zob. *Skarmirowice*, inw, inw, Szawłowice
Skamiorowice zob. *Skarmirowice*
Skamirowice zob. *Skarmirowice*
Skarbanowo, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8
Skarbkowa Wola zob. *Wola Skarbek*
Skarmierowice zob. *Skarmirowice*
Skarmierowice zob. *Skarmirowice*
Skarmirowice (*Skamiorowice*, *Skarmierowice*), *Skalmierowice*, inw, inw, Ludzicko 52,7 18,1
Skarmirowice (*Skamirowice*, *Skarmierowice*), *Skalmierowice*, inw, inw, Szawłowice 52,9 18,3
Skaszewo, dbr, dbr, Dobrzyń, k 52,7 19,3 s. 149, 203, 204, 209, 210
Skaszyn zob. *Skaszyno*
Skaszyno, *Skaszyn*, bkj, prd, Izbica, k 52,5 18,8 s. 39, 150, 177
Skąpe, *Skępe*, dbr, lpn, Skąpe, miasto 52,9 19,4 s. 69, 97, 102, 107, 139, 142, 168, 177, 204
Skąpe, *Wioska*, dbr, lpn, Skąpe 52,9 19,3
Skępe zob. *Skąpe*
Skibice, bkj, bkj, Śmiłowice 52,5 19,0
Skibin zob. *Skibino*
Skibino, *Skibin*, bkj, rdj, Radziejów 52,6 18,6
Skłodziawy zob. *Skodzawy*
Skodzawy (*Skłodziawy*), *Skudzawy*, dbr, rpn, Skrwino 53,0 19,5
Skoki Duże zob. *Skoki*
Skoki, *Skoki Duże*, bkj, kwl, Duninowo, d 52,6 19,4 s. 153
Skolsk zob. *Skulsko*
Skulsko Małe zob. *Skulsko Małe*
Skorzyno (*Skorzynowo*), *Skóržno*, dbr, dbr, Szpital Nadolny 52,7 19,1
Skorzynowo zob. *Skorzyno*
Skotniki (*Skotniki Królewskie*), bkj, rdj, Bronisław, k 52,7 18,5 s. 148, 161
Skotniki Królewskie zob. *Skotniki*
Skotniki Małe zob. *Skotniki Zabłotne*
Skotniki Zabłotne (*Skotniki*, *Skotniki Małe*), bkj, rdj, Piaski, d 52,7 18,4 s. 152, 161
Skotniki zob. *Skotniki Zabłotne*
Skowronkowo (*Skowronków*), *Jastrzębek – część*, bkj, bkj, Zgłowiątko 52,5 18,8
Skowronków zob. *Skowronkowo*
Skóržno zob. *Skorzyno*
Skrwilno zob. *Skrwino*
Skrwino (*Strkwino*), *Skrwilno*, dbr, rpn, Skrwino 53,0 19,6 s. 63, 69
Skudzawy zob. *Skodzawy*
Skulsk zob. *Skulsko*
Skulska Wieś zob. *Skulsko Małe*
Skulsko (*Skolsk*), *Skulsk*, bkj, ksw, Skulsko, miasto, k 52,5 18,3 s. 16, 35, 50, 66, 68, 99, 101, 105, 124, 125, 148, 174
Skulsko Małe (*Skolsko Małe*, *Skulska Wieś*), bkj, ksw, Skulsko, k 52,5 18,3 s. 35, 124, 125, 150
Slabęcin zob. *Sławęcino*, bkj, ksw
Slabęcin zob. *Sławęcino*, bkj, prd
Śłapa (*Szłapa*), *Człapa*, bkj, kwl, Kowale, osada młyńska, k 52,5 19,2 s. 90, 148
Sławęcino zob. *Sławęcinko*
Sławęcino zob. *Sławęcino*
Sławęcino zob. *Sławęcino*
Sławęcinek zob. *Sławęcinko*
Sławęcinko (*Sławęcino*, *Sławęcinko* Grodzkie), *Sławęcinek*, inw, inw, Kościelec, osada folwarczna, k 52,8 18,2 s. 92, 149, 199
Sławęcinko Grodzkie zob. *Sławęcinko*
Sławęcino (*Sławęcino*, *Sławęcino-Modlibóg*), *Sławęcino*, inw, inw, Kościelec, osada folwarczna 52,8 18,2 s. 92, 152
Sławęcino, *Slabęcin*, bkj, ksw, Polanowice, d 52,6 18,3
Sławęcino, *Sławęcino*, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,1
Sławęcino-Modlibóg zob. *Sławęcino*
Sławsk Mały zob. *Sławsko Małe*
Sławsk Wielki zob. *Sławsko*
Sławsk Wielki zob. *Sławsko*
Sławsko (*Sławsk Wielki*), *Sławsk Wielki*, inw, inw, Sławsko, d 52,7 18,3 s. 29, 68, 82, 94, 151, 164
Sławsko Dolne zob. *Sławsko Małe*
Sławsko Małe (*Sławsk Mały*, *Sławsko*), *Sławsko Dolne*, inw, inw, Strzelno, d 52,7 18,2 s. 82, 153, 164
Sławsko zob. *Sławsko Małe*
Śłodowo zob. *Śłodowy*
Śłodowy (*Jankowice-Śłodowy*), *Śłodowo*, bkj, bkj, Włocław, osada młyńska, d 52,7 19,0 s. 90, 151, 220
Ślōmkowo zob. *Ślōnkowo*
Ślōmkowo zob. *Ślōnkowo*
Ślōmkowo zob. *Ślōnkowo*, bkj, rdj
Ślōmkowo zob. *Ślōnkowo*, inw, inw
Ślōnkowo (*Ślōmkowo*), *Ślōmkowo*, inw, inw, Ostrowąs 52,8 18,7
Ślōnkowo (*Ślōmkowo*, *Ślōnków*), *Ślōmkowo*, bkj, rdj, Sadlno 52,5 18,5
Ślōnków zob. *Ślōnkowo*
Ślōńsk Górny zob. *Ślōńsko*
Ślōńsko, inw, inw, Staromieście i Parkanie 52,8 18,3 s. 60, 150
Ślōńsko, *Ślōńsk Górny* (*Ciechocinek – część*), inw, inw, Ślōńsko, k 52,9 18,8 s. 29-31, 61, 69, 173, 199
Śłupy Duże zob. *Śłupy*
Śłupy, *Śłupy Duże*, bkj, bkj, Bądkowo, d 52,7 18,8 s. 152
Śłużew zob. *Śłużewo*
Śłużewo (*Śłużew*, *Śłużów*), inw, inw, Śłużewo, miasto 52,9 18,6 s. 69, 88, 97, 99, 101, 106, 115, 176
Śłużów zob. *Śłużewo*
Smarldino (*Smarlino*), *Smarlin*, bkj, rdj, Krzywosądza 52,7 18,6
Smarlin zob. *Smarldino*
Smarlino zob. *Smarldino*
Smogorzewko zob. *Smogorzewo*
Smogorzewo = *Smogorzewo*, *Smogorzewko*, *Smogorzewo* – część, osada folwarczna, s, bkj, bkj, Zgłowiątko, d 52,5 18,9 s. 94, 151

- Smogorzewo, inw, bdg, Łabiszyn 53,0 18,0
- Smolsko (Smolsko Duchowne), *Popowiczki*, bkj, bkj, Brzeście, d 52,6 19,0 s. 81, 92, 152, 183, 184
- Smolsko Duchowne zob. Smolsko
- Smolsko, *Smólsk*, bkj, bkj, Kroszyno 52,6 19,0
- Smólsk* zob. Smolsko
- Smukała Dolna* zob. Smukała
- Smukała, *Smukała Dolna (Bydgoszcz – część)*, inw, bdg, Osielsko, osada młyńska, d 53,2 18,0 s. 90, 152
- Sobiczewa zob. Sobieczewy
- Sobiczewo zob. Sobieczewy
- Sobiczewy* zob. Sobieczewy
- Sobiczew zob. Sobieczewy
- Sobieczewy (Sobieczewa, Sobieczewo, Sobieczew, Sobieczewy Małe, Sobieczowy), *Sobiczewy*, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,1
- Sobieczewy Małe zob. Sobieczewy
- Sobieczowy zob. Sobieczewy
- Sobiesiernie, inw, inw, Pieranie 52,8 18,5
- Sobowo, dbr, dbr, Sobowo 52,7 19,4 s. 69
- Sobowo-Paprotki* zob. Paprotki
- Sochaczew s. 177
- Soczewka zob. Soszki
- Sokolniki, bkj, ksw, Polanowice 52,6 18,3 s. 144
- Sokołowo (Sokołów), *Sokołowo-Parcele*, bkj, bkj, Kroszyno, kd 52,6 18,9 s. 94, 129, 148, 152, 177, 180
- Sokołowo**, bkj, ksw, Warzymowo
- Sokołowo, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8
- Sokołowo, dbr, rpn, Dulsk 53,1 19,1 s. 95, 143, 157
- Sokołowo-Parcele* zob. Sokołowo
- Sokołów zob. Sokołowo
- Solec (Sulcz), *Solec Kujawski*, inw, bdg, Solec, miasto, k 53,1 18,2 s. 56, 68, 80, 85, 97, 101, 106, 149, 192
- Solec Kujawski* zob. Przyłubie Stare, Solec
- Sompolinek* zob. Sapolinko
- Sompolinko zob. Sapolinko
- Sompolno* zob. Sapolno
- Sosnka, Szostka, bkj, rdj, Broniewo, d 52,7 18,5 s. 151
- Sosnowa Wola zob. Wola Sosnowa
- Sosnowo, dbr, rpn, Rogowo 53,0 19,5
- Soszki (Soczewka)+, dbr, dbr, Mokowo, osada młyńska 52,7 19,3 s. 90, 208, 210
- Sowikowo (Sójkowo), *Sójkowo*, inw, inw, Kościelec, k 52,8 18,2 s. 150, 199
- Sójkowo* zob. Sowikowo
- Sójkowo zob. Sowikowo
- Spiegowo (Szpiegowo), *Szpiegowo*, dbr, dbr, Zaduszniaki 52,7 19,2
- Spital Górny zob. Szpital Górny
- Spital Wielki zob. Szpital Górny
- Sroki**, dbr, lpn, Karnkowo s. 89
- Stalmierz (Stalmirz), dbr, lpn, Chojno 53,0 19,2 s. 156, 162
- Stalmirz zob. Stalmierz
- Stankowice zob. Piotrkowice
- Stankowice zob. Piotrkowice, inw, inw, Ludzicko 53,0 19,2
- Stanomin* zob. Stanomino
- Stanomin zob. Stanomino
- Stanomino (Stanomin), *Stanomin*, inw, inw, Brodnia, ks 52,8 18,5 s. 150
- Stara Ruda* zob. Ruda, bkj, rdj
- Stara Wieś* zob. Kobyle Błota Służewskie
- Stara Wieś zob. Kobyle Błota Służewskie
- Starcewo = Starczewo (Starczyce), Kretkowo (Kretków), d, bkj, ksw, Polanowice, ds 52,6 18,2 s. 42, 84, 92, 152
- Starczewa zob. Kunkowa Wola
- Starczyce zob. Starcewo
- Stare Czaple* zob. Czaple
- Stare Grabie* zob. Starograbie
- Stare Grabie zob. Starograbie
- Stare Gróbcze zob. Gróbcze
- Stare Miasto (Staromieście), *Stary Brześć*, bkj, bkj, Brzeście, kd 52,6 18,9 s. 59, 60, 132, 148, 152, 179, 180, 181, 183–186
- Stare Nakonowo* zob. Nakonowo
- Stare Przyłubie zob. Przyłubie Stare
- Stare Radziejewo zob. Stary Radziejów
- Stare Radziejowo zob. Stary Radziejów
- Stare Rybitwy* zob. Rybitwy
- Starkowiec+, dbr, lpn, Przypust 52,8 18,9 s. 54
- Starograbie (Stare Grabie), *Stare Grabie*, bkj, bkj, Grabie 52,9 18,5 s. 41
- Starograbie zob. Grabie
- Staromiejski Młyn, *Falborz – część*, bkj, bkj, Brzeście, osada młyńska, d 52,6 18,9 s. 90, 153
- Staromieście zob. Stare Miasto
- Staromieście, *Inowrocław – część*, inw, inw, Staromieście, przedmieście, m 52,8 18,3 s. 58, 68, 88, 155, 189, 190, 198, 199
- Starorypin Prywatny* zob. Starorypin
- Starorypin, *Starorypin Prywatny*, dbr, rpn, Rypin, ks 53,1 19,4 s. 95, 115, 149
- Stary Brześć* zob. Stare Miasto
- Stary Dwór = Stary Dwór, Beryno, inw, bdg, Koronowo, osada folwarczna, d 53,3 17,9 s. 81, 92
- Stary Kobrzyń* zob. Kobrzyń
- Stary Radziejów (Stare Radziejewo, Stare Radziejowo), bkj, rdj, Radziejów, k 52,6 18,6 s. 94, 124, 148
- Stary Władysław zob. Włocław
- Staw = Staw, Wilunt (Wieland, Wieląd), osada młyńska, *Stawki (Toruń – część)*, inw, inw, Podgórze, k 53,0 18,6 s. 86, 91, 149, 177
- Stawiec, bkj, bkj, Lubaniec, osada folwarczna 52,7 18,9 s. 91
- Stawiska, dbr, rpn, Sadłowo lub Rypin 53,1 19,5
- Stawki* zob. Staw
- Steklin* zob. Steklno Wielkie
- Steklinek* zob. Steklno Małe
- Steklno Małe, *Steklinek*, dbr, lpn, Czernikowo 52,9 19,0 s. 94
- Steklno Wielkie, *Steklin*, dbr, lpn, Czernikowo 52,9 19,0 s. 94
- Stempowo zob. Stępowo
- Stępa**, bkj, bkj, Lubraniec, osada młyńska s. 87, 90
- Stępka, bkj, kwł, Lubień, osada folwarczna 52,4 19,2 s. 91
- Stępowo (Stempowo), dbr, rpn, Sadłowo 53,1 19,5
- Stodoły, bkj, ksw, Stodoły, d 52,6 18,2 s. 68, 94, 153
- Stodoły, *Inowrocław – część*, inw, inw, Staromieście, przedmieście, m 52,8 18,3 s. 155, 189, 194, 198
- Stok, bkj, bkj, Dąbie 52,6 18,8
- Strachonek, *Strachoń*, dbr, dbr, Dobrzyń, osada folwarczna, k 52,7 19,3 s. 92, 150
- Strachoń* zob. Strachonek
- Strachoń, dbr, dbr, Dobrzyń, k 52,7 19,3 s. 150, 177, 203, 210
- Straszewo, bkj, bkj, Straszewo, d 52,8 18,7 s. 29, 69, 151
- Strkwino zob. Skrwino
- Stronno, inw, bdg, Wodzino, d 53,3 18,1 s. 84, 152
- Stróże zob. Struże
- Stróżewo, bkj, rdj, Bytom, k 52,6 18,6 s. 148
- Stróżewo, dbr, dbr, Dobrzyń 52,7 19,3 s. 203
- Strupczewo Duże* zob. Strupczewo Wielkie
- Strupczewo Małe, dbr, dbr, Sobowo 52,7 19,5
- Strupczewo Wielkie, *Strupczewo Duże*, dbr, dbr, Sobowo 52,6 19,5
- Struże (Stróże, Struże Nagórne), bkj, prd, Chodecz 52,4 19,1
- Struże Nagórne zob. Struże
- Strzelce Górne* zob. Strzelce
- Strzelce, *Strzelce Górne*, inw, bdg, Fordan 53,2 18,2 s. 94
- Strzelewo, inw, bdg, Strzelewo 53,2 17,8 s. 66, 68
- Strzelno, bkj, ksw, Strzelno, miasto, d 52,6 18,2 s. 41, 42, 59, 68, 97, 99, 101, 105, 117, 128, 133, 146, 153, 158, 174, 177
- Strzemkowo, inw, inw, Staromieście 52,8 18,2 s. 199
- Strzygi Małe, *Strzyżki*, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0
- Strzygi Wielkie (Strzygi), *Strzygi*, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0 s. 99
- Strzygi* zob. Strzygi Wielkie

- Strzygi zob. Strzygi Wielkie
 Strzygi, dbr, rpn, Strzygi 53,1 19,4 s. 69, 156
 Strzyżki zob. Strzygi Małe
 Stypino (Stypnia), bkj, prd, Modzurowo 52,3 18,8 s. 60
 Stypnia zob. Stypino
 Sucharzewo+, bkj, ksw, Gębice 52,5 18,1
 Sudragi, dbr, lpn, Sudragi 52,8 19,6 s. 64, 69, 94
 Sukowo zob. Sukowy
 Sukowy (Sukowo), bkj, ksw, Polanowice 52,6 18,3
 Sulcz zob. Solec
 Sulejów s. 187
 Sułkowo Małe (Sułkówko), *Sułkówek*, bkj, bkj, Zgłowiątko 52,5 18,9
 Sułkowo Wielkie (Sułkowo), *Sułkowo*, bkj, bkj, Zgłowiątko 52,5 18,8
Sułkowo zob. Sułkowo Wielkie
Sułkówek zob. Grodziec-Klawisz
Sułkówek zob. Sułkowo Małe
 Sułkówko zob. Sułkowo Małe
 Sułocino, *Sułocin-Towarzystwo*, dbr, rpn, Sieprc 52,9 19,6
Sułocin-Towarzystwo zob. Sułocino
 Sułowo zob. Sułkowo Wielkie
 Sumino zob. *Sumin*
 Sumino, *Sumin*, dbr, lpn, Sumino 52,9 19,1 s. 66, 69, 94
 Suradowo, dbr, lpn, Wierzbick 52,8 19,3
Suradówek zob. Suradówko
 Suradówko, *Suradówek*, dbr, lpn, Wierzbick 52,8 19,3
 Suskówka zob. Suszkówka
 Suszewo, dbr, lpn, Wierzbick 52,8 19,2
 Suszkówka (Suskówka), *Czyżkówko* (*Bydgoszcz* – część), inw, bdg, Bydgoszcz, k 53,1 18,0 s. 149
 Suszyce, dbr, dbr, Szpital Nadolny 52,7 19,1 s. 165, 177
 Swarowo (Swarów)*, *Bachórka* – część, bkj, bkj, Bądkowo 52,6 18,9 s. 35, 82, 83
 Swarowski Młyn*, *Bachórka* – część, bkj, bkj, Bądkowo, osada młyńska 52,6 18,9 s. 90
 Swarów zob. Swarowo
 Sych zob. Szych
 Sykuła, bkj, bkj, Kroszyno, d 52,6 19,0 s. 154
Synogać zob. Świniagać
 Syrkowo zob. Serkowo
 Syrockie zob. Seroczki
 Szadczyce = Szadczyce (Saczyce, Sadczyce, Sarczyce, Szadczyce), *Siarczyce Małe*, *Siarczyce* – część, *Siarczyce* bkj, bkj, Lubraniec 52,5 18,9
 Szadki (Sadki, Popowice), *Szatki*, bkj, bkj, Śmiłowice, d 52,5 19,0 s. 152
Szadłowice zob. Szawłowice
 Szalonki (Salonki), bkj, bkj, Byczyna 52,7 18,7 s. 45
 Szarlej (Łojewko), inw, inw, Góra 52,7 18,3 s. 33, 116, 192, 193
 Szatczyce zob. Szadczyce
Szatki zob. Szadki
 Szawłowice (Sawłowice), *Szadłowice*, inw, inw, Szawłowice, d 52,8 18,3 s. 29, 36, 60, 68, 94, 151, 177
Szczawno zob. Wola Szczawna
 Szczebietowo (Szczebiotowo, Szczebiotkowo), *Szczebłotowo*, bkj, rdj, Byczyna 52,7 18,6
 Szczebiotkowo zob. Szczebietowo
 Szczebiotowo zob. Szczebietowo
Szczebłotowo zob. Szczebietowo
 Szczechowo, dbr, rpn, Szczutowo 52,9 19,6
Szczecin zob. Szczecino
 Szczecino, *Szczecin*, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0 s. 136
 Szczepanki, dbr, lpn, Ostrowite i Wierzbick 52,8 19,2 s. 65
 Szczerbiny zob. Szczerbino
Szczerkowo zob. Serkowo
 Szczkowo Małe, *Szczkówek*, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8
 Szczkowo Wielkie (Szczkowo), *Szczkowo*, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8
Szczkowo zob. Szczkowo Wielkie
 Szczkowo zob. Szczkowo Wielkie
Szczkówek zob. Szczkowo Małe
 Szczodrkowo zob. Szczudrkowo
 Szczotrkowy zob. Szczutrkowy
 Szczudkowo zob. Szczudrkowo
 Szczudrkowo (Szczołrkowo, Szczudkowo, Szczutkowo, *Szczutkowo*, bkj, kwl, Grabkowo 52,5 19,1
Szczutki zob. Szczutrkowy
Szczutkowo zob. Szczudrkowo
 Szczutkowo zob. Szczudrkowo
 Szczutowo, dbr, rpn, Górzno, d 53,2 19,6 s. 65
 Szczutowo, dbr, rpn, Płonne 53,1 19,2 s. 69
 Szczutowo, dbr, rpn, Szczutowo 52,9 19,6 s. 151
 Szczutrkowo zob. Szczudrkowo
 Szczutrkowy (Szczołrkowy), *Szczutki*, inw, bdg, Wtelno, d 53,2 17,9 s. 84, 152
 Szczytno, bkj, bkj, Choceń 52,5 19,0 s. 177
 Szewce, bkj, rdj, Piotrkowo 52,5 18,5
 Szewo (Szewo Wielkie), bkj, kwl, Kłobia Mała 52,5 19,2
 Szewo Małe, *Szewskie Budy*, bkj, kwl, Kłobia Mała 52,4 19,2
 Szewo Wielkie zob. Szewo
Szewskie Budy zob. Szewo Małe
 Szłapa zob. Słapa
Szpetal Dolny zob. Szpital Nadolny
Szpetal Górny zob. Szpital Górny
Szpiegowo zob. Spiegowo
 Szpiegowo zob. Spiegowo
 Szpital Górny (Spital Górny, Spital Wielki, Szpital Wielki), *Szpetal Górny*, dbr, dbr, Szpital Nadolny 52,7 19,1 s. 130
 Szpital Nadolny = Szpital Nadolny (Spital, Szpital), Zazdrość, osada młyńska, s, *Szpetal Dolny*, dbr, dbr, Szpital Nadolny, ds 52,7 19,1 s. 54, 62, 65, 69, 88, 91, 130, 154
 Szpital Wielki zob. Szpital Górny
 Szpital, inw, inw, Parkanie, d 52,8 18,4 s. 130, 154
 Szubin s. 115, 116, 121
 Szych (Sych), *Marysin*, bkj, bkj, Lubraniec, osada młyńska 52,5 18,8 s. 86, 177
 Szymborze = Szydłowy, *Szymborze* (*Inowrocław* – część), inw, inw, Staromieście, m 52,8 18,3 s. 155, 162, 190, 194, 198, 199
 Ściborze Małe (Ścibórko)**, inw, inw, Płomykowo, osada folwarczna s. 88, 92
 Ściborze Wielkie (Ściborze), *Ściborze*, inw, inw, Płomykowo 52,9 18,3 s. 162
Ściborze zob. Ściborze Wielkie
 Ściborze zob. Ściborze Wielkie
 Ścibórko zob. Ściborze Małe
 Ścimieli Nagórny zob. Ścimielnik Nagórny
 Ścimielnik Nadolny (Śmielik Nadolny), *Góry*, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8 s. 74, 77, 78
 Ścimielnik Nagórny (Ścimieli Nagórny, Śmielik Nagórny, Ścimielnik, Śmielnik), bkj, prd, Izbica 52,4 18,8
 Ścimielnik zob. Ścimielnik Nagórny
 Ślazewo (Grochowiska Ślazowe, Grochowiska-Ślazowo, Ślazowo), bkj, prd, Izbica, osada folwarczna 52,4 18,7 s. 91
 Ślazowo zob. Ślazewo
Ślesin zob. Ślesino
 Ślesino, *Ślesin*, inw, bdg, Ślesino 53,2 17,7 s. 36, 70, 94
 Śmiechy zob. Śniechy
 Śmielik Nadolny zob. Ścimielnik Nadolny
 Śmielik Nagórny zob. Ścimielnik Nagórny
 Śmielnik zob. Ścimielnik Nagórny
 Śmiełowice zob. Śmiłowice
Śmiety zob. Rozniecice Śmiłowe
 Śmiłowice (Śmiełowice), bkj, bkj, Śmiłowice, k 52,5 19,0 s. 69, 94, 149
 Śmiły zob. Rozniecice Śmiłowe
 Śniechy (Śmiechy), dbr, lpn, Sudragi 52,8 19,5
 Śrobsko (Śropsko), *Śrubsk* (*Gąski* – część), inw, inw, Parkanie 52,8 18,4 s. 200
 Śródny (Śrzodny), *Środoń*, bkj, kwl, Duninowo, k 52,6 19,5 s. 148

- Środoń* zob. Środny
Śropsko zob. Śrobsko
Śrubsk zob. Śrobsko
Śrzodny zob. Środny
Świąte zob. Świątniki
Świątkowice zob. Świątkowice
Świątkowice zob. Świątkowice
Świątniki (Świąte), bkj, bkj, Choceń, d 52,5 19,0 s. 152
Świątniki zob. Popowiczki*
Świątniki, Kruszwica – część, bkj, ksw, Kruszwica, d 52,7 18,3 s. 33, 152
Świątniki, Małe Świątniki, bkj, rdj, Kaczewo, osada folwarczna 52,6 18,5 s. 91
Świech (Święch)*, Włocławek-Świech, bkj, bkj, Włocław, osada młyńska, d 52,6 19,0 s. 90, 151, 220
Świedziebna, Świedziebna, dbr, rpn, Świedziebna 53,2 19,6 s. 69, 95
Świerczyn zob. Świerczyno
Świerczynek zob. Świerczyno
Świerczyno (Świerczyno Małe, Świerczyno Małe), *Świerczynek*, bkj, bkj, Świerczyno, 52,5 18,7 s. 73
Świerczyno Małe zob. Świerczyno
Świerczyno Małe zob. Świerczyno
Świerczyno, Świerczyn, bkj, bkj, Świerczyno 52,5 18,7 s. 69
Świerna zob. Świernia
Świerna zob. Świernia
Świernia (Świerna, Świerznia), Świerna, bkj, kwl, Lubień 52,4 19,2
Świersz zob. Świesz
Świerznia zob. Świernia
Świesz (Półświeża, Świersz, Śwież), bkj, rdj, Bytom i Piotrkowo, osada folwarczna 52,5 18,6 s. 60, 91
Świeszewy (Świeszowy, Świszewy), *Świszewy*, bkj, prd, Izbica 52,4 18,7
Świeszowy zob. Świeszewy
Świeszowy zob. Świątosławice
Śwież zob. Świesz
Świeżawy, dbr, rpn, Rogowo 53,0 19,4
Święch zob. Świech
Święta Katarzyna (Katarzyna), Katarzyna, bkj, prd, Przedecz, osada folwarczna, k 52,3 18,9 s. 59, 91, 148
Świąte, bkj, bkj, Koneck 52,8 18,8 s. 94
Świątkowice (Świątkowice), Świątkowice, bkj, kwl, Kłotno 52,5 19,2 s. 176
Świątosław zob. Świątosławice
Świątosław zob. Świątosławice
Świątosław, bkj, bkj, Kroszyno 52,6 19,0
Świątosławice (Świeszowy, Świszewy), bkj, prd, Brdowo, k 52,4 18,7 s. 150, 177
Świątosławice (Świątosław), Świątosław, dbr, lpn, Mazowsze 5,0 19,0 s. 94
Świniagać (Świniogać, Świnogać), Synogać, bkj, rdj, Sadlno 52,4 18,5
Świniarzewo, Siniarzewo, bkj, bkj, Świniarzewo 52,7 18,7 s. 56, 69, 73, 87
Świniogać zob. Świniagać
Świnki, Sinki, bkj, bkj, Świniarzewo 52,7 18,7
Świnogać zob. Świniagać
Świszewy zob. Świeszewy
Świszewy zob. Świeszewy
Świszewy zob. Świątosławice
Tadajewo, dbr, rpn, Osiek 53,1 19,4 s. 156
Tarkowo Górne zob. Tarkowo
Tarkowo, Tarkowo Górne, inw, bdg, Pęchowo 52,9 18,1
Tarnowo Małe zob. Tarnówko
Tarnowo, bkj, rdj, Piaski 52,7 18,4
Tarnówko (Tarnowo Małe), bkj, rdj, Chełmce 52,6 18,4
Taski zob. Piaski, dbr, rpn
Tchorzewo (Torzewo, Turzewo), Torzewo, bkj, bkj, Witowo 52,6 18,7 s. 44
Tłuchowo, dbr, dbr, Tłuchowo 52,7 19,5 s. 47, 63, 69, 88, 94
Tłuchówek zob. Tłuchówko
Tłuchówko, Tłuchówek, dbr, dbr, Tłuchowo 52,8 19,5
Tolibowo zob. *Tulibowo*
Tolibowo, Tulibowo, dbr, dbr, Dobrzyń 52,7 19,2 s. 203
Tomisławice, bkj, rdj, Sadlno 52,5 18,5
Topola zob. Topole
Topola zob. Topole
Topole (Topola, Topolice), Topola, inw, inw, Płomykowo 52,9 18,3
Topolice zob. Topole
Toporzyszczewo = Toporzyszczewo, Dąbrówka, Toporzyszczewo Stare – część, osada folwarczna, *Toporzyszczewo Stare*, bkj, bkj, Bądkowo 52,7 18,8 s. 92
Toporzyszczewo Stare zob. Toporzyszczewo
Topółka zob. Zochel
Toruń s. 31, 40, 55, 60, 68, 78, 85, 86, 91, 96, 101, 110, 114, 119, 168, 173, 174, 176, 177, 187, 190, 192, 195, 196, 200, 211
Toruń zob. Dybów, Jasnów, Podgórze, Staw, Zieleniec
Toruńczka**, bkj, bkj, Witowo, osada młyńska s. 87
Torzewo zob. Tchorzewo
Torzewo zob. Tchorzewo
Trąbin zob. Trąbino
Trąbino (Trąbin), Trąbin-Wieś, dbr, rpn, Trąbino, d 53,1 19,3 s. 69, 95, 151
Trąbin-Wieś zob. Trąbino
Troska, dbr, rpn, Sieprc 52,9 19,6
Truszczany (Truszczyzna), Truszczyzna (Bąbolin – część), inw, inw, Gniewków, osada folwarczna, d 52,9 18,4 s. 92, 154
Truszczyzna zob. Truszczany
Truszczyzna zob. Truszczany
Trutowo, dbr, lpn, Wola 53,0 19,1
Truszczyn, inw, bdg, Wtelno, d 53,2 17,9 s. 152
Trzaski zob. Trzaskowy
Trzaskowice zob. Trzaskowy
Trzaskowy (Trzaskowice, Trzaskowy Dolne, Trzaskowy Górne, Trzaskowy Szlacheckie, Trzaskowy Wielkie), Trzaski, inw, inw, Staromieście 52,8 18,3
Trzaskowy Dolne zob. Trzaskowy
Trzaskowy Górne zob. Trzaskowy
Trzaskowy Górne? zob. Trzaskowy Jaruntowski
Trzaskowy Jaruntowe zob. Trzaskowy Jaruntowski
Trzaskowy Jaruntowskie (Jarantowo, Trzaskowy Górne?, Trzaskowy Jaruntowe, Trzaskowy Jaruntów), Jaronty, inw, inw, Góra 52,8 18,3
Trzaskowy Jaruntów zob. Trzaskowy Jaruntowski
Trzaskowy Małe zob. Trzaskowy-Komaszyce
Trzaskowy Szlacheckie zob. Trzaskowy
Trzaskowy Wielkie zob. Trzaskowy
Trzaskowy-Komaszyce (Trzaskowy Małe), Komasyzyce, inw, inw, Staromieście 52,8 18,3
Trzcianka Mała, Turza Wielka – część, dbr, dbr, Bądkowo 52,7 19,5
Trzcianka Wielka, Trzcianka, dbr, dbr, Bądkowo 52,7 19,4
Trzcianka zob. Trzcianka Wielka
Trzcionek*, bkj, ksw, Gębice, osada młyńska 52,6 18,0 s. 91
Trzebiatowo zob. Trzebietowo
Trzebietówko zob. Trzebietówko
Trzebiegoszcz, dbr, lpn, Sumino, k 52,9 19,1 s. 150, 162
Trzebień, inw, bdg, Dobrcz, osada folwarczna 53,3 18,1 s. 92
Trzeciawiec zob. Cietrzewiec
Trzebietowo (Trzebiatowo), inw, bdg, Byszewo, d 53,2 17,8 s. 128, 152
Trzebietówko (Trzebiatówko), inw, bdg, Byszewo 53,2 17,8
Trzęsacz, inw, bdg, Włóki, osada folwarczna, d 53,2 18,2 s. 92, 152
Tuczno, inw, inw, Tuczno, k 52,9 18,1 s. 61, 68, 84, 94, 123, 129, 150, 199
Tupadła zob. Psarzewo
Tupadły (Tupadła), inw, inw, Sławsko 52,7 18,3 s. 151
Tupadły, dbr, dbr, Mokowo 52,7 19,3
Tupadły, inw, bdg, Liskowo 52,9 18,2
Tupadły zob. Mątwy
Tupadły zob. Psarzewo
Tur zob. Ptur
Turek zob. Pturzec

- Turowo, bkj, bkj, Lubraniec, osada folwarczna 52,5 18,9 s. 91
- Turza Mała, dbr, dbr, Bądkowo 52,7 19,5
- Turza Wielka* zob. Trzcianka Mała
- Turza Wielka, dbr, dbr, Bądkowo 52,7 19,5
- Turza Wilcza, dbr, dbr, Tłuchowo 52,7 19,4
- Turzany (Turzawy), inw, inw, Staromieście, m 52,8 18,3 s. 155, 198, 199
- Turzawy zob. Turzany
- Turzewo zob. Tchorzewo
- Turzno, inw, inw, Raciąż, d 52,8 18,8 s. 151
- Tymień, bkj, prd, Izbica 52,4 18,8
- Ugoszcz, dbr, rpn, Ruż 53,0 19,2 s. 95, 162
- Ujma Duża* zob. Ujma Wielka
- Ujma Mała (Hujma Mała), bkj, bkj, kościół, d 52,7 18,7 s. 130, 131, 151
- Ujma Wielka (Hujma Wielka), *Ujma Duża*, bkj, bkj, Świniarzewo, d 52,7 18,7 s. 94, 130, 131, 151
- Uklejnica, bkj, prd, Chodecz, osada folwarczna 52,4 19,0 s. 91
- Ułomie (Unomie), bkj, rdj, Buczyna, d 52,7 18,6 s. 152
- Umierze zob. Unimierze
- Umierzyn zob. Unimierze
- Uniechowo (Uniechów), dbr, dbr, Szpital Nadolny, osada młyńska 52,7 19,1 s. 62, 90
- Uniechów zob. Uniechowo
- Uniejewo (Uniejów), dbr, dbr, Rokicie 52,6 19,5
- Uniejów zob. Uniejewo
- Uniesławice zob. Unisławice
- Unimierze (Umierze, Umierzyn, Unimirze)*, inw, inw, Raciąż 52,8 18,8
- Unimirze zob. Unimierze
- Unisławice (Niesławice, Uniesławice), bkj, kwl, Kłobia Mała 52,5 19,2
- Unomie zob. Ułomie
- Urszulewo* zob. Orszulewo
- Ustowo zob. Wstowo
- Ustronie, bkj, bkj, Lubanie 52,7 18,9
- Waganiec zob. Wagańce
- Waganiec-Nasiennictwo* zob. Wagańce
- Wagańce zob. Wagańce
- Wagańce (Wagańce, Waganiec), *Waganiec-Nasiennictwo*, bkj, bkj, Zbrachlino 52,8 18,9 s. 164
- Wanorze zob. Wonorze
- Warpalice, dbr, rpn, Osiek 53,1 19,4 s. 165
- Warszawa s. 53, 176, 177
- Warzymowo (Warzymów), *Kolonia Warzymowska*, bkj, ksw, Warzymowo 52,4 18,4 s. 20, 33, 50, 53, 58, 62, 66, 68, 78, 87
- Warzymów zob. Warzymowo
- Wąchock s. 187
- Wądał zob. Wąwał
- Wąnorze zob. Wonorze
- Wąpielsk (Wąpielsko), dbr, rpn, Radziki 53,1 19,3
- Wąpielsko zob. Wąpielsk
- Wąsowa zob. Wąsowo
- Wąsowo (Wąsowa), *Kolonia Wąsowo*, bkj, rdj, Kaczewo i Piotrkowo, 52,6 18,5 s. 60, 94
- Wąwał (Wądał, Wąwoł), bkj, kwl, Białotarczek 52,4 19,2
- Wąwoł zob. Wąwał
- Wenecja s. 21
- Węgierce, inw, inw, Ostrów 52,8 18,2 s. 156
- Węgiersk (Węgiersko), dbr, lpn, Nowogród, d 53,1 19,1 s. 94, 151
- Węgiersko zob. Węgiersk
- Węgry s. 188
- Wiadome, *Kolankowo* – część, dbr, lpn, Karnkowo 52,8 19,2
- Wiązowno zob. Więżowno
- Wichowo (Witowo), dbr, dbr, Chełmica 52,8 19,1
- Wichrowice, bkj, bkj, Śmiłowice 52,5 19,0
- Widłno, *Wildno*, dbr, lpn, Krostkowo 52,9 19,2 s. 163
- Wiecienino (Wiecinin, Więcienino, Więcinnino), *Wiecinin*, bkj, prd, Brdowo 52,4 18,7
- Wiecinin* zob. Wiecienino
- Wiecinin zob. Wiecienino
- Wieland zob. Staw
- Wielawieś (Wielka Wieś), *Wielowieś*, inw, inw, Kościelec 52,8 18,1 s. 42, 94, 150, 199
- Wielawieś, *Wielowieś*, inw, inw, Ostrów, k 52,9 18,4 s. 42, 94, 150, 199
- Wieląd zob. Staw
- Wielgie* zob. Wielkie, dbr, dbr
- Wielgie* zob. Wielkie, dbr, lpn
- Wielka Nieszawka* zob. Jasin, Nieszawa
- Wielka Wieś zob. Wielawieś
- Wielkie, *Wielgie*, dbr, dbr, Wielkie 52,7 19,3 s. 69, 94
- Wielkie, *Wielgie*, dbr, lpn, Działyń 53,0 19,1 s. 64, 94, 156
- Wielowieś* zob. Wielawieś
- Wieniec, bkj, bkj, Wieniec, d 52,6 18,9 s. 37, 59, 69, 94, 151
- Wierzbiga Mała (Wierzbnica), *Wierzniczka*, dbr, dbr, Mokowo, k 52,7 19,3 s. 125, 149, 210
- Wierzbiga Wielka (Wierzbnica Wielka), *Wierznica*, dbr, dbr, Mokowo 52,7 19,3
- Wierzbig, dbr, lpn, Wierzbig 52,8 19,3 s. 65, 66, 69, 74, 79
- Wierzbigzany, inw, inw, Ostrów 52,9 18,4 s. 42, 94
- Wierzbie (Wirzbie), bkj, prd, Mąkolino 52,4 18,6 s. 94
- Wierzbie**, *Inowrocław* – część, inw, inw, Staromieście, m s. 88, 155, 190, 198, 199
- Wierzbienko zob. Wierzbinko
- Wierzbinko (Wierzbienko, Wierzbino), *Wierzbiniek*, bkj, rdj, Sadlno, d 52,4 18,5 s. 152
- Wierzbino zob. Wierzbinko
- Wierzbnica Wielka zob. Wierzbiga Wielka
- Wierzbnica zob. Wierzbiga Mała
- Wierzchosławice, inw, inw, Płomykowo i Ostrów 52,9 18,4 s. 60
- Wierzchucinek* zob. Wierzchucino
- Wierzchucino, *Wierzchucinek*, inw, bdg, Byszewo 53,3 17,8
- Wierznica* zob. Wierzbiga Wielka
- Wierzniczka* zob. Wierzbiga Mała
- Wietrzychowice Dzierżowe (Wietrzychowice, Wietrzychowice-Dzierżowe), *Wietrzychowice*, bkj, prd, Izbica 52,4 18,9
- Wietrzychowice zob. Wietrzychowice Dzierżowe
- Wietrzychowice* zob. Wietrzychowice Dzierżowe, Wietrzychowice-Pułkpie
- Wietrzychowice-Dzierżowo zob. Wietrzychowice Dzierżowe
- Wietrzychowice-Półwsie zob. Wietrzychowice-Pułkpie
- Wietrzychowice-Pułkpie (Wietrzychowice-Półwsie), *Wietrzychowice*, bkj, prd, Izbica 52,4 18,9
- Więcienino zob. Wiecienino
- Więclawice, dbr, dbr, Rokicie 52,6 19,4 s. 94, 156, 208, 209
- Więclawice, *Więclawice-Parcele*, bkj, kwl, Kowale 52,5 19,2
- Więclawice Dolne (Latkowo), *Latkowo*, inw, inw, Szawłowice 52,8 18,3
- Więclawice Górne (Więclawice), *Więclawice*, inw, inw, Szawłowice 52,8 18,3
- Więclawice* zob. Więclawice Górne
- Więclawice zob. Więclawice Górne
- Więcinnino zob. Wiecienino
- Więclawice-Parcele* zob. Więclawice, bkj, kwl
- Więżowno (Wiązowno), inw, bdg, Byszewo, d 53,3 17,9 s. 94, 152
- Więżowo+, dbr, rpn, *Radziki*, osada folwarczna 53,2 19,2
- Wilczak*, inw, inw, Rzodkwino, osada młyńska, d 52,7 18,1 s. 91, 153
- Wilcze Gardło*, *Brześć Kujawski* – część, bkj, bkj, Brzeście, osada młyńska, k 52,6 18,9 s. 90, 91, 148, 187
- Wilczenie s. 37
- Wilczkowice**, inw, inw, Góra s. 88
- Wildno* zob. Widłno
- Wilkostowo, bkj, bkj, Grabie 52,8 18,6 s. 62

- Wilkowia zob. Mysłakowo Małe
 Wilkowice Małe, *Wilkowiczki*, bkj, kwl, Grabkowo 52,5 19,1
 Wilkowice Wielkie (Wilkowice), *Wilkowice*, bkj, kwl, Grabkowo 52,5 19,0
Wilkowice zob. Wilkowice Wielkie
 Wilkowice zob. Wilkowice Wielkie
Wilkowiczki zob. Wilkowice Małe
 Wilkowo**, inw, inw, Kościelec, osada folwarczna, d s. 88, 92, 154
 Wilunt zob. Staw
 Winnica = Winnica (Winnica Wielka), Winnica Mała, dbr, dbr, Bądkowo 52,7 19,5
 Winnica Mała zob. Winnica
 Winnica Wielka zob. Winnica
Wioska zob. Skąpe
 Wioteki**, inw, inw, Ostrów s. 88
 Wirzbie zob. Wierzbie
 Wirzbowy zob. Dębice
 Wisłka Mała (Wisłka Mała), *Wisłka Szlachcka*, bkj, kwl, Wisłka Mała 52,6 19,3 s. 69
 Wisłka Wielka (Wisłka Wielka), *Wisłka Królewska*, bkj, kwl, Wisłka Mała, k 52,6 19,2 s. 148
Wisłka Królewska zob. Wisłka Wielka
 Wisłka Mała zob. Wisłka Mała
Wisłka Szlachcka zob. Wisłka Mała
 Wisłka Wielka zob. Wisłka Wielka
 Wiszczelice, bkj, prd, Błędna 52,4 18,9
 Witkowice, bkj, rdj, Sadlno 52,5 18,5
 Witkowo, bkj, ksw, Kościeszki 52,6 18,3
 Witkowo, dbr, dbr, Zaduszniaki 52,8 19,2 s. 94
 Witoszyno, *Nowy Witoszyn*, dbr, dbr, Szpital Nadolny 52,7 19,0
 Witowąż (Witowąż Sumińskich), dbr, lpn, Czernikowo 52,9 18,9 s. 162
 Witowąż Sumińskich zob. Witowąż
 Witowice (Witowice Wielkie), bkj, rdj, Ostrów 52,6 18,4
 Witowice Małe, *Witowiczki*, bkj, rdj, Ostrów 52,6 18,4
 Witowice Wielkie zob. Witowice
Witowiczki zob. Witowice Małe
 Witowo (Witów), bkj, rdj, Witowo, d 52,6 18,7 s. 31, 44, 69, 87, 128, 154, 164
 Witowo zob. Wichowo
 Witowo zob. Witowy
 Witowy (Witowo), inw, inw, Góra 52,7 18,4 s. 164
 Witów zob. Witowo
 Władislavia zob. Włocław
 Władysław zob. Włocław
 Włęcz zob. Włęcz
 Włęcz (Włęcz), dbr, lpn, Czernikowo 52,9 18,9
 Włocław (Władislavia, Władysław, Stary Władysław, Włocławek), *Włocławek-Stare Miasto*, bkj, bkj, Włocław, miasto, d 52,7 19,1 s. 7, 8, 20, 35, 37, 69, 81, 82, 97, 101, 103, 104, 110, 111, 113, 114, 117, 119, 128, 129, 131, 132, 146, 151, 154, 158, 162, 173, 174, 179, 185, 188, 206, 211–220, 224, 225
Włocławek zob. Ciemięga, Prusak
 Włocławek zob. Włocław
Włocławek-Lisek zob. Lisek
Włocławek-Mieczysław zob. Ośła
Włocławek-Stare Miasto zob. Włocław
 Włostowo, bkj, ksw, Kościeszki, ks 52,6 18,3 s. 148
Włoszyca Lubańska zob. Włoszyca
 Włoszyca, *Włoszyca Lubańska*, bkj, bkj, Lubanie 52,8 18,9
 Włóki, inw, bdg, Włóki, d 53,2 18,2 s. 40, 68, 152
 Wodzin zob. Wodzino
 Wodziniek, *Wudzynek*, inw, bdg, Wodzino, osada folwarczna, d 53,3 18,1 s. 56, 92, 152
 Wodzino (Budzinko, Wodzin), *Wudzyn*, inw, bdg, Wodzino, d 53,3 18,1 s. 56, 59, 61, 68, 84, 152
 Wodzitowo zob. Będzitowo
 Wojcino (Wójcino), *Wójcin*, bkj, rdj, Piotrkowo, 52,5 18,5
 Wojdał, inw, bdg, Dźwierzno, osada młyńska, d 52,9 18,1 s. 90, 151
 Wojnowo, dbr, rpn, Ruż 53,0 19,2 s. 95
 Wojnowo, inw, bdg, Dąbrówka 53,2 17,8
 Wola zob. Kunkowa Wola
 Wola zob. Wola Borzewicka
 Wola zob. Wola Liskowska
 Wola zob. Wola Nakonowska
 Wola zob. Wola Rządka
 Wola zob. Wola Sosnowa
 Wola zob. Wola Stanomska
 Wola zob. Wolica
 Wola, dbr, lpn, Wola 52,9 19,1 s. 65, 69, 94, 156
 Wola (Wolica), *Wola (Ciechocinek – część)*, inw, inw, Raciąż, osada folwarczna, m 52,9 18,8 s. 92, 133, 155
Wola Adamowa zob. Wola Ademowa
 Wola Ademowa, *Wola Adamowa*, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0
 Wola Bachorna, bkj, bkj, Sędzino 52,7 18,7 s. 57
 Wola Borzejewicka zob. Wola Borzewicka
 Wola Borzejewska zob. Wola Borzewicka
 Wola Borzewicka (Wola, Wola Borzejewska, Wola Borzejewicka), *Wólka*, inw, inw, Służewo 52,8 18,7 s. 156
 Wola Chrosna zob. Wola Wapowska
 Wola Chrostna zob. Wola Wapowska
 Wola Jurek zob. Jurkowa Wola
Wola Jurkowa zob. Jurkowa Wola
 Wola Jurkowa zob. Jurkowa Wola
 Wola Konkowa zob. Kunkowa Wola
 Wola Krukowa zob. Kunkowa Wola
 Wola Liskowska (Wola), *Wola Liskowska (Liszkowo – część)*, inw, inw, Liskowo 52,9 18,2
Wola Liszkowska zob. Wola Liskowska
 Wola Nakonowska zob. Wola Nakonowska
 Wola Nakonowska (Wola, Wola Nakonowska, Wola Nakunowska), bkj, kwl, Kowale, k 52,5 19,1 s. 149
 Wola Nakunowska zob. Wola Nakonowska
 Wola Olszawa zob. Wola Olszowa
 Wola Olszowa (Olszowa, Wola Olszawa), *Wola Olszowa-Parcele*, bkj, kwl, Pierowa Wola 52,4 19,2 s. 156
 Wola Paryszowa zob. Wolka Paryszewa
 Wola Parzyszewa zob. Wolka Paryszewa
 Wola Parzyszewska zob. Wolka Paryszewa
Wola Pierowa zob. Pierowa Wola
 Wola Pierowa zob. Pierowa Wola
 Wola Piorowa zob. Pierowa Wola
 Wola Rządka (Rządka Wola, Wola), *Rządka Wola-Parcele*, bkj, bkj, Brzeście, kd 52,6 18,9 s. 132, 148, 152, 180, 183, 184
 Wola Skarbek (Skarbkowa Wola, Wola Skarbkowa), *Wola Skarbkowa*, bkj, bkj, Osiećciny, d 52,6 18,8 s. 131, 151
Wola Skarbkowa zob. Wola Skarbek
 Wola Skarbkowa zob. Wola Skarbek
 Wola Sosnowa (Sosnowa Wola, Wola), bkj, bkj, Zgłowiątko 52,5 18,8
Wola Stanomińska zob. Wola Stanomska
 Wola Stanomska (Wola), *Wola Stanomińska*, inw, inw, Brodnia 52,8 18,5
 Wola Stara, *Stara Wola*, dbr, rpn, Szczutowo 52,9 19,6
 Wola Szczajowo zob. Wola Szczawna
 Wola Szczawna (Wola Szczajowo), *Szczawno*, dbr, rpn, Skrwino 53,0 19,7
 Wola Wapowska (Chrosna Wola, Wola Chrosna, Wola Chrostna), bkj, rdj, Piaski, d 52,7 18,4 s. 33, 94, 151, 152
 Wola Wieniecka zob. Wolica
 Wola Zagajkowa (Wólka), *Olszak – część*, bkj, bkj, Chalino, osada folwarczna 52,5 18,7 s. 45, 91, 148
 Wola Zawadzka zob. Wołodrza
 Wolbórz s. 66
Wolęcino zob. Wolęcino
 Wolęcino, *Wolęcino*, dbr, lpn, Kikoł 52,9 19,2
 Wolica (Wola, Wola Wieniecka, Woliczka), *Nowa Wolica*, bkj, bkj, Wieniec, d 52,6 18,9 s. 151
 Wolica zob. Wola
 Woliczka zob. Wolica
 Wolka Paryszewa (Wola Paryszowa, Wola Parzyszewa, Wola Parzyszewska), bkj, prd, Boniewo 52,5 18,9 s. 42, 43

Wolne, *Wólne Dolne*, bkj, bkj, Przypust 52,8 18,9

Wolski Młyn, *Nowy Młyn*, bkj, bkj, Wieniec, osada młyńska, d 52,6 18,9 s. 153

Wolszewice (Olszewice), *Olszewice*, inw, inw, Parkanie 52,8 18,3

Wołodrza (Wola Zawadzka, Wólka Zawadzka)*, *Zawada-Piaski*, bkj, kwl, Kłotno, k 52,5 19,3 s. 125, 148

Wołuszew zob. Wołuszewo

Wołuszewo (Wołuszew, Wołuszowo, Wołuszów), inw, inw, Słońsko 52,9 18,7

Wołuszowo zob. Wołuszewo

Wołuszów zob. Wołuszewo

Wonorze (Wąnorze, Wanorze), inw, inw, Brodnia, d 52,8 18,5 s. 29, 151, 162

Wójcin zob. Wojcino

Wójcino zob. Wojcino

Wólka Komorowska zob. Wólka, bkj, prd

Wólka Zawadzka zob. Wołodrza

Wólka zob. Wola Borzewicka

Wólka zob. Wola Zagajkowa

Wólka, dbr, lpn, Skąpe 52,9 19,4

Wólka, *Wólka Komorowska*, bkj, prd, Izbica, osada folwarczna 52,4 18,8 s. 91

Wólne Dolne, Wolne s. 142

Wrocław s. 191, 199, 200

Wronowo zob. Wronowy

Wronowy (Wronowo, Wrony), bkj, ksw, Strzelno 52,6 18,2

Wrony zob. Wronowy

Wrzosowo zob. Wrzosowo

Wrzozówko zob. Wrzosowo

Wróble, bkj, rdj, Piaski 52,7 18,4

Wrzeszewo zob. Wrzosowo

Wrzeszewo zob. Wrzosowo

Wrzosowo (Wrzosowo, Wrzozówko, Wrzeszewo, Wrzoszewo, Wrzozczowo, Wrzozszowo)*, bkj, bkj, Zgłowiątka 52,5 18,8 s. 136

Wrzosowo, *Wrzeszewo*, dbr, rpn, Osiek 53,2 19,4 s. 156

Wrzozzczowo zob. Wrzosowo

Wrzozzewo zob. Wrzosowo

Wrzozzowo zob. Wrzosowo

Wstowo (Mstowo, Ustowo), *Mstowo*, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0

Wtelno, inw, bdg, Wtelno, d 53,2 17,9 s. 68, 94, 152

Wudzynek zob. Wodziniek

Wybranowo zob. Ibramowo

Wybranowo zob. Imbranowo

Wyczalkowo zob. Wyczółkowo

Wyczółkowo, *Wyczalkowo*, dbr, dbr, Tłuchowo 52,8 19,4

Wylazłowo, dbr, dbr, Mokowo 52,7 19,3

Wypaleniska zob. Rudny

Wysocin zob. Wyszecino Wielkie

Wysocinek zob. Wyszecino Małe

Wysocino Małe zob. Wyszecino Małe

Wysocino zob. Wyszecino Wielkie

Wyszecina zob. Wyszecino Wielkie

Wyszecino Małe (Wysocino Małe), *Wysocinek*, bkj, bkj, Bądkowo 52,7 18,8

Wyszecino Wielkie (Wysocino, Wyszecina), *Wysocin*, bkj, bkj, Bądkowo 52,7 18,8

Zaborowo, dbr, rpn, Górzno, d 53,2 19,6 s. 151

Zaborowy zob. Łuba

Zachcice, *Jachcice (Bydgoszcz – część)*, inw, bdg, Bydgoszcz, d 53,2 18,0 s. 126, 153

Zacieżny (Zaciężny)**, bkj, rdj, Radziejów, przedmieście, k s. 88, 150

Zaciężny zob. Zaciężny

Zaduszniaki zob. Borzymie

Zaduszniaki, dbr, dbr, Zaduszniaki 52,7 19,2 s. 54, 62, 69, 94, 161

Zagajewice (Zagajowice), bkj, bkj, kościół 52,6 18,8

Zagajewice Małe, *Zagajewiczki*, inw, inw, Brodnia 52,8 18,5

Zagajewice Wielkie, *Zagajewice*, inw, inw, Brodnia 52,8 18,5

Zagajewice zob. Zagajewice Wielkie

Zagajewiczki zob. Zagajewice Małe

Zagajowice zob. Zagajewice

Zagarówko*, bkj, bkj, kościół, osada folwarczna 52,7 18,8 s. 92

Zagórzyce, bkj, rdj, Kaczewo 52,6 18,5

Zajezierze, *Zajeziorko*, dbr, lpn, Kikoł 53,0 19,1

Zajeziorko zob. Zajezierze

Zakowice zob. Żakowice

Zakroc, dbr, rpn, Rypin 53,0 19,5 s. 162

Zakroczek zob. Mały Zakroc

Zakrzewek zob. Zakrzewko

Zakrzewice zob. Zakrzewiec

Zakrzewice zob. Zakrzewo

Zakrzewiec (Zakrzewice, Zakrzewo), bkj, kwl, Kowale 52,5 19,2

Zakrzewiec zob. Zakrzewo

Zakrzewko (Zakrzewo, Zakrzewo Święte), *Zakrzewek*, bkj, rdj, Sadlno, osada folwarczn 52,4 18,5 s. 91

Zakrzewo (Zakrzewice, Zakrzewiec), bkj, kwl, Białotarczek 52,5 19,3

Zakrzewo Święte zob. Zakrzewko

Zakrzewo zob. Psarzewo

Zakrzewo zob. Zakrzewiec

Zakrzewo zob. Zakrzewko

Zakrzewo, bkj, bkj, Chlewiska 52,8 18,6 s. 57, 78

Zakrzewo, bkj, prd, Lubotyń, d 52,4 18,6 s. 94, 151, 154

Zakrzewo, dbr, dbr, Mokowo 52,7 19,3

Zalesie zob. Prosno Zaleśne

Zalesie zob. Prosno Zaleśne

Zalesie, bkj, prd, Przedecz, k 52,3 18,9 s. 35, 148

Zalesie, *Podlesie*, dbr, rpn, Gośck 52,9 19,5

Zaleśne Prosno zob. Prosno Zaleśne

Załuskowo (Załusków)*, bkj, bkj, Świniarzewo, osada folwarczna 52,7 18,7 s. 92

Załusków zob. Załuskowo

Zamysłowo zob. Zamyślino

Zamyślin zob. Zamyślino

Zamyślino (Zamysłowo), *Zamyślin (Kruszynek-Kolonia – część)*, inw, inw, Ostrową, osada folwarczna 52,8 18,8 s. 82, 92

Zapielica zob. Zapielnice

Zapielnice (Opalenka, Zapielica), Opiełanka, bkj, bkj, Chalino 52,5 18,7

Zarzeczewo, dbr, dbr, Szpital Nadolny i Grochowalsk 52,7 19,2 s. 65

Zasadki Wielkie zob. Zasady Wielkie

Zasadki zob. Zasady Małe

Zasady Małe, *Zasadki*, dbr, rpn, Sadłowo 53,1 19,5

Zasady Wielkie (Zasadki Wielkie), *Zasady*, dbr, rpn, Sadłowo 53,1 19,6 s. 95

Zasady zob. Zasady Wielkie

Zawada*, *Bachórka – część*, bkj, bkj, Bądkowo, osada młyńska 52,6 18,9 s. 90, 91, 152

Zawada, *Machnac* – część, bkj, bkj, Wieniec, osada młyńska, d 52,7 19,0 s. 90, 91, 152

Zawada, *Nowa Zawada*, bkj, kwl, Białotarczek 52,5 19,3

Zawada-Piaski zob. Wołodrza

Zawichost s. 187

Zazdrość zob. Szpital Nadolny

Ząbin zob. Ząbinko*, Ząbino

Ząbinko*, *Ząbin – część*, bkj, bkj, Chocień 52,5 19,0

Ząbino (Ząbowo, Ząbówko, Zębino), *Ząbin – część*, bkj, bkj, Chocień 52,5 19,1

Ząbowo zob. Ząbino

Ząbówko zob. Ząbino

Zbijewek zob. Zbijewo Małe

Zbijewo Małe (Zdbijewo Małe, Zdblewo Małe), *Zbijewek*, bkj, prd, Chodecz 52,3 19,0

Zbijewo Wielkie (Zdbijewo Wielkie), *Zbijewo*, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0

Zbijewo zob. Zbijewo Wielkie

Zbłąg, *Zbłęg*, bkj, bkj, Osiećciny, d 52,6 18,8 s. 128, 154, 161

Zbłęg zob. Zbłąg

Zboino zob. Zbójno

Zbojno zob. Zbójno

Zbójenko zob. Zbójno Małe

Zbójno (Zboino, Zbojno), bkj, prd, Przedecz, k 52,3 18,9 s. 148

Zbójno Małe, *Zbójenko*, dbr, lpn, Ruż 53,0 19,2

Zbójno Wielkie, *Zbójno*, dbr, lpn, Ruż 53,0 19,2

Zbójno zob. Zbójno Wielkie, dbr, lpn

- Zbrachlin zob. Zbrachlino
 Zbrachlin zob. Zbrachlino
 Zbrachlino (Zbrachlin), *Zbrachlin*, bkj, bkj, Zbrachlino, d 52,8 18,9 s. 61, 69, 76, 152
 Zbyszewo, dbr, dbr, Dobrzyń, k 52,7 19,3 s. 150, 203, 208, 210
 Zbytkowo (Zbytków), dbr, dbr, Chełmca 52,7 19,2
 Zbytków zob. Zbytkowo
 Zbytowo, bkj, ksw, Ostrów 52,6 18,1
 Zdany, *Zduny*, dbr, rpn, Świedziebna 53,1 19,6
 Zdbijewo Małe zob. Zbijewo Małe
 Zdbijewo Wielkie zob. Zbijewo Wielkie
 Zduniec zob. Znać
 Zdunowo (Zduny), *Zduny*, bkj, bkj, Chlewiska, osada folwarczna 52,8 18,6 s. 62, 91, 161, 177
Zduny zob. Zdany
 Zduny zob. Zdunowo
 Zdzblewo Małe zob. Zbijewo Małe
 Zębino zob. Ząbino
 Zębowiec, *Zębówiec*, dbr, lpn, Czernikowo 53,0 18,9 s. 94, 143
 Zębowo, dbr, lpn, Łążyno 53,0 18,9 s. 94
Zębówiec zob. Zębowiec
 Zgłowiączka zob. Zgłowiątka
 Zgłowiątka (Zgłowiątka), *Zgłowiączka*, bkj, bkj, Zgłowiątka, osada folwarczna, d 52,5 18,8 s. 44, 59, 63, 69, 87, 91, 99, 132, 153, 161
Zgnily Głuszynek zob. Głuszyńko
 Zgłowiątka zob. Zgłowiątka
 Zieleniec, *Toruń* – część, inw, inw, Podgórze, osada młyńska, k 53,0 18,6 s. 31, 86, 90, 149
 Zieleniewo, bkj, prd, Chodecz 52,4 19,0
 Ziemięcín zob. Ziemięcino
 Ziemięcino, *Ziemięcín*, bkj, rdj, Sadlno 52,5 18,5
 Złowody, *Złowody*, dbr, dbr, Zaduszniki 52,7 19,2
 Złotkowy zob. Złotniki
 Złotniki (Złotkowy)***, bkj, rdj, Bytom, k s. 88, 150
Złotniki Kujawskie zob. Złotniki
 Złotniki, *Złotniki Kujawskie*, inw, inw, Tuczno 52,9 18,1 s. 177
 Złotopole, dbr, lpn, Lipno 52,9 19,2 s. 94, 156
 Złotoria (Złotoryja), dbr, lpn, Złotoria, k 53,0 18,7 s. 40, 69, 111, 114, 149, 177
 Złotoryja zob. Złotoria
 Złotowo, bkj, rdj, Ostrów, k 52,6 18,4 s. 124, 148
 Złotowo, inw, bdg, Dąbrówka 52,9 18,0 s. 61
Złowody zob. Złowody
 Znaniec zob. Znać
 Znać (Znaniec), *Zduniec*, dbr, rpn, Płonno 53,1 19,2 s. 95
 Zochel, *Topólka* – część, bkj, bkj, Świerczyno, osada młyńska 52,5 18,7 s. 90
 Zofiewo, dbr, rpn, Sadłowo 53,1 19,6
 Zygmunt**, bkj, kwł, [nieznana], osada młyńska s. 87, 91
Źródła zob. *Źródła* Małe
Źródła zob. *Źródła* Wielkie
Źródła Małe, *Źródła*, dbr, lpn, Ligowo 52,8 19,4
Źródła Wielkie, *Źródła*, dbr, lpn, Ligowo 52,8 19,4
 Żakowice (Zakowice), bkj, bkj, Osiecin, k 52,6 18,8 s. 126, 131, 149
 Żałe, dbr, rpn, Żałe 53,0 19,3 s. 69, 95
 Żarczyno zob. Żurczyno
 Żarowo, *Małe Żarowo*, bkj, prd, Przedecz, k 52,3 18,9 s. 148
 Żegocin zob. Żegocino
 Żegocino (Żegocin), *Rzegocin*, bkj, kwł, Kłobia Mała, osada folwarczna 52,5 19,1 s. 91
Żegotki zob. Buskowice
Żegotki, inw, inw, Strzelno 52,7 18,2
Żelazek zob. Żelazko
Żelazek zob. Żelazko
Żelazko (Żelazek, Żelazo), *Żelazek*, bkj, rdj, Orle, osada młyńska, d 52,5 18,6 s. 151
 Żelazny zob. Prusak
 Żelazo zob. Żelazko
Żelechlin zob. Żelechnino
 Żelechlino zob. Żelechnino
 Żelechnino (Żelechlino), *Żelechlin*, inw, inw, Liskowo 52,9 18,2
 Żerniki, dbr, dbr, Sikorz 52,6 19,5 s. 161
 Żerniki, inw, inw, Sławsko 52,7 18,3 s. 161
 Żołądowo zob. Żołędowo
 Żołędowo (Żołądowo, Żołędów), inw, bdg, Żołędowo 53,2 18,1 s. 62, 68, 94
 Żołędów zob. Żołędowo
 Żorawice (Żorawice), bkj, prd, Chodecz 52,4 18,9 s. 46, 91, 141
Żółwin zob. *Żółwina*
Żółwina, *Żółwin* (Bydgoszcz – część), inw, bdg, Solec, osada folwarczna 53,1 18,1 s. 92
 Żorawice zob. Żorawice
Żuchowo zob. Rzuchowo
Żurczyn zob. Żurczyno
 Żurczyno (Żarczyno), *Żurczyn*, inw, bdg, Samokłeski, osada folwarczna 53,1 17,8 s. 92
 Żydowo Małe (Żydówko), *Żydówek*, bkj, bkj, Zgłowiątka 52,5 18,8
 Żydowo Wielkie (Żydowo), *Żydowo*, bkj, bkj, Zgłowiątka 52,5 18,8 s. 136
Żydowo zob. Żydowo Wielkie
 Żydowo zob. Żydowo Wielkie
Żydówek zob. Żydowo Małe
 Żydówko zob. Żydowo Małe
Żyrostawice zob. Nowa Wieś, inw, inw

INDEKS NAZW FIZJOGRAFICZNYCH

Nazwy obiektów fizjograficznych występujących na mapie (jezior, rzek, stawów, gór, lasów), podobnie jak w poprzednich tomach serii, podano w formie historycznej co do brzmienia, a w pisowni dzisiejszej. Są to nazwy poświadczone w większości dla XVI w., w pozostałej części dla XV oraz XVI–XVIII w., które uznano za aktualne dla przekroju mapy. W przypadku, gdy nie udało się odnaleźć nazwy wcześniejszej, podano nazwę z XIX w., oznaczając ją symbolem ^.

Inne nazwy obiektów fizjograficznych podano w nawiasach jako odmianki haseł głównych. Jeśli nazwa historyczna i dzisiejsza różnią się, nazwę dzisiejszą oznaczono kursywą. Obiekty, których obecna nazwa nie jest znana, mają określenie „brak nazwy”, a nazwy obiektów obecnie nieistniejących oznaczono znakiem +. W przypadku nazw jezior w formie zestawień typu *Jeziro Długie* obligatoryjnie pomijano człon *Jeziro*.

W ślad za poprzednim, wielkopolskim tomem serii AHP, wprowadzono inne niż w dawniejszych tomach oznaczenie położenia obiektu na mapie. Pierwotnie były to oznaczenia literowo-cyfrowe odpowiadające poszczególnych arkuszom mapy w skali 1:100 000 (np. B3, D1, F5). W tomie wielkopolskim zastosowano określenie położenia przez współrzędne geograficzne. Tak samo uczyniono w tym tomie. Współrzędne geograficzne podano w zapisie dziesiętnym, z dokładnością do jednego miejsca po przecinku. Współrzędne te odnoszą się do środkowego biegu cieków wodnych bądź powierzchni jeziora. W przypadku większych cieków wodnych (np. Wisła, Drwęca) podano współrzędne geograficzne odnoszące się do początku i końca przebiegu rzeki w zasięgu mapy.

SKRÓTY WYSTĘPUJĄCE W INDEKSIE:

g.b. – górny bieg	rz. – rz.
jez. – jez.	śr.b. – średni bieg
l.d. – lewy dopływ	zob. – zobacz
p.d. – prawy dopływ	

Alte Netze zob. Stara Noteć	Bór Dąbski, <i>Dqb Borowy</i> , las, 19,4 52,6 s. 36	Brzeźno zob. Brzezińskie
Bachorka zob. Pisa	Bór Dobiegniewski, brak nazwy, las, 19,3 52,6 s. 36	Bydgoski, kanał, s. 32, 35
Bachorz (Bachorze^), bagno, 18,4 52,7 s. 33, 41, 62	Bór Lubański, brak nazwy, las, 18,9 52,7	Bytońskie^, jez., 18,6 52,5
Bachorze zob. Bachorz	Bra zob. Brda	Bzura, rz. s. 31
Bachorze^ (Wielki Kanał Bachorski), <i>Kanał Bachorze</i> , rz., l.d. Zgłowiączki, 18,8 52,7 s. 28, 32, 33, 35, 41, 62, 185	Branica zob. Brenica	Bzura Południowa, brak nazwy, rz., l.d. Wisły, 19,5 52,6
Białe, jez., 18,0 53,3	Brańskie zob. Breńsko	Chalino zob. Mokowo
Blizno zob. Szczutowskie	Brda (Bra), rz., l.d. Wisły, 18,0 53,3 s. 20, 21, 26, 28, 29, 32, 36, 40, 120	Chalińskie zob. Mokowo
Błota zob. Błoto Babie	Brdowo zob. Brdowskie	Chełmica zob. Chełmnica
Błoto Babie, <i>Błota</i> , bagno, 19,2 52,5	Brdowskie (Brdowo), jez., 18,7 52,4 s. 31	Chełmica^, <i>Chełmickie</i> , jez., 19,1 52,7
Bobrowa, <i>Bobrownica</i> , rz., p.d. Skrwy, 19,4 52,7	Brenica (Branica, Brennica), <i>Brynica</i> , rz., p.d. Drwęcy, 19,6 53,3, 19,6 53,3, 19,7 53,2 s. 41	Chełmickie zob. Chełmnica
Bobrownica zob. Bobrowa	Brennica zob. Brenica	Chełmiczka zob. Chełmnica
Borówno, jez., 18,1 53,2	Breńsk zob. Breńsko	Chełmnica (Chełmica^), <i>Chełmiczka</i> , rz., p.d. Wisły, 19,1 52,7
Bory Bobrownickie, brak nazwy, las, 19,0 52,8	Breńsko (Breńsk, Brańskie^), <i>Bryńskie Południowe</i> , <i>Bryńskie Północne</i> , jez., 19,7 53,2 s. 28	Chełmnickie^, jez., 19,0 52,4
Bory Dybowskie, brak nazwy, las, 18,4 53,0	Brodniczka zob. Księża	Chodeckie^, jez., 19,0 52,4
Borzymino^ (Zajeziorki^), <i>Czarownica (Borzymińskie)</i> , jez., 19,3 53,1	<i>Bronisław</i> , jez., 18,1 52,6	Chodeczka (Kłobia, Kłobica), rz., p.d. Zgłowiączki, 19,0 52,5 s. 32
Borzymińskie zob. Borzymino	Brynica zob. Brenica	Chojenko^ (Chojnowskie^, Księża^), <i>Oborskie</i> , jez., 19,2 53,0
Borzymowskie zob. Borzymskie	Bryńskie Południowe zob. Breńsko	Chojnowskie zob. Chojenko
Borzymskie^, <i>Borzymowskie</i> , jez., 19,0 52,5	Bryńskie Północne zob. Breńsko	Chotel zob. Chotle
	Brzezińskie^, <i>Brzeźno</i> , jez., 19,0 52,8	Chotelskie zob. Chotle
		Chotle (Chotel), <i>Komorowskie (Chotelskie)</i> , jez., 18,8 52,4
		Chrapka (Chropla), jez., 19,3 52,6 s. 35
		Chropla zob. Chrapka

- Chrzast, brak nazwy, rz., p.d. Zielonej, 18,5 53,0
- Ciemiega (Wiślanówka[^], d.b. Dębniak[^], g.b. Klótnia[^]), *Rakutówka*, rz., p.d. Lubchory, 19,3 52,5 s. 32
- Ciencisko[^], jez., 18,1 52,6
- Cmentowo zob. Smętowo
- Czarne (Czasło), *Czarne*, jez., 19,3 52,5
- Czarne Małe, jez. s. 35
- Czarne Wielkie, jez. s. 35
- Czarny Bród*, jez.
- Czarownica zob. Borzymino
- Czasło zob. Czarne
- Czernica, rz., l.d. Skrwy, 19,5 52,8
- Dąb Borowy zob. Bór Dąbski
- Dębniak zob. Ciemiega
- Diabełek zob. Luba
- Długie zob. Dłuskie
- Długie zob. Krzewęta
- Długie[^], jez., 18,8 52,4
- Dłuskie (Długie, Gulbiny[^]), *Długie (Dłuskie)*, jez., 19,3 53,1 s. 31
- Dobrcz[^] (Dobrzy See[^]), jez., 18,2 53,3
- Dobrzy See zob. Dobrzy
- Drebitz zob. Drwęca
- Drebnitz zob. Drwęca
- Drewentz zob. Drwęca
- Drwęca (Drebitz, Drebnitz, Drewentz), rz., p.d. Wisły, 18,7 53,0, 19,5 53,3 s. 20, 21, 26, 28, 29, 31, 41, 54, 160
- Dulowie, rz., l.d. Wisły, 18,5 53,0
- Duże (Głębokie[^], Steklińskie[^]), *Steklińskie (Steklin)*, jez., 19,0 53,0
- Działy+, bagno, 18,9 52,9
- Działyńskie[^], jez., 19,1 53,0
- Dziemionek, jez. s. 35
- Dźwierzno zob. Płasno
- Flis*, rz., p.d. Brdy, 17,9 53,1 s. 22
- Głębokie zob. Duże
- Głuszyńskie zob. Orle
- Gnilszczyzna (Gweszczyna, Niedźwiadka[^]), *Lubianka*, rz., p.d. Drwęcy, 19,1 52,9
- Gnotnicza, struga s. 32
- Gopło, jez., 18,3 52,6 s. 20, 21, 28, 31–33, 36, 41, 58, 139, 160, 174
- Goreńskie zob. Gorzeń
- Gorzeń, *Goreńskie*, jez., 19,3 52,5 s. 35
- Gościądz (Gościązno), *Gościądz*, jez., 19,3 52,6 s. 35
- Gościądz zob. Gościądz
- Gościązno zob. Gościądz
- Gozdawnica zob. Gozdawnica
- Gozdawnica[^] (Goździenica[^]), *Gozdawnica*, rz., p.d. Skrwy, 19,5 52,9
- Goździenica zob. Gozdawnica
- Goździenka, kępa, s. 31
- Górzanka zob. Górznicza
- Górzeńskie zob. Górznicza
- Górznicza (Kaliczka), *Górzanka*, rz., l.d. Brenicy, 19,7 53,2
- Górzno (Gurznoer See[^]), *Górzeńskie*, jez., 19,7 53,2
- Grójeckie[^], jez., 18,9 52,5
- Grzywno, jez., s. 214, 219
- Grüne Wasser zob. Zielona
- Grzmiąca Struga[^], *Święty Strumień*, rz., p.d. Wisły, 19,2 52,7
- Gulbiny zob. Dłuskie
- Gurznoer See zob. Górzno
- Gwda, s. 160
- Gweszczyna zob. Gnilszczyzna
- Jazy zob. Wierszwa
- Jesuiter See zob. Jezuickie
- Jezuicka Struga*, rz., p.d. Zielonej, 18,3 52,9 s. 35
- Jezuickie (Jesuiter See), jez., 18,1 53,0
- Jezuickie (Jesuiter See), *Jezuickie Małe*, jez., 17,9 53,1
- Jezuickie Małe zob. Jezuickie
- Jeżowiec (Jeżewiec)*, jez., 19,1 52,9
- Jordan*, rz., p.d. Drwęcy, 18,8 53,0
- Kaliczka zob. Górznicza
- Kaliska, bagno, s. 36
- Kamienica (Kamieniczka[^]), *Struga Kamienicka*, rz., p.d. Wisły, 19,4 52,7
- Kamieniczka zob. Kamienica
- Kamienieckie (Kamieniec)*, jez., 18,7 52,5
- Kanał Bachorze zob. Bachorze
- Karaśnia*, jez., 18,9 52,4
- Kielbsza, *Wilenica*, rz., l.d. Rużca, 19,2 53,0
- Kiełpińskie[^] (*Kiełpiny*), jez., 19,3 53,2
- Kijaszkowo zob. Mazowskie
- Kijaszkowskie zob. Mazowskie
- Kikolskie zob. Kikoł
- Kikoł[^], *Kikolskie*, jez., 19,1 52,9
- Kleszczyn[^], *Kleszczyńskie*, jez., 19,3 53,1
- Kleszczyńskie zob. Kleszczyn
- Kłobia zob. Chodeczka
- Kłobica zob. Chodeczka
- Klótnia zob. Ciemiega
- Kocieniec*, rz., p.d. Zgłowiączki, 18,8 52,5
- Kocięca[^], rz., l.d. Kocienieca, 18,9 52,5
- Koczielka, jez., s. 35
- Kolano, rz., p.d. Wisły, 19,0 52,8 s. 32
- Komorowskie zob. Chotle
- Konotop (Konotopie[^]), *Konotopskie*, jez., 19,1 52,9
- Konotopie zob. Konotop
- Konotopskie zob. Konotop
- Kopiec[^], jez., 19,3 53,0
- Korzeckie zob. Korzecznik
- Korzecznik[^], *Korzeckie*, jez., 18,8 52,3
- Kotomierzanka zob. Kotomierznica
- Kotomierznica (Struga[^]), *Kotomierzycza (Kotomierzanka)*, rz., l.d. Brdy, 18,1 53,3 s. 40
- Kotomierzycza zob. Kotomierznica
- Koziniec, kępa, s. 30
- Kromszewickie zob. Kromszewskie
- Kromszewskie[^], *Kromszewskie (Kromszewickie)*, jez., 19,0 52,4 s. 31
- Królewiec, bagno, s. 213, 214, 219
- Królewski Las zob. Puszcza Chrostkowska
- Krówka zob. Plitwica
- Krukowskie[^] (Siewierskie[^]), jez., 19,0 52,5
- Krzewent zob. Krzewęta
- Krzewęta zob. Krzewęta
- Krzewęta (Długie, Krzewęta, Krzewętka), *Krzewent*, jez., 19,3 52,5 s. 35, 160
- Krzewętka zob. Krzewęta
- Ksienita zob. Księża
- Księża (Ksienita), *Księżówka*, g.b. *Brodnicza*, rz., p.d. Pisy (Pisiaka), 19,6 53,2
- Księża[^], jez., 19,6 53,2
- Księżówka zob. Księża
- Księża zob. Chojenka
- Kusowo*, jez., 18,1 53,3
- Kwiczyszewica zob. Kwiczyszówka
- Kwiczyszówka (Kwiczyszewica, Mała Noteć[^]), *Mała Noteć*, rz., l.d. Noteci, 18,0 52,6 s. 32, 40
- Las Lubotyński, las, 18,7 52,4
- Las Orłowski, las, 19,2 52,8
- Las Tupadlski zob. Medromanie
- Las Żalski, las, 19,3 53,0
- Leszcze[^] (Leszczer See[^]), jez., 18,1 52,9
- Leszczer See zob. Leszcze
- Licieszewy[^] (Liciszewo[^]), *Licieszewskie*, jez., 19,1 53,0
- Liciszewo zob. Licieszewy
- Licieszewskie zob. Licieszewy
- Likiec[^] (Liekieckie[^]), *Liekieckie*, jez., 19,4 52,9
- Liekieckie zob. Likiec
- Lipiennica zob. Mień
- Lipinka zob. Mień
- Luba (Lubchora, Diabełek[^], Lubianka[^], Przedpolna[^]), rz., p.d. Zgłowiączki, 19,0 52,5
- Lubchora zob. Luba
- Lubianka zob. Gnilszczyzna
- Lubianka zob. Luba
- Lubiechowo, *Lubiechowskie*, jez., 19,2 52,5 s. 35
- Lubiechowskie zob. Lubiechowo
- Lubienieckie[^], jez., 19,0 52,4
- Lubień zob. Lubieńskie
- Lubieńskie[^] (Lubień[^]), *Lubieńskie*, jez., 19,2 52,4
- Lubinek zob. Lubinkowskie
- Lubinkowskie[^], *Lubińskie (Lubinek)*, jez., 19,1 53,0
- Lubińskie zob. Lubinkowskie
- Lubotyń, jez., 18,6 52,4 s. 31
- Łaziska, bagno, s. 36
- Łąckie[^], *Łąkie*, jez., 19,4 52,9

- Łącko (Łączno), *Mielno*, jez., 18,1 52,8
 Łączno zob. Łącko
 Łąki zob. Łąkie
 Łąki Ludkowa, s. 40
 Łąkie zob. Łąckie
 Łąkie, jez., 18,1 52,6
 Łąkie, jez., 19,3 52,6 s. 35
 Łąkie[^], *Łąki*, jez., 19,1 52,6 s. 35
 Łojewskie zob. Szarlejskie
 Łomno, jez., s. 35
 Łowiznowo zob. Skrzynka
- Maciczna[^], *Urszulewka*, rz., l.d. Skrwy, 19,6 53,0
 Makowica zob. Mokownica
 Makownica zob. Mokownica
 Mała Noteć zob. Kwieciszówka
 Male (*Male Skępskie*), jez., 19,4 52,9
 Mazowskie[^] (Kijaszkowo[^], Kijaszkowskie[^], Mazowsze[^]), *Kijaszkowskie*, jez., 19,0 53,0
 Mazowsze zob. Mazowskie
 Medromanie (Las Tupadlski), las, 19,3 52,7
 Mielno zob. Łącko
 Mielno[^], jez., 18,4 52,4
 Mielno[^], jez., 19,4 52,9
 Mień (Lipiennica[^], Lipinka[^], g.b. Struga Bartnicka), *Mień*, rz., p.d. Wisły, 19,2 52,8 s. 28, 160
 Mień Lewy, rz., p.d. Mieni, 19,3 52,8
 Mintawa zob. Zgłowiączka
 Młynarka, rz., l.d. Mieni, 19,2 52,9
 Mniszek, las, 18,9 52,3
 Modzerowskie, jez., 18,8 52,4 s. 31, 40
 Mokownica (Makowica[^], Makownica[^]), *Świnka*, rz., p.d. Wisły, 19,3 52,7
 Mokowo (Chalino[^]), *Chalińskie*, jez., 19,4 52,7
 Moriner See zob. Murzyńskie
 Moszczonne[^], jez., 19,1 53,0
 Mrokowo, jez., 19,4 52,6 s. 35
 Mursk+, bagno, 19,2 52,6
 Murzyńskie[^] (Moriner See[^]), jez., 18,5 52,9
- Nadroskie zob. Sitno
 Netze zob. Noteś
 Niedźwiadka zob. Gnilszczyzna
 Nocia zob. Noteś
 Noć zob. Noteś
 Noteć zob. Noteś
 Noteś (Noteć, Noć, Nocia, Netze), *Noteć*, rz., p.d. Warty, 18,4 52,6 s. 20, 28, 29, 31–33, 40, 82, 98, 120, 160, 161, 192, 193
 Noteś, rz., p.d. Warty, 17,6 53,1, 18,1 52,8, 18,9 52,3
- Oborskie zob. Chojenko
 Ochnia, rz., l.d. Bzury, 19,2 52,3 s. 32, 40
 Odra, rz., s. 32, 193
 Okalewka, rz., l.d. Skrwy, 19,6 53,1
- Okrasek zob. Okrażek
 Okrażek (Okrasek), jez., s. 35
 Orle (Głuszyńskie[^], Orzelskie[^]), *Głuszyńskie*, jez., 18,6 52,5 s. 31
 Orłowo zob. Piaseczne
 Orłowskie zob. Piaseczne
 Orszulewo zob. Orszulewskie
 Orszulewskie[^] (Orszulewo[^], Urszulewo[^], Urszulewskie[^], Słupie[^]), *Urszulewskie*, jez., 19,6 53,0
 Orzelskie zob. Orle
 Osmolno, jez., s. 129
 Ostrower See zob. Ostrowskie
 Ostrowickie zob. Ostrowite
 Ostrowite[^] (Ostrowickie[^]), *Ostrowickie*, jez., 19,3 53,1
 Ostrowite[^], jez., 19,1 52,8
 Ostrowskie (Ostrower See), *Ostrowskie*, jez., 18,1 52,5 s. 33
 Owisska, bagno, s. 36
- Pakoskie Południowe zob. Trłąg
 Piaseczne[^] (Orłowo[^]), *Orłowskie*, jez., 19,3 52,8
 Piaseczny, staw, s. 35
 Pichna zob. Pisia
 Piława, rz., s. 161
 Piotrkowickie zob. Stara Noteć
 Pisa (Bachorka, Pissa), *Pisia*, g.b. *Pisiak*, rz., l.d. Brynicy, 19,5 53,2
 Pisa (Pissa), *Pisa*, rz., p.d. Rypienicy, 19,4 53,2 s. 41
 Pisia zob. Pisia
 Pisia, *Pichna*, rz., p.d. Noteci, 18,4 52,4
 Pisiak zob. Pisia
 Pissa zob. Pisia
 Piwno, błoto, s. 176
 Płasno[^] (Dźwierzno[^]), *Plaźno*, jez., 18,1 52,9
 Plebanka zob. Rozdół
 Plitwica (Plutwica), *Krówka*, rz., p.d. Brdy, 17,8 53,3
 Plutwica zob. Plitwica
 Płaźno zob. Płasno
 Płóćiczne (Płóćiczno[^], Wólczyńskie[^]), brak nazwy, jez., 19,4 52,9
 Płóćiczno zob. Płóćiczne
 Płytwica, rz., s. 40
 Przedcze zob. Przedeczek
 Przedeczek (Przedcze, Przedecz), *Przedecz*, jez., 18,9 52,3 s. 31
 Przedecz zob. Przedeczek
 Przedpolna zob. Luba
 Ptur (Pturk[^], Pturskie[^]), *Wolickie*, jez., 17,9 52,9 s. 161
 Pturk zob. Ptur
 Pturskie zob. Ptur
 Puszcza Bydgoska (Bydgoskie Bory Królewskie[^]), las, s. 36
 Puszcza Chrostkowska, *Królewski Las*, las, 19,2 52,9
 Puszcza Gniewkowska, las, 18,6 52,9 s. 36, 37
- Radomińska Struga*, rz., p.d. Drwęcy, 19,1 53,1
 Radyszyn zob. Radyszyno
 Radyszyno (Radyszyn), *Radyszynskie*, jez., 19,2 52,6 s. 35
 Radyszynskie zob. Radyszyno
 Radziochy zob. Sarnowo
 Radziszewskie, jez., 19,3 52,5
 Radziszynka[^], *Rybnicka Struga*, g.b. *Struga*, rz., l.d. Wisły, 19,1 52,6
 Rakutowskie zob. Wielkie
 Rakutówka zob. Ciemięga
 Rozdół[^], *Plebanka*, jez., 19,0 53,1
 Róziec zob. Ruziec
 Ruda, rz., l.d. Wisły, 19,3 52,6
 Ruda[^] (Rudzkie[^]), *Rudzkie*, jez., 19,3 53,0
 Rudusk zob. Rudzowsko
 Ruduskie zob. Rudzowsko
 Rudzkie zob. Ruda
 Rudzowsko (Ruzowsko, Rudusk), *Ruduskie*, jez., 19,2 53,0
 Ruz zob. Ruziec
 Ruziec (Róziec, Ruz, Ruż), *Ruziec*, rz., p.d. Drwęcy, 19,2 53,0
 Ruzowsko zob. Rudzowsko
 Ruż zob. Ruziec
 Rybnica zob. Rybno
 Rybnicka Struga zob. Radziszynka
 Rybno (Rybnicka[^]), *Rybnicka*, jez., 19,1 52,6 s. 35
 Rybnik, staw, s. 194
 Rypienica (Rypiennica, Rypnica[^] Odleka[^]), *Rypienica*, rz., p.d. Drwęcy, 19,4 53,1 s. 28, 32, 41
 Rypiennica zob. Rypienica
 Rypnica Odleka zob. Rypienica
 Rzeczyca, brak nazwy, rz., p.d. Noteci, 18,4 52,6 s. 32
- Sadzawka, staw, s. 213, 219
 Sarka, kępa, s. 30
 Sarnowo[^] (Radziochy[^]), *Sarnowskie*, jez., 19,3 52,9
 Sarnowskie zob. Sarnowo
 Sępólna, rz., p.d. Brdy, 17,7 53,4
 Sicieńskie zob. Sitno
 Siewierskie zob. Krukowskie
 Sitnica zob. Sitno
 Sitno[^] (Sitnica[^]), *Nadroskie*, jez., 19,4 53,0
 Sitno[^], *Sicieńskie*, jez., 19,1 53,0
 Skąpe zob. Skąpsko
 Skąpsko (Skąpe[^], Skępskie[^], Wielkie[^]), *Wielkie*, jez., 19,3 52,9
 Skępskie zob. Skąpsko
 Skólsk zob. Skulsk
 Skrwa (Strkwa), *Skrwa*, rz., p.d. Wisły, 19,5 52,8 s. 28, 29, 40, 42, 161
 Skrwilińskie zob. Skrwilno[^]
 Skrwilno[^] (Skrwilińskie[^]), *Skrwilno*, jez., 19,6 53,0
 Skrzyneckie zob. Skrzynka

- Skrzynka (Łowiznowo[^]), *Skrzyneckie*, jez., 19,3 52,5
- Skulsk (Skólsk, Skulskie, Skulsker See), *Skulska Wieś*, jez., 18,3 52,5 s. 35
- Skulska Wieś zob. Skulsk
- Skulsker See zob. Skulsk
- Skulskie zob. Skulsk
- Słupie zob. Orszulewskie
- Smętowo, *Cmentowo*, jez., 18,9 52,6 s. 183
- Soczewka, jez., s. 40
- Stara Noteć[^] (Alte Netze[^]), *Piotrkowickie (Węgierckie)*, jez., 18,2 52,8
- Steklin zob. Duże
- Steklińskie zob. Duże
- Strkwa zob. Skrwa
- Struga Bartnicka zob. Mień
- Struga Graniczna, s. 40
- Struga Kamienicka zob. Kamienica
- Struga zob. Kotomierznica
- Struga zob. Radziszynka
- Struga Żołędowska zob. Struga
- Struga*, g.b. *Sarnówka*, rz., p.d. Zgłowiączki, 18,7 52,5
- Struga[^], *Struga Żołędowska*, rz., l.d. Kotomierzycy, 18,0 53,2
- Strzapska, kępa, s. 30
- Studzieniczne zob. Studzieniczno
- Studzieniczno (Studzieniczne[^], Studzienne[^]), *Studzienne*, jez., 17,8 53,3
- Studzienne zob. Studzieniczno
- Sumińskie[^], jez., 19,1 52,9
- Swarowski, staw, s. 35
- Szarlej zob. Szarlejskie
- Szarlejskie[^] (Łojewskie[^], Szarlej[^]), *Szarlejskie*, jez., 18,3 52,7 s. 33
- Szczutkowskie*, jez., 19,1 52,5
- Szczutowo zob. Szczutowskie
- Szczutowskie[^] (Blizno[^], Szczutowo[^]), *Szczutowskie*, jez., 19,6 52,9
- Szczytnowskie[^] (Uklejnicko-Szczytnowskie[^]), *Szczytnowskie*, jez., 19,0 52,5
- Święte (Świętno[^]), *Święte*, jez., 19,3 52,6 s. 35
- Święte[^], jez., 19,4 52,9
- Świętno zob. Święte
- Święty Strumień zob. Grzmiąca Struga
- Świnka zob. Mokownica
- Tążyna, rz., l.d. Wisły, 18,6 52,9
- Telązna*, jez., 19,2 52,6 s. 35
- Trąbin[^], *Trąbińskie*, jez., 19,3 53,1
- Trąbińskie zob. Trąbin
- Trląg, *Pakoskie Południowe*, jez., 18,1 52,7 s. 40
- Trumieńska, góra, s. 28
- Truszczyn, *Truszczyn*, jez., 18,4 52,7
- Truszczyn zob. Truszczyn
- Trzcianka[^], rz., p.d. Małej Noteci, 18,1 52,6
- Trzebowo, *Trzebowskie*, jez., 19,3 52,5 s. 40
- Trzebowskie zob. Trzebowo
- Tuczno, jez., 18,1 52,9
- Tupadelskie zob. Tupadły
- Tupadłowskie zob. Tupadły
- Tupadły[^], *Tupadelskie (Tupadłowskie)*, jez., 19,3 52,7
- Ugoszcz[^], jez., 19,2 53,0
- Uklejnicko-Szczytnowskie zob. Szczytnowskie
- Urszulewka zob. Maciczna
- Urszulewo zob. Orszulewskie
- Urszulewskie zob. Orszulewskie
- Warta, rz., s. 29
- Węgierckie zob. Stara Noteć
- Wielgie[^], *Wielgie (Wielickie)*, jez., 19,1 53,0
- Wielickie zob. Wielgie
- Wielki Kanał Bachorski zob. Bachorze
- Wielkie (Rakutowskie[^]), *Rakutowskie*, jez., 19,2 52,5 s. 35
- Wielkie zob. Skąpsko
- Wielkie zob. Witomskie
- Wieprzeniec[^], *Zaciszce*, jez., 19,0 52,9
- Wierszwia (Wierzcheń, Wierzchań[^]), *Wierzchoń (Jazy)*, jez., 19,4 52,6 s. 35
- Wierzchań zob. Wierszwia
- Wierzcheń zob. Wierszwia
- Wierzchoń zob. Wierszwia
- Wikaryjskie zob. Witomskie
- Wilenica zob. Kiełbsza
- Wilkoria, rz., s. 32
- Winno Wielkie+, bagno, 19,4 52,6
- Wirdzelewo zob. Zielona
- Wisła, rz., 18,2 53,2, 18,8 52,9, 19,5 52,6 s. 20–22, 26, 28, 29–33, 39, 40, 52–54, 60, 83, 92, 101, 119, 120, 158, 161, 165, 167, 173, 176, 193, 195, 203–205, 207–210, 213–215, 217, 218, 220
- Wiślanówka zob. Ciemięga
- Witkowo zob. Zbytkowo
- Witomskie (Wielkie[^]), *Wikaryjskie*, jez., 19,1 52,6 s. 35
- Wkra, rz., s. 41
- Wolickie zob. Ptur
- Wójtowskie, jez., 19,2 52,6
- Wólczyńskie zob. Płóćiczne
- Wudzyńskie*, jez., 18,1 53,3
- Zaciszce zob. Wieprzeniec
- Zajeziorki zob. Borzymino
- Zbytkowo[^], *Witkowo*, jez., 19,2 52,7
- Zgłowiączka (Zgowiątko, Mintawa), rz., l.d. Wisły, 18,8 52,5 s. 29, 31, 33, 44, 116, 161, 180, 183, 185, 187, 213–215, 217, 220
- Zgowiątko zob. Zgłowiączka
- Zielona (Wirdzelewo, Grüne Wasser), *Zielona Struga*, rz., l.d. Wisły, 18,3 53,0 s. 28, 32, 35, 128
- Zielona Kępa, kępa, s. 30
- Zielona Struga zob. Zielona
- Zolwincza, jez., s. 35
- Zuzelka[^], rz., l.d. Wisły, 19,2 52,6
- Żale zob. Żale
- Żalskie zob. Żale
- Żale[^] (Żale[^], Żalskie[^]), *Żalskie*, jez., 19,3 53,0

The Historical Atlas of Poland. Cuyavia and Dobrzyń Land in the Second Half of the 16th Century

This volume comes sixth in the Historical Atlas of Poland (AHP) series. Together with the eighth AHP volume on Podlasie in the second half of the 16th century, it brings a labour of many years to a close. The nine-volume series ends with a summary afterword in the Podlasie volume. In keeping with overall AHP principles, the present volume falls into two parts: maps and commentary. The 1:250,000 main map shows the settlement network in Brześć voivodeship, Inowrocław voivodeship, and Dobrzyń land in the second half of the 16th century. The map defines the size, type and ownership of each locality, as well as the character of each settlement. Thus, the map features villages and towns, mills and ironworks, demesne and inn settlements, pitch production sites, and castles and abbeys. We drew the borders of State and Church administration, and marked main roads and parish seats. It ought to be added that AHP authors have assumed the following principle: if a mapped feature underwent any changes in the analysed timeframe, the main map reflects the situation as at the end of that period. In line with AHP base rules, such elements of natural environment as forests, rivers, lakes and marshlands represent the landscape as at early 19th century. Wherever possible, 19th-century data was supplemented with that obtained from written sources dating to the second half of the 16th century. The 1:500,000 maps present information on selected phenomena: the Catholic Church's administrative divisions in the late 16th century, the geographical reach of Protestantism in the second half of the 16th century, location of property in Cuyavia and Dobrzyń land in the said period, and roads. Thirteen maps intersperse the commentary to depict selected issues which the present volume discusses in detail. Apart from the main map and the detailed maps, town plans are also to be found in the first part of this volume. These are the plans of: Brześć Kujawski, Inowrocław, Dobrzyń-upon-Vistula, and Włocławek. In agreement with the principles underlying the AHP series, we drew up town plans for voivodeship capitals and major towns of the area analysed in this volume. Włocławek is an example of a Church town. The scant source base provided information only for one plan of a town situated in Dobrzyń land.

Following on from the method introduced during the preparatory project for the AHP Greater Poland volume, all data gathered by the Cuyavia-Dobrzyń team were uploaded to a relational database. All Cuyavian and Dobrzyń settlements entered into the database received a unique identifier. Wherever extant sources permitted, for each and every locality we defined: the name as recorded in source materials, parochial affiliation, information on number and type of utility structures (such as mills), lan tax rate and/or amount, persons listed in source, lan number, owner and/or lessee. Where it was possible to locate a given settlement, its details also contain geographic coordinates. We also provided detailed information on the provenance of collected data, *i.e.* archival collection name, folio number and record date. Information obtained from an analysis of collected source data served as the basis for drawing up all the maps. To this end, we used the database to identify the settlement name which was most frequently used in sources dated to the second half of the 16th century, as well as variants of that name, its contemporary version, settlement size and type, ownership, and parochial and state affiliation. The database also contains data and information on the natural elements marked on the main map. We collected information later used for State and Church borders to fulfil the same purpose.

While working on the Cuyavia-Dobrzyń volume, we used sources of the long-established AHP canon. We focused primarily on tax registers dating to the second half of the 16th century: 13 registers detailing tax collection in Brześć voivodeship, 13 – in Inowrocław voivodeship, and three – in Dobrzyń

land. Church visitations proved another vital source of information. We used visitations, *i.e.* reports drawn up by the Catholic Church on parish inspections conducted at a bishop's request. Most date to the last quarter of the 16th century, making them the earliest documents. However, we also referred to later records, especially for the Płock diocese. Sources covering less territory are inspections (lists of inspected property) and inventories of royal and Church estates (mainly Włocławek bishopric). Earlier and later inventory sources helped complete the available base material. Of these, the 1527 *Liber retaxationum* for Włocławek diocese, the 1489 lan register for Cuyavia, and the 1634 hearth tax register for Brześć voivodeship merit special mention. We discuss the auxiliary sources used to analyse more detailed matters in individual chapters. In general, there is a striking asymmetry in the extant source base covering Cuyavia and Dobrzyń land, whereby the latter is at a significant disadvantage. All preserved and complete Cuyavia-Dobrzyń tax registers dating to the second half of the 16th century are available online at atlasfontium.pl, where they can be downloaded as spreadsheets. Users are welcome to access the database and scanned source materials, as well as use the web-GIS application to browse through research results. We also used the materials collected by Zenon Guldon for the geographical and historical dictionary, which have been made available for all interested parties at atlasfontium.pl.

Next to written materials, maps proved a critical source collection. Four groups of old maps used in this AHP volume can be discerned. The first group comprises the oldest, least useful maps (Wapowski, Grodecki, Pograbka). Maps of the second group helped carry out general spatial analysis (von Pfau, Perthées). Group three is formed by the maps employed to draw the road network and physiographic elements, and partly also to establish settlement location (Schrötter, Gilly, Textor, *Urmesstischblätter*, Quartermaster's Map). The final group consists of reference maps drafted by the Military Institute of Geography (WIG) at a scale of 1:100,000, and contemporary topographic data. The 16th-century map of Cuyavia and Dobrzyń land shows three basic physiographic elements of the geographical environment: layout of land, river network, and forests. Conforming to the assumptions behind the AHP series, river network and forest reconstruction was based on earliest cartometric and quite detailed cartographic materials dating to the turn of the 20th century, which enables a relatively reliable mapping result.

The present volume covers the area straddling River Vistula, consisting of two Cuyavian voivodeships on the left bank, and Dobrzyń land on the right bank. The formation of Cuyavian voivodeships was complete in the 15th century. The office of voivode did not emerge in Dobrzyń land, which sometimes rendered the administrative status of this area ambiguous. Brześć voivodeship had five districts: Brześć, Kowal, Kruszwica, Przedecz, and Radziejów. Two districts, Bydgoszcz and Inowrocław, formed Inowrocław voivodeship. Three districts made up Dobrzyń land: Dobrzyń, Lipno and Rypin. These divisions and seats of regional assemblies (Polish: *sejmik*) are marked on the main map: Lipno (Dobrzyń land) and Radziejów (Cuyavia). Furthermore, the map shows the seats of castellans in Brześć, Kowal, Kruszwica, Bydgoszcz, Inowrocław, Dobrzyń, Słońsk, and Rypin.

In the second half of the 16th century, Cuyavia and Dobrzyń land fell within the borders of three dioceses: Włocławek (most of Cuyavia and a fragment of Dobrzyń land), Płock (most of Dobrzyń land and a small fragment of Cuyavia), and Gniezno (small areas along Cuyavia's western and southern borders). Włocławek diocese was divided into two archdeaconries – Włocławek archdeaconry made up of Brześć, Nieszawa (Raciążek) and Radziejów deaneries, and Kruszwica archdeaconry made up of Bydgoszcz, Inowrocław, and Kruszwica deaneries. The archdeaconry of Pomerania only marginally overlapped with Cuyavia. Płock diocese was almost tantamount to the entirety of Dobrzyń archdeaconry, which covered Dobrzyń, Lipno, and Rypin deaneries, while only a small fragment of Płock archdeaconry overlaid Dobrzyń land. Fragments of Gniezno diocese also fell within different administrative units. There is significant disparity between the source base for Włocławek and Płock dioceses, hence analyses of the latter's Church structures relied more heavily on tax registers and later visitations. Włocławek diocese has a rich source base of visitations dating to the last quarter of the 16th century. In total, Cuyavia and Dobrzyń land had a total of 184 parochial churches and 10 parishes with centres in neighbouring areas. Of the said 184 parishes, 71 lay in Brześć voivodeship, 46 in Inowrocław voivodeship, and 57 in Dobrzyń land. Reformation reached Cuyavia in the early mid-16th century. Starosta Rafał Leszczyński's establishment of the congregation in Radziejów in 1554 was of greatest importance to the progress of Reformation. Cuyavia witnessed quite robust Reformation development, until its evident decline in the late 16th century. Absence of sources rendered it impossible to gather more information on non-Catholics in parts of Dobrzyń land within the boundaries of Płock diocese.

Cuyavia's most important non-Catholic denominations were Calvinism and the faith practised by the Unity of the Brethren. The year 1565 marked an agreement reached by leaders of the two denominations, which effectively blurred organisational divisions in source materials. Arian communities were of much lesser importance. In Cuyavia, Protestantism spread mainly across the nobility, and was much less popular among burghers. In the second half of the 16th century, Cuyavia and Dobrzyń land had a total of 28 active Protestant places of worship, 7 Catholic churches were vacant due to the Reformation, and non-Catholics were recorded in 81 localities. Protestants were scattered across all Cuyavia, with highest concentration in the south-west of Inowrocław district and the central part of Brześć voivodeship. The centre of Kowal district, and the Catholic Church estates around Koronowo and Raciążek are the only areas where no mention of non-Catholics was made. The maps show Church divisions and Reformation spread in Cuyavia and Dobrzyń land.

We determined the location of 16th-century settlements and identified their contemporary counterparts in keeping with AHP rules, *i.e.* by comparing lists of settlements identified in written sources of the period against cartographic material, with our comparison criteria being settlement location, name, and spatial distinction. Settlements whose location could not be established with sufficient certainty have been broken down into three categories. When we were capable of specifying the area where a given locality was situated (e.g. neighbouring villages), we agreed on an approximate location. The AHP volume on Cuyavia and Dobrzyń land has 27 settlements of this category. If a settlement had a strong link with a different locality, we adopted its dependent location. This solution was applied for 31 settlements. In complete absence of data, we marked settlement location as unknown. A total of 56 sites remains unidentified. In sum, we identified 1,410.5 settlements situated in Cuyavia and Dobrzyń land in the second half of the 16th century – 679 lay in Brześć voivodeship (20.6 per 100 km² on average), 343.5 in Inowrocław (12.4), and 388 in Dobrzyń land (12.7). Villages of different types and sizes constitute the vast majority of these settlements. In agreement with guiding AHP principles, the main map presents: villages, mills and ironworks, demesne villages, pitch production sites, and inn settlements. We marked both large (more than 200 inhabitants) and small villages on the map. In the second half of the 16th century, Cuyavia had 83 large villages, and Dobrzyń land – 100 such settlements.

Ca. 1600, 32 towns thrived in Cuyavia and Dobrzyń land: 15 in Brześć voivodeship, 10 in Inowrocław voivodeship, and seven in Dobrzyń land. Density of urbanisation in Cuyavia and Dobrzyń land was quite low, though internally diverse. Most towns, *i.e.* 18.5 of them (about 58% of all urban centres) formed part of the royal domain, 7.5 (23.4%) was held by the nobility, and 6 (18.75%) constituted the property of Catholic Church institutions. Cuyavian and Dobrzyń towns were not considerable in size. The population of the largest urban settlements, Włocławek and Bydgoszcz, exceeded 3,000 dwellers. In the majority, however, Cuyavian and Dobrzyń urban centres were small. Populations of 21 towns stood below 1,000. These small urban centres were held primarily by the nobility and clergy. In early 16th century, Lubraniec was granted town privilege. At the time, three town foundation initiatives failed in Strzygi (1552), Płonne (1553), and Piotrków Kujawski (1589). The urban settlement in Podgórze, which had been developing on the left bank of Vistula River and opposite Toruń, achieved urban status in the second half of the century, despite the fact that its foundation privilege dates to a much later date – 1611.

In Cuyavia and Dobrzyń land, we marked 14 elements described by sources as castles (Polish: *zamek*), *castrum* or *arx*, and performing functions typical of such buildings. Six such elements were situated in Brześć voivodeship, five – in Inowrocław voivodeship, and three – in Dobrzyń land. Cuyavian voivodeships had one such building per district capital. Conversely, not a single building of the sort was erected in the district capitals of Dobrzyń land. Most, *i.e.* nine castles were royal foundations (64% of all castles), three were held by gentry (21%), and two constituted the property of Włocławek bishops (14%). As a general rule, castles were situated near towns. Only the Dobrzyń gentry constructed their castles in rural settlements. The Dybów castle near Podgórze formed a separate settlement unit. The analysed area of Inowrocław voivodeship had only one abbey: that of the Cistercians in Koronowo. Although there is some distance between the abbey and the chartered town, the former was not classed as a separate settlement unit.

Settlements in Cuyavia and Dobrzyń land were mainly held by nobility, *i.e.* 1,002 localities constituted the property of the gentry, which accounted for 71% of all Cuyavian and Dobrzyń sites (1,410.5 in sum).

The Catholic Church owned 219 settlements (15.5%), the King held 173.5 localities (12.3%), and just 16 settlements belonged to towns (1.1%). The nobility had the highest share in landownership across Dobrzyń land: 324.5 settlements corresponding to 83.6% of all 388 settlements falling within this administrative unit. The 1:500,000 ownership map divides property into five categories: royal, Church-owned, urban, and larger and smaller nobility-held estates. Information on royal, Church and urban estates reflects the situation as at ca. 1600. We obtained data on nobility-held property in three different voivodeships from sources dating to three different periods, which was necessitated by source-related limitations. We defined gentry-held property in Inowrocław voivodeship as at the early 1580s, in Brześć voivodeship as at ca. 1557, and in Dobrzyń land for the years 1564–1565. Therefore, any far-reaching conclusions can only be drawn with due caution. Higher numbers of multi-land estates held by the gentry were noted in Dobrzyń land. Larger Cuyavian estates belonging to the nobility were relatively scarce, especially when compared to gentry-owned property in the two voivodeships of Greater Poland. Farm and partial gentry were strongly represented in Cuyavia (mainly in Brześć voivodeship) and Dobrzyń land. Farm gentry held land and farmed it at their own cost, while partial gentry owned just about one or two villages (this group was also present in Inowrocław voivodeship). Property held by the King, the clergy and the towns had the highest percentage share in Inowrocław voivodeship: 15.4%, 21.8%, and 3.6% of Inowrocław voivodeship settlements, respectively. Larger, dense complexes of royal property encompassed the starosta's districts of Dybów and Bydgoszcz (Inowrocław voivodeship), Przedecz (Brześć voivodeship), and Bobrowniki (Dobrzyń land). Larger, dense complexes of clergy-held property encompassed the estates owned by the Cistercian abbey in Koronowo, Włocławek bishopric and Włocławek Cathedral chapter, situated around Włocławek in Brześć voivodeship, the estates of the Norbertine Cloister in Strzelno on the border shared by Brześć and Inowrocław voivodeships, and the estates held by Włocławek bishopric and Płock bishopric in Dobrzyń land.

This volume's next chapter focuses on the names of Cuyavian and Dobrzyń settlements, as well as those borne by elements of the natural environment. Researchers have yet to prepare a detailed publication on this matter. This part of the AHP volume on Cuyavia and Dobrzyń land contains information on the characteristic features of the nomenclature used in the discussed area, as their spatial distribution is often of specific nature. Such peculiar distribution may arise from both linguistic and non-linguistic factors. Readers will certainly note the high proportion of archaic names, some of whom can be classed as "pre-Slavic". The names placed on the main map are those mentioned most frequently in sources dated to the second half of the 16th century.

The main map also presents the main roads of Cuyavia and Dobrzyń land at a scale of 1:250,000. We based road network reconstruction on 18th- and 19th-century cartographic sources, which we supplemented with earlier written sources. Available 1564, 1565 and 1569 data prove that, apart from Toruń, Nieszawa (Nowa Nieszewa), and Bydgoszcz were the region's crucial economic hubs, which probably had their own local markets and maybe even exported goods beyond Cuyavia. These three towns mark the region's main transportation nodes. Our road categories maintain continuity of the vital transportation routes to Gdańsk, which is considered to have been the most important economic hub in northern Poland. We also present the road network on a 1:500,000 thematic map, which shows main roads and connections of lesser rank.

We prepared four town plans of Brześć Kujawski, Inowrocław, Dobrzyń-upon-Vistula, and Włocławek. In keeping with AHP base rules, the plans are scaled to 1:10,000. The plans depict the towns as at the second half of the 16th century. We marked blocs of different building types, most important structures, *i.a.* town halls and churches, and all vital elements of urban space whose location proved identifiable. Moreover, we present the areas surrounding the towns and specify their function. Roads are visible on the plans as well.

Brześć Kujawski was the voivodeship capital, the seat of the gord starosta, and the castellan's titular seat. This plan covers a given town with its surrounding suburbs and demesne. In line with AHP principles, each plan shows churches, cemeteries, a castle, and town walls. We also provide street names confirmed with our source base. When working on the Brześć town plan, we encountered a certain difficulty: the absence of a cadastral plan providing a pre-industrial picture of town space. Written sources provided information on many elements placed on the plan. Nevertheless, even with this resource at hand it was not possible to fully grasp the town's history. For example, the exact date of Brześć foundation has yet to be determined.

Inowrocław was the capital of Inowrocław voivodeship, the seat of the gord starosta, and the castellan's titular seat. The plan depicts the located town and the surrounding suburbs: Staromieście, Nowe Ogrody, Batkówek, Stodoły and the Zofiówka area. The plan shows the location of the town's churches and other temples, some of the cemeteries, and the castle terrain. We based urban space reconstruction on descriptions of royal estates, Church visitations, and mentions across documents and files; the town books of Inowrocław have not survived to this day. A much later, early 20th-century cadaster fragment convinced us to use the 1830s *Urmesstischblätter* sheet as the background map. Inowrocław was located under German law ca. 1238 among existing inhabitancy, on the initiative of Cuyavian Duke Casimir I Konradowic. Old Inowrocław became a suburb with the Romanesque Church of the Holy Virgin Mary. The town's foundation brought Franciscans to Inowrocław. The large square with the town hall constituted the central point of the town.

Dobrzyń-upon-Vistula is the only town in Dobrzyń land to receive a town plan. The whole region takes its name from this town, which is one of Poland's oldest urban settlements. In the second half of the 16th century, Dobrzyń-upon-Vistula was a small royal town of local range. Sitting on a high Vistula embankment, the town had no need for walls. The Dobrzyń-upon-Vistula town plan presented in the first part of this volume was reconstructed based on the 1:1,750 town plan dating to 1804. Large-scale destruction crippled Dobrzyń-upon-Vistula's development opportunities, and was not without effect on the source base. Only few extant sources help explore the town's historical space. Suburbs developed gradually, and the town made use of islands on the Vistula. The main nearby land road passed through Lipno, Toruń, and Płock. The Vistula also served as an important waterway.

Włocławek (Włocław) was a major town of Cuyavia and Dobrzyń land. First and foremost, it hosted the seat of Włocławek diocese, and had a river port focused on grain trading. The town constituted the property of Włocławek bishops. Today, we can reconstruct the 16th-century town layout primarily thanks to inventories and documents of the above-mentioned town owners, as well as the oldest town plan dated to 1787. Landscape heavily impacted Włocławek's growth, as its development was halted by Vistula and Zgłowiączka Rivers in the north and west. Włocławek's spatial arrangement is divided into two parts. The first part, occupied by a practically chartered town, was centred in the town square and spread between Matebudy Street in the west, Koniec and Kowalska Streets in the east, and Cyganka Street in the south. This urban body shared its western border with Church areas, *i.a.* the Cathedral, the bishop's castle, and the houses of cathedral clergy. Although three gates led inside the town, Włocławek was not protected by town walls. Nowe Miasto and Strycharskie suburbs adjoined the town in the south, and Kokoszka suburb bordered on Włocławek in the west. Many industrial facilities lay along River Zgłowiączka (mills, a brewery, and a brickyard).

In agreement with the AHP rules, apart from the settlement network we also discuss coats of arms of voivodeships, lands, and towns. We placed coats of arms on the main map and the city plans. A commentary on their evolution brings this volume to an end. It ought to be mentioned that the indices form a significant element of this volume. They provide information on settlements and natural environment elements of Cuyavia and Dobrzyń land.

Translated by Katarzyna Bartkowiak

Historischer Atlas Polens. Kujawien und Dobriner Land in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts

Der vorliegende Band 6 der Reihe „Historischer Atlas Polens“ bildet zusammen mit Band 8 (Podlachien in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts) den Abschluss dieses langjährigen Projektes. Im Podlachien-Band wird in Form eines Nachworts Bilanz über die Arbeit an der aus insgesamt neun Bänden bestehenden Reihe gezogen. Auch der vorliegende Band gliedert sich gemäß dem Prinzip der Gesamtreihe in einen Karten- und in einen Kommentarteil. Die Hauptkarte stellt im Maßstab 1:250.000 das Siedlungsnetz der Woiwodschaften Brześć (Kujawisch Brest) und Inowrocław (Inowrazlaw) sowie des Dobriner Landes (Ziemia Dobrzyńska) in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts dar. Angegeben werden für jede Ortschaft Größe, Art und Besitzverhältnisse, wobei auch der Status der Siedlung berücksichtigt wird. Die Karte zeigt also Dörfer, Städte, Mühlenorte, Eisenhammerorte, Vorwerke, Schank- und Teerofenorte wie auch Schlösser und Abteien. Verzeichnet sind die staatlichen und kirchlichen Verwaltungsgrenzen, wichtige Straßen und Wege sowie die Sitze der Pfarreien. Es liegt das Prinzip zugrunde, dass auf der Karte stets der spätere Sachstand dargestellt wird, sofern sich im Untersuchungszeitraum Veränderungen im Bereich der verzeichneten Phänomene ergeben haben. Einheitlich werden in der gesamten Reihe natürliche Gegebenheiten (Wälder, Flüsse, Seen und Moore) nach dem Sachstand des frühen 19. Jahrhunderts abgebildet, wobei – sofern möglich – zusätzlich Informationen aus Schriftquellen der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts Eingang in die Darstellung gefunden haben. Auf den Landkarten im Maßstab 1:500.000 sind ausgewählte Phänomene dargestellt: die kirchlichen Verwaltungsgrenzen Ende des 16. Jahrhunderts, die Ausbreitung des Protestantismus in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts, die Verteilung der Besitzverhältnisse in Kujawien und im Dobriner Land jener Zeit sowie die Straßen und Wege. Ausgewählte, im gesamten Band diskutierte Detailfragen haben Eingang in 13 Karten gefunden, die Teil des Kommentarteils sind. Im ersten Teil des Bandes haben neben der Hauptkarte und den Detailkarten auch Stadtpläne ihren Platz gefunden, und zwar von Dobrzyń nad Wisłą (Dobrin), Brześć Kujawski (Kujawisch Brest), Inowrocław (Inowrazlaw) i Włocławek (Leslau). Für die Darstellung wurden – dem Prinzip der Gesamtreihe folgend – die Woiwodschaftsstädte und andere wichtige Städte des Untersuchungsgebietes ausgewählt. Włocławek dient als Beispiel einer Kirchstadt. Für das Dobriner Land konnte auf Grund der dünnen Quellenüberlieferung nur ein einziger Stadtplan erarbeitet werden.

In Fortsetzung der Methode, die der Arbeit am Band Großpolen der Atlasreihe zugrunde lag, hat das Herausgeber-Team auch für den Band Kujawien-Dobrin sämtliche gewonnenen Daten zunächst in eine relationale Datenbank eingespeist. Jeder in der Datenbank abgespeicherten Ortschaft aus dem Untersuchungsgebiet Kujawien-Dobriner Land wurde so eine ausschließlich für sie geltende Kennung zugeordnet. Für jede Ortschaft werden aufgeführt: der aus den Quellen überlieferte Ortsname, Pfarreizugehörigkeit, Anzahl und Art der Wirtschafts- und Gewerbeobjekte, Bemessung und Höhe der Hufensteuer, in der Quelle erwähnte Personen sowie – je nach Quellenlage – Angaben zur Anzahl, den Eigentümern oder Pächtern der Flurstücke. Die Daten zu jeder einzelnen Ortschaft werden ergänzt durch die geographischen Koordinaten, sofern eine Lokalisierung der betreffenden Ortschaft möglich war. Der Nutzer erhält detaillierte Auskunft zur Herkunft der zusammengestellten Daten und Informationen, d.h. den Namen des Archivbestandes, die Blattnummern samt Datierung der Einträge. Die Quellenangaben wurden analysiert, und die daraus gewonnenen Informationen dienen der Erstellung und Redaktion sämtlicher Karten. Dazu wurden in der Datenbank Informationen zu dem in der zweiten

Hälfte des 16. Jahrhunderts üblichsten Ortsnamen und zu eventuellen Namenvarianten zusammengetragen, zum heutigen Namen, zur Größe und Art der Ortschaft, zu den Besitzverhältnissen sowie zur staatlichen und kirchlichen Zugehörigkeit. Eingang in die Datenbank haben ebenso Angaben zu den natürlichen Gegebenheiten gefunden, die auf der Hauptkarte dargestellt sind. Das Gleiche gilt für die Informationen, die im Weiteren zur Einzeichnung der staatlichen und kirchlichen Verwaltungsgrenzen verwendet worden sind.

Auch bei der Bearbeitung des vorliegenden Bandes Kujawien-Dobrin wurde auf die von Beginn an bewährten Quellen unserer Atlas-Reihe zurückgegriffen. In erster Linie waren dies die Steuerregister aus der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts – 13 Register aus der Woiwodschaft Brześć, 13 aus der Woiwodschaft Inowrocław und 3 aus dem Dobriner Land. Eine weitere wesentliche Quelle sind Visitationsberichte der katholischen Kirche (bischöflich veranlasste Kontrollen in den einzelnen Pfarreien), wobei die frühesten Belege hauptsächlich aus dem letzten Viertel des 16. Jahrhunderts stammen, genutzt wurden jedoch auch spätere Visitationsberichte, besonders aus der Diözese Płock (Plotzk). Territorial begrenzter sind Lustrationen (Güterkontrolllisten) und Inventarlisten königlicher und kirchlicher Güter (vor allem aus dem Bistum Włocławek). Ergänzend herangezogen wurden frühere und spätere Registerquellen; erwähnt seien insbesondere das *Liber retaxationum* der Diözese Włocławek aus dem Jahre 1527, das Hufensteuerregister Kujawiens aus dem Jahre 1489 sowie das Kaminsteuerregister der Woiwodschaft Brześć aus dem Jahre 1634. Weitere Quellen, die zur Klärung detaillierterer Fragestellungen herangezogen wurden, werden in den jeweiligen Kapiteln erläutert. Ganz allgemein lässt sich eine deutliche Diskrepanz zwischen Kujawien einerseits und dem Dobriner Land andererseits hinsichtlich der Quellenlage konstatieren, und zwar zu Ungunsten des Dobriner Landes. Sämtliche erhaltenen und vollständigen Steuerregister des Untersuchungsgebietes aus der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts sind auf der Website atlasfontium.pl verfügbar und können dort in Form von Tabellenkalkulationen heruntergeladen werden. Die Nutzer haben dort außerdem Zugang zur Datenbank und zu eingescannten Quellenmaterialien. Sie können zudem die Web-GIS-App zur Sichtung von Forschungsergebnissen nutzen. Hilfreich für unsere Arbeit waren auch die seinerzeit von Zenon Guldon für das historisch-geographische Wörterbuch zusammengetragenen Daten, die allen an diesem Thema Interessierten online auf atlasfontium.pl zur Verfügung stehen. Die Kennungen, die den von Z. Guldon untersuchten Orten zugeordnet wurden, sind identisch mit den Kennungen, die in der oben beschriebenen Datenbank Anwendung finden.

Neben schriftlichen Quellen waren Landkarten eine wichtige Arbeitsgrundlage. Die für diesen Atlas verwendeten alten Karten lassen sich in vier Gruppen einteilen. Zur ersten Gruppe zählen die ältesten, jedoch am wenigsten nutzbringenden Arbeiten (Wapowski, Grodecki, Pograbka). Die Karten aus der zweiten Gruppe konnten für die Analyse allgemeiner Raumbeziehungen genutzt werden (von Pfau, Perthées). Karten der dritten Gruppe waren hilfreich beim Zeichnen des Straßen- und Wegenetzes sowie der natürlichen Gegebenheiten, zum Teil auch für die Lokalisierung von Ortschaften (Schrötter, Gilly, Textor, Urmesstischblätter, Topographische Karte des Königreichs Polen/„Mapa Kwaternostrzostwa“). Zur vierten Gruppe schließlich gehören die Referenzkarten des Militärgeographischen Instituts (WIG) im Maßstab 1:100.000 sowie zeitgenössische topographische Daten. Auf der Karte Kujawiens und des Dobriner Landes aus dem 16. Jahrhundert sind drei physiographische Grundelemente geographischer Gegebenheiten erfasst: das Landschaftsrelief, das Flussnetz und die Wälder. Getreu den Prinzipien der Gesamtreihe stützt sich die Rekonstruktion des Flussnetzes und der Waldausdehnung auf früheste kartometrische Daten und recht detaillierte kartographische Materialien von der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert, was eine einigermaßen fundierte Rekonstruktion dieser Phänomene möglich gemacht hat.

Das im vorliegenden Band interessierende Gebiet umfasst die zwei kujawischen Woiwodschaften links der Weichsel sowie das rechts der Weichsel gelegene Dobriner Land. Die kujawischen Woiwodschaften erhielten ihre Gestalt endgültig im 15. Jahrhundert. Im Dobriner Land hatte sich das Amt des Woiwoden nicht herausgebildet, was auch dazu führte, dass der administrative Status dieses Gebietes nicht immer klar war. Die Woiwodschaft Brześć gliederte sich in fünf Kreise: Brześć, Kowal, Kruszwica (Kruschwitz), Przedecz, Radziejów. Die Woiwodschaft Inowrocław hingegen bestand aus zwei Kreisen: Bydgoszcz (Bromberg) und Inowrocław. Das Dobriner Land war in drei Kreise unterteilt: Dobrin, Lipno, Rypin. Diese Gliederungen sind auf der Hauptkarte dargestellt, auf der auch die Sitze der Sejmiks eingezeichnet sind: Lipno (Dobriner Land) und Radziejów (Kujawien). Auch die Sitze der Kastellane sind auf der Karte verzeichnet: Brześć, Kowal, Kruszwica, Bromberg, Inowrocław, Dobrin, Słońsk, Rypin.

Das Gebiet Kujawiens und des Dobriner Landes war in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts drei Diözesen zugeordnet: Włocławek (der größte Teil Kujawiens und ein Teil des Dobriner Landes), Płock (der größte Teil des Dobriner Landes und ein kleinerer Teil Kujawiens) sowie Gnesen (kleinere Gebiete entlang der westlichen und südlichen Grenze Kujawiens). Das Gebiet der Diözese Włocławek gliederte sich in zwei Archidiakonate – Włocławek mit den Dekanaten Brześć, Nieszawa (Raciążek) und Radziejów sowie Kruszwica mit den Dekanaten Bromberg, Inowrocław und Kruszwica. Das Archidiakonats Pommerellen tangierte Kujawien nur marginal. Das Gebiet der Diözese Płock entsprach fast eins zu eins dem Territorium des Archidiakonats Dobrin mit seinen Dekanaten Dobrin, Lipno und Rypin, nur ein kleiner Randbereich war dem Archidiakonats Płock zugeordnet. Teile der Diözese Gnesen gehörten zu verschiedenen Verwaltungseinheiten. Was die Quellenlage anbetrifft, gibt es deutliche Unterschiede zwischen den Diözesen Włocławek und Płock, was zur Folge hat, dass bei der Analyse der kirchlichen Strukturen von Płock in viel stärkerem Maße Rückgriff auf Steuerregister und spätere Visitationsberichte genommen werden musste. Für die Diözese Włocławek gibt es einen reichen Quellenbestand zu Visitationen aus dem letzten Viertel des 16. Jahrhunderts. Insgesamt befanden sich in Kujawien und im Dobriner Land 184 Pfarrkirchen sowie 10 Pfarreien mit Zentren in den angrenzenden Gebieten. Von den insgesamt 184 Pfarreien lagen 71 in der Woiwodschaft Brześć, 46 in der Woiwodschaft Inowrocław und 57 im Dobriner Land. Mit Beginn der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts setzte in Kujawien die Reformation ein. Die größte Bedeutung für ihr Erstarken hatte die Gemeinde Radziejów, die im Jahre 1554 vom dortigen Starosten Rafał Leszczyński gegründet wurde. Die Reformation nahm in Kujawien eine recht dynamische Entwicklung, ebte jedoch gegen Ende des 16. Jahrhunderts wieder deutlich ab. Aufgrund fehlender Quellen ist über die Andersgläubigen in dem zur Diözese Płock gehörenden Teil des Dobriner Landes deutlich weniger bekannt. Zu den wichtigsten Konfessionen zählten in Kujawien der Calvinismus und die Böhmisches Brüder. Durch die Einigung der führenden Köpfe beider Richtungen im Jahre 1565 ist es schwer, die beiden Kirchen in den Quellen organisatorisch auseinanderzuhalten. Eine viel geringere Bedeutung hatten die Arianer. Der Protestantismus war in Kujawien hauptsächlich im Adel verwurzelt und drang nur schwach ins Bürgertum vor. Insgesamt gab es in Kujawien und im Dobriner Land in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts 28 protestantische Bethäuser und 7 katholische Kirchen blieben aufgrund der Reformation vakant. Andersgläubige waren in insgesamt 81 Ortschaften präsent. Ihre stärkste Basis hatten die Protestanten im südwestlichen Teil des Kreises Inowrocław und im zentralen Teil der Woiwodschaft Brześć, sie waren jedoch nahezu überall in Kujawien vertreten. Keine entsprechende Überlieferung gibt es lediglich aus dem Bereich der Besitzungen der Zisterzienserabtei Koronowo (Polnisch Krone), der bischöflichen Landgüter rund um Raciążek und aus dem zentralen Teil des Kreises Kowal. Aus den Karten im Atlas sind die kirchliche Gliederung und die Verbreitung der Reformation in Kujawien und im Dobriner Land ablesbar.

Lokalisierung und Identifizierung der Siedlungen aus dem 16. Jahrhundert erfolgten nach den bewährten Prinzipien der Atlas-Reihe – durch die Gegenüberstellung einer Liste von Ortschaften aus den Schriftquellen der Zeit und des kartographischen Materials, wobei Lage, Ortsnamen und räumliche Abgegrenztheit der Orte maßgebend waren. Für die Lokalisierung von Siedlungen, deren Lage nicht sicher zu ermitteln war, erfolgt eine Einteilung in drei Kategorien. Ist, z.B. über Nachbardörfer, die Umgebung einer Ortschaft eingrenzbar, erhält diese Siedlung den Status einer ungefähren Lokalisierung – dies betrifft im vorliegenden Atlas-Band Kujawien-Dobriner Land 27 Ortschaften. Waren lediglich starke Bindungen der betreffenden Ortschaft zu anderen Siedlungseinheiten bekannt, sprechen wir von einer relationalen Lokalisierung – betroffen sind 31 Ortschaften. Fehlen jegliche Informationen, ist die Rede von unbekannter Lokalisierung – 56 Ortschaften. Insgesamt konnten für die zweite Hälfte des 16. Jahrhundert für das Territorium Kujawiens 1.410,5 Siedlungen identifiziert werden, für die Woiwodschaft Brześć 679 Ortschaften (im Schnitt 20,6 pro 100 km²), für die Woiwodschaft Inowrocław 343,5 (12,4) und für das Dobriner Land 388 (12,7). Diese Orte stellen in ihrer großen Mehrheit dörfliche Siedlungen verschiedener Art und Größe dar. Den Prinzipien der Reihe folgend, sind auf der Hauptkarte vertreten: Dörfer, Mühlenorte, Eisenhammerorte, Vorwerke, Teerofenorte, Schankorte. Die Karte unterscheidet außerdem zwischen großen Dörfern (Einwohnerzahl über 200) und kleinen Dörfern. Für Kujawien lassen sich in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts 83 große Dörfer identifizieren, im Dobriner Land sind es 100 solcher Dörfer.

Um 1600 gab es in Kujawien und dem Dobriner Land 32 Städte und Kleinstädte: 15 in der Woiwodschaft Brześć, 10 in der Woiwodschaft Inowrocław und 7 im Dobriner Land. Der Urbanisierungsgrad

Kujawiens und des Dobriner Landes war recht niedrig, wenn auch in sich differenziert. Die Mehrheit, d.h. 18,5 Städte (ca. 58% aller städtischen Siedlungen), gehörte zur königlichen Domäne, 7,5 (23,4%) gehörten dem Adel, 6 (18,75%) befanden sich im Besitz kirchlicher Institutionen. Die kujawischen und Dobriner Städte waren nicht groß. Die größten von ihnen, Włocławek und Bromberg, hatten mehr als 3.000 Einwohner. Die meisten städtischen Siedlungen waren jedoch eher klein. In 21 Städten, zumeist in adligem oder kirchlichem Besitz, lebten weniger als 1.000 Einwohner. Zu Beginn des 16. Jahrhunderts wurde Lubraniec in den Rang einer Stadt erhoben. Zur selben Zeit kam es zu drei missglückten Stadtgründungen in Strzygi (1552), Płonne (1553) und Piotrków Kujawski (1589). Das sich entwickelnde Siedlungszentrum Podgórz (links der Weichsel, gegenüber von Thorn) hatte bereits in der zweiten Jahrhunderthälfte den Status einer Stadt, obgleich die Verleihung des Stadtprivilegs erst auf das Jahr 1611 datiert.

Auf dem Territorium Kujawiens und des Dobriner Landes haben wir 14 Objekte markiert, die in den Quellen mit der Bezeichnung Schloss (poln. *zamek*), *castrum* oder *arx* versehen waren und die auch eine für solche Bauobjekte typische Funktion erfüllten. 6 davon befanden sich in der Woiwodschaft Brześć, 5 in der Woiwodschaft Inowrocław und 3 im Dobriner Land. Im Bereich der kujawischen Woiwodschaften waren sie in allen Kreisstädten vertreten. Im Dobriner Land hingegen gab es in keiner der Kreisstädte ein Bauwerk dieser Art. Die meisten Schlösser, d.h. 9 von ihnen, waren königliche Gründungen (64% aller Schlösser), 3 befanden sich in Adelsbesitz (21%) und 2 gehörten den Bischöfen von Włocławek (14%). In der Regel befanden sich die Schlösser in der Nähe von Städten. Lediglich die Adelschlösser des Dobriner Landes wurden in Ortschaften mit dörflichem Charakter errichtet. Eine separate Siedlungseinheit stellte das Schloss Dybów bei Podgórz dar. In der Woiwodschaft Inowrocław befand sich wiederum die einzige Abtei im Untersuchungsgebiet – das Zisterzienserkloster in Koronowo. Obwohl es sich in einiger Entfernung von der Stadt befand, wurde es nicht als separate Siedlungseinheit eingestuft.

In Kujawien und im Dobriner Land waren die meisten Ortschaften Adelsbesitz. Die 1.002 Siedlungen, die sich in der Hand des Adels befanden, machten 71% aller Ortschaften im Gebiet Kujawien-Dobriner Land aus (Gesamtzahl der Siedlungen: 1.410,5). 219 Ortschaften (15,5%) waren in kirchlichem, 173,5 (12,3%) in königlichem und nur 16 (1,1%) in städtischem Besitz. Der Anteil adligen Besitzes war am höchsten im Dobriner Land: 324,5, d.h. 83,6% aller 388 Ortschaften dieser administrativen Einheit. Auf der Landkarte sind im Maßstab 1:500.000 die Besitzverhältnisse in fünf Kategorien dargestellt: königlicher, kirchlicher, städtischer Besitz sowie größerer Adelsbesitz und kleinerer Adelsbesitz. Dabei wird in Bezug auf die königlichen, kirchlichen und städtischen Güter der Stand um ca. 1600 wiedergegeben. Die Informationen zum Adelsbesitz stammen aus drei verschiedenen Zeitabschnitten für drei verschiedene Woiwodschaften, was auf die eingeschränkte Quellenlage zurückzuführen ist. So beziehen sich die Angaben zum Adelsbesitz für die Woiwodschaft Inowrocław auf die frühen 1580er Jahre, für die Woiwodschaft Brześć auf ca. 1557, für das Dobriner Land hingegen auf die Jahre 1564–1565. Mit Hinblick auf weitgehende Schlussfolgerungen ist daher eine gewisse Vorsicht geboten. Für das Dobriner Land lässt sich eine beträchtliche Anzahl großflächiger Adelsgüter feststellen. Größerer Adelsbesitz in Kujawien war relativ klein, insbesondere im Vergleich mit den Adelsgütern der zwei großpolnischen Woiwodschaften. In Kujawien (hauptsächlich in der Woiwodschaft Brześć) und im Dobriner Land stark vertreten waren der Landadel, der seinen Landbesitz auf eigene Kosten bewirtschaftete, sowie der Kleinadel (dieser auch in der Woiwodschaft Inowrocław), in dessen Besitz sich nicht viel mehr als ein bis zwei Dörfer befanden. Den größten Anteil königlichen, kirchlichen und städtischen Besitzes wies die Woiwodschaft Inowrocław (15,4%, 21,8% bzw. 3,6% aller Ortschaften der Woiwodschaft Inowrocław) auf. Größere geschlossene königliche Besitzkomplexe verzeichneten die Starosteien Dybów und Bromberg in der Woiwodschaft Inowrocław, die Starosteie Przedecz in der Woiwodschaft Brześć sowie die Starosteie Bobrowniki im Dobriner Land. Zu den größeren geschlossenen Komplexen kirchlichen Besitzes gehörten die Güter der Zisterzienserabtei Koronowo, die Güter des Bistums Włocławek und des Domkapitels rund um Włocławek in der Woiwodschaft Brześć, die Güter der Norbertinerinnen in Strzelno an der Grenze der Woiwodschaften Brześć und Inowrocław sowie die im Dobriner Land gelegenen Güter der Bistümer Włocławek und Płock.

Ein weiteres Kapitel im vorliegenden Band behandelt die Siedlungsnamen der Orte in Kujawien und im Dobriner Land sowie die Namen natürlicher Gegebenheiten. Dieses Thema wird von den Bearbeitern nicht detailliert erörtert. In dem betreffenden Teil des Bandes finden sich Angaben zu charakteristischen

Merkmale des Namenschatzes im Untersuchungsgebiet, die nicht selten eine spezifische räumliche Verbreitung aufweisen, wozu es unter dem Einfluss sowohl sprachlicher als auch außersprachlicher Faktoren gekommen sein kann. Unter den erörterten Namen fallen zahlreiche archaische Namen ins Auge, von denen ein Teil den „vorslawischen“ Namen zuzuordnen ist. Die auf der Hauptkarte verwendeten Namen sind Namen, wie sie in den Quellen der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts am häufigsten anzutreffen sind.

Auf der Hauptkarte im Maßstab 1:250.000 sind auch die wichtigsten Straßen und Wege Kujawiens und des Dobriner Landes dargestellt. Rekonstruiert wurde das Straßen- und Wegenetz auf der Grundlage kartographischer Quellen aus dem 18. und 19. Jahrhundert, ergänzt durch frühere schriftliche Quellen. Die zur Verfügung stehenden Angaben aus den Jahren 1564, 1565 und 1569 zeigen, dass die wichtigsten Wirtschaftszentren der Region (Thorn nicht mitgezählt) Nieszawa (Nowa Nieszewa) und Bromberg waren, die vermutlich über eigene lokale Märkte verfügten und ihre Waren möglicherweise auch in Gebiete außerhalb Kujawiens exportierten. Die genannten drei Städte sind als die Hauptverkehrszentren der Region dargestellt. Durch die Kategorisierung der Straßen und Wege soll die Kontinuität der wichtigsten Verbindungen in Richtung Danzig gewahrt werden, das als wichtigstes wirtschaftliches Zentrum im Norden des Landes gilt. Das Straßen- und Wegenetz ist auch auf der thematischen Karte im Maßstab 1:500.000 dargestellt, auf der nicht nur die Hauptverkehrswege, sondern auch Verbindungswege untergeordneter Kategorien eingezeichnet sind.

Die Nutzer des vorliegenden Bandes finden vier Stadtpläne vor: von Brześć Kujawski, Inowrocław, Dobrin und Włocławek. Diese Pläne haben in Übereinstimmung mit dem Konzept der Gesamtreihe den Maßstab 1:10.000. Darauf ist das Stadtbild aus der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts rekonstruiert worden. Dargestellt sind Bebauungsquartiere verschiedener Art, die wichtigsten Gebäude (darunter Rathäuser und Kirchen) sowie alle bedeutenderen Elemente des städtischen Raums, deren Lage ermittelt werden konnte. Ebenfalls aus den Plänen ablesbar sind die an die Städte angrenzenden Gebiete mit den dazugehörigen Funktionen sowie die Straßen und Wege.

Brześć Kujawski war die Hauptstadt der Woiwodschaft, Sitz des Burgstarosten und Titularsitz des Kastellans. Der Stadtplan umfasst die Stadt selbst sowie die sie umgebenden Vorstädte und das Vorwerk. Eingezeichnet ist – gemäß den Prinzipien der Atlas-Reihe – die genaue Lage der Kirchen und Friedhöfe, der Burganlage und der Stadtmauer. Auch die durch Quellen überlieferten Straßennamen sind angegeben. Die Erstellung des Stadtplanes von Brześć gestaltete sich schwierig, da kein Katasterplan vorhanden war, der einen Einblick in den städtischen Raum der vorindustriellen Ära erlaubt hätte. Viele der Angaben auf dem Stadtplan stammen aus schriftlichen Quellen, die jedoch kein vollständiges Bild von der Stadtgeschichte vermitteln. So ist zum Beispiel das genaue Datum der Gründung dieser städtischen Siedlung unbekannt.

Inowrocław war die Hauptstadt der Woiwodschaft Inowrocław, Sitz des Burgstarosten und Titularsitz des Kastellans. Der Stadtplan umfasst die Stadt selbst sowie die sie umgebenden Vorstädte: Staromieście, Nowe Ogrody, Batkówko, Stodoły sowie das Gebiet um Zofiówka. Verzeichnet sind die Kirchen und andere Gotteshäuser in der Stadt, ein Teil der Friedhöfe, das Burgviertel. Die Rekonstruktion des städtischen Raumes stützt sich auf Beschreibungen königlicher Güter, auf kirchliche Visitationsberichte sowie auf Vermerke in Urkunden und Akten; die Stadtbücher sind nicht erhalten geblieben. Dank eines Katasterauszugs vom Anfang des 20. Jahrhunderts kam es dazu, dass als Planvorlage die Gestalt der Stadt diente, wie sie aus einem Bogen der Urnesstischblätter aus den 1830er Jahren ablesbar ist. Die Gründung der Stadt Inowrocław erfolgte unmittelbar neben einer bestehenden Ansiedlung ca. im Jahre 1238 nach deutschem Recht, und zwar auf Initiative von Herzog Kasimir I. von Kujawien, dem Sohn Konrads von Masowien. Das alte Inowrocław wurde mit seiner romanischen Marienkirche zu einer Vorstadt. Mit der Stadtgründung ließen sich hier Franziskaner nieder. Zentraler Punkt der Stadt war der große Markt mit dem Rathaus.

Das an der Weichsel gelegene Dobrin ist die einzige Stadt des Dobriner Landes, für die im vorliegenden Band ein Stadtplan erstellt wurde. Die Stadt hat der ganzen Region den Namen gegeben – Dobrin ist eine der ältesten Städte in polnischen Landen. In der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts war Dobrin eine königliche Kleinstadt mit lediglich lokaler Bedeutung. Die auf dem Hochufer der Weichsel errichtete Stadt verfügte über keine Stadtmauer. Rekonstruktionsgrundlage für den im ersten Teil des vorliegenden Bandes enthaltenen Stadtplan war der Stadtplan aus dem Jahre 1804 im Maßstab 1:1.750. Zahlreiche Zerstörungen beraubten die Stadt ihrer Entwicklungschancen. So sind auch viele

Quellen, die eine Erforschung des historischen städtischen Raumes ermöglichen könnten, nicht erhalten geblieben. Mit der Zeit entwickelten sich die Vorstädte, die Stadt nutzte auch die Flussinseln in der Weichsel. Die wichtigsten Straßen führten nach Lipno, Thorn und Płock. Von Bedeutung war auch der Flussverkehr auf der Weichsel.

Włocławek (Włocław) war eine der bedeutendsten Städte der Region Kujawien-Dobrin, vor allem als Sitz der Diözese Włocławek sowie als Flusshafen vor allem für den Getreidehandel. Die Stadt befand sich im Besitz der Bischöfe von Włocławek. Die Stadtanlage, wie sie im 16. Jahrhundert war, lässt sich heute vor allem gestützt auf Inventarlisten und Urkunden der genannten Besitzer sowie auf den ältesten Stadtplan aus dem Jahre 1787 rekonstruieren. Auf die räumliche Entwicklung und Ausrichtung der Stadt hatten die natürlichen Gegebenheiten großen Einfluss – hier besonders die nördliche und westliche Begrenzung der Stadt durch die Weichsel und ihren Nebenfluss Zgłowiączka. Der städtische Raum Włocławeks war zweigeteilt. Der eine Teil war die selbstverwaltete Stadt rund um den Markt, gelegen zwischen den Straßen Matebudy im Westen, Koniec und Kowalska im Osten sowie Cyganka im Süden. Dieser städtische Organismus grenzte im Westen an das kirchliche Stadtviertel, wo sich u.a. der Dom, die bischöfliche Residenz und die Häuser der Domgeistlichen befanden. Es gab keine Stadtmauer, gleichwohl führten drei Tore in die Stadt. Von Süden vorgelagert waren die Vorstädte Nowe Miasto und Strycharskie, weiter im Westen Kokoszka. Entlang dem Flusslauf der Zgłowiączka gab es eine Reihe von Industrieanlagen (Mühlen, eine Brauerei, eine Ziegelei).

Wie in der gesamten Atlas-Reihe werden auch im vorliegenden Band die Informationen zur Siedlungsstruktur ergänzt durch die Wappen der Woiwodschaften, Lande und Städte. Bildlich dargestellt sind diese Wappen auf der Hauptkarte und den Stadtplänen, Kommentare zu ihrer historischen Entwicklung finden sich am Ende des Bandes. Erwähnt seien nicht zuletzt die Register als wichtiger Teil der Darstellung, findet der Nutzer doch dort eine Reihe von Informationen über die Orte und die natürlichen Gegebenheiten Kujawiens und des Dobriner Landes.

Übersetzung aus dem Polnischen: Gero Lietz

**SPIS TABEL
TABLES
TABELLEN**

1. Rejestry poboru łąnowego Kujaw i ziemi dobrzyńskiej z lat 1550–1600 w zbiorach AGAD	14
2. Spis map wykorzystanych do prac nad AHP	19
3. Wyniki analizy dokładności kalibracji trzech map	24
4. Liczba miejscowości niezlokalizowanych	86
5. Zagęszczenie osadnictwa na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej u schyłku XVI w.	87
6. Miejscowości niezlokalizowane na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej	87
7. Udział wsi dużych w ogólnej liczbie wsi na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.	95
8. Liczba miast na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej – stan badań	97
9. Liczba miast na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.	101
10. Gęstość sieci miejskiej na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.	108
11. Liczba osad przypadających na jedno miasto na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.	109
12. Właściciele i płatnicy podatków w miejscowościach kujawskich, które weszły w skład ordynacji lubrańskiej w 1518 r. (poza miejscowościami z woj. łęczyckiego, dla których brak danych)	136
13. Liczba wsi szlachty bezkmiciej	137
14. Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI w.	146
15. Więksi właściciele ziemscy w województwie brzeskim w 1557 r.	146
16. Więksi właściciele ziemscy w województwie inowrocławskim w 1581 r.	147
17. Więksi właściciele ziemscy w ziemi dobrzyńskiej w 1564 r.	147
18. Osiedla według własności	147
19. Ulice Inowrocławia w XVI w. potwierdzone źródłowo	197
20. Ulice Inowrocławia w XVI w. niepewne, ale znajdujące się w obrębie murów	197

SPIS MAP TEKSTOWYCH
LIST OF TEXT MAPS
VERZEICHNIS VON TEXTKARTEN

1. Zasięgi przestrzenne wybranych map dawnych	23
2. Regiony fizycznogeograficzne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej	27
3. Miejscowości wymienione jako zalewane w lustracji z 1564 r.	34
4. Starostwa grodowe na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.	48
5. Sieć miejska na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.	100
6. Zamki na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.	118
7. Wsie wchodzące w skład ordynacji lubrańskiej na podstawie dokumentu ustanawiającego ordynację z 1518 r.	135
8. Rozmieszczenie przestrzenne wsi z łanami szlachty bezkmiecej w latach 1564 (dla ziemi dobrzyńskiej) i 1581 (woj. brzeskie i inowrocławskie)	138
9. Wielkość opłaconego czopowego w 1564 r. na podstawie danych z sumariuszy podatkowych	169
10. Wielkość opłaconego czopowego w 1565 r. na podstawie danych z sumariuszy podatkowych	170
11. Wielkość opłaconego czopowego w 1569 r. na podstawie danych z sumariuszy podatkowych	171
12. Rozmieszczenie jarmarków na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.	172
13. Drogi i karczmy na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.	175

SPIS ILUSTRACJI
ILLUSTRATIONS
ILLUSTRATIONEN

1. Okolice współczesnej Zielonej Kępy na mapach dawnych	30
---	----

SPIS MAP W CZĘŚCI I
LIST OF MAPS IN PART I
KARTENVERZEICHNIS IM TEIL I

1. Kujawy i ziemia dobrzyńska w drugiej połowie XVI wieku
2. Podziały kościelne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w końcu XVI wieku
3. Protestantyzm na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI wieku
4. Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI wieku
5. Ważniejsze drogi Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI wieku
6. Brześć Kujawski w drugiej połowie XVI wieku
7. Inowrocław w drugiej połowie XVI wieku
8. Dobrzyń nad Wisłą w drugiej połowie XVI wieku
9. Włocławek w drugiej połowie XVI wieku

LEGENDA MAPY GŁÓWNEJ LEGEND OF THE MAIN MAP

GRANICE
państwa
województwa
powiatu
diecezji
archidiecezji
parafii

BOUNDARIES OF
state
voivodeship
district
diocese
archdeaconry
parish

CHARAKTER OSIEDLI
stolica państwa i województwa
stolica księstwa
stolica powiatu
miasto, miasteczko
wieś parafialna
wieś duża
inna miejscowość
stolica diecezji
ośrodek archidiecezji
ośrodek dekanatu
ośrodek parafii katolickiej
opactwo
osada młyńska, kuźnicza
osada folwarczna
huta szkła
zamek

CHARACTER OF SETTLEMENT
capital of state and voivodeship
capital of duchy
capital of district
town, small town
parish village
big village
other locality
capital of diocese
centre of archdeaconry
centre of deanery
centre of Catholic parish
abbey
mill or smithy settlement
manorial settlement
glass-works
castle

WIELKOŚĆ OSIEDLI
miasto
miasteczko, wieś duża
wieś, przysiółek
wieś o lokalizacji związanej
wieś o lokalizacji przybliżonej

SIZE OF LOCALITY
town
small town, big village
village, hamlet
village with indeterminate location near a given centre
village with approximate location

WŁASNOŚĆ OSIEDLI
królewska
duchowna (kościelna)
szlachecka
miejska

TYPE OF SETTLEMENT PROPERTY
royal
ecclesiastical
gentry
municipal

SIEDZIBY URZĘDÓW I INSTYTUCJI
(podkreślenia nazw miejscowości)
starostwo grodowe
sejmik ziemski
kasztelania

SEATS OF OFFICES AND INSTITUTIONS
(underlined place name)
starosta's borough
land dietine
castellany

KOMUNIKACJA
ważniejsze drogi

COMMUNICATION
major roads

TOPOGRAFIA (z przełomu XVIII i XIX w.)

rzeki i jeziora
bagna i grunty podmokłe
lasy
zarośla
poziomice
punkty wysokościowe

TOPOGRAPHY (of the turn of
the 18th century)
rivers and lakes
marshes and swamps
forests
brushwood
contour lines
altitude points

LEGENDA MAPY GŁÓWNEJ LEGENDE DER HAUPTKARTE

GRANICE

państwa
województwa
powiatu
diecezji
archidiecezji
parafii

CHARAKTER OSIEDLI

stolica państwa i województwa
stolica księstwa
stolica powiatu
miasto, miasteczko
wieś parafialna
wieś duża
inna miejscowość
stolica diecezji
ośrodek archidiecezji
ośrodek dekanatu
ośrodek parafii katolickiej
opactwo
osada młyńska, kuźnicza
osada folwarczna
huta szkła
zamek

WIELKOŚĆ OSIEDLI

miasto
miasteczko, wieś duża
wieś, przysiółek
wieś o lokalizacji związanej

wieś o lokalizacji przybliżonej

WŁASNOŚĆ OSIEDLI

królewska
duchowna (kościelna)
szlachecka
miejska

SIEDZIBY URZĘDÓW I INSTYTUCJI

(podkreślenia nazw miejscowości)
starostwo grodowe
sejmik ziemski
kasztelania

KOMUNIKACJA

ważniejsze drogi

TOPOGRAFIA (z przełomu XVIII i XIX w.)

rzeki i jeziora
bagna i grunty podmokłe
lasy
zarośla
poziomice
punkty wysokościowe

GRENZEN

Staat
Woiwodschaft
Kreis
Diözese
Archidiakonats
Pfarrbezirk

ART DER ANSIEDLUNG

Staats- und Woiwodschaftshauptstadt
Hauptstadt des Fürstentums
Kreisstadt
Stadt, Städtchen
Pfarrdorf
großes Dorf
andere Ortschaft
Hauptstadt der Diözese
Zentrum des Archidiakonats
Zentrum des Dekanats
Zentrum des katholischen Pfarrbezirks
Abtei
Mühlen-, Schmiedesiedlung
Vorwerkssiedlung
Glashütte
Schloss

GRÖSSE DER ANSIEDLUNGEN

Stadt
Städtchen, großes Dorf
Dorf, Weiler
Dorf (existiert nicht mehr, jedoch in der Nähe einer anderen Ortschaft gelegen, deren Lage bekannt ist)
Dorf, dessen Lage nur annähernd bekannt ist

SIEDLUNGSEIGENTUM

königlich
kirchlich
adlig
städtisch

SITZ VON ÄMTERN UND INSTITUTIONEN

(unterstrichene Ortschaftsnamen)
Burgstarostei
Provinziallandtag
Kastellanei

VERKEHR

wichtigere Wege

TOPOGRAPHIE (die Wende des 18. zum 19. Jh.)

Flüsse und Seen
Sümpfe und Moore
Wälder
Gebüsch
Höhenlinien
Höhenlage